Ə.S.BAYRAMOV, Ə.Ə.ƏLİZADƏ

Ali məktəblər üçün dərslik

«ÇİNAR-ÇAP»
BAKI - 2002

Az2
B19

Dərsliyə psixologiya clmləri doktoru. professor M.Ə.Həmzəyev, psixologiya elmləri namizodləri dosent İ.Ə.Seyidov və doscnt C.A.Təhmasib rəy vermişlər.

Respublikamın ali ın.tkt.ıh tələbələri iiçün "Psixologiya" dərsliyinin bu nəşrinin çap olunması iiçün xeyirxah köməyinə görə müəlliflər əziz və mehriban dostumuz və həmkarımız psixologiya elmləri namizədi VAQİF ƏBDÜLHÜSEYN oğlu HÜSEYNOVA öz dərin minnətdarlığını bildirir və bu xeyirxah əmək müasir dövrdə psixologiya elminin tərəqqisi üçün çox önəmli hcsab edirlər.

Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əli/adə. B19 Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı,
"ÇİNAR-ÇAP" Nəşriyyat-Poliqrafiya müəssisəsi, 2002, - 620 s.

Dərslikdə «Psixologiya» proqramına (Bakı, 1998) müvafiq olaraq psixologiya elminin mövzusu və vozifəlori, insan şəxsiyyətinin quruluşu və inkişafı, idrak prosesləri vo onlann tənzim olunması problcmləri, insanın fərdi psixoloji xiisusiy-yətlori, ünsiyyət psixologiyası, psixoloji yardım mosələlori şərh olunur.

Dorslik ali məktob təlobələri üçün nozərdo tutulur. Ondan müəllimlər vo torbiyecilor, idarəctmo müəssisələrinin işçiləri, elocə do insan psixologiyası problcmlori ilə maraqlanan bütün oxucular istifadə edo bilorlor.

п 0303010000-000 122
© "MAARİF", 1989 €> "ÇİNAR-ÇAP", 2002

Əziz oxucu, gəlin azca səmimi söhbət edək. Bilirəm deyəcək-sən ki, biz necə səmimi söhbət edo bilərik, axı siz məni tanımırsı-nız, mən do sizinlo görüşməmişəm, bəs onda bizim aramızda necə söhbət ola bilər?

ÖN SÖZ

Sizinlə razıyıq, onda gəlin xəyalən bir-birimizə sual verək və ona bir-birimizin əvəzindən cavab vcrək. İlk sualı clə biz vermək istərdik: yaxın dostlarını, qohumlarını yaxşı tanıyırsanmı? Cavab verməyə tələsmə, bilirəm deyəcəksən ki, necə yəni tanımıram? Əlbəttə, tanıyıram. Onda bir sual da verək. Heç elə an olubmu ki, çox yaxşı tanıdığın, yaxından bələd olduğun adamdan elə hərəkət, elə rəftar və davranış görəsən ki, ona təəccüblənəsən, bunu ondan gözləmədiyini etiraf edəsən? Deyəsən belə hallarla az rastlaşmamısan? Onda, deməli, belə çıxır ki, yaxşı tanıdığın adamlar da birdən tanınmaz olur.

Dcyərsən nə olsun ki, bu adi haldı və hər kəsin başına gələ bi1ər, o cümlədən də mənim! Elə bizə də bu etiraf lazımdır. Yəni, deməli, bizim hər birimizin ilk nəzərdə yaxından tanıdığımız, ona yaxından bələd olduğumuz bu və ya digər şəxs müəyyən hallarda (Məsələn, əlinə yaxşı pul keçir, yaxud müəyyən vəzifə sahibi olur, lazımı yerlərlə yaxşı əlaqə yarada bilir və s.) tanınmaz olur, tamamilə başqalaşır. Bəs, bunun səbəbi üzərində düşünmüsənmi, yaxud, həmin şəxsdən belo bir dəyişikliyi gözləyirdinmi? Əgər göz-ləyirdinsə bu nə ilə əlaqədardır, yox, əgər gözləmirdinsə, bəs bunu necə izah etmək olar? Gəl, hələ həmin suallara cavab verməyə tələsməyək, çünki onlarla bağlı başqa suallar da meydana çıxacaq.

Bəs, özünə necə, kifayət qədər yaxşı bələdsənmi? Burada bilirəm, deyəcəksən artıq biz ağ elədik! «Necə yəni özümü tanımıram?» Yaxşı, gəl əsəbləşmə, özünlə bağlı ikicə «kiçik» sual verək: əvvəla, elə anlar olubmu ki, heç özünün də nə istədiyini bilmirsən? Yaxud, «adi bir məsələni» həll etməkdə aciz qalırsan, bilmirsən nə edəsən, nədən başlayasan? Deyəsən, öz aramızdı belə anlar olur. İkincisi, özün öz intellektini, xarakterini, qabiliyyətlərini, digər keyfiyyətlərini dəqiq surətdə təyin edə bilirsənmi?

Etiraf edək ki, burada bir az məsələ qəlizləşdi. Bilirik yaxşı halda deyəcəksən ki, mən onu necə təyin edə bilərəm, o sahədə

3 mütəxəssis deyiləm ki! Yox, onun üçün mütəxəssis olmaq lazım deyil, sadəcə olaraq bir elm sahəsi var ki, ona yaxından bələd olsan nəinki yaxın adamlar, dost və tanışlar, ətrafdakı insanları yaxşı tanıya bilərsən, onların xasiyyətinə, mənəvi aləminə yaxından bələd olarsan. Hələ bu harasıdır, ən başlıcası, sən özünü yaxşı tanıyarsan, özünün mənəvi və psixi keyfıyyətlərinə

asanlıqla bələd olarsan, həm də onları tənzim və idarə etməyin, lazımi istiqamətdə inkişaf etdirməyin yollarını öyrənərsən. Bu hələ harasıdır? Həmin elmə kifayət qədər bələd olsaq nəinki öz dostlarımızı, yaxın adamlarımızı, münasibətdə olduğumuz şəxsləri, hətta başqa etnosları, yəni başqa xalqları və millətləri də yaxşı tanımış olarıq.

Belə bir elm, məhz psixologiyadır. Həmin elmə müasir səviyyədə bələd olsaq öz işlərimizi, münasibətlər sistemimizi daha optimal surətdə qura bilərik.

Lakin təəssüf ki, bizim belə bir möcüzəli elm sahəsinə bələdliyimiz çox aşağı səviyyədədir. Adicə bir misal gətirək. Televizorla müxtəlif ölkələrə məxsus teleserial kinolar göstərilir, orada insanın halətində və ya şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə bir anlaşılmazlıq və ya dolaşıqlıq nəzərə çarpan kimi, hətta mətbəx qadını belə ilk növbədə soruşur: psixoloqa müraciət etmisinizmi? Bəs, bizde necə, nəinki mətbəx qadını, hətta, aidiyyəti olan nazirlik və ya idarə səviyyəsində hər hansı mürəkəb psixoloji məsələnin həllində belə psixoloqa müraciət etmək və ya ondan məsləhət almaq heç kəsin yadına düşmür. Bunu isə elmin lazımsızlığı ilə deyil, həmin şəxslərin, yüngül desək, səriştəsizliyi ile izah etmək olar. Məsələn, elə götürək təbliğat işini. Təbliğatı təşkil edənlər insan psixologiyasından cüzi də olsa baş çıxarsalar onda eyni bir informasiyanı, eyni şəkildə, döno-dönə təkrar etməzlər, çünki bu, insanlarda «bumeranq effekti» (əks təsir) yaradır. Bu sahədə lazımi səmərə əldə etmək üçün adekvat psixoloji forma taparlar. Elə idarəetmə işi də onun kimi. Bəziləri burada təzyiq və qorxutmanı əsas götürür-lər. Halbuki bu da əks effekt verir. Hamınızın çox rastlaşdığı bir sahəni də xatırlatmaq yəni həkim-xəstə münasibətini yada salmaq da yerinə düşərdi. Etiraf etmək lazımdır ki, bir çox həkimlərimizin psixoloji səriştəsizliyi, nə qədər müasir dərmanlardan istifadə etsələr də, xəstələrimiz üçün acınacaqlı nəticə verir. Yüzlərlə belə misallar saymaq olar. Elə buna görə də inkişaf etmiş ölkələrdə psixologiya elminin mövqeyi, tamamilə, bizimkindən seçilir. Təsadüfi deyildir ki, bir çox ölkələrdə hər bir ailənin də öz psixoloqu var.
Xüsusən də rəhbərlik və idarəetmə işlərində, müxtəlif çətinliklərlə bağlı sarsıntı və stress halları keçirən adamlara psixoloji yardım göstərmək üçün həmin elmin nailiyyətlərindən və mütəxəssis psixoloqların məsləhətlərindən geniş miqyasda istifadə edilir.

Deməli, insanın psixoloji xüsusiyyətlərinə yaxından bələd olmaq, fəaliyyət və ünsiyyət prosesində onu düzgün nəzərə almaq nəinki müasir mütəxessis - mühəndis, həkim, jurnalist, hüquq işçisi, zabit, rəhbərlik və idarəetmə sahəsinin işçiləri, xüsusən də müəllim və tərbiyəçilər üçün vacib olduğu kimi, insanla münasibətdə olan hər bir şəxs üçün də eyni dərəcədə zəruridir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, psixoloji bilik yalnız insanları tanımaq, onlara təsir etmək yollarını müəyyənləşdirmək, insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzim etməklə məhdudlaşmır. Bu həm də insanların potensial imkanlarından səmərəli istifadə etmək, onun idrak fəallığını, ümumən fəaliyyətini optimallaşdırmaq kimi vacib problemi də əhatə edir.

Pedaqoji fəaliyyət bu cəhətdən xüsusilə fərqlənir.

Şagird və tələbələrin mənəvi dünyasına nüfuz etmək, onların qabiliyyətlərinin inkişafını düzgün istiqamətləndirmək müəllimdən nəinki böyük sosial məsuliyyət, həm də çox ciddi psixoloji fəhm tələb edir. Belə bir fəhm isə körtəbii surətdə yaranmır. Müəllimdə belə ümumilikdə peşə keyfiyyəti müasir elmi psixoloji biliklərə dərindən yiyələnmək sayəsində təşəkkül edə bilər.

Zaman və şərait ciddi surətdə dəyişilmişdir. Müasir dövrdə psixologiya elmində praktik məsələlərin şərhinə xüsusi ehtiyac yaranmışdır. Buna görə də respublikanın ali məktəbləri üçün nəzərdə tutulmuş yeni proqram əsasında hazırlanmış dərslikdə ümumi, sosial, yaş və pedaqoji psixologiyanın əsas məsələləri ilə yanaşı, rəhbərlik və idarəetmə, hüquq və etnik psixologiya məsələlərinə, xüsusən də praktik psixologiya və şəxsiyyətin psixoloji problemlərinə, psixoloji korreksiya məsələlərinin şərhinə də müəyyən yer verilmişdir. Bu da insan şəxsiyyətinə bir tam yanaşmağa imkan verir və psixoloji biliklərin tətbiqi əhəmiyyətini daha da artırır, yəni psixoloji biliklərin praktik istiqamətini gücləndirir. Bununla da elmin praktik həyata nüfuz etməsi imkanları artmış olur.

Elə buna görə də dərslik yenidən işlənərək oraya psixologiya elmləri namizədi, dosent R.F.Ibrahimbəyovanın hazırlamış olduğu aşağıda qeyd olunan mövzular müvafiq bölmələrə əlavə edilmişdir: «İnsan və siyasət, yaxud siyasətə qoşulmanın başlıca motivləri»,
«Psixikanın ehtiyatları», «Psixi sağlamlıq», «Emosional stress və psixosomatik xəstəliklər».

«İdrak və fəaliyyətin daxili tenzimi» fəslini, eləcə də «Təfəkkür» fəslindən: «Təfəkkür və məsələ həlli», «Təfəkkürün növləri», «Ağlın keyfiyyətləri» bölmələrini isə psixologiya elmləri namizədi Vaqif Hüseynov hazırlamışdır.

Bir cəhəti də nəzərə almaq lazımdır ki, psixologiya elmi çox çətin bir elm sahəsidir. Bu onun obyektinin, xüsusən də onun öyrəndiyi problemlərin, yəni insanın mənəvi dünyasının, ruhi aləminin, ümumən psixi hadisələrin mürəkkəbliyi, çoxcəhətliliyi və də-yişkənliyi ilə əlaqədardı. Təsadüfi deyildir ki. Albert Eynşteyn kimi dahi bir alim bir psixi prosesin əmələgəlmə mexanizmi barədə psixoloq Jan Piajenin izahatını dinlədikdən sonra: «Ax, psixologiya elmi nə qədər də çətindir!» - demişdir.

Müəlliflər elmin çətinliyini nəzərə alaraq məsələləri sadə elmi dildə şərh etməyə, hər bir psixoloji anlayışın məzmununu daha anlaşılan şəkildə çatdırmağa səy etmişlər.

Bunun üçün dərslikdə əsas psixoloji terminlərin lüğəti mənası aydınlaşdırılmış, məqsədli illüstrativ materiallardan, şəkil və sxemlərdən geniş istifadə olunmuşdur.

Bu məqsədlə onlar həyati misallara, bədii ədəbiyyat materiallarına geniş yer verməklə yanaşı, yeri gəldikcə, mürəkkəb prob-lemlərin dioloji şərh üslubundan gcniş istifadə ctmişlər.

Dərslikdə bu və ya digor psixoloji problemin şərhi ilə olaqodar inkişaf ctmiş ölkələrdo psixologiya elmi və praktikasının nailiyyət-ləri yığcam şəkildə öz oksini tapmışdır. Yəni kursun başlıca məso-lələri ən yeni nəzəri və eksperimental tədqiqatlar, eləcə də clmi-metodik ədobiyyat (dərsliklər, dərs vəsaitləri vo s.) osasında şərh olunur.

«Psixologiya» respublikamızda ali məktob təlobəlori üçün yeni proqram əsasında yazılmış vo ycnidən işlənib hazırlanmış osas dərslikdir. Öz faydalı təkliflori, irad vo moslohotləri ilə onun daha da təkmilloşməsino kömək edəcok xeyirxah oxuculara müollillər qabaqcadan öz minnətdarlığını bildirirlər.

T HİSSƏ

PSİXOLOGİYA ELMİNİN VƏ PSİXOLOJİ PRAKTİKANIN MÖVZUSU VƏ VƏZİFƏLƏRİ

I F Ə S İ L PSİXİ HADİSƏLƏRİN MAHİYYƏTİ

1. Psixologiyanın predmeti

Müasir dövrdə insanı 200-dən artıq elm sahəsi öyronir. Onlar-dan biri psixologiyadır. Digər elmlərdən forqli olaraq psixologiya noyi tədqiq edir? Bir elm kimi onun başlıca xüsusiyyotlori nodon ibarətdir? Homin suallara cavab vermok üçün, ilk növbədə, psixologiya elminin obyektini və predmetini (mövzusunu) aydınlaşdır-maq lazımdır.

Elmin obyekti dedikdə, onun tədqiq etdiyi real gerçəklik nəzər-do tutulur. Bu baxımdan heyvanlan və insanı öyrənən müxtəlif clmlərin (anatomiya, biologiya, neyrofiziologiya, təbabət və s.-nin, o cümlədən psixologiyanın) obyekti eynidir.

Elmlər bir-birindən, adətən, öyrondikləri obyckto göro deyil, prcdmetlorinə (mövzularına) görə fərqlonir. Hər bir elmin, o cüm-lədən, heyvan və insanı öyrənən elm saholərinin özünəməxsus ay-rıca predmeti (mövzusu) vardır.

Elmin predmcti dedikdə, onun öz obyektindən ayırd etdiyi, seç-diyi cəhətlərə hansı baxımdan, hansı nozəri vo ya praktik aspektdo yanaşması nəzərdə tutulur. Elmin predmeti onun öz obyccktinə ya-naşnıa torzini, başqa sözlə, tədqiqat metodlarını müəyyən edir və müvafıq anlayışlar sisteminin kömoyilə şorh olunur. Psixologiya elminin prcdmetıni nə təşkil cdir? Daha konkret dcyilsə, psixologiya elmi nəyi öyrənir?

Psixologiya elmi qədim tarixo malikdir. Psixoloji anlayışlar sistem şoklində ilk dəfə Aristotelin (eramızdan əvvəl IV osr) «Ruh haqqında» məşhur traktatında şorh olunmııışdur.

Traktatın adına diqqət cdin: o, psixologiya dcyil, «Ruh haqqın-da» adlanır. Bu, tosadüfı dcyildir. Uzıın müddət (XIX osrin sonları-na qədər) psixologiya elmi folsəfəyə (və ilahiyyata) aid fənn hesab olunmuşdur. Avropa ədəbiyyatında bəzən onu mental («mental» -
latin sözü olub, psixi olan deməkdir) fəlsəfə, ruhiyyat, pnevmatolo-giya (pnevma - yunan sözü olub, nəfəs, ruh deməkdir) adlandırmış-lar. XVIII əsrin sonuna qədər psixologiya sözü nə ingilis, nə də fransız ədəbiyyatında işlənilməmişdir. Alman ədəbiyyatında isə psixologiya sözü ensiklopedist alim Xristian Vol fun (1679 - 1754) 1734-ci ildo «Empirik psixologiya» və 1734-cü ildə «Rasional psixologiya» kitablan nəşr olunandan sonra məlum olmuşdur. XVIII əsrin sonu - XIX osrin əvvəllərindon başlayaraq psixologiya termini Amerika, Avropa və rus ədəbiyyatında vətəndaşlıq hüququ qazanmış və böyük cvristik əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan-da psixologiya termini XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində rus psıxoloqlarının əsorləri vasitəsilə işlənilməyo başlanılmışdır.

[_Psixologiya termini iki yunan sözündən - «psyuxc» - ruh, ruhi aləm, - «loqos» - bilik, öyrənmək, elm sözlərindən əmələ gəlmiş-dir, «psixika haqqında elm» deməkdir. Psixologiya termini evristik baxımdan elmin predmetini dəqiq ifadə edir: psixologiya psixika haqqında clmdir. Bu ilk (və ən sadə) tərifdə cəmi 4 söz işlənsə də, onun mənası hələ tam aydm deyildir. Psixologiyanın predmetini başa düşmək üçün biz əvvəlcə əsas anlayışla - psixika anlayışı ilə tanış olmalıyıq. Psixika anlayışına nəlor daxildir? Psixika nədir? Psixi hadisələri şərti olaraq üç böyük qrupa bölürlər:

1. Psixi proseslər.
2. Psixi hallar (və ya psixi halətlər, vəziyyətlər). 3^ Psixi xassələr (və ya xüsusiyyotlər)

T P s i x i p r o s e s l ə r psixologiya elminin əsas kateqori-yälarından biridir. tdrak proseslərinə (duyğu, qavrayış, diqqət, ha-fızə, təfəkkür, nitq və təxəyyül), iradi proseslərə və emosional pro-seslərə birlikdə psixi proseslor deyilir.

Başqa sözlə, psixi proseslər özlori də üç yarım qrupa bölünür: idrak prosesləri, hissi proseslər və iradi proseslər.

Psixi hadisələrin ikinci qrupunu təşkil edən p s i x i h a l l a r və ya voziyyətlər do müxtəlifdir. Şən əhval, affcktlor, ehtiras-lar, dalğınlıq, inamsızlıq, şübhə və s. psixi hallara misal ola bilər.

P s i x i x a s s ə l ə r do psixologiya elminin kateqoriyala-п içərisində mühüm yer tutur. Temperament, xarakter və qabiliy-yətlər əsas psixi xassəlordir. İnsanın onun üçün səciyyəvi olan əq-li keyfiyyətlorini (ağlın tənqidiliyi və ya müstəqilliyini), emosional xassəlorini (tez özündon çıxma, emosionallıq) və s. də psixi xassə-lərə aid edirlər.

Psixi proseslər, hallar və xassələr bir-birilə üzvi surətdə əlaqə-dardır. Onlardan biri, adətən, o birisinin osasında əmələ gəlir. Psixi halətlər və ya vəziyyətlər ayп-ayп psixi proseslərin, məsələn, əhvallar, affektlər hisslərin, dalğınlıq diqqətin, iradənin, şübhə tə-fəkkürün təzahürü kimi özünü göstərir. Onlar isə möhkomlənib bir adamı başqasından fərqləndiren psixi xassə kimi təzahür edə biləny

«Proses», «hal» və «xassə» nə deməkdir? Nə üçün duyğulan, qavrayışı, diqqəti, hafızəni, təfəkkürü, nitqi və təxəyyülü, iradəni və hissləri psixi proses adlandırırlar. halbuki şübhəni və ya dalğın-lığı psixi hallar, temperament, xarakter və ya qabiliyyətlərə psixi xassəlor deyilir?

Proses latin sözü olub, hər hansı bir hadisənin başlanması, ge-dişi və inkişaf mərhələlərini əks etdirir. Bu baxımdan bütün psixi hadisolər - istər psixi proseslər, istərsə də psixi hal vo xassələr prosessual xarakter daşıyır. Məsələnin bclə qoyuluşuna diqqəti ilk dəfo olaraq görkəmli rus alimi İ. M. Scçcnov cəlb etmişdir.

Onun fikrincə, psixi olan, ancaq proses kimi dərk oluna bilər. Yəni hor bir psixi aktın «müəyyən başlanğıcı, gedişi vo sonu» var-dır. Psixologiya bu cohoti zəruri surətdə nəzəro almalı, «psixi fəa-liyyətin bütün cohotlərini proses, hərəkət anlayışı» əsasında izah etməlidir. Psixi olan, hər şeydən əvvəl, canlı, plastik, fasiləsiz tə-şokkül vo inkişaf edən proses kimi mövcuddur. İnsanın real fəaliy-yotini (daha geniş mənada həyat fəaliyyətini) ancaq bu baxımdan düzgün və hərtərəfli təhlil etmək olar. Bu sözlər nəinki psixi pro-seslərə, həm do eyni dorocodo psixi halların və xassələrin öyrənil-məsinə də aiddir.

Gəlin, nəzərdən keçirdiyimiz tcrminlorin monasını doqiqloşdi-rək: klassik psixologiya ancaq duyğuları, qavrayışı, diqqəti, hafızə-ni, təfəkkürü, nitqi, təxəyyülü, iradəni və hissləri psixi proses kimi xarakterizo edirdi.

Müasir psixologiyada isə proses sözü əslində geniş və dar mənalarda işlənir. Biz g c n i ş m ə n a d a psixi olanı proses kimi nəzərdən keçirəcək, bütün psixi hadisələri (psixi proscslər, hallar və xassələri) eyni doroco proses kimi təhlil cdəcəyik.

D a r m ə n a d a isə psixi proses dedikdo duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, nitq, təxəyyül, iradə və hissləri nəzərdə tutacağıq.

Deməli, psixi proses ənənəvi termindir. Müasir psixologiyada

psixi proses, hallar ve xassəlor terminlərinin hor birinin özünəməx-sus evristik monası vardir.

P s i x i p r o s e s termini psixi faktın prosessuallığmı, di-namikasını nəzərə çaфdırır. Misal: əlimo tikan batdı. Ağrı duyğu-su omole gəldi. Ağrı davam ctdi ve müoyyən müddətdon (10 sani-yədon, 5 dəqiqədən, bir ve ya bir nece saatdan) sonra kesildi.

P s i x i h a 1 ə t tennini psixi faktın nisbi davamlılığını bil-dirir. Misal: tolobo qız küçodə yoldaşları ilə şit horəkot edirdi. Bir də gördü ki, omisi o biri küçədon kcçir. o, - utandı ve tcz özünü yı-ğışdırdı. Ancaq hiss ctdi ki, emisi onun küçədə şit hərəketini gör-dü. Qızın no isə qanı qaraldı ve bu bir пeco gün davam etdi.

P s i x i x a s s e v ə y a p s i x i x ü s u s i y y e t termini isə psixi faktın sabitliyini, onıın şəxsiyyətin strukturunda möh-kemlondiyini vo tokrar olunmasını ifado cdir. Misal: iki şagird tə-səvvür edin. Biri tonboldir, digori oməksevordir. Biri otıırduğu yer-don ayağa qalxmaq istomir, o biri isə işdon doymur. Yaxud, biri sa-kitdir, digəri coşğundur, biri iinsiyyətli, digori isə qaradinməzdir. **/Fşixi** proseslor, psixi hallar və psixi xassolərin hamısına birlik-

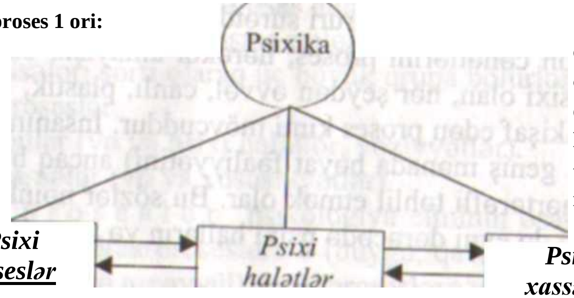

IIdrak proses 1 ori: **duyğqlar qavrayış diqqot hafizo tofəWcür nitq**

Psixi proseslər ***Psixi xassəhr***

təxəyyül II tradi proseslor HI Emosional proseslor

ohvallar aflektlər dalğınlıq inam inamsızlıq şübhə və s.

temperament xarakter qabiliyyotlər vo s.

Şəkil 1. Psixi proseslər, psixi hallar vo psixi xassolər.

də psixika ve ya psixi hadisələr deyiliry 1 №-li şəkildə bu cəhət öz əksini tapmışdır.

Psixi həyat çoxcəhətlidir, lakin vehdetdodir. Şəkil l-o diqqet-lə baxin: psixi proses, halot ve xassələrin adlan ilə tanış olarken is-tər-istəməz, adamın yadma,

tutaq ki, nəqliyyat cədvelləri düşür, orada stansiyalann adları belə qeyd olunur: Bakı, Keşlə, Biləcəri, Hcybət ...Burada bir forqə diqqət edek. Her stansiyanın öz sərhəd-di, öz hüdudu vardır.

Bakı stansiyası qurtanr, Keşlə stansiyası başlayır, Keşlə stan-siyası qurtarır, Biləcəri stansiyası başlayır ve s. Görəsen, psixi hə-yat da bu prinsiplə qurulmuşdunnu? Qətiyyən yox. Psixi proses, halət və xassələr bir-birilə üzvi surətdə bağlıdır. Eyni bir anda biz həm duyuruq və qavrayırıq, həm diqqətli oluruq, həm də başa dü-şür və yadda saxlayırıq. Biz onları ancaq abstraksiya yolu ilə bir-bi-rindən fərqlondirib təhlil edirik.

Psixologiya heyvanların və insanların psixikasını öyrənir. Mü-asir psixologiyada insanı fərd (bioloji varlıq) vo şəxsiyyət (sosial varlıq) kimi nəzərdən kcçirirlor. İnsanın bir ford və şəxsiyyət kimi xüsusiyyətləri onun psixi proseslorindo. psixi hallarında vo xassə-lorində bütün təfərrüatı ilo eks olunur. Məsələn, kinli adamın təsa-düfən ayağını tapdalayırsan, əvəzini çıxmaq üçün az qala bunu ömür boyu yadında saxlayır; xcyirxah adamın ayağını tapdalayır-san, əhəmiyyət vcrmir, elə oradaca yadından çıxır. Kinli və xeyir-xah adam. Bunlar insanın şəxsiyyoti ilə bağlı xüsusiyyətlərdir. Tə-sadüfi deyildir ki, müasir psixologiyada bu problemlərin öyrənil-məsinə xüsusi əhomiyyot vcrirlor. Hal-hazırda şoxsiyyət psixologiya elminin on aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir.

Nəhayət, bir məsələni aydınlaşdıraq: psixi proseslor, hallar ve xasseler necə təzahür edir və formalaşır? Bu suallar müasir psixologiya üçün prinsipial əhəmiyyəto malikdir.

Psixoloqların tədqiqatları osaslı surətdə göstərir ki, psixika fe-aliyyot (yoni oyun, telim ve omek) ve ünsiyyot proscsindo forma-laşır.

Dcmeli, psixologiya elmi hem do fəaliyyət ve ünsiyyətin psixoloji problcmlerini öyrenir.

Beləliklə, aydın olur ki, psixologiya elminin predmeti mürək-kəb ve çoxcohotlidir. Onu sxematik olaraq 2-ci şəkildəki kimi ifa-de ctmek olar.

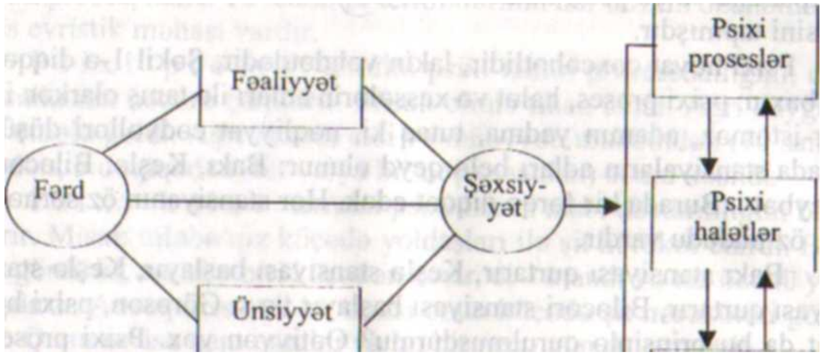

Psixi I
xassələr

Şəkil 2. Psixologiya clminin öyrəndiyi saholər.

Psixika fəaliyyət və ünsiyyət prosesində müxtəlif formalarda tozahür cdir. Onlann mahiyyəti nədon ibarətdir? Bu sual psixologiya elminin fəlsəfi problcmləri ilə əlaqədardır.

2. Psixi hadisələr obyektiv aləmin subycktiv inikası kimi

Ta qədimdən psixika haqqında iki təlim - materialist və idealist təlim vardır. Psixologiyanın bir elm kimi inkişafı əsasən materialist təlimin inkişafı ilə bağlı olmuşdur.

Həmin fəlsəfəyə görə p s i x i k a o b y e k t i v a 1 ə - m i n s u b y e k t i v i n i k a s ı n d a n i b a r ə t d i r .

Golin, evvəlcə «obyektiv aləm» terminınə diqqət edək. «Ob-yektiv» sözü «obyekt» sözündən omələ gəlmişdir. Obyekt (latınca - obyectum) cisim, predmet demokdir. Psixologiyada «obyekt» sö-zünün özürıəməxsus monası var: insanın fəaliyyət prosesində bila-vasitə iş gördüyü, təsir göstərdiyi cisimlərо «obyckt» deyilir. «Ob-yektiv» sözü isə fəlsəfi termindir. Onun başlıca mənası bundan iba-rətdir: predmetlor, subyektdən kənarda və ondan asılı olmayaraq mövcuddur. Fəlsofədə «obyektiv alomi», «obyektiv reallığı» gös-lərmək üçün materiya kateqoriyasından istifadə olunur.

Inikas - materialist idrak nəzəriyyəsinin əsas prinsipidir. İnikas nədir? - İnikas materiyanın ən ümumi xassəsidir. İnikas dc dikdə, iki obyektin qarşılıqlı təsiri prosesi və onun noticəsi no/or-

12 də tutulur. Bu zaman həmin obyektlərdən birində əmələ gələn də-yişikliklor o birinin təsiri ilə şərtlənir və sonuncunun strukturuna uyğun olur. Gəlin fıkrimizi çox sadə bir misal - güzgü misalı əsa-sında izah edək. Tutaq ki, A (hər hansı bir adam) saçmı düzəltmək üçün V-yə (güzgüyə) baxmalıdır. V-nin qarşısında dayananda, onun V-də oksi (şokli) alınır. Bu, mexaniki inikasdır, lakin bunun-la belə inikas üçün səciyyəvi olan ən ümumi xüsusiyyətlər həmin misalda da aydın nəzərə caф1r. Onları aydınlaşdıraq.

1. Əgər A olmasaydı V-də onun əksi alınardımı? Aydın məsə-lədir ki, əks olunan, yəni A - birincidir, əks edən, yəni V-dəki şə-kil ikincidir.

2. Əks edənlə əks olunan arasında səbəb asılılığı mövcuddur. A, məsolən, sağa dönəndo V-doki şokil də dəyişir.

3. V-dəki şəkil A-ya oxşayırmı? Bəli, oxşayır. Bu, o deməkdir ki, əks edənlə əks olunan arasında oxşarlıq mövcuddur. Onlardan biri digərinin surətidir, şəklidir, obrazıdır. (Fəlsəfı ədəbiyyatda bu cəhəti təhlil cdərkən adckvatlıq, izomorfizm vo homomorfızm ter-minlərindən istifadə olunur.)

Görəsən, obyektiv aləm insanm da başında güzgüdə olduğu kimi əks olunurmu? Nəzordən keçirdiyimiz xüsusiyyətlər inikasın bütün formaları üçün

səciyyəvidir, lakin cansız təbiətdə, bitkilər aləmində, heyvanlarda və nəhayət, insanlarda inikas kcyfıyyətcə müxtəlif formalarda özünü göstərir.

Güzgü misalı mexaniki inikasa aid misaldır. Cansız təbiətdə inikas passiv xarakter daşıyır: cansız aləmdə bir cisimdə o birisinin təsiri ilə əmələ gələn dəyişikliklərdən cisimlərin özləri istifadə et-mirlər. Canlı alemdə isə onlardan artıq özünü hifzetnıə, özünü tən-zimetmə məqsədilə istifadə olunur. Sinir sisteminin yaranması və təkamülü ilə birlikdə sözün əsl mənasında psixi inikas əməlo gəl-məyə və inkişaf etməyə, orqanizmin otraf mühitə bolədləşməsin-do və öz davranışını tonzim etmosindo mühüm rol oynamağa baş-layır.

Yəni psixika xüsusi surətdə təşəkkül ctmiş materiyanın xassə-sidir. Bir mühüm cəhətə diqqət edin: psixika materiyanın substan-siyası (latınca - substantia mahiyyət deməkdir) deyil, xassəsidir. Həm də hər cürə materiyanın deyil, ancaq xüsusi surətdə təşkil olunmuş, yəni üzvi materiyanın - beynin xassəsidir.

Deməli, yüksək teşkil olunmuş materiyanın xassəsi, beynin

13 funksiyası olmaq etibarilə psixika inikasın xususi formasi kimi mcydana çıxır.

Beyin müxtəlif üzvlərin clə mürəkkob sistcmidir ki, onlann fə-aliyyəti ali heyvanların və insanın psixikasım şərtləndirir.

Psixika reflektor (latınca reflexus - əks olunan deməkdir) xarakter daşıyır.

Biz hər hansı bir cismi qavrayanda və ya nə barədə isə düşü-nəndə burada hansı sinir hüceyrəlorinin iştirak etdiyini adəten hiss etmirik. Bundan başqa, neyrofızioloji proseslor psixi proscslərdə təmsil olunmurlar, yəni bizim başımızda əmələ gələn surətlərdə neyrofızioloji proseslor deyil, cisim və hadisəlorin xüsusiyyətlori -rəngi, forması, həcmi, başqa cisim və hadisələrlə qarşılıqlı olaqəsi və s. əks olunur. İdealistlor həmişo bu faktdan istifadə edorək psixi hadisələri cisimsiz (yəni beyinlo olaqosi olmayan) hadisələr kimi xarakterizo etmiş, xüsusi cisimsi/. ruhi aləmin mövcud olduğu-nu irəli sürmüşlər. Lakin bu idealist fıkirlərin səhv olduğunu başa düşmək çox asandır: beyində zədəlonmə olan kimi psixi həyat da dərhal pozulur. Bu fakt empirik surətdə insanlara çoxdan molum-dur. El içində deyirlər ki, uşağın başına vurmazlar. Bu təsəvvürlər nə qədər bosit olsa da, psixikanın beyin xassəsi olduğunu əks etdi-rir.

Psixika haqqında elmi tosəvvürlorin formalaşmasında tobiət-şünaslıq mühüm rol oynamışdır.

1. Müasir təsəvvürləro görə, psixi funksiyalar beyin sahələri-nin birgo işi sayəsində həyata keçirilən funksional sistemlor (P. K. Anoxin) kimi fəaliyyət göstərir. Onun sistem təşkil edən mərkozi aınili işin noticosi və ya meqsədi ilə bağlıdır. Bu zaman beyindo baş verən müxtəlif proseslor funksional cəhətdən məhz işin noticosi və ya məqsədi ilə uzlaşırlar.

2. Psixi inikasın iki tərəfi - mezmun və forması vardır. Tutaq ki, xarici tuı istlor Qız qalasına heyran-heyran tamaşa cdirlər. Gəlin, bu proscsi yuxarıda tanış olduğumuz işarəlarlo ifadə edək:

A (Qız qalası) V-yə (turistlərə) tosir göstərir: Qız qalasına bax-dıqca, onlarda bu abide haqqında müəyyən təəssürat yaranır. Biri dcyir ki, «bu çox orijinal abidədir», başqa birisi deyir: «mən dün-yanın çox ölkosində olmuşam. Belə ozomətli Qız qalası görməmi-şəm» və s. Bu o deməkdir ki, Qız qalası müəyyən psixi proseslor şəklində turistlorin başında əks olunur. Qarşıya sual çıxır: psixi inikasın (bizim misalımızda turistlərdo Qız qalası haqqında yaranan

14 təəssüratın) mozmununu no toşkil edir? Bu sualın cavabı aydındır: turistlərdə yaranmış təəssüratın mozmununu Qız qalası abidəsi təş-kil edir. Əgər bu faktı ümumiləşdirsək, aşağıdakı nəticoni çıxara bilərik: psixi inikasın mozmununu obyektiv aləm təşkil edir. Lakin biz bu prosesi birtərəfli şəkildə təhlil ctsək (A - V-yə təsir edir), inikasm mozmununu (yəni A-dan asılı olan cohətlori) onun forma-sından (yəni V-dən asılı olan cəhətlərdən) təcrid etmiş olarıq.

Yenə do yuxarıdakı misala qayıdaq: tutaq ki, turistlərdən biri riyaziyv. , ıüəllimi, o birisi isə mcmardır. Görəsən, Qız qalasına baxarkən onların hor ikisində eyni təəssürat yaranacaqmı? Şübhə-siz ki, memar xüsusi biliklərə malik olduğu üçün Qız qalası abido-sində riyaziyyat müəllimindən çox şey görəcək, çox xüsusiyyət forqlondirəcəkdir. Biz psixi inikasın xüsusiyyətlərini təhlil cdər-kən, bu cəhəti пeco nəzərə ala bilərik?

Psixologiyada tanış olduğunıuz faktı ifado etmok üçün subyekt anlayışından istifadə olunur. Subyekt dedikdo obyektiv aləmi dərk edən və dəyişən insan nozərdə tutulur. İnsan özünün həyat fəaliy-yoti prosesindo subyekt kimi formalaşır və inkişaf cdir. İnsanm hə-yat fəaliyyətinin əmok, idrak və ünsiyyət kimi müxtəlif sahələri vardır. Bu mənada psixologiyada insan əmək, idrak və ünsiyyət subyekti kimi öyrənilir. İnsanın iş gördüyü müxtəlif cisimlorlə, yəni obycktlərlə qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirildikdə subyekt anlayışından istifadə olunur və bu əlaqə subyekt (S) və ob-yekt (O) olaqosi kimi təhlil olunur.

Gəlin. indi də «subyektiv inikas» ifadəsinə diqqət yetirək. «Subycktiv» sözü «subyekt» sözündən omələ golmişdir. Onun psixoloji mənası aydındır: obyektiv alom kimin başında oks olunur? -Subycktin. Məsələnin mahiyyəti ondan ibarotdir ki, psixi inikas mexaniki inikasdan (güzgü misalını xatırlayın) köklü surətdə fərqlonir: mexaniki inikasdan fərqli olaraq obyektiv aləm insanın başında oks olunur, həyat fəaliyyoti subyekti kimi onun bütün özü-nəmoxsus insani xüsusiyyotləri - təlobatları, maraqları, hoyal möv-qeyi vo s. psixi inikas proseslərində bu və ya digər dərəcədə təza-hür edir. Bu o deməkdir ki, p s i x i k a o b y e k t i v a 1 ə -min s u b y e k t i v i n i k a s ı d ı r .

Subyektivlik psixikanın ümumi xarakteristikasıdır. Deməli, psixi inikasın subyektiv xarakter daşıdığını qcyd **edende,** onun məzmunu (psixikanın mozmununu obyektiv alom teşkil edir) deyil, cərəyan etmə forması nəzərdo tutulur.

Beləliklə, aydın olur ki, 1) psixika beynin xassəsidir; 2) psixika obyektiv aləmin subyektiv inikasıdır.

Bu iki müddəa bir-birilo üzvi şəkildə bağlıdır. Onları birlikdə aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik: p s i x i k a b e y i n d ə o b y e k t i v a l o m i n s u b y e k t i v s u r ə t i k i m i ə m ə 1 ə g ə 1 i r .

Gəlin, indi də yuxarıda tanış olduğumuz sadə tərifı (psixologi-ya-psixika haqqında elmdir) bu baxımdan nəzərdən keçirib dəqiq-ləşdirək. Onda aşağıdakı tərif alınar: psixologiya beyində obyektiv alomin subyektiv suroti kimi əmələ gələn psixika haqqında elmdir.

Bu tərif birinciyə nisbəton dəqiqdir, lakin biz onu hələ osas torif kimi qəbul edə bilmorik. Nə üçün? Tanış olduğumuz tərifdə psixikanın mahiyyəti dəqiq ifadə olunsa da, psixologiyanın predmeti ümumi şəkildə qeyd edilir. Qarşıya haqlı olaraq sual çıxır: psixologiya psixikanın hansı cəhotlərini öyrənir? Bu məsələni ay-dınlaşdıraq. Tutaq ki, auditoriyanın qapısını kimsə qəfıldon açdı. Bu zaman bəzi toləbəlorin diqqoti asanlıqla yayınır. Onlar qapını açan adama baxırlar. Yaxud qız sevdiyi oğlanı görəndə utanır: ya-naqları qızarır, çaşır, sözləri aydın tələfmz edə bilmir... Bunlardan hər biri ayn-aynlıqda psixoloji fakt hesab olunur. Hər hansı bir elm, пeco deyərlər, faktsız, fakt yığmadan yaşaya bilməz. Lakin, bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, elm üçün bütün faktlar eyni dorocodə ohomiyyotli deyildir. Elm öyrənilən hadisələrin mahiy-yətinə nüfuz etmək imkanı verən faktlarla əməliyyat aparır. Psixologiya elmində psixi həyatı keyfiyyət və kəmiyyət cəhətdən xarak-terizə edən yüzlərlə faktlar müəyyən edilmişdir. Deməli, psixoloji faktı biz hom keyfiyyət, hom də kəmiyyət baxımmdan xarakterizə edə bilərik. Yuxarıdakı misalı xatırlayaq: tutaq ki, qapı açılarkon tələbələrdən A və B-nin diqqoti yayındı. A bir saniyə qapıdakı adama baxıb mühazirə dəftərindəki yarımçıq qalmış cümləni davam etdirməyə başladı. B isə, пeco deyərlər, işini-gücünü buraxıb xey-li müddət (mosələn, 10 saniyə) həmin adama baxdı. A-nın diqqəti-nin 1 saniyo, B-nin diqqətinin iso 10 saniyə yayınması müvafiq psixoloji faktın kəmiyyət xaraktcristikasıdır. Lakin təsəvvür etdiyimiz psixoloji faktlar keyfiyyət cəhətdən də bir-birindən fərqlənirlər: məsələn, A-nın diqqoti ani yayınsa da, o, özününəzarətlə müşayiət olunur. B-do isə diqqətin nəzarət funksiyası zəif olduğuna görə o, mühazirə şəraitində asanlıqla başqa cismə yönəlir. Bu, haqqında danışdığımız psixi faktın keyfiyyət xarakteristikasıdır.

Göründüyü kimi, psixoloji faktı kəmiyyət cəhətdən xarakteri-zo edondo, adətən, insanın hər hansı bir qıcığa ncçə milli saniyə ər-zinda cavab verdiyini, bu və ya digər əməliyyatı neçə saniyə ərzin-də icra etdiyini, neçə səhvə yol verdiyini və s. nəzərə alırlar. Əgər biz hər hansı bir psixi prosesin xüsusiyyətlorini aydınlaşdınnqsa, bu, psixi faktın keyfıyyət xarakteristikasını əks etdirir.

Psixoloji faktın müəyyən olunmasının əhəmiyyəti böyükdür. Əbəs yerə demirlər ki, fakt alimin qanadıdır. Lakin bununla yana-şı, psixoloji fakt no qədor mənalı olursa-olsun, elm təkcə onları təs-bit və təsvir etməklə məhdudlaşa bilməz. Elm onları izah etməli-dir. Fikrimizi korrektura sınağı adlanan metodika ilə apanlmış bir tədqiqatın materiallanna əsasən aydınlaşdıraq.

Tədqiqat 12 yaşlı normal və oliqofren (yunanca - oliqoş - az, phren - ağıl sözlorindən əmələ gəlib ağıldankəm deməkdir) uşaq-lar üzərində beş seriyada aparılmışdır.

Birinci scriyada uşaqlara motbəədə çap olunmuş bir səhifəlik mətn verilmişdi. Mətn monasız «sözlərdən» ibarət idi. Uşaqlara mətni oxumaq təklif olunmuşdu: onlar hər dəqiqədən bir siqnal ve-riləndə, həmin saniyədə baxdığı «s» və «v» hərflərinin üstündə işarə qoymalı idilər.

Tədqiqatın nəticəsində məlum oldu ki, oliqofrenlər nəzərdən keçirilon sətirlorin miqdarına görə normal uşaqlardan gcri qalır və daha çox sohvo yol verirlər.

Tədqiqatın ikinci seriyasında uşaqlara mənalı mətn - kiçik he-kayo verildi. Onlara birinci scriyada olduğu kimi, motni nəzərdən keçirmək və siqnal vcrildikdo «s» və «v» hərfləri üzərinə işarə qoymaq tapşırıldı.

İlk baxışda nə qədər toəccüblü görünso do bu zaman əks notice alındı. Normal uşaqlar cox, oliqofrenlər isə nisbətən az səhvə yol vermişdilər. Sonrakı tədqiqatlarda (111, IV və V seriyalar) da eyni nəticə alındı.

Aydın məsolodir ki, belə ziddiyyətli psixoloji faktları öz-özlü-yündə təsvir etməklə, onların mahiyyətini aydınlaşdırmaq mümkün deyildir.

Hər bir clmin, o cümlədən psixologiya clminin başlıca moqsə-di öyrəndiyi proses və hadisələrin tabe olduğu obyektiv qanunları müəyyən etməkdon, açmaqdan ibarətdir. Hər hansı bir ЫИк sahəsi ancaq bu zaman əsl elmə çevrilir.

Psixoloji faktlar qanunauyğiın xarakter daşıyır, müvafiq şərait

olduqda onlar hər dəfo zəruri surətdə müşahidə e

todqiqatı harada vo hansı uşaqlarla aparsaq, eyni no

Bu, birinci növbədə, onunla bağlıdır ki, normal

mətni oxumaqdan saxlaya bilmir: onlar mətnin m

verdiklori üçün diqqətləri yayınır vo daha çox sohvo

Halbuki oliqofren uşaqlar onlara verilən təlimata k

edir, təcrübənin gedişində mətnin (hekayənin) məzmunu

raqlanmır vo buna görə do normal uşaqlara nisbətən a

verirler. :* LPı^

Psixi həyatın elmi tohlili psixi faktlann öyrənilmosini, onların əmələ gəlməsi, forr qanunauyğunluqlannın, başqa sözlə, tabe olduqları psixoloji qanunların müəyyon olunma-sını nəzərdo tutu

Kəşf olunmuş və dəqiq formulə edilmiş psixoloji qanunlar elmi nəzəriyyonin «nüvəsini» təşkil e müha-kimələr və hesablamalar yolu ilə bu və ya digər psixi hadisənin in-kişaf meylini qabaqcadan qarşılıqlı əlaqo-sini aydınlaşdırmaq və bu əsasda da həm nəzəri. həm do praktik məsələlərin həlli yolunu t

Psixi foaliyyətin m e x a n i z m l ə r i n i n öyrənilmosi də mühüm məsololərdon qanunauyğunluqları haqqındakı biliklər öz-özlüyündə holə bu məsələni aydınlaşdırmaq imkanı vermir. Ha həyatın qanunauyğunluq-lannı təhlil edərkən istər-istəməz onun mexanizmlərinin aydınlaş-dırılması zorur

Psixi foaliyyətin mexanizmləri bu və ya digər psixi proscsi hə-yata kcçirən konkret anatomik-fiz bağlıdır. Təsadüfı deyildir ki, bu mülıüm məsələ ilə uzun müddət fizioloq-lar məşğul olmuşlar. Lak fizioloji todqiqatlar öz məntiqinə görə müəyyən psixoloji mosəlolorin həllini nəzərdə

Elmi-tcxniki təroqqi dövründə müxtolif clmlərin, xüsusilə bio-fızika, biologiya, nevrologi kibernetika və s. inkişafı ilə əlaqodar olaraq psixi fəaliyyətin mexanizmlorinin öyre-nilməsi sahəsində do Bu şəraitdə psixi foaliy-yətin mexanizmləri məsoləsi ilo bilavasitə psixoloqların məşğul olması zərurəti m inkişafı baxımından bu ta-mamilə qanunauyğun hal idi: psixi foaliyyotin mexanizmləri mosə-ləsinin müx öyronildiyi bir şoraitdə onların səyini birləşdirmək lazım idi. Müasir psixologiya bu məsələyə bö-yük ohə elmlorlə (fızіologiya, biofızika, bio-kimya, kibernetika və s. ilə) birlikdə psixi fəaliyyətin mexanizmlə-r zamanlar psixologiya, təbabət (nevrologiya, neyrocorrahiyyo) və fiziologiyanın hüdudlarında psixologiya - neyropsixologiya əmələ gəlmişdir. Neyropsixolo-giya baş beynin lokal zədələnmələrinə aid material funksiyaların beyin mexanizmlərini öyrənir.

Deməli, p s i x o l o g i y a b i r e l m k i m i p s i x i - k a n ı n f a a n u n a u y ğ u n 1 u q 1 a r ı n ı vo m e x a n i z öyrənir.

Biz bu cohoti nozoro alsaq psixologiya elmino daha doqiq torif vero bilorik: P b e y i n d o o b y e k t i v a l o m i n s u b y e k t i v s u r o t i k i m I o n p s i x i k a n ı n f a k t l a r ı , q a n u n a u y ğ u n - l u m e x a n i z m l o r i h a q q i n d a e l m d i r .

Bu tərifdə nozori ohomiyyoto malik olan üç mühüm sual özü-nün aydın ifadəsini tapmışdır.

1- ci sual. Psixologiya no haqda elmdir? Cavab: Psixologiya psixika haqqinda elmdir.

2- ci sual. Psixika nodir?

Canlı orqanizmin - bitki və heyvanların biotik (bioloji cohot-dən əhomiyyətli) təsirlərə cavab vermə qabiliyyətinə q ı c ı q -1 a n m a deyilir. Qıcıqlanma elementar fonnada hələ birhüceyrə-li orqanizmdo özünü göstərir: onlar mühitin təsirinə seçici səciyyə daşıyan hərokətlə cavab verirlər.

Mühitin təsirinə seçici surətdə cavab vermək nə deməkdir? Tutaq ki, xarici aləm canlı orqanizmə biotik və abiotik (bioloji cə-hətdon əhəmiyyətsiz və ya zərərli) tosir göstərə bilər. Birinci hal-da canlı orqanizm qıcığa yaxınlaşır, ikinci halda isə ondan uzaqla-şır. Bunu başa düşmok üçiin, gəlin, cansız təbiətdə inikasın xüsu-siyyotlərini yada salaq.

Cansız təbiətdə inikas yalnız xarici təsirlorin giicü və xarakte-rindən asılıdır. Məsələn, qayalann aşılanmasını xatırlaym: dəniz tərofındən yuyulan qaya suya müəyyən müqavimət göstərir - dal-ğalar qayaya dəyib parçalanır, lakin tədricən qaya da dağılır. Can-sız təbiətdəki inikasın bütün formalarında biz bu xüsusiyyəti görə bilorik. Halbuki canlı materiyada inikas keyfiyyotcə yeni xüsusiy-yətlər kəsb cdir. O, yalnız xarici təsirlərin gücü və xarakterindən deyil, həm də orqanizmin d a x i l i v o z i y y ə t i n d ə n (tutaq ki, ac və tox olmasından) asılı olur. O, acdırsa, qidaya yaxınla-şır, toxdursa, yerindən tərpənmir vo ya ondan müxtəlif formalarda uzaqlaşır. Bu o demokdir ki. hər bir canlı orqanizm bütün xarici qı-cıqlara seçici (foal) münasibət bəsləyir. onda y e n i x a s s ə - ö z ü n ü t ə n z i m e t m o x a s s ə s i nəzərə çarpır. Baş-qa sözlə, bioloji inikas Ö7üniin ilk sadə formalarından başlayaraq foal xarakter daşıyır.

Təkamül prosesində heyvanlarda qıcıqlanmanın yeni fonnası -h ə s s a s 1 ı q meydana çıxır. Heyvan biotik tosirləri daha adek-vat surətdə, məsələn, iyino, ronginə və ya formasına görə fərqlən-dirmeyə başlayır. Bu, artıq sadə fonnada duyğunun əmələ gəlmə-si demokdir.

Beləliklə, uzunmüddotli təkamül proscsindo psixika əmələ go-lir və tədricən, o, müxtolif fomıalarda - duyğu, qavrayış, hafızə və s. psixi proseslor kimi təzahür ctmoyə başlayır.

Psixikanın f i l o g e n e z d o (yunanca phule - növ, genesis - doğulma, mənşə deməkdir), yəni təkamül prosesində əmolə gəl-məsi və inkişafı mürəkkob və çoxcəhotli prosesdir. O, müxtolif amillərlo, xiisusilo mühitin təsirlori vo sinir sistcminin təkamül və inkişafı ilə bağlıdır.

Canlı orqanizmin mövcudluğu mühitin, həyat şəraitinin təsirlo-ri ilə şərtlənir, onunla təyın olunur.

Sadə bir misal göstərək: mühitdə temperatur yüksəldıkdo, orqanizmin kimyəvi reaksiyalarının sürəti artır, aşağı düşdükdo iso azalır. Heyvanlann hamısı eyni cür hərəkət edirmi? Şübhəsiz ki, yox. Birhüceyrəli orqanizmlər bu zaman məhv olur. Halbuki Ш cox isti havada xortumu ilə üstüno su çiləyir, ağaclann kölgəsindo giz-lonon meymun hotta özü üçün serin ycr düzəldir. Bos, bu no ilo olaqədardır?

Gəlin bir məsələyə diqqət yctirək: ilk baxışda adama elə gəlir ki, eyni bir yerdə - Qızılağac qoruğunda vo ya Altıağac meşələrin-də yaşayan müxtəlif heyvanlann mühiti eynidir. Halbuki hcyvanla-rın növündon, cinsindon, inkişaf səviyyəsindon asılı olaraq eyni bir qıcıq biri üçün biotik ohəmiyyot kəsb cdir, o biri üçün isə tamami-lə əhəmiyyotsizdir.

Biz onların həyat şəraitində ciddi forqlərə rast gəlirik. Bu, birinci növbədə, ondan ıroli gəlir ki, hər hansı bir qıcıq heyvanlann hamısı üçün eyni dərəcədo biotik qıcıq dcyildir. Tulaq ki, ət biri üçün biotik ohəmiyyət kəsb ctdiyi halda, o biri üçün, tamanıilo əhəmiyyotsizdir. Onların yaşayış tərzi do bir-birindən forqlonir. Biri, məsələn, mcymun ağacda yaşayır, başqasının, tutaq ki, quşla-rın həyat torzi iso tamam basqadır. yaxud delfın suda yaşayır. On-ların bədən quruluşunun da ohomiyyəti az dcyildir. Burada başqa amillorin do ıolunu qcyd ctmok olar.

Lakin heyvanlann davranışının psixoloji baxımdan tohlili əsas-lı surotdə göstorir ki, heyvanın mühitə uyğunlaşması bilavasito onun sinir sisteminin xi'ısusiyyətləri ilo bağlıdır.

Həyat şoraiti mürəkkəbləşdikcə, sinir sistcmi daha yüksək so-viyyədə inkişaf cdir, sinir sistcmi inkişaf etdikco, hcyvanın mühit-lə əlaqəsi genişlənir, mürekkəbləşir.

"Sinir sistcmi do tokamül proscsinin mohsuludur. Onun aşağıda-kı növlərini fərqlondirirlər: a) torvari, yaxud sopgin sinir sistemi, b) düyünlü sinir sistcmi, v) borulu sinir sistcmi (şokil 3 a, b).

T o r v a r i s i n i r s i s t e m i on bosit sinir sistemidir. Hidropoliplordə, meduzalarda və s. sinir hüceyroləri bədənin sothi-nə tor şəklindo sopolənərək bir-biri ilə çıxıntılar vasitəsilo birləşir. Hər hansı bir sinir hüceyrəsində əmələ golon oyanma bütün hüccy-rolərə yayılır və təsir edən qıcığa hidıopolip vo ya meduza bütün bodənini yığmaqla cavab vcrir.

Torvari sinir sistemindən forqli olaraq d ü y ü n l ü s i n i r s i s t e m i n d o sinir hüceyrələri qruplaşır, mərkəzi düyünlər əmələ gəlir: sinir hüceyrələri əsas etibarilə heyvanın mühitlə daha çox təmasda olan baş hissəsində toplaşır və sinir sisteminin aşağı ətraf hissəlori yuxan mərkəzi hissələrə tabe vəziyyətdo olur.

Soxulcanların, həşəratların və s. sinir sistemi düyünlü sinir sis-temino misal ola bilər.

Düyünlü sinir sistemi daha çox qıcıq qəbul etməyə və işləmə-yə imkan yaradır: baş düyün müxtolif qıcıqları qəbul cdir və təhlil-dən keçirir. Meduzalara nisbətən soxulcanlann və həşəratlann dav-ranışı daha da mürəkkəbləşir.

Borulu sinir sistemi ali sinir sistemi tipidir. O, boruda ycrləşən sinir hüceyrələrinin birləşməsindən ibarətdir (məsələn, xordalılar-da). Təkamül nəticəsində onurğalılarda onurğa beyni (haramilik) və baş beyin (beyin) - mərkozi sinir sistcmi meydana gəlmiş vo in-kişaf etmişdir. Sinir sisteminin

inkişafı ilə yanaşı olaraq heyvanlar-da hiss üzvləri də inkişaf edir və təkmilləşir. Sinir sisteminin və re-septorların inkişafından asılı olaraq psixi inikas forması da mürək-kəbloşir. Heyvanlarda yeni psixi funksiyalar meydana gəlir və tə-kamülün nisbotən aşağı mərhələsində özünü göstəron psixi funksiyalar (duyğular, qavrayış, hafızə və s.) təkmilləşir. Sinir sistemi no qədər mürəkkəbdirsə, psixika da bir o qədər təkmilləşmiş olur.

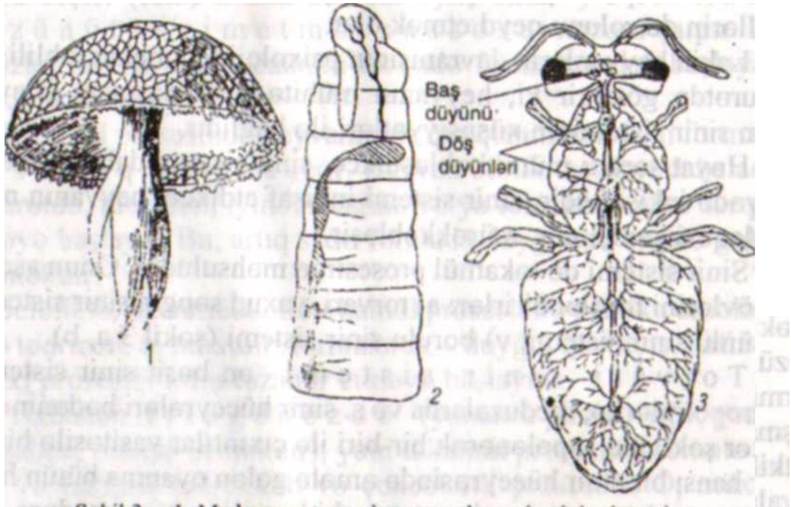

Şəkil 3 a. 1. Meduzanın torvari və yaxud səpgin sinir sistemi.
2. Yağış soxulcanının düyünlü sinir sistemi. 3. Arının düyünlü sinir sistemi.

Baş beynin inkişafı onurğalı-ların təkamülünde xüsusi əhəmiy-yət kosb edir (bax: şəkil 4 və 5).

Baş beyində müxtəlif funksi-yaları yerinə yetirən lokallaşdınl-mış müoyyon sahələrdo yer tutan morkəzlor yaranır.,

Bu morkəzlər xüsusi sinir tö-rəmoləri - assosiasiya zonaları vasitəsilə qarşılıqlı əlaqoyə girir, Heyvan nə qodor yüksok inkişaf etmiş olursa, həmin zonalar bir o qodor tokmilləşmiş olur. Mərkozi sinir sisteminə malik heyvanlar^ mühitin tosirlorini daha adekvat surətdə əks etdirirlər. Yüksək su-rotdo toşəkkül etmiş heyvanlarda sinir fəaliyyotinin əsas fondunu şərti reflekslərin məcmusyu toşkil edir.

Şokil 3.b. İnsanın sinir sistemi. 1. Baş beyin. 2. Onurğa beyin. 3. Mühiti sinir sistcmi.

Beloliklə, aydın olur ki, psixi funksiyalar heyvanın yaşayış şə-raitindən vo sinir sisteminin xüsu-siyyətlərindən asılı olaraq inkişaf cdir. Bos, bu xüsusiyyətlor onla-rın davranışında пeco əks olunr?

Torvari sinir sisteminə malik olan heyvanlar mühitin tosirlorinə əsasən tropizmlər formasında гe-aksiya göstərirlor. Düyünlü sınir sistemi səviyyəsindo heyvanlann davramşında tropizmlor müşahidə olunsa da, əsas yeri instınktıv davranış forması vo ya instinktlər tutur. Onların davranışında vər-dişlor do özünəməxsus rol oynamağa başlayır. Borulu sinir sistemi səviyyəsindo iso qeyd olunan davranış formalan ilə yanaşı intellek-tual davranışa rast golirik.

Tropizmlor nodir? Onlar пeco tozahür edirlor?

T r o p i z m (yunanca tropos - dönmək, istiqamət demək-dir) termini ilk dəfə bitkilərin günəşə doğru horokotlorini təsvir et-

mək məqsodilə işlədilmişdir. (Azərbaycan dilində «günəbaxan» sözü bu cəhətdən maraqlıdır.) Fransız psixologiyasında tropizm tcrmininin sinonimi kimi «taksis» (yunanca taxis - qayda, uyğun-laşma deməkdir) terminindən istifadə olunur. Bizim ədəbiyyatda bitkilərin müvafiq reaksiyaları daha çox tropizm, heyvanlann reak-siyaları isə taksis sözlərilə ifädə olunur. Bəzən həmin sözlərdon si-nonim sözlər kimi do istifadə olunur.

Tropizm və ya taksisin iki mərhələsini fərqləndirirlor, birinci mərhələdə canlı orqanizm müvaflq qıcıq (işıq, kimyəvi, mexaniki və s.) istiqamətino yönəlir, ikinci mərhəlodə həmin istiqamotdə yerini doyişir. Ali hcyvanlarda hafızənin inkişafı zomininde mne-motaksis (yunanca mnemotaxis - yadda saxlamaq deməkdir) müşa-hidə olunur: heyvan müəyyən ərazidə davranış üçün mühüm olan oriyentirləri yadında saxlayır. Hcyvanın inkişaf səviyyosindən ası-lı olaraq tropizm və ya taksis müxtəlif formalarda özünü göstərir.

I n s t i n к 11 o r (latınca - instinktus - oyanma demokdir) genetik cəhətdən tropizmlərlə bağlı olsa da, mahiyyət etibarilə yeni davranış forması kimi mcydana çıxır. İnstinkt termini müxtəlif vaxtlarda müxtəlif mozmun ifadə etmişdir. Bir sıra hallarda şüurun əksini təşkil edən halları, bəzən insanın

Şimpanze

Böyük bcyin

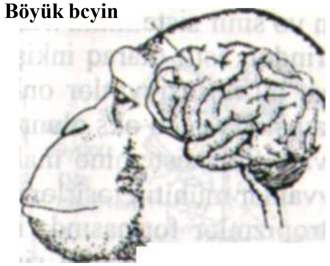

Böyük bcyin

İnsan

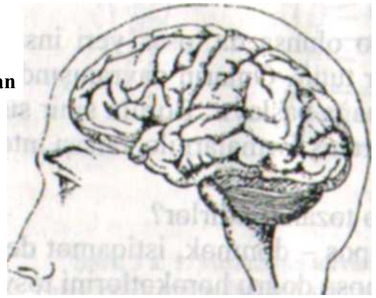

Şokil 4. Baş bcyin böyük ya-rımküroləri mərkəzi sinir sisteminin ən mürokkob və ali şöbosıdir. O, məməli heyvanlarda çox inkişaf etmiş, insanda isə on yüksək səviy-yəyə çatmışdır. Böyük yarımküro-lorin orta həcmi insanabonzər mey-munlarda 600 sm' oldugu halda. in-sanda 1400 sm'-dir.

«düşünülməmiş», «impul-

Pişik

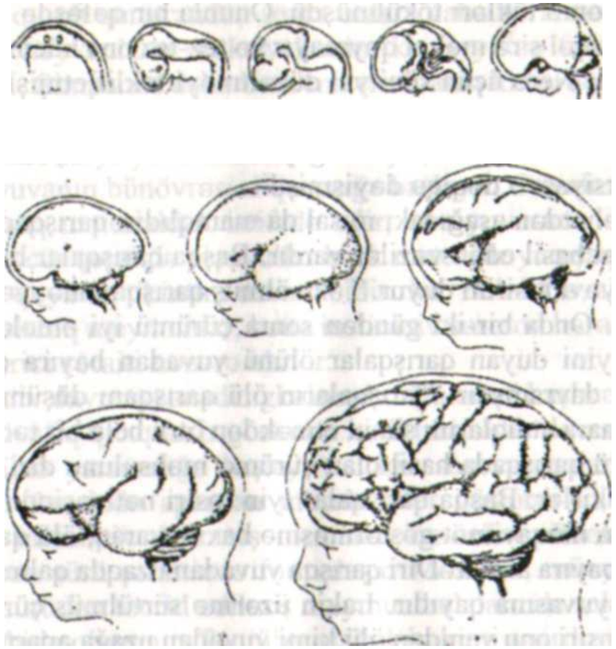

Şokil 5. Ltmbrional morhələlərdo bcynin inkişafı.

Böyük bcyin

siv» horəkətlərini, insan psixikasında «heyvani cəhətləri», bəzən isə mürəkkəb şərtsiz reflcksləri ifado etmək üçün instinkt terminin-dən istifadə olunmuşdur. Müasir psixologiyada terminin monası doqiqləşmişdir; o, elmi tcrmin kimi «gcnetik cohətdən təsbit olun-muş», «irsən möhkomlonmiş», «anadangəlmə davranış» mənasını ifado edir.

İnstinktiv davranış forması zəncirvari xarakter daşıyır: o, hər hansı bir qıcığın (iy, sos, duruş, dəri reaksiyaları, rong və s.) təsiri ilə əmələ golir və ardıcıl surətdə davam edir. Müxtəlif hallarda hö-rümçoyin tor toxumasını, bal ansının şan qayırmasını müşahidə et-səniz, bunu asanlıqla müəyyon edo bilərsiniz. İlk baxışdan bu hə-rəkotlər məqsodouyğun horokotlərə bənzoyir, əslində isə belə dc-yildir. Aşağıdakı misallar bu sahədən səciyyəvidir: - ogor bal üçüıı nəzərdə tutulmuş şanmın arxa tərəfini kəssək, arı yararsız şana mü-vafıq miqdarda bal doldurur vo balın o biri tərəfdon axmasına bax-mayaraq şanın üzünü mumla suvayır.

Zooparkda saxlanan Neıo adlı şirə bodbəxlik üz vennişdi: xəs-

təlikdən sonra tükləri tökülmüşdü. Onunla bir qəfosdə qalan digər vəhşilər keçəl şirə məhəl qoymayır və tcz-tcz ona hücum cdirdilər. Psixoloqlar Nero üçün süni yal düzəltməyi təklif ctmişlər. Şir tək-lifın onun xcyrinə olduğunu hiss edibmiş kimi parikin geydirilmə-sinə mane olmamışdır. Pariki geydirəndən sonra şirlərin Neroya qarşı reaksiyası o dəqiqə dəyişmişdir.

Bu cəhotdən aşağıdakı misal da maraqlıdır: qanşqada feromon adlı ifrazat hasil edən vəzilər vardır. Başqa qanşqalar bu feromon-ların kimyəvi tosirini duyur. Tozə ölmüş qanşqa müəyyən feromon ifraz edir. Onda bir-iki gündən sonra çürüntü iyi omələ gəlir. Bu çürüntü iyini duyan qanşqalar ölünü yuvadan bayıra çıxarır. Bu instinktiv davranışdır. Qanşqaların ölü qanşqanı düşünmədən yuvadan kənara atdıqlarını sübut etməkdən ötrü bclə bir təcrübə apar-mışlar: ölü qanşqada hasil olan çürümə mohsulunu diri qarışqanın üstünü çəkirlər. Başqa qanşqalar iyin tosiri nəticosindo diri qarış-qanı, onun müqavimət göstərmosino baxmayaraq, ölü qarışqa kimi yuvadan bayıra atırlar. Diri qarışqa yuvadan uzaqda qalmayır və ye-nidon öz yuvasına qayıdır. Lakin üzərino sürtülmüş çürüntü məh-sulunun tosiri onu yenidən ölü kimi yuvadan uzağa apannağa vadar edir. Diri «meyitin» yuvadan uzağa daşınması şoklində olan belə instinktiv hərəkət təcrübəni aparan şəxs torofındon qarışqanın üzə-rinə çəkilmiş məhlul öz təsirini itirənə qədər davam edir.

Instinktiv davranış formalanna heyvanlann hamısında geniş tə-sadüf olunur. İnkişaf etmiş heyvanlarda onlar daha mürokkob xarakter daşıyır. Məsələn, yaşlı ali meymunlarda instinktiv davranış ibtidai heyvanlann instinktindon osaslı surotdə forqlənir. Ali mcy-munlarda (xüsusən şinpanzedə) anadangolmə davranış forması olan yuva tikmək instinkti mövcuddur. Tobii şəraitdə onlar budaq-larda yuva qururlar. Müşahidələr göstorir ki, mcymunlann yuva qurmaları onların materialı seçərkən praktik təhlildən istifadə et-molərinə, yəni onları yararhlığına göro ayırmalanna səbəb olur. Todqiqatın gedişi prosesində meymunlann quruculuq «fəaliyyəti» gəmiricilərin (siçovulun) yuva qurması ilə müqayiso edilmişdir. Müxtəlif bərkliyə malik olan matcrialdan, məsələn, ağac budağın-dan və kağızdan həm şimpanze, həm də siçovul eyni tipli yuva qururlar: yuvanın əsasını nisbətən bərk materialdan, iç səthini isə daha yumşaq materialdan düzəldirlər. Əgər şimpanzcyə və siçovula yalnız yumşaq material versək, onlar homin matcrialdan yuva qur-mağa başlayırlar. Əgər heyvanlar əvvəlco toqdim olunmuş matcri-

 aldan yuva qurub qurtarandan sonra onlara daha bərk material ver-sək, dərhal heyvanlann reaksiyalannın keyfıyyətcə fərqli olduğu aşkara çıxar. Şimpanze daha bərk materialı alan kimi, dərhal yuva-nı yenidən qurmağa başlayır. Əlinin bir hərəkəti ilo o, yumşaq materialdan düzəltdiyi yuvanı kənara itəloyir, bərk materialı götürür və ondan yuvanın bünövrosini qurmağa başlayır. O, yalnız bundan sonra yumşaq materialdan istifadə cdir, onu yuvasının içərisinə» döşəyir. Bu cür şəraitdə siçovullar bork materialı yumşaq materia-lın üzərinə qoyaraq tikintini davam ctdirirlər. Beləliklə, siçovullar-dan fərqli olaraq meymunlar, hətta instinktiv surətdə hərəkət edən-də belə, xarici şəraiti nəzorə alırlar.

İnstinktiv davranış anadangkəlmədir. Bu onun başlıca xüsusiy-yətidir. Müvafıq qıcıq təsir göstərən kimi instinktiv davranış da bir növ öz-özünə yaranmağa başlayır. Lakin son zamanlar xüsusilə meymunlar üzərində aparılan müşahidəlor göstordi ki, nisbətən mürəkkob instinktiv davranış tormaları öz-özünə əmələ gəlmir. Onlar əsasən sürü şəraitindo formalaşır. Məsələn, müəyyən edil-mişdir ki, sürüdən təcrid cdilmiş meymun balalarında seksual dav-ranış müşahidə olunmur. Tocrübə aşağıdakı kimi apanlmışdır: üzə-rində təcrübə aparılan cavan mcymunlardan hər biri ayrıca qəfəsə salınmışdır. Onlar bir-birini görsə və eşitsə də, bir-biri ilə fıziki ün-siyyətə girmək imkanından mohrum idilər, başqa sözlə, seksual oyunların baş vermosi imkanı aradan qaldırılmışdı. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra tədqiqatçılar homin mcymunlardan nəsil almaq məqsədilə onları bir ycrə buraxanda molum oldu ki, seksual davra-nışm formalaşması bilavasitə qrup effckti ilə şərtlonir.

Başqa tədqiqatlar da bu nəticəni sübut edir. Q. F. Xarlou təzə doğulmuş Masasas rhesus növlü meymunlan analanndan ayınb on-ları fərdi qəfəslərdo saxladı. Qofəslərə yan-yana iki cansız ana mo-deli qoyulmuşdu. Onlardan hər ikisinin «bədəni» tor-tor məftildən hazırlanmışdı. Lakin birincidən fərqli olaraq ikincinin üstünə tüklü parça çəkilmişdi. Birinci ananı şərti surətdo «moftil апа», ikincini isə «parca апа» adlandıraq. Onların arasında bir fərq do var idi: «məftil ana»nın əmzikləri var idi: meymunları həmin əmziklor va-sitəsilə ycdirdirdilor (şəkil 6).

Təcrübələrin gcdişindo maraqlı noticələr alındı: meymun bala-ları öz günlərinin çoxunu «parca апашп» yanında keçirirdilər, ona daha çox sığınır, onu daha çox əzizləyirdilər. Bu göstərir ki, ana ilə bala arasında rabitolərin yaranmasında cismani təmas daha böyük

 əhəmiyyətə malikdir, aclığın əhəmiyyəti isə nisbəton azdır (məftil ananın əmzikləri olsa da, meymun balalan ona çox vaxt yaxın get-mirdilər). Meymun balalarına qəfıldən tanış olmayan hər hansı bir əşya göstərdikdə də, onlar adətən «parca апапт» yanına qaçırdılar (şəkil 7).

Xarlou eksperimentləri müxtəlif variantlarda təşkil edirdi. On-lardan bəziləri ilə tanış olaq. Hksperimentin bir variantında meymun balası 180 gün «parca апапт» yanında bəslənildikdon sonra onu 90 gün tək saxlayırlar. 90 gündən sonra meymun balasını «parca апапт» yanına buraxırlar; o, ilk vaxtlarda olduğu kimi, «parca апaya» sığınmağa, onu tumarlamağa, yalamağa

başlayır. Deməli, 90 gün meymunla «parca ana» arasında əvvəllər yaranmış cmosio-nal rabitələri poza bilməmişdir.

Eksperimentin başqa bir variantı: meymun balalarını 3 qrupa -A. B və V qruplarına böldülər.

A qrupunda meymun balalannı 180 gün tok (anasız) saxladılar, sonra isə onlara ümumi «idman meydançasında» başqa meymunlar-la oynamaq imkanı verdilor.

B qrupunda meymun balalan 180 gün «parca anaпт» yanında saxlanıldı, onları yalnız bundan sonra başqa meymun balalarımn yanına buraxdılar.

V qrupunda da meymun balaları «parca anaшп» yanında saxla-nılırdı. Lakin onlara ovvoldon eyni vaxtda başqa meymun balalan ilo birlikdo oynamaq üçün şərait yaradılmışdı.

Eksperimentin nəticələri göstərdi ki, mcymunun başqa mcy-munlardan təcrid cdilmosi nəticosində onların davranışında dəyi-şikliklər əmələ golir. A qrupundan olanlar başqa meymun balalan ilə oynamır, onlarla əlaqə saxlamırlar. Hotta onlann «parca ana» ilo oyunu belə, başqa qruplardakı meymunların öz anaları ilə oyunun-dan seçilirdi. B qrupındakı meymun balalan hətta «parca anaпт» yanında büzüşüb künco sığınırdılar. Halbuki V qrupuna daxil edil-miş meymunlar başqa meymun balalan ilo asanlıqla əlaqoyə girir, birgə oyunlarda sorbəst iştirak edirdilor.

Xarlou meymun balalan üzorində müşahidəlorini ıı/.un müddət davam etdirmişdir. O, müəyyən etmişdir ki, B qnıpuna daxil edil-miş **meymun** balalannın scksual davranışında sonralar ciddi poz-ğunluqlar əmələ gəlir. Onlar, hətta ana olduqda bclə, öz balalarına «ana kimi» yanaşmırlar: ya öz balalan ilə ümumiyyətlə maraqlan-mırlar, ya da onları vurur, ümidsiz halda ona sığınmaq istoyon ba-

 lasını özündən uzaqlaşdırır. Halbuki V qrupuna daxil edilmiş meymun balalan böyüyəndən sonra özlərini normal surətdə aparırlar.

Bundan başqa, son zamanlar apanlmış todqiqatlar noticosindo əldə edilmiş i m p r i n t i n q faktlannin miioyyon edilmosi ma-raqlıdır; xüsusilə K. Lorentsin qazlarla apardığı təcrübələrin təhlili göstərdi ki, vaxtilə, tamamilə vo bütünlüklə anadangəlmə, irsi, instinktiv davranışa aid edilən bir çox davranış fonnaları oslindo həyatda qazanılmadır.

K. Lorents qaz yumurtalarını iki yero ayınb, onlardan birincilə-ri ana qazın altma, ikincilori isə inkubatora qoymuşdu. Yumurtadan qaz balalan çıxdtqda onların bir hissəsi ana qazla birlikdə dən ax-tarmağa başlayır, inkubator qazları isə ilk dəfo Lorentsi görür və hər ycrə onun arxasınca getməyo başlayırlar (şəkil 8).

Qaz balalarının hamısını bir yerə yığıb üstlərini böyük bir qutu ilə örtdülər. Bir qədərdən sonra qutunu götürdülər: qaz balalan öz «valideynlorini» - ana qazı vo Lorentsi görən kimi dərhal iki y ero ayrıldılar. Horəsi «öz valideyninin» yanına getdi. K. Lorents bu ha-disoni «imprintinq» adlandırdı.

İ m p r i n t i n q (inkiliscə - imprint - hokkolma dcməkdir) quş vo heyvan balalarının öz həyatlarının ilk çağlarında (ilk saatlar-da və ya birinci günlərdə) bilavasitə yaxınlıqda yerləşən mütəhər-rik cisimləri təsbit etmək və yadda saxlamaq qabiliyyətinə dcyilir. Müəyyən edilmişdir ki, ogər cisim (və yaxud adam) hərokot etmir-sə, qaz onu görən kimi dayanır. Halbuki yumurtadan çıxandan sonra qaz balasının ilk dəfə gördüyü cisim hərəkət edirsə, o həmin cis-mi yadında saxlayır və onu gö-rən kimi izlomoyə başlayır. Şəkil 9-da imprintinqin öyrə-nilməsi sahəsində aparılmış təcrübə təsvir olunur.

Mühit doyişkəndir. Ona təkcə instinktiv davranış for-masında uyğunlaşma oslindo mümkün deyildir. Bu zəmində də heyvanlar mühitə hom də fərdi surətdə uyğunlaşırlar. Onlar öyronmo, eləco do bir çox hallarda toqlid yolu ilə müxtəlif vordişlərə yiyələnir-

lər.

Şəkil 9. Ördək balası yumurtadan çı-xandan sonra ilk dofo hərəkət cdən süni ana ördoyi görür və onu izləməyə başlayır. Bu imprintinqin yaranması ilə izah olunur.

Fərdi qazanılmış davranış formalan dedikdə, heyvanlann yiyə-ləndikləri vərdişlər nəzərdə tutulur. Bir məsələyə diqqət edok; bu davranış fomıası nə üçün fordi davranış fonnası adlanır? İnstinktlər novo məxsusdur. Bu o demokdir ki, eyni bir instinktiv davranış müvafiq novo məxsus olan heyvanlann, mosələn, itlərin hamısında əsasən eyni xüsusiyyotlərlo təzahür edir. Halbuki vor-dişlor fərdi xarakter daşıyır. İki müxtəlif şoraitdə cyni növlü iki itin birindo bir cür, o birində isə başqa cür vərdişlər formalaşır, yəni onlann formalaşması fərdi xarakter daşıyır. Lakin bundan asılı ol-mayaraq fərdi qazanılmış davranış formalan instinktiv davranış formalan əsasında təşəkkül edir. Bu iki davranış formaları bir-birilə o qədər qarşılıqlı

əlaqodə təzahür edirlər ki, hətta bəzən onları bir-birindon forqlondirmək çətin olur. İmprintinq faktlannın müəyyən edilməsi bu baxımdan böyük əhəmiyyətə malik idi.

İntellektual davranış da genetik cəhətdən instinktiv və fərdi qa-zanılmış davranış formaları ilə bilavasitə bağlıdır. Bu cəhəti nəzo-rə almadan intellektual davranışı başa düşmok olmaz.

İntellektual davranış nədir? Ona nə üçün məhz «intellektual» davranış deyilir? intellektual davranışın əsasını ayn-ayrı cisimlər arasındakı mürokkəb münasibotlori oks etdirmək təşkil edir; bu zaman heyvan iki cisim arasındakı əlaqoni tapdığına görə bu davranış formasını intellektual davranış kimi xarakterizə edirlər (şəkil 10).

Akadcmik İ. P. Pavlovun Rəfael adlı meymunla apardığı təcrü-bəlor bu sahədə klassik təcrübələr hesab olunur. Şəkil 10-da onlar-dan biri təsvir edilmişdir.

Yuxarıdan banan asılmışdır. Otağa isə bir neçə yeşik və taxta parçalan tökülmüşdür. Ac meymun bananı görən kimi atılıb-düş-məyə başlayır, yeşikləri üst-üstə yığır, lakin əli banana çatmır, bir-dən gözü taxta parçasına sataşır, məsələnin həlli yolunu tapir: taxta parçasından istifado edib bananı götürür. Golin, təsvir ctdiyimiz tocrübədə bəzi cohətlərə diqqət edək.

Birincisi. Meymun ağacdan bir növ alət kimi istifado etdi. intellektual davranışın mahiyyətini başa düşmək üçün bu faktın əhə-miyyəti böyükdür. Lakin onu şişirtmodon düzgün qiymətləndirmək lazımdır.

Mcymunlar, adoton, qabaqcadan alət hazırlamırlar: alət onlar üçün bilavasitə iş prosesində öz-özünə meydana çıxır, tezliklə do öz əhəmiyyətini itirir. Bizim misalımızda meymun bananı götür-dükdon sonra alət kimi istifado etdiyi ağacı dərhal tullayır, çünki

ağac onun üçün öz əhəmiyyətini itirir. Bu o demokdir ki, meymunlar istifado etdikləri alətləri qonımurlar. Başlıca cə-hətlərdən biri do ondan ibarətdir ki, onlar özlərinin təcrübosini

Şəkil 10. Meymunun eqli davranışına aid locrü-bələr: a) meymun ağacın kömoyi ilə almanı götürür. b) meymun tavandan asıl-mış meyvoni əldo etmək üçün ycşiklori üst-üstə yı-ğır. v) meymun müvafıq nümunələrə osasən oxşar fiqurlan seçir.

başqa meymun-

lara, elocə do öz balalarına vermirlər. Əgər biz başqa bir meymunu homin şoraito salsaq, bananı ağacla oldə etmok imkanını o, özü ax-tanb tapmalıdır.

İkincisi. Meymunun gözü taxta parçasma sataşanda, məsolonin həlli yolunu tapır. Alman psixoloqlarından V. Köler, K. Büler və b. bu faktı «insayt» (inkiliscə - insight - anlama, birdon başa düşmək demokdir) termini ilo ifado ctməyə başladılar.

Onlar insayt cffektini meymunlarda spcsifik insan tofəkkürü-nün əlaniv)tı kımi qiymotlondirirdilər. TəsadüFı deyildir ki, sonralar alman psixoloqları (M. Vertheymer və K. Dunker) insayt terminin-

 dən insan təfəkkürünün xüsusiyyətlərini təsvir ctmək məqsodilə də istifadə ctməyo başladılar. Meymunların intellektual hərəkotlə-ri konkrct praktik təfokkür şoklində baş verir. Bu faktlar öz-özlü-yündə təfəkkürün filogenctik köklərini başa düşmək baxımından nə qodər maraqlı olsa da, heyvanlann intellektual davranışını insa-nın təfəkkürü ilə cyniloşdirmok olmaz. Biz sonrakı bölmələrdə bu-nun səbəblərini nozordən kcçirəcoyik. Burada isə həmin fıkri əsas-landırmaq üçün bir təcrübə ilə tanış olaq. Qutunun içərisinə mey-vələr qoyulnıuşdur. Onların qarşısında isə spirt lam past yanır. Meymun meyvəni götürmək istəyir, lakin lampa olini yandırır və buna görə də meyvəni götürə bilmir.

Qutunun yuxarı tərofində su bakı qoyulmuşdur. Tocrübə zama-nı meymun tosadüfən su bakının kranına toxunur. Krandan su axır və lampa sönür. Meymun meyvələri götürüb yeyir. Təcrübəni tok-rar edirlər. Meymun krandakı su ilə odu söndürür və meyvoni gö-türüb yeyir. Bundan sonra hovıızun üzorində sal düzəldirlər. Qutu-nu gətirib qoyurlar salın üzərinə. Su bakı iso əvvəlki yerindo qalır. Tocrübəni davam etdirirlor. Meymun meyvəlori götürmok üçün spirt lampasını söndünrıolidir. O, ətrafa baxır: hovuz su ilə

doludur. Lakin meymun buna ohomiyyət vermir. O, yenə də əvvəlki su ba-kını axtarır.

Su bakından su götürmək üçün meymun salın üzorinə qoyul-muş sınıq-salxaq кофи ilə o tərəfə keçməlidir. O, belə do cdir: mcymun yanan lampanı söndürmok üçün hovuzdakı sudan deyil, yenə də, nə qədor çətin olsa da, su kranındakı sudan istifadə edir. Bu zaman o, təxminən belə «fikirləşir»: «krandakı su ilə lampanı söndürürlən>, «hovuzdakı suyu içirlər» və s. Bu o demokdir ki, mcymunda su haqqinda ümumiləşmiş anlayış yoxdur.

Əgər biz bu şəraito hor hansı bir uşağı salsaq, o, başqa cür ho-rəkət edər: uşaq heç də «sınıq-salxaq» кофи ilə yıxıla-yıxıla o ta-ya kcçməz, hovuzdakı suyun vasitəsilə odu söndürər, çünki o bilir ki, su odu söndürür, yəni onda su haqqinda ümumi anlayış vardır.

intellektual davranış mürokkəb xarakter daşıyır. Meymunlar əllərinə düşən cisimləri saatlarla parçalaya, hər vasitə ilə adamları aldadıb qofəsin yanına cəlb edə, sürünən həşoratları müşahidə edə bilirlər və s. Meymunların davranışlarınm bu xüsusiyyətləri onların yaşayış tərzi Пə izah olunur. Təbii şoraitdə qida axtaran zaman meymun fasiləsiz olaraq «araşdırmaq» fəaliyyəti ilə məşğul olur.

Vəhşi şimpanzenin səksən biro qədor «xöroyi» vardır. Bunların ya-nsını meyvələr, dörddə birini isə yaфaqlar təşkil edir.

Qalanları isə toxumlar, güllər, budaqlar, köklərdən ibarət olur. Bundan başqa, şimpanze hoşoratlarla da qidalanır. Nadir hallarda onların süfrələrinə kərtənkələ, kiçik gəmiricilər, hətta bozən daha böyük heyvanlar əlavə olunur. Buradan aydın olur ki, meymunlar-da bolodloşmə tədqiqat davranışının yüksək inkişafı, onların müx-təlif obyektlərə yönəlmiş «hər şeyi bilmə həvəsi» tamamilə müva-fıq bioloji köklərə malikdir. Meymunların qida kimi istifado etdik-ləri meyvəlorin fonna və rəngləri onlar tərofmdon nəinki forqlon-dirilir, hətta şərti refleksin yaranması noticəsindo müvafıq qida keyfıyyətləri ilo əlaqoləndirilir. Qida axtaran zaman meymun səhvsiz olaraq yemoli mcyvələri yeyilməyən və zəhərli meyvələr-dən fərqləndirir.

Lakin, bununla belo, qeyd ctmək lazmmıdır ki, instinktiv dav-ranış heyvanlann əsas davranış formasıdır. Heyvanlar fərdi qaza-nılmış davranış fonııalarından vo intellektual davranış formaların-dan zoruri hallarda istifado edirlər. intellektual davranış heyvanlar üçün çox vaxt potensial imkan olaraq qalır.

4. Şüur psixikanın yüksək forması kimi

Psixikanın ən yiiksək səviyyəsini şüur təşkil edir. Şüur da psixika kimi beynin funksiyasıdır. Lakin şüur obyektiv aləmin insana məxsus inikasıdır, başqa sözlə, şüur, ancaq insana məxsusdur, hey-vanlarda şüur yoxdur. K. Marks göstərirdi ki, monim mühitimə mo-nim münasibətim mənim şüurumdur. Onun fıkrincə, hər hansı mü-nasibət mövcuddursa o, mənim üçün mövcuddur; heyvan heç noyə münasibət bəsləmir və ümumiyyətlo «münasibət» bəslomir, hcy-van üçün onun başqalarına münasiboti münasibət kimi mövcud de-ildir.

Şüurun spcsifık xüsusiyyəti nədon ibarətdir? K. Marks «Kapi-"» əsərində şüurun ən başlıca xüsusiyyotini obrazlı şəkildə aşağı-kı kimi səciyyəlondirirdi: «hörümçək toxucunun əməliyyatını atırladan bir əməliyyat icra edir, bal arası da mumdan şan qayır-m.ısı ilə bəzi memar adamları utandınr. Lakin on pis memar da ən xşı bal ansından lap əvvəldən bununla fərqlənir ki, memar hələ umdan şan qayırmazdan əvvəl bunu öz beynində qayırıb hazırlamış olur. Əmək prosesinin sonunda alınan nəticə artıq bu prosesin əvvəlində insanın təsəvvüriində, yəni ideal surətdə mövcud olur. İnsan nəinki təbiətin verdiyi şeyin formasını dəyişdirir; təbiotin verdiyi şeydə öz şüurlu məqsədini də hoyata keçirir, bu moqsəd bir qanun olaraq insan foaliyyətinin üsulunu və xaraklerini müəyyon edir, insanın öz iradəsini bu məqsədə tabe etməsi tok bir hal dcyil-dir. Əməyi icra edən əzaların gərginləşdirilməsindon əlavə oməyin sorf edildiyi bütün müddət ərzindo müəyyən məqsod güdon irado do zoruridir ki, bu da işə diqqət vennəkdo ifadə olunur, hom do əməyin məzmunu və onun icra üsulu fəhloni nə qədər az maraq-landırırsa deməli, fəhlə öz iıziki və oqli qüvvələrinin hərəkotindən ibarot olan omokdən no qodər az zövq alırsa, homin iradə do bir o qədər dərəcədə zəruridir». Şüur obyektiv alomin ideal inikasıdır. K. Marks şüurun mahiyyotini səciyyələndirərkən bu cəhəti xüsusi qeyd edir: əmək prosesinin sonunda alman noticə artıq bu prosesin əwolindo insanın tosovvüründə, yəni ideal surotdo mövcud olur.

Demoli «şüur lap əvvəldon ictimai molısuldur vo nə qədor ki, insanlar mövcuddur, ictimai məhsul olaraq qalır» (K.Marks). Obyektiv alomin ideal inikası kimi şüurun başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, ictimai-tarixi mohsuldur, monşo etibarilə maddi is-tehsalla, ictimai praktika ilə bağlıdır. İnsan nəyi isə «öz başında qu-randa» bir qayda olaraq ictimai təcrübədən, comiyyotin tarixi inki-şafı gcdişindo bərqərar olmuş üsullardan, iş torzlorindən və vasitə-lərindon istifado edir.

Tosadüfi dcyildir ki, K. Marks sonayenin tarixini insan mahiy-yəti qüvvələrinin açıq kitabı, hissi surotdo qarşımızda duran insan psixilogiyası adlandırmışdır. İnsanın fıkrən yaratdığı ideal surətlə-rin hoyata keçirilməsi prosesi do ictimai xarakter daşıyır: o, ya mü-vafıq ideal surotlori başqa adamlarla birlikdo həyata keçirir, ya da onun fıkrən yaratdığı surotlor başqa

adamların fəaliyyətindo hoyata keçirilir. İnsan, hətta tok olanda da başqa adam onun «başında mövcud olur».

Bu məsələni başa düşmək üeün biz ictimai və fordi şüurun nis-bəti mosoləsini aydınlaşdırmalıyıq. Psixologiya fərdi şüurun xüsu-siyyotlorini öyronir (psixologiya elminin müoyyən sahələri, məsə-lən, sosial psixologiya ictimai şüuruıun bozi aspcktlori ilə maraq-lanır). Lakin öz-özlüyündo götürülmüş hor hansı bir tok adanu öy-rənmək yolu ilo şüurun inkişafını şərtləndirən hərəkətvcrici qüv-
34 voləri, sosial amilləri aydınlaşdırmaq prinsip ctibarilə miimkün de-yildir.

İctimai şüur nədir? İctimai şiiur dedikdə bütövlükdə müəyyən cəmiyyət üçün və ya müoyyən sosial qrup üçün səciyyəvi olan ba-xışlar, idcyalar nəzərdo tutulur. Cəmiyyətdə ictimai şüur müxtəlif formalarda: ictimai-siyasi və hüquqi nozoriyyələr vo baxışlar, fəl-səfə, əxlaq, incəsənət, din şoklindo meydana çıxır, ictimai varlığı oks etdirib, ona fəal təsir göstoron bu formalardan hor birinin öz inikas obyekti və üsulu vardır, hor biri insanların ictimai varlığına özünomoxsus bir şəkildə təsir göstəiıı. Comiyyoti təşkil edon insanlar olmadan comiyyət mümkün deyildir vo deməli, fordlərin şü-uru olmadan ictimai şüur da mümkün deyildir.

Fərdi şüurun özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. ünun «tərcü-meyi-hah» ictimai şüıırun «torcümeyi-halından» fərqlənir. Fərdi şüur adamın doğulması ili və ölümü ilo birlikdə doğulur və ölüb ge-dir. Şüur fordin həyat yolunun tokrarcdilməz əlamotlorini, torbiyə-sinin xüsusiyyətlorini, ona olan müxtolif siyasi vo ideoloji təsirləri ifadə edir. Fərdi şüur və makro və mikromühitin (sosial qrupun ho-yat şəraiti), homçinin, ailonin, dostlann, tanışların vo nohayot, şəx-si həyat şoraitinin tösirinin nəticəsi kimi meydana çıxır. Fərdi şüur insanın inkişaf səviyyəsi, şəxsi xarakteri vo sairo kimi amillorin də təsiri altında olur.

İctiıııai şüurla fordi şüur daim bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərir, qarşılıqlı surotdo bir-birini zənginləşdirir. Hor bir insan bütün hə-yatı boyu başqa insanlarla münasibətlori vasitəsilə, təlim, torbiyə yolu ilo ictimai şüur normalarını mənimsəyir. Bu dialcktik proses-dir.

5. İnsanların omək fəaliyyəti

Şüur necо əmələ golmişdir? Onun yaranmasının başlıca şərti nodən ibarət olmuşdur? Bu suallara cavab vermok üçün biz insanın tokamül prosesi vo onu şərtləndirən amillorlə ümumi şəkildə olsa da tanış olmalıyıq.

Meymun və insan canlıların cyni bır dəstəsinə - primatlar dəs-utsino daxildir. İnsanlar primatlar dəstəsində müstəqil ailə - homi-nid (latınca - hominidas - homo insan deməkdir) ailəsini təşkil xlir.

Bu belə də olmalıdır, çünki insan özünün bütün xüsusiyyətləri-nə görə primatlar dəstəsinin digər ailolərindən forqlənir. Müasir elmdə bu baxımdan üç cohotə xüsusi diqqət yetirilir və onlara bir-likdə hominid Iriadası (üçlüyü) dcyilir.

Hominid triadasına aşağıdakılar daxildir: a) dik (ayaq üstə) ye-rimo, b) əllərin inkişafı, v) beynin inkişafı (nisbətən çox inkişaf et-miş böyük beyin).

Dik yerimə və əllorin inkişafı nəticəsində görmə, lamise və s. sahəsində keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir; beynin hərəki mərkəz-ləri inkişaf edir. İnsanın böyük yarımkürələri qabığının mühüm his-səsini əllərin, xüsusilo onun insanda bütün digər barmaqlara qarşı qoyulan baş barmaqlann fəaliyyəti ilə bağlı hüceyrələr, eləcə də nitq üzvləri əzələlorinin - dodaqlann və dilin funksiyalan ilo bağ-lı hüceyrələr təşkil cdir. Beynin inkişafı zəminində isə insanın psixi həyatı ycni keyfıyyətlər kosb cdir.

İnsanabənzər meymunlar və insan driopitekdən (ağac meymu-nundan) əmələ
Neandertal
gəlmişdir. Onlann yer o
fomıalaşması prosesi təxminən bnr milyon ilə qodər dövrü əhatə cdir.

İnsanın ən qədim əcdadlan içərisində a v s t r o p i t e k (cənub mcymunu) və

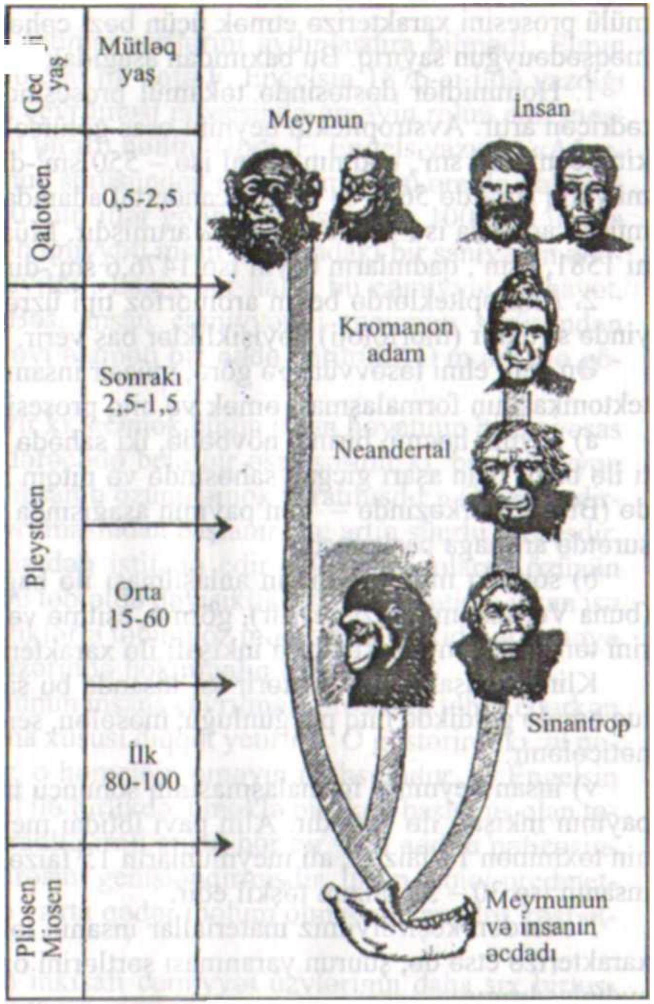

Şəkil 13. İnsanın tokamülü prosesi.

p i t e k a n t r o p l a r (meymun-insan) özünəməxsus ycr tutur. Onfar dripiteklərdən əmələ gəlmişdir. S i n a n t r o p (Çin adamı dcməkdir: qalıqları Çindən tapıldığı üçün onu belə adlandınrlar) da meymun-insan qrupuna daxildir. N e a n d e r t a l adam (qalıqları 1856-cı ildə Almaniyanın Ne-andertal vadisindən tapılmışdır) və k r o m a n y o n a d a m (qalıqları 1886-cı ildə Fransada Kro-Manyon adlı sahədə tapılıb) insanın sonrakı inkişafı mərhələlərini xarakterizə edir (bax: şəkil 13).

İnsanın formalaşması prosesi haqqinda aydın təsəvvür əldə et-mok üçün qədim insanlar iiçün səciyyəvi olan bəzi xüsusiyyətləri nəzərdən kcçirək.

Avstropitek yüksək inkişaf etmiş meymun idi. Təkcə onu qeyd etmok kifayotdir ki, o, iki ayaq üstə gozirdi.

Pitekantropun bədon quruluşunda iso meymun vo insan ola-mətləri aydın nozoro çaфırdı. Meymun beyninin cokisi 600 q oldu-ğu halda, onun beyninin çokisi 800 - 900 q gəlirdi. Pitekantrop daş alotlordon istifado edirdi. Sinantropun beyninin çəkisi daha da artmışdı: o, 1000 - 1200 q-a çatırdı. Sinantrop oddan istifado edirdi; o, müxtəlif vo daha mükəmmol əmək alətləri hazırlayırdı.

36 adamlar iiziindo 300 -100 min il ovvol y aşam ı şdır. Onun bcyni daha da inkişaf et-mişdi. Boyu 160-170 sm idi.

Kromanyon adamlar yer üzündə 25 min il ovvol meydana çıxmışdır. Onlann modo-niyyoti yiiksok idi. Məsələn, k r o m a n y o n adam artıq sü-mükdən istifado edirdi. O müasir adam üçün so-ciyyovi olan bo-don quruluşuna malik idi.

Kromanyon adamı fiziki in-kişaf xüsusiy-yətlərinə göro müasir adam ad-landırırlar. Əgər biz kromanyon adamı bu baxımdan müasir adamla müqayisə etsək, onlann demək olar ki, bir-birinə oxşadığını görə bilorik. Lakin kromanyon adam fıziki baxımdan müasir adama bənzəsə do, psixoloji cəhətdən ondan köklü surotdo fərqlənir. Bu o demokdir ki, kromanyon adam fonnalaşandan sonra, insanın təkamülü sosial xarakter daşımışdır.

İnsanın təkamülü mürəkkob prosesdir. Biz burada beynin toka-

37 mülü proscsini xaraktcrizə ctmək üçün bozi cəhətləri qeyd etmoyi məqsodəuyğun sayınq. Bu baxımdan aşağıdakılar maraqlıdır.

1. Hominidlər dəstosindo təkamül prosesində beynin kütlosi tədricon artır. Avstropitekin beynini əsas götürsək (kişi avstropitc-kin beyni 600 sm', qadının beyni isə - 550 sm'-dir), pitekantropda müvafiq surətdo 56% və 67%, neandertal adamda 144% və 131%, müasir adaında isə 164% və 168% artmışdır. Müasir kişilərin beyni 1581,1 sm\ qadınlann beyni isə 1476,6 sm^3-dir.

2. Andropitcklərdə beyin aromorfoz tipi üzrə inkişaf edir: bc-yindo struktur (morfoloji) doyişikliklər baş verir.

Ən yeni elmi təsəvvürlərə görə, müasir insanın beyninin arxi-tcktonikasının formalaşması əmok və nitq prosesi ilə bağlıdır:

a) beynin həcmi, birinci növbədo, iki sahədo - əllərin həroko-ti ilə bağlı olan aşarı gicgah sahəsində və nitqin hərokəti sahosin-do (Broka mərkozindo - alın payının aşağısında yerloşir) intensiv surotdo artmağa başlamışdır.

b) sonrakı ınərhələ nitqin anlaşılması ilə bağlı olan saholorin (buna Vernike mərkəzi deyilir). gönnə, eşitmə və lamisə proscslə-rini tonzim edən mərkozlorin inkişafı ilo xaraktcrizo olunur.

Klinik müşahidələr göstorir ki, insanda bu sahələrdo pozğun-luq əmələ gəldikdə nitq pozğunluğu, mosələn, scmantik afaziya ilə noticələnir.

v) insan beyninin formalaşmasının sonuncu morholosi isə alın payının inkişafı ilə bağlıdır. Alın payı ibtidai mcymunların beyninin təxminən 10 faizini, ali mcymunlann 15 faizo qədorini, müasir insanın isə 30 - 33 faizini təşkil edir.

Nəzərdən keçirdiyimiz materiallar insanın təkamülü prosesini xaraktcrizo etsə də, şüurun yaranması şərtlorini öz-özlüyündə hələ aydınlaşdırmır.

Ulu əcdadlanmız sürü halında yaşayırdılar vo dik yerimoyi öy-ronınoyo başlamışdılar. «Bununla da meymundan insana kcçmok üçün qəti bir addım atılmışdır.» Lakin ulu ocdadlarımızın sürü ha-lında yaşaması vo dik yeriməsi bioloji amillordir. Halbuki şüur ic-timai-tarixi hadisodir, öz-özlüyündo bu vo ya digər bioloji aınil no qodor ohəmiyyətli olsa da, bu həlo şüurun yaranmasını şortlondiro bilıno/di.

Ç. Darvin 1871-ci ildə nəşr olunmuş «İnsanın monşoyi və cin-si seçmo» əsorində sübut etdi ki, insan hcyvandan omolə golmişdir. O, problemin bioloji məsələlərini parlaq şokildə holl etdi. Lakin in-

38 sanın yaranmasının ictimai şərtlorini aydınlaşdıra bilmədi. Elmin bu fundamental problemi ilk dəfo F. Engclsin 1876-cı ildə yazdığı «Mcymunun insana çevrilmosi prosesindo əməyin rolu» adlı məş-hur əsərində özünün otraflı hollini tapdı. F. Engels yazırdı: «Ağac-lara dınnaşan meymun sürüsündon insan cəmiyyəti əmələ gəlincə-yə qodər, yəqin 100 min illər golib kcçmişdir; bu 100 min illərin isə ycr tarixindoki ohomiyyəti insan həyatındakı bir saniyənin əhə-miyyotindon çox deyildir. Lakin hor halda bu cəmiyyət, nohayət, omolə golmişdir. Bos, insan comiyyətini meymun sürüsündən fərqlondiron sociyyovi əlaməti biz nədə görürük? Ə m o к d ə gö-rürük.»

F. Engels göstərir ki, «Əтək bütün insan həyatmın birinci əsas sortidir, hom do o dorəcodə belo bir əsas şərtdir ki, biz müəyyən monada demoliyik: insanın özünü omok yaratmışdır.» O qeyd edirdi, əmək alotlər qayrılmasından başlanır. Bu artıq şüurlu prosesdir. «Heyvan xarici tobiotdon istifado cdir vo sadəcə olaraq özünün mövcud olması ilo bu tobiotdə doyişikliklər omələ gətirir; insan iso öz yaratdığı dəyişikliklorlo tobioti öz moqsodlorino xidmot etmoyə məcbur edir, onun üzərindo hökmranlıq edir.»

F. Enkels mcymunun insana çevrilmosi proscsini təhlil edərkən insan əlinin inkişafına xüsusi diqqot yetirirdi. O göstorirdi ki, ol nə-inki əmək orqanıdır, o homçinin omoyin mohsuludur. F. Engelsin fikrincə, olin inkişafı ilo birlikdo, oməklə birlikdə başlamış olan to-biət üzorində hökmranlıq iroli atılan hor bir ycni addım nəticosin-do insanın görüş dairosini genişlondinnişdir. İnsan təbiot predmet-lorində daim yeni, o vaxta qodor məlum olmayan xassələr kəşf et-mişdir.

Dcməli, əməyin inkişafı cəmiyyət üzvlorinin daha six birləş-məsinə kömok ctmişdir. çünki onun sayəsində birgə fəaliyyət, qar-şılıqlı kömok halları daha tez-tez baş verməyə başlamış vo hor bir ayrıca üzv bu birgə fəaliyyotin faydalı olduğunu daha aydın dork etmoyo başlamışdır. «Qısa desok, təşəkkül tapan insanlar o yerə catmışlar ki, onlarda bir-birino bir şcy söylomək təlobatı mcydana golmişdir. Tolobat özünə orqan yaratmışdır. Mcymunun inkişaf ct-məmiş olan xirtdəyi yavaş-yavaş, lakin dönmodən, modulyasiya yolu ilo, gctdikco daha artıq inkişaf cdon modulyasiyaya keçmək üçün doyişilmiş, ağız orqanları iso tədricon bir-birinin ardınca sə-hih səslər tələflüz ctmeyi öyrənmişdir». Deyilonlərdon aydın olur ki, «əvvəlco omok, sonra iso onunla birlikdo solıih nitq elə iki ən

39 başlıca amil olmuşdur ki, bunların təsiri altında meymunun beyni tədricən insan beyninə çevrilmişdir; bu bcyin meymun beynino nə qədər bənzəsə də, böyüklüyü və mükomməlliyi cəhətdən ondan olduqca üstündür. Beynin daha da inkişaf etməsi ilə yanaşı onun ***9D*** yaxm alətləri - hiss orqanları daha da inkişaf etmişdir. Nitqin tod-ricon inkişafı eşitmə orqanımn müvafıq surətdo təkmilləşməsi ilə müşayiət edildiyi kimi, ümumiyyotlə beynin də inkişafı, bütövlük-do bütün hisslərin təkmilləşməsi ilə müşayiət edilmişdir. Qartal in-sandan xeyli uzaq körür, lakin insan gözü şeylərdə qartal gözündən daha çox əlamətləri ayırd edir. İtin iy hissi insanınkından xeyli iti-dir, lakin it, insan üçün müxtəlif şeylərin müəyyən əlamətləri olan iylərin yüzdə birini də forqləndiro bilmir. Meymunun ən kobud, ən ibtidai formada güclə malik olduğu lamisə hissi isə ancaq insan oli-nin öz inkişafi ilə birlikdə, omək sayəsində əmolə gəlmişdir.»

Əmok insanın ontogenctik (yunanca - ontos - fərd, genesis -doğulma, mənşə, yəni fordin inkişafı deməkdir) inkişafının həlledi-ci amilidir. Bu, birinci növbədə, əməyin özününün mahiyyəti ilə bağlıdır.

Əmək prosesində iki mühüm cəhoti fərqləndirmək lazımdır. İnsan, bir tərofdon, əmək subyekti kimi çıxış ederək təbiətə təsir göstərir.

K. Marks göstərirdi ki, «əmək hər şeydon ovvəl insanla təbiət arasında baş verən bir proscsdir, insanın öz fəaliyyoti sayəsində özü ilə təbiət arasındakı maddəlor mübadiləsində vasitəçi olduğu, bu mübadiloni tənzim ctdiyi və onu nəzarət altmda saxladığı bir prosesdir. İnsan özü təbiot maddəsino bir təbiət qüvvəsi kimi qarşı durur. İnsan təbiət maddosini öz yaşayışına yararlı olan bir formada mənimsəmək üçun öz bodənino mənsub olan təbii Cjüvvəlori: əl və ayaqlannı, başını vo barmaqlarını hərəkotə gətirir. İnsan bu ho-rəkət vasitəsi ilo xarici təbiotə təsir etməklə və onu dəyişdirməklə bərabər öz təbiotini də dəyişdirir. O öz təbiətində mürgüləməkdə olan qüvvələri inkişaf etdirir və bu qüvvolorin fəaliyyətini öz haki-miyyətinə tabe edir».

Müasir psixologiyada bu prosesi ümumi şokildə subyckt-ob-yekt (S -O) münasiboti kimi təhlil edirlər. Lakin bununla yanaşı fundamental bir faktı xüsusi qcyd etmok lazımdır: əmok prosesi birgə fəaliyyətdir. Burada məsolə heç də hər hansı bir adamın omək proscsindo fıziki cohotdən inkişaf ctməsindən getmir və ge-də də bilməz. Hor bir adamın istonilon hərəkəti omək proscsindo

40 başqa adamı nəzərdə tutur. Əmək proscsi insanların qarşılıqh təsir prosesidir. Əmok prosesinin tohlili zamanı uzun müddot kifayot qodor diqqot yetirilməmiş bu mühüm cohoto müasir psixologiyada xüsusi əhəmiyyət verilir: O subyckt-subyekt (S-S) disturu ilə təhlil olunur.

6. Əşyavi fəaliyyətin ümumi quruluşu

Müasir psixologiyamn anlayışlar sistemində fəaaliyyət kateqo-riyası mühüm yer tutur. Fəaliyyət dcdikdə insanın fəallığının özü-nəməxsus forması

nəzərdə tutulur. Çox maraqlıdır ki, dilimizdə f o a l i y y ə t sözü elə f ə a l sözündən əmələ gəlmişdir.

İnsanın fəallığı müxtəlif formalarda, mosələn, omək, təlim və ya oyun formalannda özünü göstərir. Biz fəallığın bütün bu fonna-İannı - omək, təlim və ya oyunun xüsusiyyotlərini foaliyyət termini ilə nəzərdən kcçirəcəyik. Bizi burada onlardan hor birinin xüsu-si cəhotləri deyil, ümumi cəhətləri maraqlandıracaqdır.

Fəaliyyət genetik cəhətdən əvvelcə praktik fəaliyyət kimi for-malaşmışdır, onun əsasında isə tədricən nəzəri fəaliyyət təşəkkül etmişdir.

Praktik foaliyyət oşyavi foaliyyotdir. «Oşyavi» sözünün psixologiyada dəqiq mənası vardır: praktik foaliyyət prosesində insan oşyalarla əməliyyat apaпr, onları fəaliyyət prosesindo dəyişorək dork edir və xarici aləmi daha adckvat surətdə əks ctdirir. Belə fə-aliyyotə oşyavi foaliyyot deyilir.

Psixologiya elmi fəaliyyətin hansı cəhətlərini öyronir? Fərdi fəaliyyətin, eləcə də birgə qrup (kollektiv) fəaliyyətinin psixoloji baxımdan özünəməxsus strukturu vardır. Buraya nələr daxildir? Onların qarşılıqlı əlaqəsi necədir? Fəaliyyətin struktur vahidləri песо əmələ gəlir? Psixi proseslor, hallar vo xassələrin formalaşma-sı ve inkişafında fəaliyyətin rolu nədən ibarətdir və s. Psixologiya elmi bu kimi mühüm məsələləri öyrənir.

Başqa sözlə, psixologiya foaliyyətin subyektiv cəhətini və ya planını tədqiq edir; fəaliyyətin tədqiqi zamanı onu, birinci növbə-də, foaliyyətin motivləri, moqsədləri, bu prosesdə: sensor, persep-tiv, mnemik, iradi, emosional vo b. proseslərin, rolu funksiyaları, dinamikası maraqlandınr.

İnsanın foallığı iki formada özünü göstorir: xarici (fıziki) vo da-

41 xili (psixi) foallıq. Bu baxımdan fəaliyyət insanın daxili (psixi) vo xarici (fiziki) foallığının vohdoti kimi özünü göstorir. Demeli, foa-liyyot insanm dork olunmuş moqsodi ilo tonzim edilon daxili (psixi) vo xarici (fiziki) fəallığıdır.

Golin, indi bu torif əsasında fəaliyyətin strukturunu ümumi şokildə təsvir edok:

İnsanda müoyyən bir motiv əmələ gəlir. Onu təmin ctmok üçün insan öz qarşısına moqsəd qoyur və məqsodo müvafiq olaraq müəyyən işlər görmoyə başlayır.

İnsan öz məqsədini müoyyən bir konkrct şoraitdə həyata keçi-rir, şəraitdon asılı olaraq moqsodi hoyata keçirməyin üsullan mü-əyyon olunur: eyni bir iş konkret şəraitdən asılı olaraq miixtolif iisullarla icra cdilo bilor.

Bir cohoti do aydınlaşdıraq: fəaliyyətin moqsodi birdən-birə oldo cdilmir: insan, acloton öz qarşısına qoyduğu ümumi moqsodi konkrctləşdirir, onlan aralıq moqsədlərə və ya cari moqsədlorə bö-liiı: aralıq moqsodlərin xarakterindon asılı olaraq eyni bir fəaliyyət miixtolif formalar kosb edir. İnsan bu zaman isin noticolorini onun moqsodi ilo müqayisə edir, qiymotlondirir vo nöqsanları aradan qaldinr.

Biz insan foaliyyolinin hor bir növünü bu sxem osasinda tosvir edo bilorik. Golin fikrimizi konkretləşdirmək üçün fəaliyyotin tor-kib hissolori ilo ayn-aynliqda tanış olaq. Bu baxımdan aşağıdakıla-n qeyd edo bilorik:

1. Motiv-məqsəd foalivvotin özünəməxsus vektorunu əmə-lə gətirir, bu iso öz növbosində onun istiqamotini, cloco do sub-yektin fəaliyyət proscsindo göstərdiyi səyin dorocosini miioyyon cdir. Psixoloji tədqiqatlar (B. F. Lomov vo b.) göstorir ki, foaliyyot prosesindo formalaşan vo inkişaf edon psixi proses vo hallann bii-tiin sistemi bu vaktor vasitəsilo təşkil olunur.

Motiv insani foaliyyoto tohrik edon amilloro aiddir. Onun osas funksiyasi da, birinci növbodo, bundan ibarotdir. Lakin psixoloji baxtmdan onun ohomiyyoti daha böyükdür; motivin əmolə golmo-si ilo foaliyyot özünəmexsus emosional boya kosb edir, insan foaliyyot prosesindo meydana cıxan cotinliklore do özünəmoxsus mii-nasibot bəsləməyo başlayır... Bu monada da motivsiz foaliyyot yoxdur vo ola da bilmoz. Lakin bir cəhət aydmdir: foaliyyotin konkret xarakteristikasi motivlo deyil, moqsodlo miioyyon olunur. Birtorofdon, eyni bir motiv miixtolif fəaliyyotlor vasitosilo hoyata

42 kecirilo bilor. Digor torofdon, eyni bir motiv zəminində müxtəlif moqsodlor formalaşa bilor vo oslindo do formalaşır. Bu o dcmok-dir ki, motiv bir növ «çoxvalentlidir». Eyni bir moqsodin miixtolif motivlərlə bağlı olması da mümkündür. Dörd adam təsəvvür edok. Onlann dördü do, tutaq ki, qarşısına eyni moqsod - televizorun an-tenasini diizoltmok moqsodi qoymuşdur. Golin, onlan bu işi gör-moyo tohrik edon motivlərə diqqət yetirək: onlardan birincisi özü-nün tələbatını təmin etmok istəyir, ikincisi başqa adamlara, məsə-lən, televizorda futbola baxacaq uşaqlanna sevinc bəxş etmoyə ça-lışır, üçüncüsü, dəfələrlə ondan antenanı tomir etməyi xahiş etmiş qonşudan canını qurtanrıaq üçün işo başlayır, dördüncüsü sadəcə olaraq öz qonşuluq borcunu yerino yetirir və s.

Foaliyyotin motivi ilo moqsodi nisbətən sadə hallarda məz-mun etibarilə uyğun gəlir. Foaliyyot mürokkəbləşdikcə onlann da qarşılıqlı əlaqosinin xaraktcri doyişir. Bir sıra hallarda iso motiv məqsodo çevrilir.

Moqsod hom pcrseptiv (qavrayış, surot, hom surət - təsəvvür, hom do müəyyən «məntiqi konstruksiya» (hökm vo oqli notice) sistcmi kimi meydana çıxa bilor. Insan foaliyyot prosesindo bütün əməliyyatları bu surətlər vo ya «konstruksiyalar» vasitosilo yerino yctirir. Bu monada da moqsod foaliyyot prosesindo operativ surot vo ya konstruksiyalar kimi çıxış edir. Foaliyyotin planlaşdırılması, qorar qobulu, cari infonnasiyalann işlənilməsi, noticələrin

yoxlan-ması, işin toshihi - bunların hamısı operativ obraz vo ya konstruk-siya ilo bağlıdır.

2. **Foaliyyotin şəraiti.** Hor bir foaliyyot miioyyon bir obyektiv şəraitdə hoyata keçirilir. İnsan öz məqsədini şərait baxımından qiy-mətləndirorok, bir torofdon, foaliyyotin konkret vəzifolərini, digər tərəfdon, üsul və vasitolorini müəyyen cdir. Belo sadə halları to-sovvür etmək çətin deyil: bir halda divara böyük mix, başqa halda çox kiçik mix vumlmalıdır; bir halda mıxı tavana, başqa halda dö-şəməyo vunnaq lazımdır. Belo hallarda moqsodi dork etmək həlo azdır, hom do şəraiti düzgün qiymətləndirmək vo ona müvafiq olaraq səmərəli üsullar seçmək zoruridir.

3. **Xarici** və **daxili foallıq.** Xarici fəallıq iş və horəkotlər for-masında təzahür cdir. İş nədir? Bu suala cavab vermək üçün biz ye-nə do məqsəd anlayışına müraciət ctməliyik. Foaliyyotin bir ümu-mi moqsodi, bir do konkret moqsod vo ya vozifolori olur. Foaliyyotin iimumi moqsodini (Tutaq ki, fohlo yeni layiho iizro miioyyon bir

43 məhsul hazırlamalıdır.) A ilo ifadə edok. O, bu ümumi moqsodi özü üçün konkretləşdirir, daha doğrusu, A moqsodi əsasında qarşısına miixtolif məqsədlər qoyur, onlan a', a\ a\ a\ a^{s} və sairə kimi ifado edok: a', tutaq ki, detalları yonmağı, a^{2} onlara nişan vurmağı və s. nozərdo tutur. **Foaliyyotin sado bir cari vozifəni həll etməyə yö-nolmiş bu cür nisbotən bitmiş elementi iş adlanır.**

Misalı xatırlayaq: A məqsodini hoyata kcçirmək üçün fohlo öz qarşısına 5 nisbəton sado konkret moqsod qoyur. (Ola bilor ki, iimumi moqsod beş yox, doqquz vo ya daha çox konkret moqsod şoklindo ifado olunsun.) Bu o dcmokdir ki, fohlo tosvir etdiyimiz foaliyyot çərçivosinde beş iş icra edir. Moqsod - işin morkozi tor-kib hissosidir. Onun bundan başqa daha iki torkib hissosi - motor (horoki) vo sensor (hissi) komponentləri vardır. İşin torkib hissolo-ri öz funksiyalarına göre bir-birindon fərqlonirlər - şəkil 14-do bu-nu aydın görmək olar.. ,

İşin torkib hissolori foaliyyet prosesindo mahiyyot ctibarilo ho-rokotler kimi

İşin torkib hissolori

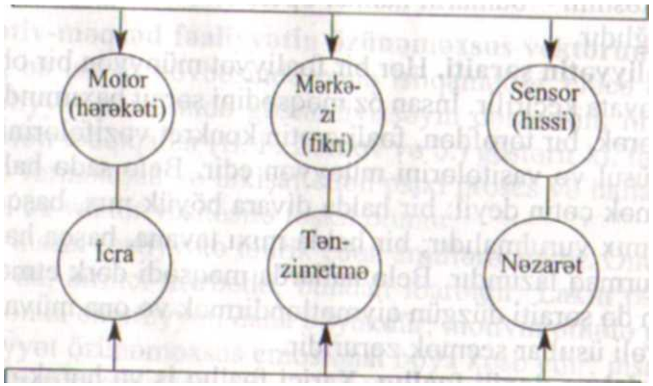

Onlann funksiyaları

Şəkil 14. fşin torkib hissolori və funksiyaları.

tozahür edirlor. Nəzordən keçirdiyimiz funksiyalar onlann vasitosilo hoyata kcçirilir.

Hərəkotlər özlərinin trayektoriyasma, icra müddətinə, gücüno, sürətino, tcmpinə, eləcə do bədənin hansı torəfindon icra olunma-sına görə bir-birlərindon forqlənirlor. Lakin bununla belo, horokətlori müqayisəli tərzdə təhlil etsək, onların əsason üç ünsürdən («tutmaq». «yerini dəyişmək» və «buraxmaq») ibarət olduğunu gö-rərik. İş şəraitindən asılı olaraq bu ünsürlərdən hor biri özünəməx-sus psixofizioloji xarakteristika kəsb edir. Mosələn, adamlar stəka-nı bir cür, balıq akvariumunu başqa cür tuturlar vo s.

Golin, indi bir mühüm cəhətə diqqət yctirək. İnsan müxtəlif iş və hərəkətlori icra cdərkon cisimlərlə əməliyyat aparır: detail yo-nur, xammalın yerini dəyişir, hazır məhsulu rəngləyir... başqa söz-lə, xarici aləmdəki cisimlərin fonnasını, vəziyyətini və ya xassəlo-rini dəyişir. Psixologiyada cisimlorin vəziyyətini və ya xassələri-ni doyişməyə yönəlmiş və horəkətlərə maddi (əşyavi) iş vo hərə-kotlər deyilir.

Bos, daxili fəallıq nədir? O hansı xüsusiyyətlərlə xarici foallıq-dan fərqlonir? Bunu aydın tosəvvür etmək üçün foaliyyətdə təkcə idrak proseslərinin (bax şək. 1) rolııııı aydınlaşdırmaq kifayətdir. Foaliyyotin planlaşdınlması, qərar qəbulu, cari informasiyaların iş-lənməsi, nəticənin yoxlanılması, işin təshihi - bunların hamısı idrak proscslərinin: yoni diqqotin, qavrayışın, hafizənin, təfəkkürün və s. fəaliyyəti ilə ayrılmaz surotdo bağlıdır; idrak prosesləri olma-dan foaliyyot mövcud dcyildir və mövcud ola da bilməz.

Problemin belə qoyuluşu böyük elmi-metodoloji əhəmiyyotə malik olan birməsələni aydınlasdırmaq imkanı verir. Belə ki, insa-nın xarici vo daxili fəallığı bir-birilə qarşılıqlı surotdo əlaqədardır. Hər hansı bir xarici iş və hərəkət daxili proseslorlə şərtlənir. Hor bir daxili proses iso nəinki sadoco olaraq xarici iş vo hərəkətlərdə təzahür edir, hom do onlann tosiri ilo dəyişilir.

Qarşıya prinsipial sual çıxır: daxili proseslor xarici iş vo horo-kotlorin tosirilo пeco dəyişir? Bu no deməkdir? Mosolonin miiasir psixologiya üçün elmi-metodoloji ohomiyyoti do mohz bu suallann mahiyyəti ilo bağlıdır.

Maddi (əşyavi) iş vo hərəkətlər birincidir, ozolidir. Hamiya yaxşı molum olan bir faktı xatırlayaq: daşın ağırlığını müəyyənləş-dinrıək üçün onu qaldırmaq lazımdır. Nə qədər bclə misallar gös-tormək olar? Şeylərin məntiqi belədir.

Ən yeni psixoloji tədqiqatlar göstorir ki, foaliyyot prosesindo maddi (əşyavi) iş və hərəkətlər təkrar olunduqca möhkəmlənir və yeni psixoloji xüsusiyyətlər kəsb edirlor. Burada ən azı üç istiqa-mət miioyyon etmok olar: a) maddi iş və hərokətlor tədricon daxili perseptiv (qavrayış), mnemik (hafızə), fıkri (təfəkkür) və s. əmə-

45 liyyatlara çcvrilir; b) onlar avtomatlaşır vo foaliyyot prosesindo vərdişlər kimi çıxış edirlor; v) maddi iş vo horokotlor kommunika-tiv (inkilisco kommuncate - məlumat verməк, xobər çatdınnaq de-mokdir) ohomiyyot kosb edir, ifadoli horokotloro - mimika, panto-mimika, jestlər vo s.-yə çevrilirlər.

Biz bunlardan hor birini ayrı-aynlıqda nəzərdən keçirəcoyik. Yuxarıdakı sualları aydınlaşdırmaq üçün birinci istiqamoti burada nisbətən ətraflı şərh etmoliyik.

4. Interiorizasiya vo eksteriorizasiya haqqinda. Əvvəlcə bir misal göstərək. Uşaqlarda say haqqinda tosəvvürlor пeco əmələ gəlir? Onlara on ədəd çöp (və yaxud konfet vo s.) vcrilir. Uşaqlar çöplərlə saymağı öyrənirlər (çox vaxt bu məqsədlə bamıaqlardan da istifado olunur). Bir cəhotə diqqot edin. Bu zaman uşaqlar cisim lərlə - cöplə, eləco də konfct **və** ya barmaqla əmoliyyat aparır: buna görə do onlann çöplo **və** s. ilo apardığı say oməliyyatları m a d d i (e ş y a v i) ə m ə l i y y a t l a r d ı r . Uşaqlar saymağı пeco öyrənirlor? Burada çoxlu variantlar mümkündür. Onlann biri belədir. Uşaga tutaq ki, anası bir konfet göstorib deyir: -bir. Uşaq tokrar edir. Ana dcyir: - mono bir konfet ver. Uşaq stolun üsründə olan konfetlordən birini götürüb anasına verir. Ana deyir: - düzdür. Ana uşaqdan soruşur: - barmağınla bir göstorə bilorsən-mi? Uşaq barmağını göstərir (əgər o, çaşırsa ana səhvi islah edir). Bu prosesdə konfetdən də, çöpdən də, başqa əşyalardan da istifado olunur. Bu qayda ilə uşaqlarda 2, 3 vo daha böyük roqomlor haqqinda təsəvvürlər yaradılır; ilk vaxtlar uşaq say əməliyyatını ancaq cisimlərlə - çöp, konfet. fındıq vo s. ilo apanr, tcz-tcz öz barmaq-lanndan istifado edir. Gah iki konfetin üstünə üç konfet golir, gah yeddi çöpdon üç çöp götürüb qardaşına vcrir... Bu əməliyyatlar davam etdikco, uşaqlarda tədricon ədədlor haqqinda tosovvürlor for-malaşmağa başlayır və günlorin bir günü o, hcç bir cisimdən - **cop-**don, konfetdən və s. istifado ctmədon fıkrindo saymağı, üstə gəl-moyi, çıxmağı vo s. öyrənir.

Bu o deməkdir ki, **uşaqda artıq odədlor haqqinda təsovvür-lər əmələ gelmişdir, yəni uşaqların cisimlor (çöp, konfct və s.) vasitosilo icra etdiyi say əmoliyyatları, psixoloji dildə desək, maddi əmoliyyatlar fıkri omoliyyatlara çevrilmişdir.**

Psixologiyada maddi (əşyavi) omoliyyatlann likri oməliyyatla-ra çevrilməsinə interiorizasiya deyilir. interiorizasiya latınca- interior sözündən əmələ gəlmişdir: monası daxili demokdir. «Daxili»

46 sözü təsvir etdiyimiz qanunauyğunluğun mahiyyətini dəqiq ifadə edir: maddi oməliyyatlar (çöplərlə saymaq) xarici, fıkri əməliyyat-lar (fıkrən saymaq) daxili əməliyyatlardır, deməli, burada söhbət xarici əməliyyatların daxili omoliyyatlara çevrilməsindən gcdir. Interiorizasiya termini do məhz bu cəhəti ifadə edir.

interiorizasiya termini fransız psixoloqları (P. Jane, J. Piaje, A. Vallon vo b.) tərəfındən təklif olunmuş vo miixtolif materiallar osasında öyronilmişdir. Hal-hazırda interiorizasiya terminindon miixtolif psixoloji coroyanlarda gcniş istifado olunur.

interiorizasiya geniş anlayışdır. Bizim tosvir etdiyimiz misal no qodor sado olsa da, onun mahiyyotini aydınlaşdırmağa imkan verir. Maddi omoliyyatlann daxili omoliyyatlara çevrilmosi mürəkkəb prosesdir. Onun bir çox qanunauyğuııluqları hələ kifayot qodor öy-ronilməmişdir. Lakin bir cəhət aydmdır: interiorizasiya prosesindo nitq həllcdici rol oynayır. Uşaq maddi omoliyyatlann icrasi prosesindo nitq vasitosilo bu sahodo bərqərar olmuş ictimai tocriiboni monimsoyir: başqa adamlar kimi fıkirləşməyi, mühakimə yürütmə-yi öyrənir. Psixoloqların (P. Y. Qalperin vo b.) tədqiqatları göstorir ki, fıkri əmoliyyatlar mərhələlorlə aşağıdakı kimi formalaşır: ov-volco əməliyyatın motivlori toşokkül cdir (1), ilk bələdloşmo sxe-mi yaranir (2), omoliyyatin maddi osasi omolo golir (3), sonra omo-liyyatlar nitq vasitosilo icra edilir (4), nəhayət, əməliyyat fikri plan-da icra olunmağa (5) başlayır.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, xarici omoliyyatlar daxili omoliyyatlara çevrildikco, əşyavi foaliyyot zominindo psixika noşot cdir. Başqa sözlo, psixi olan əşyavi foaliyyotin intcriorizasiyasi no-tkosindo omolo golir, yoni psixi proseslor mahiyyot etibarilo maddi omoliyyatlann ideal plana kcçməsindon başqa bir şcy dcyildir. Bos, eksteriorizasiya no demokdir? Eksteriorizasiya latinca - exterior sözündən omolo gəlmişdir: monası xarici, zahiri demokdir. Burada «xarici» sözünün doqiq psixoloji mənası vardir. Mosolonin kökü ondan

ibarotdir ki, xarici omoliyyatlar daxili omoliyyatlara vcvrilirlor, onlar iso öz növbosində yenidon xarici əməliyyatlarda tecossüm etmoyə başlayırlar. Bu prosesin ümumi sxemi belodir (şokil 15).

Fikrimizi yeno də yuxarıdakı misal osasında aydınlaşdıraq: ar-tıq bizo molumdur ki, uşaq çöplorin vasitosilo fikron saymağı öyro-nir. Ona misal və ya mosələ verək: fikri əməliyyatlardan istifado cdəcək vo məsəloni doftorində həll edocokdir. Bu o dcməkdir ki,

Interiorizasiya **Ekstcraorizasiya**

Misal:
Misal:

Uşaq fikrən
Uşaq
saymağı
çöplərlə
öyrənir
sayır

Misal:

Uşaq məsoləni həll edir

Şəkil 15. interiorizasiya və eksteriorizasiya proseslərinin sxcmi

formalaşmış fıkri əməliyyatlar yenidən uşağın təlim fəaliyyətində təzahür etməyə başlayır, yəni eksteriorizasiya olunur.

İnsanın yaradıcılıq niyyətlərinin həyata keçirilməsi eksteriorizasiya prosesləri üçün səciyyəvidir. Eksteriorizasiya vo interiorizasiya prosesləri qarşılıqlı əlaqədədir. Bunun da səbəbi aydındır: in-sanın oşyavi (xarici) foaliyyoti ilo daxili foaliyyoti qarşılıqlı voh-dotdodir. Onlar bir-birlərini qarşılıqlı surotdo şərtləndirirlor. Daxili foaliyyot formalaşdıqca, əşyavi (xarici) foaliyyot do yeni keyfıy-yətlər kosb edir. Əşyavi fəaliyyətdə hor bir psixi prosesin (qavra-yış, diqqət, hafızə, təfəkkür vo s.) öz funksiyası vardir.

5. Vərdişlər vo **bacanqlar haqqinda.** Eksteriorizasiya proses-ləri vərdişlər vo bacanqlar vasitosilo hoyata keçirilir.

Hor bir foaliyyot müntozəm surotdo icra edildikco, onun torki-bino daxil olan bəzi hərəkətlər qismən avtomatlaşır, **yəni şüurun xüsusi nəzarəti olmadan icra edilir.** Foaliyyot prosesindo qismən avtomatlaşan belə hərəkətlərə vərdişlər deyilir. Savadlı adamın ya-zı yazması, oxuması, yaxud təcrübəli şoferin maşını

idarə etməsi, rəssamın cismin həcmini rəng vasitosilo rosmdə vcrməsi və s. vər-dişlərə misal ola bilər.

Foaliyyot prosesindo moqsədin hoyata kcçirilməsi vordişlərin səviyyəsindon bilavasitə asılıdır.

İnsan yeni şəraitdə də həmişə özünün vərdişlərindən istifado cdir. Yeni şəraitdo qarşıya qoyulmuş ınəqsədo müvafiq olaraq iş üsullannın seçilməsi vo həyata keçirilməsi üçün mövcud bilik və vərdişlərdən istifado olunması bacarıq adlanır.

6. Foaliyyotin nəticəsi. Foaliyyotin öz məntiqi vər: onun konkret nəticəsi olmalıdır. Nəticə isə birdən-birə alınmır. Burada psixoloji baxımdan maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, insanlar foaliyyotin noticosini işi görüb qurtarandan sonra deyil foaliyyot pro-sesinin gedişində qiymətlondirirlər.

Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, insan foaliyyotin noticosini qabaqcadan görə bilir. Psixologiyada buna antisipasi-ya (latınca - anticipo - irəlicədən görmək demokdir) - deyilir. Foaliyyot prosesindo antisipasiya miixtolif səviyyələrdə özünü göstərir: o, horəkətlərin dəqiqliyini tomin edir, obyektlori dinamik şəkildo qavramaq, işləri qabaqcadan planlaşdırmaq imkanı verir.

İşin nəticəsinin məqsəd baxımından qiymətləndirilməsi iso foaliyyotin səmərəsini şərtləndirən ən başlıca cəhətdir. Bu prosesi sxematik şəkildə belə təsvir etmok olar (şəkil 16).

Bu zaman işçi məqsəddən çıxış edib A cismini hazırlama-ğa başlayır. Diqqət cdin. Proses məqsəddən nəticəyə doğru gcdir: —> işarəsi bunu göstərir. Golin, məqsədlə nəticə arasındakı əla-qəni düz əlaqə adlandıraq.

A cismi tədricən hazırlanır: o, əvvəlcə, tutaq ki, a^1, sonra a^2, daha sonra a\ a^4, a\ nəhayət, a^6 vo a^7 forması kosb edir. Qarşıya sual çıxır: a' forması düzgün hazırlanmışdırmı? Bu sualın işçi üçün xü-susi əhəmiyyəti vardır: a' səviyyəsində həmin sualı həll etmədən a^2, eləcə do buna müvafıq olaraq a^3 vo ya a^4 - keyfıyyotlə hazirlana bilmoz. O, bunun üçün no etmolidir? A cisminin hazirlanmasinin hor bir mərhələsində işçi alınan nəticəni ümumi moqsod baxımın-dan qiymotlonirmolidir. Bunu sxematik şəkildo belo ifado etmok olar (şokil 17).

Bir cohoto diqqot edin: noticoni, tutaq ki, a'-in пeco hazırlan-masim moqsod baxımından qiymotlondiririk. Proses noticodon məqsədə doğru gcdir: <— işarəsi do bunu göstərir.

Belo əlaqəni **əks əlaqə** adlandırırlar.

Əks əlaqə nədir?

Foaliyyotin hor bir morholosindo miioyyon bir notico, bizim

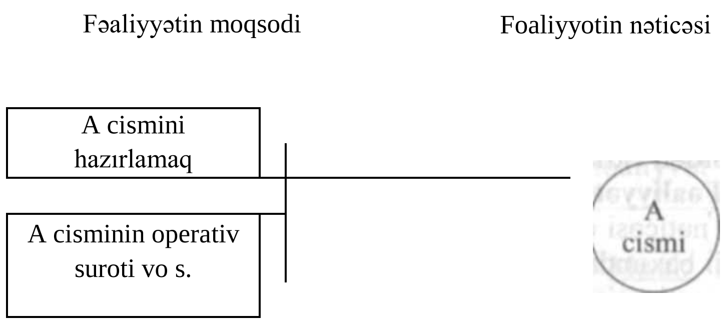

Şokil 16. Fəaliyyət prosesindo işin nəticəsinin qiymətləndirilməsi.

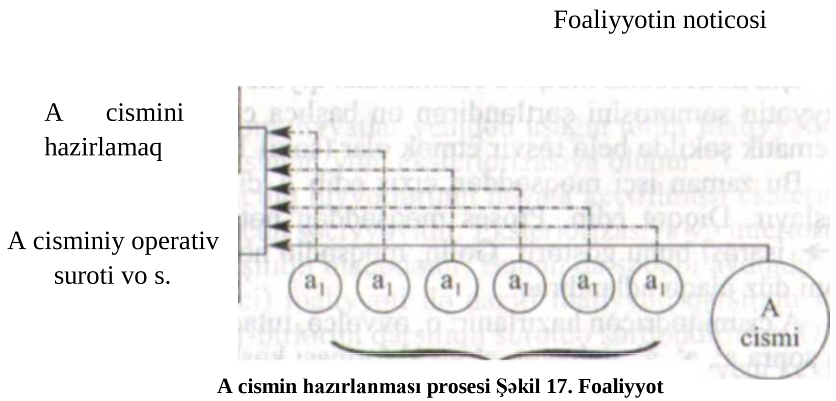

A cismin hazırlanması prosesi Şəkil 17. Foaliyyot prosesinin iimumi sxcmi.

Foaliyyotin moqsodi

misalimizda a^1, a^2 vo s. alınır. Bu zaman a^1 foaliyyotin moqsodi ba-xımından qiymotlondirilir, onun haqqinda əldə edilmiş infonnasiya a^2-nin hazirlanmasi prosesindo nozoro alinir, yəni a^1 haqqindaki infonnasiya a^2-nin hazirlanmasi üçün zoruri olan şərtə çevrilir, a^2 haqqinda əldə edilmiş infonnasiya a'-iin hazırlanmasında nozoro alinir, beloliklo do foaliyyot davam edir. N. Vinerin fikrinco, oks olaqo ovvolki nəticələrin sonrakı vozifolorin ycrino yetirilmosi yo-lu ilo sistemin idaro olunmasi mctodudur. Onun fızioloji osasını oks afferentasiya təşkil cdir (P. K. Anoxin).

Əks olaqo hissi-oyani xarakter daşıyır. Buna goro do o, sensor nozarot yolu ilo, yoni hiss üzvlərinin kömoyilo hoyata keçirilir. Mosolən, metaloridən metalm rənginə, müəllim iso dərs zamanı şagirdlorin danışıb-danışmamasma diqqət yetirir vo onlann vasitosilo bütün prosesə - metal əridən, tutaq ki, temperatur rejiminə, müəllim intizama nozarot edir. Bu monada da metalın rənginə, ıışaqların səsinə və s. hissi oriyentirlər deyilir. Metaləridən və ya müəllim bu oriyentirlərin köməyiilə yol verilon nöqsanları miioyyon edib aradan qaldınr. Qarşıya bir sual çıxır: metaləridon nə üçün əriyən metalın rənginə, müollim isə uşaqlann səsinə fıkir verir? Bu, foaliyyotin xüsusiyyətlərindən, ən başlıcası isə məqsədindən asılıdır. Metaləridən və ya müəllim hissi oriycntirləri və müvafıq hərəkətləri təsadüfən deyil, işin məqsədinə əsasən miioyyon edir; yoni foaliyyot prosesindo horokotlor sistemi nəticə ctibarilə işin məqsədləri ilo idaro və tənzim olunur. Bu qanunauyğunluq ümumi əhəmiyyətə malikdir və bütün foaliyyot sahələrində özünü göstə-rir.

7. **İctimai münasibətlər** və **şəxsiyyət**

Şəxsiyyət psixologiya elmində əsas kateqoriyalardan biri hesab olunur. Lakin bununla belo, qcyd etmək lazımdır ki, homin katcqo-riya heç do xalis psixoloji kateqoriya deyildir. Şəxsiyyət bir çox clmlər, xiisuson do bütün ictimai clmlər torofmdon ayn-ayn istiqa-mətlərdə öyrənilir. Psixologiya elmini şoxsiyyotin psixoloji simasi, onun daxili alominin, psixi həyatının formalaşması

prosesinin qa-nunaııyğunluqlan maraqlandırır. Bu zaman psixologiya elmi yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz belo bir fundamental faktı əsas götürür ki, psixi hadisolor foaliyyot vo iinsiyyot prosesindo formalaşır. in-kişaf vo tozahür edir. Lakin ö/-(i/lüyiində onlar foaliyyot vo ünsiy-yətə deyil, şəxsiyyətə moxsusdur.

Şəxsiyyətin psixologiyası mosələləri son dərəcə mürəkkəb xarakter daşıyır. Şəxsiyyətin başlıca xassələri hansılardır? Onlar пeco formalaşırlar? Şəxsiyyətin xassələrinin obyektiv əsasını nə təşkil edir? Bu suallara cavab vcrmək üçün mosələnin həllino metodolo-ji baxımdan düzgün yanaşmaq zoruridir.

Bir halda ki. biz şəxsiyyət anlayışı ilə insanı ictimai varlıq, cə-miyyotin üzvü kimi sociyyələndiririk, o zaman zənıri surotdo mo-

soləyə «Comiyyət və şəxsiyyot» problcmi aspektində yanaşmalı, insanın cəmiyyətdə həyatını öyrənməliyik.

K. Marks «Feyerbax haqqındakı tezislərin» 6-cı maddəsirıdə bu cohoti xüsusilo qcyd edir. O, yazır: «...İnsanın mahiyyəti, ayпca bir fərdə xas olan abstrakt bir şey deyildir. İnsan mahiyyoti öz ger-çokliyində ictimai münasibətlərin məcmusudur».

İctimai miinasibotlor nədir? Onlann hansı növləri vardır? ictimai münasibətlər şəxsiyyətin psixi simasını пeco müəyyən cdir? Bu sualları, qısa da olsa, aydınlaşdıraq.

Sosial qrupların, siniflərin və millətlərin iqtisadi, ictimai-siya-si, mədoni hoyatı vo foaliyyoti prosesindo onlann arasında və öz daxilindo əmələ gələn münasibətlorə ictimai münasibətlor dcyilir. Ayn-ayrı adamlar ictimai münasibotlərə bu vo ya digor sosial ümu-milik vo qrupun üzvü kimi daxil olur. Fərdlərin münasibətləri yal-niz ilk baxışda daha çox şəxsi münasibotlər kimi görünür. Əslində iso onlar bir-birilo iinsiyyoto bu vo ya digor sosial müəyyənliyə monsub olan fordlor kimi daxil olurlar.

İctimai miinasibotlori maddi vo ideoloji miinasibotlor olmaq iizro iki böyük qrupa bölürlər.

Maddi nemətlər istchsalı cəmiyyətin əsasını toşkil edir. Buna goro ictimai miinasibotlor icorisindo, maddi miinasibotlor - iqtisadi istehsal miinasibotlori xiisusi yer tutur. Onlar aparıcı, miioyyonc-dici münasibətlordir. Maddi ictimai miinasibotlorin xarakteri co-miyyotin mohsuldar qiivvolori ilo miioyyon olunur, onlar adamla-rın şüuru vo iradəsindən asih deyildir.

İdeoloji münasibətloro siyasi, hiiquqi, oxlaqi vo b. miinasibotlor daxildir. Onlar maddi ictimai miinasibotlorin osasinda meydana çıxır. ideoloji miinasibotlorin xarakteri istehsal miinasibotlori ilo miioyyon olunur.

Maddi hoyatin istehsal üsulu, iimumiyyotlo, hoyatm ictimai-si-yasi vo mənovi prosesləri üçün sort olur. İnsanlarm varlığını onlann şüuru miioyyon etmir, oksino, insanlann ictimai varlığı onlann şuurunu miioyyon edir.

Comiyyot ictimai miinasibotlorin mexaniki birliyindon deyil, vahid sistcmindon ibarotdir.

ictimai miinasibotlor şəxsiyyotin formalaşmasının obyektiv əsasım toşkil edir. Şəxsiyyət cəmiyyətin üzvüdür vo onun mohsu-ludur.

Şoxsiyyot üçün comiyyot sadəcə olaraq xarici miihit deyildir.

O, cəmiyyətin üzvü kimi, cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai miinasibotlor sistemino daxil olur vo bu osasda onun bir şəxsiyyot kimi özünoməxsus xassolori fonrıalaşır.

Şəxsiyyətin psixoloji mosololorinin ictimai münasibətlərlə olaqosi dialektik xarakter daşıyır. Həmin əlaqəni vasitosiz, birbaşa törəyən proses kimi izah etmok onu mexaniki şokildo başa düşmok olardı. Şəxsiyyotin psixoloji xassolorinin ictimai münasibotlərlə olaqosi miixtolif amillorlə şortlənir. Hor bir konkret adam ictimai miinasibotlori foaliyyot vo iinsiyyot prosesindo miixtolif sosial qmplann (o ciimlodon ailonin) vasitosilo monimseyir. Bu o demokdir ki, hor bir konkret şoxsiyyot comiyyotin hoyatına özünomoxsus torzdo daxil olmuş, qoşulmuşdur. Onun hoyat vo foaliyyotindo ictimai miinasibotlorin miixtolif növləri öz reallığını miixtolif şokildo tapir. Golin misal göstərək: görəsən, fəhlə, müollim vo ya alim istehsal münasibotlorinə eyni şəkildə daxil olurlanm? Şübhosiz ki, yox.

ictimai miinasibotlorin növləri miixtolif olsa da, onlar hor bir şoxsiyyotin hoyatında eyni dorocodo yer tutmur. Onlardan hor han-si biri miioyyon bir adamın hoyatında bilavasito mühüm rol oyna-dığı halda, başqasının həyatına dolayı yolla təsir göstorir. ictimai miinasibotlorin hor hansi bir növü miioyyon bir adamın hoyatinda üstün yer tutduğu halda, başqasınm hoyatinda kömokçi yer tutur. Adamlardan biri ictimai miinasibotlorin bu vo ya digor növiinə epi-zodik şokildo daxil olur, halbuki başqa bir adamın bütiin şüurlu ho-yati ictimai miinasibotlorin homin növü ilo iizvi surotdo bağlı olur.

ictimai miinasibotlorin növlərinin miixtolif adamlann hoyatinda miixtolif yer tutmasını no ilo izah etmok olar? Bu adamlann hansi sinfo, milloto, etnik qrupa monsub olmasi, daxil olduğu sosial qrupun, o cümlədon ailosinin tipi vo quruluşu, tohsil soviyyosi, hansi ictimai vo siyasi partiyanin iizvii olmasi vo s. ilo əlaqədardır. Bundan asılı olaraq adamlann foaliyyoti vo iinsiyyoti prosesindo özünəməxsus cohotlor meydana çıxır, onlar özlorinin hiiquq vo vo-zifolorino muvafiq olaraq kollektivdə, ailədə, başqa sosial qruplar-da yaranan şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə özünəməxsus yer tu-turlar. Bu cohotlor todricon onlann horokot vo omollorindo, tolo-batlannda, foaliyyot motivlərində vo başqa psixoloji xassolorindo tozahiir edir, möhkomlonir vo onları şəxsiyyt kimi sociyyolondiron xassələrə çevrilirlor.

8. Ali psixi t'unksi \ alarm sistemli təşkili

Müasir elmi təsəvvürləro görə ali psixi funksiyalar sistemli xarakter daşıyır. Bu nə deməkdir? Biz həmin sualı aydınlaşdırmaq üçün əvvolcə bozi anlayışları, məsələn, «ali psixi funksiyalar» və «sistemli təşkil» anlayışlarını nəzərdən keçinnəliyik.

Ali psixi funksiyalar müasir psixologiyanın osas anlayışların-dan biridir. O, psixologiya elminə ilk dəfo L. S. Vıqotski torofin-dən daxil edilmiş, A. R. Luriya, A. N. Leontev və başqa covet psi-xoloqları tərəfındon daha da inkişaf ctdirilmişdir.

L. S. Vıqotski psixi hadisəlorin iki səviyyəsini - «natural» və «mədəni» psixi prosesləri forqləndirirdi. O, bclə hcsab cdirdi ki, birincilər əsasən genctik (bioloji) amillərin təsirilə şərtlənir, ikinci-lər isə bütünlüklə sosial amillərin təsirilə təşəkkül edir.

Natural psixi proscslərin filogenetik kökləri vardır. F. Engcls yazırdı: insanın heyvan aləmindən əmələ gəlməsi faktının özü gös-tərir ki, insan heç zaman heyvanlarda olan xassələrdən tamamilə qurtula bilməyocokdir. Və dcməli, həmin xassələrin yalnız çoxlu-ğu və ya azlığından bəhs edilə bilor, - heyvanlıq və ya insanlığın yalnız miixtolif dərəcəsindən bəhs oluna bilor. Lakin bu dorəcə, in-sanın sosial-mədoni inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu baxımdan L. S. Vıqotski «modəni» proseslori ali psixi funksiyalar kimi xaraktc-rizə edirdi. Ali psixi funksiyalar mürəkkəb psixi proscslordir, insa-nin hoyati prosesindo formalaşırlar; özlərinin psixoloji xarakterino goro vasitoli xarakter daşıyırlar: miixtolif işarələr sistemi, birinci növbədə, nitq vasitosilo təşəkkül edir. L. S. Viqotski bu mosoloni izah edərək göstərirdi ki, uşağın mədəni inkişafında hor bir funksi-ya iki dofo, iki planda - ovvolco sosial, sonra psixoloji planda, ov-volco insanlar arasında - т1еф$1х1, sonra iso uşağın daxilində -intrapsixi kateqoriya kimi meydana çıxır. Başqa sözlə, ali psixi funksiyalar ovvolco insanlar arasında qarşılıqlı təsir formasinda (yoni т1еф51хо1oj1 proses kimi) mövcud olur, sonra iso tamamilo daxili (intrapsixoloji) proseso çcvrilir.

Vəhşi heyvanlar icorisindo böyümüş uşaqlann psixiloji baxım-dan öyronilmosi do bu fikri siibut edir. Onlann hamısında, L. S. Vi-qotskinin sözləri ilo desok, natural psixi proseslor inkişaf etdiyi halda, ali psixi funksiyalar fonnalaşmır. 1920-ci ildo Hindistanda ca-navarlar arasından tapılmış 8 yaşlı Kəmaləyo aid materiallar toxmi-

54 non iyirmi ildon sonra miixtolif psixoloqlar (A. Gezell, R. Zinq vo Ç. Mak-Leyn) torofmdon retrospektiv surotdo təhlil olunmuşdur. Onlann iikrinco, Komalo toxminon 35 yaşma qodor yaşasaydı, yal-niz bu zaman onun əqli inkişafı 10—12 yaşlı normal uşaqların əq-li inkişaf səviyyəsinə çata bilərdi. İzahata, пeco deyorlər, ehtiyac yoxdur.

/ Bcləliklə do L. S. Vıqotskinin fıkrincə, fərdi şüurun (ali psixi fjmksiyalar şüura aiddir) inkişafında da ictimai miinasibotlor müəy-^əncdici rol oynayır.

Bos «sistemli toşkil» anlayışı no demokdir? Əgər biz məsələni Itarixi istiqamotdə nəzordon kcçirsək, görərik ki psixologiya elmin-də sistem (yunanca - systcma hissələrindən əmələ gəlmiş, birləş-miş demokdir) terminindon XX əsrin ikinci yarısından etibaron ıs tifadə olunmağa başlanılmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu termın birdən-birə yaranmamışdır. Holə psixologiya tarixinin ov-vəlki dövrlərində, xüsusilə XIX osrdə psixi hadisələrin sistemli xa-rakteri haqqinda miioyyon empirik təsəvvürlər olmuşdur. İnsan psi-xikasının komplcks şəkildo öyrənilməsi və s. haqqındakı tosəvvür-lər az da olsa müasir sistem nəzəriyyəsi anlayışlarına uyğun golir-di. Bunun da səbəbi aydındır. Psixikanın sistemli xarakter daşıma-sı onun mahiyyəti ilə bağlıdır. Elm empirik surotdo olsa da bu faktlan tosvir etmoyo bilmozdi. Bu sahodə təbiətşünaslığın özünə-məxsus nailiyyotlori var idi. Üarvinin təkamül nəzoriyyəsi, D. İ. Mendelcycvin elementlorin dövri sistemi vo s. sistemli yanaşmanın parlaq nümunoləri idi.

İctimai hadisolorin tohlili sahəsindo sistem nəzəriyyəsi ilk dofo K. Marks tərollndoıı totbiq olunmuşdur. O dövrə qodor elmə əsasən maddi vo funksional keyfıyyətlər molum idi. Psixologiya elmindo do psixi lıadisolər osas etibarilo funksional istiqamotdə oy-rənilmişdir.

Psixi hadisolorin sistem nəzoriyyosi baxımından öyronilmosi, zoruri eksperimental matcriallann toplamlmasi, tohlil iisullannin iş-lənilməsi üçün elm uzun inkişaf yolu kcçmişdir. Sistemlilik prinsi-pi miiasir psixologiyamn metodoloji prinsiplorindon biridir.

Miiasir psixoloji təsovvürləro göro ali psixi funksiyalar sistemli surotdo təşkil olunmuşdur. Bu o demokdir ki, onlardan hor biri miivafiq sistem çorçivəsində omolo golir vo mövcud olur. Ali psixi funksiyalardan hor birinin bu sistemdo özünəməxsus yeri vo funksiyası vardir. Onlar bir-birilə qarşılıqlı surotdo olaqodardir, la-

55 kin bu əlaqələr təsadüfi, epizodik deyil, qanunauyğun xarakter da-şıyır. Ali psixi funksiyalann qarşılıqlı olaqosi onlardan hor birinin, bununla birlikdo iso bütöv sistemin onıəlo gəlməsi, mövcud olmasi vo inkişafının mühüm şortidir.

Ali psixi funksiyalar bir «psixoloji sistem» kimi hansi xiisusiy-yotloro malikdir? Hor hansi bir sistemi sociyyolondiron inteqral xvi-susiyyotloro sistemomoxsus keyfiyyotlor deyilir. Ali psixi funksiyalann da sistemomoxsus keyfiyyətləri muxtolifdir. Onlardan aşa> ğıdakıları qeyd etmok olar.

1. Ali psixi funksiyalar şüumn stmkturuna daxildir. Bu cəhəı öz oksini onda tapir ki, onlar ixtiyari, dorkolunan proseslor kimi meydana çıxır vo inkişaf edirlor.

2. Ali psixi funksiyalar ovvolco ümumi xarakter daşıyır, nisbo-ton sado hissi vo horoki prosesloro istinad edir. Onlar todricon av-tomatlaşmış oqli omoliyyatlara cevrilirlor. Onlann osasim tohlil vo torkib təşkil edir. Tohlil vo torkib öz-özlüyündə hor hansi bir ali psixi funksiyaya moxsus deyildir, onlar bütün ali psixi funksiyalann ümumi məxrocini toşkil edir. Ali psixi funksiyalardan hor birinin müvafiq sistcmdə yerindən asılı olaraq tohlil vo torkib özünə-məxsus xüsusiyyotlərlo tozahür edir.

3. Sistemli yanaşma ali psixi funksiyaları inkişafda nəzərdən keçiıməyi tələb edir. Bununla olaqodar olaraq miixtolif səbəb. amil vo şərtlərin rolunu vo nisbətini aydınlaşdırmaq, inkişaf edon sistemin bütövlüyiinü vo davamlılığını

tomin edon daxili vo xarici so-boblori tohlil etmok zoruroti meydana çıxır. Burada sistem nozoriy-yosi baximindan on başlıca cəhət ondan ibarotdir ki, biitiin psixi proseslor kimi, hor hansi bir ali psixi funksiya hətta aynliqda belo öz-özünə inkişaf etmir, o, bütövlükdo sistemin inkişafı prosesino daxildir. Bundan başqa, xarici alomdon olan tosirlor do bir-birindon təcrid olunmuş şəkildə mövcud deyildir, biz həmişo bu vo ya digor dorocodo tosirlor sistemi ilo rastlaşınq. Ali psixi funksiyalann va-hid sistem kimi öyronılməsi, onlann tohlili prosesindo «sistem ya-radan amillorin» miioyyon cdilmosi zoruroti do buradan iroli golir.

Bos, bu baxımdan L. S. Viqotskinin miioyyon ctdiyi «natural psixi proseslor» haqqinda no demok olar? Miiasir tosovvürlərə **go**ro, insan psixikasının özü bütövlükdo sistemli xarakter daşıyır. Bu baximdan ali psixi funksiyalan vo natural psixi proscslori daha bo-yük sistemin -psixikanın yanm sistcmlori kimi nəzərdən keçiro bilorik.

II F Ə S İ L

PSİXOLOGİYANIN BİR ELM KİMİ XARAKTERİSTİKASI

1. Giizaran psixologiyasi vo elmi psixologiya

İnsan başqa insanlar icorisindo homişə psixoloqdur. Başqa adamlann xüsusiyyətlorini, mosəlon, maraqlarını, temperament ti-pini vo ya xarakter olamotlorini nozoro almadan onlarla birlikdo iş-lomək, ünsiyyətdo olmaq vo yaşamaq oslindo cotin olur. Biz, ado-ton rast gəldiyimiz adamin ilk növbədə geyiminə vo görkominə **go**ro onun xarakteri haqqinda fikirləşirik. Soma iso hor hansi adam haqqinda onun əlamətlərino göro mühakimə yürüdürük. Birini eti-barli adam hesab edirik. Başqası haqqinda deyirik ki, ipinin iistiino odun yığılası adam deyildir. Uşaqlara hor hansi bir iş tapşıranda onlann biliyini, qabiliyyətini, bacanq vo vordişlorini nozoro alırıq vo s. Bu o demokdir ki, insanlar rast gəldiklori, ülfot bağladıqları adamlann davranış vo roftanni psixoloji cohotdon izah edirlor. Bu zaman onlann hamısı psixoloji biliklordon. amma giizoran psixolo-giyasma aid biliklordon istifado edirlor.

Elmi psixologiya ilo yanaşı güzaran psixologiyasi da mövcud-dur. İnsanlarda öz həyat tocrübəsində, başqa adamlarla ünsiyyət şə-raitindo omolo gələn psixoloji biliklori elmi psixologiyaya deyil, güzaran psixologiyasina aid edirlor.

Giizaran psixologiyasina aid biliklorin monboyini ictimai vo şoxsi təcrübə təşkil cdir. Həlo qodim zamanlardan başlayaraq bu biliklor nəsildən-nəsilo vcrilmiş miixtolif obrazlı ifadolordo, atalar sözlərində, bayatılarda, nağıllarda, dastanlarda vo s. do özünün oksini tapmışdır. Bizim hor binmiz bu bilikləri otraf adamlardan, elo-co do şifahi xalq ədobiyyatı vasitosilo mənimsəyirik. İnsanın şoxsi tocrübosində həmiıı biliklor daha da dəqiqləşir, yeni mona çalarla-rı kosb edir.

Giizaran psixologiyasina aid biliklor insanlann giindolik hoyatinda özünəmoxsus rol oynayır. Böyük hoyat tocriibosi olan, adam-ları yaxşı tanıyan «böyüklə-böyük, kiçiklo-kıçik kimi» roftar edon, hor kəsin dilini bilon müdrik adamları el icindo obos yero insan sor-

57 rafı (yəni psixoloq) adlandırmırlar. Giizaran psixologiyasina aid bi-liklordo biz hotta miiasir psixologiya üçün maraqli olan miioyyon faktlara rast golirik. Lakin onlann hamısı üçün bir cohot sociyyovi-dir: Giizaran psixologiyasinda faktlar ardıcıl şəkildə izah edilmir, siibut olunmur, ancaq bu vo ya digor formada qeyd edilir, bir çox hallarda iso onlar sadaco olaraq birtorofli xarakter daşıyırlar. Moso-lon, el içindo deyirlor ki, «təkrar biliyin, anasıdm>. Doğrudan da, biliklərin mənimsədilməsində təkrarın özünəməxsus rolu vardir. Giizaran psixologiyasinda bu fakt doqiq miioyyon olunmuşdur. Ancaq təkrarın növləri muxtolifdir. Onlardan hansi daha somorolidir? Tokran пeco aparmaq lazimdir? Onun psixoloji şərtləri hansılardır? Giizaran psixologiyasi bu suallara cavab vero bilmir vo vero do bil-moz. Halbuki məktəbdə təlim prosesini səmərəli təşkil etmok üçün həmin sualları aydınlaşdırııaq zəruridir. Böyük elmi-praktik oho-miyyoto malik olan bu vozifoni ancaq elmi psixologiya ycrino ye-tirir. Alim psixoloqlar təkrann təşkili məsələlərini öyrənmiş, onun miixtolif növlərini müqayisəli şəkildə tohlil etmiş, psixoloji şərtlə-rini aydınlaşdınmş və müəllimlərə faydalı elmi məsləhotlər ver-mişlər. Giizaran psixologiyasina aid biliklorin bir xüsusiyyətinə do diqqoti colb etmok lazimdir: onlar seyrçi-təsviri xarakter daşıyırlar. Yeno do misal göstərək.

insanlar qodim zamanlardan miioyyon etmişlər ki, uşağı lap ki-çik yaşlarından torbiyo etmok lazimdir. «Ağacı yaş olanda oyorlor» - atalar sözünün psixoloji monasi mohz bundan ibarotdir. Bu fikir tamamilə doğrudur. Əgər bclədirsə, onda başqa bir sual meydana çıxır: ağacı no üçün yaş olanda oymok olar? Yuxanda qeyd edildi-yi kimi, giizaran psixologiyasina aid bilikloro osason bu suali izah etmok mümkün deyildir. Çünki homin biliklor scyrçi xarakter daşı-yır, buna goro do miivafiq psixoloji faktlan izah etmir, ancaq cpi-zodik şəkildə tosvir edir. Bunu nozoro alaraq homin biliklori seyrci-tosviri biliklor adlandırırlar.

Seyrçi-təsviri psixoloji biliklor soviyyosindo adamlar bozon müşahidə etdiklori faktlan bu vo ya digor dorocodo izah etmoyo çalışırlar. Lakin bu izahat yeno do psixoloji xarakter daşımır. Seyrçi-tosviri psixoloji biliklor soviyyosindo adamlar faktlan izah edondo belo, adətən başqa elmlərdon əxz edilmiş təsəvvürlorə is-tinad edirlor, buna goro do psixoloji faktın mahiyyətini

aydınlaşdı-ra bilmirlər. Fikrimizi aydınlaşdınnaq iiçün yuxarıdakı sualı xatırlamaq kifayotdir: ağacı no üçün yaş olanda oymok lazimdir? Adam-

 lar bu zaman faktın özündən (uşağın tərbiyəsi məsələlərindən) çı-xış edir, atalar sözünün montiqinə müvafıq olaraq suala toxminən belo cavab verirlər: yaş ağacı əyəndə sınmır, quru ağac isə sınır. Bu o demokdir ki, onlar miioyyon bir psixoloji fakti psixoloji təsəvvür-loro osason deyil, başqa elmlordon, bizim misalımızda, botanika-dan oxz olunmuş təsəvvürlər əsasında tosvir edirlor.

Giizaran psixologiyasi insamn psixi hoyatina aid yalniz miioyyon faktlan ohato edir. İnsanın psixologiyasi iso mürəkkəb vo çox-cəhətlidir. Onun qanunauyğunluqlarını ancaq vo ancaq elmi-psixo-loji biliklor əsasında başa düşmək vo izah etmok olar.

Elmi-psixoloji biliklor empirik vo nozori biliklor kimi özünü göstərir. Empirik psixoloji biliklor müşahidə vo eksperimcnt vasitosilo oldə edilən məlumatlara əsaslanır. Orta osrlordo bu biliklorin inkişafında filosoflar, əxlaq nəzəriyyoçiləri, şairlər vo ədəbiy-yatçılar xüsusilə böyük rol oynamışdılar. Zaman öz işini görürdü. Başqa elm sahələrində, məsələn, fizika, kimya, fiziologiya vo s. də olduğu kimi psixologiyada da, ancaq psixologiya ilo məşğul olan adamlar meydana çıxırdı. Psixologiyada praktika üçün əhəmiyyot-li olan empirik qanunauyğunluqlar miioyyon olunurdu. Psixologi-yanin holl ctdiyi praktik vəzifələr tədricən gcnişlənirdi. Empirik biliklorin zominindo nozori biliklor formalaşırdı. Elmdo miixtolif izahedici sxemlər, modellər, tipoloji anlayışlar vo s. yaranırdı. Psi-xologiyanın anlayışlar aparatı inkişaf edirdi.

Miiasir psixologiyada mohz nozori biliklor xüsusi ohomiyyot kosb edir. Empirik biliklordon forqli olaraq nozori psixologiya fraqmentar biliklərlə artiq kifayotlono bilmozdi, miiasir psixologiyada onlan sistem şəklində öyrənmək zoruroti meydana çıxmışdır. Psixi hadisələrin qanunauygunluqlan, ancaq bu soviyyodo miioyyon cdilo bilor.

Empirik vo nozori-psixoloji biliklor bir-biri ilo iizvi surotdo olaqodardir.

insan psixologiyasi haqqinda elmi, yoni obyektiv vo düzgün biliklor olmadan comiyyot inkişaf edo bilmoz. ictimai praktikanin miixtolif saholorindo (istehsalat, moktob, sohiyyo, horbi, idman vo s.) insan haqqinda bilikloro olan elmi-praktik tolobat elmi psixolo-giyamn omolo gəlməsi üçün şorait yaratmış vo onun inkişafında holledici rol oynamışdır. Bu elm пeco omolo gəlmiş vo inkişaf ct-mişdir?

2. Psixologiya elminin təşokkülü tarixindən

Psixologiya elminin inkişafını tarixi planda nəzərdən keçirsək, şərti surotdo onun iki mərhələsini forqləndirə bilorik: 1-ci morho-lo lap qədim zamanlardan başlayaraq XIX osrin 70 - 80-ci illorino qodor davam edir. 2-ci morholo iso (XIX osrin 70 - 80-ci illorindon miiasir dövrə qodor) psixologiyanın müstəqil elm kimi inkişaf mor-holosidir.

Psixoloji biliklor, holo bizim eramızdan пeco min il ovvol, qo-dim şərq ölkələrində təşəkkül ctmişdir. Onun inkişafı fəlsəfə və təbiotşünaslığın inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Təsadüfı deyildir ki, lap əwoldən psixologiya elmi materializm vo idealizmin mübari-zosi meydanı olmuşdur. Ruh haqqinda problem psixologiyada kos-kin ideya toqquşmasmın morkozi problcmi idi. Hotta orta osrlordo universitet tolobolori ilk mühazirədə professorun mövqcyini qiy-motlondirmok istodikdo deyirdilor: «Bizo ruh haqqinda danışın». İstər birinci morholədə, istorso do ikinci morholodo psixologiya öziiniin başlıca nailiyyotlərinə göro materializmə borcludur.

XVII - XIX əsrlordo fəlsofonin və təbiətşünaslığın nailiyyət-lori zəminində psixologiya elmi dünyanın miixtolif ölkələrində xü-susilə Rusiyada, Almaniyada Fransada, İngiltorədə və Amerikada özünəməxsus şokildo inkişaf etməyə başladı. Bu, hor şcydən ovvol, homin ölkolorin iqtisadi-sosial inkişaf soviyyosi ilə bağlıdır.

Azərbaycanda ilk psixoloji təsəvvürlərin toşəkkülü xalqın qə-dim adət-ənənə, morasim və ayinləri, əyləncə və oyunları ilə bağ-lı olmuşdur. Ailə vo məişət (toy, yas vo s.) mərasimlərində küt-ləvi psixoloji hadisolorin maraqlı xaraktcristikalarına təsadüf edilır.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı da bu baxımdan diqqoti cəlb edir. Keçəl, küpogiron qarı, kosa obrazlan uzun müddət hom də xalqın miioyyon sosial etalon və stereotiplorini ifado etmişdir. Azorbaycan lətifələrində xalqm miixtolif sosial hadisolər haqqın-dakı ictimai rəyi özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Molla Nosrəd-din, Bəhlul Danondə el-oba icorisindo, «insan sərrafı» kimi məş-hurlaşmışdılar. Onlar пeco deyərlər, əsl praktik psixoloq idilər. Ay-rı-ayn adamlara müəyyən ioqoblərin verilməsi do psixoloji baxım-dan son dorocə maraqlı hadisələrdir. Azorbaycan nağıllan vo das-tanlarında miixtolif psixoloji hadisəlor geniş tosvir olunmuşdur. Vəzir, vəkil və başqa obrazlar, ogər müasir terminlərlo desək, xal-

 qın referent qruplar haqqinda təsəvvürlərini ətraflı xarakterizə etmok imkanı vcrir.

Hələ e. ə. II - I minilliklərdə «Avesta»da ruh və psixi hadisə-lor haqqinda miixtolif məzmunlu təsəvvür və ideyalar öz əksini lapmışdır. Azorbaycan xalq

ədəbiyyatınm on qədim yazılı abidəsi «Kitabi-Dədo Qorqud»da insanın miixtolif emosional halətləri tosvir edilmiş, davranış normalarında özünü büruzə veron xəyanət, həsod, qorxaqlıq, fərarilik kimi mənfı sifotlər tonqid edilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı insanların qarşılıqlı münasibət-İMinin psixoloji təhlili baxımından diqtəli xüsusilə cəlb edir. Dədə Qorqud qonağa hörmət ctmoyən tonbəl qadınları pisləyir, yaxşı qa-dınları tərifloyirdi. Qazan xan oğlunun öz yoldaşlarını vuruşma meydanında qoyub qaçdığını güman ctdikdo ona ağır coza verməyi qorara alır və s.

Qadının başqa adama, məsələn, qonağa münasibətə görə sə-ciyyoləndirilməsi Azorbaycan ictimai fıkir tarixində psixoloji xa-rakteristikanın ilk nümunələri kimi qiymətlidir. Qazan xanın qəra-п da diqqoti mohz, bu baxımdan colb edir. O, miioyyon sosial-psi-xoloji motivlorin qorar qobulu prosesindo böyük ohəmiyyətə malik oldıığunu göstərən maraqlı faktdır.

«Kitabi-Dodə Qorqud» noinki tayfadaxili vo tayfalararasi miinasibotlorin psixoloji tohlili, hom do miixtolif sosial-psixoloji feno-menlorin, xiisusilo, stress şəraitindo qrup üzvləri arasinda miinasibotlorin tosviri baxinundan da ohomiyyotlidir.

Düşmənlər Qazan xanın arvadi Burla xatunu qofloton osir alir-lai■. Onlar Qazan xanın şorəfinə toxunmaq üçün bundan istifado etmok istoyirlor. Lakin Burla xatun paltanm dəyişib qızların içindo gizlondiyi üçiin düşmənlər onu tanıya bilmirlor. Düşmənlər anaш miioyyon etmok üçün onun gözü qarşısında oğlu Uruzu dara çək-mok vo ətindən qovurub qizlara yedirtmok istoyirlor. Lakin ana ogulun tokid ilo bu ağır iztiraba tab gotirir. Uruz anasma deyir: «Sa-qin ana, mənim üstümə gəlməyəsən. Monim üçün ağlamayasan. Qoy məni çəngələ vursunlar, qoy ətimdən çəksinlor, qara qovurma ctsinlər, qırx bəy qızının önüno aparsınlar. Onlar bir yeyəndə, son ıki ye. Taki soni düşmonlor bilmosinlər, tanımasınlar».

Burla xatun və onu əhatə ctmiş nəcib qızlar qadın ləyaqotini,
ba ləyaqətini hər şcydən üstün tuturlar.
XI əsrdən başlayaraq Azorbaycanda psixoloji ideyalar fəlsəfı

61 traktat ve bədii ədəbiyyat nümunolorindo daha gcniş sıırətdə öz ək-sini tapır.

Azərbaycanda psixoloji idcyaların inkişafında Bəhmənyar, Xa-qani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Nəsrəddin Tusi, İmadəddin Nəsimi, Mohəmmod Füzuli, Abbasquluağa Bakıxanov, Mirzo Fətoli Axun-dov, Üzeyir Hacıbəyov, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı kimi gör-kəmli ictimai-elmi fikir nümayəndələrinin, mütəfəkkir şair və ya-zıçıların böyük xidməti olmuşdur.

Bəhmonyann zəngin fəlsofi irsində maraqlı psixoloji ideyalara rast gəlinir. O. iikri «insan zchninin hərokəti» adlandırmış, idrakda hissi və rasional anların əlaqəsini, tofəkkür formalarının (məfhum. hökm və istidlalın) psixoloji mahiyyətini geniş şərh etmiş, insan fikrinin nəticədən sobəbə doğru hərokətinə diqqot yetirmişdir.

Xaqani ünsiyyət prosesindo mühüm rol oynayan doğruçuluq, tovazökarlıq, işgüzarlıq, mordlik kimi psixoloji keyfiyyətloro bö-yük əhəmiyyət verirdi.

Dövrün elmi biliklərini bədii yaradıcılığında sintez edon dahi Nizaminin bədii əsərlorində çox zənkin, orijinal psixoloji idcyalar öz oksini tapmışdır. Nizami ruhla bədənin vəhdətini qeyd etmiş, in-sanın daxili aləminə dərindən nüfuz edərək əsərlərində dəqiq psixoloji təsvirlər vermis, mühitin təsirilə şəxsiyyətdə baş verən psixoloji dəyişiklikləri, onun yeniloşməsi, ehtirasın, dərin məhəbbət hissinin insanı özgələşdinnəsi, mümarisələr vasitosilo şoxsiyyətin öz qabiliyyətlərini inkişaf etdirməsi vo s. kimi psixoloji problcmlə-rə toxunmuşdur.

Nizami əsorlərindo təlqin vo hipnoz haqqinda fıkir söyləyir, gözdoymo haqqinda xalq etiqadı ilə razılaşır. Onun etnopsixologi-ya və hərbi psixologiyaya dair Fıkirləri də maraqlıdır. O, sosial norma və stereotiplərin, adət vo ənonələrin şəxsiyyətin, şəxsiyyətlər və qruplararası miinasibotlorin formalaşmasında mühüm rol oyna-dığını məharətlə göstərmiş, insanların psixi fəaliyyətlərini rənglər vasitosilo xarakterizə etmişdir. Nizaminin fıkrinco, məqsəd aydın-lığı, ordunun mənəvi psixoloji birliyi, öz qüvvolərinə inam və düş-mənə nifrət - qələbəni təmin edən əsas amillərdir. Musiqi - döyüş-çülərin mübariz əhvalına qüvvətli təsir edən vasitələrdəndir. «Yed-di gözəl» poemasında ədalotli hökmdar ideyası hom do sosial psixoloji səpkidə həll olunur. Böyiik mütəfokkirin əsərlərində insan münasibətlərinin ətraflı sosial-psixoloji təhlili verilmişdir. Homin

62 ıdeyalar sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda psixoloji fıkrin inkişafma böyük təsir göstərmişdir.

XII - XVI əsrlordo, xüsusən Nəsrəddin Tusi, Nəsimi, Füzuli yaradıcılığında psixoloji ideyalar daha qabarıq surotdo özünü gös-tormiş, «Əxlaqi Nasiri», «AНсопаЬ insanların xarakteri və keyfıy-yotlori» (N. Tusi), «Mətləül-etiqad», «Həqiqətüs-süəda», «Hədisi-orboin» (Füzuli) kimi xüsusi fəlsəfi-psixoloji traktatlar yazılmışdır.

N. Tusi psixologiyanı - nəfs elmini təbiət elmləri sırasma daxil etmiş, əsas psixoloji anlayışların mahiyyətini açmış, «nəfs» an-layışı altında ruh, psixika, mənəviyyat, ağıl, şüur və idrakı başa düşmüş; insan kamilliyi üçün fıkir, əql, şüur və iradənin ahəngdar-lığını zəruri saymışdır. O, insan xaraktcrinin iradi və ixtiyari aşıla-ma (tərbiyovi tosirlor) yolu ilo dəyişildiyini qəbul edirdi.

İmadəddin Nosimi şoxsiyyətin mənəvi azadlığının carçısı kimi ıısanı, onun yaradıcı dühasını torənnüm ctmişdir. O, yaradıcılığının ilk dövrlərində sufizm mövqeyində dayanmış, sonralar isə ömrü-nün axınna kimi hürufızmin osas ideoloqlarından biri olaraq qal-mışdır.

Nosiminin nöqtcyi-nəzərincə, insan mürokkob struktura malik, hom genetik, hom do sosial cəhətdon şərtlənmiş dərin fərdiyyəti olan şüurlu varlıqdır. Onun fıkrincə, bu amillər insanın davranışını sortləndirir, lakin şoxsiyyətin formalaşmasında üstün mövqcyi ho-yatda qazanılan keyfıyyətlər toşkil cdir. Horn do belo insani keyfiy-\ Btlərin təşəkkülü daha çox tərbiyə və özünütərbiyədən asılıdır. O, nisan münasibətlərinin tohlilinə do bu cəhotdon yanaşırdı. Nosimi 'hvot, qəzob, həsəd, tokəbbür, təəllüq, hərislik və s. kimi insanı alçaldan hisslərdən uzaq olmağı xüsusi olaraq qeyd edirdi.

Böyük Azorbaycan şairi M. Füzulinin ölmoz «Leyli vo Moc-nun» poemasında məcnunluq psixoloji fenomen kimi soslənir. Ley-linin şam, pərvano, bulud, səba, Məcnunun isə ceyran, göyərçin, dağ ilo söhbətləri dünya ədəbiyyatmda psixoloji təhlilin, yəni tən-halıq halətinin psixoloji təzahürlərinin adekvat surotdo əks ctdirilməsinin parlaq niimunələridir.

Füzuli kütləvi psixoloji hadisələrə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu baxımdan xüsusilə «Leyli vo Мосnиn» pocmasında qrupdaxili telqin hallarının təsviri diqqoti cəlb etmoyə bilməz. Lakin M. Fü-/ıılі belo hesab edirdi ki, qrupdaxili təlqinin soviyyosi bilavasitə çöxsiyyotin əqli və iradi kcyfıyyətləri, motivlor sistcmi, emosional halotlorinin xarakteri vo s. ilə bağlıdır.

63

Leylinin atası asanlıqla sözbaz adamlann tosiri altına düşür, cl-çilərə rədd cavabı verir:

Məcnиn, deyə ton edir xəlayiq,
Mecnuna monim qlzılfl no layiq?

Halbuki qızlar Leylini eylendinnək istərkən, öz məqsədlərino nail ola bilmirlər, Dahi şair bu halotlori psixoloq qüdrəti ilə təsvir cdir: qızlar şadlıq əlaməti olaraq əllərino hona qoyanda Leyli də öz kədorini bildirmək üçün əllərini qanlı göz yaşları ilə boyayırdı; qız-lar bəzək üçün sapa mirvari çəkəndo Leyli də göz yaşlanndan bo-doninə gövhorlər düzərdi...

Azorbaycanda psixoloji fıkrin inkişafında XIX əsrin yazıçı vo mütəfəkkirlori daha mühüm rol oynamışdır. Psixi hadisələr haqqinda mülahizolor materialist nəzəriyyoyə, xüsuson təbiətşünaslığın inkişafına istinad etmişdir.

A. Bakıxanovıın «Nosihotnamə» və «Tohzibü-oxlaq» əsorlo-rindo müxtəlif etik problemlor müoyyən psixoloji kontekstdə təhlil olunmuışdur. Onun «mənəviyyat folsofosi» adlandırdığı etika və tərbiyo nəzəriyyəsində maraqlı psixoloji hadisələrə toxunulmuş, təlim və tərbiyonin kömoyi ilə insanın əxlaq və mənəviyyatını məqsədəuyğun surotdo dəyişdinnəyin mümkünlüyü ideyası əsas-landırılmışdır. Homin ideya M. F. Axundovun əsərlərindo daha ba-riz şəkildo özünü bümzə vermişdir.

Böyük yazıçı-mütofəkkir Mirzə Fətəli Axundovıın əsorləri, xüsusilə «Hindistan şahzadosi Kəmalüddövlonin öz dostu İran şah-zadosi Cəlalüddövləyo yazdığı üç moktub və Celalüddövlənin ona göndərdiyi cavab» adlı məşhur fəlsəfi-siyasi, elmi-tənqidi əsori Azorbaycanda psixoloji fıkrin inkişafını öyronmok üçiin xüsıısi ohomiyyoto malikdir.

M. F. Axundova görə ruh «cismin müstoziyyatındadır və cisim ilo qaimdir», ruh bədonin ayrılmaz xassəsidir vo müstoqil yaşaya bilmoz, varlığın dərk edilməsi mürəkkob proscsdir, idrakda insan əqli əsas götürülməlidir. Tolqinin, şayəilorin psixologiyasi, bir sıra başqa külləvi psixoloji hadisələr barodə M. F. Axundovun əsərlə-rində maraqlı mülahizolor vardır.

Psixoloji idcyalann zənginliyi baxımından M. F. Axundovun bodii əsərləri do böyük maraq doğurur.

S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, C. Məmmədquluzadə, H.Zərdabi, Ə.Haqverdiyev, Ü.Hacıbəyov kimi görkomli mütofəkkirlərin osor-lərində də psixologiyanın miixtolif problemlərinə aid maraqlı mülahizələr vardır. Bu, daha cox homin sonotkarlann maarifçilik ide-yası, insan psixologiyasını dəyişdirmək, onu yeniləşdirmək, döv-rün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq meyli ilə bağlı olmuşdur. Xü-susən do M. Ə. Sabirin əsərlərində ayп-ayп qrupların, milli xüsu-siyyətlorin sosial-psixoloji baxımdan xarakteristikası diqqoti cəlb cdir.

Xüsusən də «Molla Nosrəddin» jurnahnda miixtolif sosial qrupların, cləcə də ayn-ayrı xalqların etnik-psixoloji xüsusiyyətlə-ri geniş planda əks etdirilmişdir.

XIX osrin sonu - XX əsrin əvvəllərində mütərəqqi rus peda-qoq vo psixoloqlarının əsərlori vasitosilo psixoloji biliklor Azorbaycan maarifçiləri arasında geniş yayılmışdır. Azorbaycan peda-qoqlarının əsərlərində yaş vo pedaqoji psixologiya məsələlərinə daha geniş yer verilsə do, onlar psixoloji səpkidə də maraqlı idi. Bu haqda aydın təsəvvür əldə ctmək üçün təkcə görkəmli Azorbaycan pedaqoqu Məhəmməd Tağı Sidqinin «Nümuneyi-əxlaq» osərini xatırlamaq kifayətdir.

M. T. Sidqinin həcmcə on böyük vo maraqlı əsərlərindən olan «Nümuneyi-oxlaq» 1894 - 1896-cı illərdə Naxçıvanda «ТərЬІyə məktəbinin şagirdləri üçün» onlara «gözəl əxlaqi sifətlər torbiyə ctdirmək vo imla yazdırmaq məqsədilə» tərtib edilmişdir. Dərslik-də «fəhm və zəkavətli», «diqqətli», «qeyrətli və çahşqan», «ədəb-li və tərbiyəli», «səbrli», «doğruçu», «zirok və huşyar», «nəfsi sə-lamət», «təmkinli», «səxavətli», «gülərüzlü», «qəlbi saf», «cosur və ürəkli», «qısqanc», «ata-anasını və müəllimini sevən uşaq» və s. kimi miixtolif uşaq tipləri təsvir edilmişdir.

Klassik ədəbiyyatımız yalnız bədii təfəkkürün məhsulu, tə-cəssümii hesab edilə bilmoz. Həmin ədobiyyat bodii vo elmi təfək-kürün vəhdoti nəticəsində yaranaraq dövrün elmi fıkir və ideya-larını da özündə əks etdirir. Bu baxımdan klassik irsimiz psixoloji fikir və ideyaların da zongin mənbəyidir. Onları

araşdırmaq, homin ideyaların inkişaf meyllərini aşkar etmək yalnız tarixi əhəmiy-yətə malik məsələ hesab edilə bilməz. Bu, nəinki bu günü başa düşmək və düzgün qiymətləndirmək, hom do onu daha əlverişli surotdo təşkil etmək cəhətdən faydalıdır.

Psixologiya elmi öz tarixinin birinci mərhələsində fəlsəfənin bir sahəsi kimi inkişaf edirdi. Müxtəlif ictimai formasiyaları əhatə edən bu mərhələdo psixologiya elminin inkişafında təbiətşünaslıq elmləri də müəyyən rol oynamışdır. Lakin bununla belo birinci mərhələdə psixologiya elmi, hətta təbiətşünaslıqla bağlı ideyaları da fəlsəfi baxımdan mənalandırır vo tohlil edirdi. Birinci mərhəlo-də onun osas üsulu özürrümüşahidə və müşahidədən ibarət idi. Psixologiya elmi oslindo təsviri xarakter daşıyırdı.

XIX osrin ortalarında psixologiya elmi bir sıra nailiyyotlor ol-do etdi. Onlardan on başlıcası iso bundan ibarot idi ki, homin dövrdən eksperimental üsullar tədricən psixologiya elmino niifuz edirdi.

1879-cu ildo iso Leypsiq şohərində Vilhelm Vundt məşhur eksperimental psixologiya laboratoriyasını yaratdı. Əslində Vundtun laboratoriyasi psixologiya tarixində üçüncü laboratoriya idi. Lakin birinci iki laboratoriya diqqoti colb etməmiş vo psixologiya elminin inkişafında əsaslı rol oynamışdır. Vundtun laboratoriyasi iso qisa miiddot orzindo noinki Almaniyada, hom do bütün dünyada psixologiya elminin inkişafına böyük təsir göstərdi. O bir növ dünya psixologiyasının Məkkosino çcvrildi: psixoloqlar miixtolif ölkələrdən Leypsiq şəhərino axışıb golir, Vundtun laboratoriyasi ilə tanış olur və öz ölkolorindo onun timsalında eksperimental laboratoriyalar yaradırdılar. Bir qədərdon sonra Vundtun laboratoriyasi osasında dünyada ilk Eksperimental Psixologiya İnstitutu təş-kil olundu. Bcloliklo, psixologiya eksperimental elmə çevrilməklə yanaşı, müstəqil bir elm kimi inkişaf etməyə başladı.

1885-ci ildo Parij şəhorində psixoloqların I Beynolxalq Konqrcsi keçirildi. Konqrcsdo on böyuk nümayəndə Rusiya psixo-loqlannin niimayondosi idi.

Rusiyada ilk eksperimental psixologiya laboratoriyasi V. M. Bexterov torofindon 1886-ci ildo Kazan şəhərində təşkil olunmuş-dur. Bundan sonra Rusiyamn miixtolif şohorlərində do belo laboratoriyalar foaliyyətə başladı.

1912-ci ildo Moskva Universitetinin nozdindo Eksperimental Psixologiya institutu onun üçün xüsusi tikilmiş yeni binada işo baş-ladı. Özünün iş şəraitinə vo avadanlığına görə Eksperimental Psixologiya institutu dünyada on yaxşı institut hesab olunurdu.

Azorbaycanda ilk psixologiya laboratoriyasi 1926-ci ildo F. Ə. İbrahimbəyli torofindon yaradılmışdır.

Lakin bu yaxşı başlanğıc rcpressiya illərində heçə endirildi. Yalnız Böyük Vətən müharibəsindon sonra, yoni XX əsrin 50-ci il-lərində orta moktəblərdə psixologiyanın tədrisinə başlanması ilə olaqodar olaraq rcspublikanın əsas ali məktəblərində psixologiya

66 şöbələri (ADU, APİ) təşkil olunur. Bu cəhət psixologiya üzrə elmi kadrların hazırlanmasına da mühüm təkan oldu. Əsrin 60-cı illori-nə qodər onlarla mütəxəssis namizədlik dissertasiyası müdafiə edərək psixologiya üzrə elmi doroco aldı. Bununla bərabor, əsrin 60 - 70-ci illorindo psixologiya üzro ana dilində dorslik vo dərs və-saitləri yazılıb çap olundu. Bu sahədə xüsusən do M.C. Məhərrə-mov, F.Ə.İbrahimbəyov, Ş.S.Ağayev, Ə.S.Bayramov, Z.M.Mehdi-zadə, Ə.Ə.Əlizadə, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Qədirov və başqalarının xidmətləri böyük olmuşdur.

Həmin dövrlərdə psixologiya elminin ayrı-ayrı problemlorinə dair monoqrafiyaların nəşr edilmosi do diqqoti cəlb edir. Elə bunun noticəsi olaraq 60 - 70-ci illərdə, elocə də sonrakı dövrlordə res-publikada psixologiya üzrə elmlər doktorlarının sayı artmağa baş-ladı (Ş.S.Ağayev, Ə.S.Bayramov, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.M.Qodirov, M.S.Nəcofov, Q.E. Əzimov, Ə.T.Baxşəliyev, S.İ.Seyidov, B.H.Əliyev və b.).

Psixologiya elminin inkişafı üçün Bakı Dövlət Univcrsiteti nozdindo sosial elmlor vo psixologiya (1991) fakültəsinin təşkili də mühüm rol oynamışdır. Həmin fakültənin psixologiya şöbəsini bi-tirən onlarla gone mütəxəssis ciddi elmi-tədqiqat işi aparmış və respublikamızda psixologiya elminin inkişafına yaxından köməklik göstonnişlər.

Əlbəttə, bütün bu müvəffəqiyyətlərlə yanaşı respublikada psixologiya elminin miiasir səviyyədə inkişaf etdirilməsi üçün hələ çox işlər görülməlidir. Bunun üçün ilk növbədə elmi-tədqiqat psixologiya labaratoriyalarının yaradılmasına, onlann yüksək ixtisaslı elmi kadrlarla, müasir cihazlarla təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

3. XX əsr psixologiyasının əsas cərəyanları haqqinda

XX əsrdə psixologiyada bir sıra corəyanlar əmələ gəldi. Frey-dizm, bihcviorizm cərəyanları onlann icorisindo xüsusi yer tutur.

Freydizm cərəyanı XIX osrin sonu - XX əsrin əvvəllərində əmələ gəlmişdir; Qərb ölkələrində qısa müddət ərzindo incəsənə-tə, ədəbiyyata, insanla bağlı müxtəlif clm sahələrinə, xüsusilə tə-babət, antropologiya, sosiologiya,

mədəniyyət tarixinə, pcdaqogika və s.-yə gcniş nüfuz etmişdir. Onun banisi Avstriya psixiatrı vo psixoloqu Ziqmund Freyddir. (1856 - 1939). Freydin adı ilə cərəyan Freydizm adlanır. Freydin özü isə onu «psixoanaliz» adlandırırdı.

Freyd əvvəlcə praktik həkim-nevropotoloq və psixiatr kimi fo-aliyyətə başlamış, bir sıra maraqlı faktlar müəyyən etmiş, indi do psixologiyada gcniş işlənən miixtolif anlayışlar vo tenninlori (mo-sələn, frustrasiya, idcntifikasiya vo s.) işləmişdir.

Freydo goro, insan davranışı ictimai inkişaf qanunlan ilo deyil, irrasional (latınca - irrationalis ağılla idaro olunmayan demokdir), şüursuz psixi qiivvolor torofindon idaro olunur. İnsan guya öz mii-hiti ilo həmişə gizli müharibə voziyyotindo olur. İntellekt - bu toh-təlşüuru qüvvələri, instinktiv meylləri başqalarından gizlətmək üçün aparatdır. İnsanın bütün hərəkətlərini, bütün tarixi vo ictimai hadisələri Frcyd şüursuz meyllərin, hər şeydən ovvol, seksual meyllərin təzahürü kimi tohlil edirdi.

Freydin fikrincə, insanın ruhi hoyatının hərəkətverici qüvvəsi seksual (cinsi) başlanğıcdan - libidodan ibarətdir. Scksual osasda davranışda qəribə cəhətlərin əmələ golməsi haqqinda fikirlor nev-rologiyada holo Freyddən ovvəl məlum idi. Freyd Parisdo moşhur fransız nevroloqu Şarkonun laboratoriyasında işlərkən tanış olduğu bu faktlara xüsusi əhəmiyyət verməyə və onları əsaslı surotdo öy-rənməyə başladı. O, əvvəlcə nevrozda cinsi mcyllərin rolunu fizi-oloji amillərlə izah edirdi. Lakin sonralar psixoanaliz tirixinə Anna adı ilo daxil olmuş bir xəstənin əhvalatlan ilə bağlı olaraq, Freyd fikirlorini köklü surotdo dəyişdi.

Freyd xəstəni məşhur nevroloq Breyerlo birlikdo miialicə edirdi. Anna isteriya simptomlarından əzab çəkirdi, onun görməsi, nitqi, hərəkətlori pozulmuşdu. Breyer belə güman edirdi ki, qeyd olunan simptomlar özünütolqin effektidir: Anna xəstə atasına kömək edo bilmədiyi iiçün özünü giinahkar hesab edir vo oz hisslorini bil-dirməmək üçün onları gizlətməyə çalışırdı. Hipnoz voziyyotindo Anna «ürəyini boşaltmağa» çalışırdı, hokimlor onun bu söhbətləri-ni katirsis-əzablı hisslərdon xilas olmaq meyli kimi qiymotlondirir-dilər. Lakin bu zaman qəribə bir hadisə baş vcrdi: xəstə qız hokim Breyerə aşiq olmuşdu. Bu Breyeri çaşdırdı və o, sonrakı müalicə-don imtina etdi. Freyd isə Annanın davranışını daha ətraflı öyron-moyə başladı. Əvvəllər xəstoliyin gedişini fizioloji amillərlo (sinir enerjisinin zəifləməsi ilo) izah edirdi. Psixi xəstənin davranışını öyrəndikco, Frcyddo do yeni fikirlər yaranırdı. O, belo bir nəticə-yə gəldi ki, xostə guya əwol öz valideynlorino bəslədiyi məhəb-

 bət hissini həkimin üzorino yönəltmişdir. Freydizmin sonrakı təka-mülü prosesindo bu notico osaslandınlmış vo onua osas müddəala-rından biri kimi irəli sürülmüşdür.

Freydizm baxımından insan asosialdır, mahiyyət ctibarilo biitiin xüsusiyyətlərinə vo ya bir çox cəhətlərinə göro heyvana bon-zəyir. İnsanın davranışı iki prinsipə - «zövq prinsipinə» (burada başlıca olaraq heyvan instinktlərinin eyni olan cinsi həvəsin toza-hiirləri nəzərdə tutulur) və «reallıq prinsipinə» (cəmiyyətin tələb-lərinə müvafiq olaraq scksual həvəsi boğmaq zorurətinə) tabcdir. «Zövq prinsipi» ilo «rcallıq prinsipinin» toqquşması nəticəsində «təmin olunmamış seksual hovəs» do məhz bu sahədən insanın davranışını idarə etmoyo başlayır. Dcmoli, insan davranışında şüu-run rolu azaldılır.

Frcydi birinci növbodə onun öz təlobolori - K.Yunq və A.Ad-ler tənqid ctməyo başladılar. Freyd bir çox maraqlı psixoloji mosə-ləlləro diqqoti cəlb ctsə do, onlan elmi şəkildə izah edə bilmədi. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, Freyd insanı ictimai varlıq kimi təhlil et-mirdi.

Freydizmin çiçəklonməsi dövrü indi çoxdan artıq arxada qal-mışdır. 70-ci illorin əvvollərindon etibaron, hətta freydizmin nüma-yəndələri vo tərəfdarlan icorisindo onun böhranları haqqinda da geniş söhbətlor gcdir. XXIX Bcynəlxalq psixoanalitik konqresdo (London, 1975), Z\ Freydin qızı - xarici ölkəlordə özünün psixoloji tədqiqatlan ilə moşhur olan A. Freyd freydizmin böhran, özünə-məxsus xostolik keçirdiyini tosdiq etmişdir. Moşhur ingilis psixo-loqu X. Ayzcnk iso 1978-ci ildə «psixoanaliz-elm və ya mövhu-mat?» sərlövholi moqaləsindo Karl Popper,Corc Kelli vo başqa görkənili aliııııləTlamı freyrirznıi ciddi tənqid etmişdir. s^**Qjiheviorizmin tarm**_X]X^əirin sonu - XX əsrin əvvəllorindo Edvaron***örflääykTrr(** 18 73Л949) heyvanlar üzərində apardığı tədqi-qatlarla başlayır. Lakin buna baxmayaraq homin cəroyanın RƏZəri lideri Con Uotson (1878 - 1958) hesab olunur.

1913-cü ildə «Psixoloji xəbərlər» jurnalında Uotsonun «Psixo-logiya: biheviorist onu пeco görür» adlı məqalosi nəşr edildi. Mo-qalədə «Stimul - reaksiya» - biheviorizmin osas devizi kimi elan olundu və həmin cərəyaшп başlıca ideyaları şorh edildi. Buna **go**ro do sonralar homin moqaloni «biheviorizmin manifcsti» adlandir-dilar.

Biheviorizmin osas müddoalan aşağıdakılardan ibarotdir: psi-

 xologiya guya şüuru deyil, davranışı (cərəyanın adı da buradan əmələ gəlmişdir; inkiliscə (- **behavior** davranış deməkdir) öyrən-məlidir. Psixologiyanın əsas vəzifəsi yalnız miixtolif şəraitdə dav-ranışın qanunauyğunluqlarını, - qıcıqla orqanizmin cavab hərəkət-ləri arasındakı asılılığı öyrənməkdən ibarotdir. Biheviorístləro **go**ro davranış ancaq xarici stimullarla (S) şərtlənən sekretor və əzələ reaksiyalanndan (R) təşkil olunmuşdur. Davranışın təhlili ciddi surotdo obyektiv xarakter daşımalı vo bütün təbii elmlordə olduğu kimi, zahirən müşahido olunan fenomcnlərlə məhdudlaşmalıdır.

Bclolikl ə, bihcviorizm stimul (S) və reaksiya (R) arasındakı olaqoni davranışm vahidi kimi qobul edir, psixika və şüuru iso psi-xologiyanın predmeti

kimi inkar edirdi. Təsadüfi deyildir ki, bihe-viorizmi «psixikasız psixologiya» adlandırırlar.

Biheviorizm mexaniki nəzəriyyədir: o, insanın davranışını xət-ti determinizm prinsipləri ilo izah edir, sözdo obyektiv metoddan danışsa da oslindo onun mahiyyətini təhrif edirdi. Buna görə do akademik İ.P.Paviov hələ 30-cu illərin owəllərindo «Fizioloqun psixoloqa cavabı» əsərindo bihcviorizmi kəskin tənqid etmişdir.

Biheviorizm qısa müddət ərzində Amerikan psixologiyasının əsas cərəyanına çcvrildi və Avropa ölkəlorinə də yayıldı. Bu iso tə-sadüfı deyildir: XX yüzilliyin əvvəllorində psixologiyanın nailiy-yətlərindən praktik məqsədlərlə istifado olunması mosələləri kəs-kin surotdo qarşıda durırdu. Lakin bihcviorizm metodoloji cəhot-dən nöqsanlı olduğu üçün artıq 20-ci illərin sonu - 30-cu illərin əv-vəllərində onun daxilində müstəqil istiqamotlər əmələ goldi; neo-biheviorist (yunanca neos - yeni demokdir) cərəyanlar formalaşdı.

XX əsrin əvvəllərindo Amerikada yaranmış vo miiasir psixolo-giyanın ən başlıca cərəyanlarından birinə çevrilmiş biheviorizm 60-cı illərin əvvəllərindən etibaron əhəmiyyətini itirməyə və təd-ricən koqnitiv psixologiya ilə əvəz olunmağa başlamışdır. Son 15 il orzində koqnitiv psixologiya Amcrika psixologiyasının aparıcı is-tiqaməti kimi noinki biheviorizmi əvoz ctmiş, hom do bir sıra ölkə-lərdə geniş yayılmışdır.

Koqnitiv (latınca cognition - bilik, idrak demokdir) psixologiya 50-ci illərin sonu - 60-cı illərin əvvəllərində omələ gəlmişdir. Onun əsasını belo bir müddəa toşkil edir ki, psixoloji proseslərin coroyanında və insan davranışında biliklor, koqnitiv struktıırlar həl-lcdici rol oynayır (C. Bruncr, U. Naysser, R. Atkinson və b.). Bu baxımdan koqnitiv psixologiya hafizə və təfəkkürün toşkilindo bi-

70 lıklorin rolunu öyronir. Bununla bərabor, həmin cərəyan şəxsiyyə-II. fərdi forqlori, emosiyaları vo s. koqnitiv nozoriyyo baxımından fehlil edir. Əslində iso bu gün koqnitiv psixologiyada irəli sürülon I las problemlər sovet psixologiyasinda çoxdan öyrənilməyə başla-mlmış vo bu sahədə aparılmış fundamental tədqiqatlar (B.Q.Anan-**Jev,** L.M.Vckker, L.S.Vıqotski, A.V.Zaporojcts. V**.P**.Zinçenko, A.L. Yarbus, A.N.Leontyev, B.F.Lomov, A.R.Luriya, A.A.Smir-п<>\, S.L.Rubinşteyn vo b.) dünya psixologiya elmini zənginləşdir-mişdir. B.M.Veliçkovski koqnitiv psixologiyanın əsas banilorindon biri hesab edilən professor U.Naysserin «İdrak və reallıq» (M.. 1981) kitabına yazdığı giriş moqaləsindo düzgün olaraq qeyd edir ki. koqnitiv psixologiyanın idrak proscslərinə (fəaliyyotino) yanaş-ma torzinin bozi momentlori bizim psixologiya vo Fiziologiyada u/un müddət ərzindo inkişaf etdirilən görüşlərə yaxınlaşır.

Lakin sovct psixologiyasinda bu məsələlorin qoyuluşunda vo hollindo prinsipial forqlor do özünü göstərir. Sovet psixologiyasinda biliklorin formalaşması prosesi insamn praktik vo nozori foaliy-yotinin öyrənilməsi zominindo tohlil edilir. Koqnitiv psixologiya iso insamn davranışında biliklorin rolunu fonnal baxımdan aydm-laşdırır, şəxsiyyotin koqnitiv strukturlan ilo şortlonon motivlori, sorvot meyllorini oslindo inkar edir. Koqnitiv psixologiya miixtolif ıstiqamotlordə aparılan ayn-ayn todqiqatlan vahid konseptual .tsasda birloşdiro bilmədi, biheviorizmin vo başqa psixoloji coro-yanlann böhranının aradan qaldırılması sahosindo ona boslonon ümidlori mahiyyot etibarilə doğnıltmadı.

«Humanistik psixologiya»da 50-ci illorin ovvollorindo Qerbdo, \iisuson amcrikan psixologiyasinda biheviorizm vo freydizm coro-yanlarma rcaksiya kimi omolo gelmişdir. Onun banilori (K.Rocers, O.Olport, A. Maslou vo b.) belo hesab cdirdilor ki, biheviorizmdon vo freydizmdon forqli olaraq «humanistik psixologiya» psixologiya dmindo üçüncü yoldur» vo ya qiivvodir). «Humanistik psixologi-\;ını», başqa sözlo, «ekzistensial» (latınca ex (s) istcntia - mövcud, olmaq demokdir) psixologiya da adlandırırlar. «Humanislik psixo-logiya» insanı hisslərlə yaşayan varlıq kimi götüriir. Onlann fikrin-Ɵ insana öz imkanlarını hoyata keçirmək iiçiin kömok etmok lazimdir.

«Humanistik psixologiya» bu köməyi psixoterapevtik aspektdo lohlil edir. Onlann fikrinco insan psixoterapevto «xosto» kimi yox, müştəri kimi miiraciot etmoli, onu narahat edon, hoyocanlandiran

71 həyati problemləri özü həll etməlidir, həyatının mənasını başa düş-məlidir, psixoterapevt isə ancaq məsləhətçi funksiyasını ycrinə yc-tirməlidir. Təsadüfi deyildir ki, «humanistik psixologiya» ən çox psixoterapiyada yayılmışdır. Onun əsasında ümumi psixoloji nəzə-riyyə təşəkkül ctməmişdir. Təkcə bu fakt onun birtərəfli corəyan olduğunu göstərir. Əsl psixoloji cərəyan heç də təkcə xəstələr və ya defektli adamlar üçün tətbiq olunmaqla məhdudlaşa bilməz.

«Humanistik psixologiyanın» elmi-metodoloji baxımdan ən başlıca nöqsanı ondan ibarətdir ki, o, şəxsiyyətin təşəkkülünün ic-timai-tarixi amillərlə şərtləndiyini qəbul etmir; onun istinad etdiyi humanizm mücərrəd humanizmdir.

@ Sovet psixologiya elmi

Böyük Oktyabr sosialist inqilabından sonra Rusiyada psixoloji fıkrin inkişafında da yeni tarixi mərhələ başlandı. Çünki ölkədə yeni ictimai quruluş, insanlar arasında yeni sosial miinasibotlor bərqə-rar oldu. SSRI-nin yaranmasi ilo xalqlann yeni ictimai-tarixi birliyi omolo goldi, vahid ideologiya ilo birləşən bütün sovet xalqları ol-kodo iqtisadi vo sosial toroqqini tomin etmoklo elm vo maarifin in-kişafına da çox ciddi tokan verdi. Bu zəmində başqa elmlorin cos-gun surotdo inkişafı ilo yanaşı osl elmi psixologiya yarandi vo inki-şaf ctdi. O, psixoloji fıkrin zənginləşməsində mühüm rol oynamış-dır.

L.S Viqotski 1927-ci ildo göstərdi ki, yeni comiyyot yeni insan yaradacaqdır. Gələcək comiyyotdo psixologiya hoqiqoton yeni insan haqqinda elm olacaqdir. Yeni insamn psixologiyasi özünün bu böyük tarixi vəzifəsini müvoffoqiyyətlə yerinə yetinnişdir. Bu, do-rin ictimai-tarixi kökləri olan tamamilə qanunauyğun elmi nailiyyot idi. Çünki gone Sovct dövləti qabaqcıl materialist elmin inkişafına gündəlik qayğı göstərirdi. 1918-ci ildo Xalq Komissarları Soveti Dövlət Beyin İnstitutunun yaradılması haqqinda qərar qəbul etmiş-di (institutun rəhbəri məşhur rus alimi V.M.Bcxtcrev idi). Sovet ha-kimiyyotinin ilk illərində RSFSR Xalq Maarif Komissarlığı nozdindo Psixoloji Tədqiqatlar Bürosu, Moskva ŞXMŞ-ı psixologiya laborariyası və s. təşkil edilmişdir. Moskva universitetinin psixologiya institutunda omək psixologiyasi şöbəsi yaradılmışdı. Xalq Ko-missarlığı Sovcti 1921-ci ilin yanvar ayının 21-də akademik

I l'.Pavlovun rəhbərlik etdiyi labaratoriyaya kömək haqqinda məş-lıır dekrct qəbul etmişdir.

So vet psixologiyasının inkişaf yolu metodoloji cəhətdən aydın ulı Psixika və şüur haqqmda K.Marks vo F.Engels torofindon ya-radılmış dialektik materialist təlim V.İ.Leninin əsərlərində inkişaf ddırilmişdi. O, hələ 1894-cü ildə «Xalq dostları» nədir vo sosial dcmokratlara qarşı onlar neco mübarizə edirlər?» əsərində metafi-zik psixoloqdan fərqlənən yeni tipli tədqiqatçı kimi «alim psixolo-qun» xarakteristikasını vermis vo böyük uzaqgörənliklo elmi psixo-logiyanın gələcək inkişaf yolunu göstərmişdi. Onun fıkrincə «Psi-xi prosesləri ayrıca aydınlaşdırmadan ruh haqqinda mühakimə ye-ritmək olmaz: burada tərəqqi mohz ondan ibarət olmalıdır ki, ruhun nə olduğu haqqinda ümumi nəzəriyyələr vo folsəfı müddəalar bir yana atılsın, bu və ya başqa psixik prosesləri xarakterizə edən faktlann öyrənilməsi elmi zənıiıı üzərində qurula bilsin.» Bu müla-hizə əlbəttə, sovet psixologiyasi üçün prinsipial əhəmiyyətə malik idi. Sovet psixologiya elminin inkişafı tarixini dörd dövro bölürlər. Aşağıda həmin dövrlərin xüsusiyyətləri qısa nozordən keçirilir.

1917 - 1931-ci illordə (birinci dövr) sovet psixologiyasının ən mühüm vəzifəsi idealist psixologiya ilə mübarizə olmuşdur. Onun əsasını və başlıca istiqamətini psixologiya uğrunda mübarizə təşkil edirdi. Birinci dövrdə sovet psixologiyasi özünün bu tarixi vəzifə-sini müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirdi.

1931 - 1945-ci illərdə (ikinci dövr) kapitalist ölkələrində psixologiya sahəsində əmələ gəlmiş böhranın elmi-tənqidi təhlili, freydizmlo mübarizə şəraitində psixoloji nəzəriyyonin metodoloji məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilir, fundamental təhqiqatlar aparı-lırdı. Lakin Böyük Vətən müharibəsinin başlanması psixoloji təd-qiqatların da istiqamotini dəyişdi. Müdafiə əhəmiyyəti olan horbi-qospital psixologiyasi problemlərinin tədqiqinə xüsusi fikir vcrildi.

1945-1960-cı illərdə (üçüncü dövr) sovet psixologiyasının me-todoloji-nozəri prinsiplorinin işlonilməsində yeni mərhələ başlan-dı. Eksperimental tədqiqatlar geniş vüsot alırdı. Psixikanın reflektor konsepsiyasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Ölkənin miixtolif universi-tetlərindo və bozi pedaqoji institutlarında yüksok ixtisaslı psixologiya mütəxossislərinin hazirlanmasi dövrün salnamosində xüsusi yer tutur.

1960-cı illərdən sonrakı (dördüncü) dövrdo psixologiya elminin ictimai praktika ilo olaqosi daha da giiclonir. insan haqqinda

 elmlor sistemindo psixologiya mühüm yer tutmağa başlayır. Psixologiya elminin bir çox yeni saholəri təşəkkül edir. Akademik A.N.Leontyevin «Psixikanın inkişafı problemlori» osori Lenin mii-kafatma layiq görülür (1963).

1971-ci ildo SSRİ EA sistemindo psixologiya institutunun ya-radılması psixoloji tədqiqatlann inkişafında mühüm rol oynadı. Sovet psixologiya elminin inteqrasiyasi vo diferensasiyasi oslindo yeni morholoyo qodom qoydu. Sosial psixologiya daha vüsətlə inki-şaf etməyo başladı. Yeni sahəlor- miihondis psixologiyasi, kosmik psixologiya vo s. yarandı. Əmək vo idman psixologiyasi vo s. ge-nişləndi. Psixologiya elminin ayn-ayn saholorinin mctodoloji-nozori məsələlərinin öyrənilməsinə xiisusi diqqot yetirilirdi. Hor bir psixoloji tədqiqatın somoroliliyini miioyyon etmok üçün yeni prin-siplor irəli sürülürdü; nəzoriyyə, eksperiment vo praktikanin voh-doti clmi-tcxniki tərəqqi dövrünün miihiim tələbino çevrilirdi.

Vaxtilo eksperimental psixologiya psixologiya elminin bir sa-hosi kimi toşokkül etmişdi. Bu giin eksperimental metodlar psixo-logiyasmin biitiin saholorino niifuz ctmişdir. Miiasir sovet **psixologiyasi** qudrotli eksperimental psixologiyaya çevrilmişdir. Riyazi psixologiya haqqinda da eyni sözlori demok olar. 70-ci illorin ov-vollorindo bir çox müəlliflər riyazi psixologiyani psixologiyanm bir sahosi kimi nəzərdən keçirirdilər. Elmşiinaslann proqnozlarına görə, yaxın golocokdo psixologiya elminin biitiin saholori riyazilo-şocokdir. Sovet psixologiyasinda bu proses artıq özünii aydm şokil-də göstorirdi.

Miiasir diinya psixologiyasinda miixtolif moktob, coroyan vo istiqamotlor - biheviorizm (neobiheviroizm). freydizm (neofrey-dizm), humanist psixologiya, koqnitiv psixologiya vo s. mövcud-dur. Sual olunur: psixologiya elminin tarixi vo inkişaf montiqi ba-xımından sovet psixologiyasını da moktob, coroyan vo ya miioyyon istiqamot hesab etmok olarmı? Məşhur sovet psixoloqu L.S.Vi-qotski holo 1927-ci ildo yazdığı «Psixoloji böhranın tarixi monasi» adli fundamental metodoloji todqiqatinda homin suala tarn qotiy-yotlə monfi cavab vermişdir.

Onun fikrinco sözün həqiqi monası vo işin mahiyyətinə görə biz «marksist psixologiya» terminini assosiativ, eksperimental, empirik. empirik psixologiya temıinlərinin işləndiyi monada işlədə bilmorik. L.S.Vıqotski yazirdi: «Marksist

psixologiya mokloblor arasinda moktob deyil, elm kimi osl yeganə psixologiyadir; bundan

74 ' basqa digor psixologiya ola bilmoz». O göstorirdi ki, marksist psi-ılogiya anlayışı moktob vo ya hotta istiqamot anlayışından geniş-Marksist psixologiya elmi psixologiya anlayışına uyğun golir. I S.Viqotskinin fikrinco, holo 1921-ci ildo P.P.Blonski elmi psixo-iva terminini işlədərək bu baxımdan tamamilo haqh idi. Homin к I min «bizim elmimizin osas xarakterini, bizim moqsodimizi vo... \.»/ifolorimizi, işin mozmununu vo icra metodunu» bütünlüklo ifa-»1.» edir. Demoli, psixologiya elmi tamamilo ideolojiloşdirilir vo хами ölkələrdə mövcud olan psixoloji cəroyanlara qarşı qoyulur.

Biitiin bu illor orzindo sovet psixologiyasi osl elmi psixologiya kimi inkişaf etmiş vo böyük nailiyyotlər qazanmışdır. Sovet alim-İMinin fundamental tədqiqatları psixologiya elmini zonginləşdir-moklə miixtolif ölkolərdo psixoloji fıkrin inkişafına mühüm təsir göstərir.

1^**5**^ Psixoloji biliyin xüsusiyyətləri

Bir dəfə A.Enşteyn göıkəmli İsvcçrə psixoloqu Jan Piajenin uşaqlarda idrak proseslərinin təşəkkülünü əks etdirən məşhur əsər-lorinin əlyazması ilə tanış olandan sonra ona demişdi ki, psixologiya elmi fızikadan no qodor do çolin elm imiş.

XVIII yüzilliyin əvvollərindən başlayaraq, fızikanın oldə etdiyi nailiyyətlor psixologiya elminin inkişafında mühüm rol oynamış-dır. Fiziklərin və astronomlann müşahidolori zominindo duyğular-da səhvlər problcmi yaranmışdı. Psixologiya tarixçiləri bu əhvalatı tarixi fakt kimi qeyd edirlor: 1796-cı ildo Qrinviçdə rosodxananin assistenti Bredli mctodu ilo uldıızlann yerini müoyyənləşdiıərkən təxminən bir saniyo sohvo yol verdiyinə görə işdən azad cdilmişdi. 1816-ci ildo Könsbcrq astronomu Bessel bu hadiso haqqinda bir molumatla tanış olandan sonra belo bir fıkrə gəldi ki, Qrinviç ro-lodxanasirnn assistenti sohvo heç do diqqotsizlik iiziindon yol ver-məmişdir. O, diiz on il müddətində öz hcsablamalarını homkarları-nın hesablamalan ilo miiqayiso etdi. Bessel belo bir noticoyo goldi ki, qavrayış fəaliyyətində «şəxsi tonlik» mövcuddur (astronomiya-da «vaxt tonliyi» termini var. Bessel «şoxsi tonlik» terminini, görü-nür, ona müvafıq olaraq işlətmişdir.). Bu müqayisələri bəlkə do psixologiya tarixindo ilk eksperimentlor hesab etmok olar. Sonraki on illiklordo do bu faktlar fiziklori vo astronomlan düşündürürdü. 1860 —1870-ci illor arasinda aparılan todqiqatlar noticosindo iso bc-

75 lə bir nəticəyo gəldilər ki, bu, psixoloji problcmdir, müşahidəçinin yönümündən (ustanovkasından) vo diqqətinin istiqamotindən asılı-dir. Hotta Vundt 1861-ci ildo bu hadisələri öyronmok üçün xüsusi cihaz düzəltdi.

Başqa bir misal. Psixologiyada totbiq olunan ilk eksperimental mctodlar icorisindo psixofiziki metodlar osas yer tuturdu. Hossasliq vo hodlor problemini bu mctodlarla öyronirlor. ilk eksperimentci psixoloqlann bir qismi, məsələn, Fexner, Helmhols öz təhsillərinə görə fızik idilər. Eksperimental psixologiyanın inkişafında onlann rolu əvəzsizdir. TəsadüFı deyildir ki, XIX osrin sonu - XX osrin birinci yansinda psixoloqlann çoxu fizikanı həvoslo öyronirdilər, hotta sonralar görkomli sovet psixoloqlan kimi tanınmış akademik Luriya vo Zeyqamik 20-ci illorin axirlannda aspirant olarkon XX osrin məşhur alimi A. Eynşteynə «Eksperimental fizikadan» minimum imtahanı vermişdilər.

Əgər belodirso, onda psixologiya elmini fizika ilo miiqayiso etmok, hotta gizli şəkildə olsa da, ona miioyyon üstünlük vermok no dərəcədə doğrudur? - Belo miiqayiso hansi formada olursa-olsun, sohvdir. A. Eynştcyn do bu elmlori miiqayiso etmir, psixologiya elminin Fızikadan çətin olmasını qeyd edərkon, görünür, onlann ob-yektini nozordo tuturdu. Özünüz miiqayiso cdin: Hor hansi bir ma-yenin vo ya bərk cismin istilikkeçinnə xassəsini öyronmək çətin-dir, yoxsa insan hisslərinin çalarlarını, insan münasibotlərinin so-yuqluğunu vo ya horarotini?

Əlbətto, insanı öyronmək çətindir. Bu faktlar A. Eynşteynə yaxşı molum idi. O, psixologiya ilo yaxından maraqlanırdı. A. Eynşteyn geştaltpsixologiya cərəyanının banilərindən biri olan məşhur alman psixoloqu M. Vcrthcymcrlo dostluq edirdi. Hotta o, Vcrtheymerin təcrübolərində iştirak etmişdi: M. Vcrthcymer «Pro-duktiv təfəkkür» (1945) kitabının bir foslini A. Eynşteynlə keçirdi-yi intervyü matcriallarının təhlilino hosr etmişdir.

Maksim Qorki insanı əbos yero dünyanın möcüzəsi adlandır-mamışdır. İnsanı öyrənmək çətindir. Təsadüfi deyildir ki, yerin ca-zibə qüvvəsi çoxdan kəşf edilmişdir. İnsanın isə cazibə qüvvəsi holo koşf edilməmişdir. Bu monada da bəzən dcyirlər ki, fizikanın Nyutonu var, amma psixologiyanın Nyutonu yoxdur...

Bu çətinliklər psixoloji biliyin xüsusiyyətlərində də öz əksini tapır. Bir cəhəti doqiqləşdirək: biz psixoloji bilik deyəndə, mütə-

76 \»ssislərin deyil, psixologiyanı öyrənən və ya öyrənmiş adamlann, I

cümlədən, tələbələrin biliyini nəzərdə tuturuq.

Psixoloji biliklərdə elmi anlayışlarla güzəran anlayışları özüno-moxsus şokildə uzlaşır. Bunun köklərini aydınlaşdırmaq çotin deyildir.

Bir torofdon, psixoloji anlayışlar vo kateqoriyalar son doroco miicorrod vo ümumiloşdirilmiş xarakter daşıyır. Biz tutaq ki, tolo-boyo Fikrin vo ya qavrayışın özünü bilavasitə göstərə bilmirik. Hotta, miioyyon bir psixi prosesi göstərmok mümkün olduqda belo, to-ləbə on yaxşı halda onun bir anını, bir çalarını goro bilir. Digor torofdon, hor bir tələbənin (o cümlədən hor hansi bir başqa adamın) psixoloji həyat təcrübəsi vardır. Elmi-psixoloji biliklor no qodor ümumiləşmiş vo miicorrod xarakter daşıyırsa-daşısın, onlar bilava-sito hor bir toloboyo xas olan psixi hadisolor duyğular, hafizo, hisslor, xarakter vo s. haqqinda biliklordir. O homin bilikləri, ado-ton öz təcrübəsi fonunda mənimsəyir, başqa sözlə, elmi anlayışları giizəran anlayışları zominində mənimsəyir. Halbuki elmi-psixoloji anlayışlarla güzəran anlayışlarınm mənası bir-birinə uyğun gəlmir.

Məişətdə insanlar psixoloji terminlərdən və anlayışlardan ge-niş istifado edirlor. Dilimizdə özünəməxsus psixoloji mənası olan yüzlərlə ümumişlək sözlər vardır. Onlardan bir qismi Azorbaycan psixologiyasinda elmi termin kimi istifado olunur. Qarovluq, qarov adam buna misal ola bilor. Prof. M. Mohorromov B. M. Teplovun «Psixologiya» (1950-ci il) kitabim Azorbaycan dilinə tərcümə cdərkən «Svetovaya slepota» anlayışını doqiq ifado edon «qarov-luq» sözündən elmi termin kimi istifado etmişdir (gccələr vo ya qa-ranlıqda zəif görən, yaxud görməyən adamlara xalq içində qarov adam deyilir). Lakin bununla belo insanların məişətdə istifado et-diklori psixoloji termin vo anlayışların hüdudu doqiq müəyyon olunmamışdır, adamlar cox vaxt eyni bir termin vo anlayışı miixtolif monada başa düşürlər. Biz tolobolərin, məsolən, mohobbot haqqinda anlayışlarını tohlil etsok, bunu aydm goro bilorik. Elmi anla-yışları öyrənəndo tələbə əgər təkco öz güzəran təcrübəsinə istinad cdirsə, elmi anlayışlarla güzəran anlayışlannı eyniloşdirirsə, onları birtorofli başa düşür və səhv izah edir. Halbuki əksinə olmalı idi, tələbə elmi-psixoloji bilikloro yiyələndikcə, insanlar haqqinda gü-zəran təcrübəsi ilə bağlı olan səhv, məhdud vo birtərəfli tosovvür-lordən uzaqlaşmalıdır.

İnsanın clmi-psixoloji anlayışları öz təcrübəsi əsasında mənim-
77 səməsinin bir səbəbi do psixoloji biliklorin öz xarakteri ilo bağlıdır. Axi, psixologiya insan haqqinda elmdir. Psixologiyanı öyrənərkən misal axtannaq lazim deyil, bu prosesdo insamn özü on tosirli nii-munəyə çevrilir. Bu fakt onda ifado olunur ki, tələbə, adətən özü-nü, obrazlı desok, kitabla miiqayiso edir vo bir qayda olaraq biitiin psixoloji xarakteristikaları öz nümunosindo öyronir. O, özünü psixologiya güzgüsündə gönrıək əvəzinə, çox vaxt psixologiyam öz «Mon»inin güzgüsündə görür. Bu zaman, birinci növbədə, «tanışlıq cffekti» yaranır: öyrənilon mücorrod anlayışlar toləbəyə tanış gəlir, o, bu effcktin təsirilə materiah bir vo ya iki dəfə oxuyur. Ən başlı-cası iso onu səthi başa düşür və səhv izah edir. Onda elə təəssürat yaranır ki, guya psixologiya elmini öyrenmişdir. Halbuki sonralar (seminar məşğələlərindo vo ya imtahanda) məlum olur ki, bu yalan-çı təəssürat imiş, tələbənin psixologiya haqqinda biliklori heç do sistemli xarakter daşımır, lazımi elmi molumata malik deyildir.

Psixoloji biliklor tolobo, eloco do bu elmi öyrənon hor bir adam üçün bir növ güzgüyə çevrilmolidir. Hor bir adam özünü homin güzgüdo görməli, bu baxımdan tohlil etmoyi bacarmalıdır. Psixologiya ancaq bu zaman, insamn noinki başqa adamlan, hom do özü-nü dork ctmosinin on səmorəü vasitosino çcvrilir.

Beləliklə do biz miihiim bir məsələyə gəlib çıxırıq: insan psixoloji biliklordon пeco istifado edo bilor? Sual prinsipial ohomiy-yoto malikdir. Biz onu nəzərdon keçirməklə psixoloji biliyin bir miihiim xiisusiyyotini do aydınlaşdıra bilorik.

Golin belo bir situasiya tosvir edok: tutaq ki, hor hansi bir psi-xoloq V - VIII sinif şagirdlərinin riyazi anlayışlarının xiisusiyyot-lorini öyrənmişdir. Görəsən, riyaziyyat müəllimi homin todqiqatın noticolorini cynilo dors dediyi V - VIII sinifdo totbiq etmoklo, dor-sin somoro vo keyfiyyotini avtomatik surotdo yiiksoldo bilormi? Şübhosiz ki, miiollimin psixoloji biliklorinin artmasi onun pedaqo-ji ustalığına istər-istəmoz təsir göstərməlidir. Lakin o, istonilon no-ticoni oldo etmok üçün ovvolco dors dediyi sinfın xiisusiyyotlorini öyrənməli, onlan nozoro almaqla bu vo ya digor todqiqatin notico-lorindon istifado etmolidir, yoni onlan mexaniki şəkildə deyil, ya-radıcılıqda totbiq etmolidir.

Bu onunla bağlıdır ki. psixi hadisolor variativ xarakter daşıyır. Onlar coroyan etdiklori konkret şoraitdən asılı olaraq miixtolif for-malarda tozahiir edirlor.

III F Ə S İ L

PSİXOLOGİYANIN SAHƏLƏRİ VƏ PSIXOLOJI PRAKTİKANIN VƏZİFƏLƏRİ

1. Psixologiya elminin əsas sahələri

XIX osrin sonu - XX osrin əvvəllərindən etibaron başqa elm sahələrində olduğu kimi, psixologiya elmindo do diferensiasiya prosesi başlayır. ictimai praktikanın tələbatına miivafiq olaraq ovvolco yaş vo pedaqoji psixologiya, tibbi psixologiya, daha sonra omok psixologiyasi, sosial psixologiya, bundan sonra

miihondislik psixologiyasi, təyyaroçilik psixologiyasi, kosmik psixologiya vo s. formalaşmış vo inkişaf etmişdir. 70-80-ci illordo iso psixologiya elminin bir cox yeni saholori, mosolon, siyasi psixologiya, iqtisadi psixologiya, kommunal psixologiya, idaroctmo psixologiyasi vo s. toşəkkül ctmişdir.

Bu şəraitdə psixologiya elminin inteqrasiyası (latinca inteqrato - sözündən olub hissolori bütöv halda birləşdinnok demokdir) mo-sololori daha böyük əhomiyyət kosb cdir. Psixologiyanin ayn-ayn saholorindo oldo cdilon nailiyyətləri iimumiloşdirmok, psixologiya nozoriyyosini daha da zonginloşdimıok son doroco miihiim vozifo-dir. Elmin bir sistem şəklində inkişafı da bunu tolob edir. Diferensiasiya prosesi inteqrasiya prosesi ilo iizvi surotdo bağlıdır. Bu miihiim mosololori iimumi psixologiya holl edir.

Bcloliklo do, psixoloji elmlor sistemi iimumi psixologiyadan vo psixologiya elminin miixtolif saholorindon ibarotdir.

§ 1. iimumi psixologiya haqqinda məlumat

Ümumi psixologiya psixologiya elminin osas problemlorini nozori vo eksperimental istiqamotdo işləyir. Psixologiyanin mctodo-loji, nozəri-tarixi mosololorinin, mosolon, psixi proscslorin omolo golmosi, psixoloji qanunlarm miioyyon edilmosi, todqiqat metodla-rının nozori-praktik mosololorinin öyrənilmosi onun başlıca vozi-fosidir. Ümumi psixologiya foaliyyot vo iinsiyyotin, eloco do şəx-

siyyətin iimumi psixoloji məsələlorini öyrənir. Psixi proseslərin, psixi halların vo fordi psixoloji xüsusiyyotlərin qanunauyğunluqla-rını aydınlaşdırmaq, psixologiya elminin osas anlayışlannı xarakte-rizo etmok iimumi psixologiyada miihiim yer tutur.

Bununla borabor iimumi psixologiyada xarici obyektiv alomin subyektin beynindo inikas qanunlanna daha artiq diqqot yetirilir. Homin inikas prosesinin beyin mexanizmləri aşkar edilir.

Ümumi psixologiya daha çox obyektiv alomlo, predmetlorlo insan arasındakı münasibətə diqqot yetirir, insamn alomi neco dork etmosi, informasiyanı qəbul edib yenidən işləməsi prosesinin daxili mexanizmini öyrənir. Başqa sözlo, iimumi psixologiyada **on** plana subyekt-obyekt münasibəti keçir.

Ümumi psixologiya psixologiya elminin hor bir sahosinin inki-şafının fundamental əsasını toşkil edir.

§ 2. Psixoloji fan hrin təsnifatı

Miiasir ensiklopediya vo lüğətlordo psixologiya elminin yiiz-dən çox sahosi haqqinda molumat verilir. Onlan sadalamaq yolu ilo tosvir etmok elmi idrakın metodologiyası baxımından moqsodouy-ğun deyildir. Bos, psixologiyanin bu miixtolif saholorini neco tos-nif etmok olar? Psixoloji todqiqatlar göstərir ki, psixoloji fonlorin böyük əksəriyyəti konkret foaliyyot saholorini öyrənir. Onlann bir çoxu iso inkişafın psixoloji aspektlorini vo şoxsiyyotin cəmiyyətə münasibətini öyrənir. Homin cohəti nozoro alsaq təsnifatın osası kimi: 1) konkret foaliyyot, 2) inkişafın psixoloji aspektləri və 3) şoxsiyyotin cəmiyyotə münasibəti məsələlorini götürmək məqsə-dəuyğundur.

Şokil 18-də psixoloji fonlorin bu baxımdan təsnifatı verilmiş-
dir.

Psixoloji fonlorin böyiik oksəriyyəti konkret foaliyyot saholorini öyrənir. Miixtolif foaliyyot sahələrində insan amilini giiclon-dirmək üçün onlardan hor birinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu haq-da aydın təsəvvür oldo etmok üçün pcdaqoji psixologiyanı qisa xa-rakterizo etmok kifayotdir.

Pedaqoji psixologiyanin predmetini tolim vo torbiyo prosesinin psixoloji qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi təşkil edir. O şa-girdlərdə qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyül və s.-nin tər-biyəsi məsələlərini tədqiq edir, intellektual foaliyyotin səmərəli

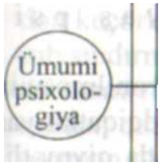

İnkişafın psixoloji aspektlo-rinə göro

Yaş psixologiyasi diferensial psixologiya

Cinsi tərqlərin psixologiyasi

anomal inkisafın psixologiyasi

Psixodiaq-nostika miiqayisoli psixologiya

Konkret foaliyyot saholorino gore

Əmok psixologiyasi

Tibbi psixologiya

Incəsənot psixologiyasi

Pcdaqoji psixologiya

Dədii yaradıcılı-ğın psixologiyasi

Hüquq psixologiyasi

Elmi yaradacihgin psixologiyasi

Pa tops i-

Horbi psixologiya

Estctik qavrayi-şın psixologiyasi

Psixofor-makologiya

Kosmik psixologiya

Ticarot psixologiyasi

Psixolerapiya

Təyyaroçilik psixologiyasi

Kommunal psixologiya

Miihondislik psixologiyasi

Parapsixolo-giyasi

Idman psixologiyasi

insamn cəmiyyotə münasibo-tino görə

Iqtisadi psixologiya

Təbliğatin psixologiyasi

Sosial psixologiya

Siyasi psixologiya

Etnopsixo-logiya

Idarəetmonin psixologiyasi

Şokil 18. Psixoloji fonlorin təsnifatı.

yolu vo vasitələrinin müoyyonloşdirilmosi problemlorini öyrənir. Miiasir dorso verilon psixoloji tələbləri müəyyən cdir, pedaqoqla -şagirdlər arasmdakı qarşılıqlı miinasibotlori vo şagird kollcktivin-doki miinasibotlori, şagirdlərin fərdi-psixoloji xiisusiyyotlorini ay-dınlaşdırır.

Pedaqoji psixologiyanin aşağıdakı sahələri vardır: tolim psixologiyasi (didaktikamn, xiisusi metodikalann, proqramlaşdırılmış to-limin, oqli omoliyyatlann formalaşmasının vo s. psixoloji osaslan);

157 6

tərbiyə psixologiyasi (şəxsiyyətin tərbiyəsi metodikasının psixoloji əsasları, şagird kollcktivinin psixologiyasi, islah-əmək pedaqogi-kasının psixoloji osasları); müəllim psixologiyasi, anonrıal uşaqlar-la təlim-tərbiyə işinin psixologiyasi.

İnkişafın psixoloji aspektlərini və şəxsiyyətin cəmiyyotə mü-nasibətini öyrənən psixoloji fonlorin do ohəmiyyəti böyükdür.

Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı illərdo yaş psixologiya-sının inkişafında yeni mərhəlo başlamışdır. Psixologiya elminin bu sahəsi uzun

müddət uşaqların yaş xüsusiyyətlərini öyronmiş və düzgün olaraq u.şaq psixologiyasi adlanmışdır. Hal-hazırda o, uşaq-lar və ycniyetmələrlo yanaşı gonclərin, yaşlı adamın və qocaların da yaş xüsusiyyətlorini öyrənir. Bu monada da ona y a ş p s i x o l o g i y a s i dcyilir.

Anormal uşaqların psixoloji xüsusiyyətlorinin öyrənilməsinin do praktik əhəmiyyəti aydındır. Bu sahədə apanlan tədqiqatlar yaş psixologiyasi mosololorinin öyrənilməsi baxımından da qiymətli-dir.

Miiasir psixoloji fənnlor icorisindo sosial psixologiya da mü-hüm yer tutur. Bu, hor şcydon əwəl, özünü onda göstərir ki, bu sa-hodo apanlan todqiqatlar psixologiya elminin digor saholorindo bir sıra problemlərin həlli üçün böyük mona kosb edir. Son zamanlar yaş, pedaqoji, kosmik, hərbi, miihondislik, idman, kommunal, siyasi, ticarot, incosonot psixologiyasi vo s.-do totbiqi sosial-psixoloji problemloro daha çox diqqot yctirilir. Psixologiya elminin, demok olar ki, hor bir sahosinin sosial-psixoloji problemləri vardir. Sosial psixologiyanin prcdmetini nozoro alsaq, bunu tamamilo qanunauy-ğun hal hesab etmok olar.

Sonrakı bölmələrdə sosial psixologiyanin vacib mosololori ba-rodə otrafli molumat verilocoyini nozoro alaraq burada etnik psixologiyanin osas problemlori haqqinda nisbotən geniş molumat ver-moyi zoruri hesab cdirik. Çünki etnik psixologiya barodə ilkin qisa molumat belo, xalqı, etnosu öz psixologiyasina yaxindan bolod ol-mağa vo özünü dork etmoyo yönoldə bilor. Bu iso miiasir dövrdə xalqımızın hor bir övladı üçün çox vacibdir.

§3. Etnik psixologiyanin əsas problemhri

Etnik psixologiya nədir vo nəyi öyrənir? Homin suallara çavab verməzdən əwəl söhbətə bir neçə misalla başlamaq istordik.

Bitkiləri qorumaq vo gülləri, çiçokləri qırmamaq üçün Alp ço-mənliklərində lövhələr asılmışdır. Fransız dilində yazılmışdır: «Bu gözəl çiçəklərdən zövq alın, amma onu nə iiçün qınrsınız?» İngilis dilində yazılmışdır: «Zəhmot olmasa, çiçəkləri qırmayın». Alman-lar üçün artıq bu, xahiş deyil, qadağanı bildirir: «Çiçəkləri qırmaq qadağandır!»

Heç bir şərh vemıədən soruşmaq istordik: Homin lövhələrin hamısını eyni məzmunda yazmaq olmazdımı? Nə üçiin onlann hor birisi ayn-ayrı xalqın dilindo başqa cür yazılıb və bunun xüsusi sə-bəbi varmı?

Bir «xırda» misal. Almanlarda belo bir qayda var: kimsə küçə-dən keçərkən çirkli vitrin və ya çox çirkli avtomaşın görsə onu vu-rub sındınnağa haqqı var. Heç kos onu bu iş üstündə no hüquqi, nə də mənəvi cəhətdən cozalandıra və ya tonbeh cdo bilməz. Çünki onlann etnik adət-ənənəsində möhkəmlənib ki, heç bir şeyi çirkli qoymaq olmaz. Təsadüfı deyildir ki, onlar çox zaman küçələri sa-bunla yuyurlar. Bos, belə ctnik-psixoloji xüsusiyyolləro bələd ol-maq azmı əhəmiyyətə malikdir? Oradan yaxşı cəhət götüro bilərik-mi? Yaxşı şeylərdən ibrət götünnəyimiz — yəni, səkilərimizi təmiz saxlamaq, sabunla yumaq bir yana qalsın, heç olmazsa insaf edib (Bakı şəhərinin öziində belə) beşinci, altmcı vo ya daha yuxarı mərtəbələrdən icorisindo şüşə qablar və ağır cisimlor olan zibil tor-balannı bəzən adamlar keçib gedən səkilərə atmayaq... Onun pis nəticəsi barodə nə üçün düşünmürük?

Bir ibrotamiz misalı da xatırladaq. Məşhur alman fılosofu Hegel öz xalqının bir miihiim etnik psixoloji xüsusiyyətini belə ifadə edirdi: «mənim xalqım arxivariusdur (və ya arxivarius xalqdır). Ar-xiv öz taxçalarında tarixi hadisolori vo faktlan hifz etdiyi kimi, alman xalqı da öz yaddaşında öz tarixini hifz edib, qoruyub saxlaya-raq gələcok nəsilləro verir». Yəni alman xalqı ilk növbədə öz tarixini yaxşı bilməklə seçilir. Bos, bunun etnik psixoloji mənası nə-dir? Əvvəla, öz tarixini yaxşı bilon, ona dərindən bolod olan xalq özünü yaxşı dork edir, özünü, öz mövqeyini düzgün qiymətləndirir.

İkincisi, belo xalq öz tarixinə bolod olduqda onun ibrət dorslo-rini də yaxşı mənimsəyir, ilk növbədə öz tarixində cəlbedici nə varsa, onu hifz edib saxlamağa və inkişaf ctdirməyə cəhd edir. De-moli, öz xalqının tarixinə dorindən bələdlik onun üçün süzgəc ro-lunıı oynayır. Yaxşıları seçib götürmək, pislərindənsə yaxa qurtar-maq, uzaqlaşmaq! Hor hansı bir xalqın belo bir gözəl etnik psixoloji xüsusiyyətini bilmək, ona yaxından bələd olmaq bizim üçün azmı ohəmiyyət kosb edir? Onu öyrəndikdə hcç olmazsa özümüz-dən soruşa bilorik: bos bizdo necədir, biz do elə olsaq, yaxşı olmaz-mı?

Homin misallar bizi daha mürəkkəb suallarla qarşılaşdırır: etnik psixoloji xüsusiyyətlər nədir, onlar neco əmələ gəlir, onları bil-məyin, onlara bələd olmağın.nə kimi clmi-nəzəri vo praktik əhə-miyyəti var? Yaxud bu problemlə hansi elm sahəsi məşğul olur, onun respublikamızda inkişafı barədə nə demək olar?

Əlbəttə, burada homin sualların hamısına tam tofsilatı ilo cavab vennək mümkün deyildir; ona görə do, osason problemlə ilkin ta-nışlıq üçün zəruri olan cəhətlərə toxunmaq istəyirik.

Gotirilmiş misallardan da aydın olur ki, hor bir xalq, hor bir millot özünün məxsusi psixoloji xüsusiyyətlərinə görə də bir-birin-dən ciddi surətdə fərqlənir. Bunlar hər bir millətə və ya xalqa xas olan etnik psixoloji xüsusiyyətlər adlanır. Homin etnik psixoloji xüsusiyyətlorin mahiyyəti, səbəbləri, mexanizmi və təzahür xiisu-siyyətləri xüsusi bir elm sahəsi - etnik psixologiya torofindon öy-rənilir.

«Etnik psixologiya» söz birloşmosindo «etnik» sözünün özünə-məxsus məntiqi mənası vardır: burada öyrəmlən psixoloji hadisə-lərin yalnız spesifik cohətləri «etnik» sözü ilo ifadə olunur, başqa sözlə, etnik psixologiya ayrı-

ayrılıqda etnik vo ya psixoloji hadisə-ləri öyrənmir. Onun əsas məğzini etnik psixoloji hadisolor toşkil cdir. Bunu пeco başa düşmək olar? Homin suala cavab vennok üçün ilk növbədə anlayışın lüğəti monasına diqqət yetirmək lazimdir.

Etnik psixologiya - ***etnopsixologiya*** (yunan dilində etnos -xalq, tayfa demokdir) əvvəllər sosial psixologiyanin mühüm bir sa-hosi kimi miioyyon qrupda insanların etnik ümumiliyi və milli mənsubiyyoti ilə şərtlənon psixi xüsusiyyətlərini, davranış vo rof-tar tərzini öyrənmişdir. Hazırkı dövrdo iso etnik psixologiya fənlə-rarası bilik sahəsi olub insanlann psixikasınm etnik xüsusiyyətləri-ni öyrənir. Yəni milli, irqi, etnik mənsubiyyəti nəzəro almaqla in-sanların psixoloji xüsusiyyətlərini öyronən bir elm sahəsidir.

Məlumdur ki, etnik milli psixologiyanin problemləri çox və rongarəngdir. Buraya bu vo ya digor xalqa məxsus olan etnik ste-reotip və yönümlər, adət-ənənələr, milli xarakterlər, hisslər və s. daxildir. Lakin burada bir пeco cəhət diqqoti xüsusi olaraq cəlb

84 edir. Başqa sözlə, hor bir xalqın etnik psixologiyasi, yaxııd ctnik psixoloji xüsusiyyətləri molız həmin cəhətlərin məzmun və xarak-terinə, təzahur xassələri və intensivliyino görə təyin cdilir. Demo-li, hor etnos, hor bir xalq özünəməxsus etnik psixoloji xüsusiyyət-lərə malik olur və həmin xüsusiyyotlər onlann davranış və rəftar tərzində, miinasibotlor sistemindo, adət-ənənələrində, sərvət meyllorində və s. özünü biruzo verir. Yoni ctnik qarşılıqlı miinasibotlor sayəsində elə psixoloji xüsıısiyyətlər təşəkkül edir ki, onları yalnız homin qrupun etnik xüsusiyyotlərini araşdırmaq sayəsində izah etmok olar.

Sual olunur: etnik psixologiyada hansı problemlər ön plana kc-çir və xalqın, millətin özünü dork ctmosino, özüno dərindən bolod olmasına, özünütəkmilloşdinnəsinə yaxından kömək edir? Elo bunlar etnik psixologiyanin osas problemloridir.

1. Etnik özünüdərketmənin xüsusiyyotlori, mexanizmi, etnik özünüduyumun vo monlik şiiunınun formalaşması, təzahür fonna-ları vo soviyyolori problemi. Homin problemlo olaqodar olaraq etnik inkişafın xüsusi pillosi kimi özünüdərketmənin, milli şüurun tə-şəkkülü, fonnalaşması, inkişaf soviyyolori, etnos üzvlərinin rəftar və davranışma, özünə və başqalarına olan miinasibotlor sistcminə, özünüduyumuna təsir mexanizmi və təzahür xüsusiyyətləri də araşdınlır.

2. Miixtolif səciyyəli etnik qrupların psixoloji xüsusiyyotləri-nin araşdırılması problemi. Bu problemlo olaqodar olaraq etnik psixologiya, sosial psixologiyada olduğu kimi, etnik qruplann miixtolif parametrlorini nozoro almaqla orada baş veron etnik psixoloji hadisolorin mahiyyotini, xarakter xiisusiyyotlorini, etnos iizvlorinin roftar vo davranışlarına tosiretmo dorocosini vo s. araşdırır. Böyük etnik qruplarda, xalq vo millot (makromiihit) soviyyosindo miioyyon morasimlorin, adot-ənənəlorin, modanın, şayiələrin, ictimai ohvallann, dini morasim vo ayinlorin yayilmasimn, tozahiirlorinin qanunauyğunluqları, başqa sözlə, böyük etnik qrup kimi xalqin, millotin psixoloji problcmləri araşdınlır.

Kiçik etnik qruplarda (mikromiihitdo) etnik psixoloji hadisolorin öyrənilmosi. Buraya qapali etnik qruplarda psixoloji uyuşma, şoxsiyyotlərarası miinasibotlor, qrup iqlimi, qruplann tiplori, qrup yekdilliyinin soviyyolori vo soboblori, qrupun sorvot mcyllori vo s. kimi məsələlər daxildir. Mosolon, ogər ailəni kiçik etnik qrup hesab etsok, onda validcyn vo uşaqlar arasmdakı miinasibotlorin xa-

85 rakteri, dinamikası, orada etnik adət-ənonolərin xüsusiyyətləri və s. kimi mosələlər etnik psixoloji araşdırmanın obyekti ola bilor.

3. Etnik stereotip vo yönümlor problemi. Burada etnik stcreotip vo yönümlorin mahiyyoti, toşəkkül etmo mexanizmi, tozahiir xiisu-siyyətləri, şəxsiyyətlərarası vo etnoslararasi miinasibotlor sistemindo yeri todqiq edilir.

4. Etnik (milli) xarakter problemi. Etnik vo milli xaraktcrin to-şəkkülü, fonnalaşması çox mürəkkəb psixoloji hadisə olub, qrup üzvlərinin rəftar vo davranışında, foaliyyot və ünsiyyətində, ümu-mən miinasibotlor sistemindo özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Tipik etnik vo ya milli xarakter əlamətlorinin formalaşması, ona şəxsiyyətin yetişdiyi sosial şəraitin, təlim-tərbiyə sisteminin, eləcə də təbii imkan və xüsusiyyətlərinin tosiri mosololorinin araşdırıl-ması homin problemin holli üçün ciddi əhəmiyyət kosb edir.

5. Etnik adət-ənənələr, milli hisslər problemi. Məlumdur ki, etnik adət-ənənə etnos üzvlərinin tarixən yaranmış və nosildən-nəsi-lə keçən foaliyyot və davranış formalan, rəftar qaydaları, onlarla bağlı olan anlamlar və təsəvvürlərdir. Müsbət etnik adət və ənənə-lərin təşəkkülü ilə yanaşı tarixi prosesdə onlann dəyişilməsi, tə-bəddülatı və ya pozulması da yalnız ayrı-ayrı şəxslorin dcyil, həm do etnik qrupun davranış vo roftanna ciddi təsir göstərir, onu bəzən poza bilir. Buna görə do ctnik psixologiyada homin problemlorin miixtolif aspcktlərdən tədqiqinə xüsusi diqqot yctirilir.

Demoli, etnik psixologiya insanların miioyyon etnik qrupda, xüsusi etnik mühit və şəraitdə formalaşması ilo olaqodar olaraq onlann psixi simasında, psixoloji xüsusiyyətlərində baş verən dəyi-şikliklərin qanunauyğunluqlarını, təzahür xüsusiyyotlərini öyrənən elm sahəsidir.

Bu vo ya digər xalqın vo ya etnosun etnik psixoloji xüsusiyyət-lərinə boləd olmaq, onları öyronmək miixtolif xalqlar və millətlər arasinda qarşılıqlı miinasibotlorin düzgün qurulmasına, onların opi-timal variantlarının tapılmasına yaxından kömok edir. Demoli, etnik psixologiyanin hom ciddi clmi-nəzəri, hom do çox böyiik praktik əhəmiyyəti vardir.

XIX osrin sonu, XX osrin əvvəllərindən başlayaraq sosial psixologiya ilo yanaşı, etnik psixologiya da sürotlə inkişaf etmoyo vo müstoqil elm sahosi kimi fonualaşmağa başlayır. Bu dövrdə etnik psixoloji hadisolor, elmin sərhoddi, təsir dairəsi müəyyənləşdirilir, sosial stereotip vo yönümlərə, adot vo ənənələrə, milli xaraktcrlo-

86 ro, toqlid, tolqin vo s. aid material toplanib tosvir olunur, gerido qalmış xalqların etnik psixoloji xüsusiyyətləri barədə xcyli molumat oldo edilir.

XX osrdo xiisuson do ctnik psixologiya problcmlərinin oyronil-mosi metodlan vo texnologiyasi sahosindo ciddi nailliyyotlor oldo edilmişdir.

Etnik psixologiya öz mövzusuna vo todqiq etdiyi problemlorin xarakterino goro psixoloji elmlor sistemindo sosial psixologiyaya daha yaxın olduğu üçün sosial psixologiyada totbiq edilon todqiqat metodlarindan yerino goro, burada daha geniş miqyasda istifado olunur.

Əlbətto, etnik psixologiyanin todqiqat metodlannin öz spesifik xiisusiyyotlorinin olmasi, onlann totbiqinin miioyyon tolobloro cavab vermosi vo hor bir etnopsixoloji todqiqatin moqsod vo vozifo-lərindən asılı olaraq özünəməxsus cohotlor kosb etmosi nozordon qaçınla bilməz.

Etnik psixologiyanin osas qaynaqlari vo ya odow-nodii irsi-mizdo etnik psixoloji xüsusiyyotlərin inikası haqqinda. Etnik vo ya milli psixologiyanin miixtolif qaynaqlari var. Onlann araşdııl-ması hor bir etnosun, xalqin vo ya millotin psixoloji xiisusiyyotlo-rini öyrənmək, müoyyənləşdimıək üçiin ciddi əhomiyyət kosb cdir. Bu cohotdon Azorbaycanda ctnik psixoloji ideya vo fikirlorin təşəkkülü diqqoti xüsusi olaraq colb edir.

Azorbaycanda etnik psixoloji fikrin çox qodim tarixi vardir. Ilk etnik psixoloji tosovviirlorin təşokkülü xalqin qodim adot-onono, morasim vo ayinlori, oylonco vo oyunlan ilo bağlı olmuşdur. Ailo vo moişət (toy, yas vo s.) morasimlorindo kiitlovi sosial psixoloji hadisələrin maraqlı xarakteristikalarına təsadüf edilir. Xalqin hoyat müşahidələrinə vo empirik tocriibosino osason oldo edilon ctnik psixoloji biliklor, məişot təsəvvürləri təsviri bilik soviyyosindo, ilk növbodo şifahi xalq yaradıcılığı vo bodii ədəbiyyat niimunolorindo oks etdirilmişdir.

Azorbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı bu baximdan diqqoti xiisusi olaraq colb cdir. Keçəl, Küpəgirən qarı, Kosa obrazlan uzun mud-dot, hom do xalqin miioyyon sosial etalon vo stcreotiplorini ifado etmişdir. Azorbaycan lotifolorindo xalqin miixtolif ctnik psixoloji hadisolor haqqındakı ictimai rəyi özünün parlaq ifadəsini tapmış-dii. Molla Nosroddin, Bohlul-Danondo xalqin zelmindo «insan sor-

87 rafi» kimi moşhurlaşmışlar, onlar пeco deyorlor, osl praktik sosial vo etnik psixoloqlar idilor.

Azorbaycan xalq ədəbiyyatının qodim yazılı - abidosi «Kitabi-Dodo Qorqud»da insamn miixtolif cmosional halotlori tosvir cdil-miş, davramş normalarında özünü biruzə veron xəyanot, lıosəd, qorxaqlıq, forarilik kimi monfı cmosional sifətlor tənqid edilmişdir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları insanlann qarşılıqlı münasi-bətlərinin etnik-psixoloji tohlili baxımından diqqoti xüsusilə cəlb edir. Dədə Qorqud qonağa hörmət etməyən tənbol qadınlan pislo-yir, yaxşı qadınları tərifləyirdi.

Qadının başqa adama, məsələn, qonağa münasibotə görə sə-ciyyələndirilməsi Azorbaycan ictimai fikir tarixindo etnik-psixoloji xarakteristikanm ilk nümunosi kimi qiymotlidir.

«Kitabi-Dədə Qorqud» nəinki tayfadaxili və tayfalararası miinasibotlorin psixoloji tohlili, hom do miixtolif etnik qrup üzvləri arasinda miinasibotlorin psixoloji tohlili, eloco do miixtolif etnik psixoloji fcnomcnlorin, xiisusilo stress şoraitindo etnik qrup iizvlo-ri arasinda miinasibotlorin tosviri baximmdan daha ohomiyyotlidir.

XI osrdən başlayaraq Azorbaycanda ctnik vo sosial psixoloji ideyalar folsofi traktat vo bodii odobiyyat niimunolorindo daha ge-niş surotdo öz oksini tapir.

Azorbaycanda sosial-psixoloji ideyalann inkişafında Bohmon-yar, Xaqani Şirvani, Nizami Goncovi, Imamoddin Nosimi, Mohom-məd Fizuli, Abbasquluağa Bakıxanov, Mirzo Fotoli Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqverdiycv, Üzeyir Hacıbo-yov, Hüseyn Cavid, Cofər Cabbarli kimi görkəmli folsofi fikir nii-mayəndələrinin, şair vo yazıçılanmn böyük xidmoti olmuşdur.

Odur ki, odəbi-bədii irsimizdə öz oksini tapmış etnik xiisusiy-yətlərimizi dərindən öyrənib oradan lazımi nəticolor çıxara bilmok bu günümüz üçün daha vacibdir. Bununla da hom iimumon etnik psixoloji xüsusiyyətlərimizi dorindən öyrənmok vo adekvat surotdo dork etmok sayəsində xalqımıza özünü düzgün tanımaq vo qiy-motlondinnokdə yardım etmiş oluruq.

Hom do ədobi-bədii irsimizdə öz oksini tapmış mənfı etnik psixoloji xüsusiyyotlori öyrənib dork etmok osasinda onlardan yaxa qurtannaq, yoni milli tokmilliyo nail olmaq miimkiin olar. Biitiin bunlarla yanaşı başqalarının bizim mənfı vo ya miisbot etnik xiisu-siyyətlorimizdən öz əleyhimizə istifado etmolorino yol vcrmorik.

Nozoro almaq lazimdir ki, Azorbaycanda etnik psixoloji fikrin

88 inkişafında XIX vo XX osrin yazıçı vo miitoflokirlori daha miihiim rol oynamışlar. A.Bakıxanovun «Nosihotnamo» vo «Təhzibül-əx-laq» osorlorindo miixtolif ctik problemlor psixoloji kontckstdo tohlil olunmuşdur. Onun «Mənəviyyat fəlsəfəsi» adlandırdığı etika vo torbiyə nozoriyyosindo maraqh psixoloji hadisoləro toxunulmuş-dur, tolim vo tərbiyənin köməyi ilo noinki aynca bir insamn, iimumon etnosun əxlaq vo mənəviyyatını moqsodəuyğun surotdo do-yişdirməyin mümkiinlüyü ideyası osaslandırılmışdır. Homin idcya M.F.Axundovun osorlorindo daha bariz şokildə özünü biruzə ver-mişdir. Təlqin, şayiələr, bir sıra başqa kütləvi psixoloji hadisolor barədə M.F.Axundovun osorlorindo maraqh faktlar vardir. M.Ə.Sabir, C.Mommodquluzadə, Ü.Hacıbəyov vo s. kimi görkəm-li miitoffokkirlorin osorlorindo do xalqin psixologiyasını, yoni şüur səviyyəsini, mənfı stereotip vo yönümləri dəyişdirmək, onu yeni-loşdinnək, dövrün toləblori səviyyəsino qaldırmaq meyli güclü ol-muşdur. Xüsusən də M.Ə.Sabir osorlorindo nəinki ayrı-ayrı qruplarda, iimumon ctnosumuzda nozoro carpan mənfı ctnik psixoloji xüsusiyyətlərin aşkar cdilmosi, onlann aradan qaldırılmasına soy göstərilmosi daha ibrətamizdir.

Etnik psixoloji baxımdan «Molla Nəsroddin»çiləri vo M.Ə.Sa-biri iki başlıca məsolə düşündüriir. Əwola, xalqımız, millotimiz necodir, başqa sözlə hansı etnik psixoloji xüsusiyyətləro malikdir? İkincisi, millotimiz, xalqımız пeco olmalıdır və bunun üçün no etmok lazimdir? İlk nəzərdə Molla Nəsrəddinçiləri vo xüsusi böyük sənətkar M.Ə.Sabir osason birinci suala tam dolğunluğu ilo cavab vcrib, yoni, biitiin etnik xüsusiyyotlorimizi, xüsuson do onun mən-fı cəhotlərini, çatışmazlıqlarını tam dolğunluğu ilo açıb göstərir, yoni gcrçokliyin (etnik xüsusiyyətlərimizin) «modelini» yarada bi-liblər. İlk nəzərdo ikinci sualın cavabı nisbotən söniik kimi görü-nür.

Əslindo belo deyildir. Birinci sualla bağlı «Molla Nəsroddin» jurnalında vo M.Ə.Sabir irsindəki tənqid və ifşa, yumor və satira son noticodo əslinə qalsa ikinci suala cavab vermoyə kömək gösto-rir. Çiinki, psixoloji cəhotdon, yumor vo kinayə kimi, satirada da hadisələrin zahiri komikliyi əsasında dram vo faciə toqquşmaları durur. Elə buna görə do satirik osorlordo həyatın məntı tərəflori çox vaxt qəsdən qabarıq, mübaliğoli, gülmoli, bozon də eybəcər şokildə tosvir edilir. «Molla Nosrəddin» irsi və xüsıson də Sabir satirası da mohz bu cəhotdon diqqoti colb edir. Homin satira yal-

89 nız ayп-ayп adamları deyil bütün milləti, xalqı belə etnik eybəcər-likdən xilas etmoyə, onu özünü yaxşı dərk etməyo, təkmilloşdir-məyə yönoltrnək istəyir. İlk növbədə etnosdakı fərdiyyətçiliyi, şoxsi mənafeyi hər şeydon üstün tutmağı, yaltaqlığı, mütiliyi, tez təsirə düşməyi, vəzifəli şoxslərə itaətkarlığı, elmə, maarifo biga-nəliyi, bir-birinin ayağından çəkmoyi və s. ifşa etmok yolu ilə yox ctmək istəyir. Bu mənfıliklori bir yerdə gördükdə, artıq heç şeydən qorxmur, yalnız harada müsəlman görür, ondan qorxur. Əsrinin ai-nəsi olan dahi sənətkar etnik naqisliklorimizi görməyə, açıb-tök-məyə bilməzdi. Eyni problemlə C.Məmmodqıluzadə də rastlaşmış və ona görə də «MolIa Nəsroddin» jurnalını nəşrə başlarkən xalqın etnik psixoloji xüsusiyyətlərini aşkar etmok vo ilk növbədə onlann xoşagəlməyən cəhətlərindon xalqı xilas etmok yollannı axtarıb tapmaq qayəsini güdmiişdür.

Hom do nozoro almaq lazimdir ki, C.Məmmədquluzadə irsi, xüsuson do «Molla Nosrəddin» jurnalı yalmz bir xalqin, bir etnosun etnik psixoloji xüsusiyyotlərini oks ctdinnir, orada miixtolif millot-lorin, xalqlann, etnik, sosial qruplann, ayn-ayn etnoslann etnik psixoloji xüsusiyyətləri oks etdirilmişdir. Buna goro do homin irsi vo xiisuson do jurnali etnik psixoloji xiisusiyyotlorin bodii inikasimn ensiklopediyası adlandinnaq olar. Bu cohotdon homin irs obrazli deyilso, dibsiz bir doryadir.

Molumdur ki, C.Mommodquluzadonin «ÖIülər», «Danabaş kəndinin ohvalatlan» vo s. kimi məşhur osorlorindo vo hekayolo-rindo millotin, xalqin mənovi ölümünü doğuran amillorin sosial psixoloji vo etnik psixoloji köklori böyük məharətlo açılmışdır. Lakin dahi sənətkar köhnolmiş ctnik stcrcotoplori, monfı adət-ononə-ləri, əxlaq və davranış nonnalannı tonqid edib başqa millətlordon nümunə götürməyə, öyrənməyə çağırarkən, o, etnosun, millətin özünəməxsusluğunu qoruyub saxlamağm da zəruriliyini iroli sürür-dü. Böyük ədibin «Anamın kitabı» pyesi buna parlaq sübutdıır.

Müəllif burada xalqı, etnosu, miioyyon etnik zümrələri tez tə-sirə diişmək, bayağı toqlidçilik kimi simasızlaşdırıcı cəhətlordən çəkindinrıəyə çalışmışdır,

Umumiyyətlə, milli özünüdərk və özünüqiymətləndirmo kimi etnopsixoloji məsolələr ədibin yaradıcılığında mərkəzi yer tutur. Bu cohotdon onun naşiri, rcdaktoru və osas müolliflərindon biri ol-duğu «Molla Nəsrəddin» jumalını yada salmaq kifayətdir. Homin

90 lurnalda xalqımızın etnopsixoloji xüsusiyyotlərinin tam və dolğun monzərəsi öz əksini tapmışdı. Bu da tosadüfı deyildir.

Molumdur ki, elmin, tcxnikanın, başqa sosial problemlərin hol-li ilo olaqodar olaraq inkişaf etmiş ölkolərdo bir sıra hallarda çox ıstcdadlı mütəxəssislərdən ibarət tədqiqatçı qrup yaradılır vo elmin taleyi ilə bağlı ən aktııal problemin qısa müddətdə və çox yüksək •eviyyədo tədqiqi ona tapşırılır. Həmin analogiya üzrə C.Məm-modquluzadə «Molla Nəsrəddin» jurnalını nəşrə başlarkən sanki belo bir problem qarşısında qalmış və xalqının ən istedadlı sənət-karlarını həmin jurnal ətrafına toplayaraq onların qarşısına: «millə-im dordini tezliklə tapmaq və onu miialicə etmək yoПапш» müəy-yonləşdirmək vəzifosi qoymuşdur.

Sanki o, qeyri-ixtiyari olaraq oslindo xalqin etnik psixoloji xii-siisiyyotlorini aşkar etmok vo ilk növbədə onlann xoşagəlməyən cohotlorindon xalqi xilas etmok yollanni axtanb tapmaq üçün belo istedadlı sonətkarlar qrupunu yaratmış vo nəticədə qisa miiddotdo bu sahodo cox böyük «clmi noticolon> oldo cdilmişdir. Böyük sə-notkar təsadüfon demirdi ki, «Molla Nəsroddin»i təbiət özü yarat-dı, zəmanə özü yaratdı. Bu elə bir zəmanə idi ki, millot, xalq de-mok olar ki, cəhalot yuxusuna dalmışdı, onu hər vasitə ilə oyatmaq mümkün olmurdu. Bunun üçün böyük sonətkarların satira qələmi lazım idi. Horn do bu elo nadir istedadlı qəlom olmalı idi ki, o düz hədofə dəysin, yəni K.Marksın sözləri ilo deyilso, gərək satirikin osərini oxuyanda xalq özii öz halından dohşətə golib titrəsin, onda qeyrət hissi baş qaldırsın və o dözülməz vəziyyotdon qurtannaq üeün rəşadət göstərsin.

Təsadüfı deyildir ki, «Mo11a Nəsrəddin» jurnalının noşri üçün nəzərdə tutulan proqramda: atmacalar, felycton, yumorlu şerlər, yumorlu teleqramlar, satirik hekayələr, lətifəlor, yumorlu elanlar, karikatura və illüstrasiyalar, poçt qutusu vo s. Yəni 11 bonddən 9-u satira və yumorla bağlı idi. Bunu təsadüfi hesab etmək olarmı? Əsla yox! Burada ilk növbədə xalqin psixologiyasını dərindən öy-rənmək, onu diizgün nozoro almaq, ona təsir etməyin yol və vasi-tolərini adekvat surotdo müəyyənləşdınnək amalı ön plana keçirdi.

«Molla Nosroddin» jurnalında karikatura, illüstrasiya və şəkil variantının seçilməsi, ona geniş ycr verilməsi etnik psixologiya nöqteyi-nəzərdən Cəlil Məmmədquluzadonin böyük koşfı idi. Əv-vola, o dövrdo xalqin icorisindo oxumağı bilənlər çox az idi, amma sokli, karikaturanı qavramağa, onun mənası üzorində baş sındırma-

91 ğa psixoloji cohotdon hazır olanlar cox idi. Bununla juraal gcniş kütlənin şüur səviyyəsino uyğunlaşdınlırdı. Çünki geniş kütlonin şüur soviyyəsini nəzərə aldıqda abstrakt sözlü - məntiqi izahdan oyani şorh üsulu daha müvafıq vo asan anlaşan olur.

İkincisi, jurnalda sözdən istifado do tamamilo başqa səciyyə daşıyır, sözlü izahat, nəsihətçilik, bu vo ya digər məsələ barədə miicorrod mühakimolor konara qoyulur, insanı düşünmoyə, lazımi nəticələri özü çıxarmağa vadar edon yollar seçilir.

Miiasir psixologiya və təlim nəzəriyyəsində bclə bir müddəa əsas götiirülür ki, hər şcy müqayisodə dork edilir. Əgər insan idra-kı oxşar cisimlər arasinda fərqli cəhotləri vo bir-birindən çox uzaq olan, ilk nəzərdə heç bir oxşarlığı olmayan obyektlər arasinda ox-şar cəhətləri tapa bilərsə onun idrak foaliyyoti daha səmərəli, daha mohsuldar vo foal olur. Yoni bu halda insan nəyisə axtarır və aktiv fıkri foaliyyot sayəsində onu tapır.

Dcməli, idrak obyektlərini qarşılaşdınnaq, tutuşdunrıaq, onlar arasinda oxşar və fərqli cəhətləri, eloco do onlan törədən sobəblə-ri tapmaq insamn tofokkiir fəaliyyətini çox məhsıldar vo somorəli edir. Bu cohəti nəzərə alaraq hcç bir izahat vcrmədən ilk növbədo «Molla Nosroddin» junıalının 7 iyul, 1906-cı il, 14-cü nömrəsindo «lağlağı» imzası ilo cap olunan «Axund ilə keşişin vəzi» adlı mə-qaləni olduğu kimi vermok yerino düşər.

«İrəvan quberniyasında bir kond var, adı «Samanlıq»dır. Kon-din camaatı yarıya qədor emıəni və yansı müsolmandır. Bir gün at ilo homin kəndin miilkodarı Rəhim bəyə qonaq gedirdim. Yay fəs-li idi. Uca atın üstündə oturub kəndin alçaq divarlanndan həyətlə-rin hamısını görürdüm. Həyətin birində bir crməni arvadı toyuq-cü-coyə don səpirdi. Bir hoyotdo bir müsolman arvadı arxın konarın-da qab yuyurdu. Həyotin birində bir crmoni uşağı ağacın kölgəsin-də oturub kitab oxuyurdu. Bir həyotdə 12-13 yaşında bir miisəl-man uşağı pişiyin quyruğuna ip bağlayıb həyotin o tərəfinə, bu to-rofino qaçırdı vo pişik movuldaya-movuldaya uşağın dalınca dal-dalı horəkot cdirdi.

Həyətin birində böyük tut ağacının kölgəsindo bir ncçə ermə-ni oturub çörək yeyirdilər. Keşiş ayaq üsto dumb sağ olini yuxarı qovzayıb danışırdı. İstoyirdim kcçib gedəm, haman keşişdon bir söz eşidib atı saxladım. Keşiş uca soslo dcdi: «Hayreniq. hayrcniq, hayreniq!» (hayreniq erməni dilindo «vətən» demokdir).

Çünki mən erməni dilini başa düşürom, bir qədər dayandım kc-

92 sısin sözlorino qulaq asam. Bu hcyndə küçənin bir torofindon mü-solman danışığı eşitdim. Atı qabağa sürüb gördiim ki, küçə ayrı-mmda divarın kölgəsindo 4 müsəlman oturub. Bunların, biri Axund Molla Qurbanqulu Molla Qurbanəliyev idi. Bu axundu mon çoxdan tanıyırdım, özü də İran əhlidir. Molla Qurbanqulunun olindo bir kitab var idi. Molla özü do kitabı oxuyurdu vo kəndlilər diqqəti-tam ilo qulaq asırdılar.

Keşiş uca soslo kondliloro bu sözləri deyirdi: «Ermoni milloti-nin dünyada üç sevgili balasi var «voton», «millot» vo «dil» vo no qodor ki, biz homin iic sevgili balaların yolunda fəda olrnaga qadi-rik, no Osmanlinin homdiyyo osgori vo kiirdlori, no Rusiyamn Qa-lisinlori vo no zomanonin qeyri bir təğazası ermoni millotinin bo-qasina xolol yetiro bilmoyocoklor.

Kcşişin bu sözlorindən sonra Qurbanqulunun sosi goldi. Molla kitabdan bu sözləri oxuyurdu: «Babi-hoftum: ogor bir şoxs yata yu-xusunda hocomot goro, haman şəxs dünyada heç bir bolaya vo na-xoşluğa giriftar olmayacaq».

Keşişin belo sosi golirdi: cy monim ermoni qardaşlanm! Diin-ya xolq olunandan indiyo kimi cnnoni tayfasi miixtolif millotlorin cövr vo zülmünə düçar olub, qarışqalar at nalının altinda ozilon kimi ermənilər qüvvətli vo bimürvət tayfaların yumruğunun altinda pamal olublar. Bununla belo ermoni öliim halında can vero-vero ge-no deyib: «Voton, voton, millot, hayrcniq». Ey monim qardaşlarım, no qodor ki, millot, dil vo voton yolunda fəda olmağa biz qadirik. comi dünyanın tayfaları miittofiq olub bizim üstümüzə hiicum goti-rolor, biz geno onlann qabağında dayanıb dilimizi vo votonimizi miihafizot edo bilocoyik. Yaşasın voton yolunda foda olan cnnoni millәti, yaşasın millot uğrunda şəhid olan qardaşlar. Gctso, getso, hayreniq!

Molla Qurbanqulu kondliloro deyirdi: ağacın altinda, suyun qi-rağına böl etmok yaxşı deyil, çünki həmzad, əcinno, şəyatin insana zorər yetirər. Çaharşənbo, şonbo vo tok giinii qobiristana vo hama-ma gctmok olmaz, çünki bu gi'mlordo ocinno vo divlor qobiristana vo hamama com olub qonaqliq cdorlor vo homin giinlor bunlann bayramıdır, insani görsələr zoror yetirorlor. Ogor bir kosin belo bir qoza başına gəlsə, durmayıb golsin monim yanima, vaxt ikon ona «həft həsar»duası yazım...» İmza Lağlağı.

Məqalənin təhlilindən aydm olur ki, əvvəla, iki qonşu etnosun psixoloji xüsusiyyotləri пeco məharətlə qarşılaşdırılır, iiz-üzo qo-

 yulur. Yoni bir moqalodo etnik psixologiya elminin çox miihiim b' problemi - etnik xüsusiyyətlərin tozahiirii vo törənməsi səbobləri пeco məharətlə açılır. Başqa sözlo, torbiyovi təsir üsulları vasitosilo yaradılmış stereotip və yönümlər ayn-ayn xalqlarda etnik psixoloji xüsusiyyotlərin fonnalaşmasının osas mexanizmi kimi açılıb göstərilir. Təsadüfı deyildir ki, etnik psixologiyanin görkomli nü-mayəndələrindən olan alman psixoloqu V.Vundt göstorirdi ki, şox-siyyot miioyyon mədəniyyətə xas olan tipik torbiyo metodlan vasH tosilo formalaşır. Elo xalqin tipik torbiyo iisullan etnik ümımiliyi, başqa sözlə, etnosun psixologiyasını formalaşdırır.

İkincisi, ilk nəzərdə giizoran psixologiyasi soviyyosindo «Mol-la Nosrəddin» jurnalı sohifolorindo bu vo ya digor etnosun psixoloji xiisusiyyotlori barodo elo molumatlar verilir ki, onlar sözün hoqi-qi monasında özünün adekvatlığı ilo seçilir vo elmi ümumiləşdir-mənin bəhrosi olduğuna şübhə yeri qoymur. Başqa sözlə, «Molla Nəsrəddin» jurnalında etnik psixoloji xüsusiyyotlorin inikası faktların təsbit vo tosvir edilməsi soviyyosindo qalmır, onlann tohlili vo mənalandırılması özünün elmi adckvatlığı ilo diqqoti colb edir.

Eyni yanaşma torzi vo psixoloji monalandinna M.Ə.Sabir irsin-do do aydin surotdo nozoro carpir.

Azorbaycan xalqı özünün bonzorsiz xiisusiyyotlori ilo seçilir. Bizim ədobiyyatımızda arvadının gözəlliyi ilo açıq-aşkar foxr edon, öyünən kişi obrazı yoxdur. Azorbaycanlı ana yeni dogulmus qız uşağı üçün cehiz yığmağa başlayır.

Dünyada boşanma, ailədə qeyri-sabitlik. xoyanot baş alıb ge-dir, biz isə «ər evi ~ gor evi» deyirik vo bu ülvi anlamla da ailəmi-zin saflığını, möhkəmliyini qoruyub saxlaya bilmişik. Ailoni uşaq kökündə qururuq. «Uşaqların ruzisini Allah yetirir» - deyirik. Amerikada göz vurmaq adi ünsiyyət vasitəsi sayılır və uşaqlara ki-çik yaşlarından onun qaydalannı öyrədirlər. Biz isə uşaqların göz vurmasını rəğbotlondinnirik. İllah da ki, qız uşağı göz vura... Bu xüsusiyyotlor ilk baxışda bəlkə də adi görünür, oslindo iso xalqın bənzərsiz psixologiyasını bilavasitə öz damlasında oks etdirir. Homin psixologiyanin formalaşmasında zəngin ədəbi-bədii irsimiz də mühüm rol oynayıb. Onları öyronmək, izah etmək vacibdir.

Zəngin ədəbi-bədii irsimizdo oks olunan etnik psixoloji xüsu-siyyətlorimizin, eloco do miiasir faktlann tohlili osasinda belo qo-naoto golmok olar ki, iimumon xalqımız özünün ctnik psixoloji xii-

 susiyyotlorino holo kifayot qodor yaxşı bolod deyildir. Elo bunun noticosidir ki, özümüzü lazımınca yaxşı dork etməmişik. Xüsuson do milli özünüdərk, iimumi milli şiiuun fonnalaşması istonilən so-viyyədə deyildir. Etnik vo ya milli psixoloji xiisusiyyotlorimi/in dork edilmosi bir çoxlarında yaxşı halda bölgə, rayon, hotta mohol-1ə səviyyəsilə mohdudlaşır vo noticədo xırda yerliçilik hissi iimu-mmilli hisso, amala, iimumi votonporvorliyo, milli birliyo iistiin golir. Buradan da çox asanlıqla mohəlliçilik, yerliçilik, dostəbazlıq psixologiyasi nəşət edir vo intişar tapir. Belo bir parçalanmada maraqh olan xarici vo daxili qiivvolor bu cohotdon iimumi milli mo-nafeyo, iimumi dövlətçiliyo, milli birliyo qarşı cox moharotlo istifado edirlor. Mohdud düşüncəli

votəndaşlarımız da belo bir tora asanlıqla düşürlor. Hotta qonşusu, yaxud iş yoldaşı ilo sözü diiz gol-moyondo bunu rayon vo ya bölgo fərqi vo ya xiisusiyyoti kimi qo-lomo verirlor. Bu cəhot ayп-ayп müəssisələrdə rəhbərlik vo idaro-ctmo sahosindo nozoro çaфdıqda bunu homin müossisə başçısının «psixoloji nadanlığının fenomenal səviyyəyə çatması» kimi qiy-mətləndirmok olar. Yoni homin sahədəki soriştəsizlik, başqa söz-lə, yalnız etnik psixoloji xüsusiyyətlorə deyil, hotta ayп-ayп adamlann psixologiyasina, onlann davranış vo roftanna nabolodlik son nəticodo idaroetmo işinin pozulmasına, çox ciddi münaqişo vo konfliktlərə gətirib çıxanr. Buna goro do holo 9-10 **il bundan ovvol ciddi xəbərdarlıq kimi deyilon: «Psixoloji səriştosizliyimiz xalqı-mıza ağır başa golocok» - fıkrino qayitmaq, onu da olavo etmok istordik ki, miiasir şəraitdo yoni miistoqilliyimizin, iqtisadi vo modo-ni əlaqələrimizin genişləndiyi bir dövrdo xalqımızın etnik psixoloji bilikloro cox ciddi ehtiyaci var. Homin ehtiyacı ödomok iiçiin so-lahiyyotli orqanlar rcspublikamizda, noinki etnik psixoloji todqiqat-lara, hom do etnik psixoloji biliklorin geniş təbliğinə ciddi kömək-lik göstormolidirlor. Bu sahədə orta vo ali moktob miiollimlorimi-zin, tərbiyəçilərin üzərinə daha ciddi vo məsuliyyətli vəzifə düşür. Homin vozifoni xalqımızın hor bir qeyrotli övladı vaxtında vo şo-roflo yerino yetirtlmolidir. Sonra, indi olduğu kimi, artiq gee olar.** Axi, **etnik psixoloji xiisusiyyotlorimizdon biri do gee ayılmağımız, long 1əфəптəyJ1Гпг, vaxtında görüləsi işlərimizi, adəton, sonraya saxlamağımızdır. Bolko, elo ona görə:** «A11ah **sonrakı bolalardan saxlasın!» - deyirik. Ən böyük bola isə xalqımız üçün, ilk növbədo, milli birlik şüurunun, etnik psixoloji ümumiliyin, milli özünüdərkin lazımınca toşəkkül tapmaması olur ki, homin bolanın tezliklo ara-**

 dan qaldırılması üçün təsirli üsullardan istifadə etmoklə yanaşı, zəngin ədəbi-bədii irsimizə də fəal surətdə dönməyimiz və ondan bəhrələnməyimiz zəruridir.

Psixoloji elmlər sırasında xüsusən do müasir dövrdə respubli-kamız üçün ciddi əhəmiyyət kosb cdən mühüm sahələrindən biri hüquq psixologiyasıdır.

Hüquq psixologiyasi (latin sözü - yuris - hüquq) psixologiya elminin miihiim sahosi kimi insanlarm hüquqla tənzim edilon miinasibotlor sahəsində onlann psixi fəaliyyətinin qanunauyğunluqla-rını və mexanizmlərini öyronir.

XIX əsrin sonları vo XX əsrin əvvollorində hiiquq psixologiyasi sahəsində ilk eksperimentlər aparılıb. Homin dövrlərdə ən çox şahid ifadəlorinin və dindirmolorinin psixoloji mosololorinin öyro-nilməsinə diqqot yetirilib, sonra cinayətdə iştirakın diaqnostikası problemləri araşdırılmışdır. Burada, olbəttə, cinayətkarların psixologiyasi mosololorinin aydınlaşdırılması, onlann həyat tərzinin vo davranışının xüsusiyyətlərinin öyrənilmosi önəmli yer tutur. Şahid ifadələrində sohvlərin meydana golməsi səbəbləri və şəraiti do hü-quq psixologiyasinda xüsusi olaraq araşdırılır.

Deməli, hiiquq psixologiyasının miixtolif saholori vardır. Bura-ya ilk növbədə kriminal psixologiya - cinayətkar davranışın psixoloji mexanizmi və cinayotkarın şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyot-lorini öyronən sahə aid edilir.

Məhkəmə psixologiyasi daha geniş saholori əhatə edir, yoni mohkəmə işi vo məhkəmə psixoloji ekspertiza məsələləri ilə bağ-lı problcmləri öyronir. Yoni burada osason cinayotin morhololori-ni, xüsusən motiv və moqsədlərini (kim vo ya nə insanı cinayətə tohrik edir, cinayət nəyin xatirino edilir), cinayotin hazirlanmasi və hoyata keçinlməsi zamanı təzahür edon iradi vo cmosional proscs-lərin xiisusiyyotlorini, cinayotlo bağlı olan psixi halətləri araşdırı-hr.

Məhkomə psixologiyasi hom də istintaq və mohkomə işinin psixoloji əsaslarını, yəni cinayətkarın vo homin cinayotin açılma-sında iştirak cdən şəxslərin (müstəntiqin, hakimin, miidatiəçinin, ittihamçının, müqəssirin, şahidlərin vo başqalarının psixoloji xüsu-siyyətlərini öyrənir.

Eloco də təhqiqat vo məhkəmo prosesinin gedişində cinayətdo iştirak edən şəxslərə göstərilon psixoloji təsirlərin, ayп-ayп istintaq əməliyyatlarının dindirmə, üzləşdirmə, tanınmaq üçün təd-

 qiqctmə, hadisə yerinin, eloco də lazımi şəxslərin müayinə edilmə-м. axtarışaparma, istintaq eksperimcnti və s. təşkilinin, planlaşdırıl-tnasının vo icrasmın psixoloji osaslarını araşdınr.

Əlbəttə, hüquq psixologiyasinda əmək islah psixologiyasi mə-sololəri - yəni hüquq pozanların tərbiyəsi və yenidən tərbiyəsi problcmləri, adamlarda hüquqi şüurun formalaşdırılması, onun po-/ıılması səbəblorinin aydınlaşdırılması da önomli ycr tutur.

Deməli, hüquq psixologiyasi insanların hüquq nonnalarının tətbiqi, hüquqla bağlı foaliyyətdə iştirakı ilo olaqodar olaraq meydana çıxan psixi həyat hadisələrini vo onlann qanunauyğunluqları-nı öyrənir. Burada mövcııd hüquq normalarına subyektiv münasi-bətin aşkar edilməsi, onun düzgün istiqamətləndirilmosi ön plana kcçir. Xüsuson do bizim etnik xüsusiyyotlorimiz vo sosial-psixoloji münasibətlərimizin məxsusi cəhətləri hüquq psixologiyasinda ycni yanaşma tərzinin formalaşmasını zoruri cdir.

2. Psixologiya elminin başqa elmlərlə olaqosi

İnsan haqqinda elmlor kompleksindo psixologiya elmi miihiim yer tutur. Elmşünaslar bu cohoti aynca qeyd edirlor. Moşhur sovet lilosofu akademik B.M.Kedrov clmlərin təsnifatını işlərkən elmlor sistemindo psixologiyanin roluna xiisusi diqqot yetirmişdir. Homin təsnifat şokil 19-da verilmişdir.

Diqqotlə baxsaq B. M. Kedrovun təsnifatında clmlərin üçbucaq şəklində «tosvir» olunduğunu görorik. Bu montiqi cohotdon diiz-gündür; clmləri adətən üç böyük qrupa bölürlər: f o l s o f i clmlər, h u m a n i t a r elmlor vo t o b i i (tobiot vo ya tobiot-şünaslıq) elmlor (texniki elmlori uzun miiddot tobii elmlor sırasına aid etmişlor, son zamanlar onlan aynca elm sahosi kimi forqlondi-rirlor). B. M. Kedrovun tosnifatında başlıca cohot ondan ibarotdir ki, burada psixologiya «clmlor üçbucağının» lap morkozindo yer-loşdirilmişdir. Bu o demokdir ki, psixologiya folsofi, humanitar vo tobii elmlori bir-birilə əlaqolondirən vəsilo rolunu oynayir.

Elmi biliklorin iimumi sistemindo psixologiyanin on başlıca tunksiyası clo ondan ibarotdir ki, psixologiya bir çox elm saholori-nin nailiyyotlorini sintc/ edorok insanı öyronon elmlorin bolko do hamisinin inteqrasiya vasitosi kimi özünü göstərir. Görkomli sovet psixoloqlan B. Q. Ananyev, B. F. Lomov vo b. göstərdikləri kimi,

labial qcyri-üzvi
yoni
_cojn|y^4Hofəj^

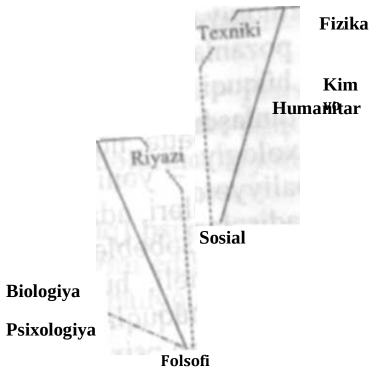

ŞoMW.B.M.Kadrovagöroe.mlerin.e snifat.

onun tarixi vozifosi do mohz bundan ibarotdir,

onun inkişaf perspektivlori do elo bununla bağlıdır.

Psixologiyanin öyrondiyi məsolələr miixtolif elmlori maraq-landinr. Homin elmlorin tam olmayan siyahısı, bclodir: sosiologi-ya, demoqrafiya, estetika, etika, siyasi, hiiquqi, iqtisadi, tarixi elmlor, pedaqogika, dilçilik, kriminologiya, semiotika, ctnoqrafiya, antropologiya vo s.

Bu baximdan biz psixologiya elminin folsofi, humanitar vo tobii elmlorlo qarşılıqlı olaqosini miixtolif faktlar əsasında aydınlaş-dıra bilorik.

Tarix. iqtisadiyyat, etnoqrafiya, sosiologiya, linqivistika, odo-biyyatşünaslıq, sənətşünaslıq, hiiquqi, siyasi, tobii elmlorin öyron-***diyi*** proses vo hadisolorin todqiqi mahiyyot etibarilo psixoloji prob-lcmlərin qoyuluşuna gotirib çıxarır. Psixologiyanin yuxanda qeyd etdiyimiz ayn-ayn saholori - psixolinqivistika, iqtisadi, sosial, pedaqoji, tibbi, miihondislik psixologiyasi vo s. bu baximdan noinki miihiim elmi, hom do praktik ohomiyyoto malikdir. Psixologiyanin başqa elmlorlo olaqosi o qodor çoxcohotlidir ki, hotta onlann hiidu-dunda aynca psixoloji bilik saholori fonnalaşmışdır. Mosolon, ictimai elmlorlo (sosiologiya, iqtisadiyyat, hiiquq vo s.) psixologiyanin hududunda sosial psixologiya, eloco do onunla bilavasitə bağlı olan tarixi, iqtisadi, etnik. hiiquqi, siyasi, pedaqoji vo s. psixologiya, psi-xolingivistika, incosonot psixologiyasi və s. fonnalaşmışdır. Tobii elmlorlo psixologiyanin hududunda iso zoopsixologiya, miiqayisoli psixologiya, psixofiziologiya, psixobiokimya, tibbi psixologiya, ncyropsixologiya vo s. təşəkkül etmişdir. Texniki elmlorlo psixolo-kiyanin hududunda omolo golon elmlor icorisindo iso miihondislik psixologiyasi miihiim yer tutur. Təyyarəçilik psixologiyasi vo kos-mik psixologiyanin meydana gəlməsi vo inkişafı da clmi-tcxniki to-roqqi ilo bağlıdır.

Bir cohoti do aynca qeyd etmok lazimdir. Psixologiyanin özü-nün do miistoqil elm sahosi kimi fonnalaşması da folsofi, humanitar vo tobii elmlorlo bilavasito bağlıdır. Bir torofdon, folsofi vo humanitar elmlorin, dikor torofdon iso tobii elmlorin inkişafı prosesindo psixoloji elmlorin problemlori omolo gəlmişdir.

Miiasir dövrdə psixologiyanin miixtolif elmlorlo qarşılıqlı olaqosi şəbəkəsi daha da genişlonmişdir. Psixologiya psixi hoyatm qa-luinlanni öyrənərkən bu vo ya digor dorocodo insan problemini todqiq edon biitiin başqa elmlorin nailiyyotlorindon istifado edir. O, bu nailiyyotlordon istifado ctmodon inkişaf edo bilmoz. Psixologiya elminin metodlan da. birinci növbodo, bu prosesdə formalaşmış-dır.

Elmi-texniki inqilab şəraitində hor hansi bir elmin başqa elmlorlo qarşılıqlı olaqosi no qodor zoruri olsa da, burada bir elmin nozori sxemlorinin vo mctodlannin **mexaniki** surotdo başqa bir elm sahəsinə keçirilməsi üçün imkan yaranır. Elmşünaslıqda belo halla-ra reduksionizm (latınca reductio - qayıtma, geriyə çəkmək demokdir) dcyilir.

Son zamanlar psixologiyada reduksionizm haqqinda az danışıl-mır. Psixologiya sahosindo reduksionizm psixi hadisolorin fiziolo-ji, biokimyovi, biofıziki hadisələro müncər edilməsi, onlarla qarış-dırılması, hotta ovoz edilmosi kimi özünü göstərir. Bu cohotdon psixologiyada rcduksionizmin miixtolif formalanm fizioloji, bioloji, kibemetik, sosioloji, riyazi vo s. formalanm forqlondirirlor. Reduksionizm mahiyyot etibarilo psixoloji qanunauygunluqlan tohrif edir vo ya bilavasito inkar cdir. Sistcmlilik prinsipinin totbi-qi reduksionizm hallannin aradan qaldırılması üçiin xüsusi ohomiyyoto malikdir.

Psixologiyanin başqa elmlorlo qarşılıqlı olaqosi onun inkişafı-nın başlıca şərtidir. Yeni problemlor mohz bu zomindo meydana çı-xır, onun osasinda yeni mctodlar formalaşır, yeni faktlar oldo olunur, yeni konsepsiya vo nozoriyyələr yaradılır.

Nəzəriyyə, 3. eksperiment və praktika

Elmi-tcxniki tərəqqi dövrünün sociyyəvi xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki. elm cəmiyyətin nəinki sosial, hom do iqtisadi həyatına nüfuz edir, bilavasito məhsuldar qüvvəyə çevrilir; el-mi-texniki fıkrin nailiyyətlori sonayenin, kond tosorrüfatının, maa-rifın, səhiyyənin və s. inkişafında miihiim rol oynayır. Bütün elm sahəlorində olduğu kimi psixoloji tədqiqatın metodolokiyası və metodikasında da bu zomində yeni paradiqmalar (yunanca **parade-iqma** -misal, niimuno demokdir) və ya müddəalar omolə golmişdir.

XX osrin 30-cu illorində psixoloji todqiqala verilon osas tələb belo idi: nəzəriyyəsiz eksperiment hom kordur, hom do kardır. Elmi-tcxniki torəqqi dövründo iso psixoloji tədqiqatın metodologiya-sı və mctodikasının ən başlıca paradiqması aşağıdakııdan ibarotdir: **nəzəriyyə, eksperiment, praktika.**

Bu baximdan başqa elm sahələrindo olduğu kimi, psixologiyada da totbiqi todqiqatlar xiisusi ohomiyyot kosb edir. Lakin buradan səhv nətico çıxanb belo hesab etmok olmaz ki, miiasir dövrdo fundamental todqiqatlann rolu guya azalmağa başlamışdır. Məsolənin belo qoyuluşu tamamilo birtorofli olardı. Başqa saholordo olduğu kimi psixologiyada da fundamental todqiqatlann ohomiyyoti noin-ki azalmir, oksino, clmi-tcxniki tərəqqi dövriindo daha da artir vo onlar bu şoraitdo totbiqi todqiqatlann inkişafında miihiim rol oyna-mağa başlayırlar.

Psixologiyada totbiqi todqiqatlar osason iki istiqamotdo apan-lir. Birinci istiqamot üçün başlıca cəhət ondan ibarotdir ki, totbiqi problemlor fundamental todqiqatlar osasinda miioyyon olunur vo ya fundamental todqiqatlann noticolori bilavasito praktikaya totbiq edilir. Miixtolif elmlorin inkişaf tarixi göstərir ki, homin istiqamot totbiqi todqiqatlann somərəliliyi baxımından da böyük imkanlara malikdir: fundamental todqiqatlar vasitosilo kəşf cdilmiş vo ya mii-oyyon olunmuş qanunauyğunluqların praktikaya totbiq olunmasi üçiin bu zaman olverişli şorait yaranır. Bir çox elm saholorindo (nozori fizika, riyaziyyat, kimya, biologiya və s.) apanlan fundamental todqiqatlann, mosolon, texnikanın inkişafı üçiin ohomiyyətini xa-tırlasaq, fıkrimiz aydin olar. Bu cohot psixologiya elmi üçün do so-ciyyovidir.

Totbiqi todqiqatlann inkişafında ikinci istiqamot do miihiim yer tutur: bu istiqamot daxilindo totbiqi todqiqatlar bilavasito funda-

mental todqiqatlann noticosi kimi deyil, praktik tolobatlar osasinda meydana çıxır. Bu zaman xalq təsərrüfatı vo modoniyyotin miixtolif saholori totbiqi psixoloji todqiqatları maliyyələşdirir vo bununla da elmin inkişafı üçiin olverişli şərait yaradırlar. Homin istiqamot çərçivəsindo totbiqi psixoloji todqiqatlann bozi xiisusiyyotlori ilo tan ış olaq.

İctimai hoyatin ayn-ayn saholorindo comiyyotin obyektiv inki-şaf qanunlanna miivafiq olaraq miixtolif praktik mosololor meydana çıxır. Bu zaman clo bir voziyyot yaranir ki, elmdo (bizim misa-lımızda psixologiyada) holo öyronilməmiş hor hansi bir mosolo ictimai hoyatin konkret bir sahəsindo böyük praktik ohomiyyot kosb edir. Totbiqi problemlərin holli baximindan burada iki yol vardir: praktika ya «oturub» homin problemin elmdo haçansa holl olunaca-ğı günü gözlomoli, ya da özünün inkişafı namino problemin tezlik-lo holl olunmasi iiçün tosirli yol tapmalıdır. Miiasir dövrdo ictimai praktika mohz ikinci yola üstünlük verir: bilavasito yaranmış praktik tolobatlann tomin olunmasi moqsodilo apanlan totbiqi psixoloji todqiqatlar da bu zomindo meydana çıxmışdır. Miioyyon bir praktik vozifoni bilavasito holl etmok. miivafiq tədqiqatın noticolo-rini tczliklo totbiq cdorok comiyyotin maddi vo ya monəvi hoyati-mn hor hansi bir cohotini daha da tokmilləşdirmək vo s. onlann osas vəzifəsini təşkil edir.

Təbiotşünaslıq (xüsusilo fizika, riyaziyyat. kimya, biologiya vo s.) vo texniki elmlor sahosindo totbiqi todqiqatlann ohomiyyoti, birinci növbodo, onlann iqtisadi somorosi ilo miioyyon olunur. iqtisadi somoro psixoloji todqiqatlar sahosindo do miihiim göstorici hesab edilir. Hotta psixologiyanin bozi saholorindo, mosolon, miihondislik psixologiyasi vo ya təyyaroçilik psixologiyasi sahosindo iqtisadi somoro todqiqatlann ohəmiyyətini göstərən osas meyar kimi meydana çıxır. Lakin bununla yanasi psixologiya sahosindo totbiqi todqiqatlann psixoloji somorosi xiisusi ohomiyyot kosb edir. Bu to-sadiifi olmayib, hor şeydon ovvol, onunla bağlıdır ki, psixoloji tod-qiqatlarda iqtisadi somoro dolayi yolla - psixoloji somoro vasitosilo oldo edilir. Mosolon, doqiq miioyyon edilmişdir ki, kollcktivdo sosial-psixoloji iqlimin saflaşdırılması noticosindo omok mohsul-darlığı 18 faiz artir. Burada i/ahata, пeco deyorlor, ehtiyac yoxdur. Tokco bu fakt psixologiya sahosindo totbiqi todqiqatlann hom do böyiik iqtisadi ohomiyyoto malik olduuunu osash surotdo siibut et-di.

Çernobıl AES-də baş vermis qəza göstərdi ki, psixoloji tədqi-qatın nəticələrino məhol qoymamaq böyük iolakətlə nəticələnə bilor. Qəzadan bir neço ay ovvol psixoloqlar miioyyon etmişdilər ki, blokda iş şəraiti operatorlarda yeknəsəqlik (monotoniya) vo stress halları əmələ gətirir və nəticədə bəzən 30 - 50 saniyə operatorun şüurunun yaymması, yaxud yalançı qəza siqnalı «eşitmək» halları-na tosadüf edilir. Belo halların qarşısmı almaq üçün psixoloji tövsi-yələr hazırlanmış və AES-in rəhbərliyinə təqdim edilmişdir. Lakin həmin tövsiyolərin nozəro alınması rəhbərlik torofindon təxirə sa-lınmışdır. Yalnız qəzadan sonra bu fakt aşkar edilmiş və «Pravda» qəzcti haqlı olaraq, bu hadisəni bir sıra müəssisə rəhbərinin «psi-xoloji nadanlığının fenomcnal səviyyəyə çatması» ilo izah cdir. Deməli, psixoloji savadsızlıq bir sıra hallarda, nəinki ayп-ayп mü-ossisolordə, hətta böyiik bir regionda adamlara çox baha başa gəlir. Bu cəhət rəhbərlik və idarəetmə sahosindo daha aydın surotdo nozoro çarpır. Belo ki, idarəetmədə təzyiq və qorxutma, adamları kabus kimi izləmək və uzun müddot xof içində

saxlamaq, sosial gərginliyi artırmaqla mohdudlaşmır, işdən, foaliyyətdən, mənəvi sərvətlərdən yadlaşmanı güclondirir, ümıımin monafeyinə biganolik artır.

4. Psixoloji tədqiqatın metodları

§1. Psixoloji todqiqatlann metodoloji əsaslan

Psixoloji tədqiqatın metodları dedikdə, bu clmin öz predmetini, mövzusunu todqiq etmək üçün istifado etdiyi yol və vasitəlorin məcmusu nozordo tutulur. Hor bir elm sahosindo olduğu kimi, psixologiyanin da todqiqat metodları onun mctodologiyasi ilo bağlıdır.

Metodologiya nodir? Miiasir elmdo metodologiya termin-i üç monada işlənilir. Bunlar aşağıdakılardan ibarotdir:

1. Ümumi metodologiya; 2. Xiisusi metodologiya; 3. Metodologiya - konkret metodik priyomlarm mocmusu kimi.

I. Ümumi metodologiya dedikdə tədqiqatcının istinad etdiyi iimumi folsofi yanaşma, iimumi idrak iisulu nozordo tutulur. Sovet psixologiyasimn mctodoloji osasim dialcktik vo tarixi materiali/-min prinsip vo müddoaları təşkil edirdi.

II. Xiisusi metodologiya dedikdo miivafiq elm sahosindo, bizim 102 misahmizda, psixologiyada totbiq olunan metodoloji prinsiplorin mocmusu nozordo tutulur.

Elmin prinsiplori elmin metodoloji osaslanni ifado edir. Klas-sik psixologiyanin prinsiplorindon forqli olaraq sovet psixologiyasinda yeni prinsiplori - **determinizm priıısipi. şüur vo foaliyyotin vəhdəti prinsipi. psixikanm fəaliyyətdə inkişafı prinsipi** for-mulo cdilmişdi. Bu prinsiplər sonraki illordo miixtolif istiqamotlor-do totbiq olunmuş, daha da dəqiqləşmiş vo sözün osl monasmda so-moroli todqiqat strategiyasma çcvrilmişdir. Psixologiyada bunlarla yanaşı bir sira miihiim prinsiplor do işlənilmişdir ki, onlann icorisindo **sistemliiik prinsipi** diqqoti daha çox colb edir.

Determinizm (latinca determunase - miioyyon etmok demokdir) ictimai vo tobii hadisolorin sobobi haqqinda tolimdir. Determinizm prinsipino goro psixoloji hadisolor maddi hoyat vasitolori, istehsal üsulunun inkişaf qanunlan ilo, ictimai miinasibotlorlo, sosial hoyat torzi ilo miioyyon olunur vo onlann dəyişilməsi ilo do doyi-şilir. Beləliklə do homin prinsip psixoloji hadisolorin mənşoyini, onlann yaranmasini şərtləndirən amillorin, başlıca inkişaf qanuna-uyğunluqlarının tohlil edilmosini nozordo tutur.

idealist psixologiya determinizm prinsipini ya tamamilo inkar edir, ya da idealist mahiyyot daşıyan, obyektiv sobobiyyoti inkar edon indetenninist, ya da mexaniki determinizm konsepsiyalan iro-li sürür. XX yüzillikdə təbiətşünaslığın oldo etdiyi nailliyyotlor ba-xımından belo konsepsiyalar tamamilo əsassız körünür. Onlar insa-m oslindo maşın kimi tosvir cdir, psixi hoyati mexaniki qanunlar osasinda aydınlaşdırırlar. Belo determinizmo xotti detenninizm de-yilir.

Xotti determinizmo goro cavab horokoti bilavasito xarici so-boblo miioyyon olunur. Bu mexaniki prinsip özünün parlaq ifadosi-ni klassik biheviorizmdə tapmışdır. «Stimul - reaksiya» formulun-da stimul (S) həmişə səbəb, reaksiya (R) iso homişə noticodir. No-inki insamn, hotta hcyvanin belo davranışını bu prinsipo goro doqiq tosvir etmok miimkiin deyildir.

Misal göstərək: tutaq ki, meşədə ovçu güllə atmışdır. Bu zaman otrafdakı heyvanlar neco hərəkət edərlər? Biheviorist bu sua-la təxminən belo cavab verəcokdir: heyvanlar qaçacaqlar, halbuki çox vaxt bclə olmur. Yaralanmış vo ya yenico balalamış heyvan adətən başqa ciir hərəkət edir. ***ъф***

Başqa bir misala müraciət edək. İki adam təsəvvür edin. Onlar-103 dan biri üçiin «kitab», digəri üçün isə «büllur qab» və ya qızıl şey-lər dünyada ən qiymətli sorvətdir. Tutaq ki, mon Nizaminin nofis şəkildə çap olunmuş «Sirlər xəzinəsi» kitabını almışam və sevindi-yimdən az qalıram ki, uçam, hər ikisi mənim kefımin saz olduğunu görüb onun səbəbi ilə maraqlanırlar. Mon qürur hissi ilə deyirəm ki, Nizaminin «Sirlor xəzinosi» kitabını çotinliklo əldə etmişəm; görəsən, onlann hər ikisi monim sevincimə eyni dərəcədə şərik ola bilorlərmi?

Əlbottə, yox. Çünki onlann sərvət meylləri başqa-başqadır. Deməli, S - R formulu ilo bunu izah etmək mümkün deyildir. Xotti determinizm insamn psixi həyatının qanunlarını elmi şokildə ay-dınlaşdınnaq imkanı vennir. Çünki bu halda eyni bir stimulun hor bir kəsin sərvət meyli, dünyagörüşü, inamı, oqidosi ilo şərtlənən şəxsi linzadan neco sınıb keçəcəyini nozoro almirlar.

Sovet psixoloqlannin todqiqatlan osasli surotdo göstərdi ki, xarici alomin insana göstərdiyi tosirlor birbaşa deyil, vasitoli xarakter daşıyır: xarici alomdon olan tosirlor insamn daxili alomindo oks olunduqdan sonra bu vo ya digor efi'ekti verir. Bu qanunauyğunlu-ğu yuxarıdakı misalla izah edok: haqqinda danışdığımız hor iki adam özlərinin daxili alomi (bizim misalnnizda sorvot meyllori: biri kitabi, digori büllur qabı, qı/.ılı sorvot hesab edir) ilo bir-birindon forqlonirlor. Buna **goro** do onlardan birincisi monim sevincimə şə-rik çıxır, ikincisi iso, əksinə, üz-gö/ünii turşudur, hotta təoccüblə-nir.

Dcmoli, sobob olaqolorinin miixtolif tipləri mövcuddur. Hal-hazirda bu miihiim mosolo psixologiyada sistcmlilik prinsipi baxi-mındaş öyrənilir.

Miixtolif elm saholorindo, o ciimlədən psixologiyada sistemli yanaşma son zamanlar daha gcniş miqyasda totbiq olunur.

Psixi hadisolor sistemli xarakter daşıyır. Holo psixologiyanin miistoqil bir elm kimi inkişaf etdiyi dövrlərdo ayrı-ayrı psixoloqlar bu cohoto diqqoti colb etsolor do. sistemli yanaşmanın bir elmi prinsip kimi totbiq olunmasından ötrü psixologiya elmi uzun inki-şaf yolu keçmişdir.

Sistemli yanaşma prinsipi psixoloji hadisəlori - müxtolif koor-dinatlar sistemindo nəzərdən kcçimıək vo onlan şərtləndirən amil-lori elmi baximdan otrafli tohlil etmok imkani verir.

Foaliyyot prinsipi do psixologiyanin osas prinsiplorindon biri-dir. Ümumi psixologiyada şüur vo foaliyyotin vohdəti, psixikanin

104 foaliyyətdə inkişafı prinsiplori çoxdan vətondaşlıq hiiququ qazan-mış vo geniş totbiq olunur. Psixika inkişafın mohsulu vo foaliyyotin noticosi kimi nozordon kcçirildikdo, diizgün başa düşülə vo adekvat izah oluna bilor.

Şüur vo foaliyyotin vohdoti, psixikanin fəaliyyətdo inkişafı prmsiplərinin totbiqi ilo psixologiya tarixindo oslindo yeni morho-lo başlayır. Məsolənin kökü ondan ibarotdir ki, psixika vo şüur psixologiyanin tarixi boyu miixtolif idealist coroyanlar torofindon oy-ronilmişdir, lakin onlar psixika vo şüura xarici alomlo olaqosi ol-mayan xiisusi substansiya (latinca substantia - mahiyyot demokdir) kimi yanaşmış, onu davranış vo foaliyyotdon konarda todqiq etmiş-lor. Bu cohot introspektiv (latinca intro - daxil, spesto - baxiram demokdir) psixologiyada biitiin aydınlığı ilo tozahiir edir.

introspektiv psixologiyanin osasmı şüur haqqinda idealist to-səvvürlər təşkil cdir. Onun osas müddəası bundan ibarotdir ki, xarici alomdon forqli olaraq insamn şüuru ancaq özünümüşahidə vo yaxud daxili tocriibo, daxili gönnə yolu ilo dork oluna bilir. Bclo-liklo do introspektiv psixologiya şüuru introspeksiya - özünümüşa-hido yolu ilo dork olunan fonomenlorin mocmusu hesab edirdi. Özünümüşahidə onun yegano mctodu idi. Lakin bu yol elmi baximdan nöqsanlı idi. Özünümüşahido şüur faktlarını izah etmok üçün ilkin material vero bilor, lakin bu yolla psixi hoyatin qanunauyğun-luqlarim obyektiv surotdo öyrənmok mümkiin deyildir. introspeksiya bir todqiqat metodu kimi biitiin hallarda ancaq subyektivizmo gətirib çıxarır.

Elmin vozifosi tobiot vo comiyyot hadisələrinin, o ciimlodon psixi hadisolorin obyektiv qanunauyğunlıqlarını öyronmokdən ibarotdir. Şüur vo foaliyyotin vohdoti prinsipi psixi hadisolori obyektiv surotdo öyronmək üçiin yeni yol açdı. Bu prinsipin mahiyyoti ondan ibarotdir ki, şüur vo foaliyyot bir-birlorino oks olmadığı kimi onlar bir-birinin eyni do dcyildirlər. Şüur vo foaliyyot vohdot-dodir. Şüur foaliyyotin daxili planim, onun proqramim toşkil cdir. Şüur foaliyyot prosesindo formalaşıb inkişaf edir, foaliyyot prosesindo do tozahiir edir. Bu o demokdir ki, psixika vo şüurun obyektiv qanunauyğunluqlarını özünümüşahidə yolu ilo deyil, yalniz onun foaliyyotdo - omok, tolim vo oyun prosesindo tozahürlorini öyrənmək yolu ilo miioyyon etmok olar. Bu obyektiv yoldur: ona goro obyektivdir ki, bu zaman biz «...adamlar haqqinda, onlann öz oyinlorinə geydiklori gözəl libasa goro deyil, özləri üçiin götiirdük-

105 ləri gurultulu loqobə görə deyil, onların hərəkətlərinə görə və hə-qiqətdə nəyi təbliğ etdiklərinə görə...» (V.İ.Lenin) tikir yürüdürük.

Bir cohəti doqiqləşdirək. Özünümüşahido əsas tədqiqat meto-du kimi qəbul edilə bilməz. Lakin bu, ümumiyyətlə özünümüşahi-dəni inkar ctmək üçün osas vcrnıir. Hər bir adam özünü müşahidə cdo bilər. O, bu zaman özünün psixi hoyatı (mosolon, hissləri, diqqoti, hafizəsi, təfəkkürü, nitqi, əməlləri, davranışı, roftan vo s.) haqqinda başqa adama da molumat vero bilor. Belo şifahi hcsabat-lar psixoloqlar üçün do maraqlıdır. Lakin bu zaman onlar özünümü-şahidodən metod kimi istifado etmir, insamn özü haqqındakı şifahi hesabatlarını ilkin köməkçi material kimi todqiqat obyektinə çevi-rir, onu yeno do obyektiv metodun montiqino miivafiq olaraq işin nəticəsinə görə qiymotləndirir.

Əsl elmi psixologiya obyektiv todqiqat metodlanna istinad edir. Şüur vo foaliyyotin vohdoti, psixika vo şüurun fəaliyyətdo in-kişafı prinsiplori digor prinsiplorlo birlikdo psixologiyanin todqiqat strategiyasini miioyyon edir. Xiisusi metodologiyamn da osas vozi-fosi mohz bundan ibarotdir.

III. Metodologiyani **konkret metodiki priyomlarin** mocmusu kimi nəzərdən kcçirdikdə adoton psixoloji todqiqat metodikalarını aydınlaşdınrlar. Hor bir psixoloji todqiqatin konkret metodikasi olur. Konkret todqiqat metodikasi iimumi vo xiisusi metodologiya osasinda işlənilir. Onu hcç do todqiqat mctodlan, proseduralan vo texnikasi kimi başa düşmok olmaz. Hor bir konkret todqiqat meto-dikasinm nəzəri-metodoloji şortləri vardir ki, onlar iimumi vo xiisusi metodologiyamn miiddoalanni oks etdirirlor. Konkret todqiqat metodikalanmn spesifık cohotlori, hor şeydən ovvol, onlann komo-yilo holl edilon elmi vəzifənin vo öyrənilən psixoloji hadisonin xarakteri ilo miioyyon olunur. Bu cohotdon respublikamizin psixoloqlan torofindon miixtolif istiqamotlordo konkret todqiqat metodikaları işlənilmiş vo miivoffoqiyyotlo totbiq olunmuşdur.

Konkret todqiqat mctodikasini işlorkən onun elmi xarakter da-şımasına xiisusi diqqot yetirmok lazimdir. Bunun üçün psixologiyanin yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz prinsiplori ilo yanaşı elmi idra-kın metodikasindan iroli golon, todqiqatin somoroli olmasim şərtləndirən mcyarlan - **metodun əsaslı olmasi** (validliyi), **mötə-borliliyi, reprezentativliyi, informasiyanin doqiqliyi** vo s. nozoro alinmahdir. Bu meyarlar yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz bozi prinsiplor kimi nisboton iimumi xarakter daşıyır vo elmi biliyin

106 мɪɪ\tolif saholorindo, mosolon, sosiologiyada, demoqrafiyada, pe-daqogikada vo s.-do elmi idrakın metodikasının zəruri tolobləri kimi nozordo tutulur.

Homin meyarlara goro, todqiqat metodlan todqiqatin moqsod ve vozifolorino miivafiq olmalidir, nozordo tutulan bu vo ya digor elamoti miioyyon etmok vo ölçmək imkanı vermolidir (metodun validliyi). Konkret todqiqat metodikasını elo işlomək lazimdir ki, **o,** hotta miixtolif şəraitdo tokrar edildikdo, eyni notico almsin (todqiqatin mötəbərliyi). Bu cohotdon todqiqat sahəsinin vo öyroniləcək adamlann miqdannin diizgün scçilməsi do miihümdür. Xüsusilo kütləvi prosesləri todqiq edərkən, mosolon, rəyi öyrəniləcək adam-ları elə seçmək lazimdir ki, bu zaman miixtolif sosial qruplann nis-boti diizgiin nozoro alınsın (todqiqatin rcprezentativliyi).

informasiyanin doqiqliyi do böyük ohomiyyoto malikdir.

Psixoloji todqiqatda informasiyanin doqiqliyi öyrənilon adamlann miqdan ilo bilavasito bağlıdır. Todqiqat prosesindo no qodor cox adam öyrənilsə, informasiyanin doqiqliyi bir o qodor yiiksok olar.

Konkret psixoloji todqiqat metodikasında, şərti surotdo olsa da, dörd mərhələni fərqləndirmək olar.

Birinci mərhəlo hazırlıq morhələsidir. Bu mərholodə miixtolif yollarla (müşahido, anket vo s.) ilkin molumat toplamhr: onlann osasinda todqiqatin empirik (faktlann ayird edilmosi, todqiqat me-todlarının işlənilməsi), montiqi (bir müddoadan çıxarılması, onlann arasinda olaqonin miioyyon edilmosi) vo nozori (sobobin axtanl-ması, prinsiplərin aşkar edilmosi, forziyyo vo ya qanunlann miioyyon edilmosi) vozifolori holl edilir. Bu zaman todqiqatin nozori problemlorinin işlonilmosino xiisusi diqqot yetirilmolidir. Forziy-yonin formula edilmosi psixoloji todqiqatda da miihiim yer tutur. Bir cox psixoloji todqiqatlann miiasir tolobloro cavab vermomosi onlarda fərziyyənin olmamasi vo ya zoif olmasi ilo bilavasito ola-qodardir.

Todqiqatin **ikinci mərhələsi** eksperimental xarakter daşıyır. Bu morholodo todqiqatin konkret metodikasi reallaşdırılır. Yoni miixtolif metodlann totbiqi ilo cmprik faktlar toplamr.

Todqiqatin **üçüncü mərholosində** todqiqat matcriallan komiy-yət baxımından tohlil olunur. **Dördüncü mərhələdə** iso material-lar psixoloji nozoriyyo osasinda şərh edilir, notico etibarilo forziy-

107 yonin düzgünlüyü vo ya sohv olmasi aydınlaşdırılır vo todqiqatin noticələri şorh edilir.

§ 2. Psixologiyada todqiqat metodlanntn tosnifatt

Psixologiya elminin todqiqat metodlari muxtolifdir. Onlan aşa-ğıdakı dörd qrupa bölo bilorik:

Birinci qrup metodlara müqayisəli, longityudal (uzunmuddotli) **vo** kompleks metodlar daxildir. Onlar **teşkilati metodlar** adlanir. Todqiqat prosesi homin metodlann köməyi ilo təşkil olunur: onlann somoroliliyi todqiqatin son (nozori vo praktiki) nəticələri ilə miioyyon olunur.

Ikinci. on geniş metodlar qrupu elmi matcriallar, faktlar oldo et-moyin empirik üsullarından ibarotdir. Bu qrupa aşağıdakılar daxildir: a) **müşahidə vo özünümüşahidə;** b) **eksperimental metodlar:** laborator, tobii vo s.; v) **psixodiaqnostik metodlar** (tcstlor. an-ketlor, sosiometriya, intcrvyii vo s.); q) **foaliyyot prosesləri və mohsullarının tohlili priyomlari vo ya praksimetrik metodlar** (xronomctriya, profesioqrafik tosvirlor, molumatin, görülmüş işin, o ciimlədən şagird işlərinin, miixtolif növlü əsərlərin və i. a. qiy-motlondirilməsi;) ğ) **modclleşdirmo** (riyazi, kibernctik və i. a.); d) **bioqrafik metodlar** (insamn hoyat yoluna aid faktların, tarixlorin vo hadisolorin, sənədlorin, şəhadətnamələrin vo s. tohlili).

Nəzərdon kcçirdiyimiz mctodların hansılarından və пeco istifado olunmasi tədqiqatçının hansı toşkilati mctodlardan (müqayisəli, longityudal vo ya kompleks) istifado etməsindon asılıdır.

Üçüncü qrup metodlar materialların işlonilməsi priyomlarını ohato edir. Homin metodlar aşağıdakılardan ibarotdir:

a) **komiyyot** (riyazi-statistik) tohlili;

b) **keyfiyyət** tohlili (materiallar tip, qrup vo variantlara göro təsnif olunur. tohlil ctmək üçiin sociyyəvi nümunolor seçilir və s.).

Dördüncü qnıp metodlar **şərh metodlari** adlanır. Onlar struk-tur vo genetik metodlann miixtolif variantlarından ibarotdir. Bu metodlann kömoyilə öyrənilən psixi proses vo ya xassonin, mosolon, tofəkkür, hafizo, toxoyyiil, qabiliyyotlor vo s. strukturu tohlil olunur vo yaxud miioyyon bir yaş dövründə (tutaq ki, 3 yaşından 6 yaşına, 3 yaşından 10 yaşına, 3 yaşından 15 yaşına kimi) inkişaf xiisusiyyotlori aydınlaşdırılır.

Beloliklə do miiasir psixologiyada todqiqatin biitiin silsilosini

108 ohato edon metodlar sistemi - təşkilati. empirik, elmi materiallarin komiyyət-keyfıyyət tohlili vo interpretasiya metodlari yaranmışdır. Bu metodlar psixologiyanin miixtolif saholorindo - sosial, siyasi, hiiquq. ctnik, əmək, yaş vo pcdaqoji psixologiyada, eloco do başqa saholərdə öziinəməxsus şokildə totbiq olunur.

§3. Psixologiyanin tədqiqat metodlari

(psixologiyada insamn psixi hoyalmi öyrənərkən faktik materi-allan osason ikinci qmpa aid etdiyimiz metodlann vasitosilo topla-yirlar. Onlardan bəziləri ilo tanış olaq. Elmin öyrəndiyi saho ilo olaqodar oldo edilon ilkin molumat müşahidə, yoni bilavasito homin hadisəni nəzərdən kcçinrıok yolu ilo müoyyon_e^TıJ\ Müşahi-do mctodu dedikdo psixi hadisolorin cəroyanına miidaxilo ctmodon onu baş verdiyi tobii şəraitdo moqsodəuyğun vo miintozom surotdo izlomok nozordo tutulur. Müşahido psixoloji faktlan öyronmok, tosbit etmok üciin böyük ohəmiyyotə malikdir. Müşahido vasitosilo istor aynca bir şəxsin, istorso do miioyyon qrupun psixoloji vo-ziyyoti barodo qiymotli molumat oldo etmok miimkiindiir. Onun köməyilə insamn şoxsi vo ictimai hoyatinda nozoro çarpan hadiso vo dayişiklikləri müoyyonləşdirmok olar.

C^lüşahidə mctodunun totbiqinin miioyyon şərtləri vardir:

1. Müşahidə elmi cohotdon miihiim problemin öyrənilmosino yönəlməlidir.
2. Müşahidə mütəşokkil və ardıcıl surotdo təşkil cdilmolidir.
3. Öyronilən hadiso barodo daha ətraflı molumat oldo ctmək iiçün homin hadiso miixtolif şoraitdo nozərdən keçirilmoli, ona to-sir edon bütiin amillor otraflı vo doqiq surotdo aydınlaşdırılmalıdır.
4. Elmi müşahidolərin nəticələri doqiq surotdo qeyd edilməli vo lazım goldikdə asanlıqla bərpa olunmalıdır.
5. Müşahi4ə_iio onun nəticəlorinin tohlili müşahidəçidən ob-ycktivlik tələb eeUr^

Müşahidənin etibarlı notico vcrməsi üçün qarşıya çox doqiq və aydın məqsod qoymaqla yanaşı, miioyyon sxemdən do istifado etmok lazimdir. Bu hom do müşahidə nəticələrini asanlıqla tosbit et-moyo kömok göstərir. Müşahidə matcriallarını tosbit etmok üçün miixtolif texniki vasitolordon (maqnitofon. foto, kino, stcnoqram. gizlin kinoya çəkmə, sosyazma vo s.-don) istifado edilir. Bu zaman hadisolorin tobii gedişinə xələl gətirən heç bir horəkətə yol ver-

 mək olmaz. Yəni üzərində müşahidə apanlan adamlar hansi niy-yətlə, nə məqsodlə, nə üçün müşahidə edildiyini bilmoməlidir.

Tədqiqat prosesində müşahidə mctodundan miixtolif formalar-da istifado etmok mümkündür. Son zamanlar uzunmüddətli (bir пeco il orzindo apanlan) müşahidoləro daha böyiik ohomiyyot verilir. 70-ci illorin ikinci yarısından başlayaraq müşahidonin xiisusi bir növü kimi «iştiraklı müşahidə»dən» istifado edilir. Belo müşahidə aşağıdakı kimi təşkil olunur: tədqiqatçı omək qınplarında, yaxud xüsusi dəstəlordo miixtolif miinasibotlori öyrənmək üçün homin sahədə işə girir, müşahidə ediləcək hadisələrə qoşulur, yoni təbii prosesin iştirakçısı olur. Bununla da hor hansi miihitdo foaliyyot göstorən adamlann keçirdikləri hiss vo hoyocanlan bilavasito özü yaşamalı olur, onlann psixoloji voziyyotini daha doqiq surotdo oy-rənmək, başa düşmok, mənalandınrıaq iiçün tobii proscsin iştirak-çısına çevrilir.

Müşahidə metodu psixoloji hadisolor barodo miioyyon qodor qiymotli material vero bilir. Lakin onun bir sıra nöqsanları da vardir. Bu nöqsanların bir qismi müşahidə obyektinin xiisusiyyotlorin-dən asılıdır. Mosolon qrupda şoxsiyyətlorarası miinasibotlorin biitiin çalarlarını (hotta iştiraklı müşahidədo belo) əhatə etmok olmur. Burada vaxt amili do miihiim rol oynayır. Müşahidəçini maraqlan-dıran cohotin özünü no zaman biiruzo verocoyini qabaqcadan mii-əyyənloşdirmok çotindir, onu gözləmək lazım golir. İkinci qəbil nöqsanlar isə müşahidoçinin öz foaliyyoti ilə olaqodardır. Onun təcrübə zənginliyi, işə münasiboti, qarşıdakı todqiqatin moqsod vo vozifəsini kifayot qodor aydın dork edo bilməsi, faktlan seçə bil-mək, mənalandınnaq, elmi tohlildən kcçirmok bacarığı və s. müşa-hidoyə təsir edir. Deməli, müşahidə matcriallarının şorhindo todqi-qatçının şoxsi keyfıyyotlorindən asılı olaraq miioyyon qodor sub-yektivlik özünü göstəro bilir. Bundan başqa, müşahidə vasitosilo oldo edilon faktların təbiiliyi ilə yanaşı, onlann no dərəcodə qanıı-nauyğun olduğunu müəyyənloşdirmək, başqa sözlo, qanunauyğıın-luğu təsadiifdon ayırd etmok də çətinlik törədir.

Bütiin bu çatışmamazlıqlar başqa metodlann, ilk növbədə ise eksperimentlorin kömoyi ilə aradan qaldırıla bilor.

(jEksperimcnt m e t o d u müşahidodən fərqli olaraq nisboton qı-sa mucldətdo daha doqiq nəticolər əldə etməyə imkan verir. Ekspe-riment zamanı alim-psixoloq (eksperimentator) öyrənilocok ada-mın foaliyyot göstərmosi - hor hansi bir eksperimental tapşırığı ye-

 ппо yetirməsi ücürı şəraiti niyyətli surotdo yaradır və həmin şorai-ti istədiyi vaxt dəylşırl)

Ekspcrimcntdə adoton iki kəmiyyoti - asılı olmayan (A) vo ası-lı (B) kəmiyyotləri fərqlondirirlər.

Eksperiment zamanı alim-psixoloq A kəmiyyətini (iş şoraitini, iştirakçıların tərkibini, hadisolorin ardıcıllığını, məsələnin xarakte-rıııi. təlimatı vo s.) doyişir, bundan sonra isə B kəmiyyətində baş **vcron** dəyişikliklori miioyyon edir. Beləliklə, ckspcrimcnt prose-iində A vo B kəmiyyətlori arasındakı asılılıq öyrənilir: A kəmiyyə-tı B komiyyətindon ovvol golir və onun səbəbini təşkil edir, B kə-miyyəti iso notico kimi özünü göstərir.

Eksperimentdo miixtolif cihazlardan, texniki vasitələrdən, şo-killordən, mətnlərdən və s.-dən istifado olunur (şokil 20). Belo cksperimentlər adoton laboratoriyalarda vo ya xüsusi otaqlarda apa-rılır (şəkil 39). Bu cəhoti nozoro alaraq onlara laboratoriya eksperi-ıncnti deyirlor.

Göründüyii kimi, miişahidodon forqli olaraq ekspcriment za-manı tədqiqatçı foal tərof kimi çıxış edir, miioyyon psixoloji hadi-wnin mahiyyətini izah etməkdon ötrü zəruri olan şəraiti özü yara-dır.

Psixoloji hadisoləri todqiq etmək üçün eksperimcntin qoyuluşu bir sıra çətinliklorlə olaqodardır. Eksperimentin obyckti sadəcə canlı orqanizm dcyil,

yüksok şüura malik insanlardır. ünlar əxlaq vo davranış normalan vo s. barodo nəinki miioyyon bilikloro malikdir, hom do homin biliklorin monboyini vo təşokkül yollarını bi-lirlor. Bu cohotlori do doqiq surotdo nozoro almaq vo öyrənmək hec do asan deyildir.

Xüsusilə özləri üzərində eksperiment qoyulduğunu hiss etdik-do, onlann rəftar vo davranışında, emosional aləmində istor-isto-moz miioyyon doyişiklik baş verir. Bu da eksperimental şoraiti çə-linloşdirir. Homin çotinliyi aradan qaldırmaq üçün nisboton siini •eciyyə daşıyan laborator eksperimentlo yanaşı tobii eksperiment növündon do geniş istifado edilir (Tobii eksperiment ilk dofo 1910-cu ildo A. F. Lazurski torofindon totbiq olunmuşdur.)

Tobii ekspcrimentdo xiisusi eksperimental şərait yaradılmır. **Hadiso** tobii şəraitdo, mosolon, dors zamani öyrənilir.

Psixologiyada eksperimentin xiisusi formasi kimi foımalaşdın-cı eksperimcntdon istifado olunur. Onun adi mahiyyotini doqiq ifa-do edir: forcnalaşdırıcı eksperiment todqiqat prosesindo şagirdlərin

111 və ya başqa şexslərin öyrədilməsini, onlarda müəyyən keytiyyət lərin inkişaf ctdirilmosini nəzərdə tutur.

Psixoloji hadisolor çox mürəkkob və rəngarəng olduğu üeün onlan miixtolif yol və vasitələrin köməyi ilo todqiq etmok müm-kündür. Təbiətşünaslıq elmlərinin miixtolif saholorindo olduğu kimi, müşahido vo eksperiment metodlari psixologiya elmində osas metodlar hesab e d i l i r . Başqa metodlar iso kömokçi metodlar kimi nəzordən keçirilir. Bu baximdan psixodiaqnostik metodlann ohomiyyotini qeyd etmok lazimdir.

Psixologiyada psixodiaqnostika moqsodilo holo XIX osrin sonlarından başlayaraq testlordon istifado olunur. Test - ingiliscə^ sınaq demokdir. Psixologiyada da bu monada işlodilir vo fordi fərqlori öyrənmok moqsodilo totbiq olunur.

Testlor miixtolif tapşırıq vo suallar şəklindo mütəxossislor tə-» rolindən işlonilir. Testlərin psixodiaqnostik ohomiyyoti onlann elmi cohotdon no dərəcodə osaslı olmasindan bilavasito asılıdır.

Psixodiaqnostik metodlar icorisindo sosiometriya (latinca şosietas - comiyyot vo yunanca - metrco - ölçmok demokdir.) mii hum yer tutur. Bu vo ya digor qrupda (kollcktivdo) insanlar arasr dakı qarşılıqlı miinasibotlori öyronmok moqsodilo ondan istifad olunur.

Sosiometriya amerikan psixoloqu C. Moreno torofindon işlə-nilmisdir. Biz artiq bilirik ki, hor hansi metoddan danışarkən iki co-hoti - onun metodologiyasi vo texnikasi mosololorini forqlondir mok lazimdir. Bir texniki priyom kimi sosiometriya qarşılıqlı miinasibotlori öyrənmək üçün olverişlidir.

Sosiometriyanın totbiqi qaydaları ilo qısa tanış olaq. Şagirdlo-ro, tutaq ki, aşağıdakı məzmunda vəroqo verilir:

Kiminlo birpartada oturmaq istordin?

1-ci .....

2- ci .....

3- cü .....

Şagird suala cavab verorkən iiç nəfərin adını qcyd edir. (l-cii kiminlo oturmaq istəyir, əgor bu mümkün olmasa, 2-ci və 3-cii kiminlo otunnaq istoyir?) Müvaliq suala sosiometrik meyar dcyilir. Bir sosiometrik seansda ən çoxu 4 sualdan istifado etmok olar (Bo zon sosiometrik təcrübolordo «Kiminlo bir partada otunıiaq istə-məzdin?» tipli suallardan da istifado olunur). Şagird suala cavab verdikdən sonra scçmənin motivini öyrənmok lazimdir. Sosiomet-

112 rik təcriibonin noticələri osasinda cədvol və sosioqram tərtib olunur.

Sosiometrik cədvəl formasına göro idman cədvəllorinə oxşa-yır. Codvəldo şaquli xətt üzro şagirdlorin (ovvolco qızların, sonra isə oğlanların) adı vo familiyası əlifba sırası ilə yazılır; üfliqi xott üzro onların sıra nömrəsi qcyd olunur (bax: cədvəl 1),

Tutaq ki, A. Almaz 1-ci P. Səbinə, 2-ci İ. Korim, 3-cü iso D. Şolalə ilə otunrıaq istoyir. Onların cədvoldo sıra nömrəsi müvafıq olaraq 5, 7 və 3-dür. Almazın adının qarşısında üfiiqi xott üzro homin nömrələrin altinda 1, 2, 3 rəqomlorini qcyd edirik. Bu o demokdir ki, A. Almaz beşinci şagirdlə, yoni P. Sobino ilo 1-ci, yed-dinci şagirdlə - İ. Korimlo 2-ci, üçüncü şagirdlə - D. Şolalə ilo 3-cü otunriaq istoyir. Cədvəldo şagirdlərin oturmaq istədikləri şa-girdlorin adi iifiiqi xott üzro belo qeyd olunur. Şaquli xott iizro ki-min neço səs almasi vo onlardan neçosinin qarşılıqlı olmasi qcyd edilir.

Codvol osasinda miixtolif fonnalarda sosioqramlar tortib oluna bilor (bax: şokil 22, 23).

Cədvəl J

Sosiometrik codvol

№	Seçilənlər / Seçənlər	1	2		4	5	6			9	10
1	A.Almaz			3		1		2			
2	V.Lalə										
3	D.Şəlalə										
4	Z.Zümrüd										
5	P.Səbinə										
6	Q.Məmməd										
7	İ.Kərim										
8	M.Nadir										
9	S.Yaqub										
10	T.Nəzər										
	Səslərin miqdarı qarşılıqlı seçmələr										

113

o-
o.

QQQÇ

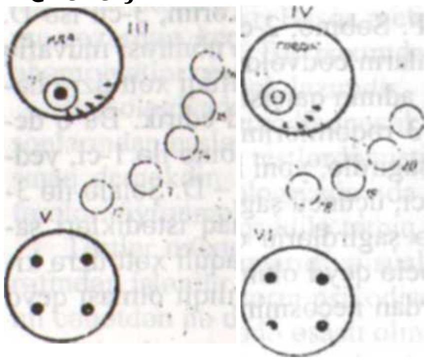

Şokil 22 a. Sosioqramlar (C.Morcnoya görə)

Jfc -------- ~~

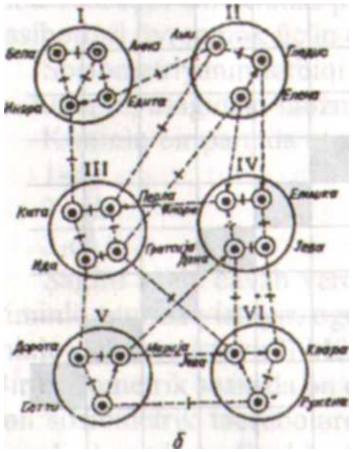

Şəkil 22 b. Sosioqramlar (C.Morenoya görə)

Şəkil 23-də təsvir olunmuş sosioqram 4 kon-sentrik dairodon ibarətdir. Onu oxla iki hissoyə bö-lürlər: sağda oğlanlan, sol-da isə qızları müvafıq surotdo к və H işarələri ilo göstərirlər. к və H-da şa-girdin cədvəldəki sıra №-si qeyd olunur. Mosolon sosioqramda A. Almaz 1, V. Lalo 2 vo yaxud Q. Mommod A kimi gostori-lir vo onlann kiminlo oturmaq istodiklori miixtolif xotlorlo qeyd edilir (birto-rəfli seçməmələri -> qarşı-lıqlı seçməni - vo s. kimi if ado etmok olar).

6 vo daha çox sos al-mış şagirdlər 1-ci dairədə, 3 — 5 sos alanlar 2-ci, 1 - 2 sos alanlar iso 3-cii dairo-də yerləşdirilir. Hec bir sos almayan şagirdlər iso 4-cii dairodo qeyd olunur.

Bu o demokdir ki, 1 -ci vo 2-ci dairəyə düşmüş şa-girdlər sinifdə əlverişli mövqe tuturlar. 3-cü, xüsu-silə 4-cü dairəyə daxil ol-muş şagirdlərin isə öz həmyaşıdlan icorisindo mövqeyi əlverişli deyildir. Onlann səbəblərini öyrən-mək vo torbiyo işində nozoro almaq lazimdir.

Sosiometriya hansi formada totbiq edilirso

Şəkil 23. Sosioqram (Y.L. Kolominskiyə görə)

edilsin, onun nəticələrini müşahidə, eksperiment vo s. yolu ilo do-qiqləşdirmək zoruridir.

Ictimai rəyi, şəxsiyyotlorarası miinasibotlori vo s. öyrənmək iiçün totbiq edilon metodlardan biri do intervyüdür. İntervyü sorğu üsulları silsiləsinə daxil olub mənaca «qarşılaşma», «söhbət», «mü-sahibə» demokdir. O daha çox birtərəfli kommunikasiya prosesidir. Bu zaman hor hansi məsələ haqqinda miioyyon bir şəxsin miilahi-zəsi soruşulur.

Psixologiyada intervyii, adoton: a) todqiqatin başlanğıc morho-ləsindo işçi fərziyyəni müəyyənləşdirmək, b) problem barodo ilkin molumat toplamaq, v) başqa metodlar vasitosilo yığılmış material-lara olavo faktlar colb etmok üçün totbiq edilir. Anket sorğusu za-mani intervyiidon forqli olaraq suallara yazılı surotdo cavab verilir. Homin metoddan sosioloji todqiqatlarda daha geniş miqyasda istifado edilir.

Psixologiyada iso anket metodu diaqnostik moqsodlo istifado edilir. Mosolon, kollektivdə şəxsiyyətlərarası miinasibotlorin yax-şılaşdırılması, homin miinasibotlorin pozulması səbəblərini, qarşı-sını almaq yollanm, kollektiv iizvlorinin fikir vo mülahizəlorini öy-rənmək iiçün anketdon istifado etmok faydalıdır. Todqiqatin moq-

səd vo vəzifələrindən asılı olaraq foaliyyot proscslori vo mohsulla-rının tohlili priyomlarından, modcllosdirmo, bioqrafık metodlardan öziinəməxsus şəkildə istifado olunur.

Beləliklə, aydın olur ki, psixologiyanin todqiqat metodlari cox vo rongarongdir. Todqiqatin somoroli olmasi üçiin konkret problemin elmi surotdo hollino imkan veron adckvat metodlar sccilmosi-no xiisusi diqqot yetirilmolidir.

5. Psixologiyada statistik (riyazi) metodlann totbiqi

Miixtolif metodlann köməyilə oldo edilmiş psixoloji faktlar tohlil olunmah, şərh edilməli vo ümumiloşdirilmolidir. Bu zaman todqiqatin noticosinin obyektiv olmasi üçün oldo edilmiş matcrial-ları komiyyət baxımından işləmək, miioyyon cdilmiş xassonin tipik olduğunu siibut etmok lazimdir. Psixologiyada homin moqsodlo statistik metodlardan istifado olunur.

Statistik metodlar dedikdo, totbiqi riyazi statistikanin psixologiyada osason cksperimcntlorin nəticəsini işlomək moqsodilo istifado olunan ayn-ayn metodlari nozordo tutulur.

Ehtimal montiqindon vo chtimal modcllorindon istifado etmok-lo psixoloji todqiqatin noticolorinin osaslı olmasını tomin etmok -statistik metodlann psixologiya sahosindo totbiq edilmosinin başlı-ca moqsodi bundan ibarotdir.

Psixologiyada statistik metodlann totbiqi tarixi osason XIX yiizilliyin 60-ci illorindən başlayır. Miiasir elm üçün bu sahodo ohomiyyotli olan reqressiya vo korrelyasiya analizi idcyası F. Hal-tonun (1822 -1911) difcrensial psixologiya sahosindo apardığı tod-qiqatlarla bağlıdır. intellektual qabiliyyotlori todqiq etmok iiciin faktor analizinin bozi variantlan işlənilmişdir. Psixoloji testlorin keyfiyyotini yoxlamaq vo onlan peso seçimindo totbiq etmok iiciin bir sira xiisusi statistik metodlar yaradılmışdır.

Hal-hazırda psixologiyada statistik metodlann totbiqi sahosindo aşağıdakı istiqamotlori forqlondirmok olar:

1) ***Təsviri statistika.*** Bu, özüno oldo edilmis matcrialin qruplaş-dırılmasını, qrafik oksini vo komiyyot tosvirini daxil edir.

2) ***Statistik n.ıticə nəzəriyyəsi.*** Bundan psixoloji todqiqatlarda

 scçilmiş cəhotlorin yoxlanması nəticəlorini müoyyonləşdirmək üçiin istifado edilir.

3) ***Eksperimenthrin planlaşdırılması nəzəriyyəsi.*** Bu dəyişən-**1өr** arasinda səbəb olaqolərini miiəyyənloşdinnoyə vo yoxlamağa xidmət edir.

Psixologiyada totbiq olunan riyazi metodlar çoxdur: ***Altcrnativ analiz*** metodu ilo miixtolif psixi xassolorin, olamot-lorin, keyfiyyotlorin olmasi vo ya olmamasi komiyyot baximmdan qiymətləndirilir. Əgor biz homin psixi xasso, olamot vo kcyfiyyot-lor arasmdakı asılılığı miioyyon etmok istəsok, başqa statistik me-toddan -korrelyasiya a n a l i z i metodundan istifado etmoliyik. Bundan başqa, hor hansi bir todqiqat zamam miioyyon bir xasso, olamot vo keyfiyyot miixtolif variantlarda tozahiir cdir. Qarşıya bu zaman miihiim sual çıxır: homin variantlardan hansi daha tipikdir? Variasiya analizi metodu tipik, xarakterik əlamotlori tosadüfi ola-motlordon forqlondirmok imkam verir. Alınan noticolərin mötəbor olub-olmaması iso xiisusi meyarlara, mosolon, Styudent omsalma Vo s. goro miioyyon olunur.

Psixologiyada riyazi metodlann miivoffoqiyyotlo totbiqi noin-ki adckvat metodlann işlonilmosindən. hom do nəzəriyyənin özü-niin inkişaf səviyyosindon asılıdır.

XX yiizilliyin 70-80-ci illorindo statistik metodlann psixologiya elminin bir çox saholorino niifuz etmosi bu baximdan hec do to-sadiifi deyildir. Hotta son zamanlar riyazi psixologiya siirotlo inki-şaf etmiş vo psixologiya elminin nisboton miistoqil bir sahosino çevrilmişdir. Onun osas vozifosi riyazi metodlann psixologiyada totbiqi yollanm öyrənmokdən ibarotdir.

Elmşünasların proqnozlarına göro XX osrin sonuna dogru vo XXI əsrdə psixologiya elminin biitiin saholori riyaziloşəcokdir, başqa sözlə, riyaziyyat, sözün əsil monasında, bütünliiklo vo tamamilo onun otino vo iliyinə hopacaqdır. Bu psixologiya elminin in-kişafında yeni keyfiyyot doyişiklikləri ilo olamətdar olacaqdır. Elmin ənənovi «qeyri-riyazi» saholorino riyaziyyatın niifuz etmosi elmi biliklorin inkişafır ın qanunauyğun hadisolərindon biridir.

K.Marksın göstordiyi kimi, elm ancaq riyaziyyatdan istifado et-moyə başladıqda elmə çcvrilir.

6. Psixologiya elminin əhəmiyyəti, vəzifələri və praktika ilə əməkdaşlığının formaları

Psixoloji biliklor həmişə elmi dəyərlə yanaşı praktik əhəmiy-yotə malik olmuşdur. O, adətən insanların bir-birini tanımasına KOток etmişdir. İndinin özündə do psixologiya elo bu mənada başa düşülür: adamlar üçün psixoloq, birinci növbodo, insan sorrafı demokdir.

Ta qodim zamanlardan insanları psixoloji cohotdon xarakterizə edondo, adətən onları bir-birindən fərqləndiron xüsusiyyətlərə daha çox diqqət yetirirdilər.

Holo Qədim Yunanıstanda Aristotelin sevimli şagirdi Tcofrast «Etik xarakterlor» adlı məşhur traktatında miixtolif insan tiplərini moharətlə təsvir ctmişdir. Təkcə onu qeyd etmok lazimdir ki, Te-ofrastin bu traktati bir çox osrlər

boyu moşhur olmuşdur. XVI -XVIII əsrlərin görkəmli mütəfokkirləri Mcntcnin «Təcrübəlor» (1580), Labryuyerin «Teofrastın xaraktcrlori» (1688), Laroşfukun «Düşüncolər, yaxud əxlaqi kəlamlar və prinsiplər» (1665) və b. osorləri do psixoloji müşahidələrlo zəngindir. Lakin bununla belo, qeyd etmok lazimdir ki, istor qodim zamanlarda, istorso do orta osrlordo biz insan xarakterinin parlaq niimunolorino mohz bodii odobiyyatda tosadiif edirik.

XIX yiizillikdo psixologiyanin miistoqil bir clmə çevrilmosi ilo elmin özündo yeni şərait yaranmışdı. Fordi forqlor probleminin təkcə müşahidə yolu ilo öyrənilməsi artıq ictimai təcrüboni tomin etmirdi.

Bu miihiim problemi eksperimental vo riyazi mctodlarla oyron-mok lazim idi. Elmdo bu zorurotin dork edilmosi noticosindo todri-con yeni bilik sahosi - diferensial psixologiya formalaşmağa başla-mışdı.

Diferensial (latinca differentia - forq demokdir) psixologiya psixologiya elninin bir sahosi olub - insanlar eloco do insan qrup-ları arasındakı forqlori, onlann sobəblərini vo nəticəlorini öyrənir. O bilavasito ictimai praktikanin, xiisusilo pcdaqoji, tibbi vo miihondislik praktikasimn tosirilo omolo gəlmişdir. Diferensial psixologiya tennini ilk dofo alman psixoloqu V. Ştcrnin «Fordi forqlor psi-xologiyası» haqqındakı osorindo (1900) toklif olunsa da, onun osa-lan xcyli ovvol - XIX yiizilliyin 80-ci illorindo F. Halton torofindon işlənilmişdir. V. Vundt iimumi psixologiyanin, F. Halton iso
118 diferensial psixologiyanin banisi hesab olunur. Bu yeni istiqamotin ilk görkəmli nümayəndələri icorisindo A.Bine, A. Lazurski, C. Kettel vo b. miihiim yer tuturlar.

Diferensial psixologiyanin osas metodu tcstlordon ibarot idi. Onlar ovvolco fordi, sonralar iso qrup tcstlori kimi totbiq olunur-du. Testlərdən fərdin əqli inkişaf soviyyosini vo s. miioyyon etmok iiciin istifado edilirdi.

Testlorin noticolori faktor tohlili yolu ilo miioyyon olunur. Xarici ölkolərdə psixologiya sahosindo C.Spirmenin iki amil nozoriy-yosi vo multifaktor nozoriyyosi daha geniş yayılmışdır.

İki amil nozoriyyosino goro foaliyyotin hor bir növü iki amillo - iimumi vo xiisusi faktorla şərtlənir. Ümumi amil foaliyyotin biitiin növlori, xiisusi faktor iso konkret (riyazi mosololorin holli, mu-siqi, rossamhq, bodii yaradıcılıq vo s.) foaliyyot sahosi iiciin sociy-yovidir.

Multifaktor (latinca multum - çox demokdir) nozoriyyosi iimumi amili inkar edir. Homin nəzoriyyəyə goro oqli qabiliyyotlor miixtolif amillorlə şortlənir.

Diferensial psixologiya uzun miiddot fordi forqlorin sobobi mosolosini elmi şəkildə holl edo bilməmişdir. Xarici ölkə psixologiyasinda bu sahədə mövcud olan nozoriyyolordo fordi-psixoloji xüsusiyyətlərin şəxsiyyətin hoyat torzindon, onun inkişafınm sosi-al-iqtisadi vo mədəni şərtlorindon asılı olmasi mahiyyot etibarilo inkar edilirdi.

Sovet psixologiyasinda insanlar arasinda fordi-psixoloji forqlorin öyrənilmosi zəminində xiisusi bir istiqamot - diferensial psixo-fızologiya formalaşmışdır.

Diferensial psixologiyanin oldo etdiyi faktlar vo onun noticolori bir cox praktik mosololorin: işçi heyotinin seçilmosi vo öyrodil-mosi, adamlarda ayn-ayn xassolorin, meyllorin, qabiliyyotlorin di-aqnostikasi, psixiatrik vo psixoterapevtik tosirlor, peso yararlığının miioyyon edilmosi, pcşəseçmə vo peşəyönümü vo s.-nin holli iiciin böyük əhəmiyyotə malikdir.

Diferensnal psixologiya insanlara fordi yanaşmaq iiciin gcniş inıkanlar açırdı. Psixoloqlar bu mosololoro daha çox diqqot yetir-moyə başlamışdılar. Homin mosolo oslindo psixi sağlamlıq moso-lesi idi.

Psixologiya psixi sağlamlıq mosololərini tokco öz imkanlan daxilindo holl edo bilmozdi. O, bu sahədə, başqa elmlorin, birinci
119 növbodə, təbabotin, xüsusilə psixiatriyanın nailiyyətlorindən istifa-də etməli idi.

Psixologiya ilo tibb elminin qovşağında müstoqil elm sahosi -libbi psixologiya fonnalaşırdı. Onun yaranmasında psixiatriya da özünəməxsus rol oynamışdır. Lakin psixoloji elmlor sistemindo psixiatriyanın ohomiyyoti təkcə bununla mohdudlaşmır. Psixologiya vo psixiatriya bir-biri ilo qarşılıqlı olaqədə olan elm saholoridir. Psixologiya tarixinə nəzər yetirsok görərik ki, onun inkişafı psixi-atriyanın inkişafı ilo bilavasito bağlı olmuşdur.

XVIII yiizilliyin sonundan etibaron psixiatrik ideyalar psixolo-giya sahosino daha geniş miqyasda niifuz etməyə başlamışdır. Al-man iya, İngiltərə vo Amerikadan forqli olaraq bu sahodo on mii-hiim nailiyyət Fransada (F. Mesmcr, İ. S. Şarko, T. Ribo, Pyer Ja-ne, A. Bine vo b.) vo Rusiyada (E. Krepclin, V. F. Qij, V. M. Bex-terev, A. F. Lazurski vo b.) oldo edilmişdir. Sonralar freydizm, bi-heviorizm, humanist psixologiya vo b. coroyanlar psixiatrik ideya-lardan öz konscpsiyasına miivafiq olaraq istifado ctmişlər.

XIX - XX osrin bir cox məşhur psixoloqları öz tohsillərinə **go-**ro psixiatr olmuşlar. Psixogigiyena, psixoprafilaktika, sosial-psixo-loji treninq, autoken məşq, autostimulyasiya, frustrasiya, psixoloji müdafıo və s. problemlərin psixoaloji istiqamətdo öyronilməsi üçün psixiatriyanın ohomiyyoti az deyildir. Lakin bununla yanaşı olaraq qcyd etmok lazimdir ki, Qorb psixologiyasinda, o cümlədon ABŞ psixologiyasinda adamlann davranışını dəyişmok üçün miix-tolif psixiatrik vasitəlordən, mosolon, psixotrop prcparatlardan vo s.-don istifado edirlor.

Psixiatriyamn aktual elmi-praktik mosololorinin hollindo psixologiya elmi miihiim rol oynayır. Təsadüfı deyildir ki, miiasir psixiatrik klinikalarda psixoloji molumatlardan daha gcniş surotdo istifado olunmağa başlanılmışdır.

Psixiatrik praktikada uzun miiddot belo bir «onənə» borqorar olmuşdu ki, lazim goldikdo, psixoloji məsəlolori psixiatrın özü holl edirdi, hotta belo bir yanlış təsəvvür yaranmışdı ki, psixoloqu psixiatr tamamilo ovoz edo bilor. Bir olmuş əhvalatı yada salmaq istordik: bir dəfo məşhur psixiatrlardan birinə öz klinikasına işləmok üçiin psixoloq götürmoyi toklif ctmişdilor. O, rişxondlə bclə cavab vcrmişdir: «Baromctr monim noyimə lazimdir. Mon sadoco olaraq pəncorədon baxmaqla da havanın neco olacağını miioyyon edo bi-lərəm». Bu kəlam iki cohotdon maraqlıdır: psixiatr, bir torofdon

120 psixoloqu barometrə oxşadır. Homin sözlərdo böyük həqıqət vardir. Digor torofdon iso o, tosdiq cdir ki, psixoloji məsələlori psixi-atrın özü holl edo bilor. Halbuki bu hec do belo deyildir. Psixiatnn öz sözləri ilo desok, havam doqiq (elmi surotdo) miioyyon etmok iiçün mutloq barometr lazimdir.

Miiasir psixiatrik klinikaların, xəstəxanaların işindo do mohz peşəkar psixoloqun iştirakı zoruridir. Bu, birinci növbədo, onunla bağlıdır ki, şəxsiyyotin anomal inkişafı məsolələrini psixiatriya vo psixologiya eyni üsullarla öyrənmir.

Psixiatnn osas üsulu klinik müşahidodir. O, xəstənin davranış və rəftarını bilavasito öyronir, müşahido etdiyi simptomlara osason diaqnoz qoyur. Yaxşı psixiatr həmişə obrazlı düşünür, xəstəliyi nə-ınki doqiq, hom do bodii cohotdon parlaq tosvir cdir.

Psixologiya iso psixi hadisoləri mahiyyotcə başqa yolla tohlil edir. Şəxsiyyətin anomaliyasını öyrənon psixoloq tolobat, motiv, foaliyyot, miinasibot, mona vo b. kateqoriyalarla düşiinür. Onun osas diaqnostika vasitosi (aloti) klinik müşahidə deyil, eksperi-mentdir, bu vo ya digor test sınağıdır. Başqa sözlo, psixoloq insan haqqinda yalmz onun davranışını, adətlərini vo qəribə cəhətlərini müşahidə ctmək, yaxud, onun söz-söhbətino bilavasito qulaq as-maq yolu ilo dcyil, daha çox dolayısı ilo - eksperiment, sorğu vo test molumatları vasitosilo mühakimə yürüdür. O, ancaq bu məlu-matlara əsasən xəstənin şəxsiyyəti haqqinda əsaslı nəticə çıxanr.

Təcrübodə az tosadüf olunmayan bir cohətə do diqqət yctirok: pasientin (xəstənin) təkcə zahiri görkomino, hotta bir jestinə göro onun ruhi vəziyyətini çox vaxt biitiin incoliyi ilo başa düşən psixi-atr-klinist oksər hallarda onlan nəzəri baximdan izah etmokdə çə-tinlik çəkir və əksinə, şəxsiyyət haqqinda nozori osorlorin miiəlli-fı olan alim-psixoloq müvafıq olamətləri incəliyi ilə görə bilmir.

Psixoloji hadisolorin özünoməxsus qanunauyğunluqları vardır. Xəstəliyin klinik olamotlərinə görə onlan bilavasito miioyyon etmok mümkiin deyildir. Halbuki xostoliyin klinik əlamətlorini düz-gün başa düşmək üçün onları şərtlondirən psixoloji qanunaııyğun-luqları öyrənmok lazimdir. Psixiatriya üçün psixologiyanin, xüsusi-lo onun miihiim sahəlorindon biri olan tibbi psixologiyanin ohomiyyoti do, hər şcydən ovvol, bundan ibarotdir.

Psixologiya pedaqogika elmi ilo do bilavasito əlaqədardır. Uşaqlann təlim-tərbiyəsi həmişə psixologiya elminin totbiq sahosi olmuşdur. XIX osrin sonu - XX osrin ovvollorindo, yuxanda qeyd

121 edildiyi kimi, bu məsələlər o qədər aktuallıq kosb etmişdir ki, onlann öyrənilməsi zominindo psixologiya elminin iki miixtolif sahosi yaş psixologiyasi vo pedaqoji psixologiya formalaşmışdır.

Gone noslin torbiyosinin elmi-praktik problcmlorinin oyronil-məsində yaş vo pedaqoji psixologiya elmlori miihiim rol oynamış-dır. Yaş psixologiyasi uşaqlann, yeniyetmələrin, gənclərin vo b. psixi inkişafının qanunauyğunluqlarını aydınlaşdırır. Bu məlumat-lann moktob təcrübəsi üçün böyük ohomiyyoti vardir. Homin fikri başa düşmək üçün təkcə bir cəhəti yada salmaq kifayotdir ki, uşaq və yeniyetmələrin psixi inkişafı tolim vo torbiyo prosesindo hoyata keçirilir. Bununla olaqodar olaraq yaş psixologiyasının məzmu-nu oslindo pedaqoji psixologiyanin məzmununa uyğun golir. Homin elm saholori -yaş vo pedaqoji psixologiya tarixən qarşılıqlı əlaqodə inkişaf etmişlər. Pedaqoji psixologiya tolim vo torbiyonin psixoloji problemlorini öyrənmiş, bir torofdon, pedaqoji elmlorin inkişafma, digor torofdon, praktik mosololorin hollindo miiollim vo torbiyəçiləro yaxından kömək göstərmişdir.

Miiasir dövrdə tohsilin sosial funksiyası... əhəmiyyətli dərəcə-do zənginləşir. Ali məktəbdə tohsili davam etdirmək üçün lazim olan yüksək bilik səviyyəsini təmin etməklə yanaşı moktob gonclori xalq təsərrüfatında ictimai-faydali omoyo istiqamotlondir-moli vo onlan buna hazırlamalıdır. Əmək tərbiyəsinə şoxsiyyəti formalaşdınnağın on miihiim amili kimi vo xalq təsərrüfatının omok ehtiyatlarına təlobatını ödomək vasitosi kimi baxılmalıdır. Tolim vo torbiyonin indiki təşkili, peso yönümü bu tolobloro holo uyğun deyildir. Moktobin, ailonin, istehsal kollektivlorinin, kiitlo-vi informasiya vasitolorinin, odobiyyat vo incosonotin, biitiin icti-maiyyotimizin olbir soylori ilo hor bir goncdo omoyo şüurlu tolo-bat torbiyo etmok birinci dorocoli iqtisadi, sosial vo monovi ohomiyyoti olan vəzifədir. Nəinki şagirdlərin, hom do tolobolorin omok tolimi vo torbiyosinin somoroli toşkili onlann psixoloji prob-lemlərinin öyronilməsini tolob edir.

Aydın mosolodir ki, psixologiyanin totbiqi mosololori tokco göstərdiyimiz saholorlə məhdudlaşmır vo mohdudlasa da bilmozdi.

XXI yiizillikdo ictimai praktikanin miixtolif saholorindo psı\i>-logiyamn ohomiyyoti daha da artir. Çox maraqlidir ki, ictimai praktikanin bu vo ya digor sahosindo psixoloji məsələlər artiq praktik işçilərin özlərinin diqqotini bilavasito colb edirdi. Buna aid çoxlu faktlar göstərmok olar. Mosolon, 1926-ci ildo C.Cabbarli Azorbay-

I in Dövlət Universitetində köniillü surotdo psixologiya miihaziro-lorində iştirak etmişdir. Yazıçı üçün psixologiyanin ohomiyyoti ay-dmdır. O, oslindo elo praktik psixoloqdur. C. Cabbarlının özü do bu piheti qeyd edirdi. O deyirdi: «mon istəyəndə tamaşaçını güldürür, ısioyəndə ağladıram».

Başqa bir misal. Təcrübəli hərbi sərkərdələrin müharibə döv-ründə müşahidə etdikləri bir fakt psixoloji baximdan çox maraqlidir. Böyük Voton müharibəsinin ilk dövrlərində müdafıə mövqe-yində hor bir əsgor özü üçün xondək qazmalı, orada müdafıə möv-qeyi tutmalı olurdu, lakin fordi xəndəklər arasinda əlaqə olmurdu, başqa sözlo, xəndəkdəki ətrafdakı yoldaşlarını gönrıür, onlardan sanki tam təcrid olurdu. Bclə şəraitdə osgərlərdə asanlıqla «tənha-lıq hissi» yaranırdı. Bu psixoloji fakt ölkənin hərbi sərkərdələrinin diqqotini colb etdi. Onlar miivafiq sistemin dəyişilməsini - tranşey qazılmasını təklif etdilər. Təcrübə göstərdi ki, tranşeyin qazılması və orada müdafiə mövqeyinin tutulması hər bir əsgərin başqalan ilo əlaqə saxlamaq imkanını artırırdı. Bu isə ovvolki «tənhalıq his-sinin», qorxu və həyəcanın xeyli dərəcədo zəifləmosinə ciddi su-rotdo təsir göstərirdi.

Ölkənin məşhur konstruktorlan və mühəndisləri do psixoloji məsələlərə böyük ohomiyyot verirdilər. Miihondislik psixologiyasi elmi-texniki tərəqqi dövründə böyük praktik əhəmiyyətə malik olan elm sahosino çcvrilirdi.

Miiasir dövrdə iso psixologiya elminin statusu ictimai praktikanin hor sahosindo tosdiq olunur. Bu gün inkişaf ctmiş ölkəlordə praktik psixoloqlara nəinki məktəblərdə və səhiyyə ocaqlarında, fabriklərdə vo zavodlarda, hom do idman komandalarında, islah omək düşərgolərində, milis otaqlarında və s. geniş miqyasda rast gəlirik. Çernobıl Atom Hlektrik stansiyasında qəzanın nəticolərinin aradan qaldırılmasında psixoloqlann iştirak etmosi psixologiya elmi iiçün əlamətdar hadisədir. Yaxşı olardı ki, psixologiya elmi bizim respublikada da bu səviyyədə inkişaf ctsin və mütoxəssis psi-xoloqun yardımından yerində və vaxtında düzgün istifado edilsin. Çox təəssüf ki, nə Qarabağ müharibəsi, no do 2000-ci ildə zəlzolə nəticəsində stressdən əzab çəkon minlərlə həmvətənimizə psixoloji yardım lazımi səviyyədə təşkil edilo bilmədi. Burada mütəxəs-sislərlə yanaşı səhiyyə təşkilatları da ciddi məsuliyyot daşıyır.

İnsan başqa insanlar arasinda həmişə psixoloqdur. Bu kəlamda böyük hoqiqət vardir. Elmi-texniki təroqqi dövründə, insan amili-

123 nin rolunun artdığı bir şəraitdə psixologiya xususi ohomiyyot kosb edir. Harm torofindon qobul cdilmiş fıkrə goro, miiasir miitoxossi-sin psixoloji hazırlığının kifayot qodor olmamasi onun on zoif yeri-ni toşkil cdir. İnsan miinasibotlori XX yiizilliyin qlobal problemidir. Insamn keyfiyyəti öz-

özlüyündə işçinin təkcə peso səriştəsi ilo deyil, hom do onun işo, özünə, yoldaşlarına münasibotləri sahosi ilo miioyyon olunur. Bu çox zərif, kövrək, dinamik, lakin miirak-kob sahodir. Onun rolunu obrazlı şokildə Arximed lingino bonzot-mok olar. Homin ling vasitosilo ictimai praktikanin hor bir sahosindo insan psixologiyasi ilo bağlı olan miirokkob bir mexanizmi ho-rokoto gotinnok olar.

Bu faktlar psixologiya elmində çoxdan molumdur. Psixologiyada onlan xüsusi terminlo - insan amili vo ya şəxsiyyət amili tcr-minlori ilo ifado edirlor. Psixologiya elminin hor bir sahosindo insan amilinin əhəmiyyotini göstərən kiillii miqdarda faktlar miioyyon edilmişdir. Belo bir cəhəto nozor salaq: istehsalatda yeni tex-nologiyamn totbiqindon 6 -7 faiz somoro alındığı halda, psixoloji amilin düzgün nozoro alınmasından oldo edilon somoro 12 faizo borabordir. Psixologiyanin ohomiyyotindən danışmaq oslindo insan amilinin əhəmiyyətindən danışmaq demokdir. Lakin bununla yanaşı demok lazimdir ki, psixologiyada uzun müddət «insan ami-li» terminindon osason miihondislik psixologiyasinda istifado olun-muşdur. Miihondislik psixologiyasinda insan amili dedikdo insan-operatorun «insan-maşın» sisteminin somorəliliyinə təsir göstərən xassələrinin mocmusu başa düşülür. Hal-hazırda insan amili psixologiyada daha geniş mona kosb etmiş vo onun miihiim anlayışların-dan birinə çevrilmişdir.

Psixologiyada insan amili dedikdo insana xas olan sosial-psixoloji, psixoloji vo psixofizioloji xassələrin gcniş dairosi nozordo tutulur. Homin xassolor insanlann konkret foaliyyotindo bu vo ya digor dorocodo tozahiir edorok onun somoro vo kcyfıyyətinə tosir göstərirlər. Burada söhbət insamn tolobatlan vo maraqlanndan, davranış motivlərindən, qabiliyyətləri vo yaradıcılıq imkanların-dan, omok qalibiyyotindon, intellckti vo emosiyalanndan, iradosi vo xarakterindən, şüıru vo mənlik şüurundan, sosial yönüm vo sor-vot mcyllərinin formalaşmasından vo s.-don gedir.

İnsan amilinin mahiyyotinin, comiyyotin inkişafında onun rolunun vo foaliyyot mexanizminin aydınlaşdırılması kompleks elmi problemdir. Burada osas moqsod - əmoyin kcyfıyyəti vo inohsul-

124 darlığını, intensiv inkişafını, istehsal kollektivinin vo onun hor bir ıı/vünün, hor bir işçinin sosial inkişafını tomin etmokdon ibarotdir. Insan amili probleminin bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan aspektlori ırisində psixoloji aspekt miihiim yer tutur. Insan amilinin giiclon-dırilməsinin yollan, vasitolori vo iisullarimn miioyyon edilmosi psixologiyanin biitiin sahəlorinin başlıca praktik vozifəsini toşkil cdir.

Insan amilinin giiclondirilmosi ilo olaqodar olaraq ictimai hoyatin miixtolif saholorindo bir-birilə qarşılıqlı surotdo olaqodar olan aktual psixoloji istiqamotlor vo problemlor meydana çıxır. Onlardan aşağıdakıları qeyd etmok olar:

a) omoyin somoro vo keyfiyyotinin yiiksoldilmosi; b) omok məhsuldarlığını artırmağın chtiyat monbolorinin müəyyən edilmosi; v) zəhmətkcşlərin (əməkçilərin) ictimai-siyasi fəallığının inki-şaf etdirilməsi; q) texnikanın layihələşdirilməsi, işlonilməsi və is-tismar olunmasi; ğ) E h T vo E h M totbiqi, istehsalatın avtomatlaş-dırılması və robotlaşdınlmasının psixoloji problcmləri; d) idaroet-monin psixoloji mosələləri, kadrların seçilməsi vo torbiyo olunmasi vo s. e) tolim vo torbiyo prosesinin somoro vo keyfiyyotinin artirilmasi, z) peso yönümiinün psixoloji mosololori, orta vo ali moktoblordo omok tolimi vo torbiyosi, adamlann psixi sağlamlığı-nın miihafizo olunmasi; i) xidmət sahosinin təşkili; 1) asudə vaxtin səmərəli təşkili vo s.

Psixologiya elminin ideoloji funksiyasi haqqinda da aynca da-nışmaq lazimdir. insan problemi hom do ideoloji mübarizə problemidir. Bu problemin holli miioyyon ideoloji vo siyasi notico ilo bağlıdır.

«Psixoloqlar sülh uğrunda, nüvə müharibosi əleyhinə mübari-zodo», «Uşaqlann siilh nıhunda torbiyo olunması» və s. kimi bcy-nəlxalq elmi məclislərdə və təşkilatlarda həkimlərlə yanaşı psixo-loqlar da foal iştirak edirlor.

Beləliklə də aydın olur ki, xalq təsərriifatı, mədəniyyətin in-kişafı vo adamlann sağlamlığının mühafızəsi iiçün psixoloji biliklorin böyük ohomiyyoti vardir. Lakin aydın məsələdir ki, burada söhbət psixoloji biliyin tokco idrak ohomiyyotindon deyil, birinci növbodə, praktik ohomiyyotindon gedir. Psixoloji biliklor ancaq totbiq olunduqda sözün osl monasinda praktik ohomiyyot kosb edir.

Qarşıya sual çıxır: psixoloji biliklori пeco totbiq etmok olar? Psixologiya elmi praktika ilo hansi fonnalarda əməkdaşlıq edir.?

Psixoloji ideyalar ictimai hoyatin ayn-ayn saholorino miixtolif yollarla niifuz cdir. XX yiizillikdo bu istiqamotdo osason aşağıdakı yollardan istifado olunmuşdur:

A) Elmi müəssisələr (elmi-todqiqat psixologiya institutlan, universitet vo institutlann psixologiya kafedralan vo s.) apardiqlan todqiqatlann noticolorini praktikaya totbiq etmişlor. Lakin psixoloji biliklorin bu yolla totbiqi nisboton mohdud xarakter daşımış, daha cox moktob tocrubosini, eloco do qismon tibbi vo hiiquq tocriibəsini əhato etmişdir.

B) Ictimai institutlann vo müəssisələrin sifarişi ilo dövlət büdcosi vo ya təsərrüfat hesabı qaydasi ilo totbiqi todqiqatlar apanlmışdır. Ancaq bu yol da uzun miiddot mohdud xarakter daşımışdır, ondan yalniz bozi nazirliklər epizodik şəkildə istifado etmişlor.

V) Nəzordon keçirdiyimiz yollann hor ikisi faydalıdır vo onlann ohomiyyoti günü-gündən artir. Lakin bu cohoti qeyd edorkon, bir torofdon, nozoro almaq lazimdir ki, psixoloqun işlədiyi tövsiy-ələri əksər hallarda onun özü deyil, praktik işçilər totbiq edirlor. Psixoloji totbiqi todqiqatin praktik somorosi onlann soyindon vo soriştəsindən bilavasito asılıdır. Digor torofdon, **biitun** ictimai insti-tut vo müəssisələrin «praktik sifarişlərini» yuxarıda göstərilon yollarla eyni vaxtda hoyata keçirmək mümkün deyildir.

Belo bir şəraitdə osas çıxış yollanndan biri psixologiyanin na-iliyyotlorindon praktik işçilərin özlərinin faydalanması vo onlan bilavasito praktikaya totbiq ctmosindon ibarotdir. Qeyd etmok lazimdir ki, psixoloji biliklor praktikaya uzun miiddot mohz bu yolla daha cox niifuz etmişdir. Ayn-ayn müəllimlər, həkimlər, təbliğatçı-lar, rəhbər işçilər, sərkərdələr vo sairo psixoloji todqiqatlann noticolorini öz praktik foaliyyotindo nozoro almış, hotta bir sira hallarda bu sahodo miihiim nailiyyotlor oldo etmişlər. Moşhur sovet pe-daqoqu V.A. Suxomlinskinin təcrübəsi buna misal ola bilor. Praktik işçilorin psixoloji biliklordon bəhrələnməsi, bu yolla öz işlərini daha da səmərələşdirmoləri çox yaxşı haldır. Lakin bir cohoti ho-mişə nozoro almaq lazimdir. Psixoloji biliklorin totbiqi biitiin hallarda miiollimdon do, hokimdon do, mühəndisdən do zoruri surotdo yaradıcılıq tolob edir.

Məsolə bundadir ki, hotta eyni bir sahodo foaliyyot göstərən iki briqada, şagird kollektivi vo ya idman komandasi zahiron bir-bi-rinə oxşasa da, onlann psixoloji xarakteristikaları heç vaxt eyni ol-mur. Mohz buna goro do miioyyon bir briqada vo ya şagird kollek-

 livində apanlmış psixoloji todqiqatin noticolorini eynilə o birisino •id etmok olmaz. Praktik işçilər psixologiyaya öz təşəbbüsləri ilo miiraciot edorkon mohz bu nöqtədə çox vaxt ciddi sohvloro yol ve-rirlor.

q) Elmi-texniki tərəqqi dövründo ictimai tocriibonin hor bir sahosindo geniş miqyasda praktik psixoloji problemlor meydana çı-lirdı. Bir cohot aydin idi: onlan əvvolki dövrlər üçün xarakterik **olan** yollarla holl etmok mümkün deyildi.

Bu zorurotin aydin surotdo dork edilmosi noticosindo bir sira ölkələrdə totbiqi todqiqatlar aparmaq üçün geniş imkan yaradan psixoloji xidmot sistemi təşokkül ctməyə başladı.

Psixoloji xidmot müəssisənin özündə, mosolon, zavodda, mok-tobdə s.-də təşkil olunur. Onun işçiləri praktik psixoloqlardan ibarotdir. Fundamental todqiqatlann apanlmasi belo psixoloqun vozi-fosino daxil deyildir vo daxil ola da bilmoz. Psixoloji xidmotin osas vozifosi psixologiyanin nailiyyotlori soviyyosindo totbiqi problem-lori holl etmokdon ibarotdir. Ozünün bu xiisusiyyotino goro psixoloji xidmot elmlo praktikamn mənafcyini özünəməxsus şəkildə uz-laşdırır. Psixoloji xidmotin üstünlüyü ondadır ki, o praktik problem-lori noinki elmi şəkildo, hom do qisa miiddotdo holl etmok imkam verir.

Toossiif ki, psixoloq kadrların lazımınca yetişdirilməsinə bax-mayaraq respublikamizda psixoloji xidmot sistemi holo do yaradil-mamışdır. Halbuki belo bir xidmot sahosi ohalinin psixoloji sağ-lamlığını təmin etmok üçün çox zəruridir.

II HİSSƏ

İNSAN ŞƏXSİYYƏTİ: QURULUŞU VƏ İNKİŞAFI

IV FƏSİL

ŞƏXSİYYƏTİN PSİXOLOJİ CƏHƏTDƏN ÖYRƏNİLMƏSİ

1. Şoxsiyyət, fərd və fərdiyyət anlayışları

İnsanı orqanizm, fərd vo şəxsiyyət səviyyəsində xarakterize etmək olar. Bu anlayışlar bir-birilo qarşılıqlı olaqədodir, lakin onlardan hor birinin özünəməxsus evristik mənası vardır.

Orqanizm anlayışı bioloji elmlor, şəxsiyyət anlayışı iso sosial elmlor kontekstində formalaşmışdır.

Orqanizm geniş anlayışdır. Hor bir canlı varlıq - bitki də, hey-van da, insan da orqanizmdir. Psixologiya insanı orqanizm kimi deyil, f o r d v ə ş o x s i y y o t kimi öyrənir.)

Hor bir insan, bir torofdon, bioloji varlıqdır, digor torofdon. sosial varlıqdır. Onun bioloji varliq kimi psixoloji xiisusiyyotlorini ford tennini, sosial varliq kimi psixoloji xiisusiyyotlorini şoxsiyyət termini ilo ifado edirlor. insamn hoyat foaliyyotindo bu iki cohot bir-birilo elo uzlaşır ki, biz çox vaxt noinki onlan aydin şokildo fərqləndirmir, hotta bu lıaqda fikirləşmirik. Halbuki insamn ford **və** şəxsiyyət kimi xaraktcristikaları vəhdot təşkil etso do. onlan eyni-loşdirmək olmaz. Tosadiif noticosindo heyvanlar arasına düşmüş vo onlann icorisindo böyümüş uşaqlara aid faktlarla bu baximdan tanış olaq.

Elmo toxminon 50-yo qodor belo hadiso molumdur. Miixtolif heyvanlar - meymun, çanavar, ccyran, ayi vo s. icorisindo böyümüş belo uşaqların ancaq bir neçosi, xiisusilo 1920-ci ildo Hindistanda canavar yuvasından tapılmış, Komalo vo Amalə adlandırılmış qız-lar psixoloqlar torofindon nisboton ətraflı öyrənilmişdir.

Kəmalənin çox uzun vo qabarlı ollori var idi, ovurdları batmış-dı, qulaqlan iri vo yasti idi. O, dcmok olar ki, soyuğu vo istini hiss etmirdi. Yalnız çiy ət yeyir, süd içirdi, çox güclü alt çənosi vo iti

dişləri var idi. Giindiizlor. demok olar ki, horokot etmir, gecolor iso gozişir vo canavar kimi ulayirdi. Bir il kcçəndon sonra o, otrafdaki adamlarla maraqlanmağa başlayır. ikinci ildo qız artiq slokandan is-nfado cdir vo otuz söz bilirdi. O, küçəyə çılpaq çıxmağa daha razı olmurdu.

Qarşıya sual çıxır: bu uşaqları şəxsiyyot adlandınnaq olanrıı? Əgər olmazsa, bunu nə ilə əsaslandınrıaq mümkiindür? Gəlin. bu suallara cavab vermok üçiin fərd və şoxsiyyot anlayışları ilə tanış
olaq.

Biz uşağı ford kimi səciyyələndirərkən, birinci növbədə, onun insan növünə monsub olduğunu qeyd edirik. Bunu başa düşmək üçün təkcə onu göstərmok kifayətdir ki, insan balası heyvanlar iço-risinə düşdükdə bclə, heyvan balasına çevrilmir, insan olaraq qalır. Amalə və Komaləni canavar balalan ilo miiqayiso ctsoniz, bu cohoti aydin goro bilorsiniz: onlann bodonlori, beyinlori, ollori vo s.-nin quruluşu noinki canavann, hotta meymunun bodoni, beyni vo ya əllorinin quruluşundan koskin surotdo forqlonir.

Bədənin konfiqurasiyası dik ycrimok, beynin quruluşu intellek-tin inkişafı, ollərin quruluşu alotlərdən istifado etmok **iiciin** imkan yaradir. Aydin mosolodir ki, heyvanlar miihitindo insan övladının bu imkanlan tam hoyata keçmir.

Lakin bununla belo o, mohz özünün bu xiisusiyyotlori ilo hey-vanın balasindan koskin surotdo forqlonir.

/ Ford anlayışı bir cohotdon do maraqlıdır: eyni növlü bitki vo heyvanlar bir-birindon miioyyon xiisusiyyotloro goro forqlonsolor do, onlann arasinda oxşarlıq daha çoxdur. Insanlar iso belo deyildir: psixoloji baximdan onlar bıı-birlorinə

oxşamırlar. Biz insani ford kimi xarakterizo edorkon mohz bu cohotlori nozoro çarpdın-nq.

Ford - öziinəməxsus psixoloji xiisusiyyotlori olan, heç koso oxşamayan tobii varliq demokdir. Ford anlayışının evristik monasi da elo bundan ibarotdir.

Bu baximdan hor bir adam -lıəm təzo doğulmuş uşaq, hom do hor hansi bir yaşlı adam forddir. Fyni sözləri biz Amalo vo Komalo haqqinda da deyo bilorik: onlar da forddirlor.

Bir cohoti doqiqloşdirək: insan ford kimi doğulur, comiyyotdo miioyyon sosial keyfiyyotlor kosb edir vo şoxsiyyətə çevrilir.

Şəxsiyyət nodir? Sovet psixologiyasinda şoxsiyyotin 50-don çox tərifı molumdur. Bu giin şoxsiyyət haqqinda hamı torofindon eyni dərəcədə qəbul edilon tərif olmasa da, müəlliflorin demək olar ki, hamısı şoxsiyyoti xaraktcrizə edorkon iki cəhətə xüsusi diqqət yetirirlər. Həmin cəhətlər aşağıdakılardan ibarotdir:

a) məlumdur ki, insanın mahiyyəti öz gerçəkliyində ictimai münasibətlərin məcmusundan ibarotdir.

Bütün ictimai miinasibotlor sistemi qanunauyğun surotdo maddi nemətlər istehsalı üsulundan asılıdır: istehsal prosesindo insanlar maddi mohsullar, yaşayış vasitolori yaratmaqla kifayotlonmirlor. Onlar maddi nemotlor istehsal etmoklo öz ictimai miinasibotlorini do istehsal vo tokrar istehsal edirlor.

Yoni comiyyot şoxsiyyət üçiin sadoco olaraq miioyyon bir xarici mühit deyildir. O, comiyyotin iizvii kimi ictimai miinasibotlor sistemino obyektiv surotdo daxil olur.

Şəxsiyyətin motivləri, cohdlori, yönəlişlori, adətləri, rəğbəti vo nifroti onun istehsala, miibadilo vo istchlaka obyektiv miinasi-botlorinin пeco olmasından, hansi vətondaşlıq hiiquqlanna malik olmasindan, comiyyotin siyasi vo ideoloji hoyatina пeco daxil ol-masmdan vo s. asılıdır. Bu prosesdo insanda miixtolif sosial keyfiy-yətlər formalaşır ki, onlar da sistemli xarakter daşıyır, insamn omol vo hərəkotlərində, intellektual, emosional, iradi vo b. xassolorindo ifado olunur. Şəxsiyyət dedikdo, hor şeydən əwəl, fordi bu vo ya digor comiyyotin iizvii kimi xaraktcrizo edon sosial keyfıyyotlərin sistemi nozordo tutulur. Molumdur ki, şəxsiyyətin mahiyyotini «пo onun saqqali, no qam, no abstrakt fiziki tobioti deyil, s o s i a l k e y f i y y ə t l ə r i təşkil edir (K.Marks).

«Sosial» sözünə diqqot edin. Bu keyfiyyotlor ictimai miinasibotlorin monimsonilmosi zominindo omolo gəldiyi üçün onlara sosial keyfiyyotlor deyilir.

b) şəxsiyyət ictimai proscsloro daxil olmaqla öz hoyat şəraitini foal surotdo dəyişməyə başlayır. O, münasibət subyektinə, şüurlu foaliyyot subyektinə çevrilir. Bu o demokdir ki, şoxsiyyət ancaq şü-ur vo mənlik şiiurunun yaranması ilo birlikdo əmələ gəlir.

Şəxsiyyət mürəkkəb fenomendir. O, psixoloji baximdan miixtolif xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur. Bu nöqteyi-nəzərdən aşa-ğıdakıları xiisusilo qcyd etmok olar:)

- i c t i m a i f ə a l l ı q : şəxsiyyət öz foaliyyot dairəsini ardıcıl surotdo genişləndirir, nəinki öz hoyat yolunu miioyyon edir, hom do hoyat şəraitini doyişdirir, on mürokkəb həyati situasiyalar-da öz daxili inamına vo həyat mövqeyinə görə hərokət edir.

- m o t i v l ə r i n d a v a m l ı s i s t e m i : morn lorin - maraqlar, əqidə və s. üstünlük toşkil edon sistemi forma-laşır və onlar şəxsiyyətin istiqamətini miioyyon edirlor.

- Ş ə x s i m ə n a - şəxsiyyətin tələbatına və s. uyğun golən obyektlər onun üçün şəxsi məna kosb edir. Bu cəhət birinci novbədə şoxsiyyətin sosial yönəlişləri və hoyat mövqeyində, emo-sıya vo hisslərindo, maraq və meyllərində özünün aydın ifadosini tapır.

- M i i n a s i b o t l o r - şəxsiyyətin nüvəsini toşkil edir. Insanın başqa adamlara, əməyə, şeyləro, özünə miinasibotlori onun >o\siyyətini xarakterizə edir. Şəxsiyyətin mənlik şiiuru da notico etibarilo onun miinasibotlori ilo miioyyon olunur vo s.

Şəxsiyyət ford **iiciin** subyektiv olaraq onun məni - özü haqqinda tosovviirlor sistemi (mon obrazı, mon konsepsiyasi) kimi meydana çıxır. Şəxsiyyətin özünə verdiyi qiymətlərdə, özünə hörmət hissində, iddia soviyyosindo vo s. onun özü haqqinda tosəvvürləri oks olunur.

Nəzərdon keçirdiyimiz xüsusiyyətlər heyvanlar arasinda böyü-müş uşaqlarda müşahido olunmur. Buna görə do onlar fərddirlər, lakin şəxsiyyot deyildirlər. Anadan təzəco doğulmuş uşaq da hələ soxsiyyət deyildir. O, ünsiyyət vo foaliyyot prosesindo ictimai miinasibotlori mənimsədikcə şəxsiyyətə çevriləcəkdir...

Şəxsiyyətə çevrilmək miioyyon həyat mövqeyi, hər şeydən ovvol, əxlaqi mövqe tutmaq, öz mövqeyini comiyyotin üzvü kimi aydin dork etmok vo onun üçün məsuliyyət daşımaq, özünün əməllə-ri, işləri, biitiin hoyatı ilo onu təsdiq (bərqərar) etmok demokdir.

Fərdin cəmiyyətdə şəxsiyyət kimi inkişafı çoxcəhətlidir. Burada dialcktik surotdo iki proses uzlaşır. Bir torofdon, şəxsiyyət ictimai miinasibotlor sistemino daha geniş daxil olur; onun insanlarla vo ictimai hoyatin miixtolif saholori ilo əlaqələri genişlənir vo do-rinləşir, mohz bunun sayosindo o, ictimai təcrübəyə yiyələnir, onu mənimsəyir, onu öz sərvətinə çevirir. Şəxsiyyətin inkişafının bu cəhəti adətən onun i c t i m a i l ə ş m ə s i (sosializasiyası) kimi xarakterizə olunur. Digor torofdon, şəxsiyyət ictimai hoyatin miixtolif saholorino qovuşduqca, eyni zamanda daha çox miistoqil-lik, nisbi avtonomluq kosb edir, yoni onun cəmiyyətdə inkişafının miihiim cəhətini f ə r d i l ə ş m ə prosesi təşkil edir. Bu o demokdir ki, ictimai inkişaf prosesindo insan şəxsiyyətə çevrildikcə

onun özünəmexsus (tekrarolunmaz) hoyat tərzi vo öz daxili alomi formalaşır.

Psixologiyada bu mühüm elmı faktı ifadə etmek üçün f ə r -f d i y y ə t anlayışından istifado olunur. Biz insanı fərdiyyət kimi ıəzərdon keçirərkən onu başqa adamlardan fərqlendiron cohotlori, **onun** psixikasıuın v* şəxsiyyətinin özünoməxsus xiisusiyyotlorini xarakterizo edirik. Fərdiyyət temperament ve xarakter elamotlə-rinde, təlübatlann, raaraqlann, üıteHektin, qabiliyyotlorin və s. özü-nynıoxsus xüsusıyyo 1-rındo təzahür edir Fordiyyot insanın anato-mik-fizioloji ımkanian ilə bu və ya dtgur dorocodo bağiı olsa da, onun tokrar olunmaz bioqraiiyasını, hoyat larixini oks etdirir. Torbiyo prosesindo cnun nozoro almmasının - adanılara, eloco də uşaqlara f o r d i y a n a ş m a n ı ı ı böyiik praktik ohomiyyoti vardir.

Bir cchoti aynca qeyd etmok lazimdir. Biz insam ford vo şəx-iiyyot kimı nozərdən keçirdik. Fordin do, soxsiyyetin do özünə-nıəxsus fərdi xubUSİyyotləri vardir. İnvını fo! Jiyyət kimı xarakteri-ze edorkon bız b■■! xüsusıyyo'iorin her ücisini nəzorə ahrıq. Lakin b ınunla belo, qeyd etmok lazimdir ki. fərdiyyətin strukturunda onlann rolu eyni deyildir. Insana bir ford kimi xas olan xiisusiyyollor (mosolon, həşsaslıq, astageliik ve s.) şəxsiyyətin tosiri ilo yeni **inozmun** vo forma kosb edirlor. Xudbin adamla kollektıvçi adamda, məsələn, hossaslıgıu tozahiirlorini miiqayiso edin. Onlardan birin-ciii nəye həssasdır, ikincisi no zaman kədorlənir? İzahata, nccə de-yorlor, ehtiyac yoxdur. Yoni xudbin adamin diqqot morkozinde onun özü ve şoxsi moııafeyi durur. Kollektivçidə iso oksino, basqa-larimn monafeyino toxuumamaq on planda durur.

Bu o demokdir ki, şəxsiyyotin tosirilo fordin biitiin xiisusiyyotlori ınteqrasiyaya uğrayır, nyazi tcnninlo desok, onlann hamısı şəxsiyyot adlanun iimumi moxroco gotirilir.

Psixologiyada homin cohoti tohlil elr.iok iiçün i n t e q r a 1 (latinca inteqer - bıirüv demokdir) fordiyyoı anlayışından istifado olunur, insamn biitiin fordi xiisusiyyotlori - biokimyovi, iimumi so-matik, neyrodinamik (sinir sisteminin xassolori), psixodinamik (temperament xassolori). şəxsiyyətə moxsus xassolori qarşılıqh olaqodo tohlil edilir. Fordi xüsusiyyotlorin nozərdon kcçirdiyimiz sistemindo şəxsiyyəto aid xiisıısiyyətləı müəyyenedici ohomiyyot kosb edir. Miiasir psixologiyada bu baximdan şəxsiyyot fordi in-tcqrasiya orqani kimi başa diişiilür vo tohlil olunur.

132

2. Şəxsiyyetin inkişafının ilkin tobii şərtləri vo sosial şoraiti

Şəxsıyyətm inkişafının ilkin tobii şortləıi dedikdo, hor şeydən evvol, otraf miihitin iimumi amillorini nozoro almaq lazimdir. insamn hansi iqlim şəraitində, harada dağlıq yerdo vo ya doniz sahi-lindo vo s.-də yaşamasından asılı olaraq

onun hoyat torzindo, mon-zil şəraitində özünoınexsus cohotlor omolo golir. Bu aınillor şox-siyyətın formalaşması üçün müoyyənedici ohomiyyoto malik de-yildir, lakin onlann nozoro alinmasi şəxsiyyotin formalaşması prosesinin daha otralli nozoro alinmasina kömok göstərir.

Şəxsiyyotin inkişatının ilkin tobii şortləri kimi onun orqanizmi-nin xiisusiyyotlori, osason morkozi sinir sisteminin xiisusiyyotlori daha miihiim ohomiyyoto malikdir. Diqqot edin: burada sohbot tok-co merkozi sinir sisteminin xiisusiyyotlorindon deyil, bütövlükde orqanizmin xiisusiyyotlorindon. onun stmkturundan vo foaliyyot iisullanndan gedir. Bozon, tutaq ki, qıçın, qolun vo ya əllorin şikəst olmasi insanda özü haqqinda təsowürün fonnalaşmasma başqa bioloji amillordon daha çox tosir göstərir.

Şəxsiyyətin inkişafmda sosial amillər isə müoyyənedici rol oy-nayır. Sosial amillər muxtolifdir və onlar qarşılıqlı əlaqodo şəxsıy-yətin inkişafını şonlondirirlor. Sosial amillor icorisindo insamn ya-şadığı vo foaliyyot göstordiyi konkret-tarixi şorait, yoni məhsuldar qüvvələrin və müvafiq istehsal münasibətlərinin inkişaf soviyyosi birinci ycrdo dayanır. Konkret-tarixi şərait öz oksini şəxsiyyotin maddi, siyasi vo sosial hoyat şəraitindo, o cümlodon omok şoraitin-də tapır.

Uşaq doğulduğu giindon validcynlorin slatusu və ya vəziyyə-tindən, iqtisadi, siyasi vo hiiquqi mövqeyindon, peşosindən, tohsi-lindən vo s. -dən asılı olaraq miioyyon ictimai mühitdə formalaşır. Ailənin maddi **vo** modoni hoyat soviyyosindo omolo golon kəskin dəyişikliklər şəxsiyyotin formalaşması şəraitino bilavasito təsir göstərir. Ailonin statusu bu **vo ya** digər dorocədə davamlı olduqda isə şoxsiyyətin ayrı-ayrı keyfıyyotlərinin möhkemlənməsi üçün əl-verişli şorait yaranır.

Şəxsiyyətin inkişafında ilkin tobii şertlorin **vo** sosial şoraitin rolıı nədən ibarotdir? Bu sual ilk baxışda bolko do sadə görünür, lakin onun holli psixologiya elmi **iiciin** nezori-metodoloji ehomiyyo-

133

tə malikdir. Təsadüfi deyildir ki, həmin məsələ istər klassik, istər-sə də miiasir psixologiyanin aktual problemlorindən biri kimi miixtolif istiqamətlərdə tohlil olunur. Psixologiya tarixinə nəzər salsaq bu sahodo bir-birinin əksini toşkil cdən iki nəzəriyyənin - inkişa-fın endogen və ekzogen nəzəriyyələrinin mövcud olduğunu görə-rik.

Endogen (yunanca cndon - daxili, genus - mənşə demokdir) nəzəriyyələr şəxsiyyətin inkişafını bioloji amillərlə olaqələndirə-rək irsiyyətin roluna xiisusi ohomiyyot verir. Ekzogen (yunanca exo - xarici demokdir) nozoriyyolordo iso insan bir növ tabula ra-sa-ya (ağ lövhəyə) bənzədilir, şəxsiyyətin formalaşması ancaq sosial amillərin: mühit vo torbiyonin təsirilə izah olunur. Şəxsiyyətin ictimailəşməsi (sosializasiyası) haqqmdakı müasir burjua nəzəriy-yələrini do mahiyyot etibarilo ekzogen nəzoriyyolor sırasma aid etmok lazimdir. Tanış

olduğumuz nəzəriyyolorin hər ikisi birtorəfli-dir və yanlış metodoloji prinsiplorə əsaslanır. Endogcn nozəriyyə-lər şoxsiyyətin inkişafı proscsini biolojiləşdirir, sosial amillorin ro-lunu inkar edir, ekzogen nəzəriyyələr isə, əksinə, bioloji amillorin rolunu bir növ inkar edir, hom do sosial amillorin rolunu mexaniki şəkildə şorh edir. Sosiogenetik nəzəriyyələr mühitin insana tosirlo-rini mütləqləşdirir, hom do mühiti doyişmoz miihit kimi nozordon keçirir.

Xarici ölkələrin miiasir psixologiyasinda insan şəxsiyyətində iki amilin - bioloji vo sosial amillorin təsirilə formalaşan iki başlı-ca yanmstrukturu ayird edon nozoriyyolor osas yer tutur. Onlar belo bir fıkrə osaslanirlar ki, insamn şəxsiyyəti «endopsixi» vo «ek-zopsixi» cəhətlərо bölünür. Qavrama qabiliyyoti, tofokkiir vo to-xəyyülün xiisusiyyotlori, iradi soy, impulsivlik vo i.a. kimi olamot-lər «endopsixikaya», şoxsiyyətin miinasibotlor sistemi vo tocriibo-si. yoni maraqları, meylləri, idealları, üstünlük təşkil edon hisslori, təşəkkül etmiş biliklori vo i. a. iso «ekzo-psixikaya» daxildir. Sosial amillo miioyyon edilon «ekzopsixikanin» oksino olaraq, tobii osasa malik olan «endopsixika» bioloji cəhətlə şərtlənir. Məsələ-nin belo qoyuluşu doğrudurmu? Başlıca cəhət şəxsiyyotin struktu-runda bioloji vo sosial amillorin nozoro alınıb-alınmamasında deyil, onlann qarşılıqlı miinasibotinin пеco başa düşülməsindədir. İki amil nozoriyyosi, hər şeydon ovvol, ona görə səhvdir ki, o, sosial vo bioloji olanı, mühiti vo bioloji təşkili, «endopsixikanı» və «eк-zo-psixikanı» mexaniki surotdo bir-birinə qarşı qoyur. Əslindo isə

belo zahiri mexaniki qarşılaşdırma faydasızdır vo şoxsiyyətin stnık-ttırunu başa düşmək üçün heç no vermir. Lakin şoxsiyyətin forma-laşmasında və quruluşunda tobii vo sosial amillər probleminə baş-qa ciir də yanaşmaq miimkiindür. Bu məsoləni bir todqiqatin mate-rialları osasinda aydınlaşdırınq.

Söhbət cərrahiyyə yolu ilo cinsi dəyişdirilmiş 28 xəstə haqqinda gedir. Onlardan on kiçiyinin 16, böyüyünün iso 32 yaşı var idi. 12 nəfərin cinsi qadın cinsindon kişi cinsinə, 18 nəforin iso, oksino, kişi cinsindon qadm cinsinə dəyişdirilmişdir. (Elmi ədəbiyyat-da bu fenomenə transseksualizm deyilir.)

Transseksualizm miirəkkəb hadisədir. Bu onunla bağlıdır ki, ana bətnindo uşağın miivafiq orqanlan hər hansı bir xəstəlik nəti-cosində düzgün formalaşmır. Belə uşaqlar doğulanda, tobii ki, onlann cinsini düzgün miioyyon cdə bilmirlər. Ona, tutaq ki, oğlan adı qoyur, oğlan kimi torbiyo edirlor. Miioyyon yaşdan sonra iso malum olur ki, o, oğlan deyil, qız imiş: bədəni oğlan bədəni tipində deyil, qız bədoni tipində inkişaf etməyə başlayır, onda qıza məxsus tələbatlar vo s. omolo golir. Ətrafdakı adamlann ona münasiboti todricən dəyişilir: qızlar onunla oynamaq istəmir, oğlanlar ələ sa-lır, yaşlıların hərəsi bir söz deyir. Uşağm yaşı artdıqca, vəziyyoti daha da çətinloşir. Yeniyetmolik yaşı dövriindən ctibarən bu facio-li situasiyanın acı nəticələri xüsusilo aydin hiss edilir. Mohz buna goro do bclə uşaqların cərrahiyyə yolu ilə cinsinin dəyişdirilməsi son dərəcə humanist todbir kimi qiymətləndirilmolidir. Xəstələrin özləri də «faciəli» situasiyadan çıxmağın yeganə yolunu çox vaxt cinsin dəyişdirilməsində göriirlər.

Bu faktların tohlili osasinda biz hansı nəticoni çıxara bilorik? Hər şeydən ovvol, belo bir cohot diqqoti colb edir ki, tobii, iizvii cohotlor vo əlamətlər şəxsiyyətin strukturuna onun sosial cohotdon şərtlənən elementlori kimi mövcuddur. Tobii (anatomik, fizioloji vo digor keyfiyyotlor) vo sosial cohotlor şəxsiyyətin stmktumnda vəhdət təşkil edir vo mexaniki surotdo bir-birinə qarşı qoyula bil-məz. Tanış olduğumuz todqiqatda bunu siibut edon çoxlu faktlar vardir. Bir anlığa tosowiir edok ki, haqqinda danışdığımız xostolor-don hor hansi biri lap kiçik yaşlarında heyvanlar içərisinə düşsəy-di, oğlan vo ya qıza oxşamadığını başa düşə bilərdimi? Qətiyyən yox? Halbuki o, nonnal uşaqlar icorisindo kişi və ya qadın etalon-larına yiyələndikcə, özünün «atipikliyini», mənsub olduğu cinsə oxşamadığını todricən hiss cdir. Burada həlledici moment iso ətraf-

dakı adamlann ona münasibəti ilo bağlıdır: adamlar ondan kişi (və ya qadın) kimi hərəkət ctməyi gözləyir, o iso bclə hərokət edə bil-mir vo miixtolif yollarla öz qüsurlarını gizlətməyə çalışır. Başqa sözlə, xəstə uşaqlar «xəsto» olduqlarını ancaq lazımi sosial şərait-do onlarla həmyaşıdları arasinda miioyyon fərqlərin meydana çıx-dığı andan etibaıən başa düşürlər. Bu şəraitdə ətrafdakı adamlar onlara oğlan və ya qız kimi deyil, qız (və ya oğlan) kımi yanaşırlar. Xəstə uşaqlarda bu şəraitdə elə öziinəməxsus psixoloji xüsusiyyot-lor əmələ gəlir ki, onları göstərilən səbəblərə görə nə «endopsixi-кa», no do «ekzopsixika» kateqoriyasına daxil etmok olmaz.

Şəxsiyyətin inkişafında sosial amillorin rolunu da bu baximdan tohlil etmok lazimdir.

Şəxsiyyətin inkişafı prosesinin özünəmoxsus daxili montiqi vardir. Onu miioyyon etmodon otraf miihitin tosirlori ilo şəxsiyyə-tin inkişafı prosesinin qarşılıqlı əlaqəsini aydin Iaşdınrıaq oslindo miimkiin deyildir.

Psixoloji baximdan başlıca mosələ ondan ibarotdir ki, hoyat şo-raiti öz-özünə, yoni bilavasito, birbaşa uşağın psixi inkişafını, o cümlodən onun bir şəxsiyyət kimi fonnalaşması prosesini miioyyon edo bilmoz. Eyni bir şoraitdo uşaqlarda miixtolif psixoloji xii-susiyyotlorin fonnalaşması da mohz bununla izah edilmolidir.

Bir dofo A. S. Makarenkodan soruşdular ki, mənzil şəraitinin torbiyoyo tosiri olurmu? Görkəmli pedaqoq suala belo cavab ver-mişdi: «əlbəttə, olur, lakin mocburi deyil ki, bu tosir miitloq pis to-rəfə olsun. Bəzən uşağın aynca otağı olan yerdo ona daha pis torbiyo verilir».

Bunu no ilo izah etmok olar?

A. S. Makarenko «Valideynlor **iiciin** kitab» osorindo bu faktla-nn psixoloji tohlilini vcnnişdir. O göstərirdi ki, torbiyo, sözün on geniş monasmda ictimai

prosesdir. Həı şey: adamlar da, cisimlor do, hadisolor do torbiyo cdir, lakin hor şeydon ovvol vo daha çox adamlar torbiyo cdir. Onlardan valideynlor vo pedaqoqlar birinci ycrdə dururlar. Uşaq otrafdakı alomlo miinasibotloro girir, bu miinasibotlorin hor biri dönmodən inkişaf edir, başqaları ilo uzlaşır, uşağın özünün fiziki və mənəvi inkişafı ilo olaqodar olaraq mürək-kəbləşir. A. S. Makarenko yazırdı: Adama elo golir ki, biitiin bu «qarışıqlıq» heç ciir ölçüyə golmir, bununla belo, o hor an uşağın şəxsiyyətində miioyyon doyişiklik yaradır. Bu inkişafa istiqamot vermok vo onu idaro etmok torbiyocinin vozifosidir.

136

A. S. Makarenko şəxsiyyətin formalaşması prosesini tohlil edorkon uşağın miihitlo miinasibotlori sistemino xiisusi diqqot yeti-rirdi. O, diizgiin olaraq göstərirdi ki, uşağın ətrafdakı alomlo miina-libotlori tokco miihitin özünün tosirlori ilo deyil, hom do uşağın Özünün fiziki vo monovi inkışali ilo olaqodar olaraq miirokkoblo->ir, yeni məna çalaıiarı kosb cdir.

Mosolonin belo qoyulusunun prinsipial ohomiyyoti vardir. Ek-/ogcnetik nozoriyyolor miihitin ıışağa təsirini mütləqloşdirırlər. Onlar iddia edirdilor ki, mühit uşağın inkişafını öz-özünə (mexaniki surotdo) miioyyon edir. Halbuki m i i h i t i n t o s i r l o r i u ş a ğ ı n ö z ü n ü n i n k i ş a f s ə v i y y ə s i n d ə n , p s i x o l o j i x i i s u s i y y o t l o r i n d o n a s ı l ı o l a r a q d ə y i ş i l i r . Uşaqların inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq miihitin eyni bir elcmenti onlara miixtolif fonnalarda tosir gös-torir. Miixtolif inkişaf soviyyosindo olan iki uşaq hotta eyni sorait-də böyüsəlor belo, onu eyni şəkildə başa diişmürlər; demoli, miihit onlar iiciin eyni mona kosb etmir, bu zomindo do uşaqla «otrafdakı miihit» arasinda özünoməxsus münasibot omolo golir.

Bcloliklo do aydin olur ki, hoyat şəraiti uşağa bilavasito deyil, dolayi yolla - uşağın hoyat şəraitinə münasibətindən asılı olaraq tosir göstərir. Məşhur sovet psixoloqu L. S. Viqotski bu faktlan tohlil etmok **iiciin** elmo yeni anlayış - «sosial inkişaf şəraili» anlayışı daxil etdi.

Sosial inkişaf şəraiti anlayışının cvristik ohomiyyoti böyükdür. Bu, hor şeydən ovvol, onunla bağlıdır ki, yeni anlayış inkişafın daxili vo xarici şərtlorini qarşılıqlı əlaqədə tohlil etmok, miivafiq yaş dövrünün tipik xiisusiyyotlorini aydınlaşdırmaq. keyfıyyətcə yeni omolo golon xiisusiyyotlori miioyyon etmok imkani verir.

Şəxsiyyotin sosial inkişaf şəraitini пeco miioyyon etmok olar? Bu zaman hansi mosololoro xiisusi diqqot yetirmok zoruridir?

Sosial inkışaf şəraitini tohlil etmok üçün uşağın ailədə vo kol-lektivdə tutduğu faktik yeri, onun öz mövqeyino münasibətini, ət-raldakı adamlarla qarşılıqlı miinasibətlərinin xiisusiyyotlorini və fealiyyətinin xarakterini aydınlaşdınnaq lazimdir. Son zamanlar psixologiyada uşağın sosial inkişaf şəraitini xarakterizə edorkon psixoloji meyarlarla yanaşı demoqrafık amillorin do rolunu nozoro alırlar.

137 3. Şəxsiyyət və fəaliyyət

Qarşıya sual çıxır: ford ictimai miinasibotlori necə (hansı yol və vasitolərlə) mənimsəyir?

Şəxsiyyətin formalaşması prosesi vasitəli xarakter daşıyır. Ford, ictimai münasibətləri öz-özünə deyil, ancaq özünün aktiv foaliyyoti vasitosilo mənimsəyir. Bıı nöqteyi-nəzordon foaliyyot şox-siyyətin formalaşmasınm əsas şərtlərindən biri kimi qiymətləndi-rilməlidir.

Foaliyyotin miixtolif növlori vardir. Çağalıq dövründən gənclik yaşı dövrünə qədər aşağıdakı foaliyyot növlərinə daha çox təsadüf olunur (D. B. Elkonin və b.):

a) vasitəsiz emosional ünsiyyət;

b) əşyavi-manipulyativ foaliyyot; v)

rollu oyunlar; q) tolim foaliyyoti;

d) intim-şəxsi ünsiyyot (ünsiyyot foaliyyoti);

e) todris-peşə foaliyyoti.. V a s i t ə s i z e m o s i o n a l ü n s i y y ə t çağanın anası ilo özünəməxsus dialoqudıır. Uşaq anasının ağıışunda özünü sakit apanr, onun nəvazişini duyur, ətrini hiss edir vo bundan xoş-hallamr. Bu hiss bioloji cohotdon qarşılıqlıdır. Ana doğma övladını - əmizdirərkən fərəh hissi kcçirir, köфəsinə məhəbbəti daha da möhkəmlənir. Əmzikli ananın cmosional voziyyəti isə öz növbo-sində uşağın inkişafına təsir göstərir.

Ə ş y a v i - m a n i p u l y a t i v f o a l i y y o t prosesindo uşaq şeyləri sökə-sökə, bu yandan o yana sürüyə-sürüyə, bir-bi-rinə calaya-calaya onlann xassələrini dork edir.

R o l l u o y u n l a r iso mahiyyot etibarilo insan münasi-bətlorinin monimsənilmosi prosesidir. Bu haqda aydm təsəvvür oldo etmok üçün psixologiyada tosvir olunmuş maraqh bir faktı qeyd etmok kifayətdir: uşaqlan heyvanxanaya apanb, heyvanlann hoya-ti ilo tanış etdilər. Tərbiyəçilər belo güman cdirdilor ki, uşaqlar ckskursiyadan qayidan kimi heyvanxana mövzusunda maraqh oyunlar oynayacaqlar. Lakin no qodor təəccüblü olsa da, onlar ckskursiyadan sonra homin mövzuda heç bir oyun oynamadılar, oz-lorinin adi işləri ilo məşğul oldular.

Tərbiyəçilər bunun sobobini izah etmok üçün psixoloqlara mii-raciət etdilor. Psixoloqlar məsələnin mahiyyətini asanlıqla başa

138

düşdülər vo ekskursiyanın planını dəyişdilər. Onlann moslehotilo USaqlan yeno do heyvanxanaya ekskursiyaya apardilar. Lakin bu llofo uşaqlan, birinci növbədə, heyvanxanada işləyən adamlann -kassirin, nəzarətçinin, hokimin vo s. foaliyyoti ilo tanış etdilor. ɪ 'şaqlar ekskursiyadan qayidan kimi heyvanxana mövzusunda oyun pynamağa başladılar: biri kassir, biri hokim, biri iso nəzarətçi ro-Iunda çıxış etməyə başladı. Bu monada deyirlor ki, uşaq oyunlan insan münasibətlorinə xüsusilə həssasdır vo hor şeydən ovvol mohz onlan oks etdirirlor.

T o l i m f ə a l i y y ə t i n d ə uşaqlar ictimai tocriiboni məqsədəuyğun surotdo mənimsəyirlər. Bilik. bacarıq vo vərdişlə-re yiyələndikcə, uşaqların hoyatinda yoldaşın rolu artir. İ c t i -m a i - ş ə x s i i i n s i y y o t onun həyatının miihiim sahosino çevrilir. Foaliyyotin vəzifələri tədricən doyişilir, o, gələcəyə yö-nəlməyə başlayır və peşə-tolim xarakteri kosb edir.

Nəzərdən keçirdiyimiz foaliyyot tiplərini xarakterinə görə iki qrupa bölmok olar:

B i r i n c i q r u p a o foaliyyot növləri daxildir ki, onlann osasinda insan fəaliyyətinin monasi, insanlar arasındakı miinasibotlorin vozifolori, motivlori, normalan vo s. monimsonilir. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- vasitosiz emosional foaliyyot;
- rollu oyunlar;
- intim-şəxsi iinsiyyot.

Ikinci qrupa o foaliyyot növləri daxildir ki, onlann osasinda əş-yalarla əməliyyat vasitələri, əşyalarda bu vo ya digor cohoti forqlondinnok imkam veron etalonlar monimsonilir. Bu qrupa aşa-'Kİakılar daxildir:

- əşyavi-manipulyativ foaliyyot;
- tolim foaliyyoti;
- tədris-peşə foaliyyoti.

Nəzərdən keçirdiyimiz foaliyyot növləri özlərinin konkret məzmununa görə bir-birindən forqlonirlor, osas məzmununa goro iso iimumi cohotloro malikdirlor.

Birinci qrupa aid etdiyimiz foaliyyot növləri şəxsiyyətin inki-şafında xiisusilo miihiim rol oynayır. Bu proscsdə uşaqlar insan mii-nasibotlorini, onlann vozifə vo normalarını mənimsəyirlər. Başqa sözlə, şəxsiyyətin tələbat-motivasiya sahosi birinci qrupa aid etdiyimiz foaliyyot növlərində inkişaf edir.

ikinci qrupa aid etdiyimiz foaliyyot növlorində iso uşaqlar **v^** yeniyetmələr əşyalarla əməliyyat vasitələrini mənimsəyirlər. Bu prosesdə uşaq vo ycniyctməlordə idrak prosesləri, intellektual əməliyyatlar inkişaf cdir. Bəs, ikinci qrupa aid etdiyimiz fəaliyyət növiəri şəxsiyyətın inkişafında necə rol oynayır? Şoxsiyyoiin inki-şali baxımından onlann da özünomoxsus ohomiyyoti vardir. Uşaq-lann əmoliyyat-texniki imkanları inkişaf etdikcə, onlarda öz qabi-liyyətlərinin dork olunmasi zəminində tədricon mənlik şüunı te-şokkül edir və şəxsiyyətin miihiim bir sahosino çevrilir.

Bcloliklo do biz şoxsiyyotin formalaşmasında foaliyyotin rolu-nu aydınlaşdırdıq. Homin prosesin ikinci torofı do vardir. Biz foaliyyotin özünün inkişafmda şəxsiyyətin rolunu nozordo tıturuq.

Şəxsiyyət formalaşdıqca foaliyyotin xarakteri köklü surotde dəyişilir. Yoni şoxsiyyətin təlobatları osasinda foaliyyotin motivlə-ri formalaşır, «motiv-moqsəd» vektoru omolo gəlir vo o foaliyyotin osas struktur vahidinə çcvrilir./Foaliyyot prosesi bütünlükdə şəxsi məna kosb cdir. Bundan asılı ölaraq foaliyyotin torkibinə daxil olan biitiin idrak proseslorinin do xarakteri dəyişilir. Onlar şəx-siyyotin xiisusiyyotlori ilo şortlonməyə başlayırlar. Beloliklo do fo-aliyyot prosesindo şəxsiyyətin telebat-motivasiya. emosiya vo idrak saholori bir-birino niifuz edir, onlar tədricən qarşılıqlı əlaqodə inkişaf etməyo başlayırlar.

V F Ə S İ L TƏLƏBA**1** LAR, MOTİVLƏR VƏ KMOSİYALAR **1.**

Tələbatlar

Hor hansı bir canlı varliq kimi insan da yaşamaq vo inkişaf etmok iiçün özüniin ehtiyaclarını təmin etmolidir.

Molumdur ki, «insanlar siyasot ilo, elm, incəsonət, dil və i. ilə məşğul ola bilondən ovvol, birinci növbədə, yeyib-içmolidirlər, mənzilə malik olmalıdırlar, geyinməlidirlər (K.Marks).

İnsanın chtiyacları onun üçün psixoloji məna kosb edir və tolə-batlar kimi tozahiir edirlor. Demoli. chtiyac vo tələbat sinonim söz-lor deyildirlor. Tolobat daha geniş anlayışdır. T o 1 o b a t I a r i n s a n ı n e h t i y a c l a r ı i l o y a n a ş ı h o m d o

140 • n и r. ö z e h t i y a c l a r i n a m i i n a s i b o t i n i o k s b l d i r i r . T o 1 o b a t I a r i n s a n i n k o n k r e t h a bit ş ə r a i t i n d ə n a s ı l ı l ı ğ ı n ı i f a d o e d o n • o n u n b u ş o r a i t d ə a k t i v l i y i n i şərtlondiron iiüııomoxsus psixi halotdir.

Bu torifdo tolobatlarm iie xüsusiyyoti qeyd olunur. Onlan ayn-•ynliqda nəzordon keçirok.

a) Təlobatlar insanin özünənıoxsus psixi halotidir. insan İeünün yaşaması vo inkişaf etmosi iiçiin zoruri olan hor hansi bir pbyekto ehtiyac hiss ctdikdə, no

isə bir gərginlik keçirir, narahat olur. Tolobatlarm omolo golmosi vo təmin olunasi prosesi homişə dfcünoınoxsus emosiya vo hisslorlo müşayiət olunur.

b) tolobatlar insanin konkret həyat şəraitindon asılılığını Kado edir. Tolobatlarm bu miihiim xüsusiyyotini aydinlasdnmaq Oçüıı ovvolco, eyni bir adami iki situasiyada tosəvvür edok. Birinci tituasiya- tutaq ki, isti yay giinlorindon biridir. O, donizdo cimmok btoyir. İkinci situasiya: avqust ayının 31-dir. Homin adam univer-•itctin biologiya fakültosiıo qobul olunmuşdıır. Sabah ilk dofo to-lobo kimi universitet auditoriyalanna daxil olacaqdir.

Birinci halda ona no laznn olur, ikinci halda no lazim olur? Sual in cavabı aydındır: donizo gcdon adam çimmok **iiciin** alt paltan. qurnlanmaq **iiciin** dosmal vo s. götürür. Sentyabnn I-do dorso ge-docok tolobo iso iimumi doftor, qolom, sumka vo s. axtanr.

insanin telobn<lan olduqea muxtolifdir. Lakin onlann aktual-laşması konkret hoyat şoraitindən asılıdır. Nəzordon keçirdiyimiz nümunələrdə tolobatlarm mahiyyotini başa düşmək iiçün xiisusi ohomiyyoto malik olan bu cəhət özünün aydin ifadəsini tapmışdır. Hotta insamn ycyib-içmoyo, mənzilə, geyimo vo s. təlobatları da konkret hoyat şoraitindon asılı olaraq miixtolif mozmun vo forma-larda ifado olunur.

v) Tolobatlar insamn konkret hoyat şəraitindo aktivliyini sortlondirir. İnsan öz təlobatlarını tomin etmolidir. Ogor belo bir imkan yoxdursa, o, miivafiq tolobati yaxm tolobatla ovoz etmoli, hotta lazim goldikdo onu boğmalıdır. Özünün bu xiisusiyyotlorino göro tolobatlar konkret istiqamoto malik olur: insani onlan tomin .мпн>к iiçün miivafiq Usui vo vasitələr axtarmağa tohrik edir. Bu o demokdir ki, şoxsiyyotin fəallığınm monboyini tolobatlar toşkil edir.

Tolobatlarm miixtolif növləri vardir. Onlan ayn-ayn meyarla-

141

ra görə ayn-ayn istiqamətlərdə təsnif etmək olar. XX yüzillikdo bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Miiasir psixologiyada tolobatlarm onlarla tosnifatı molumdur. Golin, ovvolco, m ə n ş o y i -n ө görə tolobatlarm növlori - t ə b i i (üzvi) və m ə d o n i tələbatlarla tanış olaq.

Bütün adamlarda yemoyə, yuxuya, əks cinsə, soyuqdan və ya-xud həddindən artıq istidən qorunmağa vo s. tələbat vardir. Bunlar təbii tələbatlardır. Modəni tolobatlarm növləri genişdir. Çəngəl və bıçaqdan istifado etmok, dişlori yumaq tələbatından başlamış ev bəzəmək, Nosiminin osərlərini oldo etmək tələbatına qodor onu müxtəlif növlərini qeyd etmok olar.

Tələbatları predmetino görə do iki yerə - maddi və mənəvi tə-lobatlara bölürlər. Qidaya, geyimə, monzilə, məişət şeylərinə və s. olan tolobatlar predmetino görə maddi tolobatlar hesab olunur. Mə-nəvi tələbatlara isə aşağıdakıları misal göstərmək olar: omok, iinsiyyot, qozet vo jurnal oxumaq, rəsm əsərlərinə, təbiət monzorolo-rino, kinoya vo digor tamaşalara baxmaq, musiqi dinlomok vo s. tə-lobatlan. Bu tolobatlar icorisindo omok tolobatinin ohomiyyotin* xiisusi olaraq qcyd etmok lazimdir. Əmək insan tələbatlarının for-malaşmasınm on başlıca şortidir. Öz tələbatlarını asanlıqla tomin ctmək imkanı çox vaxt insan şoxsiyyətinin tənəzzülünə gətirib çı-xanr. Ünsiyyət tolobatinin da rolu böyükdür. K.Marks başqa adamı «ən böyük sərvət» adlandırırdı. O yazırdı ki, insan həmişə «başqa insan kimi ən böyük sərvətə təlobat hiss edir». İnsanın bütiin mo-nəvi tələbatları onun omok vo iinsiyyot tolobatlarm in inkişaf səviy-yəsi ilo bilavasito bağlıdır.

Bir cəhətə diqqot yctirək: yemoyo olan tələbat mənşəyinə **go**ro tobii, predmetino görə maddi tolədatdır. Çəngəl və bıçaqdan istifado etmok mənşəyino göro mədoni, predmetino görə maddi tə-ləbatdır, halbuki musiqi dinlomok mənşəyinə görə mədəni, predmetino görə mənəvi tolədatdır. Eyni sözləri tolobatlarm digor növ-lori haqqinda da demək olar.

Tolobatlar özünəməxsus ierarxiya təşkil edirlor. Onun aşağı səviyyələrini ibtidai (sadə) tolobatlar, yuxan səviyyələrini iso ali tolobatlar təşkil edir (bax: cədvəl 2.).

Genetik baximdan maddi (tobii) tolobatlar birincidir, mənəvi vo mədəni tolobatlar onlann osasinda formalaşır. Funksional planda da bu cohot aydin nozoro çarpır. Monovi vo modoni tolobatlar maddi qolobatlarla aynlmaz surotdo olaqodardir. Onlann adoton

maddi şeylər (kitab, qozet, televizor, not kağızı, ronglor vo s.) va-iitosilo tomin olunmasi da bunu Mibut edir. Monovi vo modoni to-lobatlar da maddi (tobii) tolobatlarm formalaşması prosesino miihiim tosir göstərirlər.

Tolobatlarm ierarxik model üzrə tesnifatı

Ali tolobatla r A

4.Monovi tolobatlar

3. Modoni tolobatlar

2. Maddi tolobatlar

1. Tobii tolobatlar

İbtidai (sado) tolobatlar

Tobii tolobatlara vital (latinca vitalis - hoyati demokdir) tolobatlar deyirlor. Onlar insanin hoyat foaliyyoti iiciin zoruridir, ogor tobii tolobatlar, xiisusilo yemoyo, yuxuya vo s. tolobatlar tomin oluna bilmozso, insanin özü miitloq mohv olar vo nosli davam etdir-mok imkamndan mohrum olar. Modoni vo monovi tolobatlar tomin cdilmodikdo, insan mohv ol-mur, lakin ondaki insani cohotlor ciddi zərər çokir. Ali tolobatlarm i.Mnin olunmasi şəxsiyyətin daxili aləminin zənginləşməsinin zoru-ri şərtidir.

Tolobatlar dinamik xarakter daşıyırlar. insanin foaliyyot vo iin-siyyot sahosi genişləndikcə onlar da dəyişirlər. Tolobatlarm bu mii-hum xüsusiyyoti öz oksini onda tapir ki. tomin olunmuş hor hansi bir tələbatın zominindo yeni, daha yiiksok tolobatlar fonnalaşır vo ınkişaf edir.

Tolobatlarm inkişafı istehsalın inkişafı ilo bağlıdır. Televizor, tranzistor, videomaqnitofon, vidcotelefon vo i.a. olmadığı dövrdə bunlara tolobat da yox idi. Lakin bunlann istehsalmdan sonra tolo-bat yarandı vo getdikcə artmağa başladı. Bu, öz növbəsində ölkə-mizdo televizor vo ya tranzistor istehsahmn gcnişlonmosi ilo noti-colondi. Demoli, insanin təlobatları genişləndikco istehsal da inki-$af edir. Tolobat olmasa, istehsal da olmaz. Tolobat istehsalı geniş-loıudirir, doyişdirir vo inkişaf ctdirir.

İstchsalla tolobat arasinda dialcktik olaqo mövcuddur. Onlar bir-birini sortlondirir, bir-birini zoruri cdir. Yeni istehsal mohsulu yaranan kimi buna tolobat da yaranir vo bu tolobat sonra nisbi miis-toqillik kosb edir.

Tolobat nisbi miistoqillik kosb etdikdon sonra onun soviyyosi

143 həmişə istehsalın soviyyəsini qabaqlayır, ondan irəüdə gedir, onlann arasinda miioyyon monada dialektik ziddiyyot yaranir. Mosolon, molumdur ki, bir sira inkişaf eımiş ölkələrdo. o cümlodon bizim ölkəmizdə mənzilə olan tolobat tikintinin soviyyəsini ötiib keçmişdir. Monzilo olan tolobat durmadan artir. Əvvəllər daxma-larda, kiçik evlərdə yaşayan insanlar indi bununla kifayotlonmirlor. Elcktrik işığı, qaz, isti vo soyuq su ilo təchiz edilmiş geniş vo rahat mənzillərdə yaşamaq istoyirlor. Bu tolobatı ödomək üçiin yeni ti kinti saholori vo vasitolori yaratmaq lazim golir. Eyni zamanda, bundan asılı olaraq yeni, olavo tolobatlar yaranir.

Insanlar öz tələbatlannı müxtolif üsullarla tomin edirlor. golmişkən qeyd edok ki, bu iisullann özləri hor hansi biri əlvcrişli şəraitdo təlobata çevrilə bilor. Bozon təlobə özünün miioyyon modoni vo ya monovi tolobatını tomin etmok uçün kitab toplayir ***vt*** todricon kitab toplamaq onun miihiim tolobatlanndan birino cevri lir.

insanin ictimai tocriiboni monimsomosi hom do onlann tələ-batlann tomin olunmasi iisullarma yiyolonmosi prosesidir. Bu pro-sesdo üç cohoti xüsusilo ayirmaq olar:

a) tolobatlarm tomin olunmasi üsullarının k o n k r e t l ə ş * m o s i vo fərdiloşmosi: hor bir tolobat miioyyon iisulla tomin olunur (xörəyi qaşıq vo ya çəngəllo yeyir, çayı stokan vo ya fincan-da içirlər və s.). Şəraitdon vo şoxsiyyotin özünün səviyyosindən asılı olaraq bu iisullar daha da fərdiləşir.

b) tolobatlann tominolunma usullanmn d o r k o l u n m a - s i : tolobatlarm mozmunu öz oksini şüırda tapir; bunun da noti-cosindo tolobatlann tomin olunmasi iisullarimn konkrclləşməsi prosesinin özü şüurlu xarakter kosb edir; yoni insan öz tolobatlan-m daha somoroli iisullarla tomin ctmeyo başlayır. «Ağıllı tolobat-lar» dedikdo, birinci növbodo, bu cohoti, yoni insanin öz tolobatla-rını agtlh surotdo tomin etmosini nozordo tuftırlar. Bks halda tolo-batlann tomin olunmasi prosesi süniləşir, «əşya xəstəliyi» omolo golir.

v) tolobatlann tominolunma iisullarimn ictimailəşməsi: insan modoni vo monovi sorvotloro yiyolondikco, onda ali tolobatlar for-malaşır. Modoni vo monovi tolobatlann formalaşması prosesindo iso tobii tolobatlann mozmunu vo onlann tominolunma usullanmn xarakteri köklü surotdo dəyişir. Tobii tolobatlar, mosolon, yemok-içmək, geyinmok vo s. moqsoddən yaşamaq vasitosino çevrilirlor.

Onlar, пeco deyorlər, insaniləşir, daha çox monovi-cstetik mozmun vo forma kosb edirlor.

Tolobatlann tominolunma usullanmn ictimailoşməsi psixoloji baximdan böyük ohomiyyoto malikdir. K.Marks yazırdı: «Achq ac-hqdir, lakin çəngəl vo bıçağın yardımı ilo bişmiş ot yemoklo tomin olunan aclıq. ol, dirnaq vo dişlərin köməyi ilo çiy əti udmağa vadar cdən aclıqdan fərqli aclıqdır».

Bu forqlor onunla izah olunur ki, insanin tələbatı comiyyotdo, konkret tarixi şəraitdə formalaşır vo inkişaf cdir. Tolobatlann mozmunu da, tominolunma iisullan vo vasitolori do comiyyotin inkişaf soviyyosi ilo şərtlənir.

İnsanın tolobatlan ictimai-tarixi xarakter daşıyır. İnsan təlobat-lannın spesifik xiisusiyyotlori foaliyyotin, birinci növbədə, əməyin sosial tobioti ilo miioyyon olunur.

Heyvan vo insan tolobatlannin bir miihiim forqino do bu baximdan diqqoti colb etmok lazimdir. Heyvanın davranışı bilavasito onun tolobatlan ilo miioyyon olunur: acımış heyvan qida axtarma-ğa başlayır. İnsanın fəaliyyətinin mozmunu isə bütünlüklə onu do-ğuran tolobatlarla miioyyon edilmir. Tolobat insam foaliyyoto tohrik edir, lakin foaliyyotin mozmunu bilavasito tolobatla deyil, foaliyyotin moqsodilo şərtlonir.

Şoxsiyyotin tolobatlan ilo onun foaliyyotinin moqsodi arasinda olaqo psixoloji aspektdo motivlor vasitosilo yaranir.

2. Motivlor

Tolobatlar öz-özlüyündə foaliyyotin məqsodini, iimumiyyotlo, xarakterini miioyyon etmir. Bu onunla izah olunur ki, insanin tolo-batlarmda onlan tomin cdocok predmetlor doqiq yazılmamışdır: e y n i b i r t o l o b a t m i i x t o l i f p r e d m e 1 1 o r 1 ө , m i i x t o l i f i i s u l l a r l a t o m i n e d i l o b i l o r . insan öz tələbatlarını tomin etmok iiçün işə başladıqda - yalnız bu zaman tolobatlan tomin edəcək prcdmet müəyyonləşir - tolobatlar «oşyaviloşməyə» başlayır, başqa sözlo, onlann osasinda motivlor omolo golir.

Motivlərin öyrənilməsinin böyük ohomiyyoti vardir. Bu ma-niwot etibarilo şəxsiyyəti fəaliyyətdə öyronmək demokdir. İnsan fealiyyotinirJ spesifik xüsusiyyoti ondan ibarotdir ki, o, həmişə məqsədyönlüdür. Məqsədgüdmə, yaxud müəyyən moqsədo yö-nüm - insanin psixoloji cohotdon çox miihiim xüsusiyyətidir. Foaliyyot insanin məqsədini miioyyon edon amil kimi özünü göstoro-rok onun biitiin proseslərini bir-birilə olaqolondirir vo onlan foaliyyotin iimumi strukturunda üzvi şəkildə birləşdirir. Lakin bununla belo aydındır ki, insan hcc do özüniin bütün məqsodlərini foaliyyot prosesindo eyni dərəcədə reallaşdıra bilmir. Bos, bunu no ilo izah etmok olar?

Moqsod foaliyyot prosesindo özünün müəyyoncdici rolunu oy-naya bilməkdən ötrii insan üçün şəxsi mona kosb etmoli, onun d a x i l i t ə h r i k i n o ç e v r i l m o l i d i r , obrazlı şokil-də dcsək, oi)un köklori noinki insanin şüurunda, hom do qolbindo olmalıdır, yoni şəxsiyyotin motivlori ilo iizvi surotdo uzlaşmalıdır.

Motiv (latinca movere - horokoto gotinnok, itolomok demokdir) dedikdo tolobatlann tomin olunmasi ilo olaqodar olaraq insam foaliyyoto tohrik edon amillor nozordo tutulur. O, bu vo ya digor hərəkəti (işi, omoli) noyin namino icra edir? - Şəxsiyyətin motiv-lorini miioyyon etmok üçün bu sualı aydınlaşdırmaq lazimdir. iki tələbo tosovviir edin: onlardan biri elmə dərindən yiyolonmok, o biri iso yiiksok toqaiid almaq iiciin ola qiymotlorlo oxuyur. Bu o demokdir ki, onlann tolim motivlori bir-birindon forqlonir, halbuki hor iki tələbənin tələbatı eynidir. Onlar ali tohsil almaq üçün msti-tuta daxil olmuşlar. Biz insanin tolabatlarını aydınlaşdırarkon «n o ü ç ü n fəallıq göstərir?» - sualına cavab veririk. Motivlorini tohlil edondo iso, bu vo ya digor hərokətin (işin, omolin) n o y i n n a m i n o icra olunduğunu aydınlaşdırmaq lazimdir.

Şoxsiyyətin motivlori onun foaliyyotinin istiqamotini miioyyon edir. Foaliyyotin konkret xarakteristikasi motivlo deyil, moq-sodlo miioyyon olunur. Bir torofdon, eyni bir motiv zoininindo miixtolif məqsədlər fonnalaşır, digor torofdon, eyni bir moqsod miixtolif adamlarda miixtolif motivlərlo bağlı olur. Motivlo moqso-din dialcktik olaqosi belodir. Lakin biitiin hallarda motivin psixoloji funksiyasi eynidir: o, insam foaliyyoto t o h r i k edir vo onun foaliyyotinin i s t i q a m o t i n i müoyyənləşdirir. Bu iki cohot (tohriketmo vo istiqamotlondinno) bir-birilə vəhdət təşkil edir vo motivin osas funksiyalan kimi meydana çıxır.

9 İnsanı foaliyyoto tohrik edon miixtolif hadiso vo halotlor motiv kimi öziinü göstərir: əqidə vo dünyagörüşü, maraqlar vo emosiya-lar, həvəs, yönəliş, ideallar vo s. buna misal ola bilor. Bir sira hal-

 larda tolobatlann özləri do motivə çevrilirlor. Adi bir misal: axşam vaxtıdır. Ailə süfrə başına yığılmışdır. Məlum olur ki, çörək azdır. Ata mağazaya gedib çörək alır. Onun bu horəkətinin motivi çörəyə olan tələbatdır.

Motivlor çoxdur. İnsanı foaliyyoto eyni vaxtda miixtolif motivlor tohrik edo bilor. Lakin biitiin hallarda, onlar da, tolobatlar kimi, ierarxik quruluşa malikdir: motivlordon biri osas, aparıcı, digori iso ikinci dorocoli olur; sonuncular osas motivlordon asılıdır, onlara ta-bedir, hotta bozon yalniz olavo tohrik funksiyasim yerino yctirirlor. Şəxsiyyət üçün hoyati mona kosb edon, onun, пeco deyərlər, həya-tının monasına çevrilon, hoyat perspektivlorini ifado edon motivlor osas motivlor kimi meydana çıxırlar.

§1. Təlim motivlori

Motivlor hor bir foaliyyot sahosindo özünəmoxsus xüsusiyyət-lərlə tozahiir edirlor. Bu cohoti nozoro alsaq, biz onlan foaliyyotin növlərinə görə: oyun, tolim, omok vo yaradıcılıq motivlori kimi xa-rakterizo edo bilorik.

Tolim motivlorini adoton i d r a k m o t i v l o r i vo s o s i a l m o t i v l o r olmaq iizro iki böyük qrupa bölürlər. Əgər şagirdin fəallığı ayrı-ayrı fonlorin (Azorbaycan dili, riyaziyyat, ta-rix, kimya vo s.) todrisi prosesindo öyrənilən obyektləro yönolmiş-dirso, bu zaman idrak motivlərindon danışırlar. İdrak motivlərinin aşağıdakı növləri vardır:

1. Geniş idrak motivlori (şagird biitiin fonlordə yeni faktlar, nozori mosəlolor, deduktiv noticələr vo s. ilə maraqlanır).

2. Tədris-idrak motivlori (şagirddə bir vo ya bir пeco fənno ma-raq omolo golir, o, miivafiq fonlori daha otraflı öyronməyə başla-yır).

3. Özünütohsil motivlori (şagird maraqlandığı fənlor üzrə müs-təqil surotdo yeni biliklor oldo etməyə başlayır).

Əgər tolim prosesindo şagirdin fəallığı başqa adamlarla müna-sibət sahəsinə yönəlirsə, bu zaman sosial motivlor forqlondirilir. Onları da üç növə bölürlor:

1. Geniş sosial motivlor (şagird Votono. comiyyotə faydalı ol-maq, öz şagird borcunu ycrino yctinnok üçün əla və yaxşı qiymot-lorlo oxumağa soy göstərir).

2. Dar sosial motivlor - bunlara başqa sözlə, mövqe motivlori deyirlər (şagird aüodə və moktəbdə yaxşı mövqe tutmaq üçün əla-çı olmağa çalışır).

3. Sosial eməkdaşlıq motiviərı (şagird özünün miiollimlər və sinif yoldaşları ilə münasibətlorini tohlil cdir, onlan daha da yaxşı-iaşdırmağa çalışır).
,

Bir sira hallarda şagirdlordə yaradıcıhq motivlori do özünü göstərir. Bu zaman tolim motivlorinin xarakteri tədricən dəyişir, onlarda ya[r]adıcılıq üçün səciyyəvi cohotlor osas yer tumağa başla-yır. Bundan başqa nozoro almaq lazimdir ki, istor idrak, istorso do sosial motivlor hom kollektivçilik, hom do dar fordiyyətçilik, hotta eqoist istiqamoto malik ola bilor. Bu o demokdir ki, şagirdin miioyyon bir idrak motivino vo sosial motivo malik olmasi holo onun şoxsiyyətini xarakterizo etmok üçün kifayot deyildir, şəxsiyyətin istiqamotini tohlil etmok üçiin motivlorin keyfiyyətini aydınlaşdır-maq lazimdir.

Motivlorin keyfiyyotini psixoloji baximdan aydınlaşdırarkon onlan m ə z in u n v ə f o r m a s ı n a (dinamikasına) goro xarakterizo edirlor.

Motivlorin məzmun baxımından xarakteristikasına aşağıdablar daxildir:

1. Təlimin şagird iiciin şoxsi mona kosb etmosi.

2. Motivin feaüığı - tolim şagird üçün şəxsi mona kosb ctdik-do, motiv foal xarakter daşıyır; o, soy ilo oxumağa başlayır. Əks halda motiv tolimin gedişino real tosir göstərmir.

3. Motivlorin iimumi strukturunda motivin yeri: osas, apanci motiv özürıün istiqamətindən (kollcktivçi vo eqoist xarakter dasi-masından) asılı olaraq foaliyyot prosesindo miixtolif rol oynayir.

4. Motivin müstəqil surotdo omolo golmosi vo tozahiir etmosi. Motivlorin formalaşması vo inkişafı proscsino motivasiya dcyilir. Ən ünıumi şəkildo burada iki cohoti forqlondirmok olar: a) bu və ya digor motiv şagirdin özünün foaliyyotindo, daxili proses kimi omolo golir, başqa sözlə, şagird, obrazlı şəkildə desok, öz qolbinın hökmii ılə foaliyyoto başlayır; b) motiv yalnız yaşlıların kömoyı şo-raitində, xarici (zahiri) proses kimi omolo golir, başqa sözlə, şagird başqa adamlann - müollimlərin və valideynlərin təhriki ilə işo baş-layır. Bu iki cohətin fərqləndirilməsi psixoloji cohotdon xüsusilə zəmrıdir. Əgor

yaşlıların nəzarəti olmadan miivafiq motiv aktual-la^mırsa, bu o demokdir ki, homin motiv şagird üçiin holo zahiri xa-

148 rakter daşıyır. Belo hallarda şagird özünün tolim foaliyyotino formal miinasibət göstərir.

5. Motivlorin dorkoluntna soviyyosi. Motivlorin dork olunma-sınm özünoməxsus çotinlikleri vardir. Bu, hor şeydən ovvol, onda ifado olunur ki, moktob yaşı dövründo dork olunmayan tohriklor cox vaxt sosial cohotdon əhəmiyyətli olan motivlorin aydin dork olunmasına monfi tosir göstərir. Müəllim bu cohətə həmişə diqqot yetirməli, şagirdlərin osas, sosial cohotdon vacib motivlori dork etmosi üçün şərait yaratmalıdır. Bir çox hallarda iso. şagirdlər özlə-rinin motivlorini pordoloyirlor, tolim işino laqeydliklorini gizlot-mok **iiciin** ciirbociir bohanolor uydururlar. Bir sira hallarda iso sa-doco olaraq bu, psixoloji müdafıə xarakteri daşıyır: şagird miixtolif bohanolor göstormoklə horokotlorino haqq qazandırır, öz sohvlori-ni şəraitlə əlaqələndirir (işıq sönməsəydi, tapşırıqlan edocəkdim. qonaq gəldi, yazı işini yaza bilmədim və s.) Müəllim şagirdin öz foaliyyot vo davranış motivlorini пeco ə s a s l a n d ı r m a s ı n ı , yoni öz hərokot vo əməllorinin səbəblərini rasional surotdo пeco i z a h e t m ə s i n i öyrənməli, onlan tohlil edib əməli nəticə-lor çıxanrıalıdır.

6. Eyni bir motivin miixtolif foaliyyot tiplərinə, todris fənləri-пө və tədris tapşırıqlarına şamil edilmosi: bir halda şagird biitiin fənlərlə eyni dərəcədə maraqlanır, başqa bir halda iso bir vo ya iki fonlə xüsusi maraqlanır, digor fonlər ilo kifayot qədor maraqlan-mır.

Motivlor özlərinin formalarına görə də fərqlənirlər. Motivlorin dinamik xarakteristikası dedikdo bu cohoti nozoro ahrlar. Onlara aşağıdakılar daxildir:

1. **Motivlorin davanılılıgı.** Motivlor davamh vo situativ ola bilor. Mosolon, moşhur bir aktyorla görüş zamanı şagirddə teatra ma-raq omolo golir, lakin bir, iki giindon sonra maraq sönmeyə başla-yır. Belo hallarda situativ motivlordon - miioyyon situasiyada omolo golon vo homin situasiyadan kənarda öz əhəmiyyətini itiron motivlordon danışmaq olar. Davamh motivlor iso şagirdin hoyatinda xiisusi yer tutmağa başlayır. Əgər maraq davamh xarakter kosb illiiso, o, hotta əlverişli şərait olmadıqda belo, soylo oxuyur.

2. **Motivlorin emosional çalarları və ya modallığı.** Motivlor həmişə müsbət vo mənfı xarakterii emosiyalarla müşahidə olunur.

3. **Motivlorin qüvvəsi vo ifadə xususiyyətləri:** motivlor giic-lii olduqda şagird saatlarla işləməkdən doymur, ev tapşınqlarının

149 hamısını səylə yerinə yetirir. Motivlər zəif olduqda iso o, ev tapşı-rıqlarını «başdansovdu» icra edir. Valideynlorin sözləri ilo dcsok, «oturub işləmok» üçün «hövsələsi çatmır».

Motivlorin ifadə formaları onlann mozmunu ilo bilavasito bağ-lıdır. Miiasir psixologiyada o y u n v o o m o k f o a l i y y o t i n i n motivlori do mozmun vo forma baxtmindan tohlil olunur.

§ 2. Motivlər və şüur

Şüuru çox vaxt intellektlə eyniləşdirirlər. Məşhur sovet psixoloqu L.S.Vıqotski əsaslı surotdo sübut ctdi ki, şiiur afiektiv (hisslər) vo intellektual proseslərin vəhdətindən ibarotdir. O, bu cohoti ifa-də etmok üçün «əh o m i y y o t» anlayışından istifado ctdi.

Hor bir cisim vo hadisənin öz ohomiyyoti vardir. Şcylərin ohomiyyoti ictimai-tarixi tocriibonin mohsuludur, onlar obyektiv xarakter daşıyır, muxtəlif anlayışlarda, ümumiləşmiş obrazlarda, sosial normalarda vo s. tosbit olunur. Şeylorin ohomiyyoti insanin hoyat vo foaliyyotindo miixtolif yollarla, xususilo tolim prosesindo monimsonilir vo fordi şüurun malına (sərvətinə) çevrilir. L.S. Vi-qotskinin fikrinco, motivlərlə şüurun qarşılıqlı əlaqəsini izah ctmək üçün təkcə cisim vo hadisolorin əhəmiyyətinin aydınlaşdırılması kifayot deyildir. Bunun iiçiin: a) oks olunan cisim vo hadisolorin dork olunan obyektiv ohomiyyotini vo b) onlann subyektiv cohot-lorini, yoni subyekt iiciin ohomiyyotini tohlil etmok lazimdir. L. S. Vıqotskinin sözlori ilo desək, şeylorin subyektiv ohomiyyoti şüu-run «gizlədilmiş» planıdır.

Beloliklo do «ohəmiyyət» anlayışı psixologiyada iki (obyektiv vo subyektiv) monada işlənməyə başladı. Bunun evristik ohomiyyoti böyük idi. Şcylərin obyektiv vo subyektiv ohomiyyoti-nin fərqləndirilməsi şəxsiyyətin motivlorini psixoloji baximdan tohlil etmok imkani verirdi. Lakin bununla belo eyni bir tcrminin -ohomiyyot temiininin iki monada işlənilməsi, mahiyyot etibarilo ikiloşmosi bu zaman miioyyon çətinliklər yaradırdı. Məşhur sovet psixoloqu A. N. Lcontyev bu cohoti nozoro alaraq şeylərin subyekt iiciin ohomiyyotini yeni terminlo - şoxsi (şoxsiyyəto moxsus) mona termini ilo ifado etdi. Miiasir sovet psixologiyasinda «şüurun şahi-di» (L. S. Viqotski) kimi «şəxsi топa» (A. N. Leontyev) anlayışın-dan geniş istifado olunur.

Əgər hor hansi bir şeyin oldo edilmosi vo s. şəxsi тoпa kosb

150 cdirso, bu, psixoloji baximdan o demokdir ki, homin şey, iş şəxsiy-yot **iiciin** hoyati ohomiyyoto malikdir. onun on zoruri tolobatlanmn tomin edilmosi ilo bağlıdır.

A.N.Leontyevin fikrinco, şəxsi mona subyektin xalis hoyati münasibətlərini bilavasito oks etdirir vo özündo yaşadır.

Şəxsi mənanın əmələ gəlməsi ilo motivasiyanın yuxarıda qeyd etdiyimiz iki funksiyasına: təhrikctmə vo istiqamətlondirmə funksiyasına yeni bir funksiya -

yalniz insana moxsus olan bir funksiya - monavermo, mənalandırma funksiyasi olavo olunur.

Cisim vo hadisolorin ohomiyyoti ilo onlann şəxsi mənası bir sira miihiim xüsusiyyətlərə görə bir-birindən forqlonirlor. Birinci-si, şəxsi mona noinki dork olunmuş formada, hom do çox vaxt dork cdilməmiş formada mövcud olur. İkincisi, şəxsi mənanın omolo gəlməsinə bilavasito nozarot etmok vo ancaq söz vasitosilo tosir göstərmək miimkiin deyildir (şəxsiyyəti öyrotmirlor, onu torbiyo edirlor). Üçüncüsü, şeylorin ohomiyyotindon forqli olaraq şoxsi mona öz-özünə, obyektiv surotdo mövcud deyildir. Onlar miioyyon bir foaliyyot daxilindo omolo golir vo öz-özlüyündə fəaliyyətdən, özlərinin hoyati kontekstindən konarda öyronilə bilməz. Şəxsi mona şeylərin ohomiyyotini obyektiv aləmin rcallığı ilo deyil, subyektin şoxsi həyatının reallığı, başqa sözlə, motivlori ilə əlaqələndirir, bununla da şüura ehtiraslılıq boxş edir. Şəxsi mona ilə şeylərin obyektiv surotdo qəbul cdilmiş ohomiyyoti arasındakı forqlorin psixoloji mahiyyotini A.N.Leontyev Leybnitsin aşağıdakı sərrast aforiz-mi ilo belo izah edir: «...Əgor həndosə do əxlaq kimi bizim ehtiras-larımız və mənafeyimizo zidd gəlsəydi, biz ona qarşı çıxar, Evklid və Arximedin bütün sübutlannın əksinə olaraq onun qaydalarını pozardıq».

Bcləliklo, şeylərin ohomiyyoti fordi şüur sistemindo psixoloji-ləşir, yəni şəxsi mona kosb edir. Bu prosesdə motivasiyanın funksiyasi obyektiv şəraitin subyekt üçün hoyati ohomiyyotini qiymətlən-dirməkdən, ona şəxsi топа vennəkdən ibarotdir. Şoxsi monanın formalaşması mürəkkəb və çoxcohətlidir, Bir sira hallarda şcylorin ohomiyyoti ilo onlann subyekt iiçün şəxsi mənası uyğun gəldiyi halda, çox vaxt onlar noinki uyğun gəlmir, hotta bir-birilə ziddiy-yət təşkil cdirlor. Şəxsi mona ohomiyyoti kosb edon motivlor foaliyyot prosesindo dork olunduqca şüurlu moqsodo cevrilir vo foaliyyotin obyektiv montiqino tabe olurlar.

Şəxsi mona insan tolobatlanmn xarakteri ilo bilavasito bağlıdır.

Lakin onun biitiin xiisusiyyotlorini tokco tolobatlarla izah etmok mümkün deyildir. İnsan şüurunun daxili strukturunda şeylərin ohomiyyoti vo monası arasındakı nisbət dəyişdikcə, yeni, daha yiiksok motivlor omolo golir. İnsanın öz tələbatlarına münasibəti dəyişilir. Onlann özlərinin mənalandırılması prosesi başlayır. Bu baximdan insanin ictimai miinasibotlor sistemindoki yen vo onun sosial möv-qeyi miioyyonedici ohomiyyoto malikdir. insanin sosial mövqeyi-nin dəyişilməsi ilo onun miinasibotlorinin xarakter vo foaliyyotinin mozmunu dəyişilir, bu iso öz növbəsində cisim vo hadisolorin onun üçiin şəxsi mənasının dəyişilməsi ilo noticolonir.

3. Emosiyalar vo hisslor

Ncco olur ki, bozon insan sevinir vo ya kodorlonir? No **iiciin** qozəblonirik, yaxud şadlanırıq? Pcşiman olmağımızın, təəssüıümü-zün sobəbi nədir? Görosən, heç ömründə sevimrıoyən vo ya kədər-lənməyən insan varmı? Bu suallar no ilo əlaqədardır? Emosiya nə-dir, hiss deyəndə nəyi başa düşürük? Axı, insan çox mürəkkəb hoyat şəraitinə malikdir. O, ətraf aləmi və təbiəti, comiyyot üzvləri arasındakı qarşılıqlı miinasibotlori dork etməklə kifayətlənmir. Horn do foaliyyot prosesindo, iinsiyyot zamanı ayn-ayn şəxslorlə, kollcktivlo, eloco do xarici alom cisimlori ilo miioyyon miinasibot-do olur. Belo ki, onlardan bozilori onun xoşuna golir, digorlorino laqeyd olur, üçüncülərə pis münasibət bosləyir. Bunlar hamısı miixtolif hisslərdə öz oksini tapir. Mosolon, Vətəno, övlada, anaya mohobbot hissinin obyekti başqa olduğu kimi, mozmunu da başqa-dır. Hisslorin monboyi xarici obyektiv alom olsa da ancaq hor cur cisim vo ya hadiso insanda lazimi hiss doğurmur, hom do onlar ho-mişə eyni qüvvədə hiss yarada bilmirlor. Adam bir zaman ehtiras-la sevdiyi obyekto sonra ctinasiz olur, yaxud oksino, ona dorindon nifrot bosloyo bilir. Bununla yanaşı olaraq, eyni bir cisim, eyni bir hadiso miixtolif adamlarda, miixtolif hisslor do törədə bilor. Mosolon, səhnə açılır, acgöz, pul horisi olan insanlann amansız roftann-dan hədsiz iztirab çokmiş Sara artıq ölüm yasdığına baş qoyub, işıq-lı dünyaya əlvida dcyir (C.Cabbarlının «Solğun çiçəklərindon»). Saranın iztirablanna tamaşa edon adamlann hər birində başqa-baş-qa hisslor özünü göstərir; kimisi onun dərdinə ürəkdən yanır, göz yaşlarını saxlaya bilmir; başqaları yalnız dorindon kodorlonir;

 üçüncülor sadəcə mütəəssir olur, ola bilsin ki, bozilori iso bunu sa-dəcə olaraq «artistin oyunu» kimi qobul edir, ona tamamilo biganə qalır.

Deməli, hisslor insanin münasibətləri ilə bağlıdır. Bu cəhəti nəzərə alsaq onlara aşağıdakı kimi tərif vero bilorik: hiss vo emosiya insanin dork etdiyi cisim vo hadisələro, başqa adamlara, homcinin özünün roftar vo davranışına, fikir vo arzusuna bəslədiyi miinasiboti ifado edon psixi prosesdir.

İnsan hisslori idrak obyektino boslonon subyektiv miinasibotin inikasıdır. Bununla da hisslor iki başlıca funksiyanı yerino yetirir. Birincisi, hisslor ətraf aləmdə baş vcron hadisolorin hansının insan hoyati iiçün faydah vo ya tohlukoli olmasi barodo xobor verir. Bu onun siqnal funksiyası adlanir.

İkincisi, hisslor insanin horokot vo foaliyyotinin motivi kimi çı-xış edorok onlan miioyyon istiqamətə yönəldə bilir. Bu cohot hisslorin tənzimetmə funksiyasi ilo bağlıdır. Mosolon, muğamata

dorin hovos, ondan zövq almaq insam sevimli müğəninin konsertino getmoyo vadar edo bilir. Yaxud muğamata olan dorin hovos votono mohobbot hissi ilo çılğalaşaraq respubli-kamızın dilbər guşəsi olan Qarabağa bağlılığı daha da giiclondirir. Çünki Qarabağ yalmz professional musiqimizin deyil, hom do zon-gin muğam ifacılığınm besiyidir. Bu cohot onu xalqımızın övladla-n üçün daha oziz, daha dogma edir. Xalqin hor bir sonotsevor na-muslu övladı özünii Vətənimizin muğam Vətəni Şuşasız, ümumən Qarabağsız təsəvvür cdə bilmir. Bu, çox qüvvətli, dərin, müqəddəs hissdir. Bu məsolənin yalnız bir tərofidir. Bəs, Qarabağdan didər-gin düşən, öz evini, eşiyini, əzizlərini belo qoyub gələn, on ildən artıq bir dövrdə yalnız iimid və hosrətlo yaşayan insanlar üçün homin diyar hansi mona kosb cdir? Onlann dorin kədərini təsəlli ilə ovundunnaq olarmı? Burada artıq yurd həsrəti onun itirilməsinə bais olanlara qəzəb və nifrotlə çulğaşır, daha qüvvətli olıır.

Hissin obyckti otrafdakı cisim vo hadisolor, başqa adamlar, onun subyekti isə şəxsiyyotin özüdür. Çünki hor bir şəxs ətrafdakı cisimlərə, adamlara başqa-başqa münasibət bəsləyir. İrəlido qeyd ctdik ki, Votono mohobbot, öz xalqını sevmok insanin müqəddəs lussidir. blomin hiss, lazım gəldikdə, onu öz həyatını belə, Vətən yolunda qurban venrıəyə tohrik edir. Lakin bu hiss adamlann hamı-

sında eyni səviyyədə təzahür etmir. Bu, insanin dünyagöriişündən, əqidəsindon, sərvət meylindən, hoyat idealından asıııdır. Yalnız özünü düşünən eqoist insanların Vətonə, millətə münasibətini dahi sonotkarımız M. Ə. Sabir vaxtilə çox dəqiq ifadə etmişdir:

> **Millot пeco tarac olur olsun, no işim var?! Düşmonləro**
> **möhtac olur olsun, no işim var?! Qoy mon tox olum,**
> **özgələr ilo nədir kanm, Dünyavü cahan ac olur olsun,**
> **nə işim var?!**

Bu tipli eqoist insanlann psixologiyasi belədir:

> **Mon salim olum, cümlə cahan batsa da batsın... Ancaq mənim avazcyi-şənim ucalsın... milloto, xalqa,**

Vətənin taleyinə belo biganəlik xiisusi sosial-psixoloji şoraitlə, insanin mənəviyyatı vo xarakteri ilə bağlıdır.

Deməli, hor kəsin emosiya və hissləri onun özünə, ətraf alomə boslədiyi vo məxsusi səciyyə daşıyan şəxsi münasibətdir. İnsanın emosiya vo hisslor aləmi çox rongarong vo mürəkkəbdir.

Təkamül prosesindo emosiyalar canlı varlığın, orqanizmin və-ziyyətini vo xarici təsirlorin bioloji ohomiyyotini müəyyənloşdir-mək tələbatı ilə bağlı olmuşdur. Bu nöqteyi-nəzərdon emosiyalar öz monşəyinə göro növün təcrübəsini oks etdirir: homin tocrübəyə istinad edorok hor bir ford zəruri hərokətlori yerinə yetirir (tohlü-kədən uzaqlaşır, nəslini davam etdirir). Həmin hərəkətlərin məq-sədəuyğunluğu fordin özü üçün gizlin qalır.

Emosiyalar fordi tocrübə üçün do çox böyük ohomiyyoto malikdir. İnsan emosiyaları ictimai-tarixi inkişafın mohsulu olub dav-ranışı daxilən tənzim edon proseslərə aiddir: onlar tolobatlann tə-zahürünün subyektiv fonnası kimi çıxış edir. Emosiyaların inkişafı-nın ali səviyyəsi insanin davamh hissloridir.

Başqa psixi hadisolor kimi hisslor do beynin mohsuludur. 'Hisslorin omolo gəlməsində qabıqaltı sahəlordo baş vcron sinir proscsləri çox miihiim rol oynayır (şəkil 25, 26). Homin saholor iiroyin, tonoffus vo hozm orqanlannin, daxili ifrazat vozilorinin fo-aliyyotini tonzim edir. Buna goro do miioyyon hissin baş vermosi homin iizvlorin foaliyyotindo hor hansi dəyişikliyin omolo golmo-sino sobob olur. Bunu hisslorin xarici ifadosi aydin surotdo göstə-rir. Miioyyon hissi halətdən asılı olaraq insanda ürək döyünməsi ar-

IB bilir, üzün rəngi qızarır, sarahr, tonoffiis dəyişir vo s. Hotta baş-beyin qabığı çıxanlmış hcyvanlarda da cmosiyalann xarici toza-hürlərinə rast golinir. Ancaq emosiya vo hissin miioyyon xarici təzahürü holo onun həqiqətən baş vcrdi-\mi sübut ctmir. Çünki hisslorin omolo golmosi **iiciin** sinir proseslorinin yalniz miihiti sinir sistemindo, eloco do qabıqaltı .ıholərdə oyanma

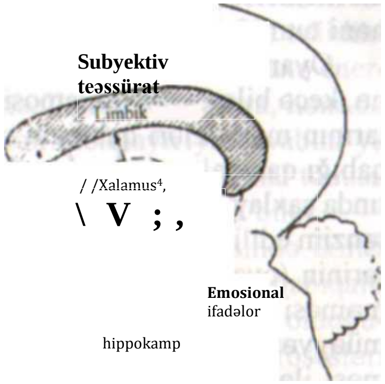

Şokil 25. Emosiyalann omolo golmosindo hipotalamus, talamus vo hippokampın rolunu göstoron sxem (G.Papcso görə)

gotirmosi kifayot deyildir. Bunun **iiciin** homin sinir proseslorinin baş-beyin qabığında omolo golmosi zoruridir. Miioyyon hissin yaranmasi **iiciin** oyanma qabıqaltı

Şokil 26. Dclqado (a) vo Oldzm (b) toerubolori. Limbik sistem hipotalamus vo s. stimullaşdınlanda hcyvanlarda miixtolif cmosialar omolo golir.

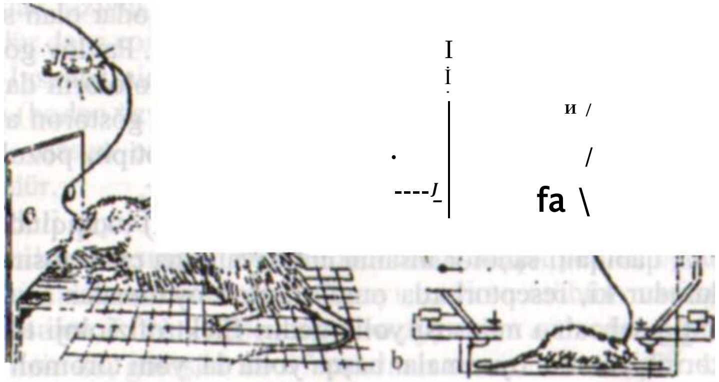

omolo

mərkəzlərlə yanaşı, beyin qabığma da çatmalı və orada müvafıq sa-həni tutmalıdır.

Oyanma isə qabıqaltı mərkəzdən beyin qabığına ve ya da əksi-nə, keçə bilər. Əlbəttə, emosıyalarla olaqodar olan bədən reaksiya-larının mərkozlori qabıqaltı sahədə yerləşmişdir. Lakin baş beyin qabığı qabıqaltı mərkəzlərə ləngedici təsir edir. Onları nozarot altinda saxlayır. Bunun nəticosində insan reaksiyalan nizama salınır, tənzim edilir. Ancaq baş-beyin qabığında əmələ gələn sinir proseslorinin (oyanma vo ləngimənin) bir-birini asanlıqla əvəz edib-et-məməsi do miioyyon hisslorin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bəzən miioyyon xoşagəlməz hissin əməlo gəlməsi qıcıqlayıcınm dəyiş-məsi ilo olaqodar olur. Yoni miioyyon qıcıqlandırıcının yaratdığı oyanma sahosi ləngiyir, başqa prosesə keçid iso çətinləşir. demoli, yeni şəraitin tosiri ilo beyindo miivafiq optimal oyanma sahosi omolo golo bilmir. Buna goro do bizim holo hazırlaşmadığımız, gözləmədiyimiz yeni şəraitə keçid bəzən mənfı hisslor doğurur. Böyük yarımkiirəlorin ləngimo vəziyyətinə keçməsi qorxaqlıq, çə-kinmək vo s. kimi hisslorin, donubqalma, tutulma halətlərinin omı lə gəlməsinin əsasını toşkil edir

Hisslorin əməlo gəlməsində dinamik stereotipin yaranması **v** ya pozulması halı miihiim rol oynayır. Həyat tərzindən asılı olamq əgər qıcıqlayıcılar müəyyən ardicıllıqla, sistemlo tosir edorsə, bey-nimizdə həmin ardıcıllıq və ya sistemə uyğun gəlon miivəqqoti ra-bitələr əmələ gəlib möhkomlənir. Belə möhkomlənmiş müvəqq ti rabitələr insamn cisim və hadisolərə bəslədiyi davamh müna bətin, yanaşma tərzinin əsasını toşkil edir. Əgər homin sistem hər hansı doyişiklik baş verirsə, bizdə hisslor: sevinc. kədər, iimi sizlik, şənlik vo s. omolo gotirir. Demoli, miioyyon dinamik ster otipin əmələ gəlməsi və ya pozulması ilo olaqodar olan sinir p¯sesləri hisslorin fızioloji əsasını təşkil edir. İ. P. Pavlov göstərir ki, hoyat tərzinin doyişməsi, adət etdiyimiz məşğələlərin dayandırıl-ması, yaxın adamlann itirilməsi zamanı özünü göstoron ağır toəs-süratın fızioloji əsasını keçmiş dinamik stereotipin pozulması **və** yeninin isə çətinliklə əmələ gəlməsi təşkil edir.

Retikılyar formasiyanm (törəməli şaxənin) tədqiqindən aydın olur ki, qabıqaltı sahələr insanin emosiyalarına ciddi təsir göstərir. Molumdur ki, reseptorlarda əmələ gələn oyanmalar analizatorun miivafiq sahosinə moxsusi yolla gedir. Elekırofızioloji todqiqatlar göstərir ki, homin oyanmalar başqa yolla da, yəni törəməli şaxo \ a-

 sitəsilə do miivafiq sahəyo çata bilir: miixtolif hiss üzvlərindən tö-rəməli şaxəyo sinir impulsları golir. Homin impulslar təhlil edildik-dən sonra baş-beyin yarımkürələrinə ötürülür. Törəməlı şaxə ener-ji mənbəyi kimi çıxış cdərok beynin fəallığını hom artira, hom də azalda bilir, yoni beynin xaricdən gələn qıcıqlayıcıya cavabını ya gücləndirə, ya da zəiflədə bilir. Demoli. insanin emosional tonusu xeyli dorocədo törəmoli şaxənin vəziyyotindon asılı ola bilər.

İnsan hisslorinin yaranmasında və tənzim edilməsində ikinci siqnal sistemi xiisusi rol oynayır. Bu iso insan hisslorinin qabıqaltı mərkəzlərdon çox, beyin qabığının foaliyyoti ilo olaqodar olduğu-nu siibut edir. Beyin qabığı iso bədəndo baş veron biitiin proseslori öz nəzarəti altmda saxlayır. Odur ki, söz qıcıqlandırıcıları, yoni sözləri hansi monada vo hansı ahonglo işlotmək vasitosilo başqa şəxslərin daxili aləminə tosir etmok, onlarda miixtolif emosional voziyyot, hisslor yaratmaq miimkiin olur. Bununla da hisslor hey-vanlardaki bioloji proses soviyyosindo qalmir, ictimai xarakter kosb edir, insan şüuru ilo olaqolonir. Yoni insanda daha ali oxlaqi, zehni, estetik hisslorin omolo gəlməsi üçün zomin yaranir.

Miixtolif hisslorin baş vermosi ilo olaqodar olaraq bodondo miioyyon üzvi doyişikliklər omolo golir. Belo dəyişikliklər h i s s l o r i n x a r i c i i f a d o s i adlanir. Homin xarici ifa-doyo **goro** insanda bu vo ya digor hissin baş verdiyini toyin etmok mümkündiir. Miioyyon hisslorin omolo golmosi ilo olaqodar olaraq insanin tənoffüs süroti doyişir^Qan damarları ya genişlənir (iiz qi-zanr), ya da büziilür (rəngi aganr), qan təzyiqi artib-azala bilir. Nobzin vurmasi artir, mosolon, qorxu zamani nobz 60 - 70 dofodon 80 - 90-a qalxir. Hotta imtahanlarin yaxınlaşdığım xatırlamaqla to-löbonin qan tozyiqi nonnadan 15 - 30 mm qodor artiq ola bilir;

Hisslor daha çox i f a d o l i h ə r ə k ə t l . ə r d ə tozahiir edir. Insamn mımikasına (iiziin ifadoli horokotlorino), pantomi-mikasina (bodon iizvlorinin ifadoli horokotino), sosin intonasiya vo tembrino osason onun no kimi hisslor kcçirdiyini toyin etmok mümkündür.

Təsadüfı deyildir ki, böyiik sonotkarlar surotin daxili alomi ilo onun mimikası arasındakı miinasıbətə ciddi diqqot yetirir, bunu insanin daxili aləmini, hisslərini nümayiş etdiron miihiim vasito sa-yirlar. Mosolon, L. N. Tolstoy hissi vəziyyotdən asılı olaraq gözlə-rin ifadosinin 85, gülüşün iso 97 çalarının tosvirini vermişdir. Lco-

 nardo da Vinçi göstərirdi ki, ağlamağın səbəbindən asılı olaraq insanin qaşlarının vo dodaqlannm ifadosi başqa euro doyişilir.

Qaşların, gözlərin vo dodaqlann miixtolif vəziyyətə düşməsi-nə osason insanin no kimi hisslor kecirdiyini daha asanliqla miioyyon etmok olar (şəkil 27).

Qorxu, ağrı vo s. ilo olaqodar olan ifadoli horokotlor anadan-gəlmə olduğu halda, ali hisslorlo olaqodar olan ifadoli horokotlor tarixi inkişaf nəticəsində meydana çıxmışdır.

Hisslor insanin nitqindo do ifado olunur. Doğrudur, bəzən de-yirlor ki, mon öz hisslorimi ifado etmok üçün miivafiq söz tapa bil-mirom. Ancaq bu, insanin hoyat təcrübəsindən, başqa adamlann daxili alomini bilmosindon, dil zonginliyino malik olmasından çox asılıdır. Hissi nitqdo ifado etmoyi bacarmaq lazimdir. Hotta on dorin hisslor belo miivafiq torzdo ifado edilməsə, heç kəsə çatmaz. Odur ki, nitqin ifadoliliyino fikir verilmolidir. Bunun üçün ifadolo-rin düzgün seçilməsi, hissləri doğuran şəraitin obrazlı tosviri, sözlərin xususi şəkildə tələffüzü, mimikanın, pantomimikanın nitqin məzmununa, ahənginə uyğun gəlmosi do vacibdir. Buraya into-nasiya, danışıq sürəti, vurğunun yerində işlədilməsi, sözlər ara-sındakı fasilonin artıq-əskikliyi vo s. daxildir. Hisslorin nitqdo ifadosi üçün danışığın ifadoli hə-rəkətlərlə müşayiət edilmosi zə-ruridir. Çünki bəzon elo hisslor olur ki, onları, πeco deyərlər, yal-nız çılpaq sözlorin kömoyilə ifado etmok çətin olur. Bu zaman insanin üzünün, gözünün ifadosi onun imdadına çatır. Yaxşı de-yiblor ki, hor şeyi sözlə ifado etmok mümkün olsaydı, onda tosviri incosonoto, musiqiyo ehtiyac qalmazdi.

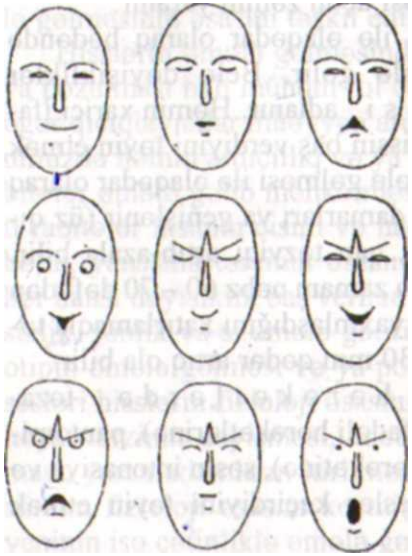

Şəkil 27. Dodaq və gözlərin vəziyyətini dəyişməklə sifətde əmələ gələn nıüxtəlif ifadələrin sxematik təsvirinə aid nümunələr (P.M.Yakobsona görə)

İnsan hisslori tolobatla şortlənir, lakin bu, bozon bilavasito olmur, aydin surotdo nozoro çarpmır. Mosolon, insan gözəl bir

mənzərəni əks etdirən incəsənət əsərinə baxır, onun gözəlliyinə lıeyran olur, bu zaman onda miixtolif hisslor omolo golir. Halbuki bu hisslorin baş qaldınnası elo insanin monovi təlobatı ilo bilavasito əlaqədardır. Buna goro do ictimai varliq olan insanda maddi, iiz-vi tolobatlarla (yemoyo, monzilo vo s. olan tolobatla) yanaşı, mo-novi tolobat da vardir. Bu tolobat həmişə insam bu vo ya digor foaliyyoto tohrik edir. Homin foaliyyotin insan tələbatını odoyib-ödəməməsindən asılı olaraq onda miixtolif hisslor omolo golir.

Demoli, insan tolobatinin inkişafı vo dəyişilməsi onun hisslori-n miihiim tosir göstərir. Hisslor do dəyişib, yeni mozmun kosb •ilir. Modoni tolobatlann inkişafı noinki insan hisslorinin mozmu-nuna, hom do onlann tozahiir xususiyyotlorino tosir göstərir.

İnsan hisslori **iiciin** onun keçmiş təcrübəsi, ictimai-siyasi hoyat terzi, adot etdiyi rəftar vo davranışı da miihiim rol oynayir. Forqli hoyat torzino, davranış vo roftara alışmış insanlarda eyni obyekto boslonon hisslorin mozmunu tamamilo başqa-başqa olur. Əgər biri öz xoşbəxtliyini başqasının bədbəxtliyi üzərində qurursa, bu humanist təbiətli adamlarda monfı hisslor doğurur, qəddar adamlar torofindon iso adi hal kimi qavranılır.

Odur ki, hisslorin osas mozmununu insanin obyektiv gercokli-yin cisim vo hadisolorino boslodiyi subyektiv münasibət təşkil edir. ı eni insan emosiyalannda ifado olunan münasibət homişə şəxsi, subyektiv xarakter daşıyır. Mosolon, yağışın yağması iki adama miixtolif cür tosir edor. Biri buna sevinər, şadlanar ki, mohsul bol olacaqdir; digori iso kodorlonor ki, ayaqqabısı vo ya paltan islanar, \arab olar. Demoli, eyni bir hadiso birinə xoş golir, başqasına iso bu da cismo vo ya hadisoyo boslonon subyektiv münasibətdən asılıdır.

insanda eyni bir hiss, mosolon, sevinc hissi miixtolif qiivvodo tozahur edo bilor. İnsan axtardığı bir cismi tapdıqda, yaxin dostunu .'uliikdo, on illərlə gönnədiyi qardaşına vo ya bacısına qovuşduq-da, ciddi bir elmi koşf etdikdə, böyük bir sonot əsəri yazdiqda se-.mir. Biitiin bu hallarda insan eyni bir hissi keçirir, sevinir, lakin homin sevincin mozmunu, davamlılığı, qiivvosi, ifado torzi eyni olmur.

Bozon do hisslor, πeco deyərlər, insanin özündən asılı olmur, insan istoso belo, bir hissi əvvəlki soviyyodo eyni bir qiivvodo sax-luya bilmir. Molumdur ki, miioyyon bilik və vərdişlər unudulur. Miioyyon hisslor do sönüb gedir. Mosolon, əziz adamin itirilmosi

159 ilə əlaqədar olan dorin kədər, zaman keçdikcə zəifləyir. Biz unu-dulmuş biliyi təkrar vasitosilo hafızəmizdə canlandırmağa çalısdı-ğımız kimi, hisslorin sönməsinin qarşısını almağa da cəhd göstəre bilorik. lakin bu ciddi-cohd cox zaman heç bir notico vermir, insan homin hissi olduğu kimi mtihafizo edo bilmir.

insanda hisslor yaşın artması. göriiş dairəsinin genişlənmosi, hoyat təcrübəsinin zənginləşmosi ilo olaqodar olaraq da dəyişilir Mosolon, uşaq vaxtı qüwəli olan miixtolif hisslor aradan çıxr onun yerini yeni hisslor tutur.

İnsan hisslərinin başqa xiisusiyyoti do vardir. Əvvola hisslo do, biitiin psixi proseslor kimi, varlığı oks etdirir. Bu monada deyi-lir ki, hisslor, emosiyalar olmadan insanların həqiqət axtannasi hall olmamış, yoxdur vo ola biimoz. Demoli. hisslor do varlığın inika-sıdır. Yoni onlann monboyi obyektiv alom, otraf varlıqdır. Lakin idrak proseslərində varlığın cisim vo hadisələri müxtolif şəkild oks etdirilirso, hisslor insanin homin dork etdiyi cisim vo hadisolo-ro boslodiyi miinasibotin ifadosidir.

ikinci torofdon, insan hisslori ictimai-tarixi xarakter daşıyır. Yoni insan hisslorinin osas monboyi ictimai hoyatdir, insanlar ara-sındakı qarşılıqlı miinasibotdir, comiyyot miqyasında mövcud olan birgəyaşayış qaydalarının gözlonməsidir. Bu monada insan hisslori heyvanlarda sadoco olaraq iizvi

tolobatlann ödənilməsi ilo bağlı olan «hcyvani hisslordon» tamamilo forqlonir. Hotta insanin iizvi tolobatinin ödənilməsi ilo olaqodar olan sado hisslori belo (bunu emosiyalar da adlandırırlar) heyvanlann emosiyalanndan xeyli do-rocodo forqlonir.

Emosiya daha sado hissi hal olub, osason iizvi tolobatlann, mosolon, yemoyo, tomiz havaya, suya vo s. olan ehtiyaclann ödonil-mosi ilo əlaqədardır. Bu cohotdon emosiya heyvanlarda da vardir. Çünki heyvanlarda da iizvi tobii tələbatın ödonilməsi ilo olaqodar olaraq miioyyon emosiyalar baş qaldınr. Hotta nisboton ali heyvanlarda qəmginlik, şadlıq (gülmək, ağlamaq) vo s. kimi emosiyalara tosadiif edilir. Bozon belo emosiyalar tokco iizvi təlobatın ödonil-mosi ilo olaqodar olmur. Heyvan öz balasını itirdikdo qomgin olur, ağlayır. Bu monada emosiya hom insanda, hom do hcyvanlarda vardir. Əlbəttə, insanin iizvi tolobatinin ödənilib-ödonilmoməsi ilo olaqodar olan sado emosiyalar belo, heyvanda nozoro çarpan emo-siyalardan mahiyyot etibarilo tamamilo forqlonir. Çünki insan ictimai varlıqdır. Hisslor iso osason insanin ali tolobatlan, miirokkob

160 ictimai miinasibotlori ilo bağlı olduğıına göro yalniz insana тex-susdur.

Molumdur ki, insan heyvandan yalnız ağlı. iradosi ilo deyil, eyni zamanda hissi ilo do forqlonir. K.Marksin tobirinco deyilso, insan, yalniz təfokkürii ilo deyil, bolko biitiin hisslori ilo şeylər diin-yasında öziinün insanlığını tosdiq cdir. Buna görə do insanin iizvi tələbatın ödonilməsi ilo olaqodar olan nisboton sado hisslori belo, ictimai xarakter daşıyır. Odur ki, ictimai şəraitin dəyişilməsi ilo in-sanlarda bir sira yeni hisslor omolo golir, köhnoləri iso söniib gedir. Hotta ictimai varlığın doyişilməsilə insanin eyni cismo olan tniina-siboti do tamamilo dəyişir.

F. Engels insan hisslorinin tarixən doyişilmosini mohobbot his-sinin timsalinda aydin surotdo göstərmişdir: «Müasir cinsi mohobbot sadoco cinsi meyldon, qodim insanlann erosundan olduqea forqlidir. Əvvəlon, bu mohobbot sevilən şəxsdo qaışılıqlı mohobbot olmasını tolob edir; bu cohotdon qadın kişi ilo borabor voziy-yotdodir, halbuki antik eros üçün qadınm razılığı hcç do homişə tolob olunmurdu. İkincisi, cinsi mohobbot o qodor şiddətli vo davam-li olur ki, kam almamaq vo hicran dordi hor iki tərəf üçün böyük, bolko do on böyük bodboxtlik kimi görünür; onlar bir-birino moxsus olmaq üçün çox qorxulıı addım atirlar, hotta öz hoyatlannı toh-liikoyo sahrlar, bu iso qodim dövrdo yalniz or-arvad sodaqoti po-zulduğu hallarda olurdu. Nohayot, cinsi olaqoni pislomok vo ona haqq qazandirmaq iiciin yeni monovi meyar meydana çıxır: cmsi əlaqonin noinki yalniz nikahli vo ya nikahsız olduğunu soruşurlar, homçini bunu da soruşurlar ki, bu olaqo qarşılıqlı məhəbbətdən meydana gəlmişdir, ya yox».

Demoli, insanin varlığı ictimai mahiyyot kosb etdikco, hoyat tərzi, şiiur soviyyəsi dəyişildikcə, onun hisslori do doyişilir, yeni oxlaqi mozmun kosb edir. Belo hisslor iso heyvanlara yaddir.

Hisslor insanin foaliyyoti ilo iizvi surotdo bağlıdır. Əvvola, insan hisslori miioyyon foaliyyot prosesindo töroyib coroyan edir. ikincisi, hisslor foaliyyotin miihiim motivi kimi insam bu vo ya digor foaliyyoto tohrik edo, yaxud fəaliyyətdən cokindiro bilor. Bu .əhətdon hisslor f o a l (stenik) vo q e y r i - f o a l (astenik) ol-maqla iki qrupa aynhr.

/Stenik, yaxud foal hisslor/ orqanizmin hoyat foaliyyotini yiik-soldir, onun qiivvosini artinr, foaliyyoto tohrik edir.

Mosolon, sevinc hissi zamam kiçik qan damarları genişlonir. bir sira üzvlər, xüsusən bcyin qanla daha yaxşı tomin olunur. Belə adam yorğunluq hiss etmir, miixtolif horokotlor cdir, scvincindon atılıb-düşür, çalıb-oynayır, giiliir vo s. Beynin qanla yaxşı tochiz olunmasi onun zehni vo fiziki omok qabiliyyotini do yuksoldir.

Astenik hisslor iso, oksino, orqanizmin hoyat foaliyyotini zoif-lədir, enerjisini azaldir. Mosolon, insan kodorlondikdo onun qan damarlan büzülür, sifəti ağarır, beyino qan az gedir, bodonin hora-rəti aşağı düşür, insan üşüyür, tənoffüs çətinləşir (elo bil adamı bo-ğurlar), horokotlor ağır və sönük olur, insan özünü ozgin hiss edir, onun zehni foaliyyoti zəifləyir vo s.

Ancaq, iimumiyyotlo hisslori «stenik» vo «astenik» deyo iki qrupa bölmək vo onlar arasinda qəti sodd çəkmək doğru deyildir. Çünki eyni bir hiss şəraitdən, adamın fordi xüsusiyyətindən asılı olaraq, gah stenik, gah da astenik olur. Mosolon, qorxu hissi birmin ol-qolunu bağlayır. Başqası iso homin hissin tosirilo hotta igidlik do göstorə bilir vo s.

insan bu vo ya digor cismo, hadisoyo ya musbot, ya da monfl miinasibot bosloyo bilor. Bu cohotdon insan hisslori həmişə bir-bi-rinin oksi olur. Bu, h i s s l o r i n q ü t b ü l ü y ü adlanır. Mosolon, giimrahhq - yorgunluq, scvinc - kodor, mohobbot - nif-rot vo s.

Hisslor insan hoyatinda miihiim rol oynayir. Belo ki, hisslor insanin psixi həyatını zənginləşdirir. Halbuki hisslori yoxsul olan adam iso osl yaradıcı soviyyosino yiiksolo bilmir. Çünki o, yaradı-cılığın biitiin scvinc vo iztirablanm duya bilmir. Belo adamlar hor hansi yiiksok moqsod uğrunda mübarizo aparmağa çətinlik çokor-lər. Əgər insan uğrunda miibarizə etdiyi şeyi dorindon sevmosə, onun çotinlik vo iztirablarına dözo bilmoz.

İnsanın keçirdiyi hisslor zəif vo qüvvətli do ola bilər. Adotən hissin qüvvosi onu törodən obycktin insan iiçiin no kimi ohomiyyoto malik olmasi ilo toyin edilir. «Çox sevindim», «bir o qodor do kədərlonmədim», «çox kədərləndim» və s. ifadələr hissin no doro-codo qiivvotli vo ya zoif olmasını göstorir. Hissin qüvvəsi hazırkı anda hisslorin insam no dərocədo biiriimosi, onun horokot vo dav-ranışında, mimikasinda aydin surotdo ifado olunmasi ilo toyin edilir. Mosolon, həddən artıq şadlıq, kodor qiivvotli hissdir.

Hisslorinin dorinliyi iso, birinci növbədə, onlann insan **iiciin** ohomiyyoti ilo miioyyon olunur. Hor hansi bir obyekto dorin hiss (mosolon, mohobbot) boslondikdo homin obyektin itirilmosi insana

162 cox ciddi surotdo tosir edir, onun ohvah uzun zaman pozulur. Dorin hisslor uzun miiddot davam edir, insanin roftanna vo davranışı-na tosir göstərir.

4. Emosional halotlor

Hisslor qiivvo, davamlihq vo sürətə görə miixtolif növlərə ay-rılır. Bunlan insanin emosional haloti do adlandırırlar. Miiasir psixologiyada insanin emosional halətlorinin öyrənilməsino xüsusilə böyük ohomiyyot verilir. Bu iso təsadüfı deyildir. insanda omolo golon, giinlorlo, hotta, bozon hoftolorlo davam edon cmosional halotlor tokco onun omok mohsuldarlıgına deyil, hom do psixi sağ-lamlığına miihiim tosir göstərir. Onlardan bozilori ilo tanış olaq.

Əhval - çox zoif coroyan edon emosional halotdir. Mosolon, insan qəmgin, şad, ozgin, giimrah, qiissoli vo s. ohvalda ola bilor, lakin onlar zoif coroyan ctdiklorindon o qodor do aydin surotdo nozoro çarpmır vo çox koskin xarici ifadoyo malik olmur.

Əhvallar xeyli miiddot: hoftolorlo, aylarla davam edo bilor.

Əhvalın bozon sobobi tam aydin olmur. Belo ki, insan özündə bu vo ya digor ohvalin sobobini, пeco omolo goldiyini bozon aydin dork edo bilmir. Çünki ohvah çox zoif qıçıqlayıcılar bclə dəyişo bilir. Mosolon, adam acıqlı olduqda on cüzi şcylər belo (birinin bərkdən gülməsi, stola toxunmasi vo s.-do) onun ohvahni pozur. Buna goro do ohvallar da stenik vo astenik ola bilir.

Əhval insanin tosovviir vo düşüncəsinə, onlann mozmun vo is-tiqamotino, otraf alomo boslodiyi miinasiboto tosir göstərir. Adam-da şad vo giimrah ohval olduqda otrafdaki hor bir şey insana xoş tosir bağışlayır. Hor şey onu vocdo gotirir. Qomgin olduqda iso oksino, hor şey ona sönük vo monasız görünür.

İnsan ohvalin qulu olmamali, oksino, homişə mənfı ohvallara qarşı mübarizo aparmagi bacarmalıdır. Bir do ki, insan ohvalmin si-rayətetmə xüsusiyyəti vardir. Mosolon, miiollimin giimrah ohvah, qomginliyi vo ya süstlüyü çox vaxt asanlıqla şagirdloro do kcçir. Odur ki, no kimi xoşagolmoz hadisonin baş vennosino baxmaya-raq, müəllim öz əhvalının osiri olmamahdir. İmtahan vaxtı miiollimin gümrahlığı, şad ohvala malik olmasi şagird vo tələbələrə musbot tosir edir, onlann qiivvolorini sanki səforborliyə ahr.

İnsan öz ohvahni idaro etmok **iiciin** onu törodon soboblori yax-

şı bilmolidir. Əhvalı törodon səboblər iso çoxdur. İnsan orqaniz-mində baş vcran doyişikliklər (mosolon, xostə voziyyət homişo əh- ' valı pozur, insan jağlam olduqda, yaxşı yatdıqda iso gümrab olur),' insanin yasadığı vo foaliyyot göstordiyi hoyat şoraıti, lazımi iş ye-rinin, rahat monzil şoraitinin, kifayət qədər nəqliyyatın, sakitliyin, təmiz havanın olub-olmaması, eleco do insanlar arasındakı qarşıltq-h rnünasiböt əhvala ciddi təsir göstərir. Odur ki, qarşıhqlı münasi-bet .'tikasırı gözləmok, yüksək davranış mədənjyyəti hor bir şəxs üçön zənıridir.

Af[f]ektlər (latjn dilindo affektus rubi t0İätüm, hoyəcanlanma de **nokdiı*)** - coşgıın Surotdo omolo golib koskin xarici ifadəyo malik olan azmüddoth, lakin qüvvotb coroyan edon hisslərdir. Qeyz, dəhşot, hoddən artıq sadlıq, kəde-r, qəzəb vo s. affekto misal ola **bi**lor.

AfFekt hallan bozi adamlann foaliyyotino pozucu tosir gostorir, hotta onlann belo məqaınlarda öz hərəkotlori, danışığı üzorindoki şütirra nczaroti do zəifləyir. Affekt anında bozi adamlar qışqınr, [1] kəskin horokotlor edir, aydın danışığını itirir. avn-ayrı hallarda isë heç bir söz deyə bilmir, tutulur, «donub qalın>, <daşa dönür>/, bayı-

o s. homin voziyyotlor bcyindo baş verən sinir proseslori ilə olaqedardr. Bu zaman beyində kəskin oyanma ocağı əmolə golir vo ətrafdakı oyanmış sahələrə ləngidici təsir göstorir. Mənfı induk-ıyanın tosirilə başqa saholərdəki oyanma ocaqlan longimə halına kcçdiyino göro adam otrafda baş verşn hadisəlori aydin dork etmir. **O,** öz horokə'.lori və onıın noticəlori barodo sanki düşimmür. Qabı-qalti saholor beyin qabığmm ləngidici tosirindon azad olduğundan **öz** foaliyyətlərinı gıı« 'oı dirir vo nəticodo affekt halında insanda **bir** sıra artıq, lüzumsuz, moqsodsiz horokotlor do özünü büruzə vcrir.

Bozon. afTekt qəfloton miioyyon partlayış kimi baş verir vo tez-tOcle son hoddə çatır. adam tez özündən ç'ıxır. Başqa halda isə af-fekti törədon obyckt diqtətimizi colb edir, şiiurumuz onun ü/orində mərkəzləşir, beyindo homin obyektlo olaqodar olan oyanma sahosi yaranir, otrafdakı oyanmalar longimo halma keçir, qabıqaltı mor-kəzlər getdikco fəallaşır vo beyin qabtgma tosir göstorməyo başla-yır, noticodo insan özünü ələ ala bilmir vo hissinin osiri olur. Bun-dan sonra afTekt özünun son hoddino qodor inkişaf cdir, bu zaman orqanizmin bütün normal voziyyoli, foaliyyoti pozıılur, b^yin qabi-gındakı bir sıra mərkəzlordo dorin longimo omolo golir, bununla olaqodar olaraq bozon tofokkiir vo nitqin do foaliyyoti pczulur. ix-

164 tiyari aıqqət zəifləyir, əlin, bədəniu ayп-ayп üzvlorinin əsməsine təsadül olunur. Daxili vəzlorin foaliyyoti güciənir, tonoffiis ahongi pozulur, qan dövranında doyışikhk baş verır, adanı tərləyir, əilori və bədoni əsmoyə başlayır və s. Bütün bu dəyişiklik affcktin tam şiddotləndiyi vaxt baş vcrir.

AtTekt soyumağa iiz qoyduqda iso onun xarici təzahürləri və daxili tosiri yavaş-yavaş sönüb getmoyo başlayır. Bu zaman adaın ozgin, yorğun vəziyyətə düşür, ətrafdakı hadisəloro elinasız yana-şır, yuxulu kimi olur.

Affekt halından yaxa qurtannaq üçün onun noücəsini göz önü-nə gətinnək, onu dork etmok zəmridir. Bununla yanaşı olaraq af-fekti yaradan obyektdon diqqoti yayındırmaq, başqa somtə vö-nəltınək də laydalıdır. Əlbətto, affckt halınm qarşısını almaq insanin iradə qüvvəsindon, şiiurluluğundau, modoni roftar vərdişlorinə möhkəm yiyələnmosindon çox asılıdır.

Ehtiras - qiivvotli, uzunmüddətli vo dorin hissdir. Ehtiras insanin şüurunun, daxili qüvvolorinin comləşməsindo, müəyyən va-hid məqsodə yönəlmosindo öz oksini tapir. Bu zaman hisslor iradi cohd ilo birloşərək adamı miioyyon çotinlikləri aradan qaldırmağa tohrik cdir.

Ancaq ehtiras insam həmişo foallaşdıra bilmir. Bozon bir or> yekto olan ehtiraslı münasıbət insam başlıca olaraq passiv surotdo əzab çokmoyo düçar edir. Bu cohot ehtirasın ikili xarakterdo oldu-ğunu: ya insanin qiivvosini zoiflotdiyini, ya da artırdığını aydin surotdo gostorir. Ehtiras çox böyük qüvvəyə malik olur. Ancaq osas məsələ chtirasın nəyə, hansi obyektə yönolməsindədir. Bu cohotdon ehtiraslar iki qrupa: monfi vo müsbət chtiraslara bölünür. insanin qunıara, spirtli içkiləro, pula, varlanmaga vo s. olan ehtirasi monfi ehtiraslardir.

Azorbaycan ədobiyyatında monfi ehtiraslarm osiri olan bir sira tiplər yaradılmışdır. M. F. Axundovun Haci Qara suroti («Haci Qa-ra» əsərində) pul ehtirasına tıtulmuş klassik xəsis tipidir. O, pul yığmaq iiciin hor cür alçaqlığa, ailə iizvlorini belo, foda etmoyo ha-zırdır. Yaxud N. Vozirovun «Dağılan tifaq»ında qumara ehtirasin tipik nümunosi verilmişdir. Homin ehtiras cvin, ailonin, (osorin adindan da göründüyü kimi) tifaqın dağılmasına gətirib çıxarır. Monfi ehtiraslar osiri olan adamlar hoyatda insanlann nifrotindon başqa bir şey qazanmirlar.

Elmo, musiqiyə, incəsənətə, zohmoto vo s. olan ehtiras iso

müsbətdir. Əsl məsolo müsbət ehtiraslan inkişaf etdirməkdir. Ərhəyə, elmo, incəsonoto, musiqiyo ehtiraslı mohobbot boslomə-dən həmin sahədə heç bir yenilik yaratmaq mümkün deyildir. K. Marks chtirasa çox yüksək qiymət vcnrıiş vo onu insanin öz obyck-tinə ciddi surətdə cəhd cdən mühüm qüvvəsi hcsab ctmişdir. İ. P. Pavlov gənclərə məktubunda clmi-todqiqat üçün chtirasın böyıik ohomiyyoti olduğunu xiisusi olaraq qcyd edirdi: «Elm insandan hoddon artıq gərginlik vo çox böyük ehtiras tolob cdir. Öz işinizdo, öz axtarışlarınızda ehtiraslı olıın». Buradan aydin olur ki, ehtiras insanin biitiin rəftar və davranışına, fəaliyyətinə dorin iz buraxan qiivvotli hissdir.

Stress (ingiliscə stress - təzyiq, gərginlik demokdir) - insanin gözlonilmoz gorgin şoraitlo rastlaşarkon keçirdiyi emosional halot-dir. Yəni qəflətən təhlükoli voziyyətdə və ya mürokkob şoraitdə təcili surotdo müstəqil qərar qobul ctmok, horokot ctmok lazım olarkon insanda özünü biiruzo vcron halotdir. Miiasir dövrdo, elıni-texniki tərəqqi şəraitində insanlarda belo emosional halətlər tez-tez müşahidə olunur. Şagirdlor imtahan verondo, somişinlor toyyarodo uçanda. operator qəza ilə rastlaşanda, rəhbər işçi mürəkkəb şorait-də tocili surotdo müstəqil qərar qobul ctdikdə çox vaxt gərginlik keçirir vo onu stress haləti kimi yaşayır.

Stress voziyyotindo adamlar çox vaxt otraÇcisimləri belo düz-giin qavramırlar, hafızolori dolaşır, diqqətlorini başqa obyekto ke-çirə bilmirlər, gözlənilməz qıcıqlayıcılara qcyri-adckvat reaksiya-lar vcrirlər. Bozon tam çaşır, məqsədyönlü horokot edo bilmirlor. Bozon iso, oksino, stress vəziyyəti elo bil onlann qüvvə və enerji-sini artınr, fıkri aydınlaşır, çətin məsələni tcz və asanlıqla holl edir.

Stress terminini 1936-cı ildo moşhur Kanada fizioloqu Q. Sel-yc təklif ctmişdir. O, ovvolco fızioloji termin kimi işlonilmiş. sonra iso insanin davranışını psixoloji soviyyodo tosvir etmok iiçiin totbiq olunmağa başlanılmısdır. Hal-hazırda fızioloji strcsslo (iirok-damar, tonoffiis sistemlorindo doyişikliklor baş vcrir, başqa vcketa-tiv göstəricilər, qanda biokimyovi dəyişikliklər vo s. özünü gostorir) yanaşı psixoloji stress do ayird edilir.

Psixoloji stress iso cmosional vo informasiya stresslorino bölü-niir. informasiya yiikii hoddon ziyado çox olduqea insan tapşırığın öhdosindon gələ bilmir, istonilon vaxt yüksək mosuliyyot tolob edon lazimi qorara golo bilmir. Onda informasiya stressi omolo golir.

Emosional stress iso təhlükəli, qorxulu, yaxud dorin inciklik şəraitində tozahiir cdir. Bu halda psixi proseslorin, emosional halo-tin cərəyanında, foaliyyotin motivasiya sahosindo doyişiklik baş verir. Nəticodə insanin hərokotlərində, nitqindo pozğunluq özünii biiruzo vero bilir.

Buna goro do ayn-ayn adamlarda, eloco do miioyyon sosial qruplarda uzun miiddot davam edon stress voziyyotinin aradan qal-dmlmasi xiisusi psixoloji tosvir vasitolori tolob edir. Bu da respub-likamızda indiki şoraitdo qaçqın vo köçgünlordo stress halotini aradan götünnok üçün psixoloji xidmoti zomri edir.

Frustrasiya (latinca frustratio aldanma, nahaq gözlomo, oh-val pozğunluğu) - insanin öz məqsədinə çatmasına maneçilik real vo ya xəyali

mancolorlo rastlaşdığı zaman düşdüyü psixi voziyyot-dir. Bu cmosional halotin mahiyyotini başa düşmok iiçün, hor şey-don ovvol, manconin xarakterino, onun insan iiçün şoxsi mənasına diqqot yetirmok lazimdir. Mosolon, insanin istodiyi mühaziroyo, kinoya, konserto getmomosi vo s. - do onda narazılıq dogurur, lakin şüur vo foaliyyotini poza bilmir. Bozon iso insan elo maneolorlo rastlaşır ki, bunlar onun arzu vo istoklorini iiroyindo qoyur, yaranan davamh monfi cmosional halot onun şiiur vo foaliyyotini pozur. Frustrasiya yalniz o zaman meydana çıxır ki, insanin narazihq vo ya tomin olunmamaq soviyyosi onun döziim soviyyəsindon üstün olur. Frustrasiya daha çox şəxsiyyotin monfi sosial qiymotlondirilmosi, onun **iiciin** miiqoddos sayılan hiss vo duyğulanna hoqarotlo yana-şılması vo s. kimi hallarda özünü itirmok. qozəb, küskünlük vo s. şokildə tozahiir cdir. Fmstrasiya halotindo insanda dorin psixi sar-sıntılar baş verir. Frustrasiya haloti bozon insanin xarakterino tosir cdir, onda bir sira doyişikliklor törodir: onun davranış vo roftarında özüno inamsızlıq, şablon davranış tərzinə mcylctmə vo s. nozoro **caф1r.** Bir sira nevrozların baş vemıosi do frustrasiya haloti ilo izah cdilo bilor. Bunun qarşısını almaq **iiciin** psixi gorgkinliyo dözüm torbiyo cdilmolidir.

Şagirdlərdo frustrasiya halları müşahido edildikdo, onlara ma-neolori aradan qaldırmağın daha somoroli yollanni tapmaqda, co-tinlıklori düzgün qiymotlondirmokdə kömok göstormok, on başlı-cası iso özlərino inam hissi aşılamaq zoruridir. Bu cohot gonclor **iiciin** do zomridir.

167 **5.** Emosional stress vo psixosomatik xostoliklər

Atnq qeyd edildiyi kimi stress ingilis sözü olub insamn psixi halotində baş verən gorginlik vo sixintim bildirir. Yoni insanin giindolik foaliyyotindo, xiisusi şəraitdə rastlaşdığı çotin vo mürək-kob amillorin yaratdığı psixi gorginliyə stress deyilir. Stressı törə-don anıillər, soboblər isə stressorlar adlanır.

Stress orqanizmin daha çox gözlonilməz halda, qeyri-adi-ekstremal təsirləro moruz qalmasi ilo olaqodar olaraq baş verir ve miixtolif təzahürlorə malik olur.

25 noyabr 2000-ci ildo respublikamizda baş veron güclü zol-; zolo noticosindo adamlann bir coxunun giiclii stress kecirmosine səbob olmuşdur. Burada stressin güclülüyü onun gözlonılməyən eksptremal vəziyyətin qollotən yaranmasi ilo olaqodar olmuşdur. Belo stress voziyyoti uzun miiddot davam etmişdir. Çünki yeıaltı tokanlann zoif gūclə olsa da davam etmosi stressorun tosirinin uzunmiiddolli olmasini tomin etmişdir.

Yoni stressorlann növündən vo onlann tosirinin xüsusiyyoth> dən asılı olaraq stressin iki osas növü: fızioloji vo psixoloji stresslor ayird edilir.

Psixoloji stresslər özlori do iki yero aynhr: infonnativ vo emosional stresslor. informativ stresslor informasiyanin hoddon ziyado çoxluğu şoraitində, yoni insanin qarşıya çıxan məsələlori vaxtmda holl edo bilməsi, rnosul qorarları lazımi sürətlə qobul etməkdə çə-tinlık cokmosi hallannda baş verir.

Emosional stresslor iso daha çox tohliikoli, qorxulu voziyyot-lordo, ciddi ıııciklık şəraitindo baş verir. Bu halda insanin psixi proseslorinin, emosional halotlorinin, foaliyyotin motivasiyasimn ciddi toboddülata tığraınası, orada miioyyon dəyişikliklərin baş ver-ttiesi özünü göstoıır. Hotta bu voziyyotdo insanin nitq vo horoki foaliyyotindo pozğunluqlar baş vero bilir. Yoni emosional stresslor bir sira psixosomatik xostoliklorin törənmosi ilo noticolono bilir.

Emosional stress tohliikonin reaksiya vasitosilo qiymotlondiril-mosi vo müdafiəyo hazırlıq prosesi kimi başa düşiilmolidir. Emosional stress özünonəzarətin itirilmosi, yoni situasiyani diizgiin qiy-motləndiro bilməmək vo homçinin ona münasibət göstərmokdon imtina kimi do başa düşiilo bilor. Orqanizm vo hoyat üçün tohliikoli olan hor bir stressor emosional stress yarada bilir. Stressor gücü-no, miiddotino goro insana tosir cdən əlverişsiz stimullar, hallar,

168 tfcadisolor olub, giiclii fızıoloji vo psixi zodo omolo gotiro bilir. is-ienılən əzolə gərginliyi orqanizm üçfin stressor agent rolu oynayır. Sosial miihitin msan qarşısına qoyduğu çətin təlob-stıcssor orqaniz-jmn ona vcrdiyi qeyri-adi cavab-emosional stress kimi özünü bi'mı-•zo verir. Emosional vo ya psixoloji stress fordin normal foaliyyot ihoddini kecon qeyri-adi haldır. Şoxsiyyətə tosir edon hor hansi adi Stimulun adi təsirındon əlavo qeyrı-adi toloblori olur vo onlar orqa-nizmin daxili miihitindo qeyri-adi reaksiyalar törodir. Bu tosir vo toləblərin qiymotlondirilmosi bilavasito şoxsiyyətin hal-hazırkı moqsod vo motivlorino, həmçının goləcək hoyat moqsodlorino (esason baş vcrir.

Miiasir tibbi psixologiyada insanlan normal, aksentuasiyali, psixopatik xüsusiyyətli, psıxopatabənzər şəxsiyyotlər vo ruhi xos-tolor kimi qruplara ayirniar.

Hor hansi stressor insanin sağlamlıq dorəcəsindon vo şəxsiyyoı tipindən asılı olaraq miioyyon tosir gücünə malik olub, bu vo ya digor dərəcəli stress yaradir.

Mosolon, psixopatik şəxsiyyotlor «поппапш son hoddi>> hesab edildiyindon onlar asanliqla hor hansi xarici stressorun tosirindon müvazinətlərini itirir vo emosional stress hah keçirirlər.

Aksentuasiyali şoxsıyyətlər iso daha hoyocanh, hissiyyatli vo yüksək iddia səviyyəsinə malik olurlar. Ona goro do bu tiplordo stressoru inkar edib diizgiin qiymotlondirmədən başlamış, onu osassiz olaraq ağır (olacsiz) qobul etmoyo qodor diizgiin qiymot-londirmomoyo rast golmok olur.

Psixopatik şəxsiyyətlərdə sağlam insana moxsus biitiin olamot-lor olsa da onlar ya zəifləmiş, ya giiclonmiş, ya da ahəngsiz şokil-do olur. Bclə şoxsiyyotlərin inkişafı ali sinif sisteminin anadangol-mo vo crkən qazandığı zodolorlo xarici miihitin olverişsiz şəraiti-nin qarşılıqlı tosiri nətıcosındo baş verir. Psixopatın stressora vcrdiyi reaksiya hcç do homişə diizgiin, aydin vo miinasib olmur. Psixo-patlar stressorun tosiri zamani ona anomal reaksiya verirlor. Onlar-da affektiv, iradi vo fıkri pozuntular olduğundan bu təsirlo bağlı yii-rütdükləri mühakimolür affektiv, infantil xarakter daşıyır vo qeyri-obyektiv stress müşahidə olunur.

Bozi adamlarda hor hansi zododon, infeksiya vo intoksikasiya-lardan sonra müşahıdə olunan psixopatabonzor hallar nozoro çar-pır. Belo şəxsiyyətlorin affektlori nisboton davamh vo riqiddir (bir haldan dıgərino keçid çotindir). Ona göro do stressorun tosiri altin-

da emosional stressdon çıxmağı çətin vo mümkünsüz hesab edo bi-lirlor.

Beləliklə, şəxsiyyətin tipindon, fordi xiisusiyyotlorindon asilil olaraq stressin yaranma vo davam etmosi, orqanizmin ona reaksiya-si miixtolif olur. Yoni orqanizmdo psixosomatik doyişikliklər baş verir.

Psixosomatik proses miixtolif psixi hal vo onlann dəyişmoləri-no orqanizmin fızioloji reaksiyasıdır.

Psixosomatik reaksiyalar osason, emosional gorginlik (qorxu, hirs, hiddot, scvinc), affcktlər zamanı formalaşır. Bozon bu rcaksi-yalara «orqanlarm nitqi» deyilir.

İstənilən stress - fiziki, emosional vo ya xostoliklo olaqodar, sarsıntı nəticəsində, ağnlardan, zododon (fiziki vo ya psixi) yarana-raq bcyin qabığından başlamış subhüceyro, molekulyar törəmolore-dok zoncirvari reaksiya omolo gotirir.

Qollman bir qrup sağlam tələbəni dərsə qeyri-ciddi münasibət-do «günahlandırdı». Bu fıkrə təossiif, toocciib və qozəblə cavab ve-ronlərdə nobzin tezloşmosi, qan təzyiqinin artması, ürəyin 1 doqi-qədə vurduğu qanın hocmi artdı. Kominek və başqalarının cksperi-mcntləri göstərdi ki, uşaqlara, böyiiklərə və stomatoloqlara bodən və diş üçün iynələr, kəlbotin, kcyidici dərmanlar vo s. stressor olub, - psixi zədə əmolə gətiron qıcıq vcrdikdo statistik olaraq nobzin tezləşmosi xolesterinin çox ifrazı, tor vəzilorinin işinin aktivləş-mosi və s. müşahido olunur.

İmtahanqabağı iirokbulanma, qarın ağrısı, dizlərin və ollorin osməsi, ovucun tərloməsi, xolcsterin ifrazının artması, iştahanın küsməsi vo s. emosional stresso olan somatik reaksiyadır.

Elo psixomatik reaksiyalar var ki, onlar emosional kompo-l nentsiz baş verir. Mosolon, bilavasito hiss orqanlanna tosir edon li-mona baxarkən ağız suyu ifrazı müşahido olunur. Hotta limon haq-da düşündükdə belo, bu reaksiyalar olur. Bu proseslor ali sinir foaliyyotinin birinci siqnal sisteminin funksional strukturlarinda baş verir. ikinci siqnal sisteminin işi (limonun sözlə ifado olunmasi), fi-zioloji reaksiya (ağız suyu ifrazı) yaradir. Demoli, qeyri-cmosional (indifferent) psixosomatik reaksiya da mümkündür. Bilavasito tosir edon qıcıqla, təxəyyüllə vo sözlə ifado şərti rcfleks omolo gotirir.

Psixosomatik proseslor insanin miixtolif orqan vo sistemlorin-do müşahidə olunur. Onlar miioyyon psixofizioloji mexanizmo malikdir.

1) Stressorun tosiri nəticəsində tonəffusün dəyişməsi, onun lczloşmosi vo yavaşıması, müvoqqoti dayanması pnevmoqrafla qcyd olunur.

2) Hozm sistemini psixi qıcığa reaksiyası mədənin işinin güc-lonməsi. qusmaya meyllilik, mədədo həzmin sürətlənməsi iso qobzliyə vo ya oksino qarın pozğıınluğuna meyillik kimi olur. Ağız luyunun çox vo ya çox az ifrazi ilo olaqodar ağızda quruluq hissi-nin olması.

3) Ürək-damar sistemindo doyişiklor nobzin tczloşmosi, qan lozyiqinin artmasi, dərinin ronginin agarmasi vo ya qızarması kimi psixofizioloji göstəricilər qeyd edilir.

4) Psixi qıcığa seksual reaksiyalann omolo golmosi seksual partnyoru vo ya seksual obyekti gördükdə, onunla fiziki iinsiyyoto girdikdo omolo golon fizioloji hal - tonoffiisiin, qan təchizatının vo •zələnin halının doyişməsi kimi müşahidə olunur.

5) Hor hansi emosional reaksiya ovucda. qoltuq altinda torlo-moyo sobob olur. Psixoqalvanometrlo dori qalvonik reaksiyam ölçməklə bu dəyişməni aydin müşahidə etmok olar.

Psixogen faktorlann tosiri noticosindo somatik pozulmalar for-malaşır vo bunlara psixosomatik xostoliklor deyilir. Psixosomatik xostoliyin omologolmo mexanizmi bclodir: stress faktoru affektiv gorginlik omolo gotirir. Affekt psixi vo somatik saholor arasinda кофи hesab edilir.

Affekti bogarkon horokot vo vegctativ tozahiirlor kosilir, ney-roendokrin sistem aktivləşir vo qan-damar sistemindo vo daxili or-qanlarda oyanmalar baş verir. Əvvəllor bu aktivləşmə qısa miiddo-lo omolo golir, lakin tokrar olunduqda, uzunmiiddotli olduqda bu doyişikliklər iizvi xarakter daşıyır, dönməz olur.

Psixomatik xostoliklorin formalan çoxdur. Psixi stresslo xosto-lik arasinda miioyyon olaqo vardir. Bu psixosomatik xostoliklor yaradir ki, onlann da miixtolif fonnalan movciiddur.

Bü baximdan bir ncçə təsnifat mövcuddur. M.Blcylcrin tosni-fatina nozor salaq.

1. Psixogen komponentin tosiri noticosindo iizvi somatik xostoliklor baş verir. Əsasən, hipertoniya, modo vo onikibarmaq bağır-saq xorası, infarkt miokard, işemiya xostoliyi, miqren (koskin xro-niki baş ağrıları), bronxial astma, revmatik artrit, kolit, neyrodenna-lit. Psixogen tosir noticosindo homcinin psixogen ölüm hallan da baş vero bilir. Dohsot hissi keçirorkən bcyinin adrcnokortikal sis-

 temlorirıdə qeyrı adi qıcıqlanma noticosindo və ya kəskin stress v ziyyeıinden qidadan iıııtina noticosindo ölüm halları ınüşahidafl **nur.**

2. Psixogen tosir noticosindo psixosomatik funksional pc malar müşahidə olunur. Bu zaman kardial tunk&ional rcaksiy^l çox torləmə, kokoləmo, qusma, qobizlik, enurez (sidik saxU ma), seksual pozulmalar kimi özünü büruzə verir.

3. Şəxsiyyotin və onun hoyocanlarmın xiisusiyyotlorindon lı olaraq psixogen tosiro müoyyon münasibotin olnıası ılo əla<$j psixomatik pozulmalar has verir. Belə şoxsiyyətlor: a) piylənmə" b) zodoyo, v) riitiindon vo alkoqoldan a>**ılıl**:q göstəriılər. Mosəl

a) qida qəbulu heç do ancaq bioloji vo fızıoloji akt hesab mir, Qidanın keyfiyyoti vo kəmiyyoti şoxsiyyot torofindon hom sosial pozısiyası, statusu kimi qiymətləndirılir. Onlar piylonm ciddilik, sanbaliihq kimi qobul edirlor. Norman Mcyler yazi «Siyasətçilor anq ola bilməz. Anq adam rəhbər vəzifələrdə in hissi bağışlanır». Piylonmış adamlarda öziinütosdiqo, nüfuza, rafa, təhlükəsizliyo no dorocədo nail olunmaya baxmaq lazim" Qidanm normadan çox qobulu özündon narazılığın, müvəffəq' yotsizliyin kompensasiyası kimi baxılmahdır. insanlar bu kom; sasiyadan ona gore istifado edirlor ki. bu daha etibarh mexani dir.

Bu kompcnsasiya mexanizmi nevroz, depressıya nahnda olaf şəxsiyyətlərdə do müşahıdə olunur.

Yoni: a) hor bir işi dəqiqliklo, dıqqotlə, ıncəliklə vo çalışqan? lıqla icra edənlorın oksı olan ınsanlarda zodolonnıoyo meyillik **kij** mi psixosomatik pozulma olur.

b) psixosomatik pozulmanın dıgər forması toksik maddələ^ dən, tiitündən vo dormandan asılılıqdan, alkoqolizmdon omolo g lir. Няшма

Psixogen tosir zamanı tütiindon istifado noticosindo tenəffi" yollarının xəstəlikləri, bronxit, ağ ciyər xorçengi vo qan-dam xəstolikləri baş verir. Həyat stimulu olmayanlar, işsizlor, bir pro, lemin həllini sobirsizliklə gözləyonlor keskın tütün asılılığına dü-çar olurlar. Ycniyctmə vo gone adamlar tütündən istifado etməkla özlərini daha da böyük göstənnok, özünəinama nail olmaq üçün risqə gediılor.

Alkoqol qəbul etmoklo cyforiya (yüksok əhval-ruhiyyə) hissi keçıron «dordli», «problemlı» şəxsiyyət sanki, yüngülləşir, qorxJ

 . hoyəcaш vo real problemlori ımudur. Əslindo iso bu. psixoloji Üdafiə reaksiyasıdır. ПоппаП asılıhğı zamanı qobul olunan preparatın növü osas rol nyır. Əsason, eyforiya. xoş too-sıiratlar, qeyri-ıeal arzular pey-oluı Evni təsiı güciino malik bir preparatı digori ilə əvəz edo bi-ı. Yoni alkoqol-siqaret-kofe-dorman-narkotik maddolor zonciri ır.

Toksik asılılıq osason psixi izaha malik olur. Məsələn, siqaret dikdo «aclığt unutmaq». «yuxulamanı yaxşılaşdırmaq». alko-tqobul etdikdo «susuzlıığun yatması», «bövroklərə xeyirli olma-, «hokimlər do içir vo çokir», «içon do ölür. içmoyən do ölür» ləri ilo p^çixolojı bəraət müşahidə olunur.

• Psixosomatik xəstolikiərin profilaktikası vacibdir. İrısanın sinir temino monfi təsir göstoron vo somatik xəstolikloro sobob olan Γ ncço faktor mövcuddur.

ı) Ba/ar iqtisr.diyyatı insanlar qarşısına miioyyon təloblor qo-f. Onlardan geri qalmaqla insan comiyyotdoki mövqeyini itirir; onun hoyat soviyyəsino tosir edir, psixi gorginliyin vo narazih-ₛ bobino çevrifir.

Miihitin tolobino osason ogər şoxsıyyəto gorginlik, fiziki horo-tsizlik tosir edorso bu somatik simptomlann formalasmasma so-|b olur. Belo şəxslər qida qobulu, siqaretcekmo vo alkoqol qobul oklə məşğul olur vo damar xostoliyinə düçar olurlar (hipertoni-, infarkt vo nevro/.iaşma).

i Digor torofdon, makrososial stress faktorların (müharibo, inqi h. iqtisadi vo siyasi böhranlar aiddir) tosiri zaman' psixogen po-Iniülar, intihar siilh dövrüne nisboton çox olur. Çünki makrososi-stressor faktorlar (mosolon. miiharibo) insanin bioloü varlığına, lüko gotirir vo onun tofokKuriinii, hisslorinı nıüovyon moqsode oldorok. msam daxili miinaqisodon azad edir İşsi/lik,. iqtisadi çotinlik dövriindo iso oksino. miioyyon ohali plan özlorini atılmış, lazımsız hesab edir vo digorlorino nisbo-II alçaldılmış sayırlar. Belo olan halda psixı sağlamlığa monfi to-daha qabafiq olur vo «hoyatdan bezenlor» çoxahr, intihar vo xosomatik xestoliklor artir.

• Urbanizasiva ilo olaqodar da psixoloji problemlor çoxalır. Şə-liisinin koskin artmasi ev, moktob, su vo s. problcmlorini ya-Tff vo bu strcssorlann tosiri altinda psixosomatik xostoliklor ya-lir.

Sənaye müəssisələri, nəqliyyat küy yaradır. 65 - 90 db aı küy neyrovegetativ pozulma yaradır.

Daha zəif küy psixogen, psixoloji təsirə malikdir (hoyat mühi-l tinən narahatlıq gorginlik, narazılıq yaradır).

Ekoloji vəziyyətin çətin olduğu şəraitdə psixoloji vo patofizio-1 loji pozuntular formalaşır. Panel evlər küyü bir evdon digonnə ve-| rir vo psixogen mühit daim insana tosir edir.

Cəmiyyətdə kişi və qadın arasinda bərabərlik iqqisadi cohət-l dən mümkündür. Lakin ailədə isə qadm əlavə olaraq ev qayğılanl və işləri ilə məşğuldur. Ailədə iinsiyyot dairəsi daralmısdır, ancaq **1** axşam biitiin ailə bir ycro yığışır, lakin yeno iinsiyyot po/ulur. cün**-1** ki televiziyaya baxma buna səbəb olur. Bir torofdon televiziya ver-J ilişləri (böyük və kiçiklorin eyni verilişə baxması) uşaqları vaxtın**-1** dan qabaq böyüklərin diinyasına daxil cdir, onlar bunu axıra qodəfj dork etmədon, fizioloji soviyyədə reaksiya verir vo «oyaпra» pro-| sesi baş verir. Uşağın real hoyati, biliklori ilo fizioloji lolobatlanj arasinda münaqişə yaranir vo demok olar ki, uşaqların 95%-do nev**-1**roz halı formalaşır.

Ailədə atanın yüksok nüfuzu, onun sözünün qanun olmasij prinsipi pozulmuşdur. Çünki hal-hazırda ailədə demokratik prinsip**-1** lərin olmasından söhbət gedir (yəni kor-koranə tabeçilik vo icra] yox, ailədə açıq fikir mübadiləsinə ycr verilir).

Sadalanan psixi stress faktorlarının insana tosiri onun nıoıısubj olduğu ictimai qrupdan, tərbiyəsindən, temperamcntindon, xarakte-l rindən, həyat meyarlarından, sərvət meyllərindən və adaptasiya qa-biliyyətindən bilavasito asılıdır.

Son illərin strcssorları sırasına baxaq:

1) iş, onun təşkili vo iqtisadi çotinliklər;
2) ailo üzvlərinə çətinlik yaradan gcniş tolobat mallan ilo too hizat;
3) işləyən qadınlarda bu tələbatlarla olaqodar omolo gələi psixi gorginlik;
4) holl olunmamış ev problemi;
5) ailo münaqişələri, işdo vo digor yerlordo olan narazılıqlar;
6) gərginliyi frustrasiyani aradan götürmək moqsodilo toks' maddolordon istifado (alkoqol, nikotin, narkotik maddolor vo s.)l

Bunlan aradan qaldırmaq üçün psixi gigiyena vo protilaktikj totbiq olunmahdir.

1. Uşaqların torbiyosi sahosindo qadağanlar, qorxu omolo g 174 tirmo ilo yox, davranış nümünələri osasinda tərbiyoyə geniş yer verilmolidir. Himayədarlıq atmosferi yarannamaq, münaqişəni sa-kit halda yatırmanı nümunədə göstərmək. Uşaq öz təcrübəsindo hor şcyin qiymətini bilmolidir. Uşağın qorxduğu işə onu kəskin itə-lemənək fiznki omoyo maraq oyatmaq.

2. Yeniyetmələrin seksual tərbiyəsini diizgiin qurmaq. Ozünə qarşı qızın oğlana, oğlanın qıza qarşı məsuliyyətliliyi torbiyo olun-malıdır.

3. Böyüklərdo əməyi düzgün qiymotlondirmə, düzgün işgüzar davranış göstormək, diizgiin tənqidi qəbul etınək, şəxsi uğursuzlu-ğa, sarsıntıya qarşı dözümlü olmaq təlqin cdilməlidir.

4. Çox yorulmaqdan qorunma. Çünki bu zaman görülon işə an-iıpatiya formalaşır.

5. Boş vaxtdan diizgiin istifado etmok. Aktiv istirahət forma-sından istifado etmok.

6. Hoyat partnyorunu diizgiin seçmək. Ahəngdarlığı tomin etmok üçün maraq və baxışlann üst-üstə düşməsi, səbrli olmaq, öz hisslərini cilovlama bacanğı vacibdir.

7. Sakitlik, «boşalma», yayınma kimi davranış formalarına yer vermək lazimdir. Yumor, fiziki və zehni boşalmalar, autogen məşq, «yoqa», yuxu vasitosilo buna nail olmaq mümkündür.

Toksik maddolordon, türündon, alkoqoldan imtina.

Buna nail olmaq **iiciin** ohali qruplanna miihazirolor oxunmali, qozet, radio, televiziyadan diizgiin istifado etmok lazimdir. Uşaqla-ra valideyn vo miiollimlor vasitosilo tosir ctmok, moslohotxanalar ■çmaq lazimdir, ohaliyo tclefonla psixoloji moslohotdon diigiin istifado etmok. Yaşlı vo tənhalar üçün «Ümid» ocağı təşkil etmok vo s.

Biitiin bu vasitolor psixosomatik xəstəliklorin qarşısını alar vo adamlann psixi sağlamlığını tomin cdor.

6. Ali hisslor

Insamn hisslori çox vo rəngarongdir. Şadlıq, giimrahhq, yor-fcunluq, zoiflik, etinasızlıq, danxma, qiisso, kodor, olom, toossiif, qorxu, qozəb, dəhşət, intizar, narahatlıq, şübhə, təəccüb, gözəllik, •cvgi, nifrot, kinayə, qisqanchq, utancaqhq, iftixar vo **s.** kimi miix-lolif hisslor vardir. Hisslor holo qəti təsnif edilmomişdir. Insan hisslorinin çoxiuğu, rongarongliyi onun öziinün otraf varhga miix-

175 təlif miirıasibət bosləmesinden irəli golir. Axı, insan təbioto, ct miyyotə, insanlara, ictimai müəssisolerə, əmək fəaliyyətinə onun nəticelərinə. müəyyən oxlaq normalanna, ailə münasibətləı nə, bir sözlo. gcrçokliyə hər hansı bir münasibət bosloyır. Həmi bu gcrçoklik insan hisslorinin mozmununu təşki' edir. Buna g< do hisslori **iki** osas cohoto: 1) hisslorin yönəlmiş olduğu obyektleİ rə, 2) hisslorin mozmununa göro növloro bölmok olar. Bu cobotdonl insamn ali, mürokkəb hisslori diqqoti xiisusi olaraq **colb** edir. M min hisslor osasinda insamn ictimai hoyata, oxlaq normalanna olan] münasibətini toyin etmok mümkiindür.

Ali hisslor comiyyotin iizvii kimi insanin yiiksok dorocodo in4 kişafının məhsulıı olub, mozmunca on zongin hisslordir. Bura» oxlaqi, zehni **vo** cstetik hisslor daxildir.

Ə x l a q i   h i s s l o r miioyyon comiyyot miqyasında möv-cud olan oxlaq normalanna boslonon subyektiv münasibətlə bağfl dir.

Əxlaqi hisslorin obyekti ayn-ayn adamlar, insan qruplan.B sanlar arasmdaki miinasibotlor, ictimai hoyat hadisolon vo qanunj Ian, eloco **do** adamın öz hərokət **vo** rəftarları ola bilor. Ogor homin] hadisoloro münasibət mövcud comiyyotin birgoyaşayış qaydalannJ uyğıın golirso, miioyyon davranış normalanna müvafiqdirso, o za-**J** man insanda miisbot oxlaqi hisslor yaranir. Xeyirxahliq, dostli rəğbət, yoldaşlıq, kollcktivçilik, məsuliyyət hisslori belo hiss dondir. Bozon **do** insan mövcud oxlaq normalanna uyğun horokJ etmir, öz monafcyini comiyyotin monalcyindon iisiiin **tutur.** Bu zaJ man onda fərdiyyətçilik, bədxahlıq, düşmənçilik, paxıllıq vo s. Д mi monfi hisslor kök salır. Öz yaramaz horokot. **vo** roftarimn **ictirnM** oxlaqa uyğun goltnodiyini dork edon, bunun iiçün dətin iztirab çiron adamda iso təossüf, pcşmançılıq, utancaqlıq, xəcalət çəl kimi oxlaqi hisslor nozoro çarpır.

Demoli, oxlaqi hisslor mövcud comiyyotin **roftar vo** oxlaq nc malanna insanin boslodiyi monfi **vo** ya miisbot miinasibotin oks dirilmosidir. Odur **ki,** muxtolif hoyat şəraitındə yaşayan insanh oxlaqi hisslori do mozmun etibarilo bir-birindon forqlonir. Bi goro do hor bir tanxi dovrdo insan hisslorinin torbiyo edilmesil moqsodi **vo** istiqamoti do dəyişilmiş, yeni forma vo məzmun ki ermisdir.

«İnsan insamn dostu, yoldaşı vo qardaşıdır» prinsipi hökm

176 **ron** bizim comiyyotdo torbiyo alan yeniyetmə vo genclərdə on no-cib oxlaqi hisslor inkişaf edir.

Bakimn 134 saylı məktəbinin şagirdi Tofiq Hiiseynov vo Ağ-dam şəhərindəki 1 saylı məktobin şagirdi Sədrəddin Bayramov su-da boğulan moktoblini xilas etmiş, lakin özləri iso həlak olmuşlar. Başqasınm həyatını xilas etmok üçün öz həyatını qurban vermis olan Tofiq Hiiseynov vo Sədrəddin Bayramov kimi ycniyctmələr-do nocib oxlaqi hisslorin inkişaf etdiyi aydin surotdo görünür. Qar-das Giirciistanda tobii folakot zamam (1987-ci ilin yanvar - fevral ■ylarında) Ağdamın Mahrızlı kondindon olan siravi osgor Rahib Məmmədovun öz hoyati bahasina 28 nofori tobii folakot osirliyin-don xilasetmosi hoqiqi igidlik nümunosi vo yüksək beynolmilolci-liyin parlaq ifadosi deyilmi?! «Molodyoj Qruzii» qozetindo dorc olıınmuş matcrialda deyilir: «Rahib dostluğun vo qardaşlığın, insa-ni borcu ycrino yetirmoyin no demok olduğunu yaxşı bilirdi. Homi-şolik olaraq Qaladidi kəndinin qadınları vo kişilərinin, uşaqlarının vo qocalannın qəlbində yaşamaq üçün ölümə sinə gənnişdi».

Bu təsadüfı deyildir. Çünki onlarda, eloco do onlarla vo bolko yiizlərlə digər şəxslərdə oxlaqi hisslor sosial miihitin yüksok oxlaq normalan mövcud olan bir mühitin tosiri altinda təşokkül tapıb.

Qarabağ müharibəsi dövründo respublikamızın bir çox gənclə-ri yüksok vətənpərvərlik hissi nümayiş ctdirmişlər. Bu ülvi hiss adamlanmızm öz vətəninə hədsiz mohobbot bəsləmosində onun miivəffəqiyyətini gördükdə ürəkdon sevinməsindo, düşmənlərinə dorin nifrot besləmosindo ifado olunur.

Yoni vətonpərvərlik hissi xalqımızın qeyrətli övladlarında sadoco olaraq seyrçilik soviyyosindo qalmır, lazım gəldikdə onları Voton yolunda öz canını belo əsirgəmoməyə tohrik edir. Yeni sosial şoraitlə olaqodar olaraq yoldaşlıq, dostluq, kollektivçilik, hu-manizm hisslori do adamlarımızda yeni mozmun vo mahiyyot kosb ctmişdir.

E s t e t i k   h i s s l o r təbiətin, incəsonət əsərlərinin gö-lolliyini qavramaq, dork etmoklə əlaqədardır. Çünki insanlar ictimai təcrübədə dünyanın gözəlliyini do oks etdirmok qabiliyyoti oldo etmişlor. Bu zomindo insanda muxtolif estetik hisslor təşokkül tapmışdır. J.J.Russo gostorir ki, gözollik vo ona miinasibotdon do-^an miiqoddos idcya vo vozifo hissi ancaq insan qəlbində yaşayır.

Füsunkar təbiət mənzorələri, yaşıl çomənliklor, güllü, çiçəkli yamaclar, şır-şır axan bulaqlar, aylı gecələr, quşların nəğməsi və s.

insanda estetik hisslər doğurur. Məlumdur ki, təbiətin gözəllikləri bizdə müxtəlif əhvali-ruhiyyo yaradır. Məsələn, kükrəyib daşan çaylar insanda bir cür göz yaşı kimi duru vo sakit axan sular isə baş-qa bir əhvali-ruhiyyə yaradır. Yaxud aylı-ulduzlu aydın gecəlor bizdo fərəh, şadlıq, nikbinlik, qövsü-qüzeh miivazinət, sakitlik, sə-rinlik əməlo gətirir. May və iyun aylannda Göy göliin təbii mənzə-rələri kimi valeh etmir?

Insanin estetik hisslərinin ilk mənbəyi təbiətin gözəlliyidir. Bundan sonra insana gözəllik hissini təlqin edən, həmin təbiəti ob-razlarla oks etdiron bədii ədobiyyat, incosənot osərləri və musiqi-dir. İnsanın özünün hərəkət və rəftarlan da bu və ya digər estetik hiss doğura bilor. Tosadüfi deyildir ki, tarix boyu mütofəkkirlər insan gözolliyino böyük qiymət vennişlər. «İnsan diinyanın əşrofi-dir» deyən dahi Nizami, «insanı daima inkişaf edon təbiətin son osəri» hesab edən Höte, «Yer üzündə ən böyük gözəllik insan gö-zəlliyidir» deyon Pestalotsi bu fıkrə təsadüfən golmomişdir. Çünki insanin fiziki vo monovi gözolliyi bir sira estetik hisslor doğurur.

N. Q. Çernışevski gostorir ki, biz on gözəl şeyi təmənnasız olaraq sevirik, ondan zövq ahnq, onu bizo oziz olan bir adam kimi se-virik. Gözəllikdə no iso bizim qəlbimizə yaxin, oziz olan bir şey var.

Bizim estetik hisslərimiz həmişo bu vo ya digor maddi toloba-tımızın ödənilməsi ilo bilavasto olaqodar olmur, onlar aclığımızı və ya susuzlugumuzu

tomin elomoyo, yaxud hoyatimizi muhafizo et-məyə yönəlmir. Hotta bozon gözəl musiqi vo ya bodii osordon ah-nan estetik hiss, insana aclığı, susuzluğu belo miioyyon miiddot unutdura bilir. Dilimizdə işlənən «o qodor gözəldir, adam istoyir ki, yeməyib-içmoyib ona tamaşa etsin» ifadosi do bunu aydin surotdo gostorir. Mosolon, meyvələri çox canh vo hoddon artıq gözəl tosvir etmiş olan bir rəssamın əsərinə baxdıqda, adamin ondan xo-şu golir, onu seyr edorok, belo gözollikdən zövq alır, homin mey-volori yemok barodo iso düşünmür. İnsan gözəllikdən bu monada təmənnasız zövq alır.

Bozon insanin estetik hisslori oxlaqi hisslori ilo birləşir. Mosolon, insan bozon Votonin tobii mənzərələrindən do gözəl mənzə-rələrə rast gələ bilor, ondan hozz alar, lakin bir az kecon kimi homin gözəllik insanin göziində başqalaşır, sanki Voton hosroti hissi-nin tosiri altinda öz cazibədarlığını itirir, adam artıq darıxmağa baş-

178 layır, Votonin boz çölləri belo, insanin nəzərində dəyişir, gözəllə-sir. daha cazibodar olur vo insam özünə çokir.

İnsanın estetik hisslorino noinki oxlaqi hisslori, hom do onun dınyagörüşü, yaşadığı ictimai şərait do tosir edir. Bu cohotdon in-sanların nəzorində gözəllik meyarı başqa-başqa olur. Nozoro almaq lazimdir ki, gözəllik vo ya çirkinlik haqqinda insanların tosovviir-lori noinki ayn-ayn tarixi dövrlərdə, hom do eyni bir dövrdə yaşa-\ an muxtolif sosial qruplann nümayəndələrində do başqa-başqa olur.

Z e h n i h i s s l o r insanin idrak foaliyyoti ilo olaqodar olan, onu otraf alomi daha dorindon vo otrafli dork etməyə yönəldən mü-mkkob hisslordir. Homin hisslor tolim prosesindo, elmi axtanşlar, lleco do incosonotin muxtolif növlori üzrə yaradıcı foaliyyot zama-ni meydana çıxır. Zehni hisslor insanin zehni, idrak foaliyyoti prosesindo yaranir vo onun vasitosilo törədilir. İnsanın təbiətin sirləri-ıкı vaqif olmaq cəhdi, bilik əldəetmə meyli miixtolif hisslor doğu-ıли, homin hisslor bu vo ya digor nozori vo ya əməli mosolonin holli ilo olaqodar olur.

Hor hansi bir mosoloni holl etmok üçün insan düşündükdə, onda bir sira zehni hisslor omolo golir. Ogor məsələ miirokkobdirso, aydin deyilso, çətin holl edilirso, insan öz hoyatinda tamamilo yeni bir obyektlo rastlaşırsa, onda homin cismi otrafli dork etmoyo tohrik edon toocciib hissi özünü gostorir. Mürəkkəb fıkri mosolo holl cdildikdon sonra insan homin dəqiqo vozifəsini bitmiş hesab etmir, alınmış cavabın, həllin gedişinin doğru olub-olmaması üzərində düşünməyə başlayır, bu zaman insanda şübhə hissi əmələ golir. Bu şübhəni aradan qaldınnaq üçün adam öz noticolorini ycnidən yox-layır. Əgər mosolonin diizgiin həll edilməsinə inanırsa, bu zaman şübhə hissi öz yerini inam hissino verir. Beləliklə də şübhə, toocciib, inam, fəhm, yenilik, heyrət hisslori zehni hisslor hesab olunur. Çünki homin hisslor insanin zehni foaliyyoti zamam omolo gol-moklo onu daha geniş miqyasda axtarışlar aparmağa, obyektiv alo-ıııin qanunauyğunluqlarını kəşf etmoyo, cisim vo hadisolor arasinda az nozoro çarpan əlaqələri aşkar etmoyo tohrik edir.

Platon vo Aristotelin fikrinco, hor cür fəlsəfənin başlanğıcı to-occübdür. Onlann bu sözündə böyük mona var vo buradan homin hissin no dərəcodə böyük idrak əhəmiyyotinə malik olduğu aydin-laşır. Çünki insan tooccübləndikdo onu heyrətə gətiron, çox ciddi axtarışa, idrak foaliyyetinə təhrik edon, həqiqəti müoyyənləşdir-тоyə sövq edən mühüm zehni hiss şübhə hissidir.

Görkomli sonotkarımız Hüseyn Cavid şübhə hissinin mahıyyə-tini poetik şokilde cox dəqiq ifado etmişdir:

Şübhədir hər həqıqotin anası, Şiibhədir
ohli-hikınətin babası, Şübho artarsa,
hom yəqiq artar, Mərtfət nurlu
şübhədən parlar.

İ. P. Pavlov haqh olaraq gösterirdi ki, elmi fikirlərin məhsuldar oiması üçürı insan gorok daima məsələloro şübhə ilə yanaşsın və özünü yoxlasın. Belo olduqda real varliq aaha donndən dork cdil-mış olar. Bununla da msarıın xarici alomi yaradıcı surotdo dəyişmə-sınə imkan yaranir. Yoni insanin idrakı getdikco dərinləşir, cisim vo hadisolorin rnahiyyotini, onlar arasındakı qanunauyğun olaqo və miinasibotlori daha otrafli əks ctdirmiş olur.

V I F Ə S İ L

ŞƏXSİYYƏ T QARŞILIQLI SOSİAL TƏSİRİN OBYEKTİ KİMİ

1. Foaliyyotin sosial (normativ) tənzimi: sosial mövqe, gözlomələr və nozarot

Şəxsiyyotin sosial qrupda ycrini tohlil etmok üçün psixologiyada m ö v q e vəya s t a t u s (latinca status - voziyyət demokdir) anlayışından istifado olunur.

Hor hansi bir qrupu psixoloji cohotdon tohlil cdondo qrup üzvlərinin mövqcyinin eyni olmaması fakti dorhal diqqoti colb edir.

Sosial qrupda onun üzvlərinin mövqeyini sociyyolondinnok iiciin iki şkaladan - maaş codvoli vo hörmot şkalasından istifado **et**mok olar. Golin,

ovvolco hor hansi bir zavodun, fabrikin vo **ya** məktobin **maaş** codvoli ilo tanış olaq. Mosolon, məktəbin **maaş** cədvəlində, ovvolco, direktorun, sonra onun müavinlərının, **daha** sonra metodıst müəllimlərin, baş müollimlərin, müəllimlorin vo **s.**

180 emok haqqı yazılır. Görəsən, moktob rohborlorinin, miiollimlorin ve başqa işçilərin pcdaqoji kollcktivdo nufuzu onlann maaş cədvə-lindoki yeri (sırası) ilo avtomatik surotdo miioyyon olununnu? **ogor** biz homin pcdaqoji kollcktivdo psixoloji todqiqat apanb onu hönnot şkalasına görə səciyyələndirsək, məlum olacaqdır ki, qrupda adamlann mövqeyi muxtolif obyektiv vo subyektiv amillorlo şortlənir.

Əmok haqqı insanin sosial mövqeyini sociyyələndirən on umu-mi zahiri olamotdir. Lakin, bununla belo, onun özünəməxsus sosial-psixoloji ohomiyyoti vardir. Əmək haqqı insanin peşə-ixtisas (tohsil) soviyyosi ilo miioyyon olunur vo tutduğu vəzifə ilo bilavasito bağlıdır. Bu baximdan mövqe anlayışı, birinci növbədə, şəxsiy-yotin hiiquq vo vəzifələri osasinda tohlil cdilmolidir. Sosial-psixoloji todqiqatlar gostorir ki, şəxsiyyətin solahiyyoti bilavasito onun hüquqları ilo miioyyon olunur. Lakin solahiyyot holo şoxsiyyətin qrupda hörmət vo nüfuzunu öz-özünə miioyyon etmir. Burada psixoloji baximdan on başlıca çətinlik ondan ibarotdir ki, çox zaman şoxsiyyot özünün huquq konsepsiyasını həddindon artıq şişirtdiyi halda öz üzorinə düşon vəzifələri diizgiin qiymətləndiro bilmir. Ilk baxışdan no qodor qəribə görünso do, şoxsiyyotin qrup iizvlorino psixoloji tosir dorocosi onun hiiquqlanndan daha çox öz vəzifələri-ni layiqincə yerinə yetinnosilə bağlıdır.

Eyni bir qrupda eyni hüquqlu muxtolif şəxsiyyotlərin qrup uzvlorino tosir dorocosinin muxtolif olmasi kimo molum deyildir? Sosial psixologiyada bu cohoti şəxsiyyətin hönnət vo nüfuzu anla-yışı ilo ifado edirlor. Əgor solahiyyot şəxsiyyətin mövqcyini rəsmi səviyyədo xarakterizo edirsə, hörmət vo niifuz onun şəxsi qarşılıq-h miinasibotlor sistemindəki vəziyyətini əks etdirir. Hörmət vo nii-fuz psixoloji cohotdon şəxsiyyətin xidmotlərinin ətrafdakı adamlar torofindon tosdiq olunmasi, bəyonilməsi vo qobul edilmosi demokdir. Hörmət vo niifuz insanin şəxsi qarşılıqlı miinasibotlor sistemin-doki voziyyotini xarakterizo etmok üçün miihiim ohomiyyoto malikdir. Bununla yanaşı olaraq onlar şəxsiyyotin öz səlahiyyotini müvoffəqiyyətlə hoyata keçirməsinin zəmri psixoloji şərtləri kimi meydana çıxır. ftfiı

Şəxsiyyotin hörmət vo nüfuzu onun əmək töhfolori ilo yanaşı hom də şox.i keyfiyyətləri, qrup üzvləri ilə münasibətlorinin xarakteri vo s. Лə miioyyon olunur. Hörmot vo nüfuzun formalaşma-sında cins-yaş amilləri (qoca, qadın vo s.) do miioyyon rol oynayır.

181

Hər bir adam bir пeco sosial qrupun iizvii kimi foaliyyot gostorir. Mosolon, ailo şagird üçün bir qrupdur, sinif kollektivi ikinci, si-nifdoki dostları üçüncü, mohəllədəki yoldaşları dördüncü, bağ evindəki yoldaşlan beşinci qrupdur və s. İnsan 9-10, hotta daha çox sosial qrupun iizvii ola bilor.

Ünsiyyət dairəsi genişlondikco, insanin miinasibotlor şəbəkəsi do mürəkkəbloşir. Lakin bir cohot aydındır: insanin biitiin qruplarda mövqcyi adətən eyni olmur. Hotta bir qrupda qeydsiz-şortsiz li-derə çevrilmiş hor hansi bir adam bozon başqa bir qrupda onun adi üzvlərindən biri kimi iştirak cdir vo oksino, bir qrupun adi iizvii başqa bir qrupda lidcr rolunda cms edir və s. İnkişaf səviyyəsinə, foaliyyot vo ünsiyyotin məzmununa görə bir-birindon forqlonon qruplarda: şəxsiyyətin statusunun muxtolif olmasi tamamilo qanu-nauyğun haldır. Lakin bununla belo iimumi cohot kimi qcyd etmok lazimdir ki, şəxsiyyətin bir qmpdaki mövqeyi onun digor qrupdaki mövqeyinin formalaşmasına bu vo ya digor dorocodo tosir gostorir. Mosolon, işlədiyi kollcktivdo adamın mövqeyinin yüksək olmasi onun ailədəki mövqeyinə miihiim tosir gostorir. Adama öz ailosin-do - hoyat yoldaşı, usaqlan vo b. böyük hönnətlo yanaşdıqda, bu, qonşuların ona miinasibətinə miihiim tosir gostorir vo s.

Bos, sosial qrupda insanlarm bir-biri ilo qarşılıqlı olaqo vo ra-bitolori no ilo şərtlənir? Bu prosesdo qrup üzvlərinin mövqeyi nə kimi ohomiyyoto malikdir? insanlarm sosial qrupda qarşılıqlı miinasibotlori öz-özlüyiində onlann mövqcyi ilo şərtlonə bilormi?

Birgo foaliyyot vo iinsiyyot prosesindo insanlarm bir-birilo qar-şılıqlı olaqo vo rabitolori s o s i a l n o r m a l a r vasitosilo tonzim olunur. insanlar sosial qrupdaki mövqelərindən asılı olma-yaraq sosial normalara omol edirlor.

Sosial normalar dedikdo tarixon omolo gəlmiş vo miioyyon olunmuş davranış vo foaliyyot qaydalan nozordo tutulur. Norma latin sözü olub qayda, niimuno demokdir. Siyasi, omok, hiiquq, modoni, etik (oxlaq) vo s. normalar buna misal ola bilor.

Insanlar sosial nonnalan monsub olduğu qrup vasitosilo mo-nimsoyirlor. Hor bir qrupda mövcud olan normalar da sosial norma-lardir. Qrup nonnalan comiyyotin sosial nonnalanm özünəməxsus şəkildə oks etdirir.

Sosial normalann funksiyalan muxtolifdir. Psixoloji baximdan onlann ikisi xususilo miihiimdur.

Sosial normalar, yuxanda qcyd cdildiyi kimi, birinci növbədə,

182 insanlarm münasibətlərini tonzim edir. Hor bir qrupda böyüklə ki-çik, qadınla kişi, müollimlə şagird, direktorla sex rəisi və başqaları •rasındakı

miinasibotlor sosial normalar vasitosilo tonzim olunur. Sosial normalann tənzimetmə funksiyasi dedikdo bu cohoti nozoro nhrlar. Onlann osas funksiyalarmdan biri iso qiymotlondirmo lunksiyasıdır, yoni insanlar sosial normalar vasitosilo noinki başqa ıdamların, hom do özlorinin davranış vo rəftarını qiymotlondirir, muxtolif yollarla özlərinin qarşılıqlı münasibətlorini tonzim edirlor. Bu yollara sosial nozarot sistcmi deyirlor.

Adamlar sosial normalara ya muxtolif soviyyolordo omol cdir, ya da onu bu vo ya digor dorocodo pozurlar. Şokil 28-do bu cohot öz oksini tapmışdır.

Əgər hor hansi bir adam sosial normalara artıqlaması ilo omol cdirso onun horokotlori muxtolif formalarda roğbotlondirilir. Əgər hor hansi bir adam bu vo ya digor sosial normam pozursa, ətrafda-kı adamlar dorhal ona muxtolif formalarda reaksiya göstərirlər: to-occiiblonir, hiddotlonir, ctiraz cdir, bu moqsodlo muxtolif sanksiya-lardan, cozalandirma todbirlorindon istifado edirlor.

Sosial nozarot sistemi iki soviyyodo - rosmi (formal) vo qeyri-rosmi (qcyri-formal) vasitolorlo hoyata keçirilir. Miiossisonin mii-diriyyoti, həmkarlar toşkilatları, nozarot qruplan vo s.-nin miihiim funksiyalarmdan biri rosmi qaydalara miivafiq olaraq hoyata keci-rilon sosial nozarotdon ibarotdir. O, mahiyyot etibarilo hor bir işçi-nin foaliyyotinin mohz ictimai monasimn aydınlaşdırılmasından, comiyyotin monafcyi baximmdan qiymotləndirilməsindən başlayır vo muxtolif formalarda totbiq olunur.

Əmok vo ya tohsil miiossisosindo sosial nozarot, hor şcydən ovvol, torbiyocdici ohomiyyoto malikdir. Miiossisonin miidiriyyoti vo s. həmişə bu cohoto diqqot yctirir vo muxtolif yollarla şəxsiyyə-tin hiiquqi düşüncəsinə, oxlaqi şüuruna vo s. tosir gostorir. Homin proses somoroli olduqda, əwolcə şəxsiyyotin hiiquq qaydalan

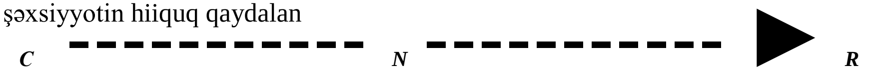

Cozalandirma Rogbotlondirmo

Şəkil 28. Sosial nomıalar; cozalandirma vo rogbotlondirmo. N - norma, C - cozalandirma, R - rogbotlondirmo.

183 (өтәк qanunçuluğu) əsasında tənzim olunan fəallığı todricən monovi meyarlarla tənzim edilmoyə başlayır.

Qcyri-rəsmi səviyyədə həyata kcçirilon sosial nozarot sisteminin ohomiyyoti böyükdür. Qrupun ictimai rəyi, iş yoldaşlarının qonşulann mülahizəsi vo s. sosial nozarotin tosirli vasitoloridir.

Hor bir sosial situasiyada adamlann davranış və rəftannrj iimumi xarakteri sosial normalarla miioyyon olunur. insanlar bi normalan, пeco deyərlər, ana südü ilo monimsoyirlor. Ailodo v* moktobdo ictimai təcrübənin öyrənilməsinin miihiim yollanndar biri sosial normalann monimsonilmosi ilo bağlıdır. Adamlar, bir to rofdon, miioyyon bir sosial situasiyada sosial normalara miivafic surotdo horokot etmoyo çahşır. Mosolon, tolobo trolleybusda hoi hansi bir qoca qan vo ya əlil görəndə dərhal ayağa durur, ycrini ona\ verir. Digor torofdon, onlar hor hansi başqa adamın da homin situasiyada belo horokot edəcəyini gözloyirlər. Mosolon, trolleybusda qabaq corgolordon birindo gone bir oğlan otunnuşdur. Trolleybusa qoca bir qadin daxil olur. Bu zaman hamı gözləyir ki, gone oğlan dumb yerini ona vcrocok. Psixologiyada buna s o s i a l g ö z - 1 o m o 1 ə r deyilir. Hor bir adam adəton başqa adamlann ondan no gözlədiyini bilir, bu cohoti öz davranış vo rəftannda, istər-istə-moz, nozoro alir.

Eyni bir sosial situasiyada muxtolif adamlar iştirak edirlor. Go-rəsən, biz homin adamlann hamisimn eyni bir sosial situasiyada eyni torzdo horokot edocoyini gözleyirikmi? Fikrimizi yuxandaki misal osasinda aydmlaşdıraq. Tutaq ki, trollcybusu gone bir oğlan sü-rür. Başqa bir qoca qadın növboti dayanacaqda trolleybusa mindi. Trolleybusda otunnaq üçün boş yer yoxdur. Biitiin ycrlordo qoca qadınlar oyloşmişlər. Tokrar edirik: tokco cavan adam trolleybus sürondir. Görəson bu şəraitdo başqa adamlar ondan öz yerini qoca qadina vermosini gözləyirlərmi? Cavab aydındır: olbotto, yox. Bos, onda no üçün yuxandaki misalda hami trolleybusda oturmuş gone oğlandan dumb ycrini qoca qadina vermosini gözləyirdilər? Mosolonin mahiyyoti sadodir: eyni bir sosial situasiyada adamlar miixtolif rollar ifa edirlor. Tanış olduğumuz situasiyalarda gone oğlanlar-dan birincisi sornişin, ikincisi iso trolleybus sürücüsü rolunda çıxış cdir. Adamlar bundan asılı olaraq onlara eyni sosial situasiyada eyni meyarlarla yanaşmırlar: hor hansi bir adamin hansi rol (bizim mi-sahmizda sərnişin vo sürücü) ifado ctmosini nozoro ahr vo onun miivafiq sosial situasiyada rolun tələblərino uyğun olaraq horokot

184 ■əcoyini gözləyirlər. Bu o demokdir ki, insanlarm qarşılıqlı tosiri jKt'scsindo sosial gözləmələr rol gözlomələri kimi özünü gostorir. lorn in mosoloni izah ctmok üçün biz rol davranışının qanunauy-fuuluqlan ilo tanış olmalıyıq.

2. Rol davranışının qanunauyğunluqları

V. Şekspirin «Bu sizin пeco do xoşunuza gələcəkdir» dramın-da «bütün dünya» «tcatra» bonzodilir. Onun sözlori ilo desok, «bu lcatrda kişilərin vo qadınların hamısı aktyordun>, «onlardan hor biri miixtolif rollar oynayirlar».

Doğrudan da adamlar hoyatda muxtolif rollar ifado edirlor: eyni bir adam moktobdo miiollim, cvdo ana, poliklinikada xosto, av-lobusda semişin rolunda vo s. çıxış edirlor.

Rollann diapazonu vo miqdan insanin daxil olduğu münasibət •ahelərinin - sosial qruplann vo foaliyyot növlorinin diapazonu vo miqdan ilo miioyyon olunur. Əgor bir adam 5 qrupun, digori 7 qrupun üzvüdürsə, onlardan birincisi miivafiq miinasibotlor sahosindo 5 rolda, ikincisi iso 7 rolda çıxış edir. Bos, bu rollann mahiyyoti no-don ibarotdir? Comiyyotdo insanin rol davranışı no ilo miioyyon olunur? insamn rol davranışının osas qanunauyğunluqlannı no ilo izah etmok olar?

Xarici ölkələrdə rol nozoriyyosi tərəfdarları (C. Mid, C. Moreno vo b.) Şekspirin bu sözlorini dönə-döno iqtibas gotirirlor. Onlar bu zaman tcatr aktyorlan ilo comiyyot iizvlori arasinda muxtolif ox-şar cohotloro diqqoti colb edirlor: aktyorlar miioyyon rol ifado cdir, comiyyot iizvlori miioyyon mövqc tuturlar; aktyorlar pyesin motni-no osaslanirlar, comiyyot iizvlori miivafiq normalan gözloməlidir-lor; bir aktyor başqa aktyorun oyununa reaksiya göstorməlidir, comiyyot iizvlori iso bir-birlorino reaksiyalanni qarşılıqh surotdo nozoro almahdir...

İlk baxışda bu bonzotmolor bolko do tobii görünmür, bununla belo onlar Şekspirin sözlərinin monasmı doqiq ifado edirlor. Xarici ölkələrdə rol nozoriyyosi torofdarlan bu baximdan çoxlu faktlar toplamışlar, lakin onlar öz-özlüyündə maraqh olan bu faktlan comiyyot haqqinda yanlış tosovvürlər osasinda izah edirlor. Homin psixologiya **iiciin** sociyyevi olan iimumi metodoloji sohv onun rol nozoriyyosindo do aydin nozoro carpir. insamn rol davranışına ve-

185 rilən tələblər mahiyyət ctibarilə obyektiv sosial-tarixi şoraitlo **m** əyyən olunur. Bozi rol nozoriyyosi nümayəndələri mohz bu coh ti inkar edir.

Mosolon, rol nozoriyyosinin osas nümayəndəlorindən biri olan C. Morenonun fikrinco, sosial təşkilat insanlarm davranışını moh-dudlaşdıran vo ona istiqamot veron rollar şəbəkəsindən ibarotdir. Terminloro diqqot yetirok: Moreno comiyyot termini ovozino «soJ sial təşkilat» terminindon istifado edir. Burjua sosioloqları çox vaxt bu moqsodlo «sosial institut» terminindon istifado edirlor. iki cohoti do qeyd edok. Rol nozoriyyosino goro: a) sosial toşkilat rollar şə-bəkəsindən ibarotdir; b) insanlarm davranışı miivafiq rollarla miioyyon olunur. Rollar insanlarm davranışmı bir torofdon məhdud-laşdırır, digor torofdon, ona istiqamot verir. Bos, bu zaman insanlarm bir-birino qarşılıqlı tosiri no ilo şortlənir? Rollar nozoriyyosinin banisi C. Mid suala belo cavab verir: qarşılıqlı təsirin toşkili ağıl-dan asıhdır. Əgər ağıl rollan qobul ctmok vo toxəyyüldə foaliyyotin altcmativ variantlanm oynamaq qabiliyyotino malik olmasaydi, fərdləröz foaliyyotini uzlaşdıra bilmozdilor. Molumdur ki, insanlarm qarşılıqh miinasibotindo osas, müəyyəncdici cohot ictimai-iqti-sadi miinasibotlordir. insanlar arasinda biitiin digor miinasibotlor mohz onlann osasinda formalaşır.

ictimai hoyatda istehsal prosesindo insanlar arasinda obyektiv surotdo yaranan real rabito vo miinasibotlor onlann subyektiv mii-nasibotlorindo oks olunur.

Mohz buna göro do şəxsiyyətin sosial qarşılıqlı tosirini tokcə onun rollanni fonnal olamotloro goro tosvir ctməklə mohdudlasdir-maq olmaz. Şəxsiyyətin rol davranışını, hor hansi bir konkret situasiyada onun omollorini yalniz ictimai miinasibotlor sisteminin tohlili osasinda başa düşmək olar.

K. Marks göstərirdi ki, insanlar özlərinin ümıımdünya tarixi dramının hom aktyorlan, hom do miiolllfloridirlor. Rol şoxsiyyotin bütövlükdə comiyyot, özünoməxsus ictimai təşkilat vo ya konkret qrup torofindon miioyyon olunmuş hiiquq vo vozifolorini oks etdi-rir.

Rolun hiiquq vo vozifolori psixoloji baximdan onun hom do başlıca cəhətini təşkil edir. İstər insanin özünun öz roluna, istorsə də başqa adamlann onun roluna münasiboti mohz bununla bağlıdır. Məsələyə bu nöqteyi-nəzərdon yanaşdıqda rol davramşında aşağı-

186 dakıları ayırd etmok olar: a) rol gözləmələri və b) rol konsepsiyası (mövqeyi).

Rol gözləmoləri sosial gözləmələrin xiisusi halıdır. Özünün bu HÜsusiyyətinə görə rol gözləmələri nisboton konkret xarakter daşı-yır və miioyyon bir rol davranışının nonnalannı ifado edir.

Rol gözləmələri ikitərəfii prosesdir: hor hansi bir adam, bir torofdon, başqa adamlardan onlann öz rollanna uyğun davranış tərzi gözləyir; miivafiq situasiyada qadının özünü, tutaq ki, ana kimi, ki-Jinin ata kimi aparacağını gözləyir. Əgər ana və ya ata özlərini ət-rafdakı adamlann gözlədiyi kimi aparmırsa, onlann arasinda müx-lelif formalarda konfliktlər yaranir. Atalar bu monada da «uman ycrdən küsərlən> demişlər. Belo konfliktləro r o 1 1 a r a r a s ı lonfliktler deyirlər. Digor torofdon, hor bir adam başqa adamlann hndan (daha doğrusu, onun rolundan) nə gözlədiyini bilir və özünü miivafiq rol gözlomolərinə uyğun olaraq aparır. Bu nöqtcyi-nəzər-don rol gözləmələri sosial qrupda qarşılıqlı tosir vo miinasibotlor sistcmini özünoməxsus şəkildə tonzim edir.

Rol konsepsiyası rol gözlomolori ilo bilavasito əlaqədardır: rol konsepsiyası rol gözləməlorinin mənimsonilmosi osasinda əmələ golir. Laİcin rol gözləmosi anlayışına nisboton rol konsepsiyası an-layışı daha geniş anlayışdır. Rol konsepsiyası rol gözləmələrindən başqa şəxsiyyotin öz roluna və özünün sosial qrupdaki ycrinə mii-nasibətini ifado edir. Bu cohot öz oksini rolun ifasında tapir.

Rolun ifası miioyyon bilik, bacarıq və vərdişlər tolob edir. İn-lanın noinki intellektual soviyyosindən, emosional mədəniyyotin-don, iradi keyfıyyotlorindon vo s.-dən, hom do anatomik xüsusiy-Horindon asılı olaraq hor bir rolun ifasında fordi çalarlar omolo golir. Lakin bütiin hallarda rol davranışı

insanin öz rolunu ııeco ba-fa düşməsi, öz roluna vo sosial qrupdaki yerino münasiboti ilo bağ-lıdır. Bu cohoti nozoro almadan rol davranışını psixoloji cohotdon diizgiin tohlil ctmok olmaz.

3. Sosial yönümlor

Yönolişlik miiasir psixologiyada geniş istifado olunan osas an-layışlardan biridir: o, rus dilindo «ustanovka» ingilis dilindo iso attitude kimi ifado olunur.

Yönolişlik nodir? Golin ovvolco bir ekspcrimcntlə tanış olaq. Tutaq ki, hor birindo 25 nofor (12 kişi, 13 qadın) olan iki qrupla

187 eksperiment uparırıq. Bunun üçün eyni bir adam in, məsələn, A.-fotoşəklini çoxaldırıq, qrupdaki kişi və qadınların hər birinə on bir ədəd veririk.

Birinci qrupda eksperimentator tapşırığı aşağıdakı kimi i edir: - sizə məşhıır bir cərrahm şokli vcrilmişdir. O, dünən bcş ğm anasını ölümdən qurtannışdır. Onun portretini tosvir edin.

İkinci qrupda isə cksperimentator təlimatı dəyişir. O, tapş aşağıdakı kimi aydmlaşdırır: - sizə müxtəlıt' cinayətlor törət amansız bir caninin şəkli verilmişdir. O, dünon beş uşağın an vəhşicəsinə həlak etmişdir. Onun portrctini təsvir edin.

Birinci qrupda adamlar A.-nı cərrah kimi, ikinci qrupda isə ni kimi qavrayırlar. Buna miivafiq olaraq onlar A.-mn fotoşokill do eyni cür oks olunmuş zahiri görkomino, baxışlarına vo s. nr" tolif monalar verirlor. Mosolon, birinci qrupda kişi vo qadinlar qc edir ki, A.-nın gözlərindən şofqot tökülür. ikinci qrupda iso kişi qadinlar göstorirlər ki, A-nın gözlərindən cin yağır.

Diqqot edin: eyni bir fotoşokil iki qrupda miixtolif cur qavra lir. Bunu no ilo izah etmok olar? Bu suala cavab vermok **iiciin** eksperimentin quruluşuna diqqot yetirmok lazimdir. Eksperiment hor iki qrupda toxminon eyni plan osasinda aparılmışdır, lakin qrupları müqayisoli şəkildo nəzərdon kcçirsək, onlann arasinda bir miihiim forq goro bilorik: birinci vo ikinci qrupda eksperimcntlor muxtolif tolimat osasinda aparılmışdır. Eksperimentin noticəsi **də** bilavasito bu cəhotlə bağlı olmuşdur. Son demo, ekspcrimcntator tolimat vasitosilo birinci qrupdaki adamları A.-nı moşhur corrah, ikinci qmpda iso amansiz cani kimi qavramağa yönəltmişdir, yoni yönəlişlik yaratmışdır: onlar A.-nı mohz belo do qavramışlar.

Tanış olduğumuz eksperimcntdə yönolişliyin osas xüsusiyyoti öz oksini tapmışdır: insanda öz həyat təcriibəsi (vo ya eksperiment) prosesindo cisim vo hadisələrə yanaşma torzi vo ya meyli əmolə golir. O, homin cisim vo hadisolori do mohz bu baximda qavrama-ğa, onlara bu baximda reaksiya göstərməyə, öz foaliyyotini bu baximda qurmağa başlayır.

Elmdo yönəlişlik anlayışı ilk dofə 1862-ci ildo Herbert Spenser torofindon işlənilmişdir. XIX osrin sonları - XX osrin ovvollorin-do muxtolif psixi proseslori vo s. tosvir etmok iiciin muxtolif psixo-loqlar (L. Lanke, Q. Miiller, T. Şuman, N. Ax, Y. Tomas, F. Zna-netsi vo b.) homin anlayışdan muxtolif monalarda istifado etmişlər. Yönəlişlik haqqinda iimumi nozoriyyoni iso XX osrdo 20-ci illorin

188

Bftu - **30**-cu illorin ovvəllərində görkəmli gürcü psixoloqu aka-Biuik. D. N. Uznadze yaratmışdır.

Qorb psixologiyasi psixi hadisolori «vasitəsizlik postulatina» ■ostulatum latin sözü olub, siibutsuz qobul edilon miiddoa demok-Br) osason izah edirdi. Bihcviorizmin yuxanda tamş olduğumuz ■Usturunu (S - R) xatırlayın. Bu coroyana goro, stimulla (S) rcaksi-k(K) bir-birilo bilavasito əlaqədardır, yoni fordin reaksiyalan no-■вə etibarilo guya. ancaq ona tosir göstorən stimulla miioyyon olu-

D. N. Uznadze özüniin ilk nozori-metodoloji osorlorindo (1923 **925)** psixologiya elmində hökm siiron mexaniki fikirlon tonqid , ononovi empirik psixologiyadan. bihevionzmdon vo s. forqli q yeni konkret psixologiya yaratmaq vozifosini iroli sürürdü. un **iiciin** psixika vo davranışın hor hansi bir tozahurünün osasi-loşkii edon başlıca şoxsiyyot amilini tapmaq zoruri idi. D. İ. Uz-badze **20**-ci illorin sonunda bu məqsodlə yönolişlik anlayışından is-■ade etmoyo başladı, on başlıcası iso homin fenomeni öyronmək Içurı xususi Usui kəşf etdi. O, ovvolco, mosolon, psixologiyada ■Şcrpantc illüziyası» adi ilo molum olan illuziyadan istifado etdi. Homin illiiziyamn mahiyyoti aşağıdakından ibarotdir: muxtolif co-Blli, lakin müxtolif ölçülü iki cisimdon kiçik olanı ağır görünür. D. N. Uznadze bu model osasinda yönəlişliyi tosbit etmok iiciin ma-laqli iisul toklif etdi: cksperimcntator tocrübodə iştirak edon adamlara tutaq ki, A.-ya, S.-yo vo ya N.-ya iki miixtolif böyüklükdo olan far verir, onlan miiqayiso edib hansinin böyük olduğunu müəyyən-fcşdirməyi xahiş edir. Təcrübo **5** dofo eynilə təkrar olunur. Bundan Monra cksperimentator A.-ya vo yaxud N.-ya eyni böyüklükdo olan ıkı şar verir vo onlan miiqayiso etmoyi xahiş edir. Molum olur ki, lacriibodo iştirak cdonlorin. demok olar. hamısı eyni böyüklükdo olan şarlan muxtolif böyiiklükdo olan şarlar kimi qavrayirlar. Bu onunla olaqodardir ki, tocriibonin birinci morholosindo adamlar farları qeyri-bərabor şarlar kimi qavrayirlar vo onlarda buna miiva-■q yönəlişlik omolo golir: belo yönəlişliyə tosbit olunmuş yönəliş-llk deyilir. Tocriibonin ikinci morholosindo toklif olunan borabor farlan onlar əwolcə yaranmış yönəlışlik baxımında qeyri-bərabər pırlar kımi qiymətləndirirlor.

Bu üsul yönolişliyin xiisusiyyotlorini öyronmək üçün klassik uhul hesab olunur. D. N. Uznadze vo onun əmokdaşları sonralar ta-tış oiduğumuz eksperimental model osasinda yönəlişliyi öyrənmok

üçün muxtolif metodikalar işləmiş, muxtolif sahələrdə (gö eşitmə və s.) yönəlişliyin tosirini bütün aydınlığı ilə göstərən d eksperimental faktlar miioyyon etmişlər. Dünya psixoloji odəbi yatında bu faktlar yüksok qiymətləndirilmiş, məşhur İsveç psixo' qu Jan Piajc onları «Uznadze clTekti» adlandırmışdır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, D. N. Uznadze özünün əs⁻ cksperimental tədqiqatlarınm noticolorini ümumiləşdirərək, yöı lişlik haqqinda orijinal ümumpsixoloji nəzəriyyə yaratdı. Bu nə: riyyənin nüvəsini belo bir müddəa təşkil edir ki, şüurun mozmunu vo ya hor hansı bir davranış aktı yönəlişliklə şortlənir. Yönəlişlik yarandıqdan sonra insamn mental (idrak) vo horoki fəallığımn iimumi istiqamotini vo onlann reallaşmasının konkret xiisusiyyotlorini miioyyon edir. Bu onun sayosindo miimkiin olur ki, yönoliş-lik özünoməxsus psixi rcalhq kimi fəallığı məqsodyönlü surotdo hoyata keçirmok üçün zoruri olan daxili vo xarici şərtləri özündo birləşdirir.

Beləliklə do D. İ. Uznadze iki tərkibli - stimul-reaksiya (S - **R)** - davranış modelinii oksino olaraq aşağıdakı üç tərkibli davranış modelini irəli sürdü: stimul - yönəlişlik (ford) - reaksiya (S - **O** -R).

Mosolonin belo qoyuluşunun noinki nozori, hom do metodoloji ohomiyyoti var idi. Davranışın üçtorkibli tohlili sxemi ononovi psixologiyada, o cümlədon biheviorizmdə hökm sürən mexanizmi aradan qaldınnağa imkan verirdi. Homin sxemə görə fordin reaksi-yası təkcə ona təsir göstərən stimulla deyil, hom do xarici alomm tosirilo onda formalaşmış yönəlişlik hah ilo şərtlənir. Yönəlişlik in-sanin bütöv psixi haloti kimi mühitlə davranış, miihitlo şüurun ola-qosini sortlondirir.

Yönəlişlik hah пeco omolo golir? Yönolişlik nəzəriyyəsino **go**ro fordin psixi fəallığmın iimumi sxemi aşağıdakı kimidir. Gerçok-lik insana bütöv sistem kimi tosir gostorir, o da homin təsirlərə bu töv sistem kimi cavab verir. Fordin tolobatlanmn hamisi eyni vaxtda vo eyni şəkildə tozahiir etmir. Bir situasiyada onun tutaq ki, A.-ya, başqa momcntdo iso S.-yə tolobati tomin olunur. Yönəlişlik do elo bu zomindo - fordin miioyyon bir tolobatinin miivafiq situa-siya ilo uzlaşması (birləşməsi) zəminində omolo golir. Akademik D. N. Uznadze yönəlişliyi «subyektin bütöv dinamik voziyyoti», «тиоyyөп aktivliyə hazırlıq hah» kimi xarakterizo edərək gostorir-di ki, o, «iki amillo: subyektin tolobati vo miivafiq obyektiv situa

Tolobatlar

Yönəlişlik

Davranış

Situasiya

Şekil 29. Yönolişliyin əmələ gəlmusi prosesi.

ya ilə şərtlonin>. Bu qanunauyğunluğu sxcmatik surotdo aşağıda-I kimi tosvir ctmok olar.

Şəkil 29-da yönəlişlik haqqındakı nozoriyyonin osas mozmunu ado edilmişdir. Bu o demokdir ki, yönolişlik halında situasiya prçoklik) fordin tolobatlan baxımından oks olunur. Yönəlişlik ичһп foallığının əsasını təşkil edir. Buna göro do miivafiq şərait-э fordin davranışı məqsədyönlü xarakter daşıyır.

Yönəlişliyin müxtolif növləri vardir. Onlardan biri sosial yono-slik adlamr. Golin, ovvolco, «sosial» ifadosino diqqot yetirok. Bu-ıda söhbət insanlarda sosial gerçəklik hadisolori ilo miinasibot sa-osindo omolo gəlon yönəlişlik haqqinda gedir.

Bu o demokdir ki, yönolişliyin yuxarıda nəzordən keçirdiyimiz sas xiisusiyyotlorinin hamisi sosial yönolişlik üçün do səciyyəvi-ir, lakin sonuncu sosial hadisələrlə bağlı olduğu üçun daha miirok-ub xarakter daşıyır vo özünün miioyyon xiisusiyyotlori ilo yono-sliyin digor növlərindon forqlonir.

Bizə artiq molumdur ki, insan şəxsiyyot kimi muxtolif sosial uinasibotloro daxil olur: o, ailonin, dostlar qrupunun, miioyyon bir Ikonin, qrupun vo digor toşkilatların üzvüdür. O, ifado etdiyi rol-ir vasitosilo sosial qrupun sorvotlorini monimsoyir, voton, mono-ı /onginlik, pul, xoşbəxtlik, yaradıcılıq vo s. haqqinda tosovviir vo nlayislara yiyolonir. Bu prosesdo insanda muxtolif sosial yönəliş-ır omolo golir vo onun fəallığının istiqamotini miioyyon etmoyo eşlayır.

Sosial yönəlişliyin mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün psixoloq-ır «Lapyer paradoksuna» miiraciot edirlor.

1934-cu ildo amerikan psixoloqu Lapycr aşağıda tosvir olunai moşhur cksperimenti aparmışdır. Lapyer bilirdi ki, Amcrikada meh manxana sahibləri çinli qonaqlan xoşlamır vo onlara öz otellorin yer vcrrnok istomirlor. Bu neqativ xarakterli sosial yönəlişlik surotdo özünü пeco gostorir? Lapyer homin suah aydmlaşdı üçün iki çinli tələbo ilo səyahotə çıxdı. Onlar ABŞ-ın muxtolif lannda 252 otelə getdilər. Yalniz bir oteldo qonaqlara yer verm 1ər. 251 oteldo iso onlan xidmət standartlanna müvafıq surə normal qobul etdilor. Lapycrlə çinli təlobələr arasinda fərq qoy dılar vo onlara cyni şokildə xidmot göstərdilər.

Soyahətdən iki il sonra Lapyer 251 otelin hər birinə moktub müraciət etdi. O, məktubda otel sahiblərino belo bir suala caır verməyi xahiş edirdi: ogor bir do homin iki çinli tələbənin müşa əti ilo otelo təşrif buyıırsa, onlan yeno də əvvəlki kimi qonaqp vərliklə qarşılayarlannı? 251 otclin ancaq 128-don cavab alın Onlardan yalniz birində razılıq bildirilirdi. Otel sahiblorindon 52° i rodd cavabı, loxminon 47%-i iso qeyri-müəyyon cavab vermi lər.

Moktublara ahnmış cavablarda mehmanxana sahiblərinin çi lori xoşlamaması aydın şokildo özünü göstərirdi. Halbuki soya zamanı onlar özlərini başqa cür aparmış, Lapycri vo çinli toləbəl ri normal şəkildə qobul ctmişdilor. Lapyer bu faktlan şorh edorə belo nəticəyə goldi ki, çinlilərlo münasibət sahosindo mchmanx" na sahiblərindo yaranmış sosial yönolişliklə onlann real davranı arasinda uyğunsuzluq vardir.

Sosial psixologiyada «Lapycr parodoksu» adlanan bu notice muxtolif müəlliflor torofindon miixtolif istiqamotlordo tohlil ol muşdur. Onlardan bin ilo tanış olaq.

Miioyyon cdilmişdi ki, sosial yönəlişlik (attitude) iic torkib quruluşa malikdir. Bunu sxcmatik olaraq belo ifado ctmok olar kil 30).

Koqnitiv cohot obyckt haqqinda biliklordon, qiymotvcri hökm vo mülahizələrdən ibarotdir. Affektiv cohot insanin miivafi obyekt vo ya hadiso ilo bağlı hisslor sistemini ohato cdir. Sosial y" nolişliyin davranış tərofı iso insanin obyektlo real (monfi vo ya miisbot) omollori kimi özünü gostorir.

«Lapyer paradoksudan» biz on yaxşı halda sosial yönolişliyiıl iki komponentini müşahidə edirik (şəkil 31).

Bozi psixoloqlar «Lapyer paradoksu»nu bu baximdan tohlil

Affektiv

Davranış (konativ)

Koqnitiv

(emosional)

Şəkil 30 . Sosial yönəlişliyin üç torkibli quruluşu.

Affektiv

Koqnitiv

Şokil 31. «Lapycr paradoksunun» sxcmatik tosviri.

edərək belo noticəyə gəlmişlər ki, muxtolif situasiyalarda koqnitiv vo ya affektiv cohot daha aydin tozahiir edo bilor, bundan asih olaraq miixtolif situasiyalarda noticodo muxtolif olmalıdır.

Bu miilahizolor no qodor maraqh olsa da, onlar «Lapyer para-doksu»nun mahiyyotini izah etmir. Qarşıya sual çıxırdı: sosial yo-nolişlik hansi şəraitdo real davranışda ifado «olunur, hansi şoraitdə iso ifado olunmur?

«Lapyer paradoksu»na biz hoyatda muxtolif formalarda tcz-tez rast gəlirik. Çox vaxt adamlarda bu vo ya digor fonnada sosial yo-nolişlik omolo golir. Lakin o, homin yönəlişliyo miivafiq surotdo horokot etmir. Bos, bunu no ilo izah etmok olar? Sosial yönəlişlik hansi formada tozahiir cdirso etsin, bu vo ya digor dorocodo insan-la bağlıdır. Biz, hotta hor hansi bir adami «pis adam» kimi qavra-dıqda, çox vaxt onunla «pis adam» kimi roftar etmirik. Gözümiiz gözünə sataşanda nodo iso tərəddüd edirik, nədo isə güzoştə gedi-rik, nəyi isə üzünə vurmuruq; əbəs ycro demirlər ki, «üz üzdon uta-пaг», «üz otdəndir», «istoyənin bir üzü qara, vennoyonin hor iki üzü qara», «qapıya gələni qovmazlar» və s.

Əgər belodirso, onda insanin real davranışı hansı şoraitdo mohz sosial yönəlişliyo miivafiq surotdo qurulur?

«Lapyer parodoksu» bu suala cavab vermir. Nəzordən kcçirdi-yimiz atalar sözlorindo do homin fakt ancaq iimumi şokildo qeyd olunur. Halbuki insanlarm sosial davranışını psixoloji cohotdon diizgiin izah etmok üçün homin suah aydınlaşdırmaq lazimdir.

Yönəlişliyin prinsipial sxemi artıq bizə məlumdur (bax: şəkil 29). Sosial yönəlişliyin mahiyyətini onun əsasında ümumi şəkilde aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (şəkil 32).

Akademik D. N.Uznadzenin sözləri ilə desək, tələbat və həmin təlobata müvafiq situasiya yönolişliyin müəyyən istiqamətdə tozahiir etməsi üçün zəruri şərtdir. Əgər situasiya vo tolobatlar insana birlikdo tosir etmirsə, yönəlişlik əmələ gəlmir və golə do bilmoz. Bu cohot sosial yönəlişlikdə do biitiin aydınlığı ilo özünü gostorir.

Sosial yönəlişlik do xarici vo daxili amillorin, sosial tolobat vo miivafiq sosial situasiyamn birgo tosiri zominindo omolo golir.

Sosial situasiya miirokkəb anlayışdır. Onu tokco iki vo ya daha çox adamın qarşılıqlı olaqosi kimi başa düşmək olmaz. Adamlann ifa etdiklori rollardan, onlann miinasibotlorindon, sosial normalar, gözlomolor vo qadağanlardan asılı olaraq sosial situasiya yeni xü-susiyyotlor kosb edir. Psixoloji todqiqatlar gostorir ki, sosial yönə-lişliyin davranışda tozahiir etmosi sosial situasiyamn mohz bu xa-

rakteristikalan ilo bilavasito bağlıdır. Mosolon, miioyyon edilmiş-dir ki, insanin rolu ilo münasibətlorinin bir-birino uyğun golmosi sosial yönəlişliyin davranışda təzahüretməsini şortləndirən amil-lərdən biri vo bolko do ən başlıcası kimi nozərdon keçirilə bilor. Bu baximdan M. L. Qomelaurinin eksperimental todqiqatlarından biri ilə tanış olaq.

Eksperimentdə 20 prokuror, 20 vəkil iştirak etmişdir. Onlan hüquq pozğunluğuna aid muxtolif hadisələrlə (alverçilik, qatilin gizlədilməsi, avtomat telefonun sındırılması, adamöldürmo, oğur-luq, qoruq yerində ovçuluq və s.) tanış etmişlər. İstor prokurorlara, istorsə do vəkilloro alverçilik etmiş, qatili gizlətmiş vo ya avtomat

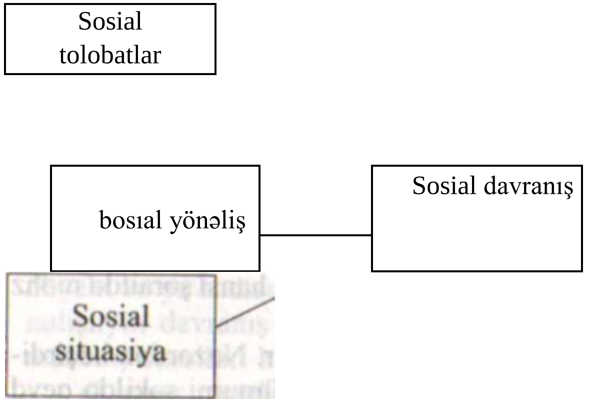

Şəkil 32. Sosial yönolişin prinsipial sxcmi. 194

lelefonu smdırmış hor hansı bir adamın əməllərini 10 ball sistemi Ozro qiymətləndirmək toklif olunmuşdur.

Hər şeydən ovvol, bir məsələyə diqqot edok. Eksperiment no Üçün prokuror və vəkillər üzərində aparılmışdır? Görəsən, bu, tə-ladüfon bclo alınmışdır? Şübhosiz ki, yox. Eksperimentin osas qa-yesi mohz həmin faktla bağlıdır. Mosolonin mahiyyoti ondan ibarotdir ki, prokuror vo vokil bir-birino oks olan rollardir: prokuror lövlət ittihamçısıdır, qanunu müdafıə edir, vokil iso mohkomo pro-eesində müttəhimin niimayondosidir, onu miidafio edir. Görəsən, onlar eyni hiiquq pozğunluqlannı nесо qiymətlondirirlər?

Eksperiment aşağıdakı kimi aparılmışdır: 1 - c i m ə r h ə - I o d o istor prokuror, istərsə do vəkillər miivafiq hiiquq pozğın-luğu halına öz rol mövqeyinə osason qiymət verirlor. Miioyyon cdilmişdir ki, eyni bir hiiquq pozğunluğunu prokuror vo vokillor muxtolif şokildə qiymotlondirirlor. Prokurorlann verdiklori qiy-motlor 7,1 bala, vokillorin qiymotlori iso 4,14-o borabordir.

2 - c i m ə r h ə l ə d ə prokurorlara miivafiq hiiquq poz-ğunluğu halını vokil kimi, vokilloro iso prokuror kimi qiymotlon-dirmok toklif olunur. Aydin mosolodir ki, peso rolunu dəyişmək votindir. Eksperiment prosesindo do bu çətinliklor özünü göstərir-di: eksperimentdə iştirak edənlərin hamisi bilavasito prokuror vo vokil vəzifələrində işləyirdilor, Lakin eksperimentin başlıca qayə-si do mohz 2-ci mərhəlo ilo bağlı idi. 2-ci mərhələdə prokuror vo vokillorin rollan dəyişilir, eksperiment şəraitində prokuror vokilo, vokil iso prokurora cevrilir. Amma nozoro almaq lazimdir ki, eksperiment şəraiti xoyali xarakter daşıyır: bu zaman adamlann rolu dəyişilsə do, onlann cinayət pozğunluğu hahna münasibotlərinin mütləq monada dəyişildiyini güman ctmok, şübhosiz ki, sohv olar-di.

Göründüyü kimi, eksperiment elo təşkil olunmuşdur ki, mohz onun 2-ci morholosindo, prokuror vo vokilloro öz rollarini dəyiş-mok toklif cdildikdə, rolla munasibotin bir-birilo uyuşub-uyuşma-ması (uyğun gəlib-gəlməməsi) faktı üzə çıxmalı idi.

Eksperiment prosesindo bu cohot bütün aydınlığı ilo özünü göstərdi: prokurorlann 7, vokillorin iso 6 nofori miivafiq hiiquq pozğunluğu hallarını oks rol baxımında qiymotlondirmokdon imti-na etdi. Onlar bunu aşağıdakı kimi əsaslandırırlar: «Məп özümü vokil kimi təsəvvür etmok istəmirom, hcç vaxt vokil işləməmişəm, mon hüquq pozğunluğu hallannı vokil kimi qiymotlondiro bilmorəт». «Рrокигогип işi vəkilin işindon qat-qat çətin olsa da, mon vokil olmaq istomezdim, mon cinayəto vokil gözü ilə baxa bilmə-гəт». «Моп **İ6** il prokuror olmuşam, müstər.tiq, hakim işlomişom, vokil do işloməli olmusam... Vokil işləyondo do özümü qolbən prukorur kimi hiss etmişem. Xüsusilə ilk vaxtlarda monim üçüıı çox çətin idi, ııdinin özimdə do canini müdafiə etmoyi əmolli-baş-'ı öyrono bılmomişom. Bu adamdan böyük səy tələb edir».

Bli materiallan diizgiin tohlil ctmok üçün bir məsələni qcyd edek: ekspcrimcntdə iştirak edon adamlann hamısı müvafıq cinayot pozğunluğu hallarını istər prokuror, istərso do vokil rolunda qiy-ınotlondinnək iiçün kifayot qədor biliyo malikdirlər. Bos, onlann Ыr qismi no üçün rclunu doyişmokdən ımtina cdir? Mosolo onda-dir ki. hiiquq pozğuıluğu hah bilik osasinda deyil, hiiquq pozgun-luguna yaranır.ış münasibot (bizim misalımızda: prokuror vo vokil miinasiboti) osasinda qiymotlondiiilir. Ogor münasibət formalaşıb davamh münasibətə çcvrilirso, hotta xoyali situasiya belo rolu do-yismok, yeni rol qobul etmok üçün başlıca maneoyə çcvrilir: bu zaman bozi prokurorlar vokil rolunu. bozi vokillor iso prokuror rolu-nu qobul etməkdon imtina edirlor. Sosial rolla sosial miinasibotin uyuşması (bir-birino uyğun golmosi) sosial yönəlişin omolo golmo-si üçün osas sort loi don biridir. Eksperimentin nətıcoləri osasli surotdo gostorir ki, insanin sosial rolu ilo sosial miinasibotlori bir-bi-rilə uzlaşdıqda, sosial yönəlişliklor bilavasito davranışda ifado olunur: o, bu vo ya digor istiqamotdo foaliyyot gostorir. Ogor sosial rolla sosial münasibet bir-bırınə uyuşmursa, sosial yönolişlik bu zaman ancaq koqnitiv vo ya affektiv soviyyodo

ifado olunur (bax: şə-kil 31), insan bu vo ya digor sosial hadisoni miioyyon baximda qav-rayir, ona uyğun hisslor keçirir, lakin Lapycrin eksperimcntindo ol-duğu kimi, miivafiq sosial yönəlişo osason horokot etmir.

Beloliklo, biz sosial yönolişliyin osas qanunauygunluqlanndan biriiii aydınlaşdırdıq. Golin, indi do, bu baximdan Lapyer paradok-sunu tohlil edok.

B i r i n c i c o h o t . Lapycrin eksperimentlorindo meh-manxana sahiblorinin cinliloro miinasibotilo onlann rollan bir-birino uyuşmur ve uyuşa da bilmoz. Onlar çinli toloboloro monli mii-nasibot bosloyirlor. Lakin, bununla belo, biznes mehmanxana sa-hiblori üçün daha höyük ohomiyyoto malikdir. pul qazanmaq onlann hoyatmin monasını toşkil edir. Əgor oteldo çoxlu yer varsa ve biznes mehmanxana sahibi üçun birinci dorocoli ohomiyyoto ma-

lıkdırso, bu zaman aydin mosolodir ki, o, öz münasibətindorı asıh OÌmayaraq çinli toloboloro yer verocokdir.

i k i n c i c o h o t . Lapyerin eksperimentlori öz-özlüyiindo Ho qodor maraqh olsa da, onda doqiq nozoro ahnmayan çoxlu ko-nusyot vardir. oslindo iso eksperiment miioyyon monada diizgiin planlaşdırılmamışdır.

Əgər Lapyer eksperimenti asağıdakı kimi planlaşdırsa idi, onun noticosi do başqa cür olardi: tutaq ki. oteldo ancaq iki boş yer vardir. Otelo eyni vaxtda iki amerikali vo iki çinli tolobo golib yer almaq istoyir. Mehmanxana sahibi bu zaman пеco horokot edordi? Aydin mosolodir ki, o, öziinün sosial yönəlişino miivafiq olaraq ye-ri amerikali toloboloro veror. çinli tolobolori iso rodd edordi. Bu onunla izah olunur ki, homin situasiyada mehmanxana sahibinin rolu onun sosial miinasibotlori ilo asanlıqla uyuşur.

Ü ç ü n c ü c ə h ə t . Lapyerin eksperimentlori iki morho-lodə təşkil olunmuşdu. Lakin onlann noticolori bir-birino uyğun gelmir: birinci morholo **252** mehmanxana sahibindon **251** nofori çinli toloboloro yer vcrdiyi halda, ikinci morholodo **128** nofordon •ncaq **1** nofori suala miioyyon cavab vermişdi. Bunu no ilo izah etmok olar? Mosolo ondadir ki, eksperimentin birinci morholosindo çinli tələbolor otelo Lapyerlo, yoni amerikali ilo birlikdo gəlmişdi-lor. Göroson, bu faktin eksperimentin noticosi **iiciin** ohomiyyoti ol-muşdurmu? Atalar dcmişkon, iiz-iizdon utanar. Eksperimentin ikinci morholosindo çinli tələbəlor bilavasito iştirak etmir. Mehmanxana sahiblori suala toklikdo cavab verirlor. Bu situasiyada onlann boyiik oksoriyyoti eksperimentin birinci morholosindon forqli olaraq cinli toloboloro yer vermokdon imtina edirlor.

Beloliklo. biz sosial yönəlişliyin bozi xiisusiyyotlori ilo tanış olduq. Onlan tohlil edorkon sosial yönəlişliyin istiqamotino, moz-mununa xiisusi diqqot yetirilmolidir. Sosial yönəlişliyin istiqamoti, onun pozitiv vo ya ncqativ olmasi miixtolif amillərlo şortlonir. Xe-yir, şor, ədalot, xoşboxtlik, gözolfik, azadlıq və s. haqqındakı ictimai idcallar v© sorvotlər onlann icorisindo xiisusi yer tutur.

UşaqUu i timai tocriiboyo yiyolondikco onlarda ictimai ideallar vo sərv^tloı ıqqında tosovviirlər formalaşır. Homin tosovviirlor onlann **1** ovi t tocriibosindo möhkəmlonir. sorvot meylinin miihiim torkib hs.so'i lo çevrilir: şoxsiyyot, bir torofdon, cisim vo hadisolo-n bu idcallar vr sorvotlər baxımından qiymotlondinr, digor torofdon, öz hoyatını onlann osasinda qurur, öz həyatının monasını ho-

min ideallar və sən/ətlərin təntənəsində axtanr. Sərvət meylləri-nin, əxlaq normalannın inkişaf etməməsi infantilizmin başlıca əla-mətlərindən biridir.

4. İnsanların bir-birini qavraması və anlaması

İnsanların qarşılıqlı münasibətləri onlann bir-birini qavraması və anlaması prosesində formalaşıb inkişaf edir.

Ünsiyyət insanlann bir-birini qavramasından başlayır. Qavrayı-şın bu növü psixologiyada s o s i a l p e r s e p s i y a (latinca sosialis - ictimai, perscptio - qavrayış demokdir) adlanır.

Sosial perscpsiya termini psixologiyada 40-cı illorin (XX əsr) ortalanndan etibarən işlənilməyə başlamlmışdır. Əvvəlcə bu ter-minlə qavrayış prosesinin sosial amillərlə şortlənməsi faktlarını ifado edirdilər. Mosolon, Amcrika psixoloqu C. Bruner bir todqiqat zamanı uşaqları kasıb və dövlətli uşaqları olmaq üzrə iki qrupa bö-lüb onlara dəyəri bir ncçə qəpik olan xırda pul göstərdi. O, uşaqla-ra toklif etdi ki, pulun diametrinin пеco sm, olduğunu miioyyon et-sinlər. Qəribə bir mənzərə alındı: tutaq ki, pulun diamctri 3 sm, idi. Lakin, ilk baxışda nə qədər təoccüblü olsa da, uşaqlar pulun dia-metrini bclo qavramadılar. Varlı uşaqları pulun diametrinin, tutaq ki, 2 sm, kasıb (fəhlə) uşaqları isə 5 sm olduğunu təsdiq etdilor. Mosolonin mahiyyoti çox sado idi: varlı uşaqlarının nəzərindo xır-da pul hcc no idi, buna goro do homin pul onlann gözündə cox ki-çik görünürdü, halbuki kasıb uşaqlan üçün göstərilən pul «əmolli-başlı dəyərə» malik idi, buna görə do pulun diamctri onlara oslindo olduğundan çox böyük görünürdü. C. Bruncr bclo faktlan sosial pcrscpsiya tennini ilo tohlil etmoyo başladı. Lakin, tezliklo molum oldu ki, sosial perscpsiya termini öz-özlüyündo no qodor maraqh olsa da, onun bu monada işlənilməsi məqsədəuyğun deyildir.

Əvvəla, psixologiyada belo faktlan ifado ctmok üçün aynca appersepsiya[1] tennini vardir.

Digor torofdon, təkcə qavrayış deyil, hom do biitiin psixi proseslor (hafizə, tofokkiir vo s.) do sosial amillərlə şortlənir. Əgor bu monada sosial persepsiya termini totbiq edilsoydi, onda istor-isi

'Appersepsiya (latinca ap<ad+perseptio qavrayış demokdir) - qavrayışın insanin kcçmiş təcrübosindon, psixi foaliyyotinin iimumi məzmunyndan vo fordi xiisusiyyotlorindon asılı olmasina deyilir.

198 muz digor psixi proseslorin do sosial amillərlə şərtlənməsini ifado etmok üçün xiisusi terminlor yaratmaq zoruroti meydana çıxardı.

XX yiizilliyin 50-ci illorindo, elmi-texniki tərəqqinin geniş vii-N.4 kosb etdiyi bir şəraitdə insan amilinin ohomiyyoti daha da artir-di insanin insan torofindon qavramlmasi mosololori diqqoti daha cox colb edirdi. Fiziki cisimlordon forqli olaraq insanin qavraml-masi noinki elmi, hom do böyük praktik ohomiyyoto malik olan mosolo kimi meydana çıxırdı. Əwəlcə insanin qavranılmasını so-lial obyektin qavramlmasi adlandınrdılar, lakin sonralar qavrayışın bn növünü sosial persepsiya kimi ifado etmoyo basladilar. 70-ci il-lordo terminin ohato etdiyi mosololor daha da genişləndi. Hal-ha-iirda sosial persepsiya termini ilo 3 nisboton miistoqil prosesi -fexsiyyətlərarası qavrayış, insanin özünüqavraması vo qruplararasi qavrayışı nozordo tuturlar.

Sovet psixologiyasinda sosial persepsiya sahosindo apanlan ilk todqiqatlar insanin insan torofindon qavramlmasi vo qiymotlondi-tilmosi məsələsinə həsr olıınmuşdur. Onlann noticolori A. A. Bo-dalevin «İnsanın insan torofindon qavramlmasi» (Leninqrad, 1965) adh monoqrafiyasmda ümumiloşdirilmişdir.

Qərb psixologiyasindan forqli olaraq sovet psixologiyasinda sosial persepsiya proseslorinin xiisusiyyotlori muxtolif soviyyoli qruplarda birgo foaliyyot şoraitindo öyrənilir, başqa sözlə, onlar lo-ılıvyot prinsipi osasinda tohlil edilir. Bu baximdan sosial persepsi-\.ı prosesləri aşağıdakı istiqamətlərdə todqiq olunur:

- qrup iizvlorinin bir-birini qavramasi;
- qrup iizvlorinin başqa qrup iizvlorini qavramasi;
- insanin özünü qavramasi;
- insanin öz qrupunu qavramasi;
- insanin «başqa» qrupu qavramasi;
- qrupun öz üzvünü qavramasi;
- qrupun başqa qrupun iizviinii qavramasi;
- qrupun başqa qrupu (vo ya qruplan) qavramasi.

Göründüyü kimi, sosial persepsiya prosesləri çoxcəhətlidir, lakin bununla bclo qeyd etmok lazimdir ki, onun osas mosololorin-don biri, bolko do on başlıcası insanin insan torofindon qavranilma-II vo anlaşılmasıdır. Bu, hor şeydon ovvol, onunla bağlıdır ki, sosial persepsiya sayəsindo təşəkkül edon insan surotlori iinsiyyot prosesinin vo birgo foaliyyotin tonzim edilmosindo miihiim rol oyna-yir. Adi bir situasiyanı xatirlayaq. Tutaq ki, biz kimdon iso saatin

199 neçə olduğunu soruşmalıyıq. Yaxınlıqda iki adam vardir. Biz onlann hər ikisini yaxşı tanıyırıq; onlardan biri mədəni adamdır, o biri-si hoddindon artıq kobuddur. Biz, onlann ikisinə do eyni şəkildə müraciot cdərikmi? Şübhosiz ki, yox. Hotta çox vaxt ikinci halda imkan daxilində kobud adamdan söz soruşmaq belə istəmirik. Bu vaxt müxtəlif adamlarla ünsiyyətimizin xarakteri, ilk növbədə, onlar haqqinda malik olduğumuz təsəvvürlorlo miioyyon olunur.

Sosial persepsiya sahosindo apanlan müxtolif todqiqatlarda şa-girdlorin miiollimi, oğlanların qızları, boksçunun rəqibini, taksi sü-rücüsünün piyadanı vo s. qavramasına aid xeyli maraqh faktlar miioyyon edilmişdir.

Psixoloji todqiqatlar (A. A. Bodalcv vo başqaları) gostorir ki, insanlar bir-birini qavrayarkon adoton 3 cohoti: a) fiziki simam; b) ekspressiv (ifadoli) davranışı; v) gcyim xiisusiyyotlorini qavrayirlar.

Insanlar bir-birini qavrayarkon adoton zahiri görkəmin: «boy», «göz», «saç». «qaş», «bədən» vo s. kimi atributlarına diqqot yeti-rirlor. Bu, qanunauyğun cəhətdir. İnsanın fıziki simasının ele-mentləri olduqca çoxdur. Lakin psixoloji todqiqatlar gostorir ki. insanin insan torofindon qavramlmasi prosesindo onlann hamisi eyni dorocodo rol oynamir. Bu baximdan bozi elementlorin. xiisusilo «saç», «göz», «burun», «dodaqlar» vo s. ohomiyyoti daha böyük-dür. Onlar insanin insan torofindon qavramlmasmin istinad ele-mentlori - olamotloridir. insamn insan torofindon qavranilmasinda homin elementlorin hamisi iştirak etmoso do, on azı birinin iştirakı zoruridir.

Insanlarm bir-birini qavramasinda sifot miihiim yer tutur. Bu, hor şeydən ovvol, onunla bağlıdır ki, insan sifoti affektiv ohomiyyoto malikdir. Sifotin on ifadoli olamotlori ağızla göz sahosindo (arasinda) yerloşir. Bu sahoyo m i m i к a z o n a s ı deyilir. Insanin insan torofindon qavranilmasinda ekspressiv yükii bu zona-lardaşıyır. Bclo ki, giilüşün ifadəsindo ağız, muxtolif emosiyalann ifadosindo iso göz sahosi daha miihiim rol oynayir. Bu baximdan sifot noinki qavramlmaq iiciin munasibdir, hom do sifotin eksprcssi-yasi insanin halotlorini oks etdirir vo homişo iinsiyyoti prosesindo nozoro alinir. Hor hansi bir adam başqasının sifotini tosvir edorkon sifotin forması, gözlərin rəngi, bumun böyükluyü vo forması, do-daqlar, aim, qaş, ağız, çəno vo s. haqqinda molumat verso do, onla-n həmişo mənalandırır, qaşın, gözün vo dodaqlann tokrarolunmaz eizgiləri arxasinda insan psixologiyasmm sirrlərini axtanr. Kişilorə nisboton qadinlar bu cohotdon daha yaxşı notico göstorirlər.

Bir todqiqat zamam diktorun artikulyasiyasimn (onun ki-noplyonkaya çəkilmiş çıxışı səssiz nümayiş etdirilir) və səssiz lilmlərin qavramlmasi şəraitində normal və zəif eşidon kişi vo qa-dınların, eloco də oğlan və qızların sözlori tanıması xiisusiyyotlori öyrənilmişdir. Eksperimental surotdo miioyyon edilmişdir ki, hor iki halda qadinlar (qızlar) şifahi nitqi kişiloro (oğlanlara) nisboton daha yaxşı qavrayirlar: canlı artikulyasiyaya görə sözlori daha yax-fi qavrayan qadinlann miqdan kişilərə nisboton 1,9 - 2,2 dofo, sos-liz filmloro goro iso 2,6 - 3,7 dəfə çox olmusdur.

Artikulyasiyada miixtolif nitq iizvlori iştirak edir. Onlann icorisindo dodaqlar xiisusi rol oynayir. «Fikrin dodaqlara görə oxun-masi» tennini do mohz

bu fakti tosbit edir. Bu zaman görünən arti-kulyasiyadaki informasiyanin qavranilmasinda bilavasito mimika zonasi, eloco do vokal mimika ilo bağlı olan olavo vasitolor, mosolon, ekstralinqvistik vasitolor (pauza, gülüş, ağlama, nitqin tempi vo I.) foal rol oynamağa başlayır. Bu aydm şəkildə gostorir ki, qadinlann mimika zonasim daha çox ayird etmosi sosial persepsiyada meydana çıxan cinsi forqlor icorisindo miihiim yer tutur.

Miioyyon edilmişdir ki. insanin tam suroti todricon omolo golir, onun yaranmasi qavrayış obyektinin oks olunduğu mokan-za-ınan şoraiti ilo əlaqədardır. Mosolon, normal adamlar yaxşı görmo soraitındə onlardan 2 km arah mosafodo olan adamı otrafdakilardan ayıra bilirlor. 1 km mosafodon onlar insanin iimumi konturlanm görürlor. 700 m. mosafodon iso başqa adamın ol vo qol horokotlo-Nni qavrayirlar. Onlar 400 m. mosafodon adamin baş geyimini, 300 m. mosafodon başını vo çiyinlərini, sifot dairosini, geyiminin ron-gini, 200 m. mosafodon sifotini, ollorini, 60 m. mosafodon gozlori-iii. burnunu vo bannaqlarmi, 20 m. mosafodon iso biitiin xiisusiyyotlorini oks etdirirlor.

Görmə şəraitindən asılı olaraq insanin insan torofindon qavra-nilmasinin göstəriciləri do dəyişir.

Fiziki simamn, ekspressiv davranışın vo geyim xiisusiyyotlori-nin qavranilmasinda yaş planında miioyyon forqlor müşahido olunur. A. A. Bodalev bu baximdan miioyyon cdilmiş qanunauyğunlu-ğu tohlil edorok gostorir ki, yaş artıqca insanlar qavrayış prosesindo başqa insanin fiziki simasina aid olamotlori daha çox ayird cdir-ler. 7 - 8 yaşa nisboton 21 - 26 yaşlannda fiziki simamn qavrayış

zamanı təsbiq cdilən elcmentlərinin faizi, demək olar ki, 22 dəfe artır. Yaş artdıqca ekspressiv davranış daha çox əhəmiyyət kəsb edir. 7-8 yaşa nisbətən 21 - 26 yaşlannda ekspressiya xüsusiyyət-, lərinin tosbit olunmasi faizi, demək olar ki, 3,6 dəfə artır. Bundan fərqli olaraq, yaş artdıqca insanlar bir-birini qavrayarkon geyim xü-susiyyotlərinə daha az diqqət yetirirlor. 7-8 yaşa nisboton 21 - 26 yaşlarmda zahiri görkəmin bu cəhətinin təsbit olunma faizi 14,9 dəfə azalır.

İnsanın insan torofindon qavramlmasi prosesini tohlil edorkon qavrayış subyekti vo obyektinin xiisusiyyotlorini nozoro almaq lazimdir.

Tutaq ki, hor hansi bir tələbə təbiotin qoynunda seyro dahb gülləro, çiçəklərə hcyran-heyran tamaşa edirdi. Bu zaman giil-ci-çək (qavrayış obyekti) üçiin ona kimin baxmasinm (qavrayış sub-yektinin), neco deyərlər, ohomiyyoti vardırmı? Suahn cavabi ay-dındır: yox. Əgər homin tələbə başqa bir adama, mosolon, sevdiyi qiza baxarsa, bu zaman qavrayış obyekti (qız) qavrayış subyektino (toloboyo) noinki laqcyd qalmır, passiv mövqc tutmur, hotta miixtolif yollarla ona tosir göstorir. Ümumiyyətlo, hor bir adam oziinu qavrayış obyekti kimi forqlondirir: o, bilir ki, küçədo do, işdo do, evdo do, tcatrda da, kafedo do ona baxan var. Adamlar öz davranış vo roftarlannda adoton bu cohoti nozoro alır, başqa adamlarda oz-lori haqqinda yaxşı tosəvvürlər yaratmağa çalışırlar. insanlarm bu məqsədlə istifado etdikləri təsirli yollardan biri fızioqnomik maska adlanır.

Yunanca phusis - təbiot, gromon - bilon demokdir. Bu zaman maska tobii imkanların, mosolon, zahiri görkomin köməyi ilo yara-dihr. Buna goro do ona f i z i o q n o m i k   m a s k a deyilir.

Fizioqnomik maska başqa adamı nozordo tutur, başqa adam üçiin yaradılır vo iinsiyyot zamanı qarşılıqlı tosir vasitələrindon bi-rinə çevrilir. Fizioqnomik maskaya miiraciot etmoklo insan oslindo başqa adamda on azı yaxşı toossiirat yaratmaq moqsodilo öziinün təbiətin ona bəxş etdiyi fizioqnomik imkanlannm təsirini artirma-ğa çalışır. O, bu zaman yaş, cins vo peso xiisusiyyotlorini adoton nozoro alır. Gözollik, kişilik vo ya qadınlıq haqqındakı etalon vo stcreotiploro miivafiq olaraq saç düzümü fonnalanndan, kosmetik vasitolordon istifado edir. Bir sira hallarda bu moqsodlo plastik cor-rahiyyə omoliyyatlanna da miiraciot

edilir. Plastik corrahiyyodon osason gone qadinlar istifado edirlor. Lakin təcrübə gostorir ki, bir

hallarda yaşlı adamlar da «kifir» görünməkdənso, plastik cor-jjthiyyənin əzablarına dözmoyi daha ustiin tuturlar. Tokco bu coho-ıııı özii fizioqnomik maskanin insan iiciin no qodor ohomiyyotli ol-■uğunu oyani surotdo gostorir.

Fizioqnomik maska nisboton statik xarakter daşıyır. Ünsiyyətin dinamik cohoti mimikada, jestlordo vo s. tozahiir cdir. insanlar onlann vasitosilo psixoloji maska yaradirlar.

Psixoloji maska hisslorin, fikrin, royin gizlodilmosini nozordo lutur. Tamahkar, rüşvətxor, müftəxor, böhtançı adamlar psixoloji m.ıskadan moharotlo istifado edirlor ki, bu da onlarla miibarizo işi-ııı güman edildiyindən qat-qat çox çətinləşdirir. Belo adamlann başqa adamlarla qarşılıqlı miinasibotlori adoton saxta xarakter daşı-yır.

Başqa adamlann qavramlmasi prosesindo bu cohotlor neco nozoro alinir? Homin suala cavab vermok iiciin sosial persepsiyanin mcxanizmlorini aydınlaşdınnaq lazimdir.

insanlar iinsiyyot prosesindo sanki bir-birlərinin davranışının psixoloji çalarlarını «oxuyurlar»: onlar qavradıqları adamlann zahi-п görkominin, ekspressiv davranışının vo geyim xiisusiyyotlorinin monasını özləri üçün aydınlaşdırır, şəxsi keyfıyyətlərini tohlil edirlor. Bu o demokdir ki, başqa adam tokco öziinün fiziki keyfiyyotlo-rinə (fılan boylu, cinsli, yaşlı, sifətli, gözlü vo s.) goro qavramlmir. 0, birinci növbədo, comiyyotdo miioyyon yer tutan, qavrayanin vo comiyyotin hoyatinda bu vo ya digor rol oynayan şəxsiyyət kimi qa\ ranılır vo dork olunur.

Insamn insan torofindon qavramlmasi muxtolif amillorlo çortlənir: fordi hoyat təcrübosi, yaş, cins, peso, tohsil, milliyyot, etnik monsubiyyot vo s. sosial perscpsiyaya miihiim tosir gostorir-. Lakin, bununla bclo, onun iimumi qanunauygunluqlan vardir.

insanlar qavrayış prosesindo bir-birlorini muxtolif sosial etalon vo stereotiplər baxımından qiymotlondiririrlor. Etalon fransız sözü olub ölçü niimunosi demokdir (mosolon mctr - uzunluq ölçüsü cta-lonudur). insanlar muxtolif fiziki obyektlərlə yanaşı sosial ob-yektlori do qiymotlondirorkon miioyyon etalonlardan istifado edirlor. Sosial etalonlar muxtolifdir. Kişilik vo qadınlıq etalonlarmi buna misal göstərmək olar.

Oğlanlar (kişilər) oğlanları (kişiləri), oğlanlar (kişilor) qızları (qadınları), qızlar (qadinlar) qızları (qadınları), qızlar (qadmlar) oğ-lanları (kişilori) qavrayarkon, adoton bir-birlorini bu etalonlara osa-

203 sən qiymətlöiıdirirlər. Aşağıdakı nümunələrdə qızlann **oğlanlan** kişi etalonu əsasında necə qiymətləndirdiklərini aydın körmək olar. «Nazim» yaxşı oğlandır. Zahiri görünüşü haqqinda iso bele deyə bilərəm. Qaraşın, qarasaçlı, qara gözlüdür, çox da incə olma-yan bumu vardir. Ağzı və **dişləri** pis deyil. Bədoni çox incədir. Б bil qızdır...», «Aһay monim o qodor do xoşuma golmir. Girdo ***i*** kök üzü vardir. Qahndodaqh vo xırdagözlü oğlandır. Demok o; ki, kürəyi belindən **sççilmİD>,** «O, irigöz oğlandır. Boyu kiçikdi Seyrək qaşları var. Ancaq xasiyyotino söz ola bilməz...», «Zaun_ qara qaşları, mavi gözləri var. Hündür boyu onu hamıdan ayır£_ Ancaq onun bir böyük eyibi var; qılaqları yekədir. Yekə deyonde, çox yekədir, o qodor ki, aşağı oyilir. Enli kürəkləri ona oğlan **gö-**zolliyi boxş **etmişdİD).**

ц$ Insanlarm bir-birini qavramasi prosesindo s o s i a l s t e - r e o **t** i p 1 o r i n (yunanca stereos - möhkəm, tuqos - ad demokdir) do öz rolu vardir. Stercotiplor miioyyon bir irqə. milləto, pcşo-yo, etnik qrupa vo s. monsub olan adamlar, qruplar haqqinda adi şü-ur **iiciin** sociyyovi olan təsəvvürlor kimi meydana çıxır. Bu tosov-viirlor sado. sxematik, hotta bozon tohrif olunmuş xarakter daşısa da, stereotiplori tokco bilik kimi tohlil etmok olmaz. StereotiplenM sosial obyektlor haqqinda miioyyon biliklor öz oksini tapir, lakin onlann osas runksiyasi heç do bununla bağlı deyildir. Stereotiplor sosial obyektloro miioyyon miinasibot yaradir. Mosolon, **miihasibat** işçilori haqqinda stereotiplordo onlar xosis, quru adamlar kimi toq-dim olunurlar. Biz yaxşı tanımadığımız hor hansi bir miihasibi bu baximdan qiymotlondirondo ona «xosis», «quru» adam kimi **miina**sibot bosloyirik.

Strcotiplor insanlarm şoxsi təcriibosinin ümumiləşdirilmosi osasinda formalaşır. Kitablardan, kinofilmlordən alınmış molumat-lar, tanış adamlann danışdıqları ohvalatlar vo s. adoton bu stereo-tiplorin möhkomlənmosi üçün şorait yaradir. Onlar çox vaxt adamlann bir-birini diizgiin dork etmosino mane olur.

Bir miihiim cohoti do qeyd edok: fiziki obyektlordon forqli olaraq. sosial obyektlorin qavramlmasi emosional calarlarla zongindir. Söhbot insandan, onun təsviri hcç do asan olmayan baxışlarından, çöhrosinin rəngindon, əllorinin horarotindən, ürəyinin döyüntüsün-dən gcdir.

Göziimüz başqa adamın gözünə sataşanda... həyocanlanınq, hahna yanınq, dərdinə şorik oluruq, özümüzün, tutaq ki, toləbolik

204

Plerini yadımıza salıb, ona haqq qazandırırıq, «mon do onun yerinə olsam, beiə edərdim», - deyirik. Bu o demokdir ki, özümüzü onun ycrino qoyuruq, basqa sozlə, özümiizii onunla eyniləşdiririk. Psixo-İDgiyada buna i d e n t i f i k a s i y a (latinca identificare - cy-Biloşdinıək demokdir) deyilir.

Bu prosessin ikinci **torofi** do vardir: biz başqa adamı qavraymq, **9 da** bizi qavrayir. Sosial persepsiya qaışılıqlı prosesdir. Başqa •damlar bizi пeco qavrayirlar? Bu sual hor bir adam iiciin psixoloji liximdan miihiim ohomiyyoto malikdir. Tuiaq ki, M. muxtolif Vixtlarda xalası qızlarına qonaq getmişdir. Xalası qizinin biri onu pbrondo oldon-ayaqdan getmış, digor xalası qızı iso ayaq üstə qar-fiiayıb oturmağa **yer** do göstərmoyibdir. Vo yaxud, o. qardaşı oğlu-ıııııı **ad** güniindo ınənasız bir lotifə danışıb. Hamı istehza ilo giilii-|ub... Göroson, M., evə qayidanda yol boyu xalasi qizlannin onu **Lcco** qarşılaması, ad giiniindo qonaqlann no iiciin elo gülməsi haqqinda fikirlüşirmi? Fikirləşir. Buna psixologiyada r c f 1 e к s i -y a deyilir.

Refleksiya (latinca reflexio - geriyo miiraciot etmok demokdir) HIS anlayışdır. Refleksiya dedikdo, birinci növbədo, insanin özü-lıı öz daxili alomini dork etmosi, özünün tikir vo hisslorini tohlil itnıəsi, öziinü, öz omollorini, adamlarla miinasibotlorini görmək bacarığını, özii haqqinda miihakimələrini nozordo ttıturlar. Bundan başqa, refieksiya başqa adamlann sono пeco miinasibot boslodi-%ini, пeco yanaşdığını, onlann soni пeco başa diisdiiklərini görmək ***m*** dork etmok demokdir. Sosial persepsiyada reflcksiyadan dam-şarkon biz onun sonuncu monasim nozoro alırıq. Başqa adami başa 4u?mok hom do onun sono munasibotini dork etmok demokdir. ftziiniin bu xiisusiyyotino goro sosial perscpsiyam eyni vaxtda iki **bü/güdo** alınan tosviro bonzotmok olar: insan başqa adami oks et-iırnıəklo yanaşı özü do onun qavrayış güzgüsündo oks olunur. Un-Ityyot prosesindo identifikasiya vo refleksiya vohdotdo meydana Şixır.

İnsan başqa adamin ona munasibotini dork etmok üçün homin tdamin rəftar vo davranışının motivlorini aydınlaşdırınalıdır. Yuxa-Ldaki misallan xatıııayaq: M. ikinci xalası qizinin no üçün onu so-yuq qarşıladığını, qonaqlıqdakı adamlann ona no iiciin istehza ilo fMidüyünü aydınlaşdırmalıdır. Bu, sosial persepsiyamn iimumi qa-ajüiıauyğunluqlarından biridir. Miioyyon edilınişdir ki, adamlar bir-biimi qavrayarkon, zahiri əlamətlər haqqındakı molumatlarla kifa-

205 yətlənmirlər, zəruri surotdo bir-birlərinin davranışının səbəblərini aydınlaşdınr, ayп-ayп keyfıyyətlərə görə şəxsiyyətlərini xarakteri-zə edirlər.

Başqa adamlann qavramlmasi prosesində insanin onlann dav-ranış və rəftarınm sobəblorini vo motivlorini şərh ctməsinə к a -u z a l

a t r i b u s i y a deyilir. (Latinca causa - səbəb, attriduo - verirəm, bəxş edirəm demokdir.) Bu monada kauzal atribusiya tenninini Azorbaycan dilindo səbəbin şərhi kimi işlətmək olar.

Zahiri olamotlәro görə səbəbin miioyyon edilmosi heç do asan deyildir. Bu yolla fiziki hadisolorin səbəbinin tohlili no qodor çə-tindirso, psixoloji hadisolorin sobobini miioyyon etmok ikiqat, üçqat çətindir. K.Marks göstərirdi ki, ogor şeylorin mahiyyoti onlann «alnına yazılmış olsaydı, hcç bir elmə ehtiyac qalmazdi.»

Başqa sözlə, ogor şeylərin mahiyyoti onlann xarici görkəmin-do, yoni zahirindo oks olunsaydi, onda clmo ehtiyac qalmazdi. insamn insan torofindon qavramlmasi prosesindo bu cohot biitiin ay-dınlığı ilo özünü gostorir. Misal göstərok: avtobusda orta yaşlı bir kişi yerini qadina vennok üçün ayağa dumr. Qadın iso... oturmur. Bu, göroson, no ilo əlaqədardır? Bolko qadın növbəti dayanacaqda düşəcəkdir? Bolko özünün qocalmadığını göstərmək istoyir? Bolko kişinin bu hərokətini «qadına sataşmaq» kimi başa düşür? Bolko radikulitdir vo oturub-durmaqda çətinlik çəkir? Qadının tokco, oturmaq istəməmosi faktına göro bunlann hansının doğnı olduğu-nu demok cotindir.

Halbuki kişinin ayaq iisto durmasi, qadının oturmamasi, kişin' port olmasi, qadının laqcyd baxışları dərhal ətrafdakı somişinlori diqqotini colb edir vo onlardan hor biri bu hadisəni özünün ba düşdüyü kimi şərh edir. Biri fıkirloşir ki, «qadin modoni adam d yildir». ikincisi düşünür ki, «kişi ayağa duranda, qadina baxib gii liirdii. Deyoson, ondan xoşu gəlmişdi», üçiincüsü, dördüncüsü, be şincisi... hərə bir ehtimal irəli sürür və qadının oturmaq istəməm" sini öz bildiyi kimi izah edir.

Bu nümunədə kauzal atribusiya üçün səciyyovi olan üç xüsu-siyyot aydin nəzəro çarpır: a) başqa adami qavrayarkon bizim onun haqqinda aldığımız infonnasiya, adoton mohdud xarakter daşıyır yц osash notico çıxarmaq imkani vermir; b) bu zaman biz qavradığı-mız adamın davranışının səbəblərini ehtimal yolu ilo izah etmoy başlayırıq; v) giiman etdiyimiz sobobi ona aid edirik.

Demoli, başqa adami qavrayarkon biz onun davranışının so-

206 raeblorini özümüz do başa düşmədən izah etsok do, bu zaman oslin-'do davranışın soboblorini miioyyon etmirik, ona ehtimal yolu ilo

■lüəyyən səbəbləri şamil edirik.

Insanlar bir-birlərinin davranışmı bu yolla izah edorkon noyo

•easlanirlar?

Hor hansi bir adam bir halda özü do başa düşmədon özünü baş-ıцa adamla eyniloşdirir (identifikasiya), oxşar şəraitdo özünün keçi-fo biləcoyi hisslori (fıkir, niyyət, motiv və s.) qavradığı adama aid •dir. Başqa bir halda qavradığı adami miioyyon adamlar kateqori-yasina aid edir (tutaq ki, müəllimo oxşadır) vo onun davranışını miivafiq stereotiplor (mosolon, miiollim haqqinda stereotiplor) osa-fepida izah edir. Bu zaman qavramlan adamm davranışının başa dü-lulmesi

qavrayanm iinsiyyot tocrübəsindən bilavasito asılıdır. Müntəzəm surotdo bodii odobiyyat miitalio edon adamlar başqa •damları daha yaxşı başa düşürlər. Bu baximdan psixoloji biliklo-im ohomiyyotini do aynca qeyd etmok lazimdir. Psixoloji bilikloro yaradıcı surotdo yiyələnmiş adamlar kauzal atribusiya sahosindo daha yaxşı notico göstorirlər.

İnsanın insan torofindon qavramlmasi prosesindo muxtolif ef-ukilor müşahidə olunur, onlann icorisindo oreol effekti vo yenilik tlTckti miihiim yer tutur.

O r e o l e f f e k t i n i n mahiyyoti ondan ibarotdir ki, biz bar hansi bir adami yaxşı adam kimi tamdiqda, sonralar onun nöq-lanlannı adoton görmürük, davranışını, əmollərini, eloco do ayn-i\n keyfıyyətlorini yaranmış ilk xoş təəssürat osasinda qiymətlən-dırırik vo oksino, adam yeni kollektivdə, qonşular arasinda özünü pis adam kimi tanıtdıqda, onun hotta yaxşı əməllərino do inanmır-l.n

Beloliklo, oreol effekti iki formada - miisbot vo monfi oreol ef-Ickti kimi özünü gostorir.

Y e n i l i k e f f e k t i iso tanıdığımız vo tanımadığımız tdamlar haqqındakı informasiyanin ohomiyyoti ilo bağlıdır. Miioyyon edilmişdir ki, tanımadığımız adamin davranışını izah edorkon Baton onun haqqinda bizo molum olan ilk informasiyaya osaslam-nq. Halbuki tanıdığımız adamm davranışını izah edorkon onun haq-Bjlda başqa adamlardan aldığımız yeni informasiyam istor-istomoz ajezoro ahnq. Mosolon, bizdo A. haqqinda miioyyon to^ovviir yara-nır - «yaxşı adamdır», «pis adamdır», «prinsipialdir», «xeyirxah-vo s. A. haqqinda omolo golon bu təsəvvürlər kollektivin di-

207 gər üzvləri - V., D. və başqalarının söylədiyi roy vo mülahizəlef əsasında həm miisbot, həm do monfi planda dəyişir.

Adam haqqinda söylənilən «pis sözlər», əsassız olub-olmamt sından asılı olmayaraq. onun kollcktivdəki nüfuzuna təsir gösteril Aydın məsələdir ki, adam haqqinda «pis söz deyənin» özünün ki olması cox əhəmiyyətlidir. Kollektivin ən nüfuzlu üzvü ilə on n fuzsuz üzvünün bir adam haqqinda söylədiyi fıkir eyni təsir güc nə malik deyildir. Lakin «on nüfuzsuz» adam biri haqqinda fıkri hara çatdı təkrar edirsə, bir başqası da «üzgöronlik edib» həmin fık ri təsdiq edirsə, bu, irad, əsaslı olub-olmamasından asılı olmayaraq, şiibhəsiz ki, təsirsiz qalmır. Horn do ona görə ki, belo adamlar xiisusi psixoloji fon yaralmaq iiçün təsirli sözlər seçib, mimikadan **ve** vokai mimikasmdan moharotlo istifado edir, ağlamsınır, hotta bunu nozoro çatdırmaq üçün yaylığmı çıxardıb gözünii silir, yaxud xəste olduğunu nəzorə çatdırmaq üçün donrıan atır. Əlini üroyinin üstü-nə qoyur, bununla da çox vaxt otraldakıların bu vo ya digor hadiso-yo emosional qiymot vermosino nail olurlar. Molum olduğu kimi. emosional qiymot qiymotin digor növlərinə - intellektual, oxlaqi vo estetik qiymoto nisboton birtorofli olur.

İstər oreol, istorso do yenilik effektindo kauzal atribusiya iiçün sociyyovi olan miihiim bir xiisusiyyot aydin nozoro **caф1r:** biz qav-radığımız adamin omollorini tokco şərh etməklə məhdudlaşmırıq, hom do onun noticolorini öz davranış vo rəftarımızda nozoro ahnq.

Burada üç hal mümkündür: a) bir adam başqasını «yaxşı adam» hesab etdiyi **iiciin** ona yaxınlaşır; b) ya «pis adam» hesab edorok ondan uzaqlaşır; v) ya da öz münasibətlərini pərdəloməyə, gizlət-moyo başlayır tez-tez and içir, özünə şahid göstorir, hotta yalan da-nışır.

Miiəllim-şagird münasibətlərinin formalaşmasmda kauzal atribusiya miihiim rol oynayir. Görəsən, müəllimlor həmişo şagirdləri diizgiin başa düşünnü? Təcrübə göstərir ki, miiəllimlər çox vaxt şa-girdlorin davranış və rəftarının motivlorini diizgiin şərh edo bilmir-lər. Eksperimental todqiqatlar da bunu siibut edir.

Miioyyon olunmuşdur ki, miiollimlər «əlaçı» vo «tolimdo ge~ do qalan», «intizamh» vo «intizamsız» şagirdlərin əməllərinin boblorini eyni meyarlarla şərh etmirlər. Birincilərdə çox vaxt ano miisbot, ikincilərdə iso monfi cohotlor görür, birincilorin lıotta mənfı keyfıyyətlorino miisbot mona verir, ikincilərin isə miisbet əməllərindo belə, mənfı çalarlar axtanrlar. Bu isə müolliınlərin şa-Iirdlərlə ünsiyyotini son dərəcə çətinləşdirir, on başlıcası isə on-Urda özləri haqqinda yanlış təsəvvürlərin əmələ gəlməsi ilə nəti-■tlonir.

VII F Ə S İ L ŞÜUR VƏ MƏNLİK ŞÜURU

1. Şüurun konkret psixoloji xarakteristikası

Şüurun üç osas funksiyası - k o q n i t i v (ingiliscə cognition - bilik demokdir), t ə n z i m e t m ə və k o m m u n i - k a t i v (ingiliscə communicate - molumat vermək demokdir) lıınksiyaları vardir. Psixoloji todqiqatlar (B. F. Lomov vo b.) gostorir ki, homin funksiyalar bu vo ya digor fonnada psixi inkişafm bii-iim morhololorindo tozahiir edirlor, lakin şüurun (hor şeydən ovvol, fordi şüur nozordo tutulur) omolo gəlməsi vo inkişafı ilo onlar kcy-fıyyətcə yeni xüsusiyyətlor kosb edirlor.

Koqnitiv funksiya yalniz şüur soviyyosindo biliklorin foal, məqsədyönlü mənimsonilməsi kimi özünü gostorir. Lakin onun mahiyyotini tokco biliklorin monimsonilmosi ilo məhdudlaşdırmaq olmaz. Yuxandaki cümlodə «məqsədyönlü» sözünə diqqot edin. Koqnitiv funksiyamn mahiyyotini homin söz daha doqiq ifado edir: mənimsənilmiş biliklorin insanin hoyat foaliyyotindo istifado olunmasi koqnitiv funksiyamn əsasını təşkil edir. Bu monada da K. Marks göstorirdi ki, «şüurun πeco mövcudluğu vo onun üçün nə-yinso πeco mövcud olmasi üsulu - bilik deməkdir.»

Koqnitiv funksiya fordi şüurun ictimai şiiurla iizvi əlaqəsini bilavasito ifado edir. Mosolonin mahiyyoti bundan ibarotdir ki, insamn monimsodiyi biliklorin - elmi, ideoloji, etik ideyalann, prinsip-lorin, normalann vo s. özü ictimai-tarixi xarakter daşıyır, onlar ictimai-tarixi praktikanın gedişində neçə-neço nəslin soyi noticosindo yaranmış və şüur faktına çevrilmişlər. Hor hansi bir adam onlara yi-yələnməklə hom do eyni zamanda ictimai şiiurun bərqərar olmuş növlərini monimsəyir.

Koqnitiv funksiya idrak prosesləri vasitosilo hoyata keçirilir, yoni insan onlann köməyilə öz biliklərini zənginləşdirir. Özünün bu xüsusiyyotlorino göro idrak prosesləri şüurun strukturuna daxil olur.

İdrak proscsləri çoxdur, yuxarıda qeyd edildiyi kimi: duyğu, qavrayış, diqqət, hatizə, nitq, təfəkkür və təxəyyül idrak **prosefB** ridir.

Koqnitiv funksiyamn həyata keçirilməsində onlardan hor biri özünəməxsus rol oynayir. Bir cohoti aynca qcyd ctmok lazimdir: tutaq ki, suyu bir qabdan başqa qaba tökmok olar. Biliyi iso bu yolla bir başdan başqa bir başa köçürmək mümkün deyildir. Bilik idrak əməliyyatları vasitosilo mənimsonilməlidir. İnsan ancaq bu şo-raitdə hom do yeni biliklor yaratmaq imkanı oldo cdir.

Tənzimetmo funksivasının şüur soviyyosindo osas xarakteris-tikası onun ixtiyari xarakter daşıması ilo bağlıdır. K. Marks şüurun bu mühüm funksiyasının mahiyyotini belo ifado etmişdir: «insan noinki tobiotin verdiyi şeyin formasını dəyişdirir; təbiətin vcrdiyi şcydə o öz şüurlu məqsədini do həyata keçirir, bu moqsod bir qa-nun olaraq insan foaliyyotinin üsulunu vo xaraklcıini miioyyon edir vo insan iradosini bu moqsodo tabe etmoli olur».

Foaliyyotin nıəqsədinin formalaşması şüurun funksiyasına daxildir. **«Şüurlu** məqsəd» anlayışı da bu cohoti ifado cdir.

Şüurun tənzimetmo funksiyasi miixtolif formalarda hoyata ke-eirilir. Biz iki cohoto xiisusi diqqot yetirmoliyik: a) şüurlu **moqsod** foaliyyot prosesindo özünəməxsus etalon rolunu ifado edir; insan öz işinin noticosini onunla tutuşdurur, öz sohvlorini miioyyon edir vo onlan aradan qaldırır, yoni oks olaqo yaradir. b) insanin foaliyyoti onun iradosinin təzahürü **kimi** hoyata keçirilir; o, iradi soy gös-**tərərək** qarşıya çıxan çotinlikləri aradan qaldırır, öziinürı büiün bi-lik və istedadını şiiurlu moqsodin hoyata keçirilməsino tabe edir.

İnsanın öz davranış vo foaliyyotini şüurlu surotdo tonzim etmok zoruroti onun sosial varlığı ilo şərtlənir. O, ictimai miinasibot* loro daxil olarkən, öz davranış vo foaliyyotini tonzim etmolidir, oks halda onun cəmiyyətdo, hoyatda özünəmoxsus çotinlikləri **olacaq-dır.** insamn sosial **nonnalan.** qaydalan vo prinsiplori monimsomo-si bu baximdan xiisusilo **miihiim** ohomiyyot **kosb** edir vo onun özü-niitonzim etmosi üçün şorait yaradir.

Şüurun kommunikativ funksiyasi **iso** insanlarm **bir-birilo** iinsiy-**yoti** prosesindo foımalaşır.

Kommunikativ funksiya, **bir** torofdon, insanlar arasinda bilik miibadilosi, **onlann bir-birinin** tocriibosini monimsomosi, digor te? rofdon, bir**-birinin** davranışını qarşılıqlı surotdo tonzim etmosi pro**sesi kimi** hoyata keçirilir. Bu o demokdir ki, **bir** adamın şüurunun

210 formalaşmasında onlarla adam iştirak edir. Biz şüuru ictimai moh-sul kimi xarakterizo edondo, birinci növbədə, homin cohoti nozoro alırıq. Özünün bu xüsusiyyətinə goro kommunikativ funksiya xiisusi ohomiyyot kosb edir.

Psixoloji baximdan bu proscsin sociyyovi xiisusiyyotlorindon biri ondan ibarotdir ki, başqa insanlarla birgo iş vo iinsiyyot şərai-tində insanin hisslor alomi vo miinasibotlor sistemi təşəkkül edir.

insanin hisslor alomi vo miinasibotlor sistemi vohdotdodir. insanin biitiin emosional qiymotlori onun miinasibotlorinin xarakteri ilo bağlıdır.

Şüurun funksiyalannda onun osas xiisusiyyotlori öz oksini tapir. Bunlar aşağıdakılardan ibarotdir:

a) şüur xarici alom haqqinda b i l i k l o r i n mocmusundan ibarotdir;

b) şüurun miihiim bir cohoti m ə n l i k şiiuru ilo bagh-dir: insan özünü dork edir, «monini» «qeyri-məndən» ayınr, öz oməllərini vo biitövlükdə özünii şüurlu surotdo qiymətləndirir;

v) insan qarşısına m o q s o d qoyur vo öz foaliyyotini homin moqsod osasinda tonzim edir;

q) insanin m i i n a s i b o t l o r i şüurun miihiim bir cohoti-ni təşkil edir.

Münasibətsiz şiiur yoxdur vo ola da bilmoz. Bu faktda şüurun miihiim bir xüsusiyyəti öz oksini tapir: insan miinasibotlori tokco intellektual xarakter daşımır, onlar hom do insanin hisslor alomini ifado edir. Beloliklo, şüurda intellektual olan affektiv (emosional) olanla iizvi surotdo birloşir. Hor hansi bir cisim vo hadiso ancaq bu zomindo insan iiciin şəxsi mona kosb edir.

Miiasir psixologiyada şüurun nozərdən kcçirdiyimiz xüsusiy-yotlərino osason onun strukturunu tohlil edirlor. Psixiatriya sahosindo oldo edilmiş zəngin təcrübə gostorir ki, homin xüsusiyyətlər şinırun on başlıca xiisusiyyətləridir. Bir

çox ruhi xostoliklor zama-ui süurun pozulmasi mohz onun nozordon kecirdiyimiz xiisusiyyotlorindon hor hansi birinin pozulmasi ilo xarakterizo olunur.

Şüurla dil vohdət toşkil edir. insan xarici alomdon aldığı toos-lüratı ancaq dillo ifado ctdikdo dork edir. Tutaq ki, biz küçodə onlarla adam görmüşük. Onlann hamisi bizim yadımızda eyni doroco-.i.> qahrmi? Şübhəsiz ki, yox. Bos, biz gördiiyümüz on adamdan liansim yadımızda saxlayırıq? Misal göstərək: onlardan birinin pal-tosu xoşumuza golir. Ürəyimizdə deyirik ki, «по yaxşı paltodur.

Görəsən haradan alıb?». Biz xarici alomdon aldığımız təəssüratı sözlə ifadə etdikdo, həmin toəssürat obyektivləşir. Biz onu bu zaman dərk edir vo təbiı olaraq. yadımızda yaxşı saxlayınq. Bu o demokdir ki, dil praktik şüurdur. K.Marks yazırdı: «dil praktik, hom başqa adamlar üçün mövcud olan, həm do ancaq bununla həmcinin monim öz'im üçün rnövcud olan, gerçək şüurdur.»

Şüur ictimai məhsul kimi ancaq insana xasdır. Heyvanlar şüura **mafik** deyildir.

2. Şüur və şüursuzluq: dork cdilməyən hadisolor

Insamn psixi hev.V„ının müəyyən bir sahosi şüursuzluqla bağlı-dır. Psixologiyada süursuziuq dedikdo, elo psixi proses və hallann m?cmusu nozordo tutulur ki, cnlar gerçək hadisələrlo şortlonirlər, takta insan onlann təs»ri haqqmda özünə hesabat vcrmir. Bu zaman msar; adofon cisim və hadisoloro munasibotini, öz oməllorinin mo-'ivloriıi dork etmir, onlan tohlil cdib qiymətlondiro bilmir

Şüursuzluq hallar! şüurdan müxtolif əlamətləro göro forqlonir. Ən başhca cohot bundan ibarotdir ki, cisim vo hadisolor şüursuzluq sahosindo insanin emosiyalari, diinyaya emosional miinasibotlori vasitosilo oks olunur: insan çox vaxt heç özü do başa düşmədən «yazığı goldiyi» adama güzoştə gedir, hor hansi bir konılıkt şorai-tindo qadinlar adoton qadınları müdafiə edirlor, dofn morasimindo v^adiifon iştirak edon hor hansi bir adam tosirlonib bozon morhu-mun qohumlanndan daha çox ağlayır. Bunlann sobobi ilo maraq-lansaq, molum olacaq ki, hec onlann özləri do no iiçiin bclo horokot etdiklorini aydm bilmirlor. Bu isə təsadüfi deyildir. Şüursuzluq sahosindo cisim vo hadisolor arasmdckı oxşar vo forqli cohotlor n.ontiqi tohlil yolu ilo deyil, emosional qiymotlor vasitosilo miioy-von edilir. Şüursuzluq sahosindo hotta eyni bir psixi aktda (mosolon. yuxugörmo zananı) keçmiş, indiki vo golocok zamanin uzlaş-masj, bir-binno qaıışması da mohz bundan iroli golir.

Şiiursuzluq hallarının öyrənilməsi psixopatologiya ilo bağlıdır. Fransiz **psixiatriya** moktobındə (J. M. Şarko vo b.) hipnoz metodu b

apanlan todqiqatlar zaınanı siiursuzluq hallannm parogen ro! oy-namasi, xiisus*ta tolqin zamani insanin davramsmin doyi.şilmosi və s müəyyon ediımişdi. Bu faktlar **Z.** Freydin diqqotini colb etdi ve o, hemin faktlar daha geniş mona verməyo başladı.

Z. ***Frfyd*** holo 1886-**ci** ildo istcrik pozğunluqları tolqinlo miiali-**co ctmoK** imkanlan ilo maraqlanirdi. Homin illordo bu sahodo on intensiv todqiqat fransiz hokimlon torofindon apanlırdı. **Z.** Freyd onlann təcrübəsini öyrənmək üçün Parisə goldi. Əvvolcə J. M. Şarkonun, sonralar iso İ. Berngeymin vo K. Lebonun klinikalarinda işlədi. O, 1891 - 1896-cı illordo iso hokım İ. Breyerlo birlikdo xiisusi hipnoterapiya mctodunu işlədi.

Hipnoz iisulu ilo apanlan təcrübəlor göstərdi ki, insanin hiss vo cohdlori hotta dork edilmodikdo belo onun davranışına istiqamot **vero** bilor. Məsələn, təcrübə zamani pasiento belo bir fikir tolqin olunur ki, o, hipnotik yuxudan oyanandan sonra çotiri bağlasın. Pa-sient bu komandam yerino yetirir. Ondan cotiri no üçün bağladığı-nı soruşurlar. Pasient öz hərokətlərinin motivlorini adekvat izah edo bilmir vo özündən cürbəcür əsassız bohanolor uydurmağa baş-layır (mosolon, deyir: «gördüm gün çıxdı və yağış kəsdi, çotiri bağ-ladım»). **Z.** Freyd bu faktlara osason belo bir nəticəyo gəldi ki, insan özünün hor bir hərokətini miixtolif bəhanəlorlo osaslandıra bi**lor.** O, bu hadisolorin mahiyyotini psixianaliz mövqcyindon aydm-laşdıraraq siiursuzluq termininden istifado etdi.

Z. Freyd **şüursuzluq** dedikdo. insanin hoyata keeirilmoyon meyllorini nozordo tuturdu. Guya bu meyllor sosial normalara uy-uun gəlmədiyinə göro şüur sahəsinə buraxılmır, şüursuzluq sahosi-nə sıxışdınlır. Sayıqlamalarda, dil yanılmalarında **və** s.-də tozahiir elmoyə başlayır. «Dil yanılar, sözün düzünü deyor» xalq ifadosi bu mcxanizmə bağlıdır.

Şüursuzluq hadisolori muxtolifdir. Onlan aşağıdakı kimi qrup-laşdınnaq olar:

a) yaradıcılıq prosesindo özünü göstərən, onun ancaq miioyyon bir cəhətini təşkil edon, şüur vasitosilo nozarot edilməyən psixi fo-**allıq** hallan. Moşhur sovet rejissoru K. S. Stanislavski bu özünə-moxsus hallan yaradıcılığın şüuılu komponentlərindən forqli olaraq **«fovqolçiiuD>** adlandırırdı. Yaradıcılıq intuisiyası vasitosilo ol**do** edilon bi **klor v o** obrazlar buna misal **ola** bilor. (Belo hallarda miivafiq tili o obrazlarm yaranması şəraiti vo yollan **dork** olun-mur ' 1 1 am la bir növ şüur vasitosilo nozarot edilməyon özünə-*ɰ* ; ı usix t ♦allıqdır;

b) yuxa-/. t no, hipnoz, kiiylonmo, psixoloji sirayət, tolqinoqa-**pilm*,** bezel dfektiv vəziyyətdə, yorğunluq zamani vo s. hallarda

213 omolo golon psixi hadisələr. Foaliyyətin dərk edilməyən motivlori, həvəs, yönüm vo s. buna misal ola bilor.

Hovos foaliyyotin dork edilmoyon tohriklorino aiddir. Hovos -foaliyyoto kifayot qodor aydin dork edilməmiş, fərqlondirilmomiş tələbatdan ibarot olan tohrikdir. Hor hansi bir sahəyə hovos göstə-ron insan üçün subyektiv cohotdon obycktdo onu noyin cozb etmosi, bu hovoslo tohrik olunan foaliyyotin moqsodinin nodon ibarot olmasi holo heç do aydin olmur. Belo psixi haloto kifayot qodor tez-tez təsadüf olunsa da, o, adoton, kccici olur - onda tomsil olun-muş tolobat ya sönür, ya da dork olunaraq (arzu, niyyot, xoyal vo i. a. formasmda) cəhdo çevrilir. Dıımanlı həvəslər gonclik yaşı üçün olduqca tipikdir, onlar gəlocok eəhdlorin müjdəçiləridir.

Yönəlişlik hallarının da dork olunmamasi dorocosi az vo ya cox ola bilor. Ayn-ayn hallarda, insana öz mövqeyini aydınlasdır-maq vo ifado etmok lazim goldikdo, ovvolco dork edilmoyon yönə-lişlik kimi meydana çıxan halot, artiq oqido kimi, yoni foaliyyotin tamamilo dork olunan motivi kimi tozahiir edir;

v) davranışın dork edilmoyon icra torzlori. Adotlori buna misal göstərmək olar. Onlar avtomatlaşmış vo qcyri-ixtiyari omoliyyatlann tonzim olunmasinda miihiim rol oynayirlar. Bu zaman baş vero bilocok hadisolor qabaqcadan sczilso do, onlar dork olunmurlar. Lakin bu, adətlərin davranış prosesindo rolıınu hcç do azaltmir. Qabaqcadan sezilon vo dork edilmoyon hadisolorin suroti insanin dav-ranışını şortlondirməyə başlayır. Miivafiq hərokotlorin icrası tolə-bata çevrilir. İnsan miioyyon şəraitdə onlan avtomatlaşmış şokildə icra edir;

q) subsensor vo ya subseptiv reaksiyalar. Eşidilməyon səslər, görünmoyən işıq siqnalları vəs. s u b s e n s o r (latinca sub -alt, aşağı, sen-sus - hiss, duyğu demokdir) q ı c ı q l a г sahosi adlanır. Bu zaman miivafiq qıcıq insana tosir gostorir, lakin o, zoif Oİduğu iiciin insan torofindon bilavasito dork cdilmoso do, əlvcriş-li şəraitdə özünəmoxsus cavab reaksiyaları ilo müşahido olunur. iki morholədə apanlmış aşağıdakı eksperiment bu cohotdon maraqh-dir.

B i r i n c i m o r h o l o d o toloboloro belo bir tolimat ve-rilir: «Diqqətlo ekrana baxin. Orada nümayiş ctdirilocək sözlori oxuyun vo voroqo qeyd edin». Bundan sonra ekrana kinoqurğusu vasitosilo ardıcıl surotdo 10 söz (kosmos, ncft. Baki, sohor, miiol-lim, qoronfil. qəhroman. pambiq, siilh, sevinc) salimr. Lakin sözlər

Mo intervalda nümayiş etdirilir ki, ekranda ancaq panlti alinir vo box olur, yoni sözlor oxunmur. Tolobolor ekrana diqqotlo baxsalar da. qarşıdakı voroqo heç bir söz qeyd edo bilmirlor. Bu, o demokdir ki. miivafiq qıcıqlar (ekranda nümayiş etdirilən sözlor) hoddin-den artiq zoif olduğu, yoni duygu hoddino çatmadığı iiciin tolobolor torofindon aydin qavramlmir. Bu monada da onlara subsensor qıcıqlar deyilir. Bos, bu qıcıqlar toloboloro tosir cdirmi? Əgor onlar ekranda heç bir söz gönnürlorsə, yuxandaki cümlodə «aydın qavranılmır» ifadosi no dorocodo düzgündür?

Eksperimentin i k i n c i m o r h o l o s i bu suallan ay-dınlaşdırmaq imkanı vcrir.

ikinci morholodo toloboloro aşağıdakı tolimat verilmişdir: «İn-dı ekrana 100 söz yazılınış codvol asacağıq. Codvolo diqqotlo ba-Xin, 100 söz içərisindon sizo on çox tanış olan 10 sözü seçin vo voroqo qeyd edin».

Ekrana 100 söz yazılmış codvol asılır. Birinci morholodo nii-inayiş etdirilmiş 10 söz do codvəldə müxtolif ardıcıllıqla vcrilmiş-dir. (Eksperimentin moqsodino miivafiq olaraq, toloboloro bu haq-Да hoc bir molumat vcrilmir. Tolobolor iso birinci morholodo nii-mayiş ctdirilmiş sözləri aydin qavramadıqları üçün bu haqda hec bir nutlumata malik deyildirlor: onlar birinci morholodo hansi sözlərin Igöstorildiyini bilmirlor).

Eksperimentin ikinci morholosi bclo apanhr: tolobolor ekramn qarşısında oturub diqqotlo codvolo baxir vo onlara on çox tanış olan lözləri vərəqələrə yazirlar.

Eksperiment qurtardiqdan sonra tələbələrin 100 söz içərisin-don seçdiklori 10 on tanış söz miioyyon olunur vo onlann tolobolor torofindon neçə dofo qcyd edilmosi hesablamr. Homin sözləri birinci morholodo ekrana niimayiş olunmuş 10 sözlə miiqayisoli surotdo tohlil edirlor. Eksperimentin osas moqsodi do elo bundan iba-I ! idi. Psixoloqlan bclo bir sual maraqlandinrdi: görəson, tələbə-lorin cədvəldoki 100 söz içorisindən scçdiklori 10 söz hansılardır? Onların ncçosini birinci morholodo nümayiş ctdirilon sözlor (kosmos, neft, Bakı, sohor, müollim, qərənfil, qohroman. pambıq, sülh. lcvinc) təşkil edir">

Eksperiment zamani irəli sürülmüş forziyyəyo göro, birinci morholodo ekranda nümayiş etdirilmiş sözlor aydın qavranılmasa da, tələbələrin fəaliyyətinə miioyyon tosir göstormoli idi. Eksperimentin matcrialları bu forziyyəni əsaslı surotdo sübut etdi. Molum

oldu ki, 100 söz içərisində tələbələrə ən çox tanış olan sözlər eM birinci mərhələdə ekranda nümayiş etdirilmiş sözlərdən ibaroidn Belə qavrayışa subsenzor qavrayış deyilir, çünki bu zaman qu I zəif olduğu üçün sözlər tələbələr tərəfindon aydın qavranılnm Müvafiq sözlər tələbəlorin fəaliyyətinə müəyyən təsir göstərsə da onlar bunu dərk etmirlər: tələbələr təcrübə prosesində «tanış sö/». kimi scçdiklori sözləri eksperimentin birinci mərhələsində ekranda nümayiş etdirilən sözlər olduğunu heç ağıllarına bclə gətiro bilnıı -lər. Özünün bu xüsusiyyətinə görə subsensor qavrayış siiursuzluq sahəsinə daxildir.

Deməli, hələlik iki məsəlo şəksizdir: subsensor qavrayış faktlan doqiq miioyyon edilmişdir. Lakin onlann qanunauyğunlııq-lan vo mexanizmlori holo otrafli öyronilməmişdir;

ğ) xostə adamın psixikası üçün səciyyəvi olan bozi patoloji hallar da, mosolon, sayıqlama, hallyusinasiya (qarabasma) vo s. siiursuzluq sahəsinə aiddir.

Siiursuzluq da şüur kimi insana moxsus psixi hadisodir. O da şüur kimi insanin ictimai hoyat şoraiti ilo şərtlənir. Lakin şüurdan forqli olaraq siiursuzluq sahosi dünyanın insan beynindo kifayot qodor adckvat olmayan inikasi kimi meydana çıxır. Bu zaman insan öz hərəkətlərinə məqsədyönlü nozarot edo bilmir vo onlann noticolorini adoton qiymotlondirmir. Soruşula bilor: insanin bir şəxsiy-yot kimi psixoloji siması şüurla, yoxsa siiursuzluq sahosi ilo miioyyon olunur? Suala qəti şəkildə belo cavab vermok olar: şüurla. Bu monada da adamlan xarakterizo edorkon, deyirlor ki, o, özünün şüurlu həyatını, mosolon, gone noslin monovi torbiyo-si kimi şərəfli bir işə həsr etmişdir. «Şüurlu həyat» ifadəsinə fikir verin. İnsanm psixi həyatının ən başlıca istiqaməti məhz şüur sahə-silə bağlıdır.

Əgər belədirsə, bos, onda siiursuzluq sahosi haqqinda aynca danışmağın mənası vardırmı? Psixoloji todqiqatlar gostorir ki, siiursuzluq hadisolori insam şəxsiyyot kimi deyil, ford kimi xarakterizo edirlor. Onlar insanin psixi hoyatinda özünəmoxsus rol oynayirlar. Siiursuzluq hadisələrinin öyrənilməsi insanin bir ford kimi xiisusiyyotlorini başa düşməyə yaxından kömək gostorir. Bu molumatlarin hom do diaqnostik ohomiyyoti vardir.

3. Mənlik şüuru

Golin, hor şeydən ovvol, «monlik şüuru» termininin lüğəti mo-basina diqqot edok. Termin iki sözdəh'- «mənlik» vo «şüun> söz-mrindon ibarotdir. Bu termin daxilində «şüun> sözünün evristik monası vardir: bu ondan ibarotdir ki, «тпәпнк şiiuru» şüurun struk-jbruna daxildir, yuxanda qeyd edildiyi kimi, şüurun miihiim xarak-tviistikalanndanbirini təşkil edir. Lakin şüurun digor struktur xiisu-

ıwotlərindən forqli olaraq onun özünəməxsus cəhətləri do vardir. ■U cohotlor «mənlik» sözündə ifado olunmuşdur. «МәпНк şüurun-da» şüurun biitiin xiisusiyyotlori insanin «moni» vasitosilo ifado olunur vo şəxsiyyət hadisəsinə çevrilir. Bu o demokdir ki, monlik

ниш bimodal xarakter daşıyır: onda eyni vaxtda hom «mon»o (subyckto), hom do «qcyri-mon»o (obyckto) monsub olan cohotlor *ms* olunur. Mosolon, uşaq öz əlini dişlədikdə ağrı hiss edir, anası-nın, qardaşının və ya gəlinciyinin əlini dişlodikdə iso ağn hiss etmir. O, öz əli ilə anasının, qardaşının, gəlinciyini əlini fərqləndir-moyo başlayır.

Mənlik şüuru insanin özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk ctməsi

prosesidir. Mənlik şüuru dedikdo insanin özünün tolobat vo qabiliyyotlərinə, fikir və hisslərinə, davranış vo foaliyyot motivlə-rinə şüurlu miinasibəti nozordo tutulur. Onun osas olamotlori aşa-ğıdakılardan ibarotdir: insan özünü biitiin otraf alomdon, yoni «mən»ini «qeyri-mən»dən ayınr, özünün fiziki, psixi vo monovi kcyfiyyotlorini qiymotlondirir vo dork edir, psixi hoyatinin biitiin cohətlərinə şüurlu miinasibot bəsləməyə başlayır.

Monlik şüurunun strukturunda aşağıdakı üç cohoti xiisusilo forqlondirmok lazimdir.

1. «Mon obraz» - insanin özü haqqinda tosovviirlori (buna baş-qa sözlə, psixoloji avtoportrct do deyilir).

2. Özünüqiymotləndirmə - insanin özünün özü haqqındakı tə-səwürlərinin adekvat surotdo qiymətləndirilməsi.

3. Potcnsial davranış rcaksiyalan - insanin «Məп obrazı» vo özünə verdiyi qiymətlərin onun davranış və rəftarında tozahiir etmosi.

§ 1. «Mən»in kəsf olunmasi

Monlik şüuru sözün əsl mənasında yeniyctnıəlik və goncliU yaşlarında fonnalaşsa da, onun monboyi, qaynaqlari əvvolki yaş dövrlərino tosadüf cdir.

Miiasir psixologiyada monlik şüurunun fonnalaşması prosesinin köklorini araşdırarkon, birinci növbədə, körpə uşaqların özlori-ni güzgüdo tanıması məsələsinə xiisusi diqqət yetirirlor.

Körpo uşaq, doğrııdan da, özünii güzgüdə və ya fotoşokildo пек vaxt tanımağa başlayır? Bu suala cavab vermək heç do asan deyildir. Əgor 1 - 2 yaşlı uşağı güzgü qarşısında oturdub ondan: «Bu kimdir?», - dcyə soruşsaq - o, diizgiin cavab vcrməyə do bilor. Tokco bu fakta osason demok olarnn ki, uşaq özünü güzgüdo tanı-ya bilmodi? Şübhəsiz ki, demok olmaz! Çünki uşağın suala cavab vero bilməmosi başqa amillorlo, mosolon onun nitqinin inkişaf se-viyyosi ilo bağlı ola bilor. Lakin fakt faktlığında qalır: müşahidolor gostorir ki, uşaqlar özlorini holo кофəhк yaşında güzgüdo tanıyır-lar, lakin özlorituin özləri haqqmdakı təossüratını sadoco olaraq sözlə ifado edo bilmirlor. Bəs, körpo uşağın güzgüdə özünü tanı-masını nitq vasitosilo deyil, basqa yollarla, qeyri-verbal yolla пеco, tosbit etmok olar?

Zoopsixologiyada bu sahodo maraqh metodikalar işlənilmiş-dir, hal-hazirda onlardan uşaq psixologiyasinda da geniş istifado olunur. Homin metodikalardan biri ilo tanış olaq. Gellap iki şim-panzc qnipunu müxtolif şoraitdo - onlann bir qismini bir-birilo iinsiyyot (?) şəraitindo, o birilorini iso «sosial tocrid» (?) şəraitindo böyiitmiişdür. O, miioyyon vaxtdan sonra hor iki qrupdan olan şim-panzelori 9 gün güzgü asılmış aynca bokslarda ycrloşdinuişdüv Onuncu gün şimpanzclori anestaziyamn kömoyilə yatırtmış, narkoz tosiri altinda olarkon onlann qaşlarım vo qulaqlarim dərini qıcıq-landinnayan vo iy vermoyon qirmizi rənglo boyamışdır.

Gellap şimpanzelori bundan sonra yenidon güzgüləri qabaqca-dan çıxarılmış bokslarda ycrləşdirli. O, bu zaman meymunlar iize-' rindo müşahidə apararaq onlann sifotlərinin ronglonmiş ycrlorino spontan surotdo пеco dofo toxunduqlanni hcsabladi. Molum oldu ki, özlorinin ronglonmiş qaş vo qulaqlarına hom «toklikdo». hom do başqa meymunlarla birlikdo «torbiyə» olunmuş, Gellapin tennini ilo desok, «sosiallaşmış» şimpanzelər eyni dorocodo vo çox az halda toxunmuşlar.

218 \ Gellap bu cohoti miioyyon etdikdon sonra güzgülori yenidon ■elarda öz yerlərinə taxdi, meymunlann homin şəraitdo özlorinin ■glonmiş qaşları və qulaqlarına пеco dofo toxunduqlanni hesab-Bu zaman voziyyot koskin surotdo doyişildi: «toklikdə» böyü-meymunlar özlorinin ronglonmiş qaşlarına vo qulaqlanna ov-

1 qodor toxunduqlan halda, «sosiallaşınış» şimpanzelor daha toxunmuşlar. Beloliklo, aydin olmuşdur ki, guya «sosiallaşmış»

Bnpanze özünii güzgiidə tanımağa qabildir (?), toklikdo böyümüş ■npanzc iso qabil deyildir.

Gellapin oldo etdiyi bu faktlar öz-özlüyiindo maraqh olsa da, Ian monlik şüuru baxımından monalandirmaq birtoroflidir. Biz iq yuxanda qeyd etmişik ki, monlik şüırıı heyvanlara xas dcyil-

Gcllapin tocriibolorino bonzor ckspcrimcntlor 16-22 ayhq fcşaqlarla da aparılmışdır. Ana uşağın üzünü silorkon bannağı ilo un burnuna qırmızı rong vurur. Uşağı güzgünün qarşısında otur-İurlar. Əgor uşaq olini güzgüdoki şoklə deyil, öz burnuna vururdu-Ь, psixoloqlar bunu uşağm güzgüdə özünü tanıması olamoti hesab Idirdilor. Iksperimcnt prosesindo 16 ayhq uşaqlardan heç biri oli-■ burnuna toxundurmur. Halbuki 22 ayhq uşaqların hamisi olini burnuna toxundururdu. Bu faktlar başqa todqiqatlarla da tosdiq olu-fnir

Miioyyon olunmuşdur ki, uşaqlar özlorini giizgiido ilk dofo 18 i\lu| olanda tanıyırlar. Öziinü giizgiido tanimaq 20 ayhq uşaqlar Içiin artiq adi işdir.

Uşaqlarda idrak proseslori inkişaf etdikco, onlann özləri haq-^ındakı tosovviirlori do mürokkəbləşir. Nitqin rolunu bu baximdan jrtisusi qeyd ctmok lazimdir. Uşağın öz «mon»ini ifado etmosi nitqin inkişafı ilo bilavasito bağlıdır.

2 yaşında ıışaq toxminon 200 - 300 söz bilir. 3 yaşında onun foil lüğot ehtiyatı bir il orzindo toxminon 5 dofo artir: 1200 - 1500 •özo çatır. Uşağın nitqindo «Моп» şəxs ovozliyi daha geniş vo qrammatik cohotdon tamamilo diizgiin işlonmoyo başlayır.

Əgor, mosolon, 2 yaşına qodor uşaq xarici alom haqqındakı to-ossüratını öz yaşı iiçün tipik olan oyani-omoli tofokkiiriin montiqi-no miivafiq olaraq «Lalo qaçdı». «Lalə yıxıldı» kimi ifado cdirdiso, I \ asm əvvollorindon ctibaron «Моп qaçdım», «Моп yıxıldım» -dcyir.

Adın «Моп» şəxs ovozliyi ilo substantivloşməsi ıışaqlarda 219 mənlik şüurunun formalasması, xüsusilə onlann şüunında omərf gələn keyfıyyət dəyişikliklərinin (özünü başqalanndan forqləndij məsi, başqaları ilo miiqayiso etmosi və s.) todricon öz oksini nitq də tapması baxımından son dərəcə maraqlıdır. Bu əsasda da uşa[J] yaşhlarla qarşılıqlı münasibəti tədricən mürəkkəbləşir, onun da nışında şoxsiyyət amili miihiim ohomiyyot kosb etmoyo başl Balaca oğlan vo qıza elo golir ki, o, hor şeyi bilo bilor. Bu yaş döv ründə «Мэп özüm» uşağın on miihiim vo başhca tolobinə çevrilıı Lakin yaşlılar uşağın bu tələbino ohomiyyot vermodikdo, o, şıltaqj hq və tərslik etməyə başlayır ki, bu da «**3** yaş krizi» vo ya böhranH nın psixoloji mənzərəsindo osas yer tutur.

Yaş artdıqca. yaşlılann kömoyilo onlarda «həya zonalan» **(boJ** dənin başqalarından gizlədilən zonalan) haqqinda miioyyon tosəvJ vürlər əmolə gəlir. Sözlərə seçici miinasibot formalaşmağa başlaJ yır, onlar yaşlıların reaksiyası noticosindo «eyib» sözlorlo «cyib ol-тауаn» sözləri nisboton asanlıqla

forqləndirirlor. Balaca oğlan ve[1] qızlarda öz cinsləri haqqinda tosovvürlər fonnalaşmağa başlayır. d

Böyük məktəboqədor yaşlı uşaqlar artıq oğlan və qız anlayışlaJ ıından noinki geniş istifado cdir, hom do «Sən oğlansan, ya qız^ san?» - sualına daha doqiq cavab verirlər. Uşaqlann, demok olar ki, hamısında cinsin gcyim və bəzək xiisusiyyotlori, bir qismindo iso hotta fiziki olamotlori haqqinda nisboton doqiq tosovvürlər omola golir.

6 yaşında özünü göstərən miihiim xiisusiyyətlərdən biri uşaq-larda «bədənin sxemi» haqqinda təsəvvürlərin fonnalaşması ilo olaqodardir. Miioyyon edilmişdir ki, 6 yaşından sonra corrahiyyo yolu ilo bannağı, oli, ayağı vo s. kəsilmiş pasientlorin, demok olar ki, hamisi bodonin miioyyon bir hissəsinin çaımadığını duyuıiar. Halbuki 6 yaşına qodor barmagi vo ya oli kəsilmiş uşaqlarda, cləce do anadan barmaqsız, olsiz vo ya ayaqsız doğulmuş adamlarda belo bir duyğu müşahidə olunmur. Beloliklo do fantom duyğular 6 ya-şından sonra, yoni bodonin sxemi haqqinda tosovvürlor formala-şandan sonra omolo golir.

Bodonin sxemi haqqinda təsəvvürlər forınalaşdıqca uşaq özü-nü todricon ətraf mühitdən ayırmağa və özünü sanki kənardan gör-məyə, öziinii perseptual (başqaları torofindon qavranılan) obyekti kimi fərqləndirməyo başlayır.

Bu zəmindo uşağın davranışı nəzərə çaфacaq dorocodo dəyij şir və mürokkəbləşir. Onun fəallığı artir. Balaca oğlan və qız intu-

220 surotdo olsa **da,** başa **düşür ki,** o, özünü песо müşahido edirso, **a** adamlar **da** onu **elo** müşahidə edirlor. 5-6 yaşından başlaya-uşaqlaıda həya hissinin daha aydm şəkildə tozahiir etmosi **do, rinci** növbədə, onlann özlərini perseptual obyekt kimi fərqləndir-**si ilo** əlaqodardır.

Uşağın **özünü mohz** perseptual obyekt kimi fərqləndirməsi **vo Ldonin** sxeminin formalaşması onda həya zonalan haqqinda **to-**vvürlərin formalaşması üçün olverişli şoraiq yaradır. «Yaxşı nə-. pis nodir?» mövzusunda uşaqlarla apanlan söhbətlor onların 'vaftq tosovvürlərini daha da dəqiqloşdirir. Valideyn «Pahaпт y, eyibdir!», «Ога getmə, oğlanlar çimir!» kimi qısa, aydin, lakin osional boyalarla zəngin irad **və** tövsiyolərlə uşaqlarda yeni **Iməlo** golon həya hissino istiqamot verir. Bu zaman yaşlılar uşaq-I**ч т** diqqotini daha çox davranış **vo** roftann monovi toroflorino 4b edirlor. «Pahaпт gey, eyibdir!» omrinin oxlaqi monasi da **■nohz** bundan ibarotdir.

Uşaqlar öz horokotlorinin monovi torofini dork ctdikco, onlann başlılarla **vo** yoldaşlan ilo qarşılıqlı miinasibotlori daha da mürək-löbləşir. Onlann iinsiyyot **vo** roftan песо deyorlor, «monovi me-**Cirlarİa»** miioyyon olunmağa başlayır. Bu baximdan kiçikmoktobli yoşı dövründə miihiim dəyişikliklor baş verir.

Kiçik moktoblilərdo omolo gələn yeni xiisusiyyətlərdən biri refleksiya ilo bağlıdır. Onlar özlərinin fıkir **vo** oməllərinə bir növ lionardan baxmağa, **öz** horokot **vo** əməllorini başqalarının gözü ilo 'qiymotlondirmoyə başlayırlar. Bu əsasda **da** kiçik

moktəblilərdə fleksiya formalaşır. Refleksiya, artiq qeyd edildiyi kimi, özünüdorketmo prosesidir. Bu o demokdir ki, refleksiyanm yaranması ilo monlik şüurunun for-malaşmasmda kcyfıyyətcə yeni merhələ başlayır. Həmin mərhələ ио **kiçik** moktəbli yaşına təsadiif edir.

Rcflcksiyanın oməlǝ gəlməsi ilə kiçik moktobli özünün fıkir vo əməllorini obyektiv surotdo tohlil etmoyo başlayır. Onun başqa •damlarla qarşılıqlı münasibotlorinin xarakteri dəyişir. Bu baximdan qızlarda hoya hissinin özünoməxsus tozahiir formalan haqqin-Бa **V.** A. Suxomlinskinin müşahideləri maraqhdır. O, «Votəndaşm doğulmastv' kitabında yazır: «Qızların **vo** oğlanların cinsi yctişkən-liyinin eyni vaxtda başlamaması torbiyo işini hom **do** ona goro yüngülloşdirir ki, qızlar oğlanlardan utamrlar. Aşağı sinifdə uşaqlar yayda bir verdo çimiıdilor; gölün sahilində həvəslə qaçır, пот qumdan müxtoliJ' tikintilər qurur, suda oynayırdılar. Lakin qı üçüncü sinfı bitirdikdən sonra tokliyə can atmağa başladılar. O lanlar qızlann onlarla bir yerdo çimmək istəməmələrinin sobəb başa düşmürdülər. Oğlanlardan biri deyirdi: «Siz xudbinsir Qızlar cavab vcrmirdilor, yalnız gülümsəyirdilər. Sanki oğlanl həiə dərk etmədikləri şeyi onlar başa diişürdülər. Qızlarda analı miidrikliyinin məhz belə oyanması tərbiyəni asanlaşdınr.

Yeniyctməlik yaşında isə qızların oğlanlardan, oğlanların Г qızlardan utanması adi haldır. Bəs, bunu nə ilə izah etmək olar?!

Monlik şüuru sözün əsl mənasında yeniyetməlik yaşı dövründ fonnalaşır. Lakin o, birdən-birə əmolə gəlmir. Əvvolki yaş dövrlə^ rində körpə uşağın özünü güzgüdə tanıması, «bodəninin sxemini təşokkülü, refleksiyanın əmələ gəlməsi - bunların hamısı monlık şüurunun yeniyctmolik yaşı dövründo keyfıyyətcə daha yüksək in-kişaf mərhələsinə daxil olmasını sortlondirir.

Kiçik məktoblidən forqli olaraq ycniyctmədə özünə, öz şə həyatına, şəxsiyyətinin xüsusiyyotlorinə maraq yarandıqca, özün qiymətləndirmə tolobati, özünü başqaları ilo miiqayiso etmok mey li xiisusi mona kosb edir. Bunun da noticosindo yeniyetmə **ö** üçün öz «Mən»ini bir növ kəşf cdir. Mənlik şüurunun formalaş: ğa başlaması və inkişafı yeniyetmənin biitiin psixi həyatına, on? tolim foaliyyotinin xarakterino, ətrafdakılara münasibətinə, yaşlı lar, yoldaşları vo monsub olduğu kollektivin iizvlori ilə qarşılıqlı münasibətlərinə öz təsirini göstorir.

Yeniyetmədə mənlik şüurunun formalaşması onun öz davranı^ şını, özünün mənəvi keyfıyyətlərini, xarakter və qabiliyyətlorini dark etmosi ilo başlayır.

Ilk dövrlordə yeniyctmənin mənlik şüurunun əsasmı başqa^ adamlann - yaşlıların (müollim, valideynlor və qonşuların), коПеЦ tiv iizvlorinin, yoldaşlarının onun haqqındakı mülahizəlori təşküj edir. Yaş artdıqca yeniyctmə öziinün şəxsiyyətini müstoqil tohlil etmoyo və qiymətləndinrıəyə başlayır. Bu baximdan ycniyetmənin, başqalarının və özünün qiymotləndirmə meyarlarına,

oxlaq normalanna yiyələnməsi onda mənlik şüurunun fonrıalaşmasında mühüm ohomiyyot kosb edir.

Ycniyetmonin öz şəxsiyyətini dork etmosi tədrici xarakter da-şıyır. O, ovvolco tolim foaliyyotinin icrası ilə bağlı olan keyfiyyət-ləri (oməksevorlik, təkidlilik, diqqotlilik, soy), sonra başqa adamlara miinasibotlori ifado edon keyiiyyətləri (yoldaşlıq hissi, həsiıq, təmkinlik, tərslik), sonra isə özünə münasibəti ifado edən yfiyyətləri (təvazökarlıq, özüno tənqidi yanaşmaq, yaltaqlıq, lov-ıq) və nəhayət, şəxsiyyətin çoxcəhotli münasibətlərini ifado on miirəkkəb sintetik kcyfiyyətlori (şəxsi ləyaqət, şərəf hissi, nsipiallıq vo s.) dork etməyə başlayır. Ycniyctmənin mənlik şüurunun xiisusiyyotlorini aydınlaşdırar-ILÜII bir cohoti aynca qeyd etmok lazimdir. Yeniyetməlik yaşı döv-fftndə özünüdərketmə tolobati xiisusi mona kosb ctso do, onun özü ^aqqındakı obyektiv biliklərinin səviyyəco aşağı olmasi diqqoti telb edir. Yeniyctmənin bir çox hallarda özünün şoxsi keyıiyyətlə-hni diizgiin tohlil cdə bilməmosinin köklərini, birinci növbədə, mohz burada axtarmaq lazimdir. Bu osasda da bozon ycniyetmonin iddia soviyyosi ilo kollektivdoki real mövqeyi arasinda, özünə mü-nasibəti ilo başqa adamlann - yaşlıların vo yoldaşların ona miinasibot i arasinda ziddiyyətdən nəşot edon münaqişələr meydana çıxır.

Yeniyetmə öz davranış vo xiisusiyyotlorini dork etdikco, onda ozünütorbiyə tolobati yaranir ki, bu proscsdo do ayird edilmiş nii-mutio vo oxlaqi etalon miistosna rol oynayir.

İlk gonclik yaşı - monlik şüurunun yaranmasının tamamilo xiisusi morhələsini təşkil edir.

Yuxarı sinif şagirdləri hoyati ohomiyyoti olan miixtolif suallar-la rastlaşırlar: «Məп kiməm?», «Monim dünyada yerini nədən iba-rotdir?», «Məпə ətrafdakı adamlar пeco yanaşırlar?», «Moп özüm adamlara пeco yanaşıram?». Bu vo başqa suallara cavabın axtanl-masi gone oğlan vo qızların özünü şəxsiyyət kimi dork etmosi, ozii-DÜ tosdiq etmosi prosesino çevrilir.

§ 2. Mən - obraz

Moп - obrazın əsasını insanin özü haqqinda biliklori toşkil edir. I akin bu biliklor insan üçün hcç do adi xarakter daşımır. Onlar insanin özünə munasibotini ifado edir. Mon obrazin psixoloji baximdan ohomiyyoti do mohz bundan ibarotdir.

Mon - obraz mürəkkəb hadisodir. Golin, gone oğlan vo qizla-ra belo bir tapşırıq verək: özünü 20 sözlə səciyyələndir. Görəsən, onlar bu adi tapşırığı asanlıqla icra edo biləcəklonni? Təcrübə gös-lorir ki, gone oğlan vo qizlann bir çoxu bu zaman edddi çotinliklo rastlaşrrlar. Onlann bir çoxu 7-12 sözdən sonra bilmirlor ki, no ct-ainlor. Bu o demokdir ki, gone oğlan vo qızların özləri haqqındakı

223 təsəvvürləri bir çox hallarda mohdud xarakter daşıyır, hətta bəz onlarda müəyyən ziddiyyətlər də özünü göstərir.

İnsanda eyni vaxtda üç «Moп - obraz» «real mən», «idcal mən» və «sosial mən» mövcuddur.

«R e a 1 m ə n». İnsan indiki anda özünü necə təsəvvür edir? özünün qabiliyyətlərini, rollannı, statusunu necə qavrayır? O, oslindo necə adamdır? «Real mən»in mozmununu həmin suallar təş-kil edir. Bu zaman insan özünə öz gözüylo baxır. O, özünün «real-mən»i ilə fəxr edə bilər; insanin özü haqqındakı bu obrazı başqa adamlardan gizlətməsi də mümkündür. Bozi hallarda isə «real mən» ətrafdakı adamlann insana verdikləri qiymətlərə uyğun gəl-mir.

«I d e a 1 m ə n». Hor bir insanin «real mən»indən başqa həm də «ideal mən»i vardır. İnsan özünü necə görmək istəyir? Hansı keyfiyyətlərə yiyəlonmoyə çalışır? «İdeal mən»in məzmununu bıı suallara əsason sociyyəlondirmok olar. Admdan göründüyü kinıı. «ideal mən» insanin özü haqqinda ideallan ilə bağlıdır. Onun psı xoloji baximdan mənası da, birinci növbədə, bundan ibarətdir: insan öz «ideal mən»ini həyata keçirmək üçün yollar axtarır vo bu sahodo böyük soy göstərir. İnsan özünütərbiyə ilə məşğul olarkən adoton özünün «ideal mon»indən çıxış cdir.

İnsanın şəxsi keyfıyyətləri çoxdur. Görəsən, bunlann hamısı onun «ideal mən»ində oks olunurmu? Yox. Hər bir insanin yüksək qiymətləndirdiyi müəyyon keyfıyyətlər vardır. «İdeal mən»do məhz bu keyfiyyotlor əks olunur. Tosadüfi deyildir ki, insan özünü-tərbiyə ilə məşğul olarkən də özündə hor hansı bir keyfıyyəti deyil, mohz yüksək qiymətlondirdiklori keyfiyyotlərin formalaşması-na xiisusi diqqət yetirir.

«S o s i a 1 m ə n». İnsan həmişə özünə başqalarının göziiylə baxır. Başqa adamlar onu пeco görürlor? O, özünü başqa adamlara пeco göstormək istoyir? Necə horokot etso, başqa adamlar onu yax-şı adam vo ya mütoxəssis (müəllim, çilingər, həkim və s.) kimi ta-nıyarlar? Bu üç sual yaşından asılı olmayaraq insan üçün böyük ohomiyyoto malikdir. Axı, bizim hor birimiz insanlarm icorisindo yaşayırıq vo istor-istəməz özümüzə onlann gözüylo baxmalıyıq. Insanlann qarşılıqlı sosial tosiri prosesindo «sosial mən»in ohomiyyoti do mohz bundadır.

Insan başqa adamlarla iinsiyyoto girorkon adoton özünün «so-sial mən»indən çıxış edir: o, həmişo özünü başqa adamlara yaxşı ofdən göstərməyə çalışır, özünün «pis əməllərini» bclə müxtə-f ycdlarla pərdələyir; psixoloji «maskalardan» da bu məqsədlə is-"adə edirlor.

İnsanın «real mən»i onu no dorocodo tomin cdir? Ətrafdakı ımlar onu no dorocodo toqdir cdir vo ya boyonirlor? O özünün r hansi bir kcyfıyyotini başqa adamlardan no dorocodo gizlotmo-yo çalışır, o, özünü başqa adamlara пeco (tutaq ki, yaxşı adam, osl müollim, elm adami vo ya varh adam) kimi göstərmok

istoyir? Bu luallan izah etmodon insanin «sosial mon»inin mozmununu aydin-l.işdırmaq olmaz.

Psixoloji planda real, ideal, sosial «Moп» birlikdo mövcuddur. < Mar bir-birlorini bir növ tamamlayır vo zənginləşdirirlər. Lakin bozon real, ideal vo sosial «Mon»lor arasinda köklü ziddiyyotlor do mıışahido olunur. Əgər «real mən» «ideal-mən»ə uyğun golmireo, mesial mon» «real mon»i gizlotmoyo xidmot cdirso, insanm özü haqqinda tosovvürlərində özünəməxsus çotinliklər meydana çıxır. lick) hallarda insan adoton refleksiya yolu ilo bu uyğunsuzluqlan tohlil edir, bir növ onlann hamisi üçün «ümumi тoxroc» taparaq nımafiq ziddiyyətləri aradan qaldırır. Bozon do bu cohot ona mii-.-•>sv>r olmur. Xalq ifadosi ilo dcyilsə, «öz hoqiqi sifotini, simasim biiruzo verir». Yoni psixoloji maska insanin hoqiqi sifotini heç do lıonıişə pərdələyə bilmir.

«Moп - obraz»ın formalaşması dialektik prosesdir. O, muxtolif ımıllorlə şərtlənir. İnsanda özü haqqinda təsəvvürlərin formalaş-masında horokot vo görmə duyğuları miihiim rol oynayir. insamn o/ünü qavramasimn tosirli vasitosi kimi güzgünün ohomiyyotini ■yd etmomok olmaz. Lakin «Moп - obraz»ın formalaşmasının •sas monbəyini başqa adamlar - yaşlılar, həmyaşıd oğlan vo qız-lar təşkil edirlor. K. Marks göstərirdi ki, «...insan olindo giizgii ilo vo «Moп тoпoт» deyon fixteçi filosof kimi doğulmadığına göro, o, ovvolco güzgüyə baxınmş kimi başqa adama baxın>.

İnsan başqa adamlar vasitosilo kişilik, qadınlıq, monovi gozol-lik vo s. haqqındakı etalon vo stcrcotiplərə yiyəlonir, başqa adam-lan vo özünü qiymotlondirmoyi öyrənir.

/4 §3. Özitnüqiym.ıtLmdiınıo Иищшаа

Özünüqiymətləndirmo tennini iki sözdən - özünü və qiy ləndinnə sözlərindən omolə gəlnıişdir. Onun psixoloji mənası dındır: söhbət insanin özünə vcrdiyi qiymətdon, özünün ob; qiymətlondinnəsindən gcdir.

İnsanın özü haqqındakı təsovvürlərinin formalaşması bilav tə özünüqiynıətlondinnə ilə bağlıdır. İnsan özü özündə hansı **ce«** hətlori qiymotlondirir? Onun üçün bir insan kimi miihiim olan **hor** şeyi: özünün qabiliyyətlorini, mənəvi keyfıyyotlorini, omollorini, öz imkanlarını vo perspektivlərini, özünün qarşılıqlı miinasibotlori-ni, qmp və kollektivdə, başqa adamlar icorisindo tutduğu ycri qiymotlondirir vo s. Bununla yanaşı miioyyon hoyati situasiyalarda, xüsusilo ailodo vo kollcktivdo insan öz üzorino mosuliyyot götiirüb miihiim biraddım atdıqda, konflikt şoraiti yarandıqda vo s.-do özünüqiymotləndirmə xiisusilo miihiim ohomiyyot kosb cdir. Aydin mosolodir ki, özünüqiymətlondirmo miirokkob prosesdir: o, öziinü-miişahido vo özünütohlil yolu ilo lonnalasir, bu zaman insan özüno adoton başqa adamlann göziiylo baxır, bir qayda olaraq. özünü on-larla miiqayiso edir.

Psixoloji cksperimentlordo bu cohot həmişə aydin nozoro car» pır. Belo ckspcrimentlordon biri ilo tanış olaq. Tutaq ki. iki miixtolif zavodda bir neço mühondis ştatı boşdır. Homin vəzifəni tutmaq üçün birinci zavodda 5 nəfər - A., S., Ş., V. vo N., ikinci zavodda iso 4 nəfər-Q., P., Ə. və M. orizə vcrmişdilor. Gone miihondislo-ro ovvolco miioyyon blanklar vcrilir vo miivafiq suallara cavab veflj mok toklif olunur. Suallar clo tərtib olunmusdur ki, onlara cavab veronlor oslindo özlərinin miioyyon keyiiyyotlorini qiymotlondirir-lər.

Eksperiment iki variantda -1-ci zavodda 1 variantda, 2-ci zavodda II variantda apaпhr.

Aşağıda homin variantlar nəzərdon keçirilir.

Gone mühondislər T.-ni (I variant) və İ.-ni (II variant) gördiik-dən sonra onlann özlərino vcrdiklori qiymotlor dəyişiləcokdirmi? Eksperimentin osas

moqsodi do mohz homin mosoloni aydınlaşdır-maqdan ibarot idi. Bunun iiciin gone mühondislorin T.-ni vo İ.-ni görmomişdən ovvol vo görəndon sonra doldurduqlan özünüqiy-motlondirmo blanklarmi bir-biri ilo miiqayiso ctmok lazimdir.

1 variant:

a) A. vo başqaları qobul otağında otunnuşlar;

b) otağa T. adli bir nofor daxil olur. Gone miihondislo-ro onu toqdim cdib deyirlor ki, T. do boş olan miihondis vozi-fosini tutmaq istoyir: T. yaxşı gcyinmişdir. Özünii məğrur aparır, əlində təzə diplomatı var idi, zahirən çox təcrüboli və ağıllı mühəndisə oxşayırdı.

v) bundan sonra bir boha-пө gətirib A. vo başqalarına əvvəlki özünüqiymotlondir-mo blanklarını yenidon dol-dunnaq toklif olunur.

II variant:

a) Q. və başqaları qobul otağında oturmuşlar;

b) otağa İ. adlı bir nəfər daxil olur. Gone mühəndislo-rə onu toqdim edib deyirlor ki, İ. do boş olan miihondis vəzi-fəsini tutmaq istoyir. İ. nimdaş kostyum gcyinmişdi, köynəyi və ayaqqabıları çirkli idi. Əlində səliqəsiz biikülmüş ka-ğızlar var idi. Zahiron mühon-diso oxşamırdı.

v) bundan sonra bir bəha-no gotirib Q. və başqalarına əvvəlki özünüqiymətləndir-mo blanklarmi yenidon dol-durmaq toklif olunur.

Tanış olduğumuz mctodika ilo aparılmış psixoloji eksperiment •sash surotdo göstərirdi ki, T.-ni (I variant) görən konc miihondis-lur ikinci dofo blankları doldurarkən özlorino əvvolkinə nisboton •sağı qiymotlor vermişlər. Halbuki İ.-ni (II variant) görəndən son**ra** iso gone mühondislər özlorini daha yüksok qiymotlondirmişlor.

Miioyyon edilmiş bu eksperimental faktın mənası aydındır. In-wnlar qiymotlondirmo zamani özlorini kiminloso miiqayiso edirlor. Başqa adam bu zaman bir növ etalon rolunu oynayir. Hoyati misal-lar da bunu siibut cdir.

15»

Golin, indi do insanin özüno vcrdiyi qiymotlorin xarakterino diqqot yetirək: özünüqiymotlondinnə zamani qiymotin muxtolif ftövlərindən - oxlaqi, estetik, intellektual, emosional vo s. qiymot-lordon istifado olunur. Lakin biitiin hallarda onlann icorisindo emotional qiymotlor osas yer tutur: oxlaqi qiymot do, intellektual qiymot do özünüqiymətləndinno soviyyosindo emosional çalar kosb ©dir. Özünüqiymətlondirmə, hor şeydən ovvol, özünüsevmə, özü-n.mörmət, öz ləyaqətini saxlamaq vo s. kimi hisslərlə çulğaşır. yoni cmosional qiymətləro osaslanır. Bu onunla bağlıdır ki, özünüqiy-ınotlondirmə soviyyosindo qiymətvcrən vo qiymotlondirilon eyni bir adamın şəxsindo birloşir: mon - mono qiymot vcrir. Bu zaman insan hətta miioyyon obyektiv mcyarlara əsaslansa belo öziinüqiy-tnotləndinnədə subyektiv amillor əsas yer tutmağa başlayn Atalar sözlərində özünüqıymətlondirmonin bu xüsusiyyoti doqiq ifadə olunmuşdur: «Öz gözündə tiri görmür, başqasının gozündo tiikü se-ein>, «Hec kos öz ayranma tırş demoz». Bu o demokdir ki. özüno-tərbiyonin səviyyəsi insanin özüno tonqidi yanaşıb-yanaşınamasın-dar, özüııo qarşı tələbkar olub-olmamasından bilavasito asılıdır.

Özünüqiymətləndirmə sistemini tohlil edorkon aşağıdakı **cəJ** hətlori xüsusilo nozoro almaq lazimdir:

a) özünüqiymətləndirrnə prosesindo «real ınon» obra/ı ilo «ideal mon» obrazının miiqayiso edilmosi miihiim rol oynayir. Onlann bir-birino uyğun golmosi psixi sağlamlığın miihiim şərtidir. Miioyyon e hlmişdir ki, insamn «real mon» obrazi ideal mon» ob-razma miivafiq olduqda. o, adoton, özünü yüksək qiymətlondiıir. İnsan bu iki miihiim xarakteristika arasinda uçurum hiss etdikdj iso, özünü adoton aşağı qiymotlondirir. Bozon belo hallarda insanin ÖZÜ öz gözünde hörmotdon düşür:

b) insan özünün hor hansi bir keyfiyyotini qiymotlondirorkon, onun yaxşı vo pis kcyfiyyət oldugunu пeco miioyyon edir? Lap ki-C'k yaşmdan uşaqlara öyrədirik ki, «Yaxşı nodir, pis nodir?». insan özüno qiymot verondo bu tosowurlordon etalon kimi istifado etmoyo baslayir: ogor etdiyi horokotlor «yaxşı» ctalonuna uyğun golir-so, onlan miisbot, «pis» etalonuna tıyğun golirso monfi qiymoilon-dirr. Yaş artüıqca, insanin sorvot meyllori formalaşır, ideallarımn xarakteri doyişir vo buna miivafiq olaraq onun ctalonlar sistemi mü-rokkobloşir Bi/ hor hansi bir adamın özünii пeco qiymotlondirdi-yini aydınlaşdırmaq üçün onun özüııü hansi etalonla tutuşdurduğu-ru. özfino hansi ctalona osason qiymot verdiyini bilmoliyik. Bu yolla biz hom do onun «idcal mon»inin mozmununu tohlil ctmok im-kani oldo edirik. Çünki miivafiq ctalonlar «ideal mon»do xiisusi yer tutur;

v) insanin özünəməxsus qiymotlor sistemi vardir. Bir torofdon, insan özü-özünü qiymətləndirir, digor torofdon, onun davrams vo rəftarı monsub olduğu

qrup torofindon qiymotlondirilir. Bundan başqa, adam bu vo ya digor torzdo horokot edorkon otrafdaki adamlann, o cümlo ion iş yoldaşlarının vo dostlanmn onu пeco qiymot-londirocoklorini nozoro ahr. Buna gözlənilən qiymotlor deyilir Qrupun şəxsiyyəto vcrdiyi qiymətlorlo g ö z l ə n i l ə n q i y - Ш o t 1 o r bir-biri ilo vohdotdo olsa da. onlan eyniloşdirmək olmaz. Qrupun şəxsiyyəto vcrdiyi qiymot r e a l q i y m o t d i r .

Özünüqiymotləndinnə muxtolif iisullarla öyronilir. Mosolon. şegirdlərə özlərini sorbost surotdo tosvir etmok toklif olunur, yaxud onlara miioyyon qiymotverici hökmlor yazılmış voroqolor vc-rilir: bu zaman şagirdlərə onlann zahiri görkemini vo ya hıss1ərini 11 ado edon vərəqələri qnıplaşdınnaq toklif olunur. Şagirdlərin öz-lerini sociyyolondirmosini nozordo tutan muxtolif öziinüqiymot-londinnə şkalaları vo omsallan da molumdur. Bu moqsodlo miioy-prj sifot - sözlordon istifado olunur. Bozon şagirdloro, mosolon, işağıdakı cavablardan birini seçmək toklif olunur:

- mon on yaxşı şagirdlordən biriyom;
- monim qabiliyyotlorim orta soviyyodon yiiksokdir;
- monim qabiliyyotlorim orta soviyyododir;
- monim qabiliyyotlorim orta soviyyodon aşağıdır;
- mon az qabiliyyotli şagirdlordon biriyom.

Bozi todqiqatlarda eksperimental tapşırıqlardan istifado edilir. Şagirdlərə ayn-aynhqda bclo bir suala cavab vermok toklif olunur: lapşırığı icra edo bilocoksonmi? Bu zaman hansi bal ala bilorson? Bundan sonra aşağıdakı sual verilir: bos sənin sinif yoldaşlann, mosolon, Mommod, Sevil vo başqaları bu tapşınqlann öhdosindon goto biləcəklonni? (Bu zaman şagirdin özüno verdiyi qiymollorlo onun yoldaşlanna vcrdiyi qiymotlorin olaqosi miioyyon olunur.)

Bir cox todqiqat mctodikalannda şagirdlorin özlərino verdiklə-ri qiymotlor obyektiv molumatlarla - fızioloji göstəricilər, imtahan-lann real noticolori, psixoloji testlor vo qrup qiymotlorinin yckun-lan, zoruri hallarda iso ekspcrt qiymotlori ilo miiqayiso edilir.

Psixoloji todqiqatlar özüniiqiymotlondimıonin üç soviyyosini müoyyənloşdinnok imkanı vcrir. A d c k v a t ö z ii n ü q **i** y -pel 1 o n d i r m o d o şagird öziiniin ayn-ayn keyfiyyətlərini osason diizgiin qiymotlondirir. Tutaq ki, onun qabiliyyoti «10»-a borabordir. O, özüno «10» qiymot vcrir. Q e y r i - a d e k v a t y u x a r i q i y m o t l o r - **şagird** ö/üniin ayrı-ayrı keyfıyyotlə-rıni olduğundan yiiksok qiymotlondirir. Tutaq ki, onun qabiliyyot-lori «10»-a borabordir. O, özüno «15», bozon 20, hotta daha yiik-sok. mosolon, 50 qiymot verir. Qeyri-adekvat aşağı qiymot - şagird dzünün» ayn -ayn kcyfiyyotlorini layiq oldıığundan aşağı qiymotlondirir. Tutaq ki, onun

15»

qabiliyyotlori «10»-a borabordir o, özünə «5», bozon 7, hotta daha aşağı, mosolon, 3 qiymot verir.

Əgor şagird özünə adckvat qiymət verirso, onu daha da möh-kəmləndirmək lazimdir. Şagirdin özünə qeyri-adckvat qiymotlor verməsini şərtləndirən amillori müəyyənləşdimıək və aradan qal-dınnaq lazimdir. Ailonin tipi (uğurlu və ya uğursuz, tam - nata-mam, çoxuşaqlı -- təkuşaqlı və s.), ailə münasibətlorinin xarakteri, tərbiyə üslubu (avtoritar və ya dcmokratik), sinif kollcktivində şa-girdin mövqeyi, onun fiziki vo psixi inkişaf səviyyəsi - bunların hamisi özünüqiymətlondinnəyə miihüm təsir göstorir vo onun adck-vatlıq dorocəsini miioyyon cdir.

Ozünüqiymotlondirrnonin böyük ohomiyyoti vardir. O, insanin davranışının tonzim olunmasında miihiim rol oynayir. İnsanın baş-qa adamlarla qarşılıqlı miinasibotlori, onun öz uğurlarına vo uğur-suzluqlarına münasibəti, ayn-ayn hoyati situasiyalarda davranış ve roftarı özünüqiymətlondirmədən asılıdır. Başqa sözlo, özüniiqiy-motlondirmo insanin foaliyyotinin somoroliliyino vo onun bir şox-siyyot kimi inkişafına miihiim tosir gostorir.

£ 4. Ö:,üniiqiym,ıtl,mdirmə və iddia səviyyəsi

Holo XIX osrin sonlarında özünüqiymotlondirmənin şoxsiyye* tin iddia soviyyosi ilo bilavasito olaqodar olduğunu göstərən та» raqh faktlar miioyyon edilmişdi. 1890-cı ildo U. Corns hom faktlan aşağıdakı orijinal diisturla bclo ifado etmişdi:

$$\text{Özüniiqiymətlondimıə} = \frac{\text{müvofToqivyot}}{\text{ıddıa}}$$

Düsturdan göründüyü kimi, özünüqiymətlondinrıonin səvi si iki mühüm amilin - müvəffəqiyyət və iddianın qarşılıqlı əlaqefl ilo şortlonir. Bos, insanin özünü yüksək qiymətlondirnıosi nodoa^ asılıdır? Formıılda bunun faktik olaraq iki yolu göstərilir. Biz orM moktəbin riyaziyyat kursundan bilirik ki, kəsrin qiymotini aitirmai iiciin ya onun surotini böyiitmok, ya da moxrocini azaltmaq lazinq dir. Özünüqiymotlondirmo fonnulunu bu baximdan nozordən kij çirsək aydin olar ki, insan özünü yiiksok qiymotlondirmok **iiciin** bi halda kosrin surotini artırmalıdır, yoni soy göstərmolı vo miivofTd qiyyot oldo etmolidir, başqa halda iso kosrin moxrocini kiciltiruiM dir, yoni iddia səviyyəsini aşağı salmalı vo özünün on kicik miivofl foqiyyotini belo diizgiin qiymotlondirmolidir.

XIX osrin sonlarında özünüqiymətlondirmo ilo mii\ offoqiyyfl

 to iddia arasındakı asılılıq holo eksperimental surotdo öyrənilmo-mişdi. U. Cems bu asılılığı intiutiv surotdo tapmış vo onu iimumi pokildo ifado etmişdi. Psixologiyada bu problem eksperimental su-fOtdə XX osrin 30-cu illərindon öyronilmoyo başlanıhnışdır.

İddia nodir? Onun miivoffoqiyyotlo no kimi olaqosi vardir? Bu bmıyyətlor özünüqiymətlondirməyo пeco tosir gostorir?

Golin, ovvolco bir Azorbaycan atalar sözünü xatırlayaq: «Aşa-|ını boyonmir. yuxanda ycri yoxdur». Boyonmomok sözünə diqqot Win: problemin mahiyyotini bu ifado çox doqiq oks etdirir.

30-cu illorin ovvollorindo motivasiya mosololori psixologiyada Jaha çox aktualhq kosb edirdi. Bu sahodo eksperimental todqiqatin aparan alimlorin diqqotini maraqh bir fakt colb ctdi: adamlar öz-l.'imın uğurlarına vo ya uğursuzluqlarma eyni miinasibot boslomir-llor. Bir ckspcrimentlo tanış olaq: xiisusi lento borkidilmiş domir brmaqlar divar boyu miioyyon siirotlo horokot cdir. Tocrübodo iş-llrak edon adamlara 16 halqa vcrilir. Onlar miioyyon vaxt orzindo kalqalan qannaqlara atmahdirlar. Adamlann bir qismi eyni notico-|i oldo etdilor: 16 halqadan 10-nu qarmağın iizorino ata bildilor. Lakin bu zaman onlann oldo etdiklori eyni noticoyo miixtolif mii-hsibot bosləmosi fakti miioyyon edildi: adamlann bir qismi sevi-ə öziindon razı olduğunu bildirir, digor qismi iso özündon na-'a/ı göriinürdü. Bu o demokdir ki, eyni bir obyektiv noticoni (16 Iqadan 10-nu ata bilmok) bir adam özii üçfın miivoffoqiyyət, baş-birisi isə uğursuzluq kimi qiymotlondiro bilor. Bundan başqa, ni bir nəticənin bir şoraitdo müvoffoqiyyot, başqa bir şoraitdə iso 4\,>ffoqiyyətsizlik kimi qiymətlondirilmosi mümkiindür. Bu ' tlan no ilo izah etmok olar? Eksperiment prosesindo adamlar öz qarşılarına konkret moqsod rWİar: onlar bu moqsədə miivafiq olaraq miioyyon notico oldo (nwyo çalışırlar.

Beloliklo, biz ekspcrimentdo iki komiyyotlo: a) adamin oldo ct-***İ*** I s t ə d i y i notico vo; b) faktik olaraq o l d o e t d i y i no-• ilo rastlaşırıq. Mosolon, qarmaqlara 16 halqa salmaq istoyir i), halbuki ona verilmiş vaxt orzindo ancaq 10-nu ata bilir (B).

Foaliyyotin noticosi, yoni uğıırlu vo uğtırsuz olmasi da bu iki miyyot - A (adamin oldo etmok istodiyi notico) vo B (faktik ola-I oldo etdiyi notico) arasmdaki nisbotlo miioyyon olunur. Psixo-lyada homin faktlan tohlil ctmok, xiisusilo adamlann öz uğıır-П vo uğursuzluqlarına münasibətlorini xarakterizo etmok iiçün

 yeni termindən - i d d i a s ə v i y y ə s i terminindən istifı olunmağa başlanddı.

Bu sahədə apanlan todqiqatlar əsasında iddia səviyyəsi anla şı daha da dəqiqləşdirildi, iddia səviyyəsi ilə yanaşı gözlomə **soı** viyyəsi də fərqləndirildi.

İddia səviyyəsi gözləmə səviyyəsi ilə qarşılıqlı surətdə əlaqo-dardır. Lakin onları eyniləşdirmok olmaz.

Müasir təsəvvürlərə görə, gözləmə səviyyosi insanin əldo etmok istədiyi notico (moqsod) ilo miioyyon olunur. Halbuki iddiı səviyyəsi insamn oldo etdiyi

nəticəyə miinasibətində ifado olunur. O, oldo etdiyi nəticəni boyonir - yoxsa boyonmir, notico onu tomin edir - yoxsa etmir - iddia soviyyosini bu suallarla xarakterizo ctmok olar.

Miioyyon edilmişdir ki, eksperiment zamani adamlann oldo el-diklori notico öz-özlüyündə holo müvəffoqiyyət vo ya uğursuzluq kimi nəzərdən keçirilo bilmoz, hor hansi bir adamin özü haqqinda-kı təsəvvürlorindən, özüno vcrdiyi qiymətlərdən vo s. asılı olaraq bu vo ya digor notico miivoffoqiyyot vo ya uğursuzlııq kimi qiy-motlondirilir. Adi bir misal göstərək: iki adam tosovviir edin. Onlardan biri uzununa tullanmaq üzrə respublika çempionudur, o bin iso holo özünü yarışda sınamamışdır. Onlardan hor ikisi, tutaq ki, yanşda eyni nəticəni göstərmişdir: 6 m. uzununa tullanmışdır. Gö-rəsən, bu nəticəni onlann hor ikisi eyni dorocodo qiymotlondiro-cəkdinni? Şübhəsiz ki, yox. Çempion üçün homin notico uğursuz-luq, gone idmançı üçün böyük müvəffəqiyyətdir.

Adamlar bu vo ya digor noticoni miivoffoqiyyot vo ya uğursuz-luq kimi qiymotlondirondə tapşırığın asan vo ya cotin olmasim, onun hansi şəraitdo icra olunduğunu da nozoro alirlar. Bir eksperiment zamani adamlar miioyyon bir qıcığa siirotlo cavab vermoli idi-lor. Bunun **iiciin** 60 saniyodon az vaxt verilmişdir. Adamlann çoxu tapşırığı ycrinə yetirə bilməsə do, onlar bunu özləri üçiin uğursuz-luq kimi qiymətləndinrıirlər. Başqa bir halda həmin tapşırığı icn ctmək üçiin vaxtı məhdudlaşdınrıadılar. Təcrübədə iştirak edonlo-rin birçoxu tapşınğı, tutaq ki, 1 dəq. 30 saniyə icra etdilor. Bozilori iso buna 2 dəqiqədən cox vaxt sorf etdilor. Miioyyon olundu ki, sonuncular tapşırığı icra etsolor do, çox vaxt sorf ctdiklorinə göro bunu özlori üçün miivoffoqiyyot hesab ctmirlor.

Bir maraqh fakti da aynca qeyd ctmok lazimdir. Eksperimental surotdo miioyyon olunmuşdur ki, insan miivoffoqiyyot oldo etdik-

L, onun iddia səviyyəsi yüksəlir, uğursuzluqdan sonra iso iddia so-Kyəsi aşağı düşür. Bunu tosdiq edon çoxlu hoyati misallar da gös-,nok olar. Elo uzağa getməyib, tələbo həyatını götürək. «3» vo I» qiymətlərlə oxuyan təlobo növbəti semestrdo dalbadal iic im-Jiandan «5» qiymot alarsa, sonuncu imtahandan «4» qiymot alan-I qam qaralir vo oksino, I kursda əlaçı olmuş tələbə növbəti ses-lyada ilk imtahanlardan «3», «4» vo «3» qiymotlor alanda, sonun-ımiahanda qarşısına heç də «5» almaq moqsodi qoymur. Holo 30-cu illorin əvvəllərində iddia səviyyəsi sahosindo apa-n ilk eksperimentlər böyük marağa səbəb oldu: miixtolif ölkə-J ə yeni todqiqatlar aparılmağa başlanıldı. On başlıcası iso ondan roidir ki, todqiqat metodlari daha da təkmilləşdirildi vo bir sira l faktlar oldo edildi.

Şagirdlərin iddia soviyyosini öyrənmok üçün yeni todqiqat теки ıişlonildi. Onlardan biri ilo tanış olaq. İyirmi zərf götürüb on-I nömrəloyirlər. Hor zorfo 2 misal vo bir mosolo yazılmış vərəq-|»ı qoyurlar. Bu zaman asandan çətino prinsipi osas götüriilür: bind zorfo qoyulmuş misal vo mosololor on asan, 2-ci zorfo nisbo-1 çotin, sonraki zorfloro daha çətin, 20-ci zorfo iso on çotin misal mosolo qoyulur. Zorflor stolun üstünə elo düzülür ki, onlann surindəki nömrolor şagirdlor torofindon aydin oxunsun.

Miiollim misal vo mosololorin tərtibi prinsipini aydınlaşdırır: sagirdlori 1-ci, 10-cu vo 20-ci zorfo qoyulmuş bir misal vo ya Bsolo ilo tanış cdir. Şagirdlər bilirlor ki, 1-ci zorfdoki misal vo •solo on asam, 20-ci zorfdoki iso on çətin misal vo mosolodir. Bundan sonra şagirdlərə belo bir tolimat verilir: sizin hor biri-\h iiç zərf götürüb onlardakı misal vo ya mosoloni holl etmolisiniz. Ill zaman iddia səviyyosi aşağı olan şagird ovvolco, tutaq ki, 1-ci li götürür, onu asanliqla holl cdəndo 7-ci zərfı götürür, onu holl In bilso, artiq 8 vo ya 9-cu zərfı deyil, 14-cü zərfı götürüb müva-lq misal vo mosoloni holl edir.

İddia səviyyəsi yuxan olan şagird iso 1-ci zorfi deyil, birdon-ko 16-ci zərfı götüriir, onu holl edo bilmodikdo 7-ci zorfi götürüb Lll edir, bundan sonra iso... 11-ci zərfı götürür.

Golin indi do şagirdlərin zorfləri hansi ardıcıllıqla götiirdüklo-***mo*** diqqot yetirok.

1-ci şagird: 1,7, 14. ^ 2-ci şagird: 16, 7, 11. 1-ci şagird no üçün ovvolco 1-ci, sonra 7-ci, daha sonra 14-cii

233 zərfı, 2-ci şagird isə ovvəlcə 16, sonra isə 7 və 11-ci zorflori götüfi dü? 1-ci zərfdəki misal və ya məsələnin həlli onu tomin etdimi?l| ci zərfdəki misal və ya məsələni həll edə bilməməsi ona пeco tajl sir etdi? Eksperiment zamani bu sualların aydınlaşdırılması girdlərin gözləmə və iddia səviyyələrini müəyyənləşdirmok inıka-nı vcrir.

Qarşıya sual çıxır: bu məsələlərin aydmlaşdıılması /omridır* mi? Onlann tohlili no kimi praktik ohomiyyoto malikdir? MəsəlİJ nin do kökü mohz bııııdadır.

Insamn iddia soviyyosinin yiiksok vo ya aşağı olmasi, bir ton don, onun özü haqqındakı tosovviirlorindo, digor torofdon iso bad qa adamlara miinasibotindo oks olunur. Bir halda o, «Babam mono kor - dcdi, golib-gcdəni vur- dedi.» mövqeyindo dayanır, пeco dc-yorlər «Yctənə yetir, yetməyənə daş atır.»; başqa bir halda iso özü-nii bir növ «dilsiz-ağızsız» adam kimi apanr... Bu zaman torbiy*, yolu ilo onlann iddia soviyyosini dəyişmək zoruroti meydana çıxır, Hor bir konkret halda iddia soviyyosini şərtləndirən amillori psix(K loji sərişto ilo tohlil etmok vo onlan aradan qaldırmaq üçün tosirll todbirlor miioyyon etmok lazimdir.

«Agac bar gotirdikcə, başını aşağı dikor» hikmətli atalar stfzii-diir. Onun psixoloji monasi vardir. Kiçik yaslarından başlayaraq ıışaq vo yeniyctmələrdə öz ıığuıiarına diizgiin miinasibot yaratmaq iddia soviyyosini tonzim ctmoyin başlıca yolu belodir.

Biz yuxarıda özünüqiymətlondirmo formulu ilo tanış olarkon insanin oldo etdiyi miivoffoqiyyotin ohomiyyotini qeyd ctmişdik. Diqqoti bir daha bu miihiim məsələyə colb etməyi zoruri sayinq: insan özünün istor tolim, istorso do omok fəaliyyətində heç bir ço-tinlikdon qorxmamah, onlan motanotlo aradan qaldırmalı vo basla-dığı işi müvoffəqiyyətlə başa çatdırmalıdır. Torbiyo işi də şoxsiy-yoti mohz buna yönoltməlidir. Lakin, bununla bclo, qeyd etmok lazimdir ki, insanin oldo etdiyi miivoffoqiyyot onun özüno verdiy] qiymotlori mexaniki şəkildo miioyyon etmir. İnsanın öz müvəff qiyyətlorinə diizgiin miinasibot bəsloməsi psixoloji baximdan xii-susilo miihiim ohomiyyot kosb edir. Bu iso iddia soviyyosinin siin surotdo artmasi (belo hallarda adoton deyirlor ki. «filankos qudu-rub», <<gözünü qan tutub» vo s.) yolu ilo deyil, onun tonzim edilmosi, optimallaşdırılması yolu ilo oldo edilir. Biz torbiyo prosesindo mohz bu cohoto xiisusi diqqot yetiririk. Çox maraq I id ir ki. insan özü do miixtolif hoyati situasiyalarda iddia soviyyosini spesifik yollarla optimallaşdırır vo bu moqsodlo psixoloji müdafionin müxtəli fonnalarından istifado edir.

234 ***§ 5. Psixoloji müdafıə haqqmda***

Psixoloji müdafıo elmi odobiyyatdan xeyli ovvol bodii odobiy-Llda tosvir olunmuş psixoloji fcnomenlərdən biridir. Füzıılinin öl-Eaz «Leyli vo Məспип» pocmasını xatırlayın.

Azorbaycan, rus vo Avropa odobiyyatinda belo niimunolor pxdur. Onlann bir çoxuna, xüsusilo F. M. Dostaycvskinin vo L. N. Wİstoyun osorlorino, Knlovun «Qurd vo quzu» tomsilino hotta ■ixoloqlar tez-tez miiraciot edirlor. Psixoloji miidafio xiisusi psi-bloji fenomen kimi ilk dofo frcydizmdo öyrənilmoyə başlanılmış, tnralar iso muxtolif psixoloqlann diqqotini colb ctmişdir.

Psixoloji miidafio nodir? O, hansi formalarda özünü gostorir? Kıxoloji müdafıənin omolo golmosini no ilo izah ctmok olar?

Psixoloji miidafio tenninin adinda onun monasi da bu vo ya di-***mr*** dorocodo öz oksini tapmışdır. Miidafio horbi, idman vo s. saho-Lrdo geniş totbiq olunur. Miidafio hom do psixoloji xarakter daşı-M bilor: bu cohoti ifado etmok üçün alimlər «psixoloji müdafiə» Kz birləşməsindən istifado etdilor.

Psixoloji miidafionin geniş yayılmış formalarından biri iddia Lviyyəsinin aşağı düşməsi ilo olaqədardır. Lakin doqiq miioyyon fdılmişdir ki, psixoloji miidafioni tokco iddia soviyyosinin aşağı ■Oşməsi ilo məhdudlaşdırmaq olmaz. O, daha gcniş mənaya malik-

Psixoloji miidafio xiisusi ton/imcdici sistem kimi ö/.iinii gösto-■r. Bir çox hallarda insan situasiyam sadoco olaraq dəyişə bilmir: Ihn Solamın vəziyyətini təsəvvür edo bilirsinizmi? O, bu şəraitdo ■cyləməli idi? Miioyyon edilmişdir ki, «Məп - obraz» üçün təhlü-|oli olan şəraiti, hiss vo həyəcanları neytrallaşdırmaq zoruroti meydana çıxdıqda, şoxsiyyot psixoloji yollarla öziiniimüdafiə etmoyo iaşlayır.

O, bir halda özünə tosolli verir vo ya haqq qazandırır, öz pohvlərini etiraf cdir vo ya şəri özgonin üstüno atır, başqa bir halda bdisolori rasionallaşdırır, «Ağzı ətə çatmır, deyir ki, iy verir.», flçüncü bir halda, özünoməxsus motivlori, oməlləri, olamotlori və xassolori başqasının adına çıxır («Adımı səno qoyum, soni yana-!yaпa qoyum»), özünü sadoco olaraq rastlaşdığı adamlarla cyniləş-dirir (identifikasiya) vo yaxud onu ələ salmaq, dolamaq moqsodilo aözlərin mənasını dəyişir, «sözün doğıusunu zarafatla deyir», bə-lon iso nəyi iso, kimi iso inkar edir.

Frustratsiya şəraitində psixoloji miidafionin xarakteri doyişir.

235 insan belə hallarda adoton müxtəlif çətinliklərlo rastlaşır, on aradan qaldıra bilmir, özünün düşdüyü bu vəziyyətə görə kirni günahkar sayır, kimisə hədələyir («görsün onun başına nə oyufl açacağam»), bu vo ya digor adama qarşı kobudluq etmoyo, ona hatfl ta düşmoncəsino yanaşmağa başlayır. Bir çox hallarda isə o, öz г#ш qibini təxəyyülündə canlandırır və «ürəyindən tikan çıxana qədofl ondan intiqam alır. Bəzən isə frustratsiya şəraitində insan özünt qarşı aqrcssiv miinasibot bəsləyir: özünii döyür, paltarını cınr vofl

Qcyd ctmok lazimdir ki, psixoloji miidafio heç do həmişo adı vat formalarda ifado olunmur. Biz elo hallara rast gəlirik ki, insafl ya psixoloji miidafionin formalanndan diizgiin istifado etmir, ya dfl özünü qeyri-adi şəkildə miidafio edir, bu zaman onun davranışında nevrotik vo bozi başqa simptomlar müşahido olunur Bu iso tosadu* fi deyildir. Psixoloji miidafionin mozmunu vo formasi insanin sosial yetkinliyi ilo bilavasito olaqodardir.

Beloliklo, aydin olur ki, insan psixoloji miidafio vasitosilo, bir torofdon, özünün davranış vo roftarını, digor torofdon iso qarşılıqll münasibətlərini tonzim edir. Bu, psixoloji miidafionin osas funksi» yasıdır. Onun mahiyyotini do ancaq bu baximdan tohlil etmok lazimdir. Z. Freyd psixoloji müdafıəni do biolojiləşdirirdi. O, psixoloji miidafionin mahiyyotini oslindo insanin şüursuz (başlıca olaraq seksual) instinktlori ilo izah edirdi.

Psixoloji miidafio insanin davranış vo rottannda xiisusi tonzi-mcdici sistem kimi meydana çıxır. Mohz buna göro do onun köklo-rini şüursuzluqda deyil, osason şüurda - şüurun tonzimctmo iunksi-yasmda - axtarmaq lazimdir.

VIII F Ə S İ L

ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI

1. Şəxsiyyotin inkişafının horokotvcrici mexanizmləri

Miiasir psixoloji təsəvvürlorə göro insan özünütənzimedən va> özünütokmilləşdirən sistemdir. Hor bir sistemin miihiim bir xüsıaj siyyoti vardir: o, bir qayda olaraq, özünün sabitliyini saxlamagi cohd gostorir.

Holo XIX osrin 70-ci illorindo fransiz fizioloqlarinm diqqotini orqanizmin daxili mühitinin sabit olduğunu gostoron miixtolif

236 tlar colb etmişdi. Bodonin tempcraturunun, qan tozyiqinin, qan-şokorin miqdanmn sabitliyinin tomin edilmosi vo s. buna misal jt4a bilor. Amerikan fizioloqu U. Kennon 1929-cu ildo bu faktlan Inıumiləşdirərək onlan homeostaz (yunanca homoios - bonzor, Hşar, stsis - horekotsiz demokdir) termini ilo ifado etdi.

Homeostaz prinsipino goro. orqanizm sistem üçün təhlükoli Man dəyişikliklər haqqinda siqnal alan kimi özünütonzimetmə me-bnizmi vasitosilo özünün əvvəlki miivazinotini Ьoфa etmoyo baş-byır... Bu ideya insam özünütonzimloyən sistem kimi xarakterizo ımək üçün böyük evristik ohomiyyoto malik idi. Tosadüfı deyildir . homeostaz prinsipi sonrakı illordo fiziologiyadan kibcrnctikaya bir cox başqa elmlərə, o cümlodon psixologiyaya da niifuz edir daha iimumi mona kosb edirdi.

Miixtolif psixoloji coroyanlar (neobiheviorizm, geştaltpsixolo-*fu* vo b.) insanin psixi həyatını izah etmok iiciin homeostaz prin-lindon istifado etmoyo başladılar. Şəxsiyyət psixologiyasinda (K. vin vo b.) da bu sahodo miihiim addımlar atılırdı. Şəxsiyyətin '■nütonzim edon sistem kimi xarakterizo olunmasi psixologiya el-nin böyiik nailiyyoti idi. Bu tosovvürlərə göro, şəxsiyyotin sabit-i onun başlıca xaraktcristikalanndan biridir. Lakin daxili vo xari-amillorin təsirilə şəxsiyyotin miivazinəti pozulur. Bu öz oksini [J]a tapir ki, şəxsiyyotin bir çox tolobatlan onun iiciin ohomiyyo-i itirir, onda yeni tolobatlar, motivlor omolo golir. O, özünütən-etmo mexanizmi vasitosilo öz miivazinotini Ьoфa etmoyo cah-Şəxsiyyot guya bu yolla inkişaf edir.

Homeostaz prinsipinin psixologiyaya totbiqi öz-özlüyündə son "•-o maraqlıdır. Biz bu yolla şoxsiyyətin özünütonzim etmosi wesini daha doqiq izah edo bilorik.

Lakin psixologiya elmi tokco * niitonzimetmo mexanizmlorinin tosviri ilo kifayotlono bilmoz. xsiyyotin özüniitənzimedən sistem kimi inkişafınm başlıca mən-lori nodon ibarotdir? Onun foallığının köklorini no ilo izah etmok olar? Psixologiya i üçün prinsipial ohomiyyoto malik olan bu suallara yuxanda terdən keçirdiyimiz psixoloji təsəvvürlər lazimmca cavab ver-

I

Bu baximdan bir cohoti xiisusi qeyd etmok lazimdir: mosolonin iyyoti ondan ibarotdir ki, homeostaz modeli oslindo şəxsiyyə-foallığının biitiin formalanm izah etmir. Homin model fəallığın •Jason bir formasini - otraf mühitdo omolo golən situatn dəyişik-

237 likloro insanin vcrdiyi cavab rcaksiyalarını aydınlaşdırmaq im verir. Halbuki şoxsiyyət soviyyosindo insan hor hansi bir situasi dan bilavasito asılı

deyildir. O, on miirokkob hoyati situasiyada ■ lo öz daxili inannna goro horokot cdir, şəraitlə «kor-korana hesabj laşmır», hadisolorin gedişino qarışır, öz üzərino məsuliyyot götft^ rür, otraf aləmi dəyişir.

Şəxsiyyət neco inkişaf edir? Bu suala cavab vcrmok üçün bı/. birinci növbədə, inkişaf anlayışının özünü izah ctməliyik. İnkisıi nodir? İnkişafın osas qanunauyğunluğu nədən ibarotdir? İnkisaftf hərəkətvcrici mcxanizmini neco başa düşmək olar?

İnkişaf dedikdo maddi vo ideal obyektlərdo bas veron dəyısılJ liklori nozordo tuturlar. Lakin hor dəyişikliyə inkişaf dcmirlor. In* kişaf üç xassəyə görə dəyişikliyin biitiin digor növlərindon fərqld nir. Bu xassələr aşağıdakılardan ibarotdir:

1. Dönməzlik (ilk voziyyəto qayıtmamaq);
2. Qanunauyğunluq;
3. Dəyişikliyin miioyyon istiqamot üzrə baş verməsi. Zaman inkişaf proseslorinin miihiim xarakteristikasını toşkil

cdir. Birincisi ona görə ki, inkişaf real zamanda bas verir. İkincısÜ ona görə ki, inkişafm istiqamotini ancaq zaman üzə çıxarır.

Molumdur ki, inkişaf matcriyanın universal xassosidir. tobitfi vo comiyyot hadisolorini izah etmok **iiciin** on iimumi prinsipdir. İnJ kişaf prosesinin xiisusiyyotlori onun qanunlannin mozmununu okg etdirir.

Inkişaf prosesinin qanunlarmdan birincisi (oksliklorin vohdoJ vo mübarizəsi) onun horokotverici mexanizmlorini. ikincisi (kid miyyət doyişikliklorinin kcytiyyət dəyişiklorinə keçmosi) vo iiciin-ciisii (inkarin inkan) iso onun xarakterini aydınlaşdırır.

Golin, ovvolco, şəxsiyyətin inkişafının horokotverici mcxa^ nizmlorini nəzordon kcçirək.

Nozoro almaq lazimdir ki, inkişaf oksliklorin «mübarizəsid'

Əksliklərin ınübarizəsi şəxsiyyətin inkişafmın da horokətvefl ci mexanizmini toşkil edir.

İnsanın psixi həyatı çoxcəhotlidir. Onun duyğuları, tofəkkürl eloco do hisslori sahosindo do muxtolif ziddiyyotlor ö/iinü göstı rir. Şəxsiyyotin inkişafının horokotverici mexanizmlorini tohlil d mok iiciin bu ziddiyyotlori miioyyon ctmok kifayotdirmi? Şübhosı ki, yox. Homin ziddiyyotlorin tohlili öz-özlüyündo duyğunun, fokkiiriin vo ya hisslorin inkişaf mexanizmini aydınlaşdırmaq im

238

■Brir, lakin onlar şəxsiyyətin horokotverici mexanizmlorini izah |H»k iiciin kafi osas ola bilmoz. Qarşıya sual çıxır: bos, onda biz piyyotin inkişafının horokotverici mexanizmlorini hansi ziddiy-Hor osasinda izah edo bilorik?

suala cavab vermok iiciin biz şoxsiyyotin foallığının monbolo-jpusoləsino diqqoti colb ctmoliyik. Bu mosolo əvvolki bölmələr-İ'iydıılaşdırılmışdır. Golin,

onlan yadımıza salaq: ş o x s i y -K i n f o a l l ı ğ ı n ı n m o n b o y i n i o n u n t ə l ə - M l a r ı t ə ş k i l c d i r . B i r h a l d a k i , b u , l l o d i r , d e m o l i şəxsiyyətin inkişafının horokotverici fcanizmlorini ancaq bu sahodo omolo golon ziddiyyotlor osasin-[izuh etmok daha diizgiin olar.

lolobatlarm özlorinin tomin olunmasi daxilon ziddiyyotli pro-idu Bu mosoloni diizgiin başa düşmək iiçün yuxarıda nəzərdən prdiyimiz iki cohoti xatırlamalıyıq.

L Tolobatlar bir qayda olaraq foaliyyot vo iinsiyyot prosesindo ii lor: omolo golon vo tomin olunan tolobat osasinda başqa to-p omələ golir. Bu iki (ovvolki vo sonraki) tolobat hotta eyni tip-Bduqda bclo, çox vaxt bir-birlorini sadoco olaraq tokrar ctmirlor. Harm mozmunu tədricon genişlənir. Tolobatlann hor bir növünü I baximdan sxcmatik olaraq şəkil 33-doki kimi tosvir ctmok olar.

Bu qanunauyğunluğu izah ctmok üçün iiç cəhətə diqqoti colb poк lazimdir: şəkildə qırıq xətlə verilmiş saho ilk tolobatın (Tj) səviyyo-töstorir. **T7** və yaxud Tg-i Tj-lə miiqayiso etsok, onların moz-jtfuınun ardıcıl şokildə gcnişlondiyini görərik. **Г** b) tolobatlann mozmunu ardıcıl kıldo (ovvəl Tj, sonra **T2,** daha **lraT3** vo ya Tg sııası ilo) for-^laşdıqda, şəxsiyyətin inkişafı ingdar xarakter daşıyır. Lakin bo-**n** tolobatlar, tutaq ki, **T3** soviyyo-n birdon-biro Tg soviyyosino Bu zaman hotta şoxsiyyətin zülü üçün şorait yaranir.) bir toləbatın (Tj) o biri tolo-**(T2)** ovoz olunmasi miiddoti lühümdür. insanda giindo bir tolobat omolo golo bilor, o, ay-

Şokil 33. Tolobatlann inkişaf dinnmil**.asi Ş - şoxsiyyot, F - foaliyyot. Ü - ünsiyyət, T - tolobatlar**

larla eyni bir tələb$_a$t soviyyosindo də qala bilər. Bunlann hər ik ifrat haldır. Tolobatlar əmələ gələn kimi dorhal tomin olunmurl Onların təmin ediJməsi üçün maddi vasitələr, fəaliyyətə hazır səviyyosi, bilik, bəxanq və s. lazimdir.

Bu zəmində d^ insamn fəaliyyət prosesində dəyişon tolobatla п ile onlann tomin olunmasi imkanlan arasinda ziddiyyot omoli gəlir. Şəxsiyyotin inkişafının horokotverici qüwəlori do тəhr<Д Ärından başlayaraq tolobatlann torbiyo olunmasi şəxsiyyətin for-rada onun foaliyyot prosesindo doyişon tolobatlan ilo homin tgfl I *' 'bşmasının cox miihiim bir sahosini toşkil cdir. lobatlann real surotdo tomin edilmosi imkanlan arasinda yaranai ziddiyyətlərdə üzə çıxır.

İnsan mohz oı>ı$_a$nn aradan qaldinlmasi prosesindo bir şoxsiv-yot kimi formalaşir vo inkişaf edir. Bu prosesi on iimumi şokildl aşağıdakı kimi tos^vvür etmok olar. Foaliyyot prosesindo əvvolH tolobatlar dəyişilir, $_{ye}$ni tolobat omolo golir. Lakin insanin real пикaп kin homin tolobatlan tomin etmok üçün azliq edir. O, özünflfl yeni tələbatlarını tç>$_{mın}$ etmok iiciin yeni vasitolor axtaru: miivaflJ üsullara, oməliyyat lara, fəndlərə, bacarıqlara, biliyo vo s. yiyolonj beloliklo do tolobatlarla onlann tomin olunmasi imkanlan arasifl dakı ziddiyyotlori foaliyyot prosesindo aradan qaldinr. Bu pro ses ardıcıl surotdo tokrar olunur: hor dofo tolobatlann tomin oluJ masi zominindo yc^i tolobatlar omolo golir, yoni tolobatlarla o nil nn real surotdo tonriin olunmasi imkanlan arasinda ziddiyyot oind lo gəlir. Şəxsiyyət öz foaliyyoti prosesindo onlan aradan qaldirw bu osasda yeno do miioyyon tolobatlar yaranir... Proses ardıcıl ***M*** rotdə davam ctdikc$_0$, hor dofo şoxsiyyətin inkişalinda yeni cohifl lor xüsusiyyətlər, xassolor omolo golir. Bu zəmində şoxsiyyodl özünə verdiyi qiyn>$_ə$t meyarlan dəyişir, oldo etdiyi uğurlar, düçfl olduğu uğursuzluqlar, bu yolda rast gəldiyi adamlar onun özüfll dork etmosi üçün strait yaradir, iddia vo gözləmə səviyyolərino м sir gostorir, noinki $$_{zu}$ haqqinda tosovviirlorini, hom do diinya, in samn borcu vo vəzif$_ə$lori, hoyatin monasi, insanin qiymotli кey(Я yotləri haqqinda tosiəvvürlərini dəyişir. Bu şoraitdo onun motivafl ya sahosi, sərvət ineyllori, miinasibotlor sistemi fomıalaşır, пм* lik, şüuru inkişaf edir.

Tolobatlar ictinrıai tarixi xarakter daşıyır: K.Marksın tobiriiM tolobatlann «tobioti $_V$o tominolunma iisullan» insanlan «bir-bin ■ bağlayırdı (cinslorar-$_{aS}$i miinasibotlor miibadilo, omok bölgüsü). I** пa görə do bir-birilt^ qarşılıqlı münasibətə girmək onlar üçün ***глЛ*** ri idi».

Bu **mühüm faktdan çıxan ilk notico bundan ibarotdir ki: a) in-НП tolobatlanmn formalaşması prosesinə başqa adamlar, xiisusi-Bnllektiv mühüm tosir gostorir, b) insan başqa adamlarla qarşılıq-*Ш* olaqo şəraitində** öz **tələbatlarını tomin edorkon onlann monafeyi-*m* no/oro almahdir yoni miioyyon sosial normalara, birinci novbo-■ exlaq normalanna omol etmolidir.** Bu **o demokdir ki, kiçik yaş-**

2. İnsanın fərd və şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələləri

İnsanın ford və şoxsiyyət kimi intcqral xarakteristikalarından **pri** onun yaşı ilə bağlıdır. Yaşı uzun miiddot bioloji fenomcn kimi ■zordən keçirmişlər. Miiasir dövrdə bu təsəvvür artıq köhnolmiş-**Br.** Yaşın psixoloji xarakteristikalan, birinci növbədə, insamn ya-fadığı konkret tarixi şəraitlə, torbiyonin xarakteri, **onun** foaliyyot ***m*** ünsiyyətinin xiisusiyyotlori ilo miioyyon olunur. Bu baximda ■I noinki bioloji zamamn, **hom** do tarixi **zamanin** funksiyasi kimi **Bterdən** keçirmək lazimdir. Tobiot vo tarix, bioloji vo sosial amil-***Ш*** - bu iki cohot yaşın ayrı-ayrı xarakteristikalarında özünəməxsus **Htildo** uzlaşırsa **da,** onlann on başlıca xiisusiyyotlori, birinci **növ-Hde,** sosial amillorlo miioyyon olunur. Burada psixoloji amillorin !unu qeyd etmok lazimdir. Tosadiifi deyildir ki, miiasir elmdo **■şın** üç **osas** növünü bioloji, psixoloji **vo** sosial yaşı fərqləndirir-

İnsanın ford **vo** şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələlərini xarakteri-***m*** ctmok üçün ontogenez **vo** hoyat yolu terminlorindon istifado **Blinur.** Bunlan ayn-ayrihqda nəzərdən kcçirək.

O n t o g e n e z (yunanca ontos - hoqiqi, **osas,** genesis -**Binşo** demokdir) fordin inkişafı prosesidir. Onu iki morholoyo **Blurlor.** Birinci mərholə rüşeymin **omolo** goldiyi **andan** uşağın do-**Buldugu** ana qədərki dövrü əhatə edir v o p r e n e t a l o n t o - Ic n e t i к inkişaf adlanır. İkinci mərhələ isə uşağın doğuldu-lıȷ **andan** insan ömrünün son **anına** qədorki dövrü əhato cdir **və** ■o s t n e t a l o n t o g e n e t i k inkişaf adlanır. Son zamanla-^**Bedər** psixologiyada ontogenez dedikdo, adoton ikinci mərhələ-**P** nozordo tutur **vo** birinci morhələnin öyronilməsinə ohomiyyot

vennirdilər. Halbuki uşağın inkişaf xüsusiyyətlərini düzgün başj düşmək üçiin həm də birinci mərhələnin xüsusiyyətlərini bilmtj lazimdir. Uşaq psixologiyasina aid yazılmış miiasir dorsliklərdo ar t ı q p r e n e t a l o n t o g c n e t i k inkişafın xüsusiyyotlərinH daha çox diqqət yetirilir.

Postnetal ontogenetik inkişafı iiç olamətə görə xarakterizo edüj lər: 1) insanin ömrii (həyatının iimumi davametnıo müddəti); 2 fərdi inkişafın bir-birini zoruri surotdo ovoz edən mərhələləri; 3, ayrı-aynlıqda hor bir mərholonin müddəti. Bu xaraktcristikalar bir birilo qarşılıqlı surotdo olaqodardır.

İnsanın ömrii mütləq (xronoloji və ya toqvim) yaşla xarakteri[1] zə olunur və uşağın doğulduğu giindon hesablanır. Fərdi inkişafıl morhələləri isə şorti yaş tennini ilo xarakterizo olunur. Şərti ya| anlayışının evristik monasi vardir. Mosolonin kökü ondan ibarətdil ki, yaş dövrləri mütləq məna daşımır: onun hüdudlarını miitlei (xronoloji və ya təqvim) yaşa görə doqiq ifado etmok mümkün dc yildir. Yaşın hiidudları miitohorrikdir, dəyişkəndir, konkret tarixi xarakter daşıyır və şəxsiyyotin miixtolif sosial-iqtisadi inkişafı şe> ıaitində bir-birino uyğun golmir.

Yaş dövrlərinin miixtolif tosnifatlan molumdur.

Əsasən 3 saylı codvəldo verilmiş təsnifat qəbul edilmişdir, Antropologiyada vo psixofiziologiyada daha çox xiisusi tosnifatlar dan istifado olunur:

İnsamn ontogenctik inkişafını tohlil etsok, onlann bir-birini ar< died surotdo ovoz edon bcş mərholədən ibarot olduğunu görərik Bu mərhələlər aşağıdakılardır: botin inkişafı, uşaqlıq, gənclik, yaf lılıq və qocalıq mərhololəri. Onlardan hor birinin özünoməxsus ***yщ*** xiisusiyyotlori vardir. Yaş xüsusiyyətlərinin öyronilməsi yaş psixo logiyasının başlıca vəzifəsini toşkil edir.

İnsan ontogenetik inkişaiin iimumi qanunlarına tabedir. Lakii bununla belo, o, şəxsiyyətin sosial tarixi ilo şərtlonir. İnsanın ***yщ*** xiisusiyyotlori sahosindo öziinü göstoron on başlıca variasiyalai onun bir şəxsiyyət kimi inkişafı ilo bilavasito bağlıdır. Bu cohət<ya| psixologiyasinda пeco nozoro almır?

Yaş psixologiyasinda insanin ford vo şəxsiyyət kimi inkişai mərhololəri qarşılıqlı olaqodo tohlil olunur. Hor bir yaş dövrii ayn-ayn psixi proscslorin (duyğu, qavrayış diqqot, hafizo, təfəkküj vo s.) inkişaf xiisusiyyotlori ilo yanaşı uşaq vo yeniyctmo, goncloi vo b. iiciin bir şoxsiyyot kimi sociyyovi olan xiisusiyyotlor aydin-

Cədvəl 3

Yaş dövrlərinin təsnifatı

Yaş dövrləri	**lllər**
	-1-2 ay
	-2 ay-1 il
Ycni doğulmuş uşaq	**-1-3**
çağalıq	**-3-6**
körpəlik	**-6-10**
məktəbəqedər yaş kiçik məktəbli yaşı ycniyctmolik yaşı gənclik	**-10-15**
-birinci dövT	**-15-17 -**
(böyükməktobli yaşı)	**17-21**
-ikinci dövr Yctginlik yaşı	
- birinci dövr	**-21-35 -35-60 -60-70 -**
- ikinci dövr Yaşlı adam Qocalıq yaşı Uzunömürlülor	**75-90**
	-90 vo daha çox

lişdırılır. Bozi hallarda iso «fərdin ontogenetik inkişaf» ilə yanaşı ■qfoxsiyyotin ontogenezdo inkişafı» terminindon do istifado olunur. Birinci termin montiqi cohotdon düzgiindür, ikinci iso doqiq deyildir. Çünki fordin şoxsiyyətə - sosial foaliyyotin obyektindon onun lubyektino çevrilmosi şoxsiyyotin formalaşması vo inkişafi dedik-■o mohz bu cohoti nozoro alirlar) onun özünün şoxsi sosial aktivli-yi olmadan miimkiin deyildir. Sosial aktivlik insanin orqanizmindo ■abaqcadan bioloji cohotdon proqramlaşdınlmır. Bu cohoti nozoro llaraq insanin şəxsiyyət kimi inkişaf morhololorini xarakterizo etmok üçün hoyat yolu tennınindon daha çox istifado edirlor.

Mosolonin mahiyyoti ondan ibarotdir ki, insanin fordi inkişafı llukeo ontogenctik inkişafla məhdudlaşmır. Fordi inkişaf eyni za-m.inda hom do insanin sosial cohotdon şərtlənən hoyat yolu kimi, konkret comiyyotdo, onun tarixi inkişafının miioyyon bir morholo-Undo şəxsiyyətin təşokkülü tarixi kimi meydana çıxır.

İnsanın hoyat yolu şəxsiyyətin ailədə vo ictimai torbiyonin miixtolif vəsilolərində fonnalaşması prosesindən başlayır. Onun •was mozmunu insanin comiyyotdoki foaliyyotinin inkişafı ilo bağ-[lıdır. Foaliyyotin başlanğıcı (start), hoyat vo omok tocriibosi topla-diqca onun inkişafı, maddi vo monovi sərvətlər istchsali sahosindo

nisboton yiiksok nailiyyotlorin oldə ediimosı (foaliyyotin zirvosı **ve** ya optimumu). nəhayot, foaliyyotin kosilmosi (fıniş) - bunlann mısı insaıın şəxsiyyol və fəaliyyət subyekti kimi inkişafının mərhələləridir.

Həyat yolunun struktunı vo onun zaman xarakteristikalan **şo** sıyyətin sosial statusu, müəyyon comiyyəcdə, konkret ictimai-taı xi formasiyada ftınksiyalan və rollan ilə müəyyən olunur. **Bun** görə do hoyat yolunun hom strukturu, hom do

osas moment Ion (start, optimum, **finis)** bir nosildon digor nəslo doğru tarixi **inkişa-**fır. gedişindo dəyişilir.

Şoxsiyyotin hoyat yolunu öyrənmok baxımından miiasir **psixo**logiyada bioqrafik (torcümeyi-ha!) metodlara böyük ohomiyyot **vc-**rilir. Homin metodlann spesifik xüsusiyyəti bundan ibarotdir **ki,** ekspenmental-psixoloji todqiqatdan forqli olaraq, onlar **şoxsiyyotin** bilavasito hoyat yolunu izlomək imkam vcrir.

3. Apanci **foaliyyot** və **şoxsiyyotin ontogenetik inkişafında onun rolu**

insamn varhğını xarakterizo edon katcqoriyalar icorisindo **foa-**lıyyot kateqoriyasi miihiim yer tutur. Marksın sözləri ilo **desok,** foaliyyot «insanın osas qüwələrinin açıq kitabıdır, hissi surotdo **qar-**şunızda duran insan psixologiyasıdıо>.

Foaliyyot vo şüurun vohdoti, psixika vo şüurun foaliyyotdo in* kişafı prinsiplorinin osaslandtnlmasi noticosindo noinki psixi inki-şafm horokotverici mrxanizmlori, hom do psixi inkişafın **morhol** tart haqqinda tosovvurlor köklü surotdo dəyişildi. Uşağın **psixi** i kişafı foaliyyot baxımından öyronilmoyə başlandı. A. N. Leonty bu miihiim mosoloni izah edorok göstərirdi ki, uşağın psixi **inkisa-**ftnı öyrənərkon onun foaliyyotinin inkişaf xiisusiyyotlorini **no:** almaq lazimdir.

Foaliyyotin muxtolif növləri vardir. Görəsən, moktoboq kiçik moktobli vo ya yeniyetməlik yaşı dövrlorində onlann ham eyni dorocodo mühüm rol oynayırmı?

Psixoloji todqiqatlar göstərdi ki, psixi inkişafın hor hansi morholosindo foaliyyotin biitiin növlori eyni dorocodo ohomi kosb etmir.

Psixi inkişafm bir morholosindo foaliyyotin bir növü apa

(osas) rol oynayir vo şəxsiyyətin inkişafında böyük ohomiyyoto malik olur. Foaliyyotin digor növləri iso homin morholodo az oho-miyyotli olur.

Foaliyyotin bu vo ya digor növü psixi inkişafın hansi тог'п-т'э-lindo apanci ro! oynayir? Çağahq dövriində uşağın psixi inkışafı tasitosiz-emosional ünsiyyətlə bağlıdır. Emosional sahə nəinki uşağın idrak qabiliyyətlorinin formalaşmasına, hom do onun fıziki mkişafına böyük tosir gostorir. Çağa hətta xəstolondikdə belə ana-м ilo iinsiyyot şəraitində daha tez sağalır.

Körpolik yaşmda uşaq əşyavi omoliyyatlara kcçir. Bu proscsdo yaşlılar ycnə də nıühüm rol oynayir, lakin vasitosiz-emosıonal iinsiyyot arxa plana, praktik işlor iso ön plana keçir. Bu morholodo Özünəmoxsus «oşya fctişizmi» meydana çıxır: uşaq əşyalann arxa-ıııda sanki yaşlı adamı görrnür.

Məktəboqədər yaş dövründə iso rollu oyunlar aparıcı foaliyyoto çcvrilir. Rollu oyunlar özünəməxsus uşaq teatndır: onun müolli-fı do, rejissoru da, aktyoru da uşağm özüdüı. Rollu oyunlar insan miiıasibətlorinin monimsənilməsində, əks cdilməsindo mühüm vosilodir. Televizorun məişotə daxil olması uşaqların rollu oyunla-rının mozmunca zənginləşmosinə böyük təsir göstərmişdir.

Uşaqların yaşı andıqca onlann hoyatinda qaydalı oyunlar tod-Hcon daha miihiim yer tutmağa başlayır. Psixoloji baximdan bunun Küsusi ohomiyyoti vardir. Rollu oyunlarda uşağı nəticə deyil, proses maraqlandinr. Qaydah oyunlarda iso notico on başlıca cəhətə çcvrilir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə. qaydah oyunlar tolim foaliyyotinin fonnalaşması üçün əlvcrişli şərait yaradir.

Tolim kiçik məktəbli yaşı dövründə aparıcı fəaliyyotdir. 6-10 yaşlarında uşağın biitiin psixi proses və xassolorinin formalaşması bilavasito tolim foaliyyoti ilə bağlıdır.

Kiçik yeniyctmolik yaşı dövründo isə ünsiyyot daha mühüm rol oynamağa başlayır. Əvvolki yaş dövründən forqli olaraq kiçik ye-■ttyetmənin öz homyaşıdlan ilo miinasibotlori mürokkobloşir, çox-kaohotli və mozmunlu olur. Onun hoyatinda homyaşıd yoldaş və ■ost xüsusi yer tutur.

Ünsiyyət foalıyyətindo mənlik şüuru formalaşır. Bunun da sa-besində foaliyyotin vəzifə vo motivlori dəyişilir, o, gələcoyo yö-aolmoyə başlayır vo peşo-tolim xarakteri kosb edir. 4 №-li codvol-0o ayn-ayn yaş dövrlorindo aparıcı foaliyyot tipi və onun hansı ©nıpa rnənsub olması göstərilir.

Fəaliyyətin bir növü inkişafda başlıca, digor növlori iso ktW məkçi (tabe) rol oynayir. Bu o demokdir ki, p s i x i к a n ı n ü m u m i y y ə t l ə f ə a l i y y ə t d ə n d e y i l . a p a r i * c i (o s a s) f ə a l i y y ə t d ə n a s ı l ı o 1 m a Л h a q q i n d a d a n ı ş m a q l a z i m d i r .

Psixi proseslərin (qavrayış, hafızə, tofokkiir. hisslor vo s.) inki-şaf səviyyəsi onlann daxil olduğu aparıcı foaliyyotin xarakterin* don, başqa sözlə, onun motivlori vo vozifolorindon, foaliyyotin strukturundakı yerindən asılıdır.

Bu vo ya digor morholodo psixi inkişafın başlıca istiqamətlee uşağın homin morholodo foaliyyotinin aparıcı (osas) tipi ilo miioy* yon olunur: uşağın mohz aparıcı foaliyyot tipinin dəyişilməsi onun psixi inkişafının bir morholodon digor mərhələyə kecdiyini göste*

C.ıdvəl 4

Yaş dövrləri	Aparıcı foaliyyotin tipi	Foaliyyot qruplari
cağalıq	**Vasitəsiz cmosional iinsiyyot**	**I**
körpəlik	**əşyavi - manipulyativ foaliyyot**	**II**
moktobəqədər yaş dövrü kiçik	**rollu oyunlar tolim foaliyyoti**	**I II I**
məktəbli kiçik ycniyetmolik	**intim-şoxsi (iinsiyyot) foaliyyot todris-**	**II**
böyük yeniyetmolik	**peşo foaliyyoti**	

4 saylı cədvəldən göründüyü kimi. biitiin foaliyyot tiplorini iki böyük qrupa ayinnaq olar. Şəkil 34-do iso foaliyyot tiplorinin qrupu vo onlann osas xarakteristikası verilmişdir.

Golin, indi hor hansi bir uşağın doğulduğu gündən 14-15 yasa qodor psixi inkişafını aparıcı foaliyyotin tipino göro xarakterizt edok. Əvvolcə, şokil 35-do olduğu kimi, diiz bir xott çokib onu işa« rəlorlə yaş dövrlərinə bölok və hər dövriin aparıcı foaliyyot tipini qeyd edək.

Bu zaman maraqh bir qanunauyğunluq alınaeaqdır. Həmin qa» nunauyğunluq aşağıdakından ibarotdir:

1. Hər yaş dövrünün özünəmoxsus aparıcı foaliyyot tipi var-l dir.

2. Aparıcı foaliyyot tiplorindon **üçü** I qrup, **üçü** iso II qrup lo-aliyyət tipidir. Onlar uşağın psixi inkişafında bir-birlərinı dövrü su» rotdə əvəz edirlor. Bununla olaqodar olaraq iki cohoti qeyd ctmffl

Şəkil 34. Foaliyyot tiplorinin qruplar üzrə xarakteristikası.

imdir: a) psixi inkişaf prosesindo aparıcı foaliyyot tiplori qrup mətinə görə aşağıdakı ardıcıllıqla tozahiir edirlor:

I qnip

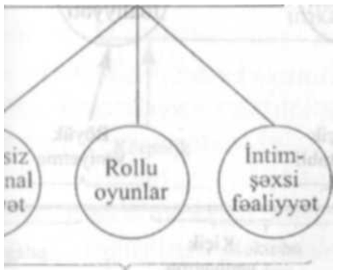

Insan foaliyyotinin monasi, **insanlar arasındakı münasibətlərin vozifələri, motivlori vo normalan monimsonilir**

II qrup

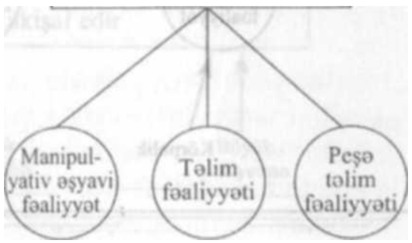

Əşyalarla əməliyyat vasitolori. əşyalarda bu vo ya digor cohoti forqlondirmok imkani vcron cta-lonlar monimsonilir.

b) golin indi do bu prosesin xarakterino diqqot yetirək: I qrup ırıcı foaliyyot zamani uşaqlar insanlar arasındakı miinasibotlorin itivlorini vo nonnalarını monimsəyirlor onlarda m o t i v a -- t o l o b a t sahosi inkişaf cdir;

11 qrup apanci foaliyyot zamani iso uşaqlar oşyalarla omoliyyat ■Bİorini mənimsəyirlər - onlarda i n t c l l e k t u a l - i d r a k **0** s e s **1** o r i , o m o l i y y a t - t c x n i k a i m k a n l a - inkişaf edir. Bu cohoti şəkil 36-dakı kimi ifado ctmok olar. Şəkil 34-don göründüyü kimi, apanci foaliyyotin tipindon (qm-

ndan) asılı olaraq psixi inkişafın bir dövründo uşaqlarda motiva-и-tolobat sahosi, başqa dövründə iso intellektual - idrak proscs-

1 mkişaf edir vo bu, dövrü surotdo tokrar olunur. Biz 35 - 36-ci illordo homin prosesin ayn-ayn cohotlorini ifado ctmişik.

Bir cohoti do dəqiqləşdirək: 34- 36-cı şəkillər şəxsiyyətin on-rnetik inkişafında ancaq apanci foaliyyotin rolunu izah edir. Biz anda qcyd ctmişdik ki, hor bir yaş dövründo bir foaliyyot apa-I o birilori iso köməkçi rol oynayir. Bos, psixi inkişafda köırıok-

• ılıyyot tiplorinin ohomiyyoti nodon ibarotdir? Tutaq ki, uşaq (tobo daxil olub. 1-ci sinifdo oxuyur. Lakin bu zaman uşaq az-

o , yəni subyekt-obyckt-subyekt münasibəti kimi xarakteri zə edə bilərik.

Ünsiyyət insan psixikasının mühüm xaraktcristikasıdır. Müasl psixoloji təsəvvürləro görə, psixika, şüur və şəxsiyyətin özü кож munikativ təbiətə

malikdir. İnsanın psixi foaliyyoti başqa adamlar-la kommunikativ rabitələrdən ibarotdir.

İnsanın ictimai mahiyyoti haqqinda marksist konsepsiyaya **go«** ro, fordlor ancaq comiyyotdo, bir-birlori ilo real olaqo vo müna^ bətlərdə yaşayır, foaliyyot gostorir, istehsal edirlor. İnsanın şoxs yot kimi biitiin miinasibotlori, o cümlədən təbiətə münasibəti o başqa adamlara miinasibotlori ilo şərtlənir. Şoxsiyyəti psixoloji ***o*** hotdon tohlil etmok üçün insam başqa adamlarla ictimai rabito ırf münasibətlərdo öyrənmək lazimdir. Bu baximdan iinsiyyot proC sinin xiisusi ohomiyyoti vardir.

Ünsiyyət insanlarm qarşılıqlı tosiri prosesidir.

K. Marks vo F. Engcls «Alman ideologiyası» osorindo insanlai arasinda şəxsi, fordi miinasibotlorin obyektiv surotdo zoruri ***old*** ğunu qcyd cdərok şəxsiyyətin inkişafı prosesini tohlil etmok iic" prinsipial ohomiyyoto malik olan notico çıxarmışlar. Odur ki. «fofl din inkişafı onun bilavasito vo ya dolayısı ilo iinsiyyotdo oldu" biitiin başqa fordlərin inkişafı ilo şortlonir... Bir sözlə, biz görü ki, inkişaf baş verir, tok bir fordin tarixini onun soloflori vo ya asiri olan fordlorin tarixindon^ heç do ayirmaq olmaz» (K.Mar Belo ki, tok bir fordin tarixi onun soloflori vo ya müasiri o fordlorin tarixi ilo «müəyyən olunur».

Bu baximdan, hor şeydon ovvol, şəxsiyyotin inteqral cohotld rindon biri kimi monlik şüurunun təşəkkül qanunauyğunluqları dıq» qoti xüsusilə colb edir. İnsanın başqa adamlara vo başqa adamlani ona miinasibotlori monlik şüurunun osasını təşkil edir. insanda oaj haqqinda təsəvvürlorin fonrıalaşması, onun öziiniidorketmosi, öz<M nün horokot vo əməllorini başa düşmosi, öziinii vo hoyatda öz yd rini qiymətləndinrıəsi bunların hamısı onun başqa adamlara miinfll sibətilə bilavasito bağlıdır.

Özünü başqa adamlarla miiqayiso etmok. başqa adamlar vasitfl silo qiymotləndinnək monlik şüıırunun formalaşmasınm baslıfli mexanizmidir. İnsan ancaq iinsiyyot prosesindo özüno başqa adaıH ların gözü ilə baxmağı, özünü başqa adamm yerindo tosovvür ***m***

 »yi. onların davranış və rəftannı təhlil etməyi, onlarla birlikdo se-nməyi və kədərlənməyi öyrənir. Bu o demokdir ki, iinsiyyot pro-sində başqa adamin sevinci vo kodori onun öz sevinci vo kodori-, başqa sözlə, sərvətinə çcvrilir, insan başqa adamlann hom so-I tocriibosino, hom do psixoloji tocriibosino yiyolonir, monovi 'otdən zonginləşir, onun inkişafı üçün yeni şərait yaranir. Belo-||do do iinsiyyot prosesindo şəxsiyyət emosional cohotdon inkişaf lir. O, hisslor modoniyyotino yiyolonir, onda özünə hörmət, ləya-И, qürur hissi formalaşır, sosial təcrübəsi vo psixoloji təcrübəsi işlənib zonginloşdikco tolobat - motivasiya sahosi yeni məz-n kosb edir.

Ünsiyyət dialcktik prosesdir. Insanin iinsiyyot tələbatında ho-

0 bir-birino oks olan iki meyl aydin nozoro çarpır.Şəxsiyyot, bir fdon, başqalarına oxşamağa, onlar kimi horokot etmoyo, yol-

Işları vo dostları ilo qaynayıb qarışmağa, insan içində olmağa soy Jetorir, öz hoyatmin monasim başqa adamin sevincindo, rahatli-Ida axtanr. Digor torofdon bununla bahəm başqa bir meyl do Oşahidə olunur: insan öz «Mon»ini sosial mühitdən ayırmağa, no başqalarına oxşamamağa başlayır. O, bu osasda da fərdiyyət

1 inkişaf edir; şoxsiyyətlərarası münasibətlərdə özünəməxsus ivqe tutur, insanlara seçici miinasibot bəsləyir.

Beloliklo do iinsiyyot prosesindo şəxsiyyətin inkişafının osas ylləri özünün aydin ifadəsini tapır. Bu meyllor daxilən əkslik il etsə do, onlar vəhdotdo formalaşır, şoxsiyyətin inkişafının -birilə dialektik əlaqədə olan iki mühüm istiqamotini əks etdirir-

Ill HISSƏ

İDRAK PROSESLƏRİ VƏ ONLARIN TONZİMİ

IX F Ə S İ L HİSSİ-PERSEPTİV PROSESLƏR

1. İdrakın formaları və səviyyələh

İdrak insandan xaricdo mövcud olan obyektiv alomin **onun** üzvlərinə, beyninə təsirindən yaranan inikas prosesidir. B subyektlə obyektin qarşılıqlı münasibəti ön plana kcçir. **Məhz** lə bir qarşılıqlı miinasibot olmasa idrak prosesinin baş ven^ mümkiin deyildir. İdrakın bünövrəsini mohz belə

qarşılıqlı **t** təşkil edir və həmin qarşılıqlı tosir sayəsində inikas yaranir. **İni** passiv vo aktiv olur.

Qcyri-üzvi təbiotdəki inikas osason passiv səciyyo daşıyır. kin qarşılıqlı tosir burada da öziinü gostorir. Qayaya çırpılan lar parçalanıb tökülür, lakin qayada da todricon ovulma prosesi verir. İki bilyard sari bir-birino doydikdo biri o birisinin tosirini etdirir, lakin tosir edon özü do təsirə məruz qalır, noticodo **hor** si öz horokot istiqamotini dəyişir.

Üzvi alomin meydana golmosi ilo inikas formalan doyişir. lo ki, burada aktiv vo passiv inikasla yanaşı vasitosiz vo vasitoli kas formalan meydana çıxır. Bu, miioyyon monada psixi in üçün zəmin, başlanğıc rolu oynayir.

İnikasın aktiv formasi mohz psixi inikas soviyyosindo no? **caф1г.** Belo ki, hor hansi bir canh varliq öz mövcudluğunu **hiss** mok üçün miihitin tosirlorino aktiv horokotlor formasmda ca vermolidir. Mosolon, ac heyvan yem axtarmah vo ya ova cixn dir. Bu iso psixi inikas olmadan mümkün deyildir. Elo bu **ma** deyilir ki, canh varlığın aktivliyi psixikanin mövcudluğu ilo şə nir. Axi, heyvamn qida maddosi bilavasito onun yaninda **ol** onu axtarmah, tapmali olur, foalhq gostorir. Yoni orqanizmlo yış şəraiti arasinda yeni olaqo formasi tapihr. Bu, psixi inikas Çünki heyvan aclığını duymah, onu ödomok üçün yol vo vasi tapmali idi. Ac heyvamn davranışına diqqot yetirin: o, mux

252 etlordo qaçır, axtanr, çoxlu enerji sorf edir. Ac heyvan no qaçır, noyi axtanr, no üçün axtanr? Burada bir sira psixi hadi-tiyacın duyulması, tələbata çcvrilməsi, tələbatın ödonil-i üçün axtarış, ovun tapılması, onun tutulması üçün horokot |klin müəyyənloşdirilmosi vo sairo nozoro çarpır. Şəraiti qav-bioloji cohotdon ohomiyyotli, biotik qıcıqlan abiotık qıcıq-' n forqlondirmok heyvamn aktiv idrak foaliyyoti ilo olaqodar-lu qobildon olan aktivlik bitkilor alomindo nozoro caфпиr. I • bir aktiv idrak foaliyyoti heyvamn hoyatını tomin etmoyo yö-prtişdir. Demoli, idrak foaliyyotinin psixoloji mahiyyotini başa ||пюк üçün biz ilk növbodə bir neçə sualla rastlaşırıq: песо olur orqanizmin mövcudluq şəraitində bu vo ya digor dorocodo ayn ehtiyac təlobata çevrilir? Tolobat песо meydana çıxır? Tolo-nr axtanşı песо toşkil edir, onu песо istiqamətlondirir? Axtarış • hoyata keçir? Axtanş strategiyası nədir? Demoli, idrak fəaliy-ya inikas sayəsində orqanizm öz ehtiyacını dork cdir, yə-ft/unün mövcudluğu üçün zoruri şərait yaradir. Heyvanlann psi-sında və ya davranışında nozərə çarpan struktur (ehtiyac, təlo-axtanş, mosolonin holli, horokotlərin gəlocəklə olaqoləndiril-« vo s.) bu vo ya digor dorocodo insanin da idrak foaliyyotinin kturu iiciin xasdir.

Huraya insana moxsus olan yeni idrak foaliyyoti növü insan i qoşulur. Noticodo insanin idrak foaliyyoti orqanizmlo miihit nda miivazinot yaratmaqla: a) insanin davranışını tonzim , b) insanin golocoyo munasibotini, golocokdo ola bilənlərə yo-nosini tomin edir. Bunun sayosindo insan golocok foaliyyoti-^anlaşdırmaq, golocəyi görmək imkanı oldo edir. Başqa söz-Insanm idrak foaliyyoti hom do onun gələcoyi qabaqcadan gör-bacarığı vo imkanıdır. Belo bir kcyfıyyət insana sosiallaşma Ictimai-tarixi tocriiboni monimsomo sayosindo miiyossor ol-!ur. Demoli, idrak prosesləri öz mexanizmino vo struktunma > hom hcyvanlarda, hom do insanlarda miioyyon iimumi cohot-malik olsa da, imkanlarına, inkişaf xüsusiyyətlorinə vo soviy-ırinə göro bir-birindon köklü surotdo forqlonir. Genetik cohotdon idrak foaliyyoti passiv formadan aktivo, va-ı/ formadan vasitoliyə doğru inkişaf yolu keçir. Lakin bunlar birindon obodi aynlmir, bu bozon do hotta fordin, sözün geniş ında, voziyyətindən asıhdır. Lakin iimumi mexanizm hamı eynidir. (Bax: şokil 37).

Şəkil 37. İdrak fəaliyyotinin iimumi mexanizmi.

Şəkil 37-də üç cohət aydln nozoro çarpır: birincisi, ehtiyac,. lobat, məqsəd, mosələnin qo^uluşu psixikada osas nüvodir. İkind si, mosolonin hollinin planlaşdınlmasıdır. Bu bəzən davranış və (И aliyyətin bolodləşmo hissəsini toşkil cdir. Yoni bu mosoloni neeJ holl etməyə bələdloşməkdir.

Üçüncü, mosolonin holli prosesindo onun yenidon yoxlarunT vo toshihi, yaxud korreksiyası baş vcrir. Bu, пeco deyərlər, işinf ra morholosi hesab edilir. Psixikanin strukturu (ehtiyaclar sistemid tolobatlar sistemi, moqsod vo vəzifonin meydana golmosi, planlaaJ dirma, icra morholosi vo oradakı toshihlor, düzəlişlər) vo yeni iuM rokotloro, yaxud horokot strategiyasına kecid idrak foalıyyotın»| yerini vo mövqeyini, hansi blokda yerloşdiyini aydınlaşdırmağa xından kömək cdir.

Morkozi zonada və ya mərkozi blokda (ehtiyac, tolo moqsod) şəxsiyyotin tolobat - motivasiya sahəsi ilə bağlı psixi disəlor ycrloşir. Yuxarı hissədə iso idrak proscslorı sistcmi ycrlosıi Çünki qarşıya moqsod vo ya mosolo qoyanda, demoli, onun sort id vo ya soraitini tohlil ctmok lazim golir. Yoni homin şorti **göre^** müşahidə etmoli, yadda saxlamalıyıq ki, mosoloni holl edo b Buna goro do homin sistemo duyru, diqqot, qavrayış, hafızo, to kiir daxildir.

Duyğu vo qavrayış bizo no üçün gərəkdir? Axı, bilmok lazi dir ki, hansi şoraitdo horokot edirik. Bos, hafizo no üçündür? miş təcrübəni cisimlərin indiki voziyyoti ilo tutuşdurmaq i Bos, tofokkiir no üçündür? Mosolo qoymaq vo onun holli yoll tapmaq iiciin. Mohz buna göro do yuxan zonada - mosolo qoy

I! yollan planlaşdırılan sahodo duyğu, qavrayış, hafizo, diqqot, fokkiir kimi idrak prosesləri yerləşir. Lakin mosoloni gormok, il holli yollarim müəyyənləşdinnək vo planlaşdırmaq holo, ne-Idcyərlər, işin hamisi deyildir. Çünki bu morholodo birdən qarşı-^bir sira gözlonilmoz maneo vo əngəllor çıxa bilor, nozordo tutu-planda dəyişiklik etmok, onu yenidon nəzərdən keçirmək, ya-yeni davranış strategiyası miioyyon etmok zoruroti meydana çı-I bilor. Burada iradi foaliyyot lazim golir. Çünki qarşıya gözlənil-ш maneo vo ongollər çıxdıqda, tamamilo yeni şəraitlo rastlaşdıq-|ovvəlki məqsədin saxlanılması, yeni hərəkət tərzi seçmok, ona İl olmaq əzmi iradi cəhdsiz mümkiin deyildir. Demoli, məqsəd-л planlaşdırma ilo icra vo onun yoxlanılması, toshihi arasinda ira-*f*ycrləşir. Bu, artiq yeni lay vo ya aşağı zonadır. Deyilənlərdən in olur ki, bu bölgü şərtidir və psixi hadisolor mahiyyot etibari-vahid bir tam kimi foaliyyot gostorir, onlan siini surotdo bir-bi-ten ayırmaq əsla mümkün deyildir. Belo bir tamhq, vohdot id-ik proseslorinin foaliyyotindo daha aydin surotdo nozoro çarpır. ..ми do bunlar istər filogenezdo, istorso do ontogenetik inkişafda '^bibirini sortlondirir, sanki biri vo ya bir neçəsi digorlori iiciin övrə, /от m rolunu oynayir, digorlori iso onlann funksiyalanna ton bitkinlik verir. Elo bu cohotdon idrakin miioyyon pillolori vo ***l*** soviyyolori olduğu diqqoti colb edir. Bunlann h i s s i v o 0 n t i q i olmaqla osason iki soviyyosini ayird edirlor. İdrakın 1 soviyyolori onun v a s i t o s i z v o v a s i t o l i formala-I da izah etmoyo imkan vcrir. Belo ki, hissi idrak osason vasito-başqa sözlo, bilavasito inikasdır, montiqi soviyyo iso vasitoli as formasidir.

Hissi idrakdan montiqi idraka keçid prosesi do i filogenezdo, hom do ontogenetik inkişafda birdən-biro baş **■BIT**. Burada yeni keyfiyyot forqinin omolo golmosi ilo yanaşı, Ими cavizsə, arahq proseslor, ötürücü qayışlar omolo golir. Bun-p da nozoro alsaq tam funksional sistem olan psixi inikasin: hiss-[1] septiv, təsəvvürlər, nitqli vo ya mofhumi tofokkiir soviyyolori ird edilir.

1 V. İ. Lenin idrakin keçdiyi dialcktik yoldan bohs edorkon gös-rdi ki, «caпh seyrdon miicorrod təfəkkürə, oradan da praktiya-hoqiqoti, obyektiv rcallığı dork etmoyin dialektik yolu belodir». |tt^da, ilk növbədə, hissi idrak ayird edilir. Hissi nliaka osason irğu vo qavrayışlar daxildir. Bu iki idrak prosesi bir-biri ilo elo llğalasmışdır ki, onlan yanlız şərti olaraq ayrılıqda nozordon kc-

çirmək olar. Hissi idrak həm heyvanlarda, həm də insanlarda dir. Əmək foaliyyoti ve şüurun yaranması ilə idrakin yeni, mohz sana məxsus olan səviyyosi - mücərrəd-nəzori tofokkiir səvi formalaşır.

İnsan idrakının aynlmaz hissəsi insanlarm ictimai praktikasıdır. İdrakın düzgünlüyü mohz praktikada yoxlanılır. Bu eyni dorocodt hissi idraka da aiddir.

Hissi idrak d u y ğ u d a n başlayır. Onun başlıca funksiyatı otraf aləmdo, eloco do bədəndə has verən hadisolor barodo subydB to molumat vermokdir. Biitiin idrak proseslorinin bünövrəsini duy ğular toşkil cdir. O, orqanizmlo miihit arasinda ilkin olaqodir. Duy» ğular varlığın on sado, on bosit xassolori barodo bilavasito molumil verir. İşığın, sosin, təzyiqin, istinin,

soyuğun vo s. oks etdirilnuMİ duyğudur. Duyğular xarici alom haqqinda biliklorimizin monboyi* dir.

Psixologiyada duyğu dedikdo on bosit idrak prosesi nozordo lu tulur, insan onun kömoyi ilo varlığı oks ctdirir, başqa sözlo, varln ğın dork olunmasi duyğulardan başlayır.

Duyğular homişo miioyyon emosional boyaya malik olur. **M#»** solən, yaşıl rong insanı sakitloşdirir, qırmızı rong coşdurur vo ı> Yaxud, iki eyni hocmli yeşiyin biri ağ, digori qara ronglonmişso, **t|** qaraya nisboton adama yüngül golir.

Duyğular- i n d i k i a n d a h i s s ü z v l o r i n ə te»s i r e d o n c i s i m v o h a d i s o l o r i n a y r ı - a y f i k c y f i y y o t v o x a s s o l o r i n i n b c y i n d o i n i кas I d l r .

Dıyğular hom xarici alom hadisolori, hom do orqanizmin daxft* lindo baş veron proseslor barodo informasiya verir. Bunun sayottB do orqanizmin otraf aləmə bəlodloşməsi mümkün olur. Bu monadl V. İ. Lenin göstorirdi ki, «biz maddonin hor hansi formasi vo honjf kotin hor hansi formasi haqqinda duyğulardan başqa ayn yolla h«i bir şey bile bilmorik». Bu cohot duyğunun hissi idrakda rolunu **ayt** din surotdo nozoro çaфdırır. Duyğular vasitosilo biz cismin hocmi formasi, rongi, temperaturu, sosi, qoxusu vo s. haqqinda molumaf ahnq. Bununla da duyğular bizim otraf alom haqtında biliklorim** zin monboyini təşkil edir. Çünki, V. İ. Leninin sözlərilə deyil^| «matcriya hiss iizvlorimizo tosir cdərok, duyğu doğıııır». Bı/ıa> duyğularımız obyektiv alomin subyektiv surotidir. Hom do duyfl» lar varlığı osason adekvat surotdo oks etdirir. Onlar varlığın ayщ

256 lyrı kcyfiyyot **vo** xassolori barodo zongin material toplayaraq daha ■urokkob idrak proseslorinin foaliyyoti, yoni xarici qiciqlanma **■ncrjisinin** şüur faktına çevrilməsi **üçün** zomin yaradir.

Molumdur ki, miiasir dövrdə kosmosun **vo** okeamn dorinliklo-**Bhin gcniş** miqyasda todqiqi ilo olaqodar olaraq insanin sensor (his-■) tocrid şəraitindo psixoloji voziyyəti araşdırılır. Tocrübolərdon **iydın** olur ki, insan uzun miiddot tam sensor tocrid şoraitindo qala **Blmoz.** Belo ki, homin şəraitdo qalan adamlarda bir sutqadan son-ji şiiur pozğunluğu omolo golir, yoni onda qarabasmalar, qarayaxa **Hcyalar özünü** gostorir. Demoli, insan daima duyğulann vcrdiyi **fculumata** istinad edir, onlan beyindo təhlildon keçirir, beloliklo **do** bfula miirokkob idrak foaliyyoti, yoni qiciqlandincilarin sintezi baş Btrir, bu zomindo cisim **vo** hadisolorin tam suroti alinir. Bu iso id-Һк proseslərində qavrayışın foaliyyoti ilo əlaqədardır.

jQ 2. Qavrayış vo onun osas xiisusiyyotlori

Hissi idrakin miihiim morholəsini toşkil edon qavrayış prosesi Bum **vo** hadisolori biitiin olamot **vo** xiisusiyyotlori ilo birlikdo, yo-■ bütövlükdo oks etdirir. Mosolon, stolun iistiindoki kitabi qavra-**Baq** o demokdir ki, onun rongini, formasmi, ölçüsünü, hocmini, **Bekanda** tutduğu ycri (yoni stolun hansi hissosində, hansi əşyala-**Bı** ohatəsində olmasını) tamlıqda oks etdiririk. Kitabin tam suroti klmir. Yoni qavrayış **da** indiki anda bilavasito hiss üzvlərinə tosir **■on** cisim **vo** hadisolorin oyani surotloridir. Lakin bu, hissi idrakin **Bboton** miirokkob morholosidir. Elo buna goro **do** qavrayış duy-**Bdan** forqlonir. Hor ikisi **iiciin** iimumi cohot odur ki, cisim **vo** ha-■so bilavasito hiss iizvlorino tosir edir, hor ikisi real gerçokliyin **Bbyektiv** surotidir. Bunlar mexanizm etibarilo **do** bir-birino tama-***ш\ɵ*** yaxındır. Bclo ki, istər duyğu, istorso **do** qavrayış prosesindo ■ilizatorun duyğunun omolo golmosi **iiciin** zoruri **olan** anatomik -**Bioloji** cihazin) foaliyyot hahna golmosi zoruridir. Oks toqdirdo ***Ш*** xarici, **no do** daxili alomdon **golon** qıcıqlayıcılar oks etdirilo hil**ar** л

Analizator iic hissodon ibarotdir (xarici qıcığı qobul edon soth ■cseptor: göz, qulaq **vo** s., morkəzəqaçan - afferent sinir, analiza-***ш\\n*** beyin nahiyosi; qıcıqlayıcıya cavab iso horoki efferent sinir-**Hɵ** vcrilir). Onun nonnal foaliyyoti duyğu **vo** qavrayışın omolo gəlməsi üçün mühüm şərtdir. Lakin dıygı vo qa\ ra\ ı.ş >o\ ıyyosıd də analizatorun fəaliyyotindo özünəməxsus cəhotKtr meydana çi< xır. Məlumdur ki, analizator filogenezdo yalnı/ materiyanın hor* kotinin ayп-ayп məxsusi formalanm, məsəlon, görmo analizatori işığı, eşitmə analizatoru səsi və s. əks etdirmoyə uygımlaşmış olıq bir analizator sistemi başqa horokot fonrtalan barodo molumat \cfı mir. Duyğunun bu xüsusiyyoti tokmodallıq (mono-modallıq) adlijı nır. Bu, duyğu surotini qavrayış surətindon fərqlondirir.

Qavrayış surotlori öz təbioti etibarilo çoxmodallı (polimodalw olur, belo ki, onlar bir neçə analizatorun birgo fəaliyvoti sayosindj baş verir. Çiinki qavrayışın osasinda analizatorarası olaqo, müxtoll analizatorlar arasinda yaranan olaqo durur. Mosolon. görmə analfc zatoru cisimlorin səs və ya tempcratur xüsusiyyətlıoini oks etdirj bilməz. Odur ki, ayn-ayn analizatorlar bu vo ya digor eismiıı \\4 hansi bir keyfiyyotini oks etdirir. Demoli, duyğu surotlorindo cfl min yalniz miioyyon keyfiyyotlori oks olunur. Qavrayış suroti \м onun tam bir predmeto aid olduğunu oks etdirir. Yoni ayn-aynlid da duygu surotlorindo oks olunan keyliyyollorin hamisi iizvi sural do qavrayış surətlərinin tərkibinə daxil olur. Duygular. tosir cdu| qieiqlayicilann kcyfıyyəti ilo yanaşı komiyyot tərolini, \oni qicu| layicimn intensivliyini, ifado dorocosini vo s.-ni do oks etdirir. Cji ciqlayicmin komiyyot vo keyiiyyət xarakteristikasi bir-birilo sil surotdo əlaqədardır. Duygulann intensivliyo göro loiqlonmosi q| ciqlayicmin xassolərini intohasiz dorocodo artinr.

■ ı Qavrayış surotlori iso intensivlik xassosino malik olmur. Dujj ğular

miioyyon sahodo cəmləşmiş (lokalizasiya ctmişi olur. Mo J Ion, rong, sos, işıq vo s. miioyyon predmeto aid edilir. müoyyd monbo ilo baglamr. Yaxud, toxunma, agn, tcmperatur duyguld bodoninin miioyyon hissosilə bağlı olur. Qavrayışda iso belo ino| dud lokalizasiya yoxdur, qavrayış suroti miioyyon predmeto olur.

Duyğu surotlorindo emosional ton olur, qavrayış surotlo iso əşya hissi deyil, cismin suroti yaranir. Demoli, qavrayış alom haqqinda duyğulara nisboton daha dolğun, daha bitkin m mat vcrir.

Qavrayış hiss iizvlorino bilavasito tosir edon cisim vo hadi rin biitiin olamot və xassolorinin bütövliikdo inikasıdır.

Qavrayış daha miirokkob idrak prosesidir. Onun torkibino ğularla yanaşı insanin keçmiş təcrübəsi do daxildir. Bundan ol

258 ^rrayış prosesi daha miirokkob idrak proseslori: nitq, tofokkiir,

f l.» vo s. iizvi surotdo bağlıdır. Odur ki, miihiim idrak prosesi ki-qavrayışm bir sira spesifik xiisusiyyotlori vardir. Mosolon, sinif ■Uiosini qavrayarkon yalniz onun qara rongini deyil, hom do hoc-■ni. formasim birlikdo oks etdiririk, yoni bu halda qavrayış sado-***Ш*** olaraq duygulann mexaniki mocmusu kimi çıxış etmir vo prcd-Pi bütövlükdə, tam halda oks etdirir. Cismi qavrayarkon onu tam fthid kimi, miioyyon quruluşa malik kimi görüb anlayırıq. Moso-k. sokildo o doqiqə üçbucağı, kvadratı, monzoroni ayird edirik. ***Ш*,** qa\rayışın tamlığıdır. Hotta danışıq nitqindo do ayn-ayn səslə Braxsı eşitmədiyimiz halda belo sözləri bir tam kimi oks etdiririk. Hnki burada insamn keçmiş təcrübəsi iştirak edir. Qavrayışın tam-Igı obyektiv gerçoklikdo olan cisimlorin özlərinin tamhq xüsusiy-milo toyin edilir. Odur ki, hotta qavrama şəraiti doyişilso do qav-Bfiş suroti özünün tamlığını, sabitliyini itinnir. Mosolon, cisim in-Kdan uzaqlaşdıqca onun, gözün torlu qışasında təsviri kiçilir, la-***fk***\ buna baxmayaraq biz homin cismi malik oldugu böyüklükdə rayırıq. Bu, qavrayışın sabitliyidir ki, onun da çox böyük idrak iyyoti vardir. Sabitlik olmasaydi, eyni cismi muxtolif şəraitdə lolif cür qavrayardıq. Çiinki qavrama şoraiti dəyişən kimi cis-suroti do doyişikliyə uğrayır.

Qavrayış prosesindo insanin keçmiş təcrübəsinin iştirak etmosi ■ qavrayışını monalı edir. Başqa sözlo, insan onun üçün müəy-ohəmiyyəti olan cisimlori, hadisolori ilk növbədo qavrayır. i insanlar bu vo ya digor cismi, hadisəni qavramağa soy etdik-onu keçmiş hoyati miiddotindo oldo etdiyi təcrübəyə, biliyə gö-pbaşa düşməyə, izah etmoyo, mahiyyotini anlamağa çalışırlar. Bu javrayışın mənalılığı ilo bağlıdır. Demoli, qavrayış prosesindo m kcçmiş təcriibəsi iştirak edir vo bunun sayosindo biz cismi ırıq. Bu halda cismin indiki suroti keçmişdo alliums suroti ilo sto düşür, noticodo adam homin cismi tanıyır. Ogor yeni cismi layarkon onu tamş cisimlor kateqoriyasina aid edirikso, onu an-l| oluruq.

Qavrayış insanin marağından, meylindon, diinyagörüşündon, ısindən, emosional voziyyotindon vo s. asılıdır. Bu cohotlor yışın scçiciliyində daha aydin surotdo nozoro çarpır. insana /amanda muxtolif cisimlor tosir gostorir, onlardan bir qismini aydin, aşkar oks etdiririk, digor qismi iso nisboton tutqun olur |ra onlan hcç qavramırıq. Çünki insan eyni zamanda ona tosir

259

edon muxtolif vo rəngarəng cisım-lərin, hadisolorin hamısını qavraya bilmoz. Onlardan yalniz miioyyon cisimlor ayird edilir, qavramhr. Bu isə, insamn həmin cismə olan müna-siboti ilo toyin olunur.

Qavrayışın seçiciüyi şoxsiyyə-tın xiisusiyyotlorindon asılı olaraq müoyyən obyektləri başqalarmdan ayıraraq daha da aydin, aşkar surotdo oks eldirmoklo bağlıdır. Bu halda aydm qavradığımız cisim qavrayışın obyekti, yerdo qalanlar iso fon **olur. Insamn moqsodindon, qavramlan ci-sımlorin xüsusivyəılorindən asih olaraq obyektlo** fon **miitomadi rotdo yerini dəyişo bilor. Mosolon,** şəkil **38-de obyektlo fonun rini dr^yışmosJndon asılı olaraq şəkıl ya qoca, ya da cavan qadin mi qavrarnla bilor. Obyektlo fonun yerinin doyişdirilmosi vo ya dm seçilməsindən praktik moqsədiər üçün istifado olunur. Adotos. yolda işloyonlor çohxayı paltar geyirlor ki, boz fonda tcz scçilsintoi Yaxud, obyektin ayird edilməsini çətinləşdirmək üçün onu foiuf uyğun şəkildə gizlodirlor (maskirovka edirlor).**

Şokil 38. E.**Borinq. Qayınana yoxsa...**

Qavrayış prosesino insanin hoyat tocriibosi, maraqlan, şoxstr yotinin iimumi istiqarnətı, sorvot meyli ciddi tosir gostorir (Bax: kit 39).

Insanin **iimumi psixi hoyat məzmunundan asılı oiaiaq qavrayt** sin **mozmunu vo cəroyanctmə xüsusıyyotı do doyışilir.** Mosolon, **hor kos rosin əsərini, musiqini, kinofılmi, tobiot monzorosini** bir **cür qavrayir.**

Qavrayışın mozmun vo istiqamotinin insanin tocrübəsindofl hoyata miinasibotindon, maraq!anndan, biiik zənginlıyındon, *У$^Я* mündon asılı olmasi a p p e r s e p s i y a adlamr Bu da qavrayw sin miihiim xüsusiyyətidir. Dilimizdo işlonən «Zər qodrini zorgofi bilon> ifadosi qavrayışın insanin iimumi psixi həyat mozmunundad asıhlığını ayrdin surotdo gostorir. Yaxud, Knlovun «Xoruz vo infl tomsilini xatirlayaq. Don axtaran xoruz inciyo rast golondo dilxor olur, onu bir konara attr, onun ovozindo bir arpa doni tapsaydı di» ha yaxşı olardı «fıkrinə düşür».

Appersepsiya insan qavrayısını fəallaşdırır. Belo ki, insan hoc,

si cismi, hadisoni qavrayarkon ona müəyyən münasi;^ u r. Odur ki, qavrayış miivafiq appersepsiya olduqda daha m°S f iyyotlo coroyan edir.

3. Sensor keyfiyyotlorin (duygulann) təsnifa^, hossaslığın növləri

Duygulann novlori muxtolifdir. Onlan пeco təsnif etrn^ ? volco, duygulann xüsusiyyətlərino diqqot yctirok. yu ªV d cdildiyi kimi, duyğular miioyyon qıcıqlandırıcılann m • д "ptorlara (analizatorun birinci hissosino) tosiri noticəsinj V? ^ rirlor. Bu cohoti nozoro alaraq onlan yaradan qıcıqlandın ı " ~ olorino vo homin qıcıqlandırıcılann tosir etdiyi resent Г™ 0Г ara on aşağıdakı üç qrupa bölürlər:

1. **Eksteroseptiv vo ya xarici duyğular. Onlann resent onin səthində yerloşir, xarici alomdo olan cisim vo hadis | Ш "olorini oks etdirirlor. Gönnə, cşitmə, iybilmo, dadbi|mə °,nn duyğulan bu qrupa daxildir. ə**
2. **İnteroseptiv vo ya daxili duyğular. Onlann resept0rjar , li üzvlərdə, həmçinin, bodonin toxumalannda yerləşjr VQ ? ª~ lərın voziyyotini oks etdirir. Acliq, toxluq, susuzluq <jUv JT1 1 s. interoseptiv duyğular qrupuna daxildir. ^u an**
3. **Proprioreseptiv duyğular. Onlann reseptorlan 0yn lələrdə ycrləşir, bədənimizin hərəkəti vo voziyyətj hftom ^° lumat verirlər. Horoki və müvazinət duyğulan bu qrupa ^j***

Miiasir tosəvvürlorə görə duygulann növlori bir-biri i|ə • tdə olaqədardır. Onlan mütləq şəkildə xarici (ekstcroseptj^f VU ili (interoseptiv) duyğulara ayırmaq düzgün olmazdı. DuVd ı ° bozi növlərini, mosolon, ağrı, dadbilmə, chtizaz temno 3" yğulannı vo s. mahiyyot etibarilo xarici daxili duyğuiar kiny?^ ctmok olar. 1

Xarici duyguiar icorisindo gönnə duyğuları mühüm yer Jar xarici alom haqqinda çox zongin informasiya gətirjr y. edilmişdir ki, otraf aiomdon insan bcynino daxil olan inf °^ ilann 80 - 90 **faizi məhz görmə analizatoru vasitesi]Q v^Jr a" 7 liyyatmin <iC faizind?n çoxu görmə nozaroti altinda hoya, \. ^ hr. -*fi***

Görrnə duyğusu sayəsində biz !61 cisimlərin forma və rəngini, öl çüsünü, həcmini, məsafəsini dərk edirik. Homin duyğular insanıft məkanda bəlodləşməsini tomin edir, hərəkotlorini tonzim etməyf imkan verir. Oxumaq vasitəsilə bəşər təcrübəsino yiyolonmək d»» görmə sayəsində mümkiindür.

İşıq gözün torlu qişasındakı kolbacıqlara və çöpcüklorə tosil edir. Orada əmələ gələn qıcıqlanma onso payındakı görmə mərke* zinə noql cdilir. Görmə analizatorunıın bu üç hissəsindən biri zədfl lənərsə görmo duyğusu əmələ gəlməz. Mosolon. kolbacıqlar zodo« ləndikdə xromatik rənglər fərqləndirilmir, hər şey ağ. qara, bof rəngdə görünür; çöpcüklər zədələnəndə qarov xəstoliyi və ya to» yuq korluğu yaranir, insan qaranlıqda heç bir şey görmür. Görmt analizatorunun beyin nahiyəsi zədələnorkon iimumon korluq ome* lə golir. Deməli, gönrıə duyğusunun əmolo golmosi iiciin xarici qı« cıqlayıcının təsirilo yanaşı görmo analizatotrunun da normal foaliy* yət göstərməsi zəruridir (bu cəhət biitiin duyğı növlorino aiddir). J

İş ycrində işığm kemiyyətindon, dÜşmo istiqamotindon, cloctj də ronglərin çulğaşmasından asılı olaraq noinki işçinin ohvali-nfcj hiyyəsi, həm də əməyin məhsuldarlığı dəyişə bilər. Yalnız otfl| göstənnək kifayətdir ki, iş ycrinin optimal surotdo ronglənmtnl məhsuldarlığın 20 - 25 faiz artmasına sobəb ola bilər.

İctimai-tarixi inkişaf prosesindo, miirokkob vo çoxcohotll omok foaliyyoti sayosindo insanin görmə analizatoru yiiksok dorna cədə tokmilləşmiş, görmə duyğuları daha dolğun. mo/munlu oU mışdır. F. Engclsin bir müqayisəsi bu cohotdon çox xaraktcrikdHl O göstərirdi ki, «qartal insandan xcyli uzaq köriir, lakin insan gov şeylərdo qartal gözündən daha çox olamotlori ayird edir.

Eyni cohot insanin eşitmə analizatorunun foaliyyotino do **afl** cdilo bilor.

Eşitmə duyğularınm qıcıqlayıcısı muxtolif uzunluğa malik ***sm*** dalğalarıdır. İnsanın eşitmo analizatoru saniyədo 16-dan 20« МЩ (iyirmi min) tezliyo malik soslori ohato cdir. Eşitmo duyğuları ***Ш** sin hündürlüyünü, gurluğunu vo tembrini oks etdirir. insanlarm s<« lori tcmbrino goro bir-birindon forqlonir.

Biitiin cşitmə duyğuları nitqi, musiqi soslorini vo sos kiiylone oks etdirir. Onlann da hiidudu var. Bclo ki, çox sos-kiiy sinir sitifl mini pozur, insanda əsəbilik, yorğunluq törədir.

Əlbəttə, duygulann növlori çoxdur. Onlar (mosolon, dadhfl mo, iybilmo, cinsi, achq, toxluq, horokot duyğulan vo s.) insan

Ikiyat fəaliyyotində miihiim rol oynayir. Duygulann hor biri istor Unci alomin cisim vo hadisolorinin, istorso do orqanizmin daxili jb/.iyyotinin ayn-ayn cohotlori barodo miixtolif informasiyalar go-Urir. bununla da orqanizmin gercokliyi otrafli dork etmosini, ona pal miinasibot boslomosini tomin cdir. Yalniz bir cohoto diqqot ptirok: ogor orqanizmdə ağrı duyğuları olmasaydi biz

qıcıqlayıcı-prin hansının faydalı, hansının iso qorxulu vo ya təhliikəli olduğu-*m* ayird edo bilmozdik. Tosadiifi deyildir ki, dorinin sothindo, da-lih orqanlarda vo ozololordo xiisusi reseptorlar - «ağrı nöqtələri» brloşir. Ona görə do dorinin, ozolonin mexaniki surotdo zodolon-losi, daxili üzvlərin xəstələnmosi ağrı duyğuları verir. Bu, moso-bnin holo bir tərəfıdir. Digor torofdon, hoddon ziyado qiivvotli qi-Iqlayıcılar (çox gur işıq, sos, çox soyuq, koskin iy vo s.) tosir et-■kdo do analizatorlarda ağrı duygulan yaranir. Demoli, insanin liygu analizatorlan sanki qıcığın miioyyon komiyyotinə (aşağı vo *m* yuxan həddino) ıiyğıınlaşır. Bu mosolo analizatorların hossash-I ilo əlaqədardır. Mosolon, biz uzaq ulduzlardan golon işığı gör-Iflrük, yaxud dərimizo toxunan tozları hiss ctmirik. Çiinki hor ciir fccıqlayıcı duyğu omolo gotiro bilmir. Duyğunun omolo golmosi kun qıcıq miioyyon komiyyoto malik olmalıdır.

Qiciqlayicimn ilk dofo on zoifduyğu omolo gotiro bilon on ki-*ш* komiyyəti duyğunun m iit I o q h o d d i adlamr.

Bu kəmiyyotdon aşağı olan qıcıqlayıcılar duyğu omolo gotiro

I fti zoif qiciqlayicim duyma qabiliyyəti m ü t l ə q h ə s - |a s I l q adlamr. Mütloq hossaslıqla duyğunun aşağı mütloq həd-*l* .'is miitonasibdir: E = 1/p; burada «E» mütləq hossaslığı, «R» *m* miitloq hodd komiyyətini bildirir. Yoni duyğunun aşağı miitloq Bddi az olduqea ona hossasliq yiiksok olar vo oksino.

Adoton analizatorların həssaslığı yaşayış şəraitinin təloblərinə, ■lıyyətin xarakterino vo s. göro artib-azala bilor. Mosolon, musi-Kilordo eşitmə, rəssamlarda görmə, dequslatorlarda iybilmo, dad-Bnıo həssaslığı çox yiiksok ola bilor. Bir fakt. Görmə, cşitmə vo inişıq qabiliyyətindən məhrum olan O. İ. Skoroxodova «Pravda» ■ «lzvcstiya» qəzctlərini mətboo boyalarının iyinə göro bir-birin-*ш*\ forqlondirirdi. Demoli, insan analizatorlan inkişaf cdərək çox шок səviyyəyə çata bilor. Burada miimarisolər do miihiim rol Bbyır.

f Duyğunun aşağı mütləq həddi oldıığı kimi yuxarı miitloq həd-

di də vardir. Bu halda qıcıqlayıcı keyfiyyotco yeni bir duyğunu əmolo gəlməsinə səbəb olur. Mosolon, insan qulağı 20000 hers* dək səslori cşidə bilor, ondan yuxan tezliyi normal duygu kimi ol ctdirmək mümkün deyildir.

Eynicinsli qıcıqların qüvvələri arasındakı forqi biz homişo duj muruq. Qiciqlann arasmdaki bu forq yalniz miioyyon hoddo **cat** da onu duyuruq. 300 şamlıq işığa 1 vo ya 2 şam əlavə etsok işı artmasını duymanq, yalniz üç şam olavo etdikdo ilk dofo bu forq yoni işığın artdığını duyuruq.

Demoli, eynicinsli qiciqlandiricilann qüvvələri arasındakı gP lo duyulan on az forqo duyğunun f ə r q l ə n d i r m ə hoddi yilir.

Eyni cinsli qıcıqlar arasındakı on az forqi duyma qabiliyyoti f ə r q l ə n d i r m o h ə s s a s l ı ğ ı deyilir.

Fərqləndirmo hossaslığı da bir sira amillorin tosirilo artib-az la bilor. Buraya insanin moşğul oldıığu foaliyyot növünün təloble ciddi surotdo tosir gostorir. Mosolon, xalça toxuyan qizlarda çalarlarına həssaslıq adi adamlarda olduğundan onlarca dofo olur.

Demoli, foaliyyotin xarakterindon asih olaraq bizim analiza lanmizin həssaslığı doyişə bilor. Bu doyişiklik iki istiqamotdo do bilor. Bir halda hossasliq arta, digor halda iso azala bilor.

Miioyyon qiciqlandincinin hor hansi hiss üzvünə uzun mii' fasilosiz olaraq tosir göstənnəsi noticosindo həssaslığın dəyişıru a d a p t a s i y a adlamr. Qıcıqlayıcı çox zoif olduqda hossasl artir, çox giiclii olduqda iso hossasliq azalir.

Adaptasiya bir sira duyğularda (gönrıə, tempcratur, iy və xunma) qiivvotli, cşitmə vo ağrı duyğularında iso zoif olur. Yal bir fakt: işıqlı otaqdan qaranlıq otağa kcçdikdən vo orada bir A qaldiqdan sonra gönnə analizatorunun həssaslığı 200 min dofo ar tir. Bu halda, пeco dcyorlər, giindüz görmo aparatından, yoni kol bacıqlarla görmədən gccə gönnə aparatına eöpcüklorlo **görmoy**^ kcçilir. Bu cohot orqanizmin bioloji imkanlannin genişliyini süt(etməklə yanaşı analizatorların foaliyyotinin səmərəli təşkili üç(do zəmin yaradir. Lakin hissi inikasın xiisusiyyotlori ilo olaqo olaraq iki psixi hadisoyo do diqqoti colb ctmok lazimdir. Bunlardi biri s i n c s t e z i y a (yunanca - synisthesis - birgo hissetmj eyni zamanda duyma) hadisosidir. Bu halda hor hansi qıcıq m fiq analizatora tosir edorok, subycktin özündən asılı olmadan, n

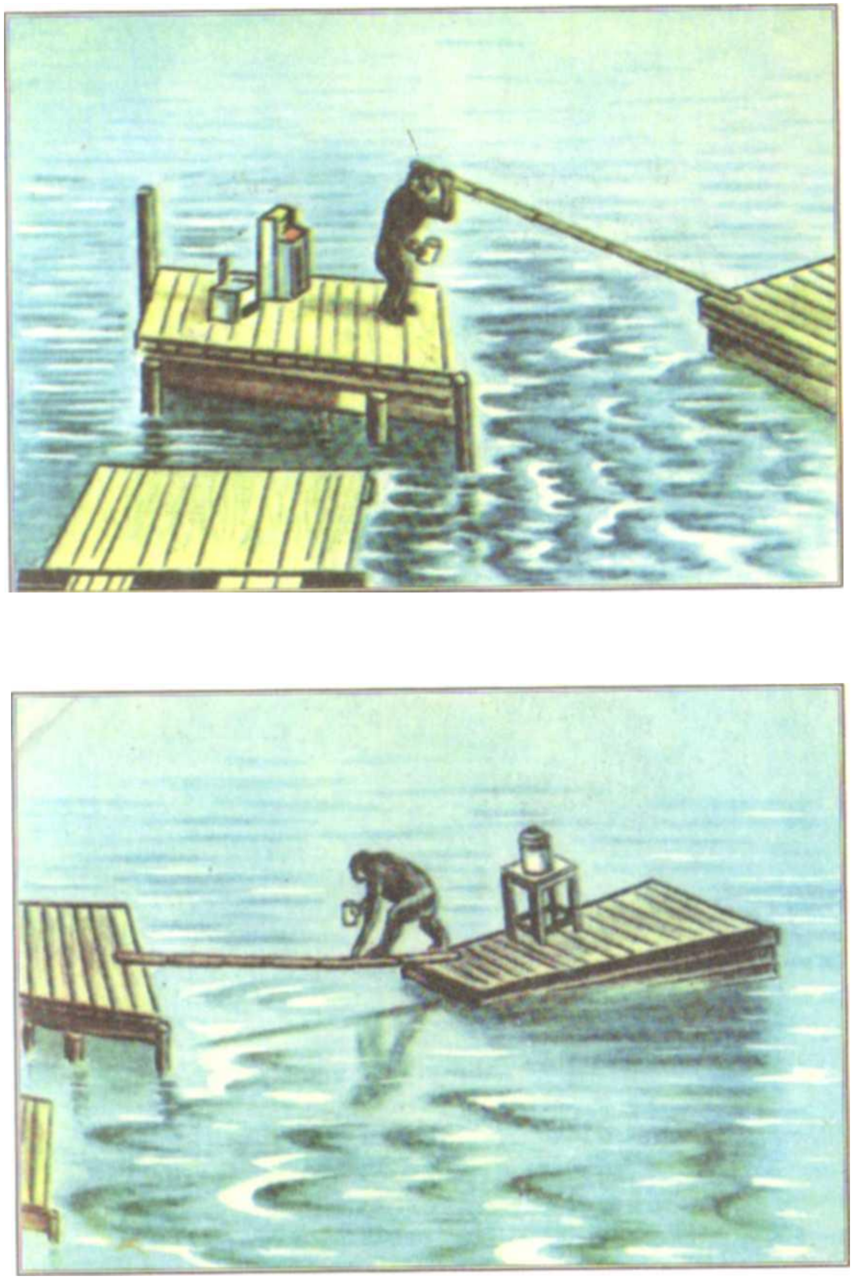

Şokil 12. Meymun su içərisində olsa da... gedir suyu bakdan götürür.

o analizatora uyğun duyğunun əmələ gəlməsinə, cyni zamanda vo, onunla bilavasito bağlı olmayan duyğunun da yaranmasına b olur.

Qıcıqlandıncının bir analizatora tosiri noticosindo başqa anali-tor iiçün sociyyəvi olan duyğunun omolo golmosi sinesteziyadır. nun on geniş yayılan növü rəngli səsdir. Yəni səs qıcıqlan eşit-
ilo yanaşı, hom də görmə, yoni rong duyğusu yaradir. Məşhıır tokarlardan A. N. Skryabin, N. A. Rimski-Korsakovda belə hal-çox olmuşdur. Eyni qayda ilo bir sıra adamlarda sarı-çəhrayı g istilik duyğusu, göy-yaşıl iso soyuqluq duyğusu törədir. Sines-*ya, dcməli, bir modallıqda olan qıcıqlayıcının tosirilə başqa mo-lıqda olan duyğunun yaranmasıdır.

Həssaslığın artması ilo olaqodar olaraq diqqoti colb edon baş-psixi hadiso s c n b i l i z a s i y a d i r . (latinca sensibilis -siyyath) - qıcıqlayıcıların tosirilo sinir mərkəzlərinin həssaslığı-artmasıdır: analizatorların qarşılıqlı tosiri vo mümarisələr sayə-[J]ə həssaslığın artması s e n s i b i l i z a s i y a adlanır. Məsə-, üzərində todqiqat apanlan adama «limon kimi turş» sözünü de-do. həmin qıcığın tosiri altinda onun gözünün vo dilinin elcktrik saslığının dəyişməsi faktı aşkar edilmişdir. Bclo dəyişmə dilə on şirosi ilo tosir cdorkon müşahidə olunan dəyişmonin eyni ol-uşdur.

Deyilənlərdən aydin olur ki, hiss iizvlorinin həssaslığının dəyi-məsi qanunauyğunluqlarını bildikdo xüsusi surotdo scçilmiş yar-nçı qıcıqların kömoyilə bu vo ya digər rescptorun həssaslığını ar-aq olar. Bu cohot pcrseptiv foaliyyotin mütəşokkil surotdo isti-ətləndirilməsilə bağlıdır. Mosolon, musiqi ilo məşğul olan aqlarda səslərin yüksəkliyini diizgiin fərqləndirmə miitloq eşit-*9* qabiliyyəti ilo yanaşı mümarisolərin səmərəli təşkilindon də llıdır.

4. Perseptiv mütoşekkiliyin xiisusiyyotlori

Hissi idrak orqanizmlo mühit arasındakı qarşılıqlı tosir proscsi-B noticosi kimi meydana çıxır. Burada biz mühiti, gercekliyi ob-kt, onu oks ctdironi iso subyekt kimi qobul cdondo obyektlo sub-it arasinda miirokkob qarşılıqlı miinasibot olduğunu yaddan çı-a bilmorik. Bclo ki, subyekt gercokliyin tosirino sadoco olaraq ruz qalmir. Homin təsirə əks-təsir göstərə bilir. Əlbəttə, holo

hissi idrak səviyyosində bu əks-təsir obyektin şəklini **doyişrtMİ** formasında nozoro çarpmasa da, obyektə «fəal uyğunlaşma» **foN** ınasında özünü büruzo vcrir. Başqa sözlə, subyckt bu morholodi sensor proseslərin foaliyyotini daha səmərəli şəkildə qurmağa, ***уЛ*** ni moşq yolu ilə analizatorlann həssaslığını artırmağa, gcrçokliyij cisim **vo** hadisələrinə seçici miinasibot bəsləmoyo, onları **planh** ***Щ*** məqsədəuyğun surotdo dork etmoyo can atır. Belo bir perscptiv ***Щ*** alltq sayosindo insan otraf miihito diizgiin bəlѳdloşmoyo, davrana vo roftannda miihitin tələbinə uyğun olaraq miioyyon doyisiklli yaratmağa müvəffəq olur. Beloliklo, perseptiv obraz horokotlorid davranışın tənzimçisinə çevrilir. Bu da öz növbosində hissi prosflfl lərin inkişafına ciddi tosir gostorir. Bclo ki, insanlarm noyi **vo** nefl qavramasi, noyi vo пeco ctməsindon asılıdır. Yoni insanlarm **pfl** septiv foaliyyoti onlann hissi idrakının mozmun **vo** isiiqumotiql ciddi surotdo tosir gostorir. Bu iso hor bir fordin öz duyğu **və** qil rayışımn foaliyyotini somoroli toşkil etməsindon asılıdır.

Sensor mütəşokkillik (toşkil olunma) dedikdo. hor bir **foil** üçün xarakterik olan ayn-ayn hiss iizvlori sisteminin inkişaf **sovB** yosi vo onlann bir kompleks halında birloşdirilmosi qaydası (iisl bu) nozordo tutulur.

Molumdur ki, heyvanlar alomindo hor hansi bir **modallığa** in*J lik dıyğunun iistün inkişaf soviyyosi novo moxsus olamotdir: сун növlü heyvanlann hamısında hor hansi duyğu növii (mosolon. qafl tallarda uzaqgörmə, itlordo iybilmo) xiisusi olaraq inkişaf edir.

insamn sensor mütəşokkilliyi (hissi proseslorinin **tokmillosme** si) hoyati boyu baş vcrir. insamn sensor inkişafı şoxsiyyotin ***и / щ*** hoyat yolunun noticosidir. Demoli, hossasliq (hissiyyat) insanin **Я** tensial xassosidir. Onun gcrçəkləşməsi bir sira amillordon **asılıdfl** Buraya: insanin yaşadığı hoyat şəraiti, foaliyyot növü, özündo ■ **vo** ya digor hossasliq növünii inkişaf ctdimıək üçün iradi **soy gfl** tərməsi **vo** s. daxildir. Elo buna goro **do** körpo uşaqlarda bu vo ***Щ*** digor analizatorun hossasliq soviyyosino goro o qodor **do** forq ***m*** mur. Yaşlılarda iso bu forq tam aydınlığı ilo özünii biiruzo verir. ■ da şoxsiyyətin öz sensor foaliyyotini пeco toşkil ctmosindən, nofl yönoltməsindon, no dorocodo məşq etməsindən asılıdır. **MoşjH** holland astronomu M. Miniartın ibrotamiz sözlərini xatnlatmaqe rinə diişərdi. O deyirdi: «Sizin dork etmoyiniz sizin özünüzdoı ***лЛ*** lıdır. Bunun üçiin gözüniizü «поyə baxmaq lazim gəldiyini ЫI»Я lı schrli əsaya toxundurmağınız kifayotdir». Bu. hissi **proseslalŞ**

266 lıyyətını giiclondirmok **iiciin** insanlarm olindo miihiim imkanlar luğuna işarədir. Bunu hoyati faktlar aydin surotdo siibut edir. iki Ida hiss iizvlorinin həssaslığının artırılması diqqoti colb cdir: **1)** Irtobii olaraq sensor qüsurların (korluq, karlıq) ovoz olunmasina }hkan veron hossasliq; **2)** fəaliyyətdən, subycktin peşəsinin spesi-toloblorindon omolo golon hossasliq. Elmo coxdan bolli olan vo xtolif psixoloji ədobiyyatda öz oksini tapmış bozi cohotloro diq-yctirok.

Görmə vo eşitmə analizatorlarının foaliyyoti pozulduqda onla-funksiyalan miioyyon dorocodo başqa analizatorların hossasli-ın artması, kəskinləşməsi ilo ovoz olunur. Mosolon, kor adamin heykəltoraşlıqla moşğul olmasi molumdur. Belolorindo toxun-duyğuları sanki görmə funksiyasını ovoz edir, çünki onlann saslığı hoddon ziyadə artmış olur. Karlarda chtizaz duyğularının kinləşməsi do bu qobildon olan hadisodir. Eşitmədən erkon ■rum olmuş bozi adamlarda ehtizaz duygulan o dorocodo yiik-I inkişaf edir ki, onlar hotta musiqini dinloyo bilirlor. Bunun On onlar əllərini çalğı alətinin üzərinə qoyur vo ya arxalanni or-tro tərəf çcvirirlər. Kar, kor O. Skoroxodova olini danışan hom-botinin boğazına qoyaraq onu səsindən tamya vo no barodo da-"ıgını anlaya bilirdi. Kar, kor vo lal Elen Kellcrdo iybilmo hos-tığı o qodor yiiksok inkişaf etmişdi ki, o çoxlu dostlarını vo go-adamlan onlann iyindon forqlondirirdi. Bu cür adamlarda ayn-I analizatorların həssaslığınm artmasi sanki tobii ovozvermo isipino istinad edir. Lakin burada orqanizmin otraf miihitlo ola-taxlamaq ehtiyacinin hor hansi analizatorda həssaslığın artması-losiri faktı nəzərdən qaçırıla bilmoz. Belo ki, bir sira foaliyyot tolorindo uzun miiddot çalışan şəxslərdə fəaliyyotlə bağlı olan Hizatorun həssaslığının artması faktı da bu mülahizəni bir daha diq edir. Mosolon, uzun miiddot cilalayıcı işləyənlər, 0,0005 llimetrə qodor olan çökəyi göro bildikləri halda, moşq etməyon imlar bunu yalnız 0,1 millimctrə qodor olduqda göriirlər. Dequs-)rlarda iybilmo vo dadbilmə həssaslığı yiiksok inkişaf səviyyə-çatır. Təsviri incəsənot formanı, tənasübü və rəng nisbətini |iq oks ctdinnoyo xiisusi tolob verir. Bu sahodə rəssamlarda Iwslıq həddən ziyado yüksəlir.

Kşitmo həssaslığının artmasi sahosindo do zongin tarixi faktlar ^rcuddur. Biitiin bıınlar onu gostorir ki, bizim analizatorlarimizin iwıslığı hoyat şəraitinin, praktik omok foaliyyotinin tosiri altinda

267 artır. Deməli, h i s s ü z v i ə r i n i n f o a l i y y o t i m ü m a r i s ə s a y ə s i n d ə d a h a s ə m ə r ə l i ***İ*** k i l d o t ə ş k i l e t m ə k o l a r . Şoxsiyyotin sensor t şafı üçün hər bir şəxsdə kiçik yaşlanndan miixtolif dıyğu üzv ni mümarisə etdirmək vacibdir. Mosolon, cşitmə üçün musiqi, mə; görmə üçün şəkil çəkmo vo s. Hiss üzvlorini inkişaf ctdi lə uşağı егкоп yaşdan estctik sərvotləro yiyələndirmok, onu təl səviyyosino qaldırmaq olar. Molumdur ki, heyvanlar görür və dir, yalniz insan görmək vo eşitmoyo tolobat hiss edir. Bu təl onlarda sensor prosesləri inkişaf etdirməyə zəmin yaratdığı kʾ onlann foaliyyotinin səməroli təşkilini do zəruri edir. Hoyatin dişində insanda miioyyon hissiyyat sistemi yaranir. Onlar ins tolobatlanna, maraqlanna, idrak foaliyyotino vo davranışııa edir. Öz növbəsində insanlar da oz sensor foaliyyollorini moqs uyğun surotdo təşkil etmoyo can atirlar. Bu cohot insanin moq yönlü pcrseptiv foaliyyotindo daha aydin surotdo nozoro çarpır.

Molumdur ki, insanin qavrayışı bir sira hallarda otraf cis' hadisolorin xassolorindon (onlann parlaqlığından, qeyri-adili don vo s.) asılı olur. Yaxud bizo maşmların, küçə ilo gcdon a lann sosi tosir edir, onlardan bozilori oks etdirilir, digorlori qavrayışımızın fonuna çevrilir. Çünki onlan oks ctdirmək iiçün şıya xiisusi moqsod qoyulmamışdır. Bu halda qavrayısımız da ki qarmaqarışıq səciyyə daşıyır, burada məqsodyönlülük, iradi çatışmır, sensor fəaliyyətimiz do ixtiyari səciyyə daşımır. **A** insan xiisusi moqsodlo, xiisusi niyyotlo, hotta ciddi iradi soy torməklo öz qavrayışını mohz miioyyon obycktloro, ohomiyy cisimlərə, hadisoləro yönəldə bilor. Bu cohot qavrayışm (sonra rocoyimiz kimi) planlı, məqsədouyğun növü olan m ü ş a h,1 do özünü aydin surotdo bünızo verir. Əgor insan miintozəm s do moşq cdirso, müşahido mədoniyyətini yüksoldirsə, bu hal_ da şəxsiyyətin m ü ş a h i d o ç i l i k kimi miihiim xassosi şaf cdir.

Müşahidəçilik iso cisim vo hadisolordo zoif surotdo n caфaп, lakin onlan xarakterizo edon cohotlori sezmok qabili dir. Müşahidoçi adam çox görür, dorin başa düşür, çünki kiçik hətlər do onun nozərindən qaçmır. Demoli, hiss üzvlərindon gün istifado etməyi, yoni doqiq görməyi, cşitmoyi, lamisə vasi lə hiss etməyi öyrənmək lazımdır. Bu qabiliyyətə malik olan a lan həssas adamlar hesab edirlor. Hossasliq iso yalniz tobiotin

268 ^By< hazir nemot deyil, hom do mümarisəlor sayosindo moqsodo-^Bıın surotdo inkişaf ctdirilon psixi halotdir. Odur ki, hiss iizvlori-

V_V foaliyyotinin somoroli təşkili insanin idrak proseslorinin somo-foaliyyotino miisbot tosir göstormoklə yanaşı onun ohvali-nı-

^Bfyosıni do sortlondirir. Demoli, perseptiv foaliyyotin somoroli ^Bih bir sira amillordən asılıdır. Buraya tobii imkanlann möv-

^Bluğu, hoyat şəraitinin, professional foaliyyotin toloblori, insa-**ЊH** xiisusi niyyotlo toşkil etdiyi mümarisələr, öz pcrseptiv foaliy-■Имп aydm dork cdilmiş moqsodo tabe tuta bilmok qabiliyyoti vo
■daxildir.

5. Qavrayışın növləri, perseptiv surətlərin yaradılmasınm aktiv xarakteri

Insanin hiss uzvlorino tosir edon bozi obyektlor, cisimlor, hadi-*ш* cox miirokkob olur. Onlan bir nozorlo vo ya bir hiss üzvunün poyilo «tutmaq» olmur. Bunun üçün bir ncço analizatorun foa-Iroto golmosi, hom do cisim iizorindo miioyyon pcrseptiv omo-fcat apanlmasi lazim golir (şəkil 21 vo 41). [Əgor obyekt böyükdürsə, bizdən aralıdırsa, biz ona yaxmlaş-Ш1, onu muxtolif torəflərdən nəzərdən keçirraoyə, ona toxunma-jcohd göstəririk. Hoт do əmoliyyat lazimi somoro vermodikdo [başqa yollar axtannq, bununla da cismin, hadisonin daha dol-n. adckvat pcrseptiv surotini yaratmağa cohd edirik. < M vektlorin xarakteri perseptiv surotlorin yaradilmasi üsulları-

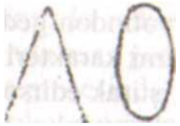

•w - .. .•- • • •

, ...• **i : ;** 1 ;

a) b)

$okılI 41. a-<la hondosı fiqurlar, b-də ise onlara baxarkən gözün hərokətlo-vır olınmuşdur. Əgor adamm gözünü bağlasaq, o, fiqurlann formasını mü-1 cdərkon əlləri ılə do belə hərəkotlər edocəkdır. Gözün vo əlin hərəkot Horiyası aıasında oxşar cəhətlor çoxdur.

269 na ciddi təsir göstorir. Odur ki, ilk növbədə obyektlərdən asılı **ofl** raq q a v r a y ı ş ı n n ö v 1 ə r i n ə toxunmaq lazim gəlir. J

Qavrayışın muxtolif növlorini sado vo miirokkob olmaq iı/л» iki böyiik qrupa aid edirlor.

Duyğularda olduğu kimi, qavrayışın sado növlərini do analı. ı torlara osason xarakterizo edirlor. Qavrayış prosesindo bozon **gfl** mo, bozon eşitmə, bozon iso iybilmo vo ya dadbilmo analizai. üstün rol oynayir. Bundan asih olaraq sado qavrayışın görmo, cш mo, iybilmo, dadbilmo qavrayışı vo s. kimi növlərini forqloml lor.

Golin, terminlərin mənasına diqqot yetirək. Duyğularda görrJ (eşitmə, iybilmo vo s.) duyğusundan, qavrayışda görmə (eşitmo, *щ* bilmə və s.) qavrayışından danışırıq. Onlar bir-birindon no *m* forqlonir? Suala cavab venrıok üçün duyğu və qavrayışın xüsusıjfj yətlərini nozoro almaq lazımdır. Fikrimizi duyğu və qavrayışa ʳ misallarla izah edək.

1) Uzaqdan yaşıl rəngdə nəyinsə yerə düşdüyünü gördüm. Ya» nımdakı tələbə yoldaşım təəcciiblə mono baxdı: o, no idi? Mon do-dim: - no iso yaşıl rongli bir cisimdir. Bu o demokdir ki mon o oB min ancaq bir xassosini - rongini oks etdirmişəm. Homin prosesdl ancaq bir analizator - görmo analizatoru iştirak etdiyinə göro bfl miivafiq duyğunu görmo duyğusu adlandırırıq.

• V –

2) Azərbaycanın dilbər guşəlorindən birindo şolalayə rast **gfl** mişəm. Heyran-heyran ona baxıram. Bu gönno qavrayışıdır. Опиц görmə duyğusundan nə ilə fərqləndiyini başa düşmək üçün aıu «| bir cəhətə diqqət yctirmək kifayotdir: duyğuda ancaq bir analia^ iştirak edir. Qavrayışda iso bir neco, on azı iki analizator iştf edir. Əgər söhbət bir analizatorun fəaliyyətindən gedirsə, biz ***ЬШ*** min prosesi qavrayış kimi deyil, duyğu kimi xarakterizo edəcoyiH Əkər proscsdə iki vo daha çox analizator iştirak edirso, artıq bu ***Щ*** man biz duyğudan deyil, qavrayışdan danışmalıyıq. Şəlalo miıfl nümunəsində bunu aydın görmək olar.

Mən şəlaləyə baxıram. Burada on azı iiç analizator - gürtnfl eşitmə vo horokot analizatoru iştirak edir. Bu proscsdo görmə attq lizatoru digor (eşitmə və həroki) analizatorlara göro üstün rol oyntf dığına görə, belə qavrayışa g ö r m ə q a v r a y ı ş ı dcyılld Qavrayışın sado növlərini xarakterizo edorkon həmişo bu ***cЫ\щ*** nozoro almaq lazimdir.

Qavrayışın ayn-ayn növlərinə xalis halda çox az rast golmflfl

mkiindiir. Onlar, adoton, birləşir vo beloliklo do qavrayışın mii-əb növlori meydana golir. Mosolon, şagirdin dərsdə mətni raması görmə, eşitmə və kineztezik qavrayışları ohatə edir. Qavrayışın digər növlərini materiyanın varlıq formalarına görə lif edirlor.

Biitiin cisimlor, hadisolor miioyyon zaman vo mokan daxilindo vcuddur, onlann bu xassosi do insan qavrayışının obycktini təş-cdir. Ona goro do qavrayışın miirokkob növü kimi: m o k a n , r m a n v o h o r o k o t q a v r a y ı ş l a r ı ayird edilir. ından olavo, özünün bir sira xüsusiyyotlorilo gerçokliyin digor fi-u-real obyektlərindən scçilən i n s a n i n d a q a v r a n i l - .i s l özünəmoxsus cəhətlərə malikdir. Odur ki, biz insam yalniz iki obyekt kimi qavramırıq. Yuxanda qeyd edildiyi kimi, insanin im qavramasi miioyyon spesifik xiisusiyyotloro malik olduğun-onu qavrayışın xiisusi növü kimi ayird edirlor. Mokan qavrayışı cisimlorin mokan münasibətlərinin inikası **lb,** insanin otraf miihitə bələdləşməsinin zəruri şərtidir. Çiinki Itiin cisimlor, hadisolor miioyyon mokan vo zaman daxilindo Dvcud olur.

Г. Engels qcyd edirdi ki, «... Hor bir varlığın osas fonnalan moll vo zamandir, zaman xaricindo varliq da, mokan xaricindo var-***i*** kimi on böyük cəfəngiyatdın>. İnsanın mokan qavrayışı obyektiv şokildo mövcud olan moka-inikasıdır. Yoni mokan qavrayışında obyektlərin fonnasi, hoc-onlar arasındakı mosafo, onlann relyefı, yerin uzaqlığı vo isti-jnoti oks olunur.

[Cisimlorin mokan xiisusiyyotlori vo miinasibotlori, eloco do arm beynimizdo inikasi olduqca miirokkob prosesdir. Mokanin M.inilmasinda osas görmə analizatoru iştirak edir. Lakin bu mii-ikob inikas prosesindo yalniz görmə deyil, onunla birlikdo lami-L ozolo-horəkət duyğuları, hotta eşitmo analizatoru da iştirak edir. ^solən, cismin forma vo hocminin qavranilmasinda onun gözün 1u qişasında alınan tosviri miihiim ohomiyyoto malikdir. Bclo ki, Jyük cisimlərdən böyük, kiçiklərdən iso kiçik tosvir alınır. Göziin uluşu elodir ki, uzaqda olan cismin suroti kiçik, yaxındakınınkı böyük olacaqdır. Buna goro do cismin böyüklüyünün vo forma-n qavramlmasi yalniz gönnə analizatorunun foaliyyotindon dehorn do təcrübodən asılıdır. Bu fakti anadan kor doğulmuş vo radan cərrahiyyə əməliyyatı sayosindo görməyə başlayanların,

 elocə də kiçik uşaqların görməsinin xüsusiyyətləri sübut cdir. loləri çox uzaqda olan prcdmetə əl uzadırlar (balaca uşağın ' lənmiş aya əl uzatması, onu «tutmaq» istomosi), yəni məsafəni lə düzgün müoyyonloşdiro bilmirlər. Yalnız görməni predmeti toxunmaq və horəki reaksiyalarla kompleks halda birloşdirdik sonra gözü görməyə başlayan adam mokanda sorbəst surotdo d na bilor. Demoli, cismin böyüklüyü vo formasi görmə, lamisə əzələ-hərəkot duyğulannın qarşılıqlı olaqosi sayosindo df qavranıla bilor.

Cismin uzaqlığının (mosafəsinin) vo hocminin qavramlmasi miirokkob prosesdir. Burada iki gözlə görmo miihiim rol oyur Cismin dorinliyinin do qavranilmasinda görmo ilo yanaşı əzəl rokot duyğuları miihiim rol oynayir.

Ümumon məkan qavrayışlan gcrçəkliyin cisimlorinin mə münasibətlorini diizgiin oks etdirir. Lakin bozon müxtolif sobəb don asılı olaraq cisimlor tohrif olunmuş halda da oks ctdirilo bi Bu başlıca olaraq iki amildon: a) cisimlorin hansi ohatodo olm dan; b) analizatorların sağlamlıq vəziyyotindən (yüksək ho qarabasmalar vo s.) asılıdır.

Cisimlorin bclo tohrif olunmuş şokildə qavranıl i 11 ü z i y a adlamr. İlliiziyalar muxtolif analizatorlann foali tində müşahido olunur. Görmə qavrayışlannda iso onlar daha nozoro çarpır. Bu, cisimlor arasındakı mosafoni, bucaqlann bS lüyünü miioyyon ctmokdo, cisimlorin formalanm, bir-birino ni ton voziyyotlorini vo s. qavramaqda özünü gostorir. Mosolon, bir cisim özündən böyük cisimlor yanında oslindo olduğundan çik, oksino, özündən kiçik cisimlor arasinda böyük görünür. **Ya,** ağ paltar geyinmiş qadın tutqun rəngdoki paltarında olduğuna botən kök görünür. Zolaqlı paltar da onun kimi. Paltarın zolr şaquli vəziyyotdo olanda adami uzun, üfiqi olduqda iso qısa **ve** göstorir. İllüziyalann səbəbləri çoxdur. Buraya obyektlo fi kontrastlıq dərəcəsi, şaquli vo horizontal xətlərin nisbətini qi londirməklo bağlı, yaxud dəmir yol xotləri illüziyası vo s. aid lə bilər.

İllüziyalar no qodor mürəkkəb və çoxcəhətli görünsə də n həqiqi qavrayış surətlərindən ayırmaq mümkündür. Bu, in rın praktik foaliyyoti, cismin perseptiv tosviri ilo onun x' haqqinda biliyin tutuşdurulması vo s. vasitosilo aradan qald lor.

Zaman qavrayışı cisim vo hadisolorin surotinin, miiddot vo dıcıllığının inikasıdır. Homin qavrayışın kömoyilo otraf miihitdo ş veron doyişikliklər oks etdirilir. Zamamn qavramlmasi miirok-b prosesdir. Bunun osasinda baş-beyin yarımküroləri qabığında anma ilo longimonin ritmik surotdo bir-birini ovoz etmosi du-Bu zomindo insanda vaxta şərti rcflcks yaranir. Bu proscsdo bir analizatorlar iştirak edir, lakin zamamn oks etdirilmosindo iis-yeri cşitmə vo horəki duyğular tutur. Oslindo sirf zamani deyil, an daxilindo baş veron hadisolori qavrayırıq. Bu da homin ci-vo hadisolorin xassolorindon, onlara bizim boslodiyimiz miina-otin xaraktcrindən asılıdır. Bu cəhotlorə göro zamamn qavraml-sinda subyektivlik daha aydin surotdo nozoro çarpır. Bu, insanin xiisusiyyotlorindon, sorvot meylindon, maraqlarmdan, tcmpera-nt tiplorindon vo s. asılıdır. Bundan başqa, qavradığımız zaman garong vo maraqh hadisolorlo zongindirso, bizi özüno colb edir-, bizo elo golir ki, vaxt oslindo olduğundan sürətlə keçir. Əksino, min vaxtda baş veron hadisolor maraqsız vo yeknəsəqdirso biz "tin cox uzandığını vo ya ağır sürətlə kcçdiyini zonn cdirik. Hadisoyo münasibətimiz, keçirdiyimiz hisslor do zaman qavrama tosir edir. Hadiso bizi colb etdikdo, bizdo miisbot hisslor elo gətirdikdo vaxtın sürotlə, monfi hissloro sobob olduqda iso r keçdiyini zonn edirik. Yaxud, bizi maraqlandiran, scvindirici, Jbcdici bir hadiso gözlodikdə vaxtın ağır keçdiyini, oksino, xoşa-lmoz, ozabverici bir hadiso gözlədikdə iso vaxtın çox siirotlo ya-laşdığını zonn cdirik. Demoli, subyektiv amillorin tosirilo bozon m vaxtı qiymotlondirmokdo sohvloro yol vero bilir. Bu, insanin sional voziyyotindon do asih olur. **Horokot qavrayışı** cismin istiqamotinin, surotinin inikasıdır. ekət qavrayışı cismin uzaqlığından, onlann yerdəyişmo siiro-on, hom do müşahidəçinin özüniin mokanda hərəkətindən ası-". Yoni bu, obyektlorin mokanda tutduğu vəziyyətin dəyişməsi-**iks** etdirir. Çox yavaş (saatın oqrobini) vo ya çox siirotlo (atılan leni) horokot edon cisimlori qavraya bilmirik. Cismin ovvolki 1 ilo sonraki yerini miiqayiso etdikdo, onun yerdəyişməsini vo herokotini oks etdiro bilirik. Horokotin qavramlmasi «çıxış nöqtəsinin» olmasi ilo şərtlonir. 9 min metr hündürlükdə saatda 800 - 900 km siirotlo uçan toy-nin pəncərəsindən baxdıqda mavi ənginlikdo «çıxış nöqtosi» 'dığı üçün adama elo golir ki, təyyarə göydə dayanmışdır, yalnız aşağı baxdıqda, müəyyən cisimləri gördükdə onlardan uzaqlat* dığımızı duyuruq.

Hərəkotlorin qavramlmasi gönno, eşitmə vo hərəkət anali torlarının birgo foaliyyoti sayosindo baş vcrir. Horokot qavrayışmıt bioloji ohomiyyoti do çoxdur. Bclo ki, bozi heyvanlar iiciin horok^l edon obyektlor tohliiko vo ya potensial qida siqnah rolunu oynayl vo tez cavab rcaksiyası törədir.

İnsan obycktlorin mokandakı yerdəyişmələri haqqinda ill muxtolif yolla: yerdəyişmə aktını bilavasito qavramaqla vf miioyyon miiddot orzindo başqa yerdo olan obycktin horokot haqqinda oqli notico osasinda molumat ala bilor.

Horokot qavrayışı cşitmə analizatorlarının kömoyi ilo do mure kündiir. Bu halda sos monboyi bizə yaxınlaşdıqda onun eşidilofl ucalığı güclənir, uzaqlaşdıqda iso, zəifləyir.

Qavrayışın qeyd edilon növlori gerçokliyin cisim hadisələrinin müxtolif xassolori barodo molumat vcrmoklo in otraf alomo yaxindan bolodləşmosini, əməli vo nozori foaliyyotini somoroli surotdo toşkil etmoyo zomin yaradir.

İ n s a n ı n i n s a n i q a v r a m a s i iso bilavasito ufl siyyot zamani adamlann bir-birini oks etdirmosi prosesidir *(Щ* haqda bax: VI fosil § 4).

İnsanı, eloco do başqa obycktlori daha otrafli, derindfl qavramaq iiciin onlan otrafli öyronmok zoruridir. Obyekto belo I foal tosir planlı vo moqsodəuyğun qavrayış növü olan müsahi vasitosilo daha müvəffoqiyyətlə hoyata kcçirilir. Demoli, ixtiyi qavrayışın miihiim formasi olan müşahidə otraf alomdoki cisl lorin vo hadisolorin niyyotli, planauyğun qavranılmasıdır. Mü| hido zamani şəxsiyyət çox foal olur. insan ona tosir edon hor ц qavramır, onlardan on maraqh vo lazimhsim ayird edir. Cisiml forqlondirmoklo adam çalışır ki, onu maraqlandiran obyckt noj rindon qaçmasın. Məqsodli qavrayışın miintozom surotdo dav| etmosi hadisolorin inkişafını, komiyyot vo kcyfiyyot doyişikl lorini ayird etmok iiçün şorait yaradir.

Müşahidəyə qoşulan foal tofokkiir cisim vo hadisoluf miihiim olani qeyri-miihiimlordon ayird etmoyo imkan vcrir. Q(rayış, diqqot, tofokkiir vo nitq müşahide zamani vahid intellckl fəaliyyətdo birləşir.

Müşahidodə ixtiyari diqqot çox koskin surotdo nozoro calf

Bunun sayosindo insan uzun miiddot öz qavrayışını miioyyon obyekt üzərində cəmloşdirə bilir, yoni döno-dönə müşahidə edir.

Müşahido insanin daxili fəallığını aşkar edir. Yoni müşahido Insanin ağlının, hissinin vo iradosinin xiisusiyyotlori ilo sıxı surotdo •laqodardir. Lakin müşahidənin məqsədindon, müşahidəçinin leyfıyyətlərindən asılı olaraq onlann müşahidə prosesindo Intcnsivliyi vo ya iştirak səviyyəsi başqa-başqa olur.

Müşahido qarşıya aydın müşahidə moqsodi qoymaqla başlanır. Darşıya qoyulan məqsədlə olaqodar doqiq plan tutulur. Bu, iuişahido edilon obyekti muxtolif tərəflərdən nəzordən keçirməyə Anıkan verir. Müşahido üçün hazırlıq aparılır. Bunun iiciin miioyyon bılık, bacanq lazimdir.

Müşahidənin miintozom olmasi qavranilan obyekti miixtolif ■roflerden nəzərdən keçinnəyə imkan verir. Elmin, sonotin tari-lindo yiiksok müşahidoçilik qabiliyyətilə fərqlənən, ilk nozordo Lr kosin nozorini colb edo bilon faktlarda qeyri-adi cohotlori, hxud onun mahiyyotini,

qanunauyğunluğunu aşkar etmoyo büvoftəq olan şəxsiyyətlər az olmamışdır. Məgər Nyutona qodor Bpdan qopan meyvonin, yaxud yuxarıya atilan bir daşın qayıdıb pre düşdüyünü görənlər azmı olmuşdur? Belo adi fakta xiisusi Ь/or salmaq, ona «nə üçiin?» sualını vennok alimi ümumdünya Ь/ıbo qanununu kəşf etmoyo gotirib çıxannadımı? Müşahidə tolob ■ır ki, müşahidoçi tohlil edilon cisim vo halisəlor arasındakı olaqo ***m*** miinasibotlori ayird etsin, analitik-sintetik fikri foaliyyot üçün iiiiin yaratsin, hadisolori otrafli öyrənsin. Böyük sonotkarımız ■Mil Mommodquluzadonin aşağıdakı sözləri bu cohotdon çox irutamizdir. O deyirdi: «Biz bir yazıçı millotik, bizə yağ vo bıulırdən, siid vo qaymaqdan da əzəl dünyanı yaxşıca tanımaq, awübo götürmok lazimdir. Bizə gör-götür lazimdir. Bizə... mövzu imdır, yoni miixtosor, bizim yazıçılıq karxanasına həmişo linal lazimdir ki. karxanamız işləsin, bikar qalmasin». Demoli, hiss üzvlərindən istifado etmoyi, görməyi, eşitməyi, lie vasitosilo hiss etmoyi vo s. öyrənmək lazimdir. Bu, o >kdir ki, qavrayış obrazlanmn foal surotdo yaradılmasına nail q vacibdir.

Miioyyon obyektlərin miivoffoqiyyotlo qavranilmasini tomin к üçün insan öziinün biitiin psixofizioloji sistemini soforbor >lidir. Molumdur ki, psixofizioloji sistemin belo soforbor

Bu proses todricon omolo golir. Belo ki, holo kicik uşaqlarda qavrayış tokmil olmur, cismin iimumi konturunu oks ctdiro (onu bütövlükdo tuta) bildiyi halda, ayn-ayn ünsürlori lazımınca oks ctdiro bilmir. Məktəbəqədər yaş dövründo cismi qavramaq onunla praktik tomas sayosindo, ona toxunmaq, onu olloşdirmok, bilavasito nəzərdən keçirməklə əlaqədardır. Bu dövrdo müşahidəçilik qabiliyyəti özünü göstərmir. Həmin yaşda sanki cisim vo hadisolor onlann hissi proscsləri üzərindo hakim kosilir. Cisim cox parlaq, rongarəngdirsə, horokot edirsə, qeyri-adidirso, duyğu və qavrayış obyektinə çevrilir.

Müşahidəçiliyi - planlı, məqsodouyğun qavrayış prosesini inkişaf etdirmək üçün xiisusi oyunlar toşkil cdilmoli, cisimlorin az nəzərə caфan ayrı-ayrı xassələrinə diqqoti yönəltməklə onları miiqayiso etdirməli, tutuşdumıalı, oxşar vo forqli cəhətlorini tapdırmalıyıq. Bu halda uşaqda xiisusi yönoliş, fəal qavrayış, yoni müşahidəçilik inkişaf cdər.

Uşaqlar osason məktəb yaşında planlı, məqsədyönlii ve mütəşəkkil foaliyyot kimi müşahidə bacarığına yiyolənirlor. Əlbəttə, belə güman etmok olmaz ki, uşaq elə moktobo qodom qoyan kimi belo bir bacarığa yiyolonir. Bunun üçün müollimın özünün moqsədyönlü foaliyyoti zəruridir. Çünki moktoboqəde|l yaşlı uşaqlar kimi 1 - II sinif şagirdləri də müşahido edilon obyekti müstəqil olaraq zoif tohlil edirlor. Burada planlılıq, sistemlilik nozoro caфпиг, miihiim olani ikinci dərocəli olamotlərdən ayira bilmək çətinlik törədir. Odur ki, kiçik moktoblilor bozon bir obyekti axira qodor nəzordən kcçirməmiş başqasına nozər salırlar. Yoni ayn-ayn hissolori qavramaq bozon bütövü, tamı kolgodd qoyur. Uşaqları cismi, hadisoni qavramağa yönoltmok, daha doğrusu, öyrətmək lazimdir. Bunun iiciin cismi nozorded keçirərkən yaxud onu müşahidə edorkon şagirdlori homin obyekti miioyyon qayda, sistem, ardicilliqla nəzərdon kecinnoy* istiqamotləndirmək zoruridir. Onlann oyun, tolim vo on foaliyyoti do eyni qaydada təşkil edilmolidir. Bunun iiçiin hor ha məşğələ zamani, yeri gəldikcə, qarşıya müşahidə moqs qoymaq, müşahidonin diqqotlo apanhb toplanan faktlardan diizj notico çıxarılmasına nail olmaq, planlı, məqsədəuyğun qavrayı inkişafına ciddi tosir edir. Əyani vəsaitlərdən yerindo vo diizj istifado etmok, miintozom praktik vo laboratoriya məşğələ keçirmək, ekskursiyalar, todris emalatxanalannda, tolim-toc

Ihesində şagirdlərin foaliyyotinin somoroli toşkili vo s. qavrayışın fcgün inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir.

X F Ə S İ L DİQQƏT VƏ HAFİZƏ 1. Diqqot və hafizo çoxcəhetli psixi proses kimi

İlk növbədə qarşıya sual çıxır: bu iki psixi prosesi - diqqot vo iiiAMii bir-birino yaxınlaşdıran başlıca cohot nodir? Biz onlan fni fosildo no üçiin nəzərdən keçiririk? Diqqot vo hafizonin liusiyyotlori ilo tanış olub, bu suallara asanhqla cavab vero Vk.

Giindolik hoyatda insana yüzlorcə qıcıqlayıcı tosir edir. Lakin Ian onlann hamısını oks ctdirmir, on vaciblərini seçib ayırır. |lına çoxlu fikirlor golo bilor, lakin onlann miioyyon qismindon çəkir, indiki anda foaliyyotin icrasına kömək cdonlori saxlayir. a miixtolif informasiyalar golir, lakin onlan da seçib ayinr, xalq [J]osi ilo dcyilsə, işo yarayanlan saxlayir, qalamndan imtina, cdir.
ün bunlar diqqətin fəaliyyətilo bağlıdır.

Diqqot idrak proscslorindon biridir. Lakin öziiniin on başlıca ■Sİyyotino goro diqqot idrak proscslorindon (mosolon, duyğu, vrayış. hafizo, tofokkiir vo s.) forqlonir. idrak proseslori cisim vo hadisolori oks etdirirlor. Biz IX fosil-bunu duyğu vo qavrayış niimunəsindo nəzərdən keçirmişik. ıq bilirik ki, duyğular cisim vo hadisolorin ayn-ayn keyfiyyot xassolorini oks etdirir, qavrayış iso onlann bütövlükdə inikası-ı Bos, diqqot noyi oks etdirir?

Yuxarıda tanış olduğıımuz «şəlalə» misalını xatırlayaq. cyran-heyran şəlaləyo baxıram» ifadəsinin özünoməxsus loloji monasi vardir. «Baxıram» sözü on azi iki psixi prosesi edir. Bu o demokdir ki, mon şəlaləyə diqqot edirom vo onu yıram. Şolalonin biitiin xiisusiyyotlori qavrayış surotindo oks r. Diqqot iso bu zaman şüurun xiisusi aktivlik hah kimi özünü rir: diqqot yetirirom, cismi yaxşı qavrayıram; diqqot lirəmsə, onu pis qavrayiram vo ya heç qavramiram. Eyni

279

Bu proses todricon omolo golir. Belo ki, holo kiçik uşaqlarda qavrayış təkmil olmur, cismin iimumi konturunu oks etdiro (onu bütövlükdo tuta) bildiyi halda, ayn-ayn ünsürlori lazımınca ok$ etdiro bilmir. Məktəbəqədər yaş dövründo cismi qavramaq onunla praktik tomas sayosindo, ona toxunmaq, onu əlloşdirmək, bilavasito nəzordən keçirməklə əlaqədardır. Bu dövrdo müşahidəçilik qabiliyyəti özünü göstormir. Həmin yaşda sanki cisim vo hadisolor onlann hissi proscsləri üzorində hakim kəsilir. Cisim cox parlaq, rəngarongdirso, horokot edirso, qeyri-adidirso, duyğu və qavrayış obycktinə çcvrilir.

Müşahidəçiliyi - planlı, məqsədəuyğun qavrayış prosesini inkişaf etdinnək üçün xiisusi oyunlar toşkil cdilmoli, cisimlorin a/ nozoro çarpan ayn-ayrı xassələrinə diqqoti yönəltmoklo onlan miiqayiso etdirməli, tutuşdunrıalı, oxşar vo forqli cohətlorini tapdırmalıyıq. Bu halda uşaqda xiisusi yönoliş, fəal qavrayış, yт müşahidoçilik inkişaf edoı.

Uşaqlar osason məktəb yaşında planlı, məqsodyönlü vaj mütoşəkkil foaliyyot kimi müşahidə bacarığına yiyəlonirlor. Əlbəttə, belə güman ctmok olmaz ki, uşaq clə məktobo qədoın qoyan kimi bclo bir bacanğa yiyolonir. Bunun üçün müəllimın özünün məqsədyönlü foaliyyoti zəruridir. Çünki məktobəqədе| yaşlı uşaqlar kimi I - II sinif şagirdləri do müşahido edilon obyekti müstoqil olaraq zoif tohlil edirlor. Burada planlılıq, sistemlilik nozoro çarpmır, miihiim olani ikinci dərəcoli əlamotlordən ayim bilmok çətinlik törodir. Odur ki, kiçik moktoblilor bozon bir obyekti axtra qodor nozordon keçirmomis başqasına no/or salırlar. Yoni ayn-ayn hissolori qavramaq bozon bütövü, tamı kolgode qoyur. Uşaqları cismi, hadisoni qavramağa yönəltmək, daha doğrusu, öyrotmok lazimdir. Bunun üçün cismi nozordon; kecirorkon yaxud onu müşahido edorkon şagirdlori homin obyekti miioyyon qayda, sistem, ardieilliqla nozordon keçirmoyı istiqamotləndirmək zoruridir. Onlann oyun. tolim vo onui| foaliyyoti do eyni qaydada toşkil edilmolidir. Bunun iiciin hor hann məşğələ zamani, yeri gəldikcə, qarşıya miişahido məqsod(qoymaq, müşahidonin diqqotlo aparılıb toplanan faktlardan diizgm notico çıxarılmasına nail olmaq, planh, moqsodouygun qavrayı>ı| inkişafına ciddi tosir edir. Əyani vosaitlordon yerindo vo diizgial istifado etmok, miintozom praktik vo laboratoriya moşğololod keçirmək, ekskursiyalar, todris emalatxanalarmda. tolim-tocrubi

278 ləsində şagirdlərin foaliyyotinin somoroli təşkili vo s. qavrayışın r.gün inkişafı iiçiin çox əhəmiyyotlidir.

X F Ə **S** İ L DİQQƏT VƏ HAFİZƏ **1.** Diqqot və hafizo çoxcehetli psixi proses kimi

İlk növbodo qarşıya sual cıxır: bu iki psixi prosesi - diqqot vo fizoni bir-birino yaxınlaşdıran başlıca cohot nodir? Biz onlan ni fosildo no üçün nozordon keçiririk? Diqqot vo haftzonin lusiyyotlori ilo tarns olub, bu suallara asanhqla cavab vero lirik.

I Giindolik hoyatda insana yüzlərco qıcıqlayıcı tosir edir. Lakin nn onlann hamisim oks etdirmir, on vaciblərini seçib ayırır. ftlına çoxlu fikirlor golo bilor, lakin onlann miioyyon qismindon **Içəkir,** indiki anda foaliyyotin icrasına kömək edənləri saxlayir. la muxtolif informasiyalar golir, lakin onlan da seçib ayırır, xalq Idosi ilo deyilsə, iso yarayanlan saxlayir, qalanindan imtina, edir. **lün** bunlar diqqətin foaliyyotilə bağlıdır.

Diqqot idrak proscslorindon biridir. Lakin özünün on başlıca lusiyyotino goro diqqot idrak proseslorindon (mosolon, duyğu, Jlrrayış, hafizo, tofokkiir vo **s.)** forqlonir. idrak proseslori cisim vo hadisolori oks ctdirirlor. Biz IX fosil-bimu duyğu vo qavrayış nümunəsində nozordon keçirmişik. ıq bilirik ki, duyğular cisim vo hadisolorin ayn-ayn kcyfiyyot ;assolorini oks etdirir, qavrayış iso onlann bütövliikdə inikası-Bos, diqqot noyi oks etdirir?

Yuxarıda tanış olduğumuz «şəlalə» misalını xatırlayaq. yran-heyran şolaləyə baxıram» ifadosinin özünoməxsus oloji monasi vardir. «Baxıram» **sözü** on azi iki psixi prosesi **» cdir.** Bu o demokdir ki, mon şolaloyo diqqot cdirom vo onu lyıram. Şolalənin **biitiin** xiisusiyyotlori qavrayış surətində oks iur. Diqqot iso bu **zaman** şüurun **xiisusi** aktivlik hah kimi özünii Brir: diqqot yctirirom, **cismi** yaxşı qavrayıram; diqqot fmiromso, onu pis qavrayıram və ya heç qavramiram. Eyni

279 sözləri digər idrak prosesləri haqqinda da demək olar. Onlare|| məhsuldarlığı diqqətin səviyyəsindən bilavasito asılıdır.

Kiçik bir misal. Taxtaya mix vururuqsa, diqqətimizi ort cəmləşdiririk, qəflətən diqqoti yayındıran bir şorait yaransa ya i|t dayandıracağıq, ya da çaşıb çəkici əlimizə vuracağıq. İş nə qədtf çətin vo mürəkkəbdirsə o qodor artıq diqqot tolob edir. Demolİ, diqqot foaliyyot zamani insamn idrak proscslərino qoşulur, onl daha müvəffəqiyyətli cərəyanı üçün zəmin yaradir. Çünki biitın idrak prosesləri seçici xarakter daşıyır, müəyyən obyektə yönəlmif olur. Odur

ki, insan ona tosir edon cisim və hadisələrdən noyi \\ı qavrayır, noyi iso xatırlayır, onun haqqinda düşünür. Bu zamai homin cisim vo ya hadiso onun diqqət obyektini təşkil cdfl Demoli, insanin psixi foaliyyoti homin obyekt üzorinə cəmlənir,^ başqa obyektlərdon seçilir, onlara nisboton daha aydin, ask. surotdo oks olunur. Yoni diqqot psixi foaliyyotin seçici secfjl daşımasında ifado olunur. Bu monada diqqot cismin, hadison inikası olmayib psixi foaliyyot obyektinin (yoni indiki anda şüuf muzun yönəlmiş olduğu obyektin) aydin, aşkar oks olunmasuu ı min edir. Demoli, diqtotin osas funksiyasi insanin şüurlu fəallj yətinin seçici xarakter daşımasını tomin etməkdir.

Beloliklo, aydin olur ki, diqqot idrak proseslori kimi özül xiisusi mozmununa malik olmasa da, onlann dinamik coh■ təşkil edir. Diqqot biitiin psixi proseslərə, o cümlədən hafı/. sirayot cdir.

İnsanın idrak fəaliyyətində hafızənin do rolu böyükdür. 1Щ insan təcrübəsinin bünövrəsini təşkil edir. Keçmiş təcrübö qavranılıb hifz edilmosi sayosindo insanin psixi hoyat moznr daha dolğun olur. Təsadüfı deyildir ki, böyük rus **fizioft** İ.M.Seçenov insanin psixi hoyatinda hafizonin ohomiyyotini q« edorok onu «psixi hoyatin osas şərti», «psixi inkişafın guşo da hesab edirdi. O göstərirdi ki, hafizo biitiin psixi inkişafın torn.' toşkil edon qüvvədir. Əgər bu qiivvo olmasa idi, hor bir real Щ özündən sonra iz buraxmadığı üçün milyonuncu dofo te| edildikdo belo, birinci dofo duyulduğu kimi tosir bağışlayardı

Deyilonlordon aydin olur ki, hom diqqot, hom do hafizo Щ psixi hadisoloro dorindon niifuz edir, onlan sortlondirir. Dm olmasa cismin, hadisonin aydin dork edilmosi, hafizosiz isa edilon cisimlorin yadda saxlanmasi, ondan sonrakı təcrıılw

BCado edilmosi miimkiin olmazdi. Bu cohoti aydın başa düşmək Içun hafizo ilo təfokkürün münasibətinə nəzər salmaq kifayotdir.

IIolə keçən əsrdə görkəmli rus pedaqoqu K. D. Uşinski ■ttorirdi ki, hafızə təfəkkürə əsaslanmalı və eyni zamanda ■Mtkürü inkişaf etdirməlidir. Biz bu vo ya digər materialı şüurlu ■retdə öyrənirkən onun üzərində ətraflı fıkirləşir, onu dorindon ■lamağa soy göstəririk; digor torofdon, bu vo ya başqa mosolo ■arində düşünərkən malik olduğumuz biliklordon istifado edirik. omiz gorokli biliklorlo no qodor zongin olarsa, fikirlorimiz do nisbotdo diizgiin vo mozmunlu olar. Demoli, biz fıkirloşərkən fizomizin materiahna əsaslanınq. Bilik ağılı zənginləşdirir. K. D. Jlınski yazırdı ki, «İnsanın hafızəsi ilo roftar etmoyi i-armayaraq, biz özümüzə təsəlli vermək üçün deyirik ki, Уүөшп işi ağlı biliklorlo doldurmaq deyil, inkişaf etdirməkdir. km psixologiya bu tosəllinin yalanını ifşa edir və göstərir ki, Im rizü, yaxşı toşkil olıınmuş biliklor sistcmindən başqa bir şey (yildir».

Biliklor ciddi sistemdə dorindon dork edilərək six əlaqədə ■msənilməli, hafızədə möhkəmləndirilməlidir. «Pərakəndə, Biqosiz biliklorlo dolu olan baş, - hər şeyi qaydasız şokildə müş anbara oxşayır ki, burada anbar sahibinin özü heç bir şeyi I bilmir; biliksiz, ancaq sistemlor toplanmış olan baş - boş I ılorinin üstündo yalnız yazıları olan dükana bənzər». Hoqiqi pedaqogika mosolonin bu hor iki ifrat şəklindən əl •ıok, şagirdlərə ovvolco material verir vo material toplandiqca ustemo salir. Material no qodor muxtolif vo çox toplanmış Pi, sistem do bir o qodor yiiksok olur, nohayot, montiqi vo folsofi tloalara qodor mücərrədləşir.

Deyilonlordon aydin olur ki, istər materialın seçilməsindo, ■rso do onlann sistemo sahnmasinda hor iki psixi prosesin -Hlet vo hafizonin foaliyyoti üzvi surotdo çulğaşaraq bir-birini ■londirir. Bu cohotdon diqqotin mahiyyotino nozor salaq.

I Diqqot şüurun miioyyon obyekt üzərinə yönəlməsi vo ■kozloşmosindən ibarot psixi hadisodir. Bu halda fordin hom ■or, hom intellektual, hom do horoki fəalhğının soviyyosi • »lir; o, cisim vo hadisoloro seçici miinasibot boslomoyo ^Blyır. Belo bir seçicilik olmasaydı, forqlondirilmoyon informa-^B|r o qodor qeyri-mütoşokkil vo çox olardi ki, onda moq-■fcıyğun foaliyyot do miimkiin olmazdi. Demoli, seçicilik tokco

281 miioyyon fəaliyyətin, təsirin ayırd cdilmosində deyil, eyni zama onlann hifz olunmasında (miioyyon surotlərin uzun müddot şüur4l saxlanmasında) tozahiir edir.

Göründüyü kimi, diqqot insan şüurunun miioyyon obyeM yönəlməsində, onun üzorində morkozləşməsindo vo noticodaj cisim vo hadisoloro seçici miinasibot boslomosmdo tozahiir edirj Bununla da diqqot varlığı başqa idrak proseslorinin könıoyi ill dolğun vo adekvat surotdo oks ctdirmoyo imkan verir.

Diqqotin omolo golmosi üçün ilk növbodo obyekti ayird etmok, onun üzərindo morkəzloşmək, başqalarmdan iso yayınmad lazimdir.

Diqqot obyekti hom xarici alom cisimlori, hom do insanin d| fikri, hissi roftarı, davranışı ola bilor.

Diqqotin insanin biitiin foaliyyot sahosindo böyük ohomiyyoti vardir. Dəzgahda işloyən fəhlə diqqotsiz olduqda işloyo bilməz. Sürücü diqqotsiz olsa, çox ağır nəticələr verən qozalar törodə bilor. Elo buna görə də K. D. Uşinskinin sözlorilə dcyilso, diqqot, ruhu-muzun elo bir ycganə qapısıdır ki, şüunımuzda olan hor bir şcy miitloq buradan keçir. Bu cohot miirokkob psixi hadiso kimi diqqotin yerino yetirdiyi funksiyaları aydınlaşdırmağa kömok edir. Diqqotin mahiyyoti, hor şeydən ovvol, ohomiyyotli, yoni tolobatlarla bağlı, mövcud foaliyyoto uyğun golon tosirlori s e ç * m o k d o , digor ikinci dorocoli, konar tosirloro iso ohomiyyot vermomokdo tozahiir edir.

Seçmə funksiyasi ilo yanaşı olaraq idrak foaliyyoti vo yi davranış aktı başa çatana qodor diqqotin onlann iizorindo saxlan-masi funksiyasi da vardir.

Diqqotin miihiim funksiyalarmdan biri do foaliyyotin gcdişini t o n z i m e t m o k vo ona n o z a r o t c t m o k d i r . Psixoloji odobiyyatda xiisusi olaraq qcyd edilon bu funksiyalar iki miihiim notico çıxannağa imkan verir. Birincisi, diqqot miirokkob psixi proses kimi biitiin psixi hadisoloro (sensor, mnemik, fikri ve horoki prosesloro) niifuz cdir, onlann foaliyyotinin daha somoroli olmasını sortlondirir.

Ikincisi, diqqot hadisosi miihiim idrak prosesi olan hafizonin noinki bir sira ixtiyari proseslorinin mahiyyotini, diizgiin başa düşmoyə, hom do onlan moqsədouyğun surotdo toşkil etmoyo imkan verir. Bu cohot genetik cohotdon orqanizmin uyğunlaşma horokotlorini tonzim ctməklə bağlı olmuşdur. Molumdur ki, **iki**

amil psixi proseslorin seciciliyini vo istiqamotini toyin cdir. a eyni zamanda şüurlu foaliyyotin həcmi vo davamlılığı da Mir).

Birinci qrupa insana tosir edon xarici qıcıqlayıcıların usiyyotlori, ikinci qrupa iso subyektin özünün foaliyyotino aid I amillor daxildir.

Insan foaliyyoti ya tolobat vo ya motivlo toyin edilir vo homişə »yyən məqsədo yönəlmiş olur. Əgər bozi hallarda foaliyyotin *ivi kifayot qodor aydin dork olunmasa da, onun predmeti ilo ~sodi aydin dork olunur. Elo bununla da moqsod onun hoyata irilmosi iiciin istifado edilon vasito vo omoliyyatlardan qlonir. No qodor ki, ayn-ayn omoliyyatlar avtomatlaşmayıb, arm icrasi diqqot tolob cdir (mosolon, yazı maşınında ilk dofo clməyi öyrənon adam ovvollor hor bir horfin yerini axtanr, gorgin diqqot tolob olunur). Bu proses avtomatlaşdıqdan sonra eliyyatlar kifayot qodor aydin dork olunmur, diqqotin ciddi raroti olmadan da hoyata kcçirilir. Foaliyyot avtomatlaşanda qot ayn-ayn omoliyyatlardan foaliyyotin son məqsodinə keçir. mi diqqotin istiqamoti yerino yctirilon foaliyyotin miivoffoqiyyot recəsindən asılıdır. Foaliyyot miivoffoqiyyotlo icra cdilib başa ■tirsa ovvolki gorginlik aradan qalxır. Əksinə, bitmomiş iş, yaxud ipşırığın müvəffoqiyyətsiz holli gərginliyi artırır vo diqqoti colb jir. Bu halda diqqot nozarot mexanizmi kimi çıxış edir.

Diqqotin gorginliyi miioyyon xarici ifadoloro malik olur. iergin diqqot zamani orqanizm miioyyon uyğunlaşma vəziyyəti lır. Bir cismi daha yaxşı qavramaq iiciin biz nozorlorimizi ona lha səylə yönəldir, diqqotlo baxinq. Diqqot daxili fikir ve iişüncolorimizə yönəlmişsə nəzorlər bir nöqtəyo zillonir, donmuş &ziyyət alınır, otrafda baş veron hadisolor adami colb etmir. Bu, Kİonin uyğunlaşma hərəkotlorində öz oksini tapir.

Gorgin diqqot zamani tənəftüsdə do dəyişiklik olur. Bu vaxt afəsalma müddəti qısalır, nəfəsvermə iso uzanır. Qısamüddətli vo)x gorgin diqqot zamani biz «nəfəs çəkmədən» baxır vo ya inloyirik.

Gorgin diqqot zamani artiq horokotlor dayandırılır, tam sakitlik ih yaradılır. Diqqotin homin xarici ifadolori onun mexanizmi vo a fizioloji osaslan ilo olaqodardir. Demoli, insanin diqqoti onun aaliyyətinin strukturu (quruluşu) ilo toyin edilir, homin foaliyyotin cdişini oks etdirir vo ona nozarot mexanizmi kimi xidmot edir. Bu

 çəhətlər onu miirokkob idrak prosesi olan hafizo ilo daha ***Щ*** yaxınlaşdınr.

Hafizo do bir sira miirokkob psixi oməliyyatlarla bağlıdfl Onlara foal surotdo yiyolonmoklo insan özünə lazim olan faydfl nnformasiyam oldo etmok, şüurunda saxlamaq vo yeri goldikdtj yada salmaq prosesini ifado edir. Bu monada hafizo kcçmiş tocrUlj izlorinin noqşləndirilməsi, yadda saxlanmasi vo yada sal up masindan ibarotdir. Bu omoliyyat insana imkan verir ki, miioyye qiciqlayicinin tosiri kosildikdon sonra belo, qalmış izlorle ***Щ*** görsün, zoruri informasiyalan toplaya bilsin.

Hafizo hadisosi eyni dorocodo emosional alomo. qavrayj sahosino aid ola bilor. Bu eloco do horoki proseslorin, intellel tocriibonin möhkəmləndirilməsini do ohato edir. Bununla da hatiaf insanin foaliyyotino niifuz edir ve onu sortlondirir. Diqqal foaliyyotin quruluşu, hafizo iso mozmun torofi ilo toyin edilir. Yon| hor iki psixi hadiso insan foaliyyotinin müvəffəqiyyotlə ıcrasını xidmot edir, biitiin psixi hoyatina niifuz edir.

Adoton, hafizonin dörd osas prosesi: yaddasaxlama, hifzetrnpl yadasalma vo tanima ayird edilir. Bunlann hamisi foaliyyouel təşəkkül tapir vo onunla toyin edilir. Əmək foaliyyoti cyп* zamanda noinki insanin fordi tocriibosini, hom do ictimai tocriaq bədən monimsəmiş olduğu bilik vo bacanqlar sistemini soforbafl etmoyi, xatırlamağı zoruri edir. Elo buna goro do hafizo prosesleii do, ixtiyari diqqot kimi, foaliyyot prosesindo təşəkkül tapir vo onun toloblorilo tonzim olunur.

Golin homin proseslorin qarşılıqlı əlaqəsinə diqqot yetireM Molumdur ki, miioyyon matcriali y a d d a s a x l a m a hoyaи vo foaliyyot prosesindo toplanan fordi tocriibo ilo bağlıdır. Yaddi saxlamlan materiallann golocok foaliyyotdo istifado olunmaai y a d a s a l m a voya x a t i r l a m a (xiisusi niyyotlo, mueyi yon maneolori aradan qaldinnaqla yadasalma) tolob edir. Miioyyed matcrialin uzun miiddot foaliyyotlo olaqosinin kosilmee u n u t m a ilo noticolonir. Demoli, insan davranışının hor bii onun hoyat tocriibosi ilo miioyyon edildiyinə göro materials hafızədə saxlanmasi homin materialin şəxsiyyətin foaliyyotinda iştirakından asılıdır. Buradan aydin olur ki, hec bir aktual foaliyyef] hafizo proscslorindon konarda miimkiin deyildir. Biitiin psixi 1 proseslorin on miihiim xarakteristikasi olan hafizo şəxsiyyətinin vahidliyini vo tamlığını tomin edir. Elo hafizonin ***∂/I***

 tin do coxcohotliyi, biitiin psixi hadisoloro niifuz etmosi mohz •da özünü biiruzo verir. Çünki insanin öz «mən»inin tamlığını, ii alomo miioyyon

munasiboti, davamh maraqlan, motivlori, batlan olan bir şoxsiyyət kimi dork etmosi hafizosi miimkiin ildir; hafizosini (miioyyen xostoliklor noticosindo) itirmiş lar öz kimliyini, öz tarixini xatırlaya, kim olduğunu toyin edo ir. Hor bir şoxsin hafizosi onun keçdiyi hoyat yolunun, keçmiş "bəsinin inikasıdır. Belo bir inikas prosesi olmasaydi insan i olaraq yenicə anadan olmuş uşaq voziyyotindo qalardı. Deyilonlordon aydin olur ki, diqqot vo hafizo çox miirokkob xi hadiso olub insanin hoyat vo foaliyyotində çox miirokkob rol ayir. Bu miirokkoblik yalniz onlann funksiyalan, yaxud oks irdiklori cisim ve hadisolerin miirekkob, rongarong olmasi, n foaliyyetile nece elaqolonmosile deyil, hem do daxili xanizmi, fizioloji osaslan ilo şərtlənir.

2. Diqqet ve hafizonin fizioloji osaslan

Hor bir psixi hadisonin osasinda duran maddi sinir proseslo-m foaliyyotini araşdırmaq həmişə todqiqatçıların diqqotini colb I rnnisdir. Bozon psixi hadisolorin maddi əsasını tesir edon ıcıqlayıcının xarakteri ilo izah etmişlər. Geştalt psixoloqlara görə, qqetin həcmi vo istiqamoti bütünliikle qavrayışın quruluşu ilə lyin oluvur. Əgor qavrayışın qanunlarını bilsək, diqqotin пeco ıreyan rtdiyini asanlıqla aydınlaşdıra bilorik.

Ikinci qrup psixoloqlar diqqotin «cmosional» nozeriyyosini ıas götünnüşlor. Onlann fikrinco, diqqotin istiqamoti bütünlüklo ives, ;olobal /o emosiyalurla toyin olunur; odur ki, diqqoti psixi iroseslorin xiisusi katcqoiiyast kimi ayırmağa liizum yoxdur amenkan biheviorist psixoloqlan bu mövqedədir).

Üçüncü qrup psixoloqlar iso «diqqotin motor nozoriyyosi» Inövqeyində dururlar. Onlar diqqoti hor bir iradi aktin osasinda pjran motor yönümün tozahürü hesab edir. Başqa sözlə, diqqotin Bicxanizmi, hor bir gorginlik iiçiin xarakterik olan, ozolo qiiwosi Uqnallan ilo bağlıdır.

Aydındır ki, bu nozoriyyolordon hor biri diqqotin mexa-*iminde yalniz bir cehoti osas götürür ve faktik olaraq onun (Izioloji mcxanizmini tam halda izah etmoyo yaxınlaşmır.

Burada başlıca məsələ sinir hüceyrələrinin vəziyyətill əlaqədardır. Əgər müəyyən qıcıqlayıcmın tosirilo sinir hüceyrəlej foaliyyət halına gəlirsə, bu, oyanma deməkdir; ogər sink hüceyrələri müvəqqəti olaraq öz foaliyyotini dayandırırsa, bu ləngimodir. Beyində bu iki sinir prosesi arasinda sanki mütəmadl olaraq mübarizə gedir, bir sahodo oyanma olduqda digor sahodi longimo yaranir vo ya oksino. Bu iki sinir prosesi, İ.P.Pavlovuj miioyyon etdiyi kimi, iiç osas qanuna: oyanma vo longimoii yayılması, onlann cəmləşmosi vo qarşılıqlı induksiyası qanunu tabcdir. Əsas sinir proseslorinin bu qanunlan diqqotin mexanizmi izah etmok üçiin çox ohomiyyotlidir. Yalniz qarşılıqlı induksiyf qanununa nozor salaq. Bu qanuna goro beynin bir sahosindo omolt golon oyanma başqa sahodo longimoyo sobob olur vo ya oksin/ qabığın bir sahosindo yaranan longimo başqa saholordo oyanmanf baş vermosino sobob olur. Demoli, müəyyən an orzindo be qabığında oyanma iiciin daha somoroli, optimal saho olur.

İ. P. Pavlov miioyyon zaman icorisindo daha çox oyaniqh malik olan saholori o p t i m a l o y a n ı q l ı q sah adlandırmışdır. İnsana xaricdon vo daxildon tosir edon qıc landırıcılar içorisindon homin sahoyo tosir edonlori daha tez asanhqla oyanma omolo gotirir. Noticodo homin qıcıqlayıcı d aydin halda oks olunur. İ. P. Pavlov belo sahoni beyin qabığın yaradıcı şöbəsi adlandınnışdır. Diqqotin fizioloji mexanizmi homi şöbənin foaliyyoti ilo bağlıdır. Çünki eyni zamanda insam beyninə cşitmə, görmə, iybilmo, dadbilmo vo s. analizator! vasitosilo bir sira qıcıqlayıcı tosir gostorir. Onlann tosirilo be" qabığında muxtolif qiivvoyo malik oyanma ocaqlan yaranir.

Miioyyon edilmişdir ki, optimal oyanma sahosi ɑкintensivliyo malikdir, lakin bu ocaq orqanizmin hoyat foaliyyotin indiki şoraitindo daha davamh olur. Monfi induksiya qanunu göro bir sahodo oyanma omolo gəlirsə, bu başqa sahodo longir omolo gotirir vo ya oksino. Bir halda oyanma longimo törodir -m o n f i , bir sahonin longiməsi başqa sahodo oyanma yaradi bu, m ii s b o t induksiya qanunu adlamr. Demoli. mon induksiya qanununa goro bir sahodo omolo golon optimal oyanma başqa saholori longidir. Ona goro do tosir edon qıcıqlayıcılard biri daha aydın, aşkar surotdo oks olunur, digorlori iso ya heç o olunmur, ya da tutqun surotdo oks etdirilir. Optimal oyanma sah dinamik olur. Qıçıqlayıcının tosirilo oyanma saholori tez-tcz ye [1] pıyişir. İ. P. Pavlov bu mosoloni obrazlı şəkildo belo izah edir: kor kollə qapağından içəri baxmaq miimkiin olsaydi vo böyük ■irımkürələrin optimal oyanma olan yeri işıq saçsaydı, onda biz ■işünən şüurlu insanin böyük yarımkürəlorində daim öz formasi *fro* böyüklüyünə görə doyişən, yarımkürələrin biitiin başqa ■■holorindoki az vo ya cox dorocodo kölgə ilo əhatə olunmuş ■Üzgün olmayan, qəribə çevrəsi olan «işıqlı ləkənin» пeco horokot ■tdiyini görərdik. Demoli, bizə tosir edon miixtolif qıcıqlayıcıların *mi* vo ya digərinin daha aydin dork olunmasi eyni zamanda bcyin habığının muxtolif saholorini əhatə edo bilon homin «işıqlı ləkəyə» ııyğun golir vo bu ciir yiiksok oyanıqlıq törədir. Qeyd edilon «kol-kolor» iso longimiş sahoyo uyğun golir.

Diqqotin fizioloji mexanizmini başa düşmək iiciin İ. P. ravlovun şərtsiz reflektor səciyyə daşıyan «Bu nodir?» refleksi fcaqqındakı miilahizələri də çox ohomiyyotlidir. Çünki hor bir yeni, pözlənilməz qıcıqlayıcı «Bu nədir?» sualı doğurmaqla insanin füurunu homin obyekt üzərino yönəldir, ona bələd olmağa, onu Kptraflı nozordon keçinrıəyə istiqamətləndirir. L Beyinin fizioloji

foaliyyotini öyrənməklə A.A.Uxtomski ■ o m i n a n t (üstünluk təşkil edon) o y a n m a s a h o s i baqqında tolim yaratmışdır. Dominant oyanma sahosi optimal oyanma sahosindən özünün yiiksok davamlılığı ilo forqlonir. Belo Itiin oyanma (dominant) sahosi noinki yeni omolo golon oyanma ocaqlanni longidir, hom do onlann hesabina daha da güclənə bilir. Gorgin zehni fəaliyyətlə məşğul olan bozi şoxslorə konar qıcıqlayıcı tosir etdikdo onlann ovvəlki problem üzərino yönəlməsi daha da giiclonir. Bu halda sanki biitiin qüvvələr səfərbərliyə alinir № konar qıcıqlayıcılar sezilməmiş qalır, diqqotin mərkəzləşmesi ■nr.

İstər optimal oyamqhq sahosi, istorso do dominant haqqinda lolim diqtətin ixtiyari növünün mexanizmini kifayot qodor ydınlaşdırmağa imkan vermir. Çünki insan qarşısına şüıırlu rətdə moqsod qoyur, öz diqqotini özü tonzim edir. Bu iso insana oxsus ikinci siqnal sisteminin (ümumiləşmiş söz qıcıqlandırıcılarının tosirilo beyindo oyanma sahəsinin yaranması) sayo-indo miimkiin olur. Yoni qarşıya məqsədqoyma vo foaliyyot oqsodini daima dəqiqləşdinrıə diqqoti omolo gotirir, saxlayir vo tun gələndo başqa obyektə keeirir. Dinamik stercotipin yaranması vo möhkomlənməsi (yoni

xiisusi iş rejiminin yaranması) də diqqotin omolo golmosi vo to cohotdon ohomiyyotlidir.

Əlbottə, diqqotin fizioloji mexanizmi çox mürokko'. Hazırda bu mexanizm sinir sisteminin muxtolif soviyyolo" yerloşmiş siizgoc kimi başa düşülür, buradan orqanizm üçün **1** olan qıcıqlayıcılar seçilib ötürülür, digorlori iso uzaqlaşdırılır. **Ha»** xiisuson do beyin sütununda vo qabıqaltı sahələrdo ycrloşmij anatomik vo funksional cohotdon xiisusi sinir huccyrolori **olaa** ş a x o l i t ö r o m o n i n - retikulyar formasiyamn foali)^ yotilo olaqolondirilir.

Mexanizm etibarilo belo bir miirokkoblik hafizo prosesino dl aid cdilo bilor. Belo ki. miiasir dövrdə hafizonin p s i x o l o j i f i z i o l o j i , b i o k i m y o v i n o z o r i y y o l e mövcuddur. Bu nozoriyyolorin hor birisi cisim vo hadisol surotlorinin beyindo hifz edilmosi, yadda saxlanmasi, taninmasi yada salmmasimn maddi əsaslarını bu vo ya digor amillorlo i etmoyo cohd gostorir. Elmin tarixindo hafizoni cismin mexaniki' möhürü kimi izah edon nozoriyyolor az olmamışdır. Bu mexaniki möhüriin mum iizorindoki izi ilo eyniloşdirilir, guya beyindo cisimlorin izlori belo qahr. Miiasir dövrdo hafizoni cisiml mexaniki izi kimi başa düşmək ideyası rodd edilir. Çünki miilahizo psixi hadisolorin ideal surot olmasi fakti ilo bir sığmır.

Əlbotto, hafizo do mexanizm etibarilo sinir sistcmi foaliyyoti ilo olaqodardir. Miioyyon qıcıqlayıcıların tosirilo oyanmalan omolo golir, beynin miivafiq saholorino çatır, cis ideal suroti alinir. Bu zaman sinir hiiceyrolorindo clektrokimy vo biokimyovi doyişikliklər omolo golir. İzlorin möhkomliyi s' hiiceyrolorindo omolo golon homin dəyişikliklərin xarakterin asılıdır. Bu cohot qisa vo uzunmiiddotli hafizonin mcxanizr. toşkil edir. Kiçik bir misal. Kosoyoni hiindiir stolun **US** qoyurlar, o özünü yero atır, döşəmoyə doyib ozilir. Onu yeni homin yero qoyurlar. Lakin bu dofo yero atılmır, sanki ağrını, hiindiir ycrdon atılmağın tohlükəli olduğunu yadında saxlayir.

Təcrübəni başqa variantda aşağıdakı kimi apanrlar: koso hiindiir yerdon atılıb yero diişiir, döşəməyə doyib ozilir. Homin doqiqo onun bcynino zoif elektrik cərəyaш keçirilmoklo omoln golmiş sinir rabitəsi pozulur. Yəni ağrı hissi kosoyonit yaddaşmdan silinir. Onu yenidon hiindiir stolun üstünə qoyurlar, o

288 №u yeno do yerə atir. Bu dofo izi pozmurlar, onu yenidon /olki hiindiir yero qoyurlar, lakin yadda qalan «tocriibo» onu liyatlı olmağa vadar edir. Demoli, hafizodo izlorin saxlanmasi lir hiiceyrolorindo dorin biokimyovi dəyişikliklərin baş vermosi • bağlıdır (şəkil 42). Belo doyişiklik noinki sinapslarda (sinir ft/unmasimn bir qrup sinir hüccyrosindən başqa qrupa ötürüldüyü, larıldiyi yer), hom do neyronlann özündo, onlann ayn-ayn pvlorində baş verir. Noticodo yaddasaxlama prosesinin ■ i p i l l o 1 i səciyyo daşıması idcyası meydana çıxır. Birinci lerholodo (qiciqlandincilar bilavasito tosir etdikdon sonra) beyin JOceyrolərində qısamüddotli e l e k t r o k i m y o v i reaksiya tas verir. Ikinci morholodo iso sinir hiiceyrolorindo yeni zülali Ihaddonin (proteinin)

yaranması ilo bağlı biokimyovi reaksiya ю1o golir. Birinci mərhələ çox az miiddotdo, bozon bir пeco ■uiiyo vo ya doqiqo davam cdir. Bunu qisamiiddotli hafizonin izioloji mexanizmi hesab edirlor. Bu morholodo hiiccyrolordo fizioloji dəyişikliklər Ьoфa olunur. Hiiccyrolordo borpa olunmayan kimyəvi dəyişikliklərə gotiron ikinci morholo iso u z u n m i i d - l o t l i h a f i z o n i n mexanizmi hesab olunur.

Bir fakta diqqot yetirək. insan miioyyon sobob üzündon fnüvəqqəti olaraq şüurunu İtırdikdo bilavasito homin trofodo ona tosir edon qıcıq-lıyıcıları yadinda saxlaya bilmir. Görüniir, bu tosirlor qisamiiddotli elektrokimyovi reaksiya S^iyyəsindo qalmış, linir hiiceyrolorindo holo miivafiq biokimyovi doyişiklik yarada bilməmişdir.

Hafizonin mexanizmini İzah etmokdə İ. P. Pavlovun **forti** reflekslor I . г. н м1 nozoriyyosi do miihiim rol oynayir. Homin nozoriyyo hafizonin uzun tarixo **malik** olan psixoloji nozoriyyo- §okiJ 42. xiden **siçanlara «kundırbazlıq» Sİnin** mahiyyotini izah etmoyo **ctmeyi öyrotdi. Bu zaman** 24,1% **I** kspc- iriiiicntali **«təlim** görmüş» mi **к** inmental **an** verir. Miioyyon müna- si**Çanlann** Deyters **hüceyrolərində adenin** , **i** , , , **artmış, urutsil isə azalmışdı.** fibətlordə olan qıcıqlayıçılann

157-19

təsirilə beyində yaranan 289 müvəqqəti sinir olaqolori assosiasiyala™ maddi osasını təşkil edir. Hafizoni toyin cdon ı/lorın daşıyıeısı kinfl dinamik sinir rabitələri çıxış edir. Bıı nöqteyi-nozordon hafm mütoşəkkil assosiasiyalar sistcmidir. Çünki hafızə çisim fl hadisolori malik olduqları gerçək olaqo vo asılılıqda, rabitolordtj oks ctdirnr. Biz cisimləri, sözləri, fikirləri, hisslori, lıorokətlefl daim miioyyon əlaqodə yadda saxlayırıq. Demoli, hafizfl foaliyyotinin əsasını homişə müəyyən rabitolor - assosiasiyalÄ toşkil cdir. Hafızə təsovvürlərinin bu rabitolori holo eramızdae ovvol Aristotel torofindon irəli süriilən üç prinsipə əsaslanır.

1. Q o n ş u l u q a s s o s i a s i y a s ı . Hor hansı bir cisim və ya hadisənin ***qa*** ranılması, yaxud onun haqqinda losovvü^P onunla bir zamanda vo ya bilavasito ondan sonra qavranılmış cisim, ya hadiso tosovvürünün canlanmasına sobob olur. Orta moktob yoldaşlarımızdan birino rast golmok, yaxud onun haqqinda tosovviir, moktob hoyatina aid bir sira başqa hadisolorin təsowürlərini canlandırır.

2. O x ş a r l ı q a s s o s i a s i y a s ı . Hor hansi **bifi** cismin qavramlmasi vo ya onun haqqinda tosovviir, ona oxşarı başqa cisim təsəvvüriinii canlandırır. Dostumuza bonzoyon bin adam gordiikdo, onun haqqinda tosovviir yaranir.

3. Ə k s l i k a s s o s i a s i y a s i . Bir-birino hor hansi cohotdon oks olan cisim vo ya hadisonin qavramlmasi, onun haq-qinda tosovviir, ya fikir, onlann surotlorinin şüurumuzda can-lanmasina sobob olur. Gözol adam tosovvürii çirkin adam təsovvürünü, qış təsovvürü yay təsovvüriinü omolo gotirir vo s.'l

Assosiasiyalann fizioloji osasını şərti reflekslorin miivoqqori rabitolorin yaranması təşkil edir. İ. P. Pavlov qcyd edirdi ki, mii-voqqoti sinir rabitosi heyvanlar alomindo vo bizim özümüzdo on miihiim fizioloji hadisodir. Bununla birlikdo o, psixioloqlann assosiasiya adlandırdıqları psixi hadisodir. Bu assosiasiyalar horokot vo işlərin, təsəvvürlorin, yaxud horf, söz vo fikirlorin bir-ləşmolorindən ibarot ola bilor.

Hafizonin qanunauyğunluqlarını mexaniki olaqolorlo -qıcıqlayıcıların assosiasiyasi ilo məhdudlaşdırmaq vo yalniz bununla izah ctmok sohvdir. insan hafizosini muxtolif cisim vo hadisolor arasındakı miirokkob daxili rabitolorin inikasi xarakterize cdir vo hom do hafizo tofokkiirlo six birlik hahnda coroyan cdir. Bununla yanaşı, hafizo proscslori osason miioyyon moqsodo

olmiş foal proseslərdir. Öyrənmə vo yaddasaxlamada, tan una b yadasalmada da bu məqsədəyönolmişlik daim üstün mövqe lliıır. Odur ki, hafizonin mahiyyotini ancaq mexaniki olaqolorin liranmasi ilo izah etmok kifayot deyildir. Ona göro do hafizonin lexanizmini aydınlaşdınnaq üçün miiasir dövrdo biokimyovi, lofiziki, elektrokimyovi vo s. nəzəriyyələr iroli siiriiliir, eksperi-ntlər keçirilir. Əlbottə, hafizonin mexanizmini tam doqiqliklo, i surotdo izah etmok gəlocoyin işidir. Lakin verilmiş qısa llumatdan aydin olur ki, istor diqqotin, istorso do hafizonin mad-I osasinda muxtolif xassoloro malik olan qıcıqlayıcılann tosiriilo imolo golon sinir proscslori durur.

3. Diqqot vo hafizonin növləri, onlann tosnifi

Diqqot vo hafizo miirokkob psixi hadiso kimi çoxcəhətli insan beliyyətinin biitiin saholorino xidmot cdir. Odur ki, onlan muxtolif bcyarlara goro tosnif etmok olar.

Hafizonin novlori ilk növbədo noyi yadda saxlayırıq, пeco dda saxlayırıq vo no qodor miiddoto yadda saxlayırıq suallan ilo •I ıqodardır. Çünki hafizo do, diqqot kimi, insanin biitiin çoxcəhətli •aliyyətində iştirak ctdiyinə görə onun tozahiir formalan olduqea muxtolifdir. Odur ki, hafizonin növlərini bir пeco istiqamotdo, ayn-•yrı meyarlara göro, tosnif ctmok olar:

1) h a f i z o n i n o b y e k t i n o d i r - yoni insan noyi yadda saxlayir? Bu, cisim vo hadisolordimi, fikirdirmi, horo-kotdinni yaxud hisslor, emosiyalardirmi? Bundan asılı olaraq hafi-lonin: o b r a z l ı (s u r ə t) , s ö z l ü - m o n t i q i , h o - r o k i vo e m o s i o n a l növlori ayird edilir. Hafizonin bu lövləri-hərokət hafizosi. emosional hafizo, surot hafizosi vo sözlü-montiqi hafizo diqqotin do obyekti ola bilir. Yoni diqqotin bu obyektlərin inikasında iştirakı insanin psixi fəallığını artinr vo hafizonin qeyd edilon novlori daha dolğun olur, varlığı adekvat lurotdo oks etdirir. Öz obyektinə göro diqqot do xarici vo daxili ola bilor.

2) foaliyyotin moqsodindon, eloco do hafizo vo diqqotin ixtiyari surotdo tonzim cdilmə səviyyosindən asılı olaraq hor iki psixi hadisonin q e y r i i x t i y a r i vo i x t i y a r i novlori forqlondirilir. Bu meyara goro diqqot qeyri-ixtiyari vo ixtiyari olduğu kimi hafizonin do qeyri-ixtiyari vo ixtiyari novlori ayifl] edilir.

3) materialın möhkomlonmosi vo yadda saxlanmaej müddotindən asılı olaraq hafizonin q ı s a m Li d d o t I i J u z u n m i i d d o t l i vo o p e r a t i v novlori qeyd edilir.

İstor hafizonin, istorso do diqqotin bu novlori mahiyyajj etibarilo, bir-biri ilo bağlı olsa da, onlann spesifik psixoloji mo/, munu olduğundan hor birini aynliqda nozordon kecirmok dahfj moqsodouygundur.

§ 1. Dii/t/.itin novlori

Q e y r i - i x t i y a r i d i q q o t hcyvanlarda da vardir. Çünki o cisim vo hadisolorin bilavasito tosiri noticosindo omolo golir. Hit halda qiciqlayicimn xassolorindon asih olaraq diqqot miioyyon obyckt1əro yönələ bilir. Demoli qabaqcadan qarşıya qoyulmui moqsodlo, heç bir xiisusi niyyotlo bagh olmayan vo iradi cohd tolob ctmoyon diqqoto q c y r i - i x i y a r i diqqot deyilir.

Şagird maraqh hekayo dinlədiyi, kinoya baxdığı zaman onda diqqotin homin obyekto yönolməsi, mərkozloşməsi baş verir. Lakin bu zaman xiisusi iradi soy tolob olunmur. Bu qeyri-ixtiyari diqqotdir. Yoni qeyri-ixtiyari diqqot insanin qarşısındakı moqsodlo bilavasito bağlı olmur. Mosolon, dors zamani sinfın qapisj açılarkon şagirdlor dərhal dönüb baxırlar; bu zaman içəri giron adam onlann diqqotini özüno colb cdir.

Qeyri-ixtiyari diqqot zamani insanin psixi foaliyyoti otraf cisim vo hadisolordon asih olaraq onlara yönolir. Buna göro, qeyri-ixtiyari diqqot adamin hazırlığı olmadan, qiciqlandincimn bilavasito tosirilo omolo golir, yalniz qıcıqlandırıcı tosir etdiyi müddotdo mövcud olur. Onun gorginliyi qiciqlandincimn qiivvo-sindən asılıdır.

Qeyri-ixtiyari diqqot cisim vo hadisolorin bilavasito tosirindon asih olsa da, onu hec do ətrafda baş veron hor bir hadiso, hor bir qıcıqlandırıcı omolo gotirmir. Qeyri-ixtiyari diqqotin omolo golmosi iiciin tosir edon qıcıqlandırıcılar bir sira xususiyyotloro malik olmalıdır.

1. Q ı c ı q l a y ı c ı n ı n q ü v v ə s i v o g ö z l ə - j n i l m o d o n t o s i r i . Qiivvotli sos, giiclii işıq, koskin iy diqqoti colb edir. Onlann tosiri bilavasito qiciqlayicimn miitloq

292 ■vvosindon deyil, nisbi qüvvəsindən asılıdır. İki qıcıqlayıcıdan bnsi daha qiivvotlidirso, diqqoti do mohz o colb cdocokdir. Ogor ■ciqlayicilann qüwosi bəraborloşirso, onda diqqot gah bu, gah da İRşqa qıcıqlayıcıya yönəlir. Yoni diqqot iki cyniqiivvoli, lyniohəmiyyotli qıcıqlayıcı arasinda toroddüd etmoyo başlayır. Bnlardan gah biri, gah da digori iistiin olur vo diqqoti öziinə colb r.lir

2. Q i c i q l a y i c i m n y c n i l i y i , q e y r i a d i - ■ y i , k o n t r a s t l ı ğ ı . Yeni oyani vosait, yeni maşın mo-■cli, sinifdo yeni şagirdin olmasi vo s. qeyri-ixtiyari surotdo diqqoti Molh edir. Molumdur ki, otraf aloındo baş veron yeniliklor dorhal Ibolodləşmə reflcksi omolo gotirir. Adam homin yeni hadisonin bdon ibarot olduğunu bilmoyo can atir.

3. O b y e k t i n h o r o k o t d o o l m a s i . Molumdur |u, horokotsiz cisimlor, adoton, diqqoti ya colb etmir, ya da ancaq Xiisusi moqsod olduqda diqqoti homin obyektin iizorino yönoldirik. **1** ok **in** hərəkətin başlanması vo ya kosilmosi do diqqoti colb edir. Müəllim şagirdlərin diqqotini noinki sosini qaldinnaqla, hom do Izahatini dayandirmaqla da colb edo bilor. Bozon sinif otağında Uzun miiddot horokotsiz dayan-mis oyani vosait götürüldiikdən lonra onun yeri diqqoti colb cdir. «Burada no var idi?»

Qeyri-ixtiyari diqqot hom do insanin cmosional voziyyotindon asih olaraq omolo golir. Buraya insanin sağlamlıq dorocosi, ohvali-ruhiyyosi, tolobati, maraqlan vo s. aiddir. Mosolon, bir cismo maraq davamh diqqot yaradir, onu uzun miiddot miişahidə etmoyo, öyrənməyə yönəldir. Bundan olavo, tosir edon qiciqlayicimn insanin tolobatlanna, daxili voziyyətino uyğun golmosi do vacibdir. Ac adami xörəyin iyi tez colb cdir.

Dcyilonlordon aydin olur ki, qeyri-ixtiyari diqqot: 1) bizo tosir edon qıcıqlayıcıların xiisusiyyotlorindon, yoni xarici soboblordon; 2) insanin daxili cmosional voziyyotindon, şəxsiyyətin
İstiqamətindon asılıdır.

i x t i y a r i d i q q o t i n yaranmasi insanin xiisusi niyyoti Vo moqsodilo bağlıdır. O, daha çox foaliyyot prosesindo omolo golir vo foaliyyotin tonzim edilmosinə yönolmiş olur. K. Marksin •özlorini xatırlayaq. O göstərirdi ki, omok fiziki qüvvolərin gorginliyi ilo yanaşı diqqoti mərkozloşdinnoyi do tolob edir.

Qarşıya qoyulmuş şüurlu moqsodlo baglı olaraq omolo golon və müəyyən iradi səy tələb cdən diqqətə i x t i y a r i d i q q • dcyilir.

Bu halda bcyində ikinci siqnalların - söz siqnallannın tosiriil optimal oyanma sahosi omolo golir. Konardan göstoriş, özün təlimatlandırma (daxili nitq vasitosilo), xiisusi niyyot ixt diqqot üçün əlvcrişli zomin yaradir. Mosolon, şagird foaliyyotini öz moqsodino miivafiq olaraq cv tapşırıqlarını y yctirməyo yönoldir vo homin iş üzərində cəmləşdirirso, bu ixti diqqotdir.

- ixtiyari diqqot, şiiurlu surotdo icra olunan foaliyy moqsodi ilo olaqodar olub, obyekti miioyyon sistem iizro, hom otrafli öyrənməyə imkan verir. ixtiyari diqqotdo cisim vo hadiso insan iizorindo deyil, oksino, insan onlann iizorindo hakim o' Mosolon, dozgah arxasında işləyən şagird öz diqqotini, qarşı" moqsəddon asılı olaraq, cmal olunan materiala, dəzgaha, otra olan əlavə alətləro, ölçü cihazlarına yönoldir; onun qarşıs dəzgahı sazlamaq moqsodi qoyulduqda dəzgaha, onun hissələ" matcrialı emal ctmok moqsodi qoyulduqda materiala, o böyükliiyüno, forma vo hamarhğına, işin keyfiyyətini yoxla moqsodi osas olduqda iso ölçü-nozarot cihazlarma diqqot edi. Şagirdlərin yazı işlorini yoxlayarkən müəllim qarşıdakı mod səddən asih olaraq, öz diqqotini gah yazının mozmununa, gah ayri ayn sözlərin, horf vo roqomlorin no dorocodo diizgiin yazılmasına yönəldir.

ixtiyari diqqot prosesindo biz hec do tosir edon biitiin qıcıqlandırıcıları deyil, yalniz moqsodimizo miivafiq olan qıcıqlan-dincilan seçirik. Bu iso homin obyektloro diqqot etmoyo qabaq-cadan hazırlaşmağı tolob cdir. Mosolon, şagird miiollimin fizikadan nümayiş etdirdiyi tocriiboloro diqqot yetirmok **iiciin** qabaqcadan öz qavrayışını bir növ planlaşdırır; hansi torofdon, osason noloro baxacağını, nolər eşidə və göro biləcəyini qabaqcadan toxminon müoyyənloşdirir.

Hor hansı işlə məşğul olduqda bir sira başqa amillor tosir göstərib, diqqotin yayınmasına sobob olur. insamn bu mancolori aradan qaldinnaq vo ya onlann təsirini zoiflətmək üçün iradi soy göstonrıəsi lazim golir.

Foaliyyotin biitiin növlərində, xüsusən do şagirdlərin tolim prosesindo, davamh ixtiyari diqqotin omolo golmosi bir sira şərtlordən asılıdır:

1. Homin foaliyyoti yiiksok səviyyədə yerino yetirmok üçün c vo **məsuliyyəti aydin dork etmok.** Xiisuson do foaliyyotin imai monasim, faydasını aydin dork edondo diqqotin davamlılığı IT.

2. İcra edilon işin vo ya foaliyyotin konkret moqsodini aydin rk ctmok. Bozon şagird vo ya tələbə hor hansi tolim teriahnin no üçün öyrənildiyini aydin dork etmir. «Оугәптәк tirinə оугәптәк» vo ya imtahan, yaxud sorğu zamani miiollimo vab vermok namino oxumaq hec bir şcy vennir.

3. Adəti iş şəraitinin olmasi. Buraya iş rejimi, iş yerinin lazimi liqodo olmasi vo iş alətlorinin yararlılığı vo s. daxildir. Konar cıqlayıcıların aradan qaldınlması da işin müvəffoqiyyəti, qqətin morkəzləşmosi üçiin vacibdir. Əlbəttə, zəif qıcıqlayıcı-rın tosiri insanin diqqotini hcç do həmişə yayındınnır, əksinə, "zən diqqotin gərginliyino miisbot tosir edo bilir. «ölüm sükutu» ~km sürən iş yerində diqqotin mərkəzləşməsi heç də həmişə onilən soviyyədo olmur. Hələ vaxtıilə İ. M. Seçcnov belə fcnaotə golmişdi ki, «miitloq» səssizlik zehni foaliyyotin somə-losini artırmır, oksino, azalda

bilir. O belo bir fakt gotirir. Böyük kitabxanaların birindo elmi işçilər üçün xiisusi otaq ayrılmışdı: İDraya kənardan heç bir sos daxil ola bilmirdi. Otağın özündə olan fcoslər də yayıla bilmir, udulurdu. Noticodo miitloq sakitlik lyaranırdı. Bclo bir otaqda heç kəs məhsuldar işləyə bilmirdi, lodricən adamlarda yuxulu vəziyyət yaranırdı.

Dərsliklərdə gotirilən bu misal onu göstərir ki, iş iiçün əlvcrişli forait dedikdo adoti iş şoraiti nozordo tutulur. Bu da hor bir adamin 6z foaliyyotini somoroli surotdo təşkil etmok üçün hansi şəraitə alışmasından da çox asılıdır. Napaleonun generallanndan birinin ■top gurultulan, monni partlayışlan olan vaxt daha yaxşı düşüniirəm», - demosi do təsadüfi deyildir.

4. Əlavə maraqların yaranmasi. Bozon foaliyyotin özü vo ya gedişi şagirdi bilavasito maraqlandınnır, noticoyo olan maraq vo ya o/ünütəsdiq hovosinin yaranmasi olavo maraq kimi diqqoti işin lışino soforbor etmoyo köməklik gostorir. Maraq hom ixtiyari, hom **do** qeyri-ixtiyari diqqoti colb edon on qiivvotli amillordon olub, obyekti otrafli qavramağa vo yadda saxlamağa, dorindon öyronməyə, işi sona çatdınnaqda qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa adami tohrik edir. Maraq davamh, geniş və təsirli olduqda, diqqətə miisbot tosir göstərir.

Görülən işə və dərk olunan obyektə münasibotə osason marağın ıkf növü vasitositosiz vo vasitoli maraq ayird olunur. Vasitəsiz marapl obyektin özü doğurur, vasitoli maraq iso həmişə notico ilo olaqo<Uf olur. Maraq öyrəniləcək obyektin ohomiyyotini, zoruriliyini bast' düşdükdo, miioyyon şeyi bilmok insanin tələbatıııa ce\rildikde^, biliklorin omoli totbiq edilmosi nümunələri göstorildikdo yaranir.

Diqqotin hor iki növü bir-birindən keyfiyyotco forqli olsa (It, bir-biri ilo six əlaqədardır. Şagird diqqotini mosolo hollin# yönoltmok üçün ovvolco xiisusi soy göstərmoli olur. Olbotto, oJ belo gorgin soylo uzun miiddot işləyə bilmozdi. Lakin mosoloninj holli şagirdi çox maraqlandırdıqda, o, bu işdən miioyyon zövq aldıqda, onun diqqoti mosolo holli iizorino sanki öz-ö/üno yönolir. Psixologiyada bclo diqqot «ixtiyari diqqotdon sonraki diqqot* adlandinhr.

ixtiyari diqqotdon sonraki diqqoti bir proses kimi nozordon kcçirsok, onu iki mərhələyə ayira bilorik. Birinci morholodo şagird öz moqsodino miivafiq olaraq iradi soy gostorir vo dorslikdoki mətni öyronməyo özünü mocbur edir. İkinci morholodo o, mətnlə maraqlanmağa başlayır, onu «birnəfəsə» öyronir». Bu zaman iradi soy vasitəsiz maraqla ovoz olunur. İkinci morholo öziinün bu xüsusiyyətinə görə zahirən qeyri-ixtiyari diqqətə oxşayır. Lakin belə fikirloşmək diizgiin olmazdi. Çünki ikinci morholodo şagirdın motni oxumaq üçün iradi səy göstərməsi onun diqqoti qarşısına qoyduğu şüurlu moqsodlo miioyyon olunur.

Dərsdə şagirdlordə ixtiyari diqqotdon sonraki diqqotin yaradılması onlan yeni lapşırıqların icrasına asanliqla colb etmok imkam verir. Bunun üçun müəllim şagirdlərdo tolim maraqlarının inkişafı vo torbiyosi məsələlərinə xiisusi diqqot yetinnolidir.

Diqətin nəyə yönəlməsindon asih olaraq onun iki növü: x a r i c i vo d a x i l i diqqot ayird edilir. Bu iki növiin forqlon-dirilmosi diqqotin foaliyyotini tonzim etmok iiciin do vacibdir. Xarici obyccktlərə yönəlmiş diqqot insanin foaliyyotino qoşularaq onun oşya foaliyyotinin tənzimində iştirak cdir. Xarici diqqotsiz insanin otraf alomin cisim vo hadisolərino bolədləşməsi miimkiin deyildir.

Daxili diqqot iso şəxsiyyətin öz daxili alomini, foaliyyotini, iimumon öziinü, öz xiisusiyyotlorini dork etmosi ilo olaqodardir! Bu nöqtcyi-nozərdən daxili diqqot yalniz insanlara moxsusdur, ■yvanlar öz monovi alomini diqqot obyektino çevirə, onu dork fctmok iizorindo «baş sındıra» bilmirlor.

Xarici vo daxili diqqot bir-birini longidir. Yoni insanin eyni nmanda hom xarici cisimloro, hom do öz daxili alomino diqqot ketirməsi çox cotindir. Bozon hotta insan fikirləşərkən gözlərini yumur, sanki xarici alomdon tocrid olmağa çalışır. Diqqot daxili blemo yönoldikdə otraf alomin cisim vo hadisolori sanki dumanhq sindo olur, onlan aydin surotdo oks ctdirmok miimkiin olmur. Biitiin giin orzindo baş vermis hadisolori xatirlamaq, onu ölçüb-bıcmok, davranışa tonqidi yanaşmaq daxili diqqotsiz miimkiin [deyildir. Bu, bir torofdon, daxili diqqotin insan: hafizosi ilo iizvii olaqodo olduğunu, digor torofdon, insanin bir şəxsiyyət kimi fonnalaşmasında miihiim rol oynadığmı aydin surotdo siibut edir.

§ 2. Diqqotin xiisusiyyotlori

insanin diqqotini yaxşı vo ya pis xarakterizo ctmok oslindo bı/o heç bir şey vcrmir. Çünki diqqotin miixtolif xiisusiyyotlori, kcyfıyyətləri, özünəməxsus tozahiirlori vardir. Hor bir xüsusiyyət ayn-ayn şoxslərdə özünəməxsus şəkildə tozahiir cdir. Onlara muxtolif amillor tosir gostorir. Odur ki, diqqotin hor bir xüsusiyyətini aynhqda izah ctmok lazim golir. Hor şeydən ovvol, diqqot onunla xarakterizo olunur ki, o no dorocodo bu vo ya digor obyekt iizorindo mərkəzləşo bilir. Bundan olavo, insanin öz diqqotini uzun miiddot bu vo ya digor obyekt iizorindo saxlamasi da vacibdir. Bos, diqqot no qodor obyekti ohato edo bilor, bir obyektdon digorino no dorocodo asanliqla vo ya çotinliklo keco bilor? Biitiin bu cohotlor diqqotin xüsusiyyotlərindo özünü aydin surotdo gostorir.

Beloliklo, diqqotin beş osas xiisusiyyoti ayird edilir. Buraya diqqotin mərkəzləşməsi, davamlılığı, həcmi, paylanması və keçirilmosi daxildir.

D i q q o t i n m ə r k e z l ə ş m ə s i zamani şüurumuz bir obyekt vo ya bir foaliyyoto yönəlir, başqalanndan uzaqlaşır. Başqa sözlo, yalniz bir obyektə yönəlmiş diqqot mərkəzləşmiş diqqot hesab olunur. Maraqh bir kitab oxuduqda, riyazi mosolo holl etdikdo diqqotimiz miivafiq iş üzərinə cəmləşmiş olur. Bu zaman ətrafımızda baş veron hadisolori, tosir göstorən konar qıcıqlayı-

297

cıları sezmirik. Diqqətin mərkəzləşməsi her hansi bir foaliyyo işə, obycktə dorin, fəal maraqla bağlıdır.

Biz müəyyən bir obyekt, bir foaliyyət iizorindo diqqətimizi qodor qiivvotli mərkozləşdirsok, onu daha aydın qavraya və cdərik, foaliyyoti miivoffoqiyyətlə icra edərik.

D i q q o t i n h ə c m i eyni vaxtda əhatə olunan, ay dork olunan obycktlorin miqdan ilo miioyyon edilir. Mosolon, ə eyni vaxt icorisindo tosir edon 10 obyektdon 5-i aydin qavranil demoli, diqqotin hocmi 5 obyekto borabordir. Homin cisimlo eyni anda oks etdirilməsi çox vacibdir, çünki adoton b' diqqətimiz çox siirotlo bir obyektdon başqasına kcçir, bu da Hi qotin hocmi barodo sohv tosovviir yaradir.

Diqqotin böyük həcmə malik olmasi bir sira foali saholorindo çox ohomiyyotlidir. Mosolon, kəşfiyyaıçı eyni zam icorisindo no qodor çox obyekti ohato etso, yoni onun diqqotini hocmi no qodor böyük olsa, kəşfiyyat işi bir o qodor somoroli olar Müəllim eyni vaxtda no qodor çox şagirdə nozor yctiro bilso, sin bir o qodor yaxşı təşkil cdor. Diqqotin hocmi sabit deyil, miixtoli şortlordən asih olaraq, artib vo ya azala bilor.

Diqqotin hocmi, hor şcydən ovvol, qavramlan cisim v hadisolorin bir-biri ilo no dorocodo six əlaqədo olmasinda obyektlorin sado vo mürokkobliyindon asılıdır. Bir-biri ilo J olaqodo olan **8-9** horfi eyni zamanda qavramaq miimkiin olmadi halda, söz omolo gotiron 10-15 horfi bir vaxtda qavram mümkündür. Mosolon «kltreeik» horflorini bir dofədo qavrayi yadda saxlamaq miimkiin olmur, homin horflor miivafiq torz" birləşdirilib «c **1** е к t r i к » sözü yazıldıqda iso qavrama tamamil asanlaşır.

Diqqotin hocmi obyektlorin düzülüşündon, formasından böyük-kiçikliyindən, rongindon vo s. asılıdır. Obyektlor miioyy qayda ilo düzüldükdo diqqotin hocmi çoxalır, qarışıq şokil olduqda azahr. Mosolon, yazida horflor bir sirada olsa, oha olunan horflorin miqdan çox olur; biri sotirdon yuxan, digori **aşağ** biri duz,o biri oyri vəziyyətdə düzülmüş olsa, diqqotin hoc azalir.

Diqqotin hocmi qarşıda qoyulan moqsoddon, in foaliyyotinin xiisusiyyotindon do asılıdır. Mosolon, sabit miqdar obyektlori qavrayarkon qarşıdakı moqsod doyişdikdo, diqqot' hocmi do doyişecokdir. Bir halda obyektlori iimumiyyot

298

■avramaq, digor halda buraxilan sohvlori tapmaq, üçüncü halda iso ker **bir** obyektin no böyüklükdo, no fonnada, no rongdə olmasını ppmaq moqsodi qoyula bilor. Hor üç halda tosir edon obyektlorin pıqdarca eyni olmasina baxmayaraq diqqotin hocmi muxtolif ©lacaqdir. Qarşıdakı moqsod mürəkkəbləşdikco diqqotin hocmi [izalacaqdir. Çünki bu zaman diqqot hor bir ayn obyekt iizorindo daha cox mərkəzloşəcəkdir.

Diqqotin hocmi, çox vacib olan iki doroconi - diqqotin JBiorkozləşmo vo gorginlik dorocosini xarakterizo etmoyo imkan vcrir. Diqqotin mərkəzloşmə dorocosi hor biri tam aydınlıqla oks olunan obycktlorin mohdud miqdarda seçilməsində ifado olunur. Diqqotin gorginliyi iso yiiksok dorocodo morkəzləşmo ilo narakterizo olunur. Çox gorgin diqqot zamani obyekt hoddindon •rtıq aydinhqla dork olunduğu halda, otraf cisim vo hadisolor, demok olar ki, sezilmir. Bunu qaranlıq gecədo cib fənərinin saldığı İsığa bonzotmok olar. Bu zaman fənərin işığının fokusunda olan usimlor lap aydin, otrafda olanlar bir qodor aydin, xcyli konarda olanlar iso tutqun görünür vo ya heç göriinmür. Əlbottə, aydin riinon cisimlori diqqotin morkozloşdiyi obycktloro, lap aydin **■prunenlori** iso gorgin diqqot obycktino zahiron bonzotmok olar. Cisimlori qruplaşdırmaqla diqqotin hocmini artirmaq olar. Horfiori yeni öyrənon uşaq iiçün hor bir horf aynca bir obyektdir, amma oxu Vordisi qazanmış uşaq üçün hor söz bir obyekt hesab olunur.

D i q q o t i n p a y l a n m a s i eyni vaxtda **iki** muxtolif vo daha artıq işi yerino yetirmok bacarığı ilo xarakterizo olunur. Əgər adam eyni vaxtda **2** vo ya **3** işlo məşğul olarsa (mosolon, miiollim sunfdo yeni materiah hom izah edir, hom şagirdlorin intizamma, ***mщ*** do öz izahatının aydin olub-olmadığına nozarot edirso), demoli, onun diqqoti eyni zamanda **2** vo ya **3 iş** iizorindo paylamr. Əlbottə, bu zaman icra olunan işlorin hamisi eyni dorocodo aydin dork edilmir. Diqqotin paylanmasi bir sira sonot saholorindo (avtomobil, toyyaro sürüciisünün, dirijorun fəaliyyətində) çox vacibdir. Bu sahodo lazımi vərdiş qazanmış adamlarda diqqotin paylanmasi müvoffəqiyyətlə baş vcrir. Lakin diqqot həmişo muxtolif işlər arasinda paylana bilmoz. Diqqotin paylanmasimn osas şərti icra olunan işlərdon hec olmasa birinin icrasının yaxşı mənimsənilməsi, vərdiş halına keçməsidir. Əgər icra olunan işlərin hamıcı ycnidirsə, hcç biri yaxşı monimsonilməyibsə, diqqoti paylamaq miimkiin olmur.

299

Məsələn, eyni zamanda əzbər şer deməklə yanaşı katyt iizərində mürəkkəb riyazi mosolo holl etmok çətindir. Bu halda ЬIr foaliyyot növü digorini longidir.

Diqqotin paylanmasi icra olunan işlərin homcins vo *y%* muxtolif olmasindan, habelo homin işlərin monimsonilm# dorocosindon vo insanin yaşından asılıdır. Eyni zamanda ını olunan işlərdə bizo tosir cdən qıcıqlandırıcılar homcins olarsi, diqqotin paylanmasi asanlaşar, muxtolif cinsli olarsa çətinloşof. Mosolon, şəklə baxıb şəkil çəkmək yaddaşa görə şokil çokməkdoi asandır. Birinci halda diqqot daha asanliqla paylamr, ikinci halda iso bu nisboton çətin olur.

Diqqotin paylanmasi icra olunan işlorin bir-biri ilo no dorocod* six əlaqədə olmasindan da asılıdır. Əgər görülən işlor eyni bit foaliyyotin torkibino daxil olub bir sistem omolo gotirirso. diqqotin paylanmasi asanlaşır, oks halda iso çətinləşir.

Diqqotin paylanmasi yaşdan da asılıdır. Uşaqlar yaşlılara nisboton diqqoti paylamaqda daha çox çətinlik çəkirlər. BUB uşaqların mənimsodiklori işlərin azlığından, həcminin bir-biri ilo holo sistem omolo gotiro bilməməsindən iroli golir. Çünki icra olunan işlərdən biri yaxşı monimsənildikdo, yoni o sahodo miioyyon vərdişlər olduqda, diqqoti digor iş üzərino yönəltmok, onu iki iş arasinda paylamaq asan olur. Mosolon, I sinifdo oxu vərdişləri holo yaxşı yaranmadığı ilk dövrlordə şagirdlər mətni oxuyarkən monanı nozordon qaçırırlar. Lakin todriclə oxu vərdişi yarandıqdan sonra onlar mənanı dork edo bilir, yoni diqqotini iki is arasinda paylamağı da bacanrlar. Bozi tolobolorin miihazirolori dinloyib qeyd etmoyi bacarmamalan diqqoti paylaya bilmomolori ilo olaqodardir. Gctdikco bu sahodo vordiş yarandıqdan sonra mühazirəni yazmaq asanlaşır, çünki diqqoti paylamaq asan olur.

Diqqotin paylanmasi şagirdlər, müəllimlor, toyyarəçilər, idmançılar və başqaları üçiin vacibdir, bu, gone ınüəllim üçüfl xüsusilə ohomiyyotlidir. Əgor gone müəllim dcyəcəyi dərsin mozmununu yaxşı mənimsəməmişsə, sinfı idaro edə bilmə-yəcəkdir.

D i q q o t i n d a v a m l ı l ı ğ ı onun iimumi bir məqsədo tabe olan obycktlər iizorindo uzun miiddot vo fasilosiz olaraq saxlanılmasında ifado olunur. Burada diqqot bir obyektdon başqasına keçirsə do onlar iimumi moqsodo tabe olan foaliyyot obyektlori kimi qalır. Şagird misal holl edorkon, onun diqqoti

■rslıyə, oradakı misallara, roqəmləro, işarələrə, keçmiş təcrübəyə fcnolso də, ogər misal həlli davaın edərsə, deməli, diqqət ■vaınlıdır. Çünki burada bütün bu obyektlər ümumi meqsədə -hıalı holl etmək moqsədinə tabcdir. Buna görə do diqqətin vamlılığı foaliyyotin iimumi istiqamətinin dəyişməsi ilə müoy-n edilir. Əgər o miioyyon foaliyyotin iimumi istiqamotindən bnara çıxmırsa, davamh diqqot sayılır.

Diqqotin davamlılığı, hor şeydən ovvol, tosir edon obyektlorin ***n*** icra olunan işlorin rongarongliyindon, yeniliyindon, pnginliyindon, bir sözlə, dinamikliyindon asılıdır. Yeknosor ob-■ektlor longimo omolo gotirdiyindon diqqotin davamlılığını Baldir, onun tez yayinmasma sobob olur. Diqqotin davamhlığı kaliyyot prosesindo adamin foallığından asılıdır. Bununla borabor, ■qqotin davamlılığına onun marağı, yorğunluq dorocosi vo s. tosir (dir.

Diqqotin toroddiidii onun dinamik xiisusiyyotlorindon biri olub fctsan şüurunun osas obyektdon konar obyektə kcçmosi vo yeno do Bias obyektə qayıtmasında ifado olunur. Aydındır ki. bu zaman Mas obyektə yönolən diqqot gah zoifloyocok, gah da gorgin-pşocəkdir.

D i q q o t i n t o r o d d i i d i i , adoton, hor 2-3 saniyodon bir baş verir. Buna goro do o, yalniz çox sürətli hərokətlərin fcrasına bu vo ya başqa dorocodo mane ola bilor. Lakin adam diqqotin nozoro çarpan toroddiidii olmadan 20-25 doqiqo, bozon daha artiq miiddotdo gorgin diqqotlo eyni bir iş iizorindo çalışa bilor.

D i q q o t i n k c c i r i l m o s i onun şüurlu surotdo bir obyektdon başqa obyekto vo ya bir fəaliyyətdən başqa foaliyyoto yonoldilmosidir. Bu, foaliyyotin iimumi istiqamətinin dəyişməsi ilo olaqodardir. Miiasir dövrdə miirokkob maşınların idaro olunmasi **iiciin** diqqotin keçirilməsi böyük ohomiyyot kosb cdir.

Diqqotin kecirilmosi onun yayınmasına çox oxşayır, lakin bunlar arasinda kcyfiyyotco forq vardir.

D i q q o t i n y a y i n m a s i onun hazırda qarşıda duran moqsodlo olaqodar olmayan cisim vo hadiso üzərinə yönəlməsində **(ado** olunur.

Mosolon, miiollim dorsi izah edorkon şagirdin küçəyə baxması, dorsliyini vərəqləməsi, yoldaşı ilə söhbot etmosi vo i. a. onun diqqotinin yayinmasim gostorir. Diqqotin yayinmasim

şərtləndirən amillər çoxdur. Buraya kənar qıcıqlayıcıların qüvvetl oxşarlığı və s. daxildir.

Bəzən diqqəti yayındıran bclə kənar qıcıqlandırıcılarH fəaliyyətə mənfı tosirini aradan qaldırmaq çotin olur. Bu da bir sıfl

səbəblərdən asılıdır. Mosolon, şəhərdə küço ilo sel kimi .mi» gedən maşınlann səsinin təsirini hcçə endirmok miimkiin olnmr, Bu halda diqqətin yayınmasının qarşısını almaq üçün qıcıqlaıt* dırıcıya «sakit münasibət» boslomok lazimdir. «Bu, maneoıın yayındıncı təsiriilo yeganə mübarizo vasitəsidir» (B. M. TeplovM

Diqqətin xüsusiyyotlorinin qısa xaraktcristikasından aydın ol ki, diqqotin səmərəli fəaliyyəti müxtəlif amillərdən asılıd Bıraya xarici qıcıqlann müxtolif xarakteri ilə yanaşı insanın dax vəziyyəti də ciddi tosir gostorir.

Bu iki amilin tosiri ilə insanda diqqotlilik vo ya diqqətsı/lık hallan, hotta diqqotin pozulmasi belo baş vero bilor. Diqqotlilik vo ya diqqotsizlik hallan bozon müvoqqoti, ayn-ayn hallarda isi nisboton davamh sociyyə daşıyır. Yoni bu cohotlor şoxsiyyotın davamh xüsusiyyotinə çevrilə bilor. Bunu aydin tosovviir etmok üçün dalğınlığın psixoloji mahiyyotino nozor salmaq kifayotdir. '

Molumdur ki, dalğınlıq halmda insan bu vo **ya** digor obyekt iizorindo cəmləşə bilmir. Gorgin iş giinundon sonra yoigunluq, dorin kodor vo **ya** qayğı ilo olaqodar insamn öz daxili alomina çəkilməsi, maraqsız, yeknəsəq işi yerino yetirmosi vo s. dalğınlıq vəziyyəti törədə bilor. Dalğınlığın səbəbləri çox olduğu kimi onun tozahiir xiisusiyyotlori do muxtolifdir. Dalğınlığın adoton iki formasi qeyd edilir.

Bir halda dalğınhq ixtiyari diqqotin zoifliyinin tozahiirii olur. Yoni adam öz diqqotini lazimi obyekt iizorindo morkəzləşdiro bilmir, özündən asih olmadan bir obyektdon digorino yönolir. Bu ixtiyari diqqotin zoifliyindon iroli golon dalğınlıqdır. Belo dalğınlıq foaliyyot üçün xüsusilə zərorlidir. Şagirdlordo dalğınlığın bu formasi müşahidə edildikdo onlar no dors zamani, no do ev[4]! tapşırıqlarını yerino yetirorkon diqqotlorini lazimi obyektlor iizorindo comləşdirə bilmirlor ki, bu da onlann tolim foaliyyotino monfi tosir gostorir.

Dalğınlığın ikinci formasi ixtiyari diqqotin hor hansi obvekt iizorindo cox giiclii, gorgin vo davamh surotdo morkozloşməsi sayosindo baş vcrir. Bu halda konar qiciqlayicilar diqqoti osas obyektdon yayındıra bilmir, oksino, diqqotin gorginliyini daha da

Liinr. Belo **dalğınlıq hah ciddi elmi problemin holli iizorindo Bşünən alimlərdə, yaradıcılıq** axtanşlan **ilo məşğul olan Kotkarlarda tez-tez özünü** bünızo **verir.** M. **Şoloxovun,** Səməd **Surgunun başqa sənətkarlann hoyatinda belo dalğınlıq halı az** bmamışdır. Bu **ilham voziyyotilə bağlı yaradıcılığın qüvvəsini və** prginliyini **ifado cdir.**

Dalğınlıqla **yanaşı diqqətdə başqa pozğunluq hallan da kşahido olunur.** Bunlardan **birincisi xəstolik noticosindo şüurun fcralması, onun təsir**

dairosinin məhdudlaşdırılmasıdır. Diqqotin **fcf paylanmasını çox vaxt bununla əlaqolondirirlər.** Belo **patoloji bdiso beyindo baş veron iizvi xostoliklor zamani müşahidə olunur.** iu **zaman xosto yalniz ona** çox **tanış olan toəssüratlar dairəsində brokət edo bilir, yoni diqqotin dinamikası vo sahəsi yalnız ■byektiv ohomiyyoto malik olan obyektlərlo mohdudlaşır.** Bozi **Lstoliklər zamani iso diqqotin süstlüyü, zoif mütəhərrikliyi ■üşahidə** olunur.

Diqqotlilik **vo ya diqqotsizlik şoxsiyyotin xarakter olamotino Lvrilo bilir, insana miinasibotdo do tozahiir cdir.** Əlbəttə, **bu cohot ■■ha çox şəxsiyyətin** aldığı tolim-**tərbiyədən, öz iizorindo işləmək, fcnütəkmilləşdirmək cohdindən, onun sərvot meylindən, dün-bagörüşü və oqidosindən, foaliyyotin xarakterindən və s. asılıdır. bncaq unutmaq olmaz ki, insana diqqətli olmaq şoxsiyyətin ■onovi alomini xarakterizo** etmok **üçün on** vacib **göstəricidir.**

§ 3. Hafizonin növlori

Miirokkob idrak **prosesi olan hafizodo** xarici **alomin** rongarong **Lsim vo hadisolori oks** olunur. **İlk növbədə bizo** tosir **edon bsimlordon noyin yadda saxlamlmasina goro hafizonin novlori byird** edilir. Yoni **hafizonin obyektinə göro:** surot, **hiss,** horokot, Uzlü-**məntiqi hafizo novlori forqlondirilir.**

S u r o t **h a f i z o s i gcrçəkliyin cisim vo hadisolorinin ecçmişdə qavramış olduğumuz surətlərinin yadda saxlanılması, [kifz edilmosi vo yada salmmasından ibarotdir.** Cismin sensor soviy-■odo **inikası gönnə, eşitmə, lamisə vo s. vasitosilo olduğundan**

.ı **hafızosinin do** mozmununu **gönnə, eşitmə, lamisə və s. təsəv-IfQrlori təşkil cdir.**

Surot **hafızosinin təşəkkülü vo tozahiir xiisusiyyotlori muxtolifdir.** Onun **nisboton bosit vo ilkin fonnasi a r d ı c 1**1

s u r ə t l ə r d i r . Bunlar həm görmo, həm də esitmo sahosındfl təzahür edir. Bunun mahiyyəti nədən ibarotdir? Homin suala c.ı\al> vermək üçün çox sado ekspcrimenti xatırlayaq. Ogur subycklfl qarşısına ağ kağız üzorinə çəkilmiş açıq qınnızı rəngdə kvadnÄ qoysaq və 10-15 saniyə müddətində ona baxdıqdan sonra kagıfl götürsək, onda həmin adam əvvəlki ycrdo yeno do qırıınaı kvadratın izini görəcək. Lakin bu halda eyni formada olan kvadraf] bir qodor göy-yaşıl rəngdə görünəcəkdir. Homin iz saniyədon 45-60 saniyəyə qodor davam edir, sonra tədrL, solğunlaşır, nəhayət, itib gedir. Hotta ayп-ayп hallarda homin sill yenidon omolo golir vo birdon itir. Bu monfi ardıcıl surotdir. Oga^ tam qaranlıqda əlimizi gözümüzün qarşısına tutsaq vo 0,5 saniyi müddətində gur elektrik lampası ilo işıqlandırsaq, işıq sönonde sonra insan bir пeco miiddot öz olini tobii rəngdə görəcokdir, sonni homin surot do itib gedir. Bu, m ü s b ə t ardıeıl surot olub qui müddətdə görmə qavrayışı sayosindo baş verir. Aıdıcıl surotluf qisamiiddotli sensor hafizonin on sado formasidir.

ГШ

Surot hafizosinin bir hah kimi o y a n i (e y d c t i k) s ur o **1**l • r i qeyd etmok olar. Bunu miioyyonloşdirmok iiciin, subyektə 3-41 doqiqo miiddotindo miioyyon küçə mənzərəsinin tosviri olan şokl baxmaq toklif olunur. Sonra şəkil götürülür, onun ayn-ayn elementlori barodo homin şəxsə suallar verilir. Ogor adi adamlai homin sualların heç birisino cavab vero bilmirso, aydin eydetik surotloro malik olanlar sanki homin mənzərəni gönrıokdo davam cdir vo on kiçik iinsiirlori belo tosvir edirlor. Demoli, cydctizm cismin hiss üzvünə bilavasito tosiri kosildikdon sonra onun oyani surotinin parlaq vo aydin halda borpa edilmosidir. Eydetik hafizo malik olan şəxs cismin bilavasito tosiri kosildikdon sonra bclo, vo ya cox miiddot, sanki onu görmokdə davam cdir.

Eydetik surətlər ardıcıl surotlordon forqlonir. Ardıcıl suroti.. tez itib gedir vo onlan borpa etmok miimkiin deyilso, eydctik surotlor, oksino, uzun miiddot davam edir vo onlan yenidon borpa etmok miimkiindiir. Mexanizm etibarilo do bu surotlor forqlonir, Belo ki, ardıcıl surotlor analizatorun xarici sothindo göziin torlv qişasında yaranan izlərlə bağlıdırsa, eydetik surotlor analizato beyin nahiyosinin fəaliyyətilə olaqodardir.

>шг

Surot hafizosinin daha miirokkob növü tosovviir surotloridir. Bunlar keçmiş qavrayış materiallan osasinda omolo golir. Mosolon, ağac, bina, insan, maşın təsəvvürünə malik olmaq o demokdir ki, keçmiş tocriibomizdo onlan qavramışıq. onlann beynimizdo ri qalib. Demoli, keçmiş qavrayış materialı olmadan tosovviir fcrotlori yarana bilmoz. Anadan kor doğulmuş adamda rong, kar aVulmuşlarda iso sos tosovviirlori olmur.

Təsəvvür surətləri varlığın hissi-əyani inikasıdır. Onlar bozi photlorinə göro oyani obrazlardan forqlonir. Oyani vo ya qavrayış Ibrazlan cisim bilavasito tosir etdiyi miiddotdo yaranir, tosovviir ■irotlori iso cismin tosiri kosildikdon sonra

tozahiir edir. Bozon bu hahoto goro tosovviir surotlori oyani surotloro göro solğun, kasad, иyh-тиəyyəп olur. Oslindo iso tosovviir surotlori ümumiləşmiş blduğu üçiin mozmunca daha zongin olur. Çünki tosovviir surotlori ■oxmodallıdır: onlann torkibino hom gönno, hom eşitmo, hom do laiiuso vo horoki duygulann iinsiirlori daxil olur, yoni onlar bir bavrayış növünün suroti olmur, cisimlo miirokkob praktik •moliyyatin izlorini oks etdirir.

> Tosovviir surotlori cisim haqqinda muxtolif cohotlori özünə ■axil edir. Mosolon, limon tosovviirii hom onun xarici görkomini (rongini. formasim), hom do dadını, qabığının kolo-kötürlüyünü, fcokisini vo s. özüno daxil edir.

Tosovviir surotlorinin ikinci başlıca xiisusiyyoti odur ki, onlar fcomişə öz torkibino oşya haqqinda tosovviiriin intellektual tohlilini, yoni onun miihiim olamotini ayird etmoyi, miioyyon cisimlor fkatcqoriyasina aid olmasmi vo s.-do daxil edir. Bu halda, mosolon, bı/ noinki ağac surotini təsəvviirümüzdə canlandırır. hom do onu adlandinr, miioyyon qrupa aid edirik. Buna goro do agac tosovviirii homişə mohz hor hansi konkret ağaca deyil, iimumon ağaca aid olur. Bu monada tosovviir surotlori daha ümumiloşmiş olur vo idrakin sonraki pillosinin - varlığın ümimiloşmiş, vasitoli inikasi olan tofokkiir prosesinin omolo golmosi iiçiin zomin yaradir. Çünki tosovviir surotlori bizim görmo qavrayışının passiv izi deyil, onun tohlil vo torkib cdilmosinin, ümumiləşdirilmosinin yekunudur. Başqa sözlo, onlar qavranılanlann miioyyon sistemdo kodlaş-dırılmasıdır.

Surot hafızəsində tozahiir edon surotlorin oyaniliyi, konkretliyi vo doqiqliyi ayn-ayn adamlarda muxtolif ola bilor. Mosolon. I evitan özünün yay monzorolorini osas etibarilo qışda çokor vo bu zaman tobii mənzorodon alınmış ayn-ayn etiid vo qeydlordon istifado edordi. Neco dcyorlor, çatışmayan hissolori doqiq vo canh görmo surotlori ilo ovoz edordi. Bethovendo çox parlaq vo doqiq **musiqi tosəvvürünün olmasi ona artiq kar olduğu vaxt IX simfom kimi ölmoz əsor yaratmağa imkan vermişdir.**

H o r o k o t h a f i z o s i , muxtolif horokotlorin onlann sisteminin yadda saxlanmasi, hifz olunmasi yadasalınmasıdır. İdmançılarda, balet ustalannda horoki ha peso foaliyyotini miivoffoqiyyotlo icra etmok üçün vaci Horokot hafizosi praktik vo omok vərdişlərinin təşəkkülü üçün c ohomiyyotlidir. Muxtolif horokotlorin diizgiin qavramlmasi horokot hafizosinin keyfiyyot vo mozmununa miisbot tosir gostorir. Bu hafizo pianoçuya tam qaranhqda musiqi çalmağa, idmançıya fıkrən horokotlor sistemini «duymağa» imkan verir. Miioyyon edilmişdir ki, hor hansi bir hərəkəti təsəvviirdə canlandırdıqda miivafiq əzələlərdə giiclo nozoro caфaп horokotlor özünü bünızo verir. Bir horokot haqqinda gorgin düşünondo onu özümüzdən asih olmadan tokrar edirik. Əgər barmağımızdan sapla asılmış

yükün (sakit halda) yellondiyini təsovvürümüzdo canlandinriqsa, onda yük hoqiqətən yellənmoyə başlayacaqdır. Bu onu gostorir ki, hor hansi horokoti tosovviir etdikdo miivafiq sinir morkozlorindo zo? oyanma prosesi baş vcrir vo bu da işçi üzvlordə mikrohərokətlərin baş vermosinə sobob olur.

Horoki hafizo, demok olar ki, biitiin adamlarda vardir, lakin ayrı-ayrı şəxslordo miixtolif şəkildə vo inıcnsivlikdə tozahiir edir Hafizonin bu növü digor növlərə nisboton tcz inkişaf edir.

E m o s i o n a l h a f i z o keçirdiyimiz hisslorin yad saxlanmasi vo yadasahnmasidir. Belo ki, insanin keçirmiş olduğu miisbot vo ya monfi hisslor izsiz itib getmir, onun hafizosindo bu vo ya digor dorocodo hokk olunur, sonradan yada salınır. Bu halda insan yeno ya sevinir, ya kodorlonir, ya utamr, ya da hoyocanlamr. Kcçirmiş olduğu dəhşətli qorxu hissini yenidon xatirlarkon bozon, пeco dcyərlər, adamin bodoni lorzoyo golir, hotta o hiss elo bi! daha böyük qiivvo ilo insam çulğayır. Tosadiifi deyildir ki, bozi adamlar belo xoşagəlməz hadisolori bir daha yada salmaqdan çəkinirlər.

Emosional hafizo insan şəxsiyyətinin formalaşmasında miihiim rol oynayir. Bu hafizo insana imkan verir ki, keçirdiyi hisslə™ mozmun vo xaraktcrindon asih olaraq öz davranış vo roftarını tonzim ctsin. Bu monada cmosional hafizo insanin monovi inkışafının osas şərtidir. Əgor insan xeyirxah omoli, yiiksok oxlaqi davranışı sayosindo keçirdiyi scvinc, momnunluq hissini unudarsa, bir daha belo horokotloro tohrik edon hansi amil ola bilor? o do pis əməlindən vicdan əzabı çəkmirsə, onu bod omoldon *»• çokindiro bilor? Emosional hafizo davranış vo roftan tonzim ■Imoklo insanin monovi təşəkkülünə kömək cdir.

S ö z l ü m ə n t i q i h a f i z o fıkirlorin, anlayışların, btdda saxlanmasi, hifz edilmosi vo yadasalınmasından ibarotdir. Kkirlor, miilahizolor dil materiallannda maddiləşir, odur ki, bu fcafizo sadoco olaraq montiqi deyil, sözlü-məntiqi hafizo adlamr. ■ftzlii-montiqi hafizo yalniz insanlara moxsusdur. Homin hafizonin tomoyi ilo ya matcriahn osas monasimn ifadosini, ya da onun fcrfən söz vo ifadolorini yada sala bilirik. Bozon sözlər olduğu kimi yadda saxlanila bilor, onun mənasını bilmodikdo, hafizo hözlü-montiqi deyil, m e x a n i k i sociyyə daşıyacaqdır. Əlbottə, miioyyon fikirlorin yadda saxlanmasi vo sonradan borpa edilmosi insanin nitqinin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Nitq zoif inkişaf etdikdo, fikri doqiq surotdo yadda saxlamaq vo öz sözlori ilo jeiözmunu çatdırmaq bir o qodor çətin olur. Mənanın yadda laxlanması matcriahn iimumi vo miihiim cohotlorini oks etdirmok, Ikinci dorocoli cəhətlərdən uzaqlaşmaqla bağlıdır. Matcriahn miihiim cəhətini ayirmaq iso onu dorindon anlamaqla, başa düşmək layəsində miimkiin olur. Demoli, matcriahn monasını yadda wxlamaq vo yada salmaq tofokkiir prosesi ilo əlaqədardır, insanin oqli inkişaf vo bilik səviyyəsindən asılıdır.

H a f i z o n i n q e y r i - i x t i y a r i vo i x t i y a r i n o v l o r i yaddasaxlama vo yadasalmanin moqsod vo Üsullarından, onun iradi surotdo tonzim edilməsindən asih olaraq forqlondirilir.

Əgər bu vo ya digor matcriahn yadda saxlanmasi, xatırlanması üvün qarşıya xiisusi moqsod qoyulmursa vo onlar sanki öz-özüno, miioyyon yol vo vasitolordon istifado etmədon, heç bir iradi cohd göstərilmodən yadda qahrsa, bu q e y r i - i x t i y a r i h a f i z o adlamr. Mosolon, şagird hor hansi maraqh kitab oxuyanda, kinofilmo baxanda, qeyri-adi hadisələrlə rastlaşanda xiisusi niyyot olmadan da onlan yadda saxlayir.

Lakin nozoro almaq lazimdir ki, bu halda, heç do insana lazim olan biitiin material yadda qalmir.

Əgər insan qarşısına xiisusi yaddasaxlama moqsodi qoyur vo lazim olan materiah yadda saxlamaq üçün iradi soy gostorir, xiisusi üsul və qaydalardan istifado edirso, hafızə i x t i y a r i sociy daşıyır.

Demoli, ixtiyari hafizo insanin şüurlu foaliyyotinin h nəticosi, həm də səbobidir. Bclo dialcktik vohdot ixtiyari hafızəı inkişafını şortlondirən başlıca amildir.

Hafızə miirokkob idrak proscsı kımı cismin surolinia) «tutulmasından», onun tohlil edilərok beyindo mölık.MiılondiriM məsino doğru coroyan cdir. Ardıcıl surətloıdo xarici losirloria izlorinin möhkomlənmosindən ovvol, perılcrık orqanlarda surotul ani olaraq canlanması və tədricən solub getmosi lıalı has verir. BuJ пeco dcyərlor, çox qısa miiddot davam edir. Anıma materiahnj hafızodo möhkomlonmosi iiciin o, subyckt torofindon işlonmolidirl Bu ciir işlomo miioyyon vaxt tolob edir ki, o, i z 1 o r ı n m ö h -1 k ə m l ə n m ə m ü d d o t i adlanır. Bıı nöqteyi no/ordon ya-" naşdıqda hafizonin qisamiiddotli vo uzunmiiddotli növlori ayırd edilir.

Q ı s a m i i d d ə t l i h a f i z ə d o bilavasito qavra-ı dığımız cisim vo hadisolori miioyyon miiddot orzindo görməkdB cşitmokdo vo s. davam edirik (onlar gözümiizüıı qabagında dayamr, qulaqlanmizda soslonir). Qisamiiddotli hafizo cox az miiddot (bir пeco saniyo vo ya doqiqo) davam edon prosesdir. lakin bu qisa miiddot elo indico gördüyiimüz hadisolori ohya ctmok iiciin kifayot cdir. İndicə hiss üzvlorimizin verdiyi molumati operativ surotdo' tutnıağa, dəyişdirməyo vo canlandırmağa q i s a in ii d d o t I i h a f i z o deyilir.

Az miiddotdon sonra indico qavramlan cisim \o hadisolordon alman toossiirat itib gedir. adoton adam onlardan hec bir şeyl' xatirlaya bilmir. Miioyyon mətni çap eloyən makinaçının hafizosfl buna misal ola bilor. Çünki o

mətni çap elodikco hor sözü. ifadom doqiq yadda saxlayir. lakin comi bir пeco saniyo. yeni sözlorı cap etmoyo kecono kimi onlan yaddan eıxarır. Şifahi çıxısı bilavasito torcümo edon şoxs do miioyyon ifadoni torciimo cdono qodor yadda saxlayir. Yeni mərholəyo keçdikdo, ovvolki homin doqiqo yadından çıxır. Stenoqrafistin. siirotlo ışloyon operatorun foaliyyotindo do bu cohot nozoro çarpır. Görünür. burada da bir moqsodouygunluq vardir. Əgor keçmiş informasıyaların hamisi yadda saxlansaydi, onda bizim diqqotimiz yeni informasiyalann qavrantlmasina vo yadda saxlanmasina keco bilmozdi. j Qisamiiddotli hafizo sanki belo bir prinsipdo: «qavradın -Ш

308 ■nlandirdin - unut» prinsipində qurulmuş vo bu şəkıldə do tozahiir

Materialin hissi hatizodon qisamiiddotli hafizoyə keçiril-■tosının zoruri şərti ona diqqot yetirmok hesab olunur. Demoli. btamiiddotli hafizo birdofəlik, çox qisa miiddot davam edon fcivrayışdan sonra ani hifzctmo vo dorhal yadasalma ilo xarakterizo > olunur.

Qisamiiddotli hafizonin sinonimi kimi bozon operativ vo ya hafizo termini islodilir. Bu halda qisamiiddotli zaman cohoti ■evil, işo, əməliyyata qoşulması, ona xidmot etmok toroli nozordo Itutulur. Demoli, operativ hafizo insanin bilavasito hoyata keçirdiyi ■ktual iş vo omoliyyatlara xidmot edon mnemik prosesdir. l O p e r a t i v h a f i z o dedikdo miioyyon foaliyyot aktının Ircrino yetirilməsi iiçiin zoruri olan hor hansi molumatin miioyyon kmiddot yadda saxlanmasi nozordo tutulur. Mosolon, hor hansi Hltosoloni vo ya riyazi omoliyyati holl edincoyo qodor verilonlori vo •rahq omoliyyatlan yadda saxlamaq lazim golir. Mosolo holl edildikdon sonra onlar unudula bilor. Öz monasını itirmiş linformasiyaları vaxtinda unutmaq bu nöqteyi-nozərdon cox ••homiyyətlidir. Çiinki operativ hafizo cari işlori yerino yetirmok Oçiin yeni informasiyalarla zonginloşmolidir. Hafizonin o m o I i (o p e r a t i v) v a h i d l o r i adlanan homin informasiyalann miqdan, yaxud hocmi bu vo ya digor foaliyyotin müvoffoqiyyətlə yerino yetirilmosino osash tosir gostorir. Operativ hafizodo qisa-miiddotli, eloco do uzunmiiddotli hafizodon alinan matcriallann «işçi qatışıqı» yaranir. Homin işçi material foaliyyot göstərdiyi biitiin miiddot orzindo holo operativ hafizonin ixtiyannda olur.

U z u n m i i d d o t l i h a f i z o iso qavramlan matcriahn Uzun miiddot vo möhkom yadda saxlanmasi ilo xarakterizo olunur. Yoni biliklorin, eloco do bacanq vo vərdişlərin, informasiyalann uzun miiddot (saatlarla, aylarla, illorlo, bozon on illorlo) hifz edilmosi uzunmiiddotli hafizonin osas mozmununu toşkil edir. U/unmiiddotli hafizodo biliklor daha ümumiloşmiş halda saxlanir. Bunlar elo biliklordir ki, onlar yalniz indiki an **iiciin** deyil. iimumon uzun miiddot iiciin insana lazim olur. Buna göro do çox zaman insan hor an bilo bilmir ki, onun

uzunmiiddotli hafizosindo - «bilik anbannda» nolor vardir. Çox bosit misal la bunu siibut etmok olar. M.»solon, miisahibimizo elo sual vero bilorik ki, onun cavabi indiki anda onun hafizosindo olmasın. başqa sözlə, indi o barodo

düşünməsin? «Azərbaycan rcspublikasmın paytaxtı hansı şəhərdir?», «XII əsrdə Azərbaycanın dahi şairi kim olub?», «Yüzün yarısı neçə edor?» vo s.-yə verilən cavablar. hcç şübhəsuu doğru olacaqdır. Lakin soruşula bilər: bir dəqiqə, yəni sual verilməzdən əvvəl həmin biliklər harada idi? Bu uzunmiiddotli hafizodo saxlanılır, yalniz onlar lazim olan kimi homin «bilik anbarından» çıxarılır. Uzunmiiddotli hafizodo adoton materially yenidon qurulur, biliklor muxtolif istiqamətlərdo toşkil olunur, dorin biliklor oldo edilir. Uzunmiiddotli hafizo mohz belo dorin biliklori saxlayir.

4. Ali psixi funksiya kimi diqqotin inkişafı və onun pedaqoji prosesdə təşokkülü

Uşaqlarda diqqot çox kiçik yaşlardan inkişaf etmoyo başlayır. Onlann hoyatının ilk aylarında yalniz qeyri-ixtiyari diqqot özüıııı büruzə verir. Bu dövrdə uşaqlar ovvolco koskin xarici qıcıqlara: qaranlıqdan işığa kcçmoyo, tcmperaturuıı doyişməsinə, qəfləton eşidilən yiiksok səslərə vo s. reaksiya verirlor. Mosolon, 40 günü holo tamam olmamış eağa yanında qəflətən səslənən tclcfon zəngindən bərk diksinmiş, sonra ağlamağa başlamışdır. İkiaylıq uşaq adam görən kimi nozərlorini ona çevirir, səso canlanma reaksiyası ilo cavab verir. Hoyatının üçüncü ayından başlayaraq, xüsusilə 4-5-ci aylarda miioyyon cisimlor uşağın diqqotinin obyekti olmağa başlayır. Uşaq parlaq, hərəkətdo olan cisimlorin zahiri cəhətləri ilo daha cox maraqlanır. O, hor hansı bir cisıno uzun miiddot baxa, onu əlləşdiro bilir. Onu colb edən obyektlor əvvəllər az olur, tez-tcz bir obyektdon başqasına keçir. Yerimoyo başladıqdan sonra uşağın diqqotini colb edon obyektlorin miqdan artir, hom do onun diqqotini yalniz cisimlor deyil, sözlər do colb cdir. Lakin uşağın diqqoti holo çox davamsiz, azhocmli ve tezyayinan olur. Gct-gedo diqqotin davamlılığı artir, hocmi böyüyür.

ixtiyari diqqotin rüşcyimləri, adoton, birinci yaşın axırlan vo ya ikinci yaşın əvvollərində baş vcrir. ixtiyari diqqot qeyri-ixtiyari diqqot osasinda inkişaf edir. ixtiyari diqqotin təşəkkiilünə uşaqda nitqin inkişafı ciddi tosir gostorir. Belo ki, yaşlı adamlar nitqin köməyi ilo uşağm diqqotini lazimi obyektlərə yönəldirlor. Oyun

310 'prosesindo, xiisuson do əşyalarla sado omoliyyatlar aparmaq sayo-lində uşaqda indiki anda onun iiciin lazim olan obyektloro diqqotini yönəlımək, onlan başqalanndan seçib ayırmaq tolobati yaranir. Belo bir tolobat ixtiyari diqqotin inkişafına ciddi tosir gostorir. Clnsiyyot zamani yaşlılann göstəriş vo tələblərinin, bunları ifado edon sözlərin tosirilo diqqot bu vo ya digor obyektin uzorino yönolə, comləşə bilir. Bu da ixtiyari diqqotin inkişafı üçün daha elverişli zomin yaradir. Demoli, məktobəqədər yaşda uşağın diqqoti qcyri-ixtiyaridən ixtiyariyə doğru inkişaf edir. Diqqotin homin iki növü müxtolif inkişaf səviyyəsi kimi tozahiir edir. Faktlar gostorir ki, 4-5 yaşlı uşaq diqqotini xeyli miiddot miioyyon bir obyekt iizorindo cəmləşdirməyi öyrənsə do, onun diqqoti tezyayinan olur.

Oyun prosesi məktəbəqədər yaş dövründə ixtiyari diqqotin inkişafına ciddi tosir gostorir. Çünki oyun prosesindo uşaq öz horəkətlorini məqsədəuyğun surotdo əlaqoləndirmok, qrupun tolələblərinə tabe olmaq zoruroti qarşısında qalır. Məktəboqədər yaşda oyun vo gücüçatan işləri yerino yetinnok uşağın öz diqqotini niyyətli şəkildə miioyyon cisimlor iizorindo comloşdirmək qabiliyyotini inkişaf etdirir. Lakin homin yaş dövründə qeyri-ixtiyari diqqot iistiin yer tutur. Belo ki, bu dövrdə qeyri-ixtiyari diqqot davamh, gorgin ola bilorso (bozon uşaq oyuna elo uyur ki, otrafdakıların hamisim yaddan çıxarır), ixtiyari diqqot nisboton davamsiz olur, bir obyekt iizorindo uzun miiddot cəmləşə bilmir, asanliqla yayınır. Burada uşaqların cmosiyalan da miihiim rol oynayir. Çiinki məktəbəqədor yaşlı uşaqlarda diqqot cmosiyalarla six əlaqədardır.

Səsli, rəngli, horokot edon cisimlor miisbot emosiyalar omolo gətirdiyinə görə uşağın diqqotini daha artiq colb cdir.

Yalniz moktoboqodor yaş dövriinün sonuna yaxın uşaq öz diqqotini tədricən idaro etmoyo, istənilən obyektə yönoltmoyə başlayır ki, bu da tolim foaliyyoti iiciin vacib şərtlərdən biridir.

Moktobo getmok, tolim foaliyyoti ilo məşğul olmaq diqqotin inkişafma tosir edon çox giiclii amildir. Burada qarşılıqlı dialektik miinasibot nozoro çarpır. Belo ki, uşağın müvəffəqiyyətli tolim foaliyyotinin miihiim şərtlorindon biri dors zamani diqqotli olmasıdır. Digor torofdon, diqqot özü tolim prosesindo daha yaxşı inkişaf edir. Çünki tolim prosesi şagirdlorin diqqətinə yeni tələblər - yalniz maraqlandıqları şeylərə deyil, maraqsiz, lakin lazim olan

311 şeylərə də diqqot ctmok, həm sinifdo biitiin dors boyu. hom do cv tapşınqlarını icra cdorkon gərgin diqqotlə işlomək tolobləri irafl süriir. Bu təloblər uşaqların diqqətinin inkısalında ycni modioli açır. Odur ki, moktəbə daxil olduqdan sonra uşaqda ixtiyari diqqol daha sürətlə inkişaf ctmoyo başlayır. Uşaq öz diqqotini idant ctməyə, istonilən obyekt üzorinə yönəltməyə çalışır.

ixtiyari diqqotin davamlılığı kiçik məktəblido 10-15, orta məktob yaşlıda 15-20, böyiik moktob yaşlıda iso 25 doqiqoyo çattfü Bu dövrdə qeyri-ixtiyari diqqotin do davamlılığı çox olur. 3 yaşlı uşağın qeyri-ixtiyari diqqoti oyun zamani 20-25 doqiqo davam etdiyi halda, 7 yaşında bu miiddot 40^45 doqiqoyo çatır.

Müollim gorok şagirdlorin diqqətinin yaş xiisusiyyotlorini bilsin. Kiçik məktoblilər uzun müddot gorgin surotdo bir işI iizorindo comləşə bilmir, diqqotlorini paylamaq da onlar üçün çətindir. Əgor dərslo bork moşğuldursa, davranışına nozarot cdo bilmir, borkdon danışır, ycrindon durur, demoli, osas mosolo uşaqları maraqlandırmaqdır. Mozmunlu, maraqh matcriahn canh, aydin, cmosional şəkildo çatdırılması şagirdlorin dorsdo diqqot-liliyi iiçiin osas şərtdir.

Psixoloji todqiqatlann noticolori gostorir ki. diqqot kimi ali psixi funksiyamn inkişafı vo torbiyo edilmosi tonzim vo idaro cdilo bilon bir prosesdir.

1. Nozoro almaq lazimdir ki, diqqotin torbiyosi mahiyyoti etibarilo mosuliyyot hissi torbiyosi vo iradi cohd sahosindo moşqlərlo bağlıdır. Bunun üçiin uşaqlardan tolob edilmolidir ki, hor hansi bir işi yerino yctirərkən, iş asan, yüngül, yaxşı monim-sənilmiş olsa da, daima diqqotli olsunlar. **Hec** zaman diqqotsiz işloməmoli! Uşaqda yalniz bu halda diqqotli olmaq adoti yarana bilor.

Bir cohoti qcyd ctmok lazim golir. Bozon uşağın hor hansi işi, foaliyyoti yerino yctinnosi prosesindo diqqotli olmasmi tomin ctmok üçün miitloq ideal voziyyot (tam sakitlik, konar qiciqlayicilann olmamasi vo s.) yaratmaq nozordo tutulur. Belo bir şəraitdə, пeco deyərlər, zərif, ozizlənmiş diqqot inkişaf edər, kiçik kənar qıcıqlayıcı tosir edon kimi belo diqqotin foaliyyoti pozular. Belo olduqda noinki uşaq, hotta yaşlı adam belo miioyyon maneolor, konar qıcıqlayıcılar tosir etdiyi şoraitdə işləyə bilməzlər. Ona göro do bozon şagirdlorin diqqotini miirokkob şəraitdə məşq

ok, möhkəmlondirmək lazimdir, yoni onlan hor cür, hotta işsiz şoraitdə belo işləməyo alışdınnaq lazimdir.

2. Dorsin doqiq təşkili şagirdlərdə diqqotli olmaq vərdışinin nması üçün vacibdir. Dorsin dinamik gcdişi, yaxşı iş qaydası, in aydın, anlaşıqlı, cəlbedici, obrazlı olmasi, montiqi vo sional cohotlorin diizgiin uzlasdinlmasi uşaqlarda diqqotli ağa yönoliş yaradir. Xiisuson do dorsin apanlmasinin optimal şini tapmaq zomridir. Belo ki, dərsi çox siirotlo, toloso-toloso naq uşaqlarda diqqətsizliyə gotirir, onlar çoxlu səhvlərə yol r, bozon şərhin osas yerlorini, başlıca məğzini tuta bilmirlor. Jn ağır templo, sönük aparılması da ziyandir, diqqot yayınır. ki monoton qıcıqlayıcı şagirdləri yorur, onlarda yuxulu yyot yaradir. Odur ki, dors rongaronk şəkildə qurulmalı, nn diqqotinin osas foaliyyot növündon yayınmasına imkan omolidir.

3. Bunun **iiciin** do dors zamani şagirdlorin foal, miistoqil vo adıcı foaliyyotino şərait yaradılmalıdır. Müşahidolor gostorir ki, ollimin tcz-tez «diqqətli o!un», «diqqotınizi yayındırmayın» vo kimi xobərdarlığı lazimi somoro vermir. Ogor miiollim irdlorin fikri foallığını artırır, onlan fikri işo colb edo bilirso, a voziyyot tamamilo başqa ciir olur. Bu halda şagirdlor passiv şahidəçiyo çevrilməz, matcrialı foal surotdo qavramağa, nasını anlamağa, oradan zoruri nəticələr çıxarmağa miivoffoq

ar. Bunun üçün şagirdlorin tohlil etmok, miiqayisolondirmok, umiloşdinnok vo s. kimi fikri omoliyyatlardan diizgiin istifado osino nail olmaq lazimdir. Hotta sorğu prosesindo do biitiin irdlorin diqqoti soforbor cdilmoli, cavab veron yoldaşının şərh luna nozaroto istiqamotlondirilmolidir. Bunun iiçün «Yoldaşı-cavabına olavo et?», «Onun sohvini diizolt», «Kim daha qisa vo iq deyə bilər?», «Kim başqa misal gotiro bilor?» vo s. kimi sual tapşırıqların qoyuluşu biitiin sinfi soforbor edo bilor. Tolim terialini çox bositləşdirmək vo ya çox çətinləşdinnok do olmaz. terial

cox asan olanda da diqqoti çox colb etmir. 4. Molumdur ki, şagirdlorin qeyri-ixtiyari diqqoti dorso olan lavasitə maraqla sıxı surotdo əlaqədardır. Odur ki, miiollim in hum vozifolorindon biri dorsin şagirdlor **iiciin** maraqh mosino nail olmaqdir. Olbotto, bu o demok deyildir ki. dors ıişə oyloncoli olmahdir. Belo olarsa uşaqlarda pis vərdiş yarana r, yalniz onlan maraqlandıran şeylə moşğul olmaq, ona diqqot

yetirmok meyli güclənər. Bu, mosolonin bir torəfidir. ■ torofdon, axı, bütün təlim material Ian, biitiin fonlor eyni dərocı maraqh olmur, onlann icorisindo maraqh olam da. maraqsızı vardir. Hamisi eyni dorocodo şagirdlərin bilavasito mara& istinad cdo bilmoz. Lakin elo materiallar var ki, onlar bilavai maraq doğurmasa da, şagirdlərin goloeok foaliyyoti üçün < vacibdir. Ona **goro** do şagird hor bir todris materialma diqqi olmah, yoni diqqotli olmağa vərdiş etmolidir. K. D. Uşinski mC limloro miiraciot edorok deyirdi: «OIbotto, öz dorsinizi oylon< ctmoklo siz qorxmaya bilorsiniz ki, uşaqlar dorsdo danxacaq lakin yadda saxlayin ki, tolimdo heç do hor şey oyləncəli \ bilmoz, hcç şübhosiz, darıxdıncı şeylər do vardir. hom do onhaj olmalıdır. Uşaqları öyrətmək lazimdir ki, noinki onlal| maraqlandiran. cozb edon şeylori. hom do colb etmoyon şeyləri yerino yetirsinlor, hom do bunu öz borcunu yerino yctinn xatirino ctmosinlor».

Tolim materialma hoqiqi maraq onun zahiri cohotino deyil, mozmununa, hoyati ohomiyyotino goro olmahdir. **Y** şagird başa düşməlidir ki, miiollimin ona çatdırdığı informasiya ya biliklor zahiron colbedici olmasa da, onlann prakti fəaliyyətindo böyiik ohomiyyoto malikdir. Ona **goro** do onu do etmok, başa düşmok, anlamaq vo ycri golondo totbiq etino bacarmaq lazimdir.

5. Şagirdlordə diqqoti torbiyo etmok iiciin miihiim şərtlərd biri do onlann tolim cmalatxanalannda, məktəbyanı saholordo vo a, omoyinin somoroli təşkilidir. Ciddi omok rcjimi, onun müəyycl qayda-qanunları, iş ycrinin diizgiin təşkili, tolimatçının gösto-rişlərini doqiq surotdo yerino yetirmok zoruroti diqqoti soforbor cdir, şagirdlori gördüklori iş iizorindo cəmləşdinnəyo alışdırır.

6. Şagirdlərdə müşahidoçiliyi inkişaf etdinrıok sayosindo ixtiyari diqqoti mümarisə etdinnək do vacibdir. Hom do uşaqlan dərsdə, küçodə, evdə hor şeyo fikir vermoyo öyrotmok, onlarda müşahidəciliyi inkişaf ctdirməklə yanaşı öz diqqətlorini idaro ve tonzim etmək üçün do vacibdir.

7. Miiollim şagirdlordə diqqoti inkişaf etdirmək üçün hor şagirdin fərdi xüsusiyyotlərino yaxından bəlod olmalıdır. Yalnız bu halda şagirdə fərdi yanaşmaq, diqqotini inkişaf etdinnokdə ona köməklik göstonnək olar. Hor bir uşaqda bu vo ya digor halda

 fcqqotsizlik hallarının səbəbini diizgiin müəyyənləşdirmək, ona harsi tosirli tədbirlər görmək vacibdir.

8. Şagirdlərin diqqotini dorsin somoroli mənimsənilməsinə ■ftnoltmok iiçün ictimai roydən diizgiin istifado etmok lazimdir. lülun sinfı soforbor etmok, iimumi iso mane olanlan mozommot ■тоk istiqamətinə yönəltmək do vacibdir.

Bir cohoti do unutmaq olmaz ki, yaş artdıqca psixi foaliyyotin ■tiyari olaraq tonzim cdilmosindo diqqot daha miihiim rol oynayir. p. D. Uşinskinin tolim işində şagirdlərin diqqotli olmasının fcfeomiyyoti barədoki çox qiymotli miilahizosini bir daha xatirlamaq ■erino düşərdi: «Diqqət ruhumuzun elo bir yeganə qapısıdır ki, Miurumuzda olan hor bir şey miitloq buradan keçir; demoli, tolimin ***ucc*** bir golmosi bu qapıdan kcçmodən uşağın ruhuna daxil ola Ipilmoz. Aydin mosolodir ki, uşağı bu qapını açıq saxlamağa Uhşdırmaq birinci dərəcəli əhəmiyyətli bir işdir, tolimin biitiin ■nüvəffəqiyyəti buna nail olmaq iizorindo qurulun>.

Nozordon keçirdiyimiz şortlər do şagirdlərin mohz «ruhun [Qapisini açıq saxlamasına» köməklik gostorir.

Tolim prosesindo şagirdlərin diqqotini somoroli toşkil etmok Осип homin şortlorə omol edilmosi zoruridir.

5. Hafizo proscslori, mnemotexniki iisullar

Hafizo miirokkob psixi foaliyyotdir. Bu cohot insamn hoyat vo foaliyyotindo onun yerino yctirdiyi muxtolif funksiyalarda aydin [1] aurotdo nozoro carpir.

Dork olunan cisim vo hadisolorin yadda saxlanmasi, hifz **I** olunmasi, yada sahnmasi vo tamnmasi h a f i z o p r o s e s - I **1** o r i adlamr. Hafizonin foaliyyotinin moqsodouygun surotdo I loşkili do bu proscslərlə bağlıdır. Xiisusi mnemotexniki (mncmo-**I** nikon - yunan sözü olub yadda saxlamaq moharoti demokdir) iisul-lardan - olavo assosiasiyalar yaratmaq yolu ilo hafizonin hocminin I böyiidüiməsinə vo yaddasaxlamamn asanlaşdırılmasına yardım edon muxtolif qayda vo iisullar sistemindon istifado ctmok do homin proseslorin somoroli, moqsodouygun surotdo təşkilino yönəlmişdir. Başqa sözlə, insanin mnemik foaliyyoti materialı xiisusi niyyət və moqsodlo yadda saxlamağa, öyrənməyə yönəlmişdir. Ona görə do malik olduğumuz sistematik biliklorin böyük əksəriyyəti xüsusi foaliyyot sayəsində haf möhkəmlənir. Yəni bu zaman insanin qarşısına müvafiq xüsusı olaraq yadda saxlamaq moqsodi qoyulur. Bununla bilmir, moqsod özü belo doqiqloşdirilir: «matcrialı yaxşı ya saxla ki, lazim olanda onu yada sala, xalirlaya biloson». Qavrae material in yadda saxlanmasi vo yada salınmasına yrinoll foaliyyot m n e m i k f o a l i y y o t adlamr. Belo foaliyj zamani insamn qarsısına xiisusi moqsod qoyulur ki, ona vcrtl materialı seçici surotdo oks etdirsin, yadda saxlasin. soma iso ****M*** salsın və ya xatırlasın. ı ma goro do mnemik fəaliv, vol homişə sefH vo moqsədə yönəlmiş xarakter daşıyır. Belo bir foaliyvot hor bfl hafizo prosesini somoroli surotdo toşkil etmoyo imkan vcrir. a Y a d d a s a x l a m a - gerçəkliyin cisim vo hadisolorinfl tosirilo duyğu vo qavrayış prosesindo beynimizdo omolo goiuJ toossiirat vo surətlorin mölıkəmləndirilmosi prosesidir. I iJ hafizonin foaliyyoti do buradan başlayır: yaddasaxlama xarici ***u*** daxili miihitin tosirinin beyindo hokk olunmasulir. Bu. fordid tocriibosinin yeni biliklor, davranış formalan ilo zonumlosmaj iiciin zoruridir. Hoт do yaddasaxlama homişo seçici olur. Yoni aj iizvlorino tosir edon şcylərin hamısını yadda saxlaminq, br liizum da yoxdur.

Yaddasaxlama iiç osas formada coroyan edir: oksinialma ***vi*** nəqşləndirmə, qeyri-ixtiyari vo ixtiyari yaddasaxlama.

Ə k s i n i a l m a voya n o q ş l o n d ı r m ə birn saniyo orzindo cismi bir dofo gormoklo onun surotinin cox doqiq şokildo qisa vo ya uzunmiiddotli hafizodo saxlanmasıdır. Bu cflf yaddasaxlama eydetik surotlordo özünü aydin surotdo biiruzo veril Çox qiivvotli cmosional tosir yaradan cisim vo hadisolor bcyind möhkom nəqşlənir vo uzunmiiddotli hafizodo qalır. İnsanı taleyindo miihiim rol oynayan çox ağır kodor vo ya boyiik sevinc da uzun miiddot insamn bcynindo hokk oluna bilir. Yoni noqşləndirmə cmosional sarsıntı yaradan. hoyat ohomıyyətM hadisolorin hokk olunmasıdır. Dilimizdə ışlonon «bu hadiso omriim boyu yadımdan çıxmaz» ifadosi do mahiyyot etibarilo mohz belo qeyri-adi hadisolorin doğurduğu qiivvotli loossüratla olaqodardir.

Q e y r i - i x t i y a r i y a d d a s a x l a m a iso cismin dofolorlo, tokraron qavramlmasi sayosindo bas verir. Bu halda qarsiya xiisusi yaddasaxlama moqsodi qoyulmur, cismin vo ya

316 ■gonin yadda saxlanmasi üçün iradi soy göstərilmir (mnemik ■ardan istifado olunmur). Lakin unutmaq olmaz ki, qeyri-lyan yaddasaxlamaya cisimlor, hadisolori© görülon iş, yaxud ■1 foaliyyotinin xarakteri tosir edir. Psixoloji ədobiyyatda oz urn tapmış iki eksperimentin noticosini nozordon keçirək. Bir Who zamani şagirdləro vorəqolərdə tosvir olunmus cisimlori il etmok tapşırılmışdır. Hor bir şəkildə cismin tosv iri ilo yanaşı ~m do qeyd olunmuşdıır. Tocrübodən sonra şagirdlərə Jlordo noləri gördüklərini xatırlamaq toklif olunmuşdur. Bu Kin şokildo tosvir olunan cisimlorin yaxşı yadda saxlandığı *Bm olmuşdur. Rəqəmlərə gəldikdə, şagirdlorin bozilori miyyotlo homin roqomləri gönnədiklorini etiraf ctmişlər. Başqa tocrübə zamanı şəkilləri iizərindəki roqəınlorin sırası ilə aq tapşırılmışdır. Bu zaman hər şey torsino olmuşdur: mlor yaxşı yadda saxlanılmış, şəkillor ıso. demok olar ki, Imomişdir. Homin tocrübo onu göstorir ki, ovvəla, yaddasax-a seçici səciyyə daşıyır. insanin qarşısındakı məqsəd dasaxlamanın istiqamotino ciddi tosir göstorir. ikincisi, iilorlo apanlan foal iş onlan adekvat surotdo oks etdirmoyo ok etdiyi kimi, onlann yaxşı yadda qalmasını da sortlondirir. 1 vo roqəmlorin yanaşı olmasi holo onlann eyni dorocodo a saxlanmasim tomin etmir. burada insanin matcrialla no iş osi osas rol oynayir. Yoni qeyri-ixtiyari yaddasaxlama da liyyotin moqsod vo məzmunundan asılıdır. Başqa bir tocrübodə şagirdləro mosolo holl etmok ırılmışdır. Tocriibonin birinci seriyasinda mosolo verilmiş hazır loro osason holl edilmiş, ikinci seriyada şagirdlor mosolonin ini vcrilmiş roqəmlorə istinadon qurmuşlar. iiçüncü seriyada iso roqomlor, hom do mosolonin şorti uşaqlar torofindon müstoqil aq fıkirloşilmişdir. Sonra şagirdlərdən mosolonin şortindo nmiş roqomlori yada salmaq tolob edilmişdir. Molum olmuşdur şagirdlərin özlorinin fıkirləşərək qurduqları məsələdoki omlor daha yaxşı yadda qalır.

Əlbəttə, qeyri-ixtiyari yaddasaxlama da otraf alom haqqinda umat toplamaq iiciin ohomiyyotlidir, lakin onlar sistematik vo n bilik **iiciin** kifayot deyildir. Çünki qeyri-ixtiyari yaddasaxlama doqiq olmur, bozon, hotta varliq tohrif edilmiş sıkildə oks rilir.

Yaddasaxlamanin insana xas olan on başlıca formasi

317 i x t i y a r i y a d d a s a x l a m a d ı r . Yaddasaxlamanın ho-min növü insanin məqsədouyğun fəaliyyətilo bilavasito olaqo dardir. Bu, insanlarm əтөк və iinsiyyot foaliyyoti noticosi™ təşəkkül etmişdir. Çünki istər өтəк fəaliyyoti. istorso do ünsiyyı vo fəaliyyətin digər novlori onların miivoffoqiyyot I o icrası üçü zoruri olan bilik, bacanq və vərdişlərin yaddasaxlanmasım tola edir. Demoli, ixtiyari yaddasaxlama üçün insan qarşısına xiisusi moqsod qoyur, materialı yadda saxlamaq iiciin iradi soy göstərıı miioyyon Usui vo qaydalardan istifado edir. Bu. şüurlu surotd tonzim edilon, miioyyon istiqamətə yönəldilon prosesdir. Ona göı do psixologiyada ixtiyari yaddasaxlamamn xiisusi bir növü kimi öyrənmə ayird edilir.

Ö y r o n m o miintozom, planh vo miioyyon üsullardan istifade **I** etmoklo xiisusi təşkil edilon yaddasaxlamadir. Homin mnemik I foaliyyotin miivoffoqiyyotli coroyam bir sira amillordon asılıdır. Molumdur ki, öyrənmoyo qarşıya qoyulan məqsədin (iimumi vo yal konkret, uzun miiddoto vo ya qisa müddətə yaddasaxlama J moqsodinin) xarakteri, materialın anlaşılması doroeosi, fikri fəallığın səviyyosi, təkrarların toşkili vo s. kimi amillor tosir gostorir.

Demoli, yaddasaxlamamn somoroliliyi iki osas amildən I öyrənilən materialın xarakterindən və şoxsiyyotin mnemik priyomlardan diizgiin istifado etməsindən, başqa sözlo, onun idrak fəallığından asılıdır.

Molumdur ki, hor şeyi biz eyni ciir yadda saxlaminq. Bir halda I biz material! yaxşı (doqiq, tam), digor halda iso pis (sohv vo ya natamam) yadda saxlayinq. Bozi cisimlor, hadisolor asanliqla ve j uzun miiddot yadda qahr, digorlori iso yox. Mosolon, kiçik, axıcı, I emosional şeri asan, həcmco böyiik, vozncə ağır şcri çotin | öyronirik. Mosolon, Somod Vurğunun «Azərbayean» şerini yadda ; saxlamaq iiciin sanki heç bir iradi soy lazim gəlmir, amma başqa bir şeri dönə-dönə oxuyursan yeno do yadda qalmir. Maraqh hekayo J do asan yadda saxlamr. Ancaq materialm qısalığı, maraqhlığı onun | asanliqla vo uzun miiddot yadda saxlanmasi iiciin yegano sobob deyildir. Burada bir sira başqa amillor tosir gostorir. Mosolon, yeni material keçmiş biliklorlo, indiki foaliyyotimizlo пeco olaqolonir? Bu sado mosolo deyildir. Çfinki yeni materialı keçmiı J biliklərimizlə qarşılaşdırmaq sayosindo noyi vo no qodor miiddoto yadda saxlamağa çalışdığımızı aydınlaşdırırıq. Bundan əlavə yadda

318 ■xlanılan materialm no dorocodo anlaşıqlı olmasi öyrənmonin fcakterino tosir göstərocokdir. Anlaşılan material monalı, **blaşılmayan,** çətin material m e x a n i k i ö y r ə n m ə n i fcfolorlo tokrar etmo sayosindo) tolob cdocokdir. Bozon şagird vo ***m*** tolobo dors materialını öyronərkən faktik materiala **çox** diqqot **■etirir,** yoni matcrialı olduğu kimi yadda saxlamağa can atir, onun **kurindo** baş sındınnaq, onu tohlil etmok, ümumiləşmiş nəticolər fcarmaq məsələlərinə diqqot yetirilmir. Belo olduqda mexaniki tkrarlar vo

onlann komiyyoti on plana kecocokdir. Bu da jlddasaxlamanın somoroliliyino ciddi xolol gotirocokdir. Holo llassik psixologiyada müəyyonləşdirilmiş aşağıdakı cəhətlərə ■qqot yetirək. Eksperimentlər göstərmişdir ki, insanin 6 mənasız **blməni** yadda saxlaması üçün ogor bir tokrar kifayot edirsə, 12 bnasız sözü yadda saxlamaq ücün 14-15, 36 monasız sözü yadda lixlamaq uçün 55 tokrar lazimdir. Alman psixoloqu Ebbinhauz öz fcerində qoyduğu təcrübəlor sayosindo miioyyon etmişdir ki, şeri **fcnasız** sözləro nisboton 9-10 dəfə tez öyrənmək mümkündür. Buna görə do materialm yaxşı yadda saxlanmasi üçün onun məna **bqələrinə** xüsusi fikir verilməlidir. Çünki mənalı mətnlərdə söz pt **cümlələr** deyil, osason onlann ifado etdiyi fikir, ideya yadda plır. Həmin fikir, ideya iso materialm mahiyyotini ifado edir. **Ilahiyyəti** başa düşdükdən, anladıqdan, onu öz dilinə tərcümə ■tdıkdən sonra öyronmo somoroli olur. Hotta moktob təcrü-**fcsindən** aydındır ki, şagird kitabda yazılanı eynən, horfon nağıl tdırso, bu onun həmin materialı şüurlu surotdo mənimsəmədiyini, **Laxud** mexaniki yadda saxladığını demok üçün osas ola bilor. ■addasaxlamada топа olaqolorinə istinad ctmok cox vacibdir. **fcixoloji** eksperimentlor göstənnişdir ki, bir tokrardan sonra 100 **panasız** sözdən 5-i yadda saxlamhr. Amma 38 sözlü ciimlodo 17 **pantiqi** mona rabitosindon 15-i yadda saxlamr. Buna goro do pgirdin özünün fıkirloşib tapdığı, özü gətirdiyi misallar, ifadələr U.ıh.l **yaxşı** yadda qalır.

Yaddasaxlamamn möhkəmliyi üçün hafizonin fəalhğı, ümumi Ћкп **fəallıq** çox vacibdir. Oxunan və ya öyrənilən matcrialı insanin ***ııııı*** dilinə tərcümə etmosi» onu dönə-dönə təkrar etmokdən **Laxşıdır.** Bir **psixoloji** eksperimentin noticosi bu cohotdon cox **Srotamizdir.** Eyni kursun tolobolori 4 qrupa bölünür, **onlara** eyni **kahni** materiahni öyrənmək tapşırıhr. Lakin hor qrupun qarşısına lajıuxtəlif moqsod qoyulur. I qrup materiah 4 dofo oxumalıdır, II

319 qrup 3 dəfə oxumalı, birdəfo danışmalı, III qrup 2 dofo oxutnall dəfə danışmah, IV qrup isə onu bir dəfə oxuyub 3 date ***Щ*** ctməlidir. Biitiin qruplarda yaddasaxlamamn somorosi yoxlanarN malum olmuşdur ki, an pis yaddasaxlama va an lama I qrupda, yaxşısı IV qrupda olmuşdur. IV qrup yalniz bir dolo oxumaq vi data onu izah etmok moqsodi güddükdə onlarda materiala tam ft miinasibot yaranmışdır: tolobolor mətni şərh edo-edo on mahiyyotini dorindon başa düşmüş vo hafizodo hokk etmişl Yoni material sadoco olaraq oxunmamalı. heç olmazsa o. tiki təkrarlanmalıdır. Oxu prosesindo materialdaki cisimlori. hadisol təxəyyüldo canlandırma, «Пкгэп onlan nozordon kccirmo» do ç ohomiyyotlidir. Belo bir mnemik omoliyyat fikri foallığı artı yanaşı materiah aydin tosovviir ctmoyə və hafızəda mö londinnəyə kömək cdir.

Öyronmə zamani məşğolo növlorinin, eloco do işlə istirah diizgiin növboloşdirilməsi do vacibdir. Mosolon, yaşlı adam **4~** doqiqo gorgin məşğul olduqdan sonra 10-15 doqiqo isti etmolidir. Bu cohot şagirdlorin tolim materialmi öyronmosi somoroli təşkili iiçiin do vacibdir.

Moşğəlo növlorinin diizgiin növboloşdirilıııosi do öyronmə səmərəliliyi üçün çox ohomiyyotlidir. Bclo ki, iki ntozmuncajf materiah bir-birinin arxasinca oxumaq onlann bir-biri qarışmasına sobob olur; yaxud, asan materialdan sonra materialm öyrənilmosinə keçmok do səmərəsizdir. Çünki bu sonraki material sanki ovvolkini sıxışdırıb aradan çıxarır. sinir proseslorinin miioyyon qanunauygunluqlan da noz alınmalıdır. Sinir sistemino tosir edon qıcıqlayıcıla xarakterindon vo intensivlik saviyyasindan asih olaraq iki longimo hah baş vero bilir. Belo ki, sonraki qiivvotli qıcıqlay özündon ovvolki qiciqlayicilann törotdiyi oyanma saholo longidir (bu, ö z ü n d ə n ə v v ə l ə t o s i r e d o n l o g i m o adlamr). Digor halda iso miioyyon qiivvotli qıcıqlayıcı tosiri ilo beyindo omolo golmiş üstün oyanma sahosi, ora tosir e vo nisboton zoif qiivvoyo malik qiciqlann beyindo yeni oya~ saholori omalo gotinnosino imkan vermir. Belo bir voziyy materiah oxusaq da onun yadda saxlanmasi tam, doqiq vo do ola bilmoz. Çünki özündən ovvolki qıcıqlar ona longidici tosir Bunu özündən sonra tosir edon longimo adlandmrlar.

Yaddasaxlama vo ya öyrənmə ila alaqadar olaraq bu voziyy

B halda rast golmok olur: 1) oxşar materiallar **hec** bir fasilo fcmodon bir-birinin ardınca öyrənildikdo; 2) əvvəl asan, onun masinca fasila vermadan daha çətin material öyrənildikdə.

Bir fakta diqqət yctirok. Tocriibo gostorir ki, dorsi öyrəndikdən Ьпга 30 doqiqo fasilo veron, yoni heç bir şeylə məşğul olmayan bgirdlor öyrondiklori materialm 50-55 faizini, bir dorsi öyrənan pnu fasila vermadan başqa dorsi öyrənməyə keçən şagirdlər iso nız 25 faizini yadda saxlaya bilirlar.

Yaddasaxlama va ya öyrənmə zamani hor bir şoxs öz fordi usiyyotlorini do nəzərə almalıdır. Bela ki, bəziləri özü uduqda, gördükdə, digorlori ucadan oxuduqda vo ya başqası uduqda - o qulaq asdiqda materiah yaxşı yadda saxlayir. Bu, fizonin tiplori ilo əlaqədardır. Hafizo tiplori hor hansi adamin i vo пeco yadda saxlamasi ilo əlaqədardır. Bir qisim adamlar kili, insanin sifotini, predmetlori yaxşı yadda saxlayir. Bu, fizonin obrazh tipidir. Digorlori iso sözlori, fıkirlori, ifadolori şı yadda saxlayir. Bu, hafizonin sözlü-montiqi tipidir. ikinci afdan, adamlar materiah hom do muxtolif qayda vo ya iisullann moyi ilo yadda saxlamağa çalışırlar. Bu halda yaddasaxlama osesində hansi analizatorun üstün iştirakma göro hafizo tiplori üəyyən edilir. Yoni bəzilorində görmə, digərlərində eşitmə, üncülərində horoki analizator üstün iştirak edir. Bu cohotdon 'rmo, cşitmo, horoki vo qarışıq hafizo tiplori forqlondirilir. Odur ', yaddasaxlama prosesindo hafizo tiplori do nozoro ahnmahdir. lbotto, yaddasaxlama aktinda biitiin hafizo növlərinin birgo aliyyəti çox ohomiyyotlidir. Bu, fordi tocriibo prosesindo oldo ilmiş molumatların az-çox dorocodo hafizodo saxlanmasıdır. oni hifzetmo cisim vo hadisolorin oks etdirilmosi zamani onlann yduqları izlərin, olaqolorin beyindo saxlanmasıdır.

Hifzetmo u n u t m a ilo dialektik olaqədədir. İlk növbodə utmamn monfi cohotlori diqqoti colb edir. Miioyyon infonnasiya diki halda lazimdir, amma onu xatirlamaq miimkiin deyil, yoni da düşmür, izlor itib gcdib, unudulub. Halbuki

unutmanin faydasi coxdur vo bunsuz şoxsiyyətin fordi təcrübəsi təşəkkiil edo ilmozdi. Garaksiz infonnasiyalar unudulur. Hifzetma aslindo inutma ilo miibarizo sayosindo miimkiin olur.

Unutma prosesinin пeco getməsinə aid Ebbinhauzun bir əcrübəsini xatırlayaq. O miioyyon ctmişdır ki, materialm iyronilmosindon yanm saat sonra (olbotto, bu, materialm xarakterindən və öyrənən şəxsin fərdi xüsusiyyətlərindən çoi asılıdır) 40 faizi, bir gündən sonra 66 faizi, 3 gündən sonra 75 faizL 30 gündən sonra 79 faizi unudulur. Əlbəttə, bu mexaniki yaddasaxlamada belə olur, mənalı yaddasaxlamada unutma faia xeyli azalır.

Dcmoli, qavradığımız materialm ya hamisi, ya da müeyyei hissəsi unudula bilər, eləcə də həmin material! və ya onun bir hissəsini ya uzun müddət, ya da müvəqqəti olaraq unuda bilorik.

Unutma prosesi düz xott üzro coroyan etməyərək miioyyon xüsusiyyotlərə malikdir. Unutmanın qarşısını almaq üçün bu xiisusiyyotlori bilmək zoruridir. Qavranılmış materialm insan iiciin hoyati ohomiyyoto malik olmayan, onun tolobat vo maraqlarmi ödəməyən hissolori tez unudulur. Elo unutmamn ilk günlor daha siirotlo baş vermosi bclo hissolor hcsabma olur. Bu monada unutma cox moqsodouygun, tobii vo zoruri prosesdir, bunsuz bcynimiz çol yüklonmiş olardı. Gündəlik fəaliyyətimiz üçün ohomiyyotfl olmayanlar, onlarla olaqodar olaraq omolo gəlmiş müvəqqoti rabitələr lazimi qodor möhkəmlondirilmədiyi üçün tez unudulur Material kifayot qodor möhkəm öyronilmədikdə, homçinin aydin vo dorin dork edilmodon mexaniki surotdo öyrənildikdə do te unudulur. Əksinə, keçmiş bilik vo tocriibolorlo six olaqolondirilo-rok miikommol vo aydin dork edilib öyrənildikdo, ondan gündolik iş vo foaliyyotdo istifado edildikdo nisboton az vo gee unudulur, bozi cohotlori iso heç unudulmayaraq hoyat boyu yadda qahr.

Təkrarların diizgiin təşkil edilmomosi vo kifayot qod olmamasi da unutmamn osas səbəblərindən biridir. Öyrənmo başladığımız yeni material ovvol öyrənilonə nisboton çətin olduq da, bu, homin materialm unudulmasma qiivvotli tosir gostorir.

Unutmamn qarşısını almaq üçün öyronilmiş materiah unutduq-dan soma deyil, unutma başlamazdan ovvol tokrar etmok lazimdir

Miiasir dövrdə elmi-texniki toroqqi vo informasiyalann hoddon ziyadə çoxalması ilo olaqodar olaraq ononovi tolim usullanmn b sira qiisurlan aydin olur. Əvvəllər «təkrar biliyin anasıdır» formul tolim prosesini sadoco olaraq bilik, informasiya yığmaq aktıı miincor edirdi. Odur ki, çox demok, çox oxumaq, çox yadda sax lamaq tolimin cam hesab edilirdi. Oslindo bu əzbərçiliyə, tolim formalizmo aparan yoldur: belo olduqda öyrənənin fəällığı, öy nilonin totbiqi, praktikada yoxlanması kimi vacib mosələl kölgədə qalır.

Unutma ya tanıya, yaxud yada sala bilməməkdə, ya da səhv llanımaqda, eloco do səhv yada salmaqda özünü büruzə verir. pcmoli, yadasalma vo tanıma da miihiim hafizo prosesloridir. fciinki yaddasaxlama vo hifzetmonin noticosi yadasalma vo tamma broscslorindo tozahiir cdir.

Yadasalma mahiyyotco beynin keçmiş təcrübədən («hafızo |tnbanndan») indiki an **iiciin** zoruri olan informasiyam seçib ■yırması, canlandırmasıdır. Yoni kcçmiş qavrayış materialları purətlərinin şüurda yenidon canlandırılması yadasalma üçün osas ohotdir. Yadasalma sayosindo keçmiş tocriibonin, hisslorin, fikirlorin Ьoфa cdilməsinə nail oluruq.

Yadasalmanın üç səviyyəsi ayird edilir: tamma, xiisusi yadasalma vo xatirlama.

T a n i m a yadasalmanin nisboton aşağı səviyyəsi kimi .ısmin təkrarən qavranılmasına istinad edir. Bu monada tamma yadasalmadan sado prosesdir. Tamma yadasalmadan asandir. Psixoloji eksperimentlor do bunu aydin surotdo gostorir.

ksperimcntin birinci variantında şagirdləri 50 obyektlo (söz vo kekillə) tanış edirlor. Bundan sonra homin söz vo şəkilləri yada lalmaq toklif olunur. Onlar orta hesabla 15 obyekti yada sala foilirlor. Eksperimentin ikinci variantinda iso şagirdləri 50 obyektlo ■nış etdikdon sonra onlara 100 obyekt toqdim edirlor (100 Obyektin 50-si ovvolki, 50-si iso yeni obycktlərdir). Şagirdlərə 100 Dbyektin icorisindo ovvolki 50 obyekti göstərmək toklif olunur. lar orta hesabla 35 obyekti tanıyırlar.

Göründüyü kimi, tamma yadasalma prosesinin başlanğıcmı, ısboton bosit soviyyosini toşkil edir.

Molumdur ki, miioyyon bir cisim vo ya hadisoni bilavasito aavradiqda, beynimizdo onunla olaqodar olan bir sira rabitolor pmolo golir; homin cisim vo hadisonin bilavasito tosiri kosildikdo bu rabitolor dorhal yox olmayib, az ya çox miiddot davam edir. puna göro do cisim vo ya hadiso tokrar olaraq tosir etdikdo bizo amis golir, onu kcçmişdo qavradığımızı başa düşürük, demoli, ■nıyırıq.

Qavrayış zamani omolo golon rabitolorin no dorocodo möhkomlondirilmosindon asih olaraq tamma muxtolif soviy-•lordo tozahiir cdir. Ogor bu rabitolor lazimi qodor möhkom-ndirilməsə, tamma aydin deyil, qcyri-müəyyən olur. Bu, iimumi imadir. Əksinə, qavrayış zamani omolo golon rabitolori lazimi qədər möhkomlondirdikdo, hor hansi adami vo ya cismi doqiq tanıyırıq. Bu xiisusi t a n ı m a d ı r . Bclə hal da olur ki, bilavasili qavramadığımız şeyləri də tanıya bilirik. Miioyyon bir hckayodt tosvir olunan bir yeri, cismi gördükdo tanıyırıq. Bu, tosvir iizna tammadir. Belo tanimanin müoyyonlik dorocosi tosvirin mükoın məlliyindon asılıdır. Tolim işindo təsvirdon geniş surotdo istil.nl»» edilir.

Insamn qarşısına qoyduğu moqsod, ifa etdiyi foaliyyot nöwi, maraqlan, keçirdiyi hissi yaşamalar yadasalmanın keyfiyyoiino tosir göstoro bilir.

Yadasalmanin miivoffoqiyyotli olmasi üçiin öyrənılon material! tam vo diizgiin anlamaq, onu omoli surotdo totbiq etm.»k bacarığına yiyələnmək, həmçinin öyrondikdon sonra qarsıya miivafiq suallar qoyub onlara diiriist vo otrafli cavab vennoyo stfl etmok vacibdir. Əgər material xiisusi çətinük çokmədən vo qavrayışa istinad etmodon canlandirihrsa, bu xiisusi yadasalmadıı Bunun osas olamoti odur ki, materiah yada salarkon iradi sod göstorilmir. Material sanki özü hafizodo canlanir. Bu. yadasalma-nın niyyətsiz fonnasi da hesab olunur. Yoni yadasalmanin xarak-terindon asih olaraq, niyyotsiz vo niyyotli yadasalma tbrqlondirilii N i y y o t s i z y a d a s a l m a miioyyon bir cisim vo v.i hadisonin, mətnin qarşıya xiisusi moqsod qoymadan sanki *ötm* özüno yada düşməsidir. Bu, insanin tocrübosindo çox tez-tcz bas verir. Hotta, bozon özümüzə təəccüblo sual veririk: bu adam vo yaJ bu hadiso haradan yadıma düşdü? Əslindo iso bozon çox zoifl nozoro caфan qıeıqlayıcılar assosiasiya iizro, yaxud hor hansi likir zoncirinin moqsoddon yaymmasi formasinda indiki anda likir obyekti olmayan cisim vo hadisolori yada sala bilor.

Hor hansi bir cismi, hadisoni, işi, öyrənilmiş materialı,J qarşıdakı moqsodlo olaqodar olaraq qosdon. xiisusi soy göstormok sayosindo yada salinqsa, bu, n i y y o t l i y a d a s a **1** J m a d i r . Bu, insandan xiisusi iradi soy göstorilmosinı tolob edon miirokkob hafizo prosesidir. Homin cohot, yadasalmanin xatirlama soviyyosindo daha aydin surotdo nozoro çarpır. Yoni xatirlama daha foal yadasalma prosesidir vo xiisusi gorginlik. iradi soy tolob edir. Odur ki, yaxşı xatırlamağı öyronmok lazim golir Biliklorimizdon somoroli istifado etmok bundan asılıdır. Yaxıı 1 yadasalma yaxşı xatirlamam adoton tomin cdir. Lakin xatirlamanin I miivoffoqiyyoti onun hansi şoraitdo vo пeco yerino yetirilmosindue j

ksihdir. Xatirlamanin miivoffoqiyyoti qarşıda duran moqsodin hydin vo doqiq dork edilmosindən asılıdır. Xatirlama da Bnahiyyətcə seçici xarakter daşıyır, yoni bu zaman qarşıdakı Inoqsədlo bağlı olan vo ya konkret foaliyyoti icra ctmok **iiciin** ■eruri olan biliklori yada salırıq. Bunu asanlaşdırmaq iiçiin satirlanacaq materialm planmin tortibi, obyektin miivafiq surotinin pal şəkildə yaranmasi, dolayi assosiasiyalardan istifado vo s. ohomiyyotlidir.

Yadasalmanin xiisusi bir formasi x a t i r o d i r. Bu, fcccmişimizin zaman vo mokanca mohdudlaşan surotlorinin yada lahnmasidir. Xatironin morkəzindo şoxsin özü, onun başına golon |Vo ya şahidi oldıığıı hadisolor durur. Odur ki, xatiro zamani keçmiş obyektlori tokco yada salminq, eyni zamanda onlan harda, no vaxt, ihansı şoraitdə qavradığımızı yada salır, onlan həyatımızın finüəyyon dövrii ilo bağlayır, onlann zaman ardıcıllığını dork edirik. [Xatiro eyni zamanda yada sahnacaq hadisolorin mozmununu, onlann ardıcıllığını, aralarındakı olaqonin sobobini dork etmok flçün zoruri olan miirokkob fikri fəaliyyətlo bağlıdır. Xatirolor msanin şəxsi hoyati ilo bağlı olduğu üçün bir sira emosiyalarla müşayiət olunur.

Göründiiyü kimi, insan hafizosinin somoroli foaliyyoti bir sira amillordon asılıdır. Buraya noinki hafizo obyektinin mozmun vo xarakteri, eloco do hafizo subyektinin saglamhq dorocosi, yaş vıisusiyyətlori, şəxsiyyətin istiqamoti, yönəlişi vo s. ciddi tosir 'gostorir. Yalniz bir cohoti qeyd ctmok lazimdir ki, miiasir dövrdo Informasiyalar siirotlo artsa da, insan beyninin imkanlan hoddon ziyadə genişdir. Bozi hesablamalara goro insanin idrak Ibaliyyotindo (onun yalniz beyin yarımkürələri qabığında 14-16 milyard sinir hiiceyrosi var) biitiin sinir hiiceyrolorinin yalniz 4 faizi iştirak edir, qalan 96 faizi sanki ehtiyatdadir.

Başqa bir cohot. Belo bir fikir var ki, yer üzündo olan insanlarm yalniz 1 faizi imkanlarindan somoroli istifado edo bilir.

Insan hafizosinin somoroli foaliyyoti iiçiin do olverişli daxili vo v.ii ici şoraitin yaranmasi zoruridir. Tokco onu göstonnok kifayotdir ki, matcriahn yadda saxlanmasma insanin ac vo ya tox olmasi. taglam vo ya xosto, giimrah vo ya yuxulu, dalğın vo ya diqqotli olmasi da ciddi surotdo tosir gostorir. Xiisuson do insan hafizosinin foaliyyoti onun no dorocodo giimrah vo ya yorğun olmasindan asılıdır. Yorğunluğu aradan qaldinnaq. hafizonin foaliyyotini səmərəli təşkil etmək üçün yol və vasitələr çoxdur. Bıraya oım4 rejiminə ciddi riayət edilmosi, omoklo istirahotin diizgüÄ növbələşməsi, farmokoloji, fizioloji vo s. tosirlor daxildıı Mosolon, görkəmli şəxslərin yorğunluğu aradan qaldırmaq ücıal soyuq sudan istifado etmosi ibrotamizdir. Mosolon Siller yaradıci işlə məşğul olarkən ayağını buzlu suya salarmış. Şatobrıan beU vəziyyətdə ayaqyalın soyuq döşomədo gozonıiş. V.Hiiqo soyuq duş qobul ctmoklə yorğunluğu aradan qaldırannış. Puşkin səhorhır buzlu suda çimməyə adət etmişdi. Əlbəttə, bu faktlar təqlid ücün gətirilmir. Əsl məsələ ondadır ki, hor kos öz zehni foaliyyotini, eloco do hafizosinin foaliyyotini somoroli toşkıl etmok ücün optimal yol vo vasitolor seçə vo onlardan istifado edo bilor.

XI *V* Ə S İ L TƏFƏKKÜR

VƏ NİTQ

1. Təfokkürü öyrənməyin xiisusiyyotlori ***§ I. Şiiur vo tofokkiir***

Insamn hoyat foaliyyotindo onun psixikasi tam proses kin coroyan cdir. Ancaq şərti olaraq psixi inikasın iiç osas soviyyoal ayird edilir: 1) sensor-perseptiv proseslor; 2) tosovviirlor; \\ tofokkiir, yaxud intellckt soviyyosi.

Sonsor-perscptiv inikasın başlıca cohoti odur ki, varlığın oks ctdirilmosi real zaman daxilindo subyektlo obyektin bilavasito qarşılıqlı tosiri şəraitindo coroyan edir: insan hor hansi obyekti onun mövcud olduğıı yerdo vo onun hiss iizvlorino tosir etdiyi anda oks etdirir. Scnsor-pcrseptiv proscsloro yalniz sensor molumatlai deyil, hom do qorar qobul ctmok do daxildir. Bunlann inkişafı gedişində infonnasiyaların scçilmosi mcyarları doyişilir. Demoli, sensor proses cismin ani olaraq fotosurotinin çıxarılması deyil. burada cismin hom keçmiş, hom do gələcok inkişaf meyli do oks olunur. Bu, sensor-pcrseptiv soviyyodo do inikasın foallığini dəlalət edir.

Psixi inikasin tosovviirlor morholosino bir sira psixi hadisolor] 326 pxoyyül, obrazh hafizo, ardıcıl, eydetik vo s. surotlor daxildir. Hosəvvürlor duyğu vo qavrayışların kölgəsi, onlann solğun suroti pcyıl, obyektiv gerçokliyin ümumiləşmiş surətləridir. Təsəv-(Vürlərdə əyaniliklo ümimilik çulğaşır. Çünki bu vo ya digor cisim (haqqinda tosovviir onun dəfolərlə qavramlmasi sayosindo təşəkkiil fair. Bununla da obyektlorin olamotlorinin sccilmosi, onlann poyişdirilməsi, birloşdirilməsi prosesi baş verir, təsadüfı ıilaınotlərdon uzaqlaşılır, daha xarakterik cohotlor tosbit olunur. Bu monada tosovviir bir qrup cisimdon oldo edilon «yigma», «toplu» juxotlordir. Tosəvvürlərin geniş mənzorəyə malik olmasi subyektin jnövcud şəraitdon kənara çıxmasına imkan vcrir. Yoni tosovviirlor soviyyosindo insanin qnostik (idrak) foaliyyotinin yeni novlori, [qaydalan öziinü biiruzo verir. Obyekt fıkron hissələrino parçalanır, »vahid bir tam kimi bir yero yığıhr, comlosdirilir. Bununla da [tosovviirlor psixi inkişafın yeni morholosi kimi qavrayışla jtofokkürü bir-birino bağlayan miihiim holqo rolunu oynayir. Iofokkür varlığın inikasının ali soviyyosidir. Bu soviyyodo [obyektiv rcallığın cisim vo hadisolori arasındakı miihiim olaqo vo miinasibotlor oks olunur.

Tofokkiir sosial cohotdon şortlənən psixi prosesdir. Hor bir fordin tofokkiirii insanlarm ictimai-tarixi tocriibosino istinad cdir, onun noticolorindon istifado cdir: tofokkiir sayosindo fordi tocriibo I boşəriyyətin oldo etdiyi zongin bilik ehtiyatına qoşulur. Çünki əqlı omoliyyatlar, proseslor, fəndlər vo s. comiyyotin tarixi inkişafında. .ictimai-tarixi tocrübədə təşəkkül edir. Odur ki, tofokkiir ali idrak prosesi kimi hadisonin golocok monzorosini vero bilir. Tofokkiir sayosindo insanin fikri prosesi bu giindon golocoyo vo ya oksino, golocokdon bu giino (eloco do keçmişə qayıtmaq) istiqamotindo poroyan edo bilor, foaliyyotin başlanğıc anından sonuna vo ya oksino, sonundan başlanğıc anına doğru coroyan edo bilor. Zaman \o mokanca təfokkürün bclo bir sərbost cərəyanı homin proseslorin I yiiksok somorolíliyi vo «qiidroti» ilo şortlənir. Tosadiifi deyildir ki, ali idrak prosesi olan tofokkiir bir sua elmlor torofindon araşdırılır.

Təfəkkürlə materiyanm qarşılıqlı olaqosi, təfokkürün kömoyilə varlığın dork edilmosi yolları vo imkanlan folsofo elmi torofindon araşdırılır.

Tofokkiiriin osas formalannin (mofhum, hökm vo oqli noticələrin) qanunauygunluqlan formal montiq, onun beyin mexanizmi iso fiziologiya elmi torofindon öyronilir. Kibernctika isə təfəkkürü informasiya prosesi kimi nozordon kcçirir. insanıajj fikri foaliyyoti ilo EHM-in işi arasındakı iimumi vo forqli cəhothnt araşdınr.

Tofokkiir psixologiyada daha gcnis aspektdo nozordo*, keçirilir. Psixologiyada tofokkiir dork edon subycktlo dork oluniui obyekt arasinda qarşılıqlı tosir prosesi, subyektin otraf alomo bolədləşməsinin apanci formasi kimi öyronilir. Yoni psixologiyada tofokkiir ilk növbodə idrak foaliyyoti kimi nozordon kcçirilir.

Tofokkiir bir idrak prosesi kimi insanin öz təlobatını ödəmefl üçiin otraf mühiti dəyişdinrıək iislubunu, qaydalarmi tapmaq, mosoloni holl etmok üçün yeni biliklor oldo etmok şoraitindo öziinü bünızə verir. Demoli, tofokkürün monboyi xarici obyckthl alomdir.

Tofokkürün xarici təsirlo şortlənməsi bilavasito sociyye daşımır. O fikri foaliyyotin daxili qanunaıyğunluqları vasitosilo hoyata kcçirilir. Daxili fikri foaliyyot hissi idrakin verdiyi molumatlan dəyişdirir. Homin molumatlar tofokkiirdo daha tam ve hortorofli borpa edilir, yoni tosir edon obyekt, gerçoklik fikron Ъофa edilir. Demoli, tofokkiir insanin muhitlo real qarşılıqlı tosiri prosesindo omolo golir vo homin qarşılıqh münasibətin adekval surotdo hoyata kecirilmosino xidmot cdir. Demoli, tofokkiiriin psixoloji todqiqinin başlıca qayosi fikri foaliyyotin zahin noticolorini sadoco olaraq tosbit etmoklo kifayotlonmoyorok, tofokkiir prosesinin özünü, onun daxili coroyanetmo qanunauyğun-luqlanni açmaqdan ibarotdir. Bununla da idrakin yiiksok soviyyeij olan tofokkiirlo şüur arasındakı qarşılıqlı olaqo vo asılılıq, eloco ilo onlardan hor birinin moxsusi cohotlori asanliqla aşkar cdilo bilor.

Şüur psixikanin insana moxsus olan on ali soviyyosidir. Onun meydana golmosi insanlarm istehsal foaliyyoti prosesi, ünsiyydl foaliyyoti, ictimai-tarixi hoyat şoraiti ilo bağlı olmuşdur. Odur ki. siiur sanki biitiin psixi hadisolorin inkişafının yckunudur. Ona göro do şüur psixologiyada on miihiim problemlordon biridir.

Ümumi psixologiyam ilk növbədo fordi şüur, onun inkişaf qanunları maraqlandırır. Bu, şiiurla tofokkiiriin kəsişdiyi osae nöqtədir. Hor ikisinin iimumi cohoti odur ki, onlar beyimn məhsuludur. varlığı oks etdirir vo insanin tarixi inkişafı prosesindo omolo golon, təşəkkül edon ideal inikasdır. Başlıca fərqləndirieı cohot odur ki. şüur ideal inikas kimi yalniz vo yalniz ictimai insana) moxsusdur. Demoli. tofokkiiriin kökü vo mənşoyi sanki şiiura ıbotən daha qodimdir, yoni tofokkiir bu vo ya digor soviyyodo yvanlar alomindo do özünü gostorir. Onun bioloji kökləri daha nnlikloro gedir. Əgər mosoloyo genetik cohotdon yanaşsaq, bkkür daha qodimdir, amma şüur nisboton sonra meydana golso , daha geniş vo daha əhatəlidir. Şüur ictimai-tarixi inkişafın hsuludur. Buna goro do fordi şiiur da ictimai şüurla qınlmaz qo vo miinasibətdə inkişaf edir,

formalaşır. Çünki şüunın özii ■nsial mahiyyot daşıyan foaliyyot prosesindo inkişaf edir.

Şüuru bozon insanin malik olduğu biliklor mocmusu kimi do ■ah edirlor. Tofokkiir do biliyo istinad edir, lakin tofokkiir bilik ildo etməyin operasional (əmoliyyat) torəfini təşkil edir. Demoli, Burla tofokkiir öz funksiyasına görə forqlonirlor.

Molumdur ki, biitiin psixi proscslordo koqnitiv (dorketmo), pnzimctmo vo kommunikativ (olaqo, rabito yaratmaq) funksiyalar pi vo ya digor dorocodo özünü biiruzo verir. Lakin fordi şüunın meydana golmosi vo inkişafı ilo homin funksiyalar keyfıyyətcə kni xiisusiyyotlor kosb etmişlər.

Koqnitiv funksiya yalniz şüur soviyyosindo sözün hoqiqi ■nonasinda dorketmo, yoni foal vo məqsədo yönəlmiş halda bilik pldoctmo funksiyasi kimi çıxış edir. Bilik şüurun mövcudluq formasıdır, şüur soviyyosindo bilik monahhq vo kateqorialhq
Äüsusiyyəti kosb edir.

Şüurun idarəetmə funksiyasi onun iradi səciyyo daşıması ilo Xarakterizo olunur. Yoni fordin davranışı onun iradosinin tozahiirii kimi hoyata keçirilir. Burada tonzimloyici rolunda fordin konimsomiş olduru ictimai hoyat normalan, qaydalan, prnsiplori çıxış edir. Bunlann osasinda davranışın «daxili mexanizmi» vo şoxsiyyətin miioyyon xassolori təşəkkül edir. Homin prosesdo foxsiyyot noinki comiyyot miqyasında mövcud olan maddi vo monovi modoniyyoto yiyolonir, hom do hor bir ford ictimai miina-libotlor sistemino qoşulur, öz davranış vo rəftarını tonzim edir. Fordin şüur səviyyəsi, ilk növbədə, homin miinasibotlor sistcmini no dorocodo dorindon başa düşmosindo, onun təloblərinə uyğun olaraq davranış vo rəftarını tonzim ctmok qabiliyyətində özünü biiruzo vcrir. Bu prosesdo tofokkiir daha çox mahiyyətəvarma, şüur iso tənzimetmo funksiyasim icra edir.

Şoxsiyyətin öziiniitənzim səviyyəsi yalniz mövcud oxlaq normalarını kifayot qodor dorindon dork ctmokdo deyil, ona uyğun olaraq öz davranış vo rəftarını qurmaqdadir. Bu morholodo şüur

insanin otraf alomo пeco miinasibot boslomosinui. no soviyyc*] onu qobul ctmosinin osas göstoricisi kimi çıxış cdir. Yoni «mo#fl hoyatima monim miinasibotim monim suinunkiui »• (K.M.ıkJ
ideyası özünü aydin surotdo gostorir.

Tofokkiir varlığı oks etdirir, şüur soviyyosindo iso fl etdirilono miinasibot bəslənir, sanki onun şəxsm o/u \o ya comij yət üçün yaxşı vo ya pis, faydali vo ya ziyanh toroilori niiut] yonləşdirilir. Bu morholodo insamn dünyagoriişü. sorvot meyl inam vo oqidosi, maraq vo mcyllori sanki şüurda foks nöqteıij cəmləşir. Noticodo şiiur biitiin psixi hoyatin yekiinu, inkifl soviyyosinin göstoricisi kimi cms cdir Bu monada siiur özünf inteqrativ xassosini biiruzo verir. Elo buna goro do psixikanin kommunikativ funksiyasi siiur soviyyosindo daha koskin su$_L$ inkişaf cdir. Belo bir funksiya olmadan iimumon şüur varlığın ı inikas formasi kimi mövcud ola bilmozdi. Kommunikativ funksil sayosindo noinki insanlarm bilik vo tocriibo miibadilosi, hom qarşılıqlı surotdo bir-birinin davranış vo rəftarını tonzim cinv miimkiin olur. Ona goro do kommunikativ funksiya sayosindo f« şiiur öz inkişafında comiyyotin keçdiyi inkişaf yolunu told ctmokdon azad olur. Kommunikativ funksiya insanin özünü dc etmosino zomin yaradir. Bu, şüurun başlıca cohotlorindon birid Çünki öziinü dork edon insan yalniz bir obyektiv varhq kimi özü idrak obycktinə çevinrıir, hom do ideal, monovi dünyasını da ɵ ctdirmoyə miivaffoq olur. Bu da ilk növbodə insanin tofokkii vasitosilo miimkiin olur.

§ 2. Tofokkiiriin mahiyyoti

Maddi alomin dork edilmosi duyğu vo qavrayışdan başl Lakin idrakin bu ilk morholosindo gercokliyin cisim vo hadisol arasındakı miirokkob vo çoxcəhətli olaqo vo asihhqlar, onl mahiyyoti oks etdirilo bilmir. Hissi idrak morholosindo xarici t bilavasito insan şüurunda konkret cisimlorin obrazlan yaranmasına gotirib çıxarır. Homin obrazlar fordi səciyyə daşıy Bu monada hissi idrakin vcrdiyi molumat heç do homişo dorin diizgiin olmur. Burada hissi idrak matcriallarına əsaslanan tofə miistosna ohomiyyot kosb cdir.

Tofokkiir, cisim vo hadisolorin mahiyyotinin, onlar arasir*

bqo vo asihhqlarin insan şüurunda ümumiloşmiş vo vasitoli asindan ibarot olan idrak prosesidir.

Duyğular vo qavrayış tofokkiiriin monboyidir. Bozon belo an edirlor ki, hissi idrak qurtardiqdan sonra varlığının montiqi tdo dork edilmosi başlanır. Yoni ovvolco duyğu prosesi baş ib qurtanr, bundan sonra tofokkiir foaliyyoto başlayır. Bu, doğru ildir. Çünki elo hissi idrak prosesinin özündo do fikri omoliyyat hlil, torkib, miiqayiso və s, iştirak edir. Demoli, duyğu ve vrayışın verdiyi matcriallar olmadan tofokkiir foaliyyoti do mkiin deyildir. Ancaq tofokkiir daha miirokkob psixi prosesdir. Tofokkiir prosesindo insan qanunauyğun olaqolori tosadiifi lOİərdən ayird edir: ayir-ayn hallardan iimumi hallara keçir, ni varhğı ümumiləşmiş halda oks etdirir. insan mohz tofokkiir sayosindo gerçokliyi daha dorin, tam vo iq dork cdir. Tofokkiiriin köməyi ilo bilavasito qavramlmayan im vo hadisolor do dork olunur. Mosolon, atomun torkib solorini bilavasito qavramaq miimkiin deyildir. Halbuki insanlar u bilirlor. Bu, vasitoli bilikdir. Beloliklo, tofokkiir varlığın itoli inikasıdır.

Varlığın vasitoli mikasi bir sira hallarda zoruri olur. Bclo ki, /on bizim analizatorlanmiz ayn-ayn cisim vo hadisolori oks irmok iqtidannda olmur (mosolon, ultrasoslori oks ctdiro Imirik), yaxud iimumon miivafiq analizator olmur (mosolon, "anda rcntgen şüalarını tutan, oks etdiron miivafiq analizator xdur). Bozon do bu vo ya digor cisim, hadisoni prinsip etibarilo lavasito oks etdinuok miimkiin olduğu halda, miiasir şəraitdo u biz edo biImirik, ciinki hadiso keçiniş tarixi dövrlordə baş işdir (mosolon, arxcologiya, paleontologiya vo ya tarixi isolor bu qobildondir). Ayn-ayn hallarda iso bilavasito dork ok miimkiin olduğu halda, o somoroli hesab edilmir. Mosolon, safənin ölçülməsi, cismin tcmperatur xassolorinin toyin lmosi vo s. Bu zaman muxtolif vasitolordon - cihazlardan Tado olunur. Noticodo idrak imkanlan genişlənməklə, onun kvathq dorocosi do artir. Hom do çox zaman cisim vo hadisolor sındakı olaqo vo miinasibotlor asanliqla sezilo bilmir, onlar iirokkob vo qapali olur. Bunu acmaq iiciin muxtolif fikri oliyyatlardan istifado olunur. Yoni fikri omoliyyatlar: tohlil, kib, miiqayiso, ümumiləşdirmə vo s. sayosindo idrak hadisodon iyyəto doğru coroyan cdir. Başqa sözlə, tofokkiir sayosindo

insan hissi idrakdan məntiqi idraka doğru hərokət edir **Щ** cisimlorin, hadisolorin miihiim olamotlorini, hom do bo bilavasito dork edilmosi miimkiin olmayan xassolorini, o" arasındakı qanunauyğun əlaqələri, başlıca miinasibotlori etdirir. Bununla da tofokkiir idrak prosesindo miihiim rol oyna idrakin hiidudlanm genişlondirir, duyğu vo qavrayışın köməyi oldo edilon tocriibo hüdudundan kənara çıxmağa imkan v Demoli, tofokkiir cisim vo hadisolorin iimumi qanunlanm oks e ron biliklor sistemino istinad edir.

Hissi idrakin materiallan osasinda varlığın vasitoli ümumiləşmiş inikasmdan ibarot olan tofokkiir idrakin yuk pilləsini təşkil edib, gələcəyi görmək imkanı verir. Tofokkiir nitqi vohdotdodir. O, dil materiallan osasinda maddiloşir. Molumdur k' dil bilavasito fikrin gcrçokliyidir. Adam öz-özüno fikirloşondo başqasının fikrini bilmək istəyondə do, öz fıkrini şərh cdondo miitloq dildon istifado edir.

Söz maddi cisim vo hadisolori ümumiləşmiş şokildo ifado c siqnallarıdır. Cisimlorin özlorinə - birinci siqnallara nisbə sözlər - ikinci siqnallar varhğı daha

iimumi şəkildo oks etdirir. **İ.** Pavlov gostorir ki, nitq siqnalları ümumiloşdirməyo imkan vcrir; da mohz insana moxsus olan ali təfokkürü toşkil edir.

Tofokkiir prosesi fizioloji cohotdon insanin baş-be yarımkürələri qabağının tohlil-torkib foaliyyoti ilə olaqodar Burada insana moxsus olan söz qiciqlandiricilarimn tohlil edilm onlara miivafiq miivoqqoti rabitolorin yaranmasi miihiim oynayir. Tofokkiir prosesindo biitiin bcyin qabığı iştirak & xiisuson do beyin qabığındakı nitq morkozləri söz siqnallarimn etdirilmosindo miihiim rol oynayir.

Nitqlo tofokkiir vohdotdodir, lakin onlar eyniyyot toşkil etmir. Nitq tofokkiir prosesinin özü deyil. Bir fikri ifado etmok iiciin adam muxtolif dillordon istifado edo bilor. Nitqdon miixtolif sözlor həmişo köhnəlib çıxır, lakin fikrin ifado fomıası - montiqi quruluşu o qodor do köklü surotdo doyişilmir. Nitqdo işlonon sözlor homişe onlann hoqiqi, dorin mozmununu oks ctdirmoyo do bilor. Mosolon. kiçik uşaq öz nitqində müxtolif ifadolordon istifado edir, lakin onlann hoqiqi mozmununu holo dork etmir. Nitqin qrammatik quruluşu mövcuddur, bu cohotdon o, fikrin montiqi ifadosindon forqlonir. Nitqdon hami eyni dorocodo istifado edo bilmir. Toloffü/ xüsusiyyəti, montiqi vurğu vo s. ilo eyni nitq vahidino başqa fikri

332 mozmun vermok olar. Eloco do eyni fikri muxtolif sözlərlə ifado Itmək mümkündür.

-Tofokkiiriin miihiim xiisusiyyotlorindon biri do odur ki, o, duyğu, qavrayış vo tosəvvürloro nisboton çox geniş əhatəyə malikdir. Molumdur ki, «Tosəvvür hərəkəti b ü t ü n l ü k d ə qavraya bilmir, mosolon, 1 saniyodo 300 000 km surotli horokoti qavraya bilmir, tofokkiir iso qavrayir vo qavramahdir (V.İ.Lenin). Bu tofokkiiriin miicorrodlik xiisusiyyoti ilo bağlı olub, onda varlığın daha diizgiin vo dorin dork edihnosini sortlondirir. Çünki •Tofokkiir konkretdən abstrakta yüksəlirkən, - ogor o diizgiin H ö f o k k ü r d ü r s ə . . . - həqiqətdən uzaqlaşmayıb, ona yaxınlaşır. M a t e r i y a, təbiət qanunu abstraksiyası, doyor vo i. a. abstraksiyasi, bir sözlə, biitiin elmi (cofong deyil, diizgiin, ciddi) ibstraksiyalar tobioti daha dorin, d a h a d i i z g i i n , daha dolğun oks etdirir» (V.İ.Lenin).

Tofokkiir do şiiur kimi ictimai-tarixi sociyyə daşıyır. Onun noticolori insanlarm tarixi təcriibəsində öz oksini tapir. Çünki insan tofəkkürü ilk növbədə cisim vo hadisolorin iimumi vo miihiim elamotlorini, eloco do qanunauyğun olaqo vo miinasibotlorini oks etdirir. insamn bclo bir idrak foaliyyoti noticolori tofokkiiriin lormalarinda totbiq olunur.

Tofokkiir məqsədəyönəlmiş idrak prosesidir. Adam likirloşorkon miioyyon bir moqsodlo düşünür, qarşıya çıxan mosoloni, suah holl etmoyo çahşır.

Foaliyyotin hor bir növü: omok, tolim, oyun miioyyon suahn, (mosolonin, vozifonin hollini tolob edir. Tofokkiir bu tobloblorin lödənilməsi, həmçinin hor bir foaliyyotin planlaşdırılması vo yerino \eiuilmosi üçün zəruridir. Aydındır ki, tofokkiir olmadan şagirdlor heç bir tolim materiahm dorindon dork etmozlor; onlan sadoco olaraq qavrayar, mahiyyotini iso bilmozlor. Buna goro do tolim tprosesindo şagirdlərin təfokkürünün inkişaf etdirilməsi böyük ehəmiyyətə malikdir.

§ 3. Təfəkkürün əsas formalan

İnsanın idrak foaliyyoti miirokkob vo çoxcəhətlidir. Mosolon, tofokkiiriin noticolori özünü təlekkürün lormalarinda - mofhumlar, Ihökmlor vo oqli noticolordo biiruzo verir vo ya maddiləşir. Ilk nozordo tofokkiiriin formalannin tofokkiir psixologiyasina

333 aidiyyoti yoxdıır, bunları daha çox məntiq clmi araşdırmalı Lakin formal məntiq onlann əmoləgəlmə və inkişaf şoraiti ıl»t maraqlanmır, məntiq elmini osason tofokkiiriin noticolori. hu/ıf məhsulları maraqlandırır. Halbuki fikri foaliyyotin çox mülıiim tərəfini fikri proses təşkil edir. Homin fikri proses noticosindo, onun yekunu olaraq bu vo ya digor adamda mofhum, hökm, oqll notico təşəkkül edir. Bunlar tofokkiiriin formalandir.

Psixologiya fordin tofokkiir prosesini öyrənir, yoni miioyyon edir ki, hor hansi fikir пeco vo no iiciin omolo golir, inkişaf edir. Ona goro do tofokkiir proseslorinin coroyan etmosinin qanunauy-ğunluqları psixologiyada xiisusi olaraq todqiq edilir. Demoli, tofok kiiriin formalan hom do psixologiyanin öyrənmo obyektidir. Homin formalar iso iicdiir: mofhum, hökm, oqli notico vo ya istidlal

C i s i m v o h a d i s o l o r i n i i m u m i v o m **ii • h u m** o **1** a m o t **1** o r i n i n i n i k a s i n d a n i b a r o t o l a n t o f o k k i i r f o r m a s i n a m o f h u m d e y i l i r .

Moftium həmişo sözlərdo ifado olunur. Onlar muxtolifdir. Ümumi, fordi, konkret, mücərrod mofhumlar vardir.

Ü m u m i m o f h u m l a r miioyyon cisim vo hadisolor qrupunun miihiim vo iimumi olamotlorini oks etdirir. Mosolon. şagird, miiollim, bitki, şəhər vo s.

F o r d i m o f h u m l a r ayn-ayn cisim vo hadisolorin iimdo xiisusiyyotlorini oks etdirir. Bakı, dahi şair Nizami, Mars fordi mofhumlardir.

K o n k r e t m o f h u m l a r gercok cisimlorin miihiim olamotlorinin inikasindan ibarotdir. Mosolon, qələm, maşın, kitab vo s.

insan tofokkiiriiniin obyekti konkret cisim vo hadisolor deyil, onlann keyfiyyotlori, xassolori do olur. Bu halda homin kcyfiyyot vo xassolor fikron cismin özündən tocrid edilib, miistoqil surotdo düşünülə bilor. Bu ciir yaranan mofhumlara m i i c o r r o d m o f h u m l a r deyilir. Mosolon, xoşbəxtlik, sürət, qüvvə, yaxşıhq, pislik, achq, qarahq vo s. Mofhumlar aid

olduqlan cisimlorin miihiim olamotlorini oks etdirib, bir-birino oxşayan cisim vo hadisolorin iimumi, müştərək xiisusiyyotlorini gostorir. Misal iiciin i n s a n mofhumunu götürok. Molumdur ki, yer uzorindoki insanlarm hor biri öz boyu, rəngi, çokisi, monovi keyfiyyotlori vo s. etibarilo başqalarından forqlonir. Bununla belo,

Ibmlarin hamisi iiciin iimumi vo miihiim olan bir sira olamotlor ■dir. Xiisusi bədon quruluşuna, omok vo danışıq qabiliyyətinə, fckkiiro malik olmasi, həmçinin ictimai varliq olmasi insanin ■hum olamotloridir. Demoli, miihiim olamot dedikdo, elo zoruri phusiyyotlor nozordo tutulur ki, onlarsiz cisim vo hadiso mövcud Il bilmoz.

Uşaqlar çox zaman bu miihiim olamotlorin nodon ibarot üğunu diizgiin bilmir vo buna goro do danışıqlarında qeyri-Iqiqliyo yol verirlor. Mosolon, «Апа» mofhumu haqqinda uşağın Hkn ilo tanış olmaq iiciin ona: «Апа kimdir?» - suah verilso, ■xminon belo cavablar ahnar: «Апа adama yemok verin>, «Апа Mama süd verin>, «Апа mchribandın>, «Апа adamı çox istoyin>. ftemoli, ana mofhumunun miihiim olaməti uşağa aydin deyil, yoni Һ holo bu məıhuma yiyələnməmişdir? Bu mofhuma yiyolonib, шпа - öz uşağı olan qadındır» fikrinə golincoyo qodor uşaq fcüoyyən inkişaf yolu keçir.

Mofhumlar beynin miirokkob foaliyyoti noticosidir. Mofhumlar, maddi alomin cisim vo hadisolori haqqinda insoriyyotin inkişaf prosesindo oldo etmiş olduğu biliklorin əsasını bfkil edir. Hor bir yeni nəsil keçmiş nəslin hazırlamış olduğu Hiotlıııımlar sistemi ilo rastlaşır, onlara yiyolonir, sonra iso, cisim vo Lklisolorin yeni miihiim olamotlorini aşkar etmok hcsabina, onlan pnginloşdirir, dəqiqloşdirir. Mosolon, müasir insanlarm istifado ■diklori molekula, atom vo s. mofhumlan başqa mona kosb cimisdir. Bir zaman atom cismin on kiçik vo bölünməz hissosi kesab edilirdiso, indi onun torkibindo neytron, proton, pozotron ■imi hissolor olduğu aşkar edilmişdir. Bununla da homin ■udhumun mozmunu doyişilmiş, doqiqləşmişdir.

Tolim zamani obyektiv alomin qanunauyğunluğunu oks ctdiron ко insan tocriibosinin noticolorini ümumiləşdiron miioyyon elmi [anofhumlar vo onlar arasındakı olaqo şagirdə ardıcıl olaraq iyrodilir. Mosolon, IV sinifdə şagirdlorə sklet, onurğa, döş qəfosi, fcololor, qan, ürok vo s. haqqinda molumat verilir. Noticodo, tnlarda homin iizvlor haqqinda sado mofhumlar yaranir. Tolim •sindo şagird mofiiumlan monimsomoklo kifayotlonmir, İKÜnün idrak təcrübosini genişləndirib dorinloşdirmək iiçiin bu kazır. mənimsənilmiş mofhumlardan bir material kimi istifado edir. Molhumlann mozmununu monimsəmək üçün şagirdlər miioyyon mhklor oldo etmolidirlor. Bundan başqa, onlann montiqi tofokkiirii

inkişaf cəhətdon müvafıq səviyyədə olnıalıdır. Holo kıcıi məktobyaşlı şagirdlərdə müollimin köməyi ilə miixtolif mofhuml*] («cv heyvanları», «vəhşi hcyvanlar» , «yırtıcı «hcyvanlar» ve Л yaranmağa başlayır. Mosələn, III sinifdə müəllim «\'ohşi qııslam, bohsini keçərkən uşaqlar qızdquş, bayquş, yapalaq, qırgı vo lacın kimi yırtıcı quşlarla tamş olurlar. Bu əsas iizorindo onlarda müvalid tosovviirlor yaranir. Miiollim bu təsəvvürləri tohlil cdir, haqqinda danışılan quşların oxşar vo forqli olamotlorini uşaqlara çatdınj Şagirdlər öyrənirlər ki, yırtıcı quşlar başqa xırda qusları vo momolı heyvanları ovlayırlar, onlar çox siirotlo uçur vo şığıyırlar. Beloliklo, miivafiq mətrıum yaranir.

Əsas mosolo, məfhumlann şagirdləro monimsodilmosidir. Bu, müəllimin məharətindən asılıdır. Mosolon, fərz edok ki, müolliıtt məfhumlarda ümumilik dorəcosinin miixtolif olduğıınu şagirdləii başa salmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Bunun üçiin o, ya/ı taxtasına «iiçbucaq» sözünü yazır və altından «itibucaqlı» yazır va şagirdlordən daha no kimi üçbucaqlar olduğunu soruşıır, onların vcrdikləri cavablarda yazılır. Beloliklo, miiollim şagirdlori belo bir nəticəyo gotirir ki, üçbucaq itibucaqlı, korbucaqlı üçbucağa vo ftJ nisboton daha iimumi mofhumdur.

Şagird ümumiləşdinnəsinin bir sira forqli cohotlori vardir. Bozon uşaqlar miihiim əlamətlər ovozino, ikinci doroeoli əlamətlorə istinad edirlor. Bu halda mofhumlarm mozmunu qeyn-miihiim olamətlər hesabına gcnişlənir. Mosolon, kiçik moktobyash şagirdlər, yalniz uça bilmok olamətinə göro, həşoratları da quşlaı cərgəsinə qoşurlar.

Mofhumlarm monimsonilmosindo onlann ohato daires[5] məhdudlaşdırmaq halına da tosadüf edilir. Mosolon, uşaq göbəl; bitki hesab etmir.

Əgor cisimlərdəki miihiim əlamətlor uşaqlara aydin de [?] onlar bu cismin başqa cisimlo oxşarlığını, iimumi cohotini bilmirlor. Mosolon, quşlar məfhumunu mənimsoyərkən uşaqlar toyuqların homin dəstəyə aid olduğunu unudurlar. Onl fikrinco, quş ancaq göydə uçandır. Demoli, nozoro almaq lazımdıı ki, kiçik məktəbyaşlı şagirdlorin cisimlərdoki miihiim olamotlori ayırması onlann idrak tocrübəsindon asılıdır. Mohz bu tocriibonin azlığı nəticəsidir ki, I—II sinif şagirdləri mofhumlan monimsJ yərkon, başlıca olaraq, zahiri olamotlori osas götüriirlor; konkret molhumlan ilk dofo monimsoyon zaman onlar cismin voziiosini,

336 bnunla görülən işi göstərirlər. Mosolon, «günəş, inək, quş nədir?» ■ualına I-II sinif şagirdlori adoton belo cavab verirlər: «Günəş tzdırır, istidir», «inək süd verir», «quş uçun> və s. Bunlar göstərir kı. uşaqların ümumiləşdirməsi qavrayış çərçivəsindon o qodor də konara çıxmır. Başqa sözlə, uşaq bilavasito qavramlan əlamətlərə latinad edir, bilavasito müşahidə edo bilmodiyi olamotlori isə uıııımiləşdirmokdə çətinlik çokir. Miiollim cismin miihiim •lamətlorini miihiim olmayan əlamətlərdon forqləndinrıoyi şagirdə ©yrətməlidir.

Tolim prosesindo şagirdlorin mofhuma no dorocodo yiyələndiklərini yoxlamaq üçün tərif vcrdirmək də məqsədəuy-fkundur. Ancaq nozoro almaq lazımdır ki, şagirdlər çox zaman mofhumu bilir, onunla fikri omoliyyat icra edir, lakin ona torif vcrməkdə çətinlik çəkirlər. Demoli, şagirdləro məflıuma torif vcrməyi öyrətmək lazimdir. Molumdur ki, t o r i f vermok molhumun mozmununu açmaq, yeni onun mozmununu omolo getiron iimumi ve miihiim əlamətlori göstərmək demokdir. Məsəlen, şagird kvadrata tərif vermək üçün onun dördbucaqlı olduğunu, düz bucaqlara ve bərabər teroflero malik olduğunu bılmolidir. Yoni torif vcrerkon oraya cismo xas olan, lakin onu heç euro sociyyelondirmeyon ikinci dərəceli elamotleri daxil etmok olmaz. Torif qisa vo aydin ifado olunmahdir. Şagirdlər hor bir mofhuma torif verorken: a) cismin, hadisonin hansi qrupa, hansi novo, qanuna vo s. aid olduğunu; b) onlann forqlondirici olamet-lorini göstərmolidirlor.

Bu morhololordon sonra şagirdlərin meflıuma şüurlu surotdo yiyolonib-yiyolenmodiklorini toyin etmok iiciin onlann homin mofhumdan omoli surotdo пeco istifado etdiklorino diqqot yetirmok lazimdir.

H ö к m , varlığın cisim vo hadisolori arasinda miioyyen olaqo vo münasibotin olub-olmadığını iqrar vo ya inkar etmokden ibarotdir. Hökm cismin, hadisonin bu ve ya diger cohetini oks etdirir. «Azorbaycan tobii sorvotlorlo zongindir.» Burada tobii sorvotlorin zonginliyi ilo Azorbaycan arasinda miioyyon olaqo olduğu oks etdirilir.

ilökm dil materiallan osasinda ifado olunur. Onun osas ifado vasitosi q r a m m a t i k c i i m l o d i r . Her hansi hokmii ifado edon cümlədo üç osas iinsiir vardir: **1**) s u b y e k t , yaxud miibtoda - haqqinda müəyyən fikir yürüdülən gcrçok cisim; **2)** p r **e** d i к a t, yaxud xəbər - cisim haqqinda söylənən **fıkir;** I məfhumlar arasinda işlədilən iqrari və ya inkari b a ğ 1 a y ı c i. Mosolon, «Nizami Gəncəvi dahi Azərbaycan şairidir». **Bu** hökmdə, «Nizami Gəncəvi» subyckt, dahi Azorbaycan şairi ifadosi predikat, **«dın>** isə subyektlə predikatı əlaqələndirən bağlayıcıdır

U m u m i , x ü s u s i v o f ə r d i h ö k m l o r vardır «Bütün quşlar uçur» ümumi, «Bəzi quşlar suda üzür» xüsusi, «Bu quş **gözeldİD>** isə fərdi hökmdür.

Hökmlər i q r a r i v ə i n k a r i olur. «TəxəyyШ **insana** məxsusdur» iqrari, «hcyvanlarda şüur yoxdun> inkari hökmdür.

Cisimdə hər hansı bir sifətin iqrar və ya inkar **edilməsinin** səciyyəsinə görə ş ə r t i , t ə q s i m i v ə q ə t i hökmläi vardır.

Hər hansı bir fıkrin həqiqiliyi hökmdə söylənilmiş şərtlərdon asılıdırsa, bu, ş ə r t i h ö к m adlanır. Mosolon, «Əgər şagird müntəzəm surətdə çalışarsa, dərslərindən geri qalmaz».

Təqsimi hökmlərdə hər hansı cismo aid olan bir песә xüsusiyyət iqrar və ya inkar edilir. Məsələn, «Akif ya birinci, ya" ikinci, ya da üçüncü sinifdo oxuyur».

Hökm cisimdə bu və ya başqa bir əlamətin olduğunu **şortsiz.** danışıqsız iqrar və ya inkar edirsə, o qəti hökm hesab olunur. Mosolon, «Bakı Xəzər dənizinin sahilində yerləşir», «Materiyasız hərəkət yoxduD>.

Insanlar həmişə **öz** hökmlorinin doğru olub-olmamasıni< yoxlamağa çahşırlar. Bu cohotdon hökmlərin üç növünü **xüsusilH** qeyd etmok lazimdir. Buraya m ü m k ü n l ü k , g e r ç ə k l i k vfj z ə r u r o t h ö k m l ə r i daxildir.

Mümkünlük hökmiində, cisimlo onun əlamot vo ya keyfiyyəti arasındakı olaqo ehtimal kimi başa düşülür. «Bolkə bu gün hava tutuldu, yağış yağdı», «01a bilsin ki, başqa planetlərdə hoyat vardır». Bu hökmlərdə deyilən olamət cisimdə ola da bilər, olmaya da. Belo hökmlərin həqiqiliyi təcrübə ilə yoxlanıhr.

Gerçəklik hökmü cisimlo, onun xassosi. sifoti arasındakı əlaqəni oks etdirir. Mosolon, «Bu gün hava tutqundur», «Üzeyil Hacıbəyov milli operamızın banisidin>.

Zərurət hökmü cisim vo hadisələrlə onlann olamotlori arasinda mövcud olan zoruri əlaqələri oks etdirir. Bu, hökmiin on yiiksok formasi hesab olunur. Çünki zərurət hökmlori tobiot vo comiyyot qanunlan haqqinda elmin son sözünü qeyd edir. Mosolon, «Ycr

338 |önəş ətrafında firlamr», «Ayda hoyat yoxdun>. Dcyilonlordon iydin olur ki, mümkiinlük hökmü ola biləcəklori, gerçəklik hökmii olanlan, zərurət hökmü iso hökmon olmalıları oks etdirir. Bu da lofokkürün təşəkkül etməsində miihiim rol oynayır.

Hökmün bütün növlərinə adam birdən-birə yiyəlonmir. İnsanın flbrdi hoyat prosesindo hökmlor sadə fonnalardan mürəkkəbə doğru tədriclə inkişaf edir. Buna tolim prosesi ciddi tosir gostorir. Mosolon, birinci sinif şagirdləri miixtolif cisim vo ya hadiso haqqinda holo tok-tok faktlara istinad edorok miihakimo yiirüdürlər. Onlann fikrinco, hor bir hadiso bir sobobdon iroli golo bilor, cisim vo hadisonin muxtolif xiisusiyyotlorinin ola bilmosi holo onlara kifayot qodor çatmır. Buna göro do şagirdlərdə on çox gcrçoklik hökmləri özünü gostorir. Bu cohot tolim prosesindo nozoro ahnmahdir.

Molumdur ki, tolim zamani şagirdlərə fıkirlorini miioyyon tiimlolorlo diizgiin ifado etmoyi öyrədirlər. Hor ciimlo iso miioyyon fikri, hökmü bildirir. Demoli, şagirdin qurduğu ciimlələr üzorində müollimin apardığı iş böyük ohomiyyoto malikdir. Bu halda şagirdlərdə öz fıkirlərini diizgiin ifado etmok bacarığı inkişaf cdir. Lakin bu vo ya digor qrammatik qaydanı şərh ctmok **iiciin** tagirdin qurduru ciimlolorin mozmunca obyektiv varlığa uyğun golib-gəlmədiyi bozi müəllimləri az maraqlandırır. Onlar osas mcyar olaraq ciimlonin qrammatik cohotdon diizgiin olmasını götüriirlər. Çox zaman şagirdlər yalniz kitabdakı niimunolori tokrar edir, ya da çox sado, bosit ciimlolor qururlar; belo cümlələr iso bilik clitiyatim zənginloşdirmir. Tocriiboli miiollim şagirdloro mohz hansi mövzudan vo ya hansi sahodon misal gətirməyi söyləyib, onlan istiqamotlondirir. Bu halda şagirdlorin təfəkkürü məzmunlu material osasinda inkişaf edo bilor, hom do bu material varlığı diizgiin oks etdinnolidir. Elo hökmün do sociyyovi xiisusiyyoti hoyati diizgiin oks etdirmosidir. Demoli, hökm o zaman hoqiqi ola bilor ki, onun mozmunu obyektiv gerçokliyə uyğun golsin. Bozi halda miiollim şagirdin yazı işində gözəl sözlərlə ifado olunan, qrammatik cohotdon solis, lakin heç bir aydin tosovviir yaratmayan hökmlərin üstündən sükutla keçir ki, bu da sohvdir.

Şagirdin iroli sürdüyü hökmlorin olaqoli, ardıcıl, osasli olmasina, elmi cohotdon diizgiinliiyiino diqqot yetirihnolidir.

Tofəkkürün fonnalarindan biri do i s t i d 1 a 1 vo ya o q 1 i I n o t i c o d i r. Artiq, qeyd edildi ki, cisim vo hadisolor arasındakı

339 olaqəlori ifadə edən hökmlər ya doğru, ya da yanlış ola bilor. Bır sira hallarda hökmün doğru və ya yanhş olmasi bilavasito qavrayış noticosindo müəyyonləşdirilir. Mesolon, «Bu gün hava ço| istidir», «Bu parça qırmızıdın>, - kimi hökmlor bilavasitə aşkar olur. Lakin bir çox hallarda hökmün doğru vo ya yanlışhgınt bilavasitə müşahidə ilə müəyyənləşdirmok miimkiin olmur. müoyyən hökmün doğruluğıınu əqli əməliyyat vasitosiilə sübut ctmək lazim golir. Hər hansı hökmiin doğınluğu başqa hokmlorın diizgiinlüyündən noşət edirsə, belə təfəkkür formasma i s t i d 1 a I və ya ə q 1 i n ə t i c o deyilir. İstidlal obyektiv alom hadisolorinin molum olaqolori osasinda namolum olaqolorim bilmokdon ibarot olan tofokkiir formasidir.

Əqli nəticonin iiç növü var: induksiya, deduksiya, təşbih.

i n d u k s i y a , ayn-ayn faktllar, hallar iizorindo apanlan miişahidolor osasinda iimumi notico çıxarmaqdan ibarot olan. xüsusidən iimumiyo gcdon oqli noticodir. Bu qayda ilo oldo edilon iimumi notico biitiin hallara, hotta müşahido edo bilmodiklorimizo do şamil edilir. İnduksiyanın köməyi ilo şagirdlor fizikanın, kimyanın, təbiətşiinaslığın, ictimai inkişafın vo s. qanunlarını mənimsəyirlər. Qızıl, gümüş, mis, dəmir vo çuqunun yüksok temperaturda oridiyini müşahidə cdib belo bir iimumi notico çıxanrlar ki, metallar yüksək tcmperaturda əriyir. Bu. induktiv istidlaldır.

D e d u k s i y a , molum olan iimumi müddoaya osason miioyyon xiisusi hallar haqqinda notico çıxanıaqdan ibarot olan, umumidon xiisusiyo gedon oqli noticodir. Riyazi tcoremlorin isbati on cox dcduktiv yolla gedir. Mosolon, üçbucaqda verilmis bucagin digor bucaqdan böyük olduğunu isbat etmok **iiciin** belo bir dcduktiv istidlal qurulur. İsbat cdilmişdir **ki,** üçbucağın böyük təroli qarşısında duran bucaq böyük olur. Bu bucaq da böyük tərolin qarşısında durur. Demoli, bu bucaq o biri bucaqdan böyükdür.

T ə ş b i h zamani hadisolor arasındakı qismən oxşarlıq osasinda notico çıxarılır. Demoli, təşbih iki cismin, iki hadisonin bu vo ya başqa cohotdon bir-

birino oxşamasına osaslanaraq, homin cisim vo ya hadisonin başqa cəhotlərdən bir-birino oxşaması hökmünün çıxanlmasından ibarot oqli noticodir. Təşhih xüsusidon-xiisusiyo gcdon istidlaldır. Mosolon, Yerin vo Marsm fiziki quruluşundakı oxşarlıq osasinda Marsda da hoyatin olmasi

340

fhtunalini iroli siirürdülər. Təşbih cox da etibarh oqli notico hesab bdilo bilmoz. Onun noticosi bozon doğru, bozon do yanlış olur.

Təşbihin düzgünlüyü miiqayiso edilon cisim vo hadiso laqqmda biliyin genişliyindən, dərinliyindən, miiqayiso üçiin Jotürülən əlamotlərin miihiim olmasindan, onlar arasındakı forqləri fcrindon dork etməkdon asılıdır.

Əqli nəticənin göstərilən növləri birdən-birə təşəkkül etmir. Buna uşağın həyat təcrübəsi vo təlim-tərbiyosi ciddi tosir gostorir. Miişahidolor göstərmişdir ki, kiçik uşaqlar tək-tok faktlan mıişahido edib, onlarda olan oxşar cəhotlori ayıraraq iimumi-
Hoşdirməyi bacarırlar. Bununla uşaqları ayn-ayn faktlardan iimumi fcticəyə gətirmok mümkündür. Bu halda qanun və noticələr şagirdə başa diişülmədən əzbərlədilmir, şiiurlu surotdo mənim-
flodilir. Buna göro moktobdo fonləri clə tədris etmok lazimdir ki, şagird hor bir noticəni, qanunu sadoco ozborləyib yadda
'iaxlamaqla kifayətlonməsin, onları özünün canlı müşahidolərino
[esasən çıxardığı nəticələr kimi mənimsəsin.

Şagirdin cisimlo, hadisə ilə tanışhğı daha çox induktiv yolla apaııhr. Yoni şagird cismin, hadisonin ayn-ayn hallarmi müşahidə ctmokdon iimumi noticoloro, iimumi anlayışlara golir. Sonra iso oxşar cisim vo hadisolori öyrənmək iiciin artiq molum anlayışlardan, noticolordon başlayıb materiah otrafli öyronməyə, miieorroddon konkreto, umumidon xiisusiyo keçir. Bununla da etraf varlığı dorindon dork edir. Lakin bu proses özbaşına gctmir, bunun **iiciin** miiollimin xiisusi soy göstonnəsi vacibdir.

§ 4. Tofokkiir proscslori vo ya fikri omoliyyatlar

insan hoyat vo foaliyyot zamani qarşıya çıxan mosələləri, problemi holl etmok, suallara cavab tapmaq iiçün fikirləşir vo bu vaxt bir sira fikri omoliyyat icra edir. Əgər qarşıya yeni bir cisim, hadiso çıxarsa vo o, idrak obyektinə çevrilərsə, bu zaman insan ilk növbədo onunla başqa cisimlor arasinda oxşar vo forqli cohotlori, onun ayn-ayn hissolorini, xassolorini, onlar arasındakı nisboti vo ya miinasibotlori özü iiciin aydınlaşdırmaq istoyir. Bu halda tofokkiir bir p r o s e s kimi insanin idrak fəaliyyətindo iştirak edir. Bu cohot f i k r i f o a l i y y o t adlamr. Fikri foaliyyot prosesindo insan bir sira omoliyyatlardan istifado edir. Bunlar

341 f i k r i ə m ə l i y y a t l a r , yaxud t ə f o k k ü r p r o s e 1 ə r i adlanir.

Fikri əməliyyata və ya tofəkkür proseslərinə təhlil və torkıb, müqayisə, iimumiləşdirmə, konkretloşdirmə və təsnifat daxildir.

T ə h 1 i 1 cismi, hadisoni fikron hissələrinə ayırmıağa, yoni tamın ayrı-ayrı əlamətlərinin, kcyfıyyətlorinin, cohətlərmm miiəyyənləşdirilmosino deyilir. Tolim foaliyyoti zamani şagird hвj hansi bir cismi, hadisoni fikron hissələrino ayinr, hisso ilo tam homcinin ayn-ayn hissolor arasinda olan münasibəti araşdırıı Mosolon, savad təlimi dövründo birinci sinif şagirdi ayn-ayn horflərlə tanış olur, hor bir horfi torkib hissosino ayinr, ovvolco hərfin hissələrini yazmağı öyrənir, sonra onlan birləşdirib sözlorı yazır. Bu, tohlil prosesidir.

Tohlil cismi, hadisoni fikron hissolorino ayirmaqdirsaJ t o r k i b homin hissolori fikron birloşdirməkdən ibarotdir Tohlil vo torkib vəhdot təşkil cdir. Çünki «... tofokkiir bir-biri iiej olaqodar olan iinsiirlori bir vohdət hahnda birləşdirməkdon ibaretj olduğu qodor do şiiur obyektlorini onlann ünsürlərinə parçala-maqdan ibarotdir. Tohlilsiz sintez ola bilmoz» (F.Engels).

Insamn fordi inkişafı prosesindo tohlil vo torkib müxtolıl mərholələrdən kcçir. Uşaqların idrak foaliyyotində cisim ilk dofo əməli olaraq tohlil vo torkib edilir: o bilavasito sökülür, hissolorino aynhr, yenidon birləşdirilir. Belo tohlil vo torkib osason birinci siqnal sistcmi soviyyosindo baş verir. Bu cür tohlil vo torkib heyvanlarda da vardir. Mosolon, meymunun qozıı sındıraraq onun loposini ayinb yemosi bclo tohlilə aiddir. Əlbəttə, insanda birinci siqnal sistemi soviyyosindo özünü göstərən tohlil belo, mahiyyotc3 heyvanlann tohlilindon forqlonir.

Insan miicorrod tofokkiiro yiyolondikco, cisim vo hadisolorin f i k r o n tohlil vo torkib edilməsinə keçir. Bu, ikinci siqnal sistemi soviyyosindo coroyan cdir.

Tohlil vo torkib cismi istonilon kimi parcalamaq vo ya birlos-dirmok demok deyildir. Bu zaman miioyyon sistem vo ardicilluj gözləmək lazimdir. Əgər maşını sökiib onu omolo gotiron hissolon bir-birindən ayirma vo bunlan birləşdirib homin maşını quraşdırma zamani miioyyon olaqo, asılılıq nozoro ahnmasa vo ardıcıl horokot edilməsə, maşm deyil, goroksiz material yığını ahnar.

Demoli, torkib ayn-ayn hissolorin sado birloşmosi olmadı^ı kimi, tohlil edilon cismin ayn-ayn hissolori do bütövün sadecsf

342 parcasi deyildir. Cismin bu və ya digor hissosi onun özündən ıııuoyyən xüsusiyyətlə forqlonir. Mosolon, biz mcyvo ağacını liissolərə ayırıb kökü, gövdəni, yarpaqları, mcyvəni aynlıqda öyrənirik. Artıq bunların hor biri ayrılıqda cismin özündən ferqlonir. Homcinin torkib hissolori oksigeno vo

hidrogeno ayrılmış su, artiq, su hesab edilmir. Miiollim şagirdlorin tohlil vo torkib qabiliyyətini inkişaf etdirmok iizro miimarisolor apararkon bu cohoto do diqqot yetirmoli vo onlann nozorino homin xüsusiyyəti çatdırmalıdır.

Bu monada tohlil vo torkibin iki növü aydin nozoro çarpır. .Əvvələn, tohlil dedikdo, tami fikron torkib hissolorino ayirmaq aozordo tutulur. Ikincisi, tohlil prosesindo cismin, hadisonin ancaq miioyyon hisso vo ya xassosi fikron tamdan aynhr. Torkib do belodir. Bir halda, torkib dedikdo, tamın hissolorini fikron birləşdinnok nozordo tutulur. Digor halda, homin cismi toşkil edon biitiin hissolor deyil, yalniz miioyyon bir hisso birloşdirilir. Л Beloliklo, tohlil vo torkib fikri foaliyyot prosesindo qarşılıqlı voKdotdo coroyan edib varlığın iimumiloşmiş halda inikasina iml^n yaradar.

M ü q a y i s ə cisim vo hadisolor arasinda oxşar vo forqli cohilori fikron müəyyənləşdirmokdən ibarot olan omoliyyata dcyilr. Cismin vo hadisonin zahiri oxşarlıq vo forqlori holo onlann qavriılması prosesindo nozoro carpir. Lakin fikri miiqayiso nisbo^n miirokkob prosesdir vo sonralar inkişaf etmoyo başlayır.

Miqayisenin böyiik idrak ohomiyyoti vardir. Təsadüfı deyildir ki, rul pedaqoqu K. D. Uşinski müqayisəyə ciddi ohomiyyot verirdi O, göstorirdi ki, ogor siz xarici tobiot hadisolorindon hor hansi Irinin aydin başa düşülməsini istoyirsinizso, onu on oxşar cisiml^don fərqləndirin vo onunla on uzaq olan cisimlor arasinda oxşarln tapın, yalniz bu zaman siz cismin biitiin olamotlorini I aydinlakhra bilorsiniz. Bu iso c i s m i a n l a m a q demokdir. Miiqayiso həmişə məqsədəyönəlmiş olur. Bununla olaqodar olaraq u"rak prosesindo miiqayisodon osason iki istiqamotdo istifado edilir. Birinci halda cisim vo hadisolor t u t u ş d u - I г и **1** и г\ onlar arasındakı o x ş a r cohotlor, ikinci halda iso cisimlonq a r ş ı l a ş d ı r ı l ı b aralarındakı f o r q l i cohotlor tapılı «

İstəndi hoyatda, istorso do tolim prosesindo cismin, hadisonin I ü m u m ı y y ə t l ə m i i q a y i s o e d i l m o s i idrakin

343 dorinliyi üçün az faydalıdır. Ona görə do cisinıləri тиоуувгив olamət, ya münasnbotə görə müqayisə etmok lazimdir. Audi nozoro alınmalıdır ki, cismi, hadisoni tok bir olamoto vojH miinasiboto göro deyil. bir çox olamot vo münasibotloro göro da. miiqayiso ctmok mümkündür. Mosolon, iki çayı uzunluğutjj dərinliyinə, suyunun çoxluğuna, axma siirotino goro miiqayiej ctmok olar. Odur ki, insanin qarşısında aydin miiqayiso moqsodi olmahdir. Lakin müqayisonin diizgiin aparılması iiciin bu ЫауЦ deyildir. Bununla birlikdo, miioyyon şərtloro do riayot etmok lazimdir.

Əvvəlon, miiqayiso edilon cisim vo hadisolor bir-biri ilo **s** surotdo olaqodar olmahdir. Bclo olmasa, miiqayiso no düz notico veror, no do fayda. Mosolon, dəvə ilo sancağın miiqayi heç bir notico vermoz. Bir ölkəni başqa bir ölkə ilo, bir t: hadisoni başqası ilo, bir hondəsi fiquru digori ilo miiqayiso etdi \oziyyot basqa olur. Bclo miiqayiso cisim vo hadisolorin otrafli dork edilmosino kömək cdir.

ikincisi, hor iki cisimdo miiqayiso üçün götürülən əlam eyni olmahdir. Mosolon, iki şagirdi miiqayiso edorkon bifin dorsdoki miivoffoqiyyotini, digorinin iso mti/amli #lub-olmamasini götürmək diizgiin notico vennoz. /

Üçüncüsü, miiqayiso üçün cisim vo hadisolorin mil hum olamotlori götürülmolidir. Mosolon, iki şagirdi bir-biri iltj miiqayiso edorkon onlann tolimo olan marağı, qabiliyyotlorldcyil, geyimlori osas götürülorso, bu cür müqayisənin faydasi plmaai Ikinci dərəcoli əlamətlərə göro cisimlori miiqayiso etmo^, hom fikri foaliyyot iiciin, hom do müqayisonin düzgünlüyi iiçiin ohomiyyotsizdir.

Tolim prosesindo miiqayiso böyük ohomiyyoto malk olu idrakin dorinliyinə kömək göstərməklə yanaşı, öıronil materialm möhkəm yadda qalmasını da tomin cdir.

Tolim prosesindo on çox ardıcıl miiqayiso totbiq edilir Bu, her dorsdo mümkündür; hor giin yeni dorsi keçərkən on köhno materiallarla miiqayiso etmok, onlar arasındakı oxşar o forqli cohotlori tapmaq yeni materialm daha yaxşı mənimsənlməsino, köhnə materialm iso daha möhkəm yadda qalmasına mübət tosir gostorir.

Tolimin yuxan pillələrinə qalxdıqca miiqayiso posesi do təkmilləşir, noticodo şagirdlər cisim vo hadisolor arasind olan çox

Щш\ vo giiclo nozoro çarpan oxşarlıq vo forqlori do miioyyon edo ■trior. Bu da cisim vo hadisolori daha otrafli vo dorin anlamağa Amok edir.

Ü m u m i l ə ş d i r m ə cisim vo hadisolori miihiim olamot |v ■ «.ıss,.lormo göro birlosdirmokdon ibarot olan fikri omoli\\atdir.

Insan müşahido etdiyi cisim vo hadisolorin iimumi vo miihiim ^hmətlərini, əlaqələrini ayinr, yoni tocrid edir, sonra birləşdirir vo kduktiv istidlal vasitosiilo iimumi qanunauyğunluğu və ya **Hlddoam** tapir. Belo miirokkob fikri əməliyyat iimumiloşdirmodir.

Ümumiloşdirmə prosesi, başlıca olaraq üç istiqamotdo gedir. wrıncisi, ayn-ayn cisimlor iiciin iimumi vo miihiim olamotlor »ıımiloşdirilir, beloliklo, əşya məfhumları alinir. Mosolon, metal. Be, meyvə, meşə vo s. ikincisi, ayn-ayn cisim vo hadisolor **Hfcsindaki** iimumi vo miihiim miinasibotlor ümumiloşdirilir. Bu ■Ida miinasibot mefhumlan alinir. Mosolon, hiindiir, alçaq, sag, İDİ vo s. Üçüncüsü, tolim ümumiloşdirmələridir. Mosolon, plan Htmaq, tczis yazmaq, notico vo başlıqlar müəyyənləşdirmək və s.

Ümumiləşdinno mücorrədloşdirmə ilo six vohdotdodir.

Cisim vo **ya** hadisolərdə mövcud olan hor hansi bir miihiim **Blamoti,** xassoni miioyyon nöqtcyi-nəzərdən **fikron** ayinb, ■izərdən keçirməkdən ibarot olan fikri əməliyyata m ü c o г -**He** d **1** o ş d i r m o deyilir. Müconədloşdirmə zamani cisim vo **Bpdisələrdəki** ikinci dorəcəli xüsusiyyətlərə diqqot yctirilmir. **Bdüsolən, cismin** rongi, formasi, çıxardığı sos vo s. haqqinda

busiinmok vo başqa olamotlorini nozoro almamaq miiconod-**B»sdinno** omoliyyatuhr.

K o n k r e t l ə ş d i r m o miioyyon iimumi miiddoaya aid ■olan xiisusi hallan fikron müəyyənləşdirmokdon ibarotdir. ■**Musolon,** şagird fizika **vo** ya riyaziyyata aid miioyyon qanunlan. baydam monimsomok noticosindo miivafiq mosoloni holl edo bilir. I Iimumi qaydani konkret mosolonin hollino totbiq cdir. Lakin **tolim kroscsindo** bozon şagird torifi, iimumi qaydani kitabdan ozborloyir, I onu lazim goldikdo totbiq etmoyi, konkrctləşdirməyi bacarmır. Bu. I bir **do** ondan iroli **golir** ki, miiollim dorsi izah edorkon tərifı, iimumi limiddoani muxtolif sahələrdən gotirilmiş misallarla konkret-ibşdirmək qayğısına qalmır. Odur ki, şagirdlər müstəqil surotdo **Imısallar** tapmaq **ovozino,** ancaq kitabda olanları söyləmoklo **Btifayotlonirlor.** Bu, bir torofdon, iimumi biliklori konkret-

ləşdirməyə imkan vermir, digor torofdon, təfəkkürün nitqlə ***y^Ш*** halında inkişafına monfi təsir göstərir.

İnsanlar həyat təcrübəsində bir sira cisim vo hadisoİM ümumi, oxşar cəhətlərini müəyyən edirlər, noticodo, bu \.» ***Л*** digər əlaməti əsas tutaraq oxşar və forqli cohətlorine göro оп|Д fikron qruplara, dəstəyə, növə ayırırlar. Belo fikri omoliyj s i s t e m l ə ş d i r m o vəya t ə s n i f a t adlanır. Məs' iynəyaфaqh, enliyaфaqlı ağaclar, məməlilər, quşlar, ***sürüı*** vo s. Əsas götürülən olamətlərdən asılı olaraq oxşar ci miixtolif ciir qruplaşdırıla bilər. Təsnifat tobıotşiinaslıqda нсЦ yayılmışdır. Homin fikri əməliyyat insanlarm ıdrak ımkanlanl gcnişləndirir, rongarəng, çoxcəhətli, miixtolif əlamotli cisiral hadisolori ümumiloşmiş halda dork etmoni nisboton asanlaşdınJ

Fikri omoliyyatlann köməyi ilo tofokkiir varlıgı loal suı.ıt.la dork etməyə, dəyişdirməyə miivoffoq olur. Axı, insamn **filJ** foaliyyoti hor hansi obyekti dork etmoyo, onu dəyişdirməyə, **hoımf** dəyişmənin gedişinə nəzarətə yönələ bilər.

Birinci halda fikri omoliyyatlar (tohlil, torkib vo s.) miieyjfl obyekti vo ya obyektlor qrupunu hor hansı əlaməto göro ayirniM fərqləndirməyə yönəlir.

İkinci halda fikri omoliyyatlar foaliyyotin konkret niozmunuj qoşulur vo cismin şəklini dəyişməyi tomin edir.

Üçüncü halda iso fikri omoliyyatlar cismin indiki voziyyotlJ etalonla tutuşdurur vo omoliyyatlann özünün пeco coroyJ etmosino nozarot cdir. Hotta fikri omoliyyatlar insanin miioyyj mosolonin holli qaydasını bildikdo bir cür. axtans xaraVted daşıyanda iso başqa cür olur. Hor bir fikri omoliyyatm diizgfl təşəkkülii üçün toxminon olsa da, onun strukturunu toso\ \ iir **etnuij** lazimdir.

Mosolon, hor hansi obyektlori miiqayiso etmok üçün: ' Miiqayisonin no üçün aparıldığını toyin etmok, yoni müqayisəfl məqsədini müəyyonləşdirmok. 2. Miiqayiso edilon **obyektlor** muxtolif olamotlorini ayird etmok. 3. Qarşıya qoyıılmıış moqsodi uyğun olaraq miiqayisonin miimkiin istiqamot lorini тиoyy»3 ləşdirmok. 4. Nozordo tutulan istiqamətlərə uyğun olaraq uimiinf olamotlori müəyyənləşdirmək. 5. Homin qayda ilo xiisusi vo jl forqlondirici olamotlori ayird ctmok. 6. Miiqayiso edilon h<* istiqamətə goro iimumi vo xiisusi olamotlorin no dorocodo miilitin] olmalanni müəyyənləşdirmək. 7. Biitiin istiqamot lor iizro **ol**.lt

346 n faktlan tutuşdunnaq. 8. Qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun I miiqayiso edilon obyektlorin oxşar vo forqli olmasi barodo o çıxarmaq zonıridir.

laşqa fikri omoliyyatlan da bu qayda ilo doqiqləşdirmək kündür. Lakin onlan iimumi halda inkişaf ctdimıok mümkün ıldır. Bunun **iiciin** insam elo real şəraitə salmaq lazimdir ki, o, Molif fikri omoliyyatlardan ycrindo vo somoroli surotdo istifado bilsin.

§ 5. Təfəkkür vo mosolo holli

Tohlil, torkib, miiqayiso, ümumiləşdirmə vo s. kimi tofokkiir icslori hom fikri omoliyyat, hom do intellektual foaliyyot kimi Drdən kcçirilə bilor. Hor iki halda homin proseslor miioyyon n mosolonin hollino yönolmiş olur. Tofokkiiriin bir idrak prosesi Bi mahiyyoti fikri mosolonin hollindo aydin surotdo özünü 4izo vcrir. Başqa sözlə, idrakin nisboton aşağı səviyyəsindən ali Viyyəsinə doğru fikri foaliyyotin cərəyanı burada qabarıq surotdo fcoro caф!Г.

Molumdur ki, hissi inikas hom ixtiyari, hom do qeyri-ixtiyari bilor. Mosolon, insan qarşısına hor hansi obyekti otrafli hido etmok vozifosi qoya bilor, yaxud da belo bir xiisusi bed olmadan miioyyon obyekt, пeco dcyərlər, gözünə sataşsa, diqqot yctirər vo homin cismin az-çox aydin suroti alina bilor.

Tofokkiir məqsodyönlü idrak prosesidir. Tofokkiir o zaman Jiyyətə golir ki, insanm qarşısına yeni problem, yeni sual vo ya ;olo çıxır, qarşıya onlan başa düşmək, mahiyyotini açmaq vo ya II etmok moqsodi qoyulur. Yoni insanin qarşısına mohz yeni solo çıxanda, yeni moqsod qoyulanda, hom do molum qayda vo liar onu holl etmoyo yaramadiqda tofokkiiriin foaliyyoti lonir.

Todricon o, hadisədən mahiyyoto, zahiri cohotlorin vramlmasindan daxili əlaqələrin aşkar olmasi istiqamotindo ■oyan edir. Bunun **iiciin** ilk növbədə mosolo qobul edilmoli, aşılmalıdır.

A n **1** a m a fikri mosolo hollindo mühüm mərhələ kimi çıxış ||r. Belo ki, insan cisim vo hadisolori sadoco olaraq qavramaqla lyotlonmir, onlann mahiyyotini, miihiim əlamətini, başqa cisim hadisələrlo əlaqəsini müəyyənləşdinnəyə cohd edir. Əgor o, jna nail olursa, demoli, homin obyekti anlayir. Cisim vo hadisoni

347 anlama onlann səbəbini, nəticəsini, əmələgəlmə xüsusiyyoti^H mühüm əlamətlərini, müəyyən cisimlər qrupuna aid olma^ müəyyənləşdinnək deməkdir. Başqa sözlə, anlama ətraf al cisim və hadisələri arasındakı əlaqə və miinasibotlorin inikası ibarotdir. Anlama iiçün miioyyon biliklor sisteminin ol: vacibdir. Bunlara istinad edorok adam yeni hadisolori anlayib edo bilir. Əgər naməlum hadiso keçmiş bilikloro istinad et onunla olaqolondirilmirso, onu anlamaq miimkiin olmur.

Anlama dərinlik dorocosino **goro** muxtolif olur. Mosolon, loB uşaq qaldıncı kranı «maşın» adlandırdıqda, şiibhəsiz ki, ***4Ш*** anlamış olur. Lakin bu anlama çox sothidir. Yaxud, I vo II sfl şagirdi müharibəni iki tərəfın dalaşması kimi anlayır. Olbotto, ***щ*** çox sothi olub, hadisonin mahiyyotini tam oks ctdirmir.

Anlama v a s i t o s i z vo v a s i t o l i olur. Vasitifl anlamanm osasinda molum vo namolum cisim vo ya hadisffl arasındakı olaqo yaratmaqdan ibarot olan t a n ı m a durur. Bfl tamma birdən-birə baş vcrir. Vasitosiz anlama cisim vo hadisolor*Jj diizgiin qavranılmasından asılıdır. Lakin onu qavrayış ***Щ*** eyniləşdirmək diizgiin olmazdi. Anlama obyektin bilavasito totfl kosildikdon sonra davam etmosi, ayn-ayn adamlann bilik ***ш***

tocriibo zonginliyindon asih olaraq miixtolif soviyyodo o 1111:1% nisboton dorin dorketmoni tomin etmosi ilo qavrayışdan forqlortffl tofokkiir foaliyyotidir.

Vasitoli anlama daha miirokkobdir. (,'iinki o. qahaqcadfl diişünməyə istinad cdir. Vasitoli anlamada şagird y e n i h a l d i s o n i m o l u m m o f h u m a aid etmolidir. Mosohia mübtədanı, xəbəri, təyini, tamamlığı öyrənərkon. onlann hamıi iiçün iimumi olan əlaməti - cümlo üzvü olduqlarmı bilmolıdiM Demoli, yeni hadisoni anlama onu müəyyən qrupa. daha ümıiNB mofhuma daxil ctmokdon, onun noviinii vo ya einsia müəyyənləşdirmokdən ibarotdir.

Tolim prosesindo şagirdlor anlaşılması tolob olunan cisim v* ya hadisoni özlərinə yaxşı molum olan cisim vo hadisolor qrupunij aid etmoyi bacardıqları vaxt anlamanm daha yiiksok morholos qalxirlar. Belo olduqda, onlar qavradiqlan cisim vo hadiso xiisusiyyotlorini, hotta miifossol surotdo anlamasalar belo, ot iimumi xassələrini yaxşı dork edo bilirlor. Anlama o zaman d dorin olur ki, şagird cismin, hadisonin noinki iimumi, hom xiisusi cohotlorini, forqlondirici olamotlorini dork edo bilir.

348 ■Dcyilonlordon aydin olur ki, şagirdlor bilikloro hom vasitosiz, ***m***do vasitoli anlama yolu ilo nail olurlar. Lakin tolim prosesindo ***m*** yeri vasitoli anlama tutur. Bu da tolimin xiisusiyyoti ilo pedardır. Çünki tolim tokco faktlan bilmoyi deyil, hom do ■inn sobobini izah etmoyi tolob cdir. liılıyo yiyolonmo anlamanm ilkin şortidir. Bu iso todriclo

0 golir, hom do daha mütəşəkkil olaraq mohz tolim prosesindo verir. Bu prosesdo şagirdlər biliksizlikdon biliyə doğru,

am vo doqiq olmayan bilikdon tam vo doqiq biliyo doğru irlor.

Anlama homişo keçmiş təcriibədə omolo gəlib möhkəmlənmiş voqqəti rabıtələrə, assosiasiyalara istinad cdir, homin eqqəti rabitolor yeni bilikloro yiyolənən zaman canlanır. avlovun sözləri ilo desok, bu vo ya digor rabitonin, yoni ..iasiyamn yaranmasi, şübhəsiz ki, holo işi bilmok, xarici ıin miioyyon miinasibotlorini dork etmokdir. Biz ondan ikinci 0 istifado cdondo iso bu anlama adlamr, yoni yaranmış rabito-**Э1** istifado ctmok anlamaq demokdir. Bu monada anlama kkurün noticosidir. Başqa sözlə, anlama oldo cdilmiş biliklor-ıstifadəetmə, hom do bilikloro yiyolonmo zamani tolob olunan foaliyyotin totbiqi prosesinin noticosidir. Tolim prosesindo şagirdlorin dors materialini пeco ladıqlarına diqqot yetirmok vacibdir. Anlama şagirdlərdə muxtolif morhələlərdən kcçir. Şagird mağa çahşdığı şeyi çox zaman «hiss edin>, lakin onun konkret aq nədən ibarot olduğunu holo deyə bilmir. Mosolon, o kəsik midanm həndəsi fıqur olduğunu bilir, amma onun oturacağı ilə sothinin hcsablanması prinsipini, bu barodəki mövcud teorcmi ret surotdo izah edo bilmir. Bozon do şagird oxuduğu materiah b dili ilo nağıl edo bilir, lakin onu öz sözlori ilo danışa bilmir. onun homin motni kifayot qodor anlamadığını gostorir. Buna do şagirdlərin

öyrendikləri materialm mozmununu öz sözləri muxtolif torzdo ifado ctmolorino nail olmaq aydin anlamaya "im cdir. Tolim prosesindo anlamanı sociyyolondiron cohot-on biri do materialm tam dork edilmosindon ibarotdir. Material rokkob olduqea, bunun ohomiyyoti daha da artir. Şagirdin tolim materialini anlamasının osash olmasina da ot yetirmok vacibdir. Miiollim nozoro almalıdır ki, ogor şagird

1 anlayibsa, onu siibut etmoyi vo əsaslandırmağı bacannalidir.

Təcrübə göstərir ki, bəzən şagird kcçilmiş matcrialı anlayır, l.ıkıı onun nə iiçün diizgiin olduğunu dcmokdo, onu osaslandırmaqd| aciz qalır. Yaxud, o, miiollimin anlama tələb cdən suallarına cavfl verir, ancaq bunun nə iiçün başqa ciir dcyil, mohz bclə oldugunj izah edo bilmir. Bu hala xüsusən yuxarı sinif şagirdlorinin hondoai teoremləri isbat etməsi zamani tez-tez rast golmok olur. Onlsj teoremi diizgiin deyir, onu isbat etməyə girişirlər, ayrı-ayrı hallafl izah edirlər, lakin «No üçün belədir?»- sualına cavab verməkJ çətinlik çəkirlər. Bu da yeni tcoremlo ayп-ayп hallar arasındalc münasibətləri tam aydınlığı ilə dork etmomokdon iroli golir. BeU mohdudluq yalnız şagirdlərin idrak tocrübosinin. bilik soviyyosini! məhdudluğu ilə deyil, həm do fikri mosoloni holl ctmok sahəsindi miioyyon bir səriştənin olmaması ilo, onun qayda vo iisullanni kifayot qodor yiyələnməməklo əlaqədardır. Burada qoribl dialcktik ziddiyyot nozoro **caф1г.** Bir torofdon, şagirdin təcrübee bilik səviyyəsi no qodor az olursa, mosololorin holli yolunu göfl mok o qodor çətinləşir. Digor torofdon. daha yeni. daha çotifl məsələlori holl etmok prosesindo zoruri tocriibo oldo edilir, insanir ağlı təkmilləşir.

Mosolo holli tofokkiiriin başlıca funksiyasıdır. Çünki insai daim miioyyon suala, mosoloyo rast golir. insanlarm ictimai tocriibosi, tolobati miioyyon fikri mosoloni iroli siiriir, onun hoi lid tolob edir. Homin sual vo mosolo birdon-biro holl cdilmir. Həııı ***Л*** adam tokco başqalarının verdiyi suallar iizorindo düşünmeyib, öz<| do bir sira suallar iroli siiriir. Homin suallar onu düşünməyə tohrik edir. Buna goro do idrak prosesindo osl mosolo suah görmək, onu dork etmok vo ona lazimi cavab tapmaqdir. Bu iso, öz növbəsindo, insanin nıüşahidocilik qabiliyyotindən, geniş biliyo, hoyat təcrürjaf sino vo marağa malik olmasindan asılıdır. Bir ibrotamiz misal xatırlayaq.

Moşhur fizik F. Jolli M. Planka tövsiyə cdir ki, nozori fizika ill moşğul olmasın, çünki orada hər şey holl edilib qurtarıb. homm sahənin heç bir perspcktivi yoxdur. M. Plank bu tövsiyəyo məhel qoymadı: nozori fizika sahosindo axtarışlannı davam ctdirdi, Kvanl nəzəriyyəsini yaratdı, homin nozoriyyo iso cnergctik proseslordu fasiləlilik anını müəyyonloşdirməyə imkan verdi, hem do ***a*** atomizm ideyasını təbiot elmlərinin biitiin saholorino

yaya bildı Burada başlıca mosolo suah, problemi göro bilmokdodir. 1 lo tofok« kür oməliyyatı da suah. mosoloni, problemi formulo etmokdən, na» lunıu başa düşməkdon başlanır. Demoli, ilk növbodə adam nəyi brdığını tam aydınlığı ilo dork etmolidir. Bu, qarşıya çıxan ümu-sualın konkretləşdirilməsi ilə olaqədardır. Mosolon, iş zamanı 'on elektrik motoru dayanır. Bu zaman qarşıya ovvol ümumi I çıxır: görəsən no oldu? Lakin belo iimumi sual mosolonin osl ebini aydınlaşdıra bilmir. Bunun iiciin sual konkrctləşdirilir: omi sındı, coroyanmi kosildi? Bu halda səbəbin tapılması nis-on asanlaşır.

Hor bir mosolonin holli üçün zoruri olan şortlordən biri do b l u m l a m ə c h u l a r a s ı n d a k ı o l a q o v o **11 11 1** l ğ l n d o r k e d i l m o s i d i r . Belo asılılıq sado leololordo bilavasito oks olunur vo tez nozoro **caф1г.** Miirokkob jsololordo iso onu dork etmok başqa şərtlərdən do asılı olur. Ona • bu morholodo bir sira fikri omoliyyat, ilk növbodo, tohlil vo kib iştirak edir.

Tolim prosesindo şagird ovvolco mosolonin konkret mozmunu-tohlil edir. Bundan sonra mosoloni bir пeco dofo oxuyur, veril-ş ədədlər arasındakı asılılığı aydınlaşdırmağa çalışır. Demoli, osolo ilo ilk tanışlıq morholosindo tohlil daha iistiin yer tutur. Şa-ril konkret vəziyyəti aydınlaşdırdıqdan sonra onu ümumiləş-rməyə, ona molum olan ümuminin osasinda indiki konkret hah lark etmoyo başlayır.

Holl edilocok mosolo iizorindo düşünərkən şagird üçün on in cohot verilmiş odədlərlə axtarılan ədod arasındakı olaqo vo ılılığı miioyyon etmokdir. Az tanış vo nisboton miirokkob olan jsololorin hollindo ciddi düşünmə tolob olunur. Bunun iiciin volco bir nccə hökm iroli sürülür. Hoг bir hökmdə vcrilmiş rdlərlə axtarılan ədədlər arasındakı asılılıq ifado olunur. Bunun yosində miirokkob mosolo bir пeco sado mosoloyo parçalanır. •ni ovvolco mosolonin ayn-ayn suallan müəyyənləşdirilir; 'nız belo bir omoliyyatdan sonra mosolonin holli nisboton jılaşır. Ancaq mosoloni holl ctmok iiciin onu konkret suallara çalamaq holo kifayot deyildir. Mosolonin holli qaydasını bilmok ımdır. Mosolon, hesabdan dörd əməliyyatın iştirak etdiyi bir isah əmollər sırasını bilmodon holl etmok olmaz. Buna goro do lanın keçmiş biliklori, onlan qarşıya çıxan konkret mosolonin illino totbiq etmoyi bacannası mühümdür. Hoг bir mosolonin hollindo miioyyon f o r z i y y o l o r i n o l i s ü r ü l m ə s i vo onlann y o x l a n ı l m a s ı mii-

hüm cəhətdir. Belə fərziyyolər ya əmoli surətdə, y a da likrai yoxlanıla bilor.

Deməli, fikri mosolonin həlli miirokkob prosesdir. Bu, qar>ıyf müəyyən problemin, sualın çıxmasından baslayır. Problem >«* insanin hər hansı ziddiyyətlə qarşılaşması şəraitindən asılıdır. üetl ziddiyyət adi ilə qeyri-adi, məlumla məchul, mövcııd olanla insane cəhd ctdiyi, bəlli olanla bilmək istədiyi arasinda olur. MosolonJ formulo edilməsi üçün problemli şəraitin ziddiyyotli ohпaмaa" görmək vacibdir. Bundan sonra noyin axtanlmasına aid qarsijaj doqiq sual qoyulmalidir, yoni a Man Ian nodir, noyo nail ohuafl lazimdir, noyo istinad etmok olar? Bu, daha cox mosolonin şortıtıfl dorindon tohlili vo anlaşılması ilo bağlıdır.

ikinci morholodo «Mosoloni hansi yol vo vasitələrin котом ilo holl etmok olar?» - sualina cavab axtanhr. Bunun üçün miixtollj chtimallar, forziyyolor iroli siiriiliir, yoxlaiulir, doqiqlosdiriha] bəzilərindon ol çəkilir, ycnilori iroli siiriiliir.

Üzərində dayanılan forziyyonin yenidon yoxlamlmasi mosee hollinin üçüncü mərhələsini toşkil cdir. Mosolonin holli iso, moluH oldugu iizro, bir ncço istiqamotdo - mövcud üsullardan pasMf surotdo istifadoetmo vo ya foal axtarış apanrıaq yolu ilo coroyan cdi bilor. Burada tofokkiir otalotini aradan qaldirmaq miihiim rol oyntri yir. Bu halda mosolonin holli iiciin tamamilo yeni, daha somortf yollar. iisullar tapila bilor. Bozon belo bir tapıntı qolloton baş verir.

Fikri mosolonin hollinin dördüncü morholosi holl in gedisinn yenidon yoxlanmasıdır. Bu, çox vacibdir. Çünki bu halda **insan** mosoloni vo ya problemi yenidon dork edir, monalandinr.

Tolim prosesindo şagirdlorin muxtolif fikri mosololori holl etmolori iiciin oyani vasitələrə, sxemlərə, şəkillərə vo s. istinad Limoləri do mühümdür.

Fikri mosololorin holli iiciin onlara miixtolif toroflo yanaşmağı, bir sira yollarla holl etməyin mümkünlüyünü nəzə qaçınnaq olmaz. Problemli tolim mctodlarmdan istifado şagirdl do foal axtarış qabiliyyotini inkişaf etdirir ki, bu da tofo əsasını təşkil edir.

§ 6. Təfəkkürün novlori

Psixologiya tofokkiirii miihiim idrak foaliyyoti ***M*** öyrənorkon muxtolif osaslara **goro** onu növlərə ayinr. Belo ki,

352 insan muxtolif ümumiləşdirmo soviyyosindo düşünə bilor, ud tofokkiir prosesindo qavrayışa, təsəvvürlərə, məfhumlara az ya cox dorocodo istinad edo bilor.

Tofokkiiriin foalhq dorocosi, gerçəkliyi adekvat surotdo oks rmo soviyyosi ayn-ayn adamlarda eyni olmur. Biitiin bu otloro goro tofokkiirii muxtolif növlərə ayırırlar. Onlarla ayn-lıqda tanış olaq.

Ə y a n i - o m ə l i   t o f o k k i i r on çox bilavasito tosir B cisim vo hadisolorin dork edilmosi ilo əlaqədardır, yoni yalar iizorindo praktik fəaliyyətlə bağlı tofokkiir növüdür. fokkürün bu növü 3 yaşına qodor uşaqlarda üstün mövqe tutur. ani-əməli tofokkiir daha cox horokotlorin köməyi ilo hoyata "irilir. Mosolon, kiçik uşaqdan: «Bu кофипи пeco qurmusan?» ə soruşduqda, «Bax, belə» deyə quraşdırdığı кофипи uçurub, nidən qurmağa başlayır. Bu zaman uşaq öz fıkrini hokəkətlərin məyi ilo ifado cdir. Yalniz ontogenetik inkişafda deyil, filogenezdo do ovvolco əşyavi tofokkiir olmuş, insan bilavasito ■şyalarla əməliyyat aparmışdır, fikri mosolo foaliyyot prosesinin 6zündə holl cdilmişdir. insanda tofokkiiriin inkişafı mohz bu Bbvdən başlamışdır. Onun ilk omok foaliyyoti prosesindo fıkri fcaliyyət əşyavi-praktik fəaliyyətdən ayrılmamışdı. Ontogenezdə de uşaq təfəkkürünün inkişafı bundan başlayır.

Ə y a n i - o b r a z l ı tofokkiir prosesindo fikri foaliyyot qavrayış vo tosovviir matcriallarına, başqa sözlə, obrazlı materiala istinad cdir. Yoni bu halda cisim vo hadisonin qavrayış vo tosovviir surotlori tohlil edilir, müqayisədən keçirilir vo s.

Moşhur İsvcçrə psixoloqu J. Piajenin 7 yaşlı uşaqlar iizorindo apardığı bir eksperiment bu cohotdon diqqoti colb edir. Uşaqların gözü qarşısında xəmirdən eyni böyüklükdə və çəkido iki gündə düzəldirlər. Uşaqlar baxır vo «onların eyni olduğunu» deyirlor. Bundan sonra kündənin birini yayıb kökə düzəldirlər. Uşaqlardan soruşurlar: - bunların - kündə və kökənin çəkisi eynidir, yoxsa biri o birisino nisboton ağırdır? Onlar görürlər ki, kökoni düzəldərkon kiindəyə heç пə əlavə edilmədi, sadoco olaraq onun formasi doyişdirildi. Lakin buna baxmayaraq uşaqlar belo hesab edir ki, kökə kündodən ağırdır. Bu iso tosadiifi deyildir. Uşaq tofokkiirii qavrayışa istinad edir. Kökə nisboton böyük sahə tutduğu iiciin uşaqların gözünə daha ağır görünür.

Ontogenetik inkişafda əyani-obrazlı tofokkiir daha çox məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünü göstərir; həm də, demək o ki, bu yaş mərhələsində həlo mofhumi və ya mücərrəd təfo kifayət qədər aydın nəzərə caфгrıır.

M i i c o r r o d   t ə f ə k k ü r zamanı fıkri foaliyyot əsas ümumi və mücəiTəd moftıumlara istinad edir. Doyər, odaləd xoşboxtlik, kəmiyyət, keyfiyyət və s. haqqinda fikirləşmol mücərrəd tofokkiiro misal ola bilər.

Məhz sözlii-məntiqi ve ya miicorrod təfəkkiir sayosindel təbiətin, comiyyotin, insanın özünün inkişafının ümumi qanunauyğunluqlarını miiəyyənləşdirmək mümkündür. Həmiffl tofokkiir sayəsində fıkri mosololorin ümumiloşdirilmiş şokildo həlli miimkiin olur.

Əməli mosololorin həlli ilə əlaqədar olan təfəkkür ə m ə 1 vo ya p r a k t i k   t ə f ə k k ü r adlamr. Onun köməyi ihı şagirdlər laboratoriyalarda, todris-təcrübo sahəsində, texniki dərnəklərdə vo s. miixtolif fonlordən öyrəndikləri nəzəri bilikləri təcrübəyə tətbiq edir, müxtəlif baeanq və

vordişlərə yiyələnirlər. Model, alot vo cihazlar düzəltmok, onlardan bacarıqla istifado etmok əmoli tofokkiiriin foaliyyoti ilo olaqədardır.

Əgor tofokkiir texniki mosololorin hollinə yönolir vo bu sahodo yiiksok göstoricilərə nail olmağa imkan yaradirsa, bu, t e x n i k i t o f o k k i i r adlamr.

Varlığı obrazh surotdo oks etdirmoklo olaqodar olan tofokkiiro b o d i i t o f o k k i i r deyilir.

Obyektiv gerçəkliyin qanunauyğun olaqolorinin diizgiin inikas etdirilmosi ilo olaqodar olan tofokkiiro m o n t i q i t o f o k - k ü r deyilir. Montiqi tofokkiir osason hökmlərin müoyyənliyi, ardıcıllığı, sübutluluğu, osashlıqı ilo olaqədardır. Bu keyfiyyotlor iso tofokkiiriin varlığı diizgiin oks ctdirmosi ilo şərtlənir.

Təbiət vo ictimai hoyat hadisələrini donmuş, dəyişmoz deyil, daim inkişaf edərək doyişmə prosesindo oks etdiron tofokkiir dialektik tofokkiir adlamr.

Bununla borabor, tofokkiiriin növlorindən biri do nozori tofok-kiirdiir vo adoton onu praktik tofokkiirdon forqlondirirlor. Nozori təfokkür hor şeydən ovvol cisimlorin, hadisolorin osas xiisusiyyotlorini, qanunauyğunlüqlarını aşkar etmoyo yönəlmiş olur. Elmdo fundamental problemlorin holli, iimumi qanunauyğunluqların miioyyon edilmosi nozori tofəkkürün foaliyyoti ilo bağlıdır.

İnsan tofokkiiriiniin on vacib növlərindon biri yaradıcı tofok-

dü. Yaradıcı tofokkiir sayosindo idrak foaliyyoti prosesindo sub-ktiv olaraq yeni mohsul, yeni cohotlor yaradihr. Homin yeni fikri - mohsul vo ya cohotlor motivasiya, monalan-fcrnia, yeni moqsodlor sahosindo özünü daha qabanq surotdo biru-verir. Yoni burada sadoco olaraq hazir bilik vo bacanqlann tot-I ilo kifayotlonilmir. Cisim vo hadisolordo yeni cohotlor aşkar ilir. Cismo, hadisoyo yeni baxış vo mənalandırma yaradıcı tofok-r **iiciin** daha xarakterikdir. insan tofokkiiriiniin qcyd edilon biitiin novlori bir-biri ilo six .»ido bağlıdır, onlar qarşılıqlı surotdo bir-birino kecir; bu, holl ilon fikri mosolonin məzmunundan asılıdır. Tofokkiiriin ayn-ayn ■jövlorının inkişafı tolim-torbiyə işinin somoroli toşkilindən do çox Hihdır. Problemli və inkişafetdirici təlim şagirdlordə tofokkiiriin foaliyyotinin somoroli təşkilinə ciddi tosir gostorir.

§ 7. Ağılın keyfiyyətləri

Tofokkiir biitiin adamlara moxsus miirokkob psixi prosesdir. Lakin onun mozmunu vo inkişaf dorocosi hamida eyni soviyyodo deyildir. Çünki hor bir fordin təfəkkürünə onun şəxsi hoyat yolu, ildığı tolim vo torbiyo, eloco do «təfəkkür orqanının yctkinliyi» **(K.** Marks) ciddi surotdo tosir edir. Homin amillorin tosirilo insanlarm təfəkküründo bir sira fordi xiisusiyyotlor meydana çıxır.

Ağılın keyfiyyotlori, hor şeydon ovvol, tofokkiiriin muxtolif növlərinin inkişaf soviyyəsi vo bir-birilə çulğaşmasının xiisusiyyotlori ilə bağlıdır. Bu vo ya digor növün üstünlüyü, miioyyon mozmuna malik mosololorin holl edilməsinə qabiliyyət və mcyllorin olmasi, görünür, insan ağlının iimumi kcyfiyyot xarakte-ristikasıdır. Burada miioyyon foaliyyot növü sahosindo lazimi toc-riiboyo malik olmaq da holledici rol oynayir. Bu cohotlor hor bir forddə özünoməxsus şəkildə çulğaşaraq tofokkiir sahosindo fordi ferqlori sortlondirir. Bu fordi xiisusiyyotlor ağhn keyfıyyətində daha qabanq tozahiir edir. Buraya, başlıca olaraq, aghn miistoqil-liyi, tənqidiliyi, çcvikliyi, genişliyi, dorinliyi, fikrin suroti daxildir.

A ğ l ı n m i i s t o q i l l i y i insanin öz bilik vo tocriibosino osason cisim vo hadisolorin miihiim olamot vo xiisusiyyotlorini, olaqo vo münasibətlərini, qanunauyğunluqlarını başa düşməsin-do, yeni mosələlər iroli sürüb onlan holl etməsindo vo biliklərini nisboton miirokkob problemlorin həllinə totbiqetmo bacarığında

''> r c

özünü göstərir. Bu keyfiyyət əsasən adamin: a) başqasının kömafl olmadan qarşıya yeni moqsod, sual, mosolo qoymasında; b) Бц məqsədo çatmaq, suala cavab vermok, mosolo vo ya problemi lutfl etmok üçün vasito, cavab, yol tapib, miioyyon noticoyo golme sindo; v) bu vo ya digor cisim vo hadisoni törədon səbəblər ***ham*** qında miioyyon mülahizələr yürütməsində ifado olunur.

Nozoro almaq lazimdir ki, ayn-ayn adamlann hoyat toere bəsinin zonginliyindon, ağlın yetkinliyindon, bilik soviyyosindOH yaş xiisusiyyotlorindon, foaliyyot növiindon asih olaraq. təfokkM run müstəqilliyində özünəməxsus cohotlor özünü gostorir.

Elmin, texnikamn, sosial hoyatin siirotlo ınkışali miiasir dövrdB yetişməkdə olan gone noslin tofokkiiriiniin foaliyyotino daha **ciddi** toloblor verir. Onlarda miistoqil miihakimo yiiriitmok qabiliyyee elmi mübahisə aparmaq bacarıqı inkişaf ctdirilmolidir. Hoqiqot **dari** elmi miibahisodon dogur. Elmi biliklor gorok gonclorin miistoqil, yaradacılıqla düşiinmok qabiliyyotini fomıalaşdırsın \o torbiye] etsin. Qarşıda belo bir ciddi vozifo durduqu drivrdo təlimde mexaniki ozborlomo, «oxu, danış», «oyroп, yadda saxla* yönümünün yaradılması çox ziyanhdir.

A ğ l ı n t o n q i d i l i y i onun miistoqilliyi ilo bağlı oluh, insanin: a) dork olunan fikirlori, faktlan, forziyyolori, eloco do of fikir vo rəylorini ölçüb-biçmosində; b) idrak obyektlorindoki sohv vo uyğıınsuzluqları axtanb tapmasmda; v) bunkum soboblorinl araşdınnasında ifado olunur. Tənqidi ağıla malik olan adam basqa şəxslorin tosiri altına diişmür, hor şeyi şoxsi düsüncəsiniM süzgəcindən keçirmoyə, onlann doğru olub-olmamasım yoxlamağa, mosolonin hollinin optimal variantmı tapmaga can atır Belo şəxslər öz fikirlorini də dönə-döno yoxlayır. onlara tonqıdl | surotdo yanaşırlar.

Tonqidi ağıl hadisoloro dialektikcəsino yanaşdıqda, yəni bu v*J ya başqa prcdmetin, yaxud hadisonin mahiyyotini ziddiyyotlor! I aşkar etmok vasitosilo açmaq metoduna yiyolondikdo öziinün daha yiiksok inkişaf mərhələsinə çatmış olur. insanda dialektik tofokkiir formalaşır.

Belo tofokkiir iso, K . Marksın yazdığı kimi, «heç bir şejfi qarşısında boyun oymir vo öz mahiyyoti ilo tonqidi vo inqilabidir* Buradan aydin olur ki, yeni tərzdo düşünmək. mövcud olanlan tonqid siizgocindon kcçirmək vacibdir. Yctismokdo olan gone ı nosildo mohz belo tofokkiir keyfıyyəti formalaşdırılmahdır.

356 \. Miistoqil vo tonqidi ağıla malik olan adam öz zehnini gcniş vo Igiin biliklorlo müvoffoqiyyətlə zonginləşdirə bilir. Çünki o, Iklori sadoco olaraq monimsomir, onlara tonqidi yanaşır. Buna f o d ə g e n i ş a ğ ı l a malik olan şəxslər miixtolif bilik saho-fado yaradıcı surotdo düşiinmoyo qadir olmuşlar. Nizaminin, Tusinin, M.F.Axundovun, Ü.Hacıbəyovun ağlının gcnişliyi, xtəlif sahələrdə yeniliklər yaratmaları hor kəsi heyran edir. Iın genişliyi ilo birlikdo, dərinliyi də çox mühümdur. A ğ ı l ı n d ə r i n l i y i mosololorin mahiyyotini diirüst dork okdə, hor bir hadisoni törədən sobəbləri müəyyənləşdinnokdə, blemi hərtərəfli anlamaqda, hadisolorin nəticəsini qabaqcadan 'gün müəyyonləşdirməkdə ifado olunur. Dorin ağıla malik olan m məsələləro muxtolif tərəflərdən yanaşır, ilk nozordo cox ө, adi, hamıya molum kimi görünən hadisədə ciddi problem rmoyi bacanr. Mosolon, turş şey yedikdo vo ya gördükdə adamin ~ından şirə ifraz olunur. Bu faktı hamı dəfəlorlə müşahidə etmiş, in onu adi, molum bir mosolo hesab etmişdir. İ. P. Pavlov iso min «adi» hadisoni öyrənmə osasinda ali sinir foaliyyotinin lunlarını koşf ctdi. Yaxud yuxarı atılan daşm, budaqdan qopan yvonin yero düşməsi kimi «adi» hadisolor iizorindo dorindon şünmək İ.Nyutonu cazibo qanununu kəşf etmoyo gotirdi. Bunlar homin alimin ağlının dorinliyini ifado cdir. Dorin ağıl homişə Itsimlorin vo hadisolorin mahiyyotino niifuz cdir.

A ğ l ı n ç e v i k l i y i do miihiim keyfiyyotlordondir. |nsan hoyat tocriibosi boyu muxtolif məsələlərlə, problemlərlə rastlaşır, onlan miioyyon iisullarla holl edir. Lakin həyatda baş Veron hadisolor, qarşıya çıxan məsələlor muxtolif vo rəngarəngdir. Şezən onlar zahiron bir-birino oxşasalar da, mahiyyot etibarilo Ibrqlonirlor. Ona göro do onlara eyni ölçü ilo yanaşmaq, molum qaydalan totbiq cdib, tapdanmış yolla getmok lazimi noticoni llermir. Bu halda insanlar muxtolif torzdo horokot edirlor. Bozilori molum müddəalardan bərk-bərk yapışır, iimumi qaydalardan konara çıxmır, ona goro do yeni mosoloni holl ctmokdo aciz qahrlar. Bu homin fordlorin tofokkiiriindo miihafizokarhq vo ttcreotiplərin güclülüyüyü ilo bağlıdır. Başqaları iso mosolonin holl edilmosi qaydasını doyişir, yeni yol vo vasitolor tapib hollino nail olurlar. Bu, ağlın çcvikliyi ilo olaqodardir.

F i k r i n s i i r o t i d o miihiim keyfıyyət olub, insanin holl etdiyi mosoloyo verdiyi son cavabın müddəti ilo toyin edilir. Əlbətto,

məsələnin sadə vo ya mürokkəb olmasi homin müddəto gostorir. Lakin miirokkob mosololori do tez holl edon, tez düşı şəxslər vardir.

Fi

krin sürətinə bir sira amillor tosir edir. Bu, lazim olad materialm möhkəm yadda saxlanılması vo tez yada salınmasınd.ıtJ adamin bilik soviyyosindon, hoyat tocriibəsiıιdon, tohsilindon, ***sum*** sisteminin xüsusiyyətindən və s. asılıdır. Burada holl edilocfl mosolonin miirokkobliyi do miihiim rol oynayir.

F i k r i n m o n t i q i l i y i insanin ardıeıl. osash vo dual gün düşünmosində ifado olunur. Montiqi tofokkiiro malik olan **SOJUJ** tez-tcz bir fıkirdən başqasına keçmir, miioyyon miiddəalartt hoqiqiliyino yoqinlik hasil etdikdon sonra onlardan zoruri notieolof çıxanr. O, öz mühakimolərinin düzgünliiyünii sübıιt etmok ücıin kifayot qodor tutarlı dolillor gotirir. onun hor bir sonraki likrl ovvolkilordon nəşət edir, onlan tamamlayir.

Ağlın göstorilən keyfiyyotlori bir-biri ilo six surotdo bagluhr vo onlann inkişaf etdirilmosi tolim-torbiyo işinin diizgiin qurtil-masından çox asıhdır.

§ 8. Insan tofokkiiriiniin inkişafında nitqin rolu

Miirokkob idrak foaliyyoti olan tofokkiiriin istor filogenezdo, istorso do ontogenezdə inkişafı çox miirokkob bir yol keçmişdil Belo ki, əyani-əməli təfəkxürdon sözlii-montiqi tofokkiiro kecul insanin idrak foaliyyətindo çox ciddi dönüş yaratmışdır. Oslindo burada hoqiqi monada bir sıçrayış nozoro çarpır. Tosadiifi deyildir ki, homin sıçrayış cansız alomdon canliya, yaxud bitkilor alomindon heyvanlar aləminə kccidlo miiqayiso edilir. Yoni burada insan idrakının inkişafında tamamilo yeni bir kcyfiyyot - hiafl idrakdan montiqi idrak mərholəsino keçid baş verir, nitq insanin idrak foaliyyotino qoşulur. Bununla da osas psixi proseslor arasinda nisbot tamamilo doyişilir. Ogor ovvollor intellektual foaliyyot bütövlüklə qavrayış çərçivəsindo coroyan cdir vo ya oyani qavras ı- materialma tabe olurdusa, indi qavrayışın özü insanlarm ictimai-tarixi tәcrübəsinin, ümumiloşmiş dil materiallannin monimsonil-mosi osasinda formalaşan miicorrod sxemlorm tosiri altinda dəyişilir. Yoni nitqli tofokkiir sayosindo insan xarici alomin bilavasito hissi qavrayış soviyyosindo oks etdirilmosindon xarice çıxır, miirokkob olaqo vo miinasibotlori oks etdirir, notico çıxarır.

358 ■fori mosolololori holl edir, onda anlayışlar təşəkkül edir. pfokkürün bu formasi insanlarm biliyi monimsomosinin, ondan ifado etmosinin osasinda durur vo insanin miirokkob idrak liyyoti üçün zəmin təşkil edir.

Dil materiallanndan istifado edon tofokkiir gerçokliyin on iluim olamotlorini ayird etmoyo imkan vcrir. Belo olduqda lavasitə qavrayış prosesindo muxtolif xassoloro malik cisimlor r iimumi qrupa aid edilir. Yaxud, zahiron oxşar hesab edilon ayn-Ti cisimlor muxtolif foaliyyot saholorino aid olunur. Nitqli fekkiir montiqi notico çıxannağa, iimumi vo miicorrod anlayışlar atmağa, gerçəkliyi daha dorindon oks etdirmoyo imkan verir. eticodo insan idraki miicorrod, nozori tofokkiir soviyyosino "Jcsolir.

Demoli, tofokkiiriin inkişafına nitq iinsiyyoti ciddi tosir "ztərir. Çünki tofokkiiriin başlıca xiisusiyyotlori - onun vasitoli ikas olmasi vo miicorrodliyi mohz dil materiallan sayosindo umkiin olur. Bu monada deyilir ki, normal adamin tofokkiirii tqlo iizvi surotdo əlaqədardır. Onlarda bu vo ya digor fikir dildon, itqdən xaricdo mövcud ola bilmoz, hom do yaranmaz. Çünki biz *zlorin köməyilo fıkirləşirik, bu halda tofokkiir nitq vasitosilo yata keeirilir. Mosolon, bir ncçə dil bilon adam indiki anda hansi ildo fıkirləşdiyini aydin surotdo dork edir. Nitq vasitosilo insanlar Itoinki öz fikirlorini bir-birino çatdırır, hom do onlann tofokkiirii nitqli iinsiyyot prosesindo təşokkül cdir, formalaşır.

§ 9. Nitq vo onun funksiyalari

Niqt iinsiyyoti miioyyon dilin qanunlarına uyğun olaraq hoyata keeirilir. Burada biz iki anlayışla rastlaşırıq: nitq vo dil. Nitq nodir?

N i t q - insanlarm dil vasitosilo hoyata keçirilən iinsiyyot pro-iesidir. Ünsiyyətin bu formasi tarixon omolo gəlmiş, təşəkkül ctmişdir.

D i l iso nitqdon forqli olaraq insanlar arasinda iinsiyyot vasito-sidu. Hor iki anlayışı muxtolif istiqamətlordə tutuşdunnaq olar. Mosoloyo komiyyot torofdon yanaşsaq dil hocm etibarilo nitqdon cox gcnişdir. Çünki dil iimumi xalqa moxsusdur, nitq iso aynca bir fordo aiddir. Dildə işlədilən sözlərin yalniz miioyyon qismi fordin nitq iinsiyyoti prosesindo istifado edilir. Dil iimumxalqa moxsus olduğu **iiciin** homin dilin ölməsi xalqin ölməsi demokdir. Xalqin

359 aradan çıxması ilə dil ölü dilə çevrilir. Odur ki, bu və ya digər tələf etmək üçün ilk növbədə onun dilini əlindən almağa çalışı R. Həmzətov dilin ülviliyini poctik dillə necə də aydın ifado mişdir:

Bu gün öz ölümüm girdi yuxuma: Gördüm ki, Dağıstan... yaşıl bir çomon... Üstümə od tökür günəşli səma, Sinomdo qurğuşun, can vcrirom men.

ölürəm, bir kəsə gərək dcyiləm, Ünvansız qəribəm, sahibsiz yetim. Bircə torpağımdır sonuncu həmdəm, Dcyirom, qoy ona qanşıb itim.

Bir imdad gozirəm axır sosimdo, Tənhalıq sinəmi
yandırıb-yaxır. Qartallar qıy vurur dağ zirvosində,
Ccyranlar mələşo-mələşo baxır.

Nə dost xəbər rutur, nə yoldaş görür, Ölürəm,
ömrümün bahar yaşında. Ne anam saç yolur, nə yad
hönkürür, Bilinmir hardadır qobir daşım da.

Ürokdə intizar ölürdüm bele, Birdən səs cşitdim, görən bu nədir; Avar ləfıcəsində yol gələ-golə Şirin söhbət cdir iki müsafir.

Votənim Dağıstan. Qızmar bir gündə, Dünyadan əl üzüb can verondo mən, Onlar danışırdı ana dilindo Kələkbaz Əlidən, Dəli Hosondən.

O soslo isindi soyuq bodonim, Dırçəlib bir daha inandım bu an. Hnkımlor yaramı sağaltmaz mənim, Oz ana dılımdir dordimə dərman.

Kiməsə şəfadır, kiməsə kömok Ozgə dil. Şirindir mono öz sözüm, Bilsəm. ana dilim sabah ölocək Bu gün ölməyə hazıram özüm.

360

Demoli, dil ümumxalqa məxsusdur, nitq isə ayrı-ayrı fərdlərə ir. Dil ünsiyyətin vasitəsidir, nitq ünsiyyətin prosesidir. Dil ünsiyyət vasitəsi olduğu üçün başqa bir elmin - dilçiliyin zusudur, nitq isə proses olduğu üçün psixologiya elminin iqat obyektidir. Lakin bunları bir-birindən ayırmaq olmaz, i onlar arasinda miirokkob dialektik vəhdət vardir, hor ikisi ai-tarixi mahiyyot daşıyır. Dilin osas funksiyalarına diqqət brtırdikdə bu cohot aydin olur.

Məlumdir ki, dil əsasən üç funksiyanı yerinə yetirir:

1) dil ictimai-tarixi tocriibonin mövcud olmasi, saxlanmasi vo krilmosi vasitəsidir.

2) dil kommunikasiya, eloco do insanin davranışını tənzim ■mok vasitosidir. Çünki hor bir kommunikasiya vo ya iinsiyyot, ■tr şcydon əvvəl, müsahibə tosir etmok vasitosidir. Bu tosir lllavasite və bilvasitə hoyata keçirilə bilor.

3) dil intellektual foaliyyotin silahıdır. Qavrayış, hafizo, pfokkiir, toxoyyiil kimi idrak proseslori insanda dil materiallan ilo

» edilon in formasi yalara istinad edir. Dilin bu funksiyalari nitqin foaliyyot istiqamotini toyin edir. Belo ki, nitq insanlar arasinda siyyoto xidmot edir, hom do o tofokkiiriin aloti vo ya vasitosidir.

Ontogenetik inkişafda insamn nitqə yiyolonmosi bir neco lorhələdən keçir. İlk növbədə uşaqlarda fonematik eşitmo İ|ibiliyyəti inkişaf edir, onlar ana dilindəki sosləri fərqləndirməyə, rtəffuz ctmoyə başlayırlar. İkinci morholodo uşaq söz ehtiyatını artırır, sintaksisin qaydalarını mənimsəyir. Üçüncü morholodo xüsusən məktəb yaşında) dilin semantikasına, sözlorin mənasma riyələnir.

Nitqin funksiyalari muxtolifdir. Onun birinci funksiyasi ■jeyaları, hərəkəti, voziyyoti vo s. adlandırmaqdır. Bu, nitqin k i q n i f i k a t i v v o y a s e m a n t i k (mona) f u n к s i *-f* a s l adlamr. Bu funksiya insan nitqini heyvanlann iinsiy-Jrotindon forqlondirir. Heyvamn çıxardığı sos cismi deyil, onun öz Veziyyotini bildirir. insanda iso miioyyon söz deyilorkon homin •özlə bağlı hor hansi cismin, hadisonin təsəvvürləri canlanır.

Nitqin ikinci funksiyasi ümumiləşdirmədir. Molumdur ki, hor oz ümumiloşdirir. Miioyyon cisimlor katcqoriyasina aid olamot \ o xassolori oks etdirir. Mosolon, ağac, meşə, tələbə, insan vo s.

Nitqin üçüncü funksiyasi kommunikativ funksiyadir. Bu, nitq davranışı kimi tozahiir edir. Homin funksiya da öz növbəsində: 1)

361 məlumat verrnək; 2) foaliyyoto, işə təhrik стык vozıfolorıJ ycrinə yetirir. Deməli, rıitqin köməyi ilo başqaları ilo ünsivtj saxlayınq, fıkir mübadiləsi edirik, ictimai təcrübəni mənimsoyfl zənginləşdirir, yeni nəslə veririk.

Nitq vasitosilə hisslərimizi, arzu vo istəklərimizi, bu və Jİ digər cismə, hadisəyə münasibətimizi bildiririk. Nohayot, nıkt vasitəsilə başqalanna təsir edirik, onun davram.ş vo rəftarındl müəyyən dəyişiklik yaradırıq, hər hansı bir işi ycrinə yetirmtlB təhrik edirik. Bu da təsadüfı deyildir, çünki hər bir söz müəyyjl cisim, hadisə vo ya hərəkətin siqnalıdır. Buna göro do bi/ hər hand bir sözü eşidəndə onu monasına göro başqa sözlordon fərqloM diririk. Bu iso cümlə və mətn daxilindo mümkündür.

Sözlərin mənasının anlaşılması iiçün ahəngin, nitqin toləfM xüsusiyyətlərinin do ohomiyyoti böyükdür. Ahong nitqdə ifadt edilon mozmuna insamn munasibotini - roğbot, nil'rot. qozəb vofjj hisslərini oks etdirir. Bundan başqa, ahong damşıga miixtolif monj vero bilir. Mosolon, «Uşaq tapıldı» cümləsi, ahongdən asih olaraq, bir halda itmiş uşağın, digor halda hor hansi bir usagın tapıldıgıni bildirir; başqa halda iso bu, ahongi doyismok yolu ilo sual ciimluaj ola bilor.

Beloliklo, deyo bilorik ki, nitqi qobul ctmok iiciin. bir torofdon, soslori tohlil-torkib etmok, onlan forqlondirmok lazimdir. Bu n i t q i n q a v r a n ı l m a s ı d ı ı . Digor torofdon iso sözlorl mona cohotdon tohlil vo torkib etmok zoruridir. Bu da n i t q i n a n l a ş ı l m a s ı d ı r .

Nitqin qavramlmasi vo anlaşılması qarşılıqlı olaqododir. Nitqli anlamaq üçün sözləri qavramaq lazimdir. Nitqin anlaşılması iso, Л növbosində, sözləri daha doqiq qavramağa imkan verir. Nitqin diizgiin qavramlmasi vo anlaşılması beyin qabığındakı nitq morkozlorinin normal foaliyyot göstərməsindən asılıdır.

Molumdur ki, sözlər varhğın ikinci siqnallarıdır, «siqnallaf| siqnalıdır». Onlar insana iic osas formada: g ö r ü l o n , e ş il d i l ə n , t o l o f f i i z e d i l o n formada tosir cdir. 1кц beyin qabığının miirokkob tohlil-torkib foaliyyoti sayosindi sözlərin tosirilo insan beynindo ikinci siqnal sistcmi soviyyəsind* miivoqqoti rabitolor sistcmi yaranir ki, bunun osasinda da

varhgin miihiim olaqo vo miinasibotlori oks ctdimlir. Noticodo sö/U varlığı ümumiləşmiş şəkildo oks etdirir.

Insana moxsus olan ikinci siqnal sistemi baş bev in qabığmın Im

362 kra sinir hüccyrələri qnıpunun əlaqələnmiş şəkildə foaliyyoti ilo bhdir. Biz bir-birimizlo danışarkən, bir torofdon, cşidilən (şifahi Б), görülon (yazılı nitq) nitq siqnallarını qobul edir, digor profdon iso ağız boşluğu aparatı vasitosilo sözləri toloffiiz edirik. Hu halda beyin qabığında (sol yanm kürodə) üç nitq morkozi: pitmo, görmə vo nitqin horokot morkozi foaliyyoto golir. Homin Corkozlordon biri - e ş i t m ə m o r k o z i (Vernike morkozi) pvramlan sözlərin anlaşılmasını tomin edir. Bu morkozin laliyyəti pozularsa, insan sözləri forqlondirmok, tanimaq jjabiliyyotini itiror, bunun sayosindo mənalı danışıq qabiliyyoti Bar. Çünki soslorin eşidilməsi onlarda hifz olunur. Niqtin i e r o k i m o r k o z i (Broka morkozi) sözlorin tələffiizünü *Щun* edir. Homin mərkəz zədələndikdə insan heç bir sözü ЬоАиг edo bilmir, amma sözlərin mənasını başa düşür, onda lllnız miioyyon çığırtılar qalır. Nitqin g ö r m ə m o r k o z i *mo* yazılı nitqin, oxunun anlaşılmasını tomin edir. Bu morkoz bzulduqda, insanda görmo qabiliyyoti saxlansa da, o, oxumaq bbiliyyotini itirir. Olbotto, bu morkozlor birgo foaliyyot gostorir, knlann bölgüsü osason şorti xarakter daşıyır. Çünki nitqin osasinda bas beyin qabığındakı n i t q m o r k o z l o r i n i n b i r g o l o r m a l f o a l i y y o t i durur.

§ 10. Nitqin növləri və xüsusiyyətləri

\ I Ünsiyyət şəraitindon asih olaraq nitqin iki növü ayird edilir. buraya xarici vo daxili nitq daxildir. Xarici nitq şifahi vo yazih, lifahi nitq iso öz növbəsində m o n o l o j i vo d i a l o j i famaqla iki yero bölünür.

X a r i c i n i t q başqaları ilo ünsiyyətə yönəlmiş olub, Lşidilən, görünən vo toloffiiz edilon nitqdir. Xarici nitqin miihiim kvii olan şifahi nitq toloffiiz edilon, eşidilərək qavramlan, başa diişiilən nitq növüdür. Bu nitq danışanlar arasinda bilavasito olaqo fctradir. Ş i f a h i n i t q zamani danışan adamlar bilavasito bir-birini görür, cşidirlər. Danışan adamin üz vo bədəninin ifadoli j horokətləri, sosinin ahongi nitqin mozmununun, buna boslodiyi monfi vo miisbot miinasibotlorin anlaşılmasına yardım gostorir. Wifahi nitqdo sosin ahongi vo ifadoli horokotlorin iştirakı sayosindo Ityni söz muxtolif monada ifado edilib, cürbəcür başa düşülə bilor. Mosolon, adicə «Yeпə goldi» sözləri tələffiizdən asih olaraq hom

363 sevinci, hөт nifroti, həm də biganoliyi bildirə bilor. **Buratfl** müsahibin mimikası, pantomimikası, vokal mimikası həllcdici ru|- oynayır.

Unsiyyət şəraitindən, onun məqsəd və məzmunundan лмй olaraq şifahi nitq ya dialoji, ya da monoloji formada coroyan ***m^Ш***bilor.

D i a l o j i n i t q nitq iinsiyyotinin on qodim növii olub iki vo ya bir пeco şəxsin bilavasito iinsiyyot prosesidir. Nitqin bu n< daha çox insanlarm birgo omok foaliyyoti ilo bağlıdır. Nitqin OH növünün bir neçə xiisusiyyoti ayird edilir. Əvvəla, dialoji o^H bilavasito reaksiya tolob cdir. Yoni müsahib deyilonlərə Л munasibotini bildirir: ya sual verir, ya tosdiq edir, ya inkar edir vS s. Bu cohot danışanın öz fıkrini ifado etmok istiqamotino toafl gostorir, onu miioyyon somtə yönəldir. Bundan əlavə, dial, danışan şəxslərin cmosional-eksprcssiv rabitəsi şəraıtində i vcrir, belo bir voziyyotdo onlar bir-birini bilavasito qavrayiJ emosional voziyyətlərini qiymətlondirirlor. Üçüncüsii, dialoji miioyyon şoraitlo vo ya obyektlo bağlı olur. Bu monada o situativ 1 səciyyə daşıyır, söhbət obyekti dəyişən kimi dialoqun istiqaməti v# I xarakteri dəyişilir. Sakit danışıqdan qızğın miibahisovo vo ***л,*** oksino, emosional həyəcana keçid buna misal ola bilor.

Dialoji nitqin köməkçi vasitolori do coxdur. Burada svisin ahongi, insanin üzünün vo bodoninin ifadoli horokotlori dialoqun J mozmun vo istiqamotino ciddi tosir cdir. Homin ifadoli horokotlof I danışanın nitqinin daha anlaşıqlı olmasını, onlann tosir gücünun I artinlmasini sortlondirir.

M o n o l o j i n i t q iso bir adamin öz fıkir vo miilahi*! zolorini miintozom vo ardicil surotdo şərh ctmosidir. Bu halda onun I nitqi hcç kos torofindon kəsilmir (miihazirəçinin, natiqin vo ***Щ*** nitqi). Monoloq fasilosiz, olaqoli, ardicil vo montiqi olur Bu nitqin I rəvan gctməsi üçiin danışan adamin verocoyi mozmunu aydin dork **I** etmosi, zəngin söz chtiyatina malik olmasi, nitqin cmosionalhq I xiisusiyyotlorino, dilin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyolonmoH osas şortdir. Yoni monoloji nitqii mozmunluluğu ilo ifadoliliyi iizvi **I** surotdo birləşməlidir. Əks toqdirdo, nitq monoton. cansıxıcı vol cazibosiz olar.

Miioyyon auditoriya qarşısmda monoloji nitqi kağızdan i oxumaq lazimi somoro vermir. Miioyyon fikir vo miilahizonin iroli J siiriilmosi vo şərhi dinləyicinin gözü qarşısında corovan etmolidir

364

mi.i goro do monoloji nitqin hami **iiciin** eyni dorocodo aydin və Vşıqlı olmasi üçün ona xiisusi olaraq hazırlaşmaq lazimdir.

Nitqin nisboton sonralar təşəkkül edon miihiim növü y a z ı 1 ı 1**1** q d i r. Bu, osason görmə qavrayışı üçün nozordo tutulan madir. Şifahi nitqdon forqli olaraq yazih nitqdo hor hansi lumat yazih motn kimi ifa edilir.

Şifahi nitqlo yazih nitqin bir sira iimumi vo xiisusi cohotlori . Funksiya etibarilo yazih nitq do şifahi nitqin yerino yetirdiyi :ifoloro xidmot edir. Lakin şifahi nitqin köməkçi vasitolori: In, bodonin ifadoli horokotlori, sosin ahongi vo s. çoxdur. Bu lotlor yazih nitqdo yalniz sözlərin, ifadələrin adekvat surotdo ilməsi, yerində işlədilməsi ilo ovoz oluna bilor. Bu, yazih nitqo ilən çox miihiim tolobdir. Bodii

motnlordo obrazh ifadolorin, i motnlordo iso elmi istilahlann yerindo vo doqiq surotdo ifado edilmosi miihiim ohomiyyoto malikdir.

Yazih nitqin bir mühiim cohoti nozoro alınmalıdır. Yazih qin omolo golmosi vo noticolorinin tosbit olunmasi mövcud -an vo mokan hüdudlarından çox-çox konara çıxır. Bu cohot zih nitqi qavrayan (oxuyan) şəxsə imkan verir ki, muxtolif vrayış strategiyasından istifado etsin, yoni oxunmuş mətno döno-nə nəzər salsın, onu otrafli dork etsin. Başqa sözlə, yazılı nitq ixoloji planda daha cox sərbəstlik dərəcəsinə malikdir: burada a) fık koddan; b) mozmunla yanaşı cmosional tonu çatdınnaq iiçiin sikanin, qrammatika vo durğu işarəlorinin köməyindən; v) bul edilmiş yazı fonnasindan istifado edilir. Mosolon, şəxsi oktubla rosmi moktub, yaxud omrlo miiraciot öz ifado torzlorino ro bir-birindon forqlonir. Yazih nitq daha geniş auditoriya üçün zordo tutulur. Hoт do onun köməyi ilo insanlar ümumdünya edəniyyətino qoşulurlar.

D a x i l i n i t q insanin öz-özünə fıkirləşməsi, özü ilo jnışması prosesidir. Başqa sözlə, daxili nitqdo tofokkiir coroyan dir, miioyyon moqsod, niyyot omolo golir, horokotlor lanlaşdırılu^ Əsas xiisusiyyoti odur ki, daxili nitq toloffiiz ilmoyon sossiz nitqdir. Hoт do bu, çox qisa, bozon do ayn-ayn olordon ibarot olur. Homin ifado fikrin nüvəsini təşkil edir. J)axili nitq xarici nitq osasinda omolo golir, xarici nitqin aıteriorizasiyası (daxilə köcürülməsi) ilo bağlıdır.^Lakin bclo bir Şevrilmə vo ya kcçid bozon miioyyon çətinliklərlə olaqodar olur. xili nitqdo bu vo ya digor fikir insanin özünə aydin olur, amma

onu başqalanna çatdıranda çotinlik yaranir. Demoli, holo nitqdo insanin özü üçiin aydin olan bu vo ya digor fikri xarici ni eyni aydinhqla ifado etmok hor zaman adama müyossər ol Çünki fikrin insanin özü üçün aydin olan ifadosi - daxili nitq onun başqası üçün aydin olan ifadosi - xarici nitq arasinda m" forq vardir.

Daxili nitqdon xarici nitqo kecmok n i t q m o d o n i y y ə t i tolob edir. Nitq modəniyyəti inkişaf etmomiş adami* özləri üçün aydin olan fikri başqalan üçün anlaşujlı torzdə ıl.uU ctməkdo, müvafıq sözlər tapmaqda çətinlik çəkirlor.

Bunun başqa səbəbi do ola bilor. Bozon fikir insanın özü **ut,un** lazimi qodor aydin olmur. Fikri özü üçün ətraflı ayduılaşdırmadat onu başqası üçün izah etmok istədikdə do adam montiqsiz, dol bir tərzdo danışır.

Nitqin passiv vo foal nitq olmaq iizro do iki növü forqlondirirlor.

P a s s i v n i t q dedikdo, başqasının nilqinl dinlomok vo ya yazdığını oxumaq prosesi nozordo tutulur. F o •] n i t q iso miioyyon bir fikri başqalanna yazih vo ya şifahi hal molum etmok prosesidir.

Insanin nitqindo onun şəxsiyyətinin istiqamoti aydin surotdi özünü biiruzo verir. Belo ki, nitqin məzmununa goro insanifl tələbatlarını, maraq vo meyllorini, inam vo oqidosini, xiisuson »!.• sorvot meylini toyin ctmok miimkiindiir. Yoni bu cohotlor onun nitqindo öz ifadosini tapir. Hor kəsə tocriibosindon vo musahn dolorindon molumdur ki, insan öz nitqindo onu maraqlandirat məsololorə dönə-dönə toxunur. Homin mosolo elo bil onun likir orbitini toşkil edir, iinsiyyot o otrafda coroyan edir. Bununla borabor, insanin nitqindo onun bir sira tofokkiir xiisusiyyotlori da aydin surotdo nozoro çarpır. Mosolon, obrazli tofokkiirii koskifl surotdo inkişaf etmiş şoxslərin istər yazılı, istorso do sifalıi mtqında obrazlı ifadolər, bənzətmələr, mctaforalar üstün olur. Miicorrod tofokkiirii üstünlük toşkil cdən şoxslərdə anlayışlar, mofhumlar, iimumiloşdirmələr çox olur.

Hor bir şəxsiyyətin nitq xiisusiyyotlori onun fikri fəaliyye prosesindo holl edocoyi mosololorin xarakterindon asılıdır. Nitq iislubu hom do insanin iimumi modoni inkişal soviyyosindon, əxlaqi-iradi keyfiyyotlorindon, temperament xiisusiyyotlorindon va s. asılıdır. Mosolon, xolcrikin nitqi ilo llcqmatikin vo yd melanxolikin nitqi ciddi surotdo forqlonir.

Şoxsiyyətin nitqinin aydin, anlaşıqlı, tosirli olmasi onun bir sira xiisusiyyotlorindon asılıdır. Mosolon, n i t q i n m ɵ z - I i n 1 u 1 u ğ u nitqdo ifado olunan fikir vo hisslorin hocmi, **Wkliyə** uyğun golmosi vo ohomiyyotliliyi ilo toyin olunur. in məzmunluluğu onun molumatvcrmo vozifosi ilo six surotdo odardir. Nitqdo cisim vo hadiso haqqinda verilon molumat **ajbrofli,** dolğun olduqda belo nitqo mozmunlu nitq deyilir. Bu, **Kdan,** bir torofdon, gcniş bilik, digor torofdon iso homin biliyi ►ust ifado etmok vo istilahlardan diizgiin istifado moharoti tolob ***Щ***

Ifado edilon fikirlorin dinloyicilor torofindon diizgiin Jfrranilmasi **iiciin** onun anlaşıqlı olmasi zoruridir. N i t q i n f l a ş ı q l ı l ı ğ ı muxtolif amillərlə şərtlənir. Nitqin anlaşıqlı l üçün danışan adam aydin vo montiqi danışmalı, **şərh** edilon oanı konkret niimunolor osasinda tohlil etmoli, dinloyicilorin lyyosini nozoro almah, yeri goldikdo, oyani vosaitdon istifado oli, sözləri bir monada işlətməli, eloco do qrammatik qaydalan **lomolidir.**

L.N.Tolstoy nitqin anlaşıqlı olmasindan danışarkən qeyd Mşdir ki, «anladığın bir şeyi başqalarının da sonin kimi anlamasi In, onu sözlərlo ifado ctmok on cotin bir işdir vo həmişə lazim ninmkiin olan ifadoyo holo nail olmadığını hiss edirson». Bu, ***Шк*** nitq modoniyyoti tolob edir.

Nitqin anlaşıqlı olmasi dinloyicilorin hazirhq soviyyosindon do lıdır. Dinləyicinin mövzuya aid lazimi biliyo malik olmasi da **Icibdir.** Mosolon, Fiizulinin bir şcrinə diqqot yetirok:

> Heyrət ey büt, surotin gördükdə lal eylər bəni, Surəti-halım görən, surət xəyal cylər bəni.

Belə parçaları aydin **dork** etmok, anlamaq üçün xüsusi tırhqla yanaşı, zəngin təxəyyülo, bodii tofokkiiro malik olmaq uridir. Nitqin anlaşıqlı olmasında danışıq

prosesindo montiqi gudan yerində istifado ctmok xiisusi rol oynayir. N i t q i n t o s i r l i l i y i onun foaliyyoto tohriketmo vozifosi bağlıdır. Bu zaman bir adamin başqasının fikir vo hisslorino, la **vo** etiqadına, davranış vo rəftarına sözlə tosir etmosi nozordo **lur.** Nitqin tosirliliyi muxtolif şokillərdə - inaııdırma, siibut, **qin,** məslohət, tapşırıq, tolimat, əmr, qadağan kimi tozahiir edir.

Məsələn, əmr formasında söz və ifadələr heç bir bəzək-d olmadan qisa, aydin, koskin intonasiya ilo deyilir. Qacar:

Atın yığın-yığın başı lcş üstə...

Tolob do onun kimi; sözlər intonasiya vo montiqi vurğı vasitosilo ifado edilir:

Danış, de, ham, Hə, göstər onu...
(Otello).

Gorok qan altinda qalsın bu dağlar ***(Qacar)***

Xahişdo iso tamamilo başqa ahəng, başqa mozmun nozof çarpır, burada miiraciot olunanın iradosino xitabon tikır çatdırılıı.

Qızım, ağnn alım, agır xostoyom, Bolko do bir uzaq sofər üstoyəm...
Dayanma. can bala, gol görüşok bir, Anan bilirəm ki, golmoyocokdir.

Hor bir tosir vasıtəsinin özünün psixoloji mozmunu var. *Оц* omol edilmoso, nitq istənilən tosiri bağışlaya bilmoz. Bu, tosad deyildir. Nitqin tosirliliyi, hor şcydən ovvol, onun ideya mozti nundan asılıdır. Bundan başqa, danışanın somimiliyi, nitqin ay vo inandırıcı olmasi onun təsirliliyini şərtləndiron amillordon Bu cohotdon nitqin ifadoliliyi do böyük ohomiyyoto malikdir.

Danışan vo ya yazan adam öz nitqindo şorh etdiyi mozmu munasibotini do oks etdirir. N i t q i n i f a d o l i l i y i < dikdo, mohz onun bu cohoti nozordo tutulur.

Yazih nitqdo adamin tosvir etdiyi cisim vo hadiso münasiboti işlətdiyi bodii ifadolordo, miiqayiso tərzində, sözl mocazi mənasında, ciimlələrin quruluşunda vo s. tozahiir edir. sanın öz hisslorini nitqindo biitiin incoliklorino qodor ifado e yiiksok nitq mədoniyyətinə yiyolonmodon miimkiin deyildir.

Şifahi nitqdo do hisslori ifado etmok üçün yuxan vasitolordon istifado olunur. Lakin buna baxmayaraq, şifahi ni hisslorin ifadosi yazih nitqo nisboton asandır. Çünki şifahi zamani insanin şərh etdiyi məzmuna miinasiboti onun iiziin"

Kloninin ifadoli hərəkotlərində, səsinin ahəngində, işlətdiyi ferğularda da aydin tozahiir cdir.

Nitqin göstərilən xiisusiyyotlori tolim-torbiyo prosesindo |5yiik ohomiyyoto malikdir. Miiollimin nitqinin mozmunlu, plasiqli, tosirli vo ifadoli olmasi şagirdlərin elmlori yiiksok pviyyədə, möhkəm mənimsomələrinə, onlann tolim-torbiyo Isıııin miivoffoqiyyotino miisbot tosir gostorir.

XII F Ə S İ L TƏXƏYYÜL VƏ

YARADICIIJQ

1. Təxoyyül haqqinda anlavis

Xalq yazıçısı S. Rəhimov «Saçlı» romanındakı Kosa surotinin y.uadilniasi haqqinda danışarkon qeyd edirdi ki, bir kosa konddo belo uşaqlıq yaşlanndan ona tanış idi, «...sonra bu kosanin birini do mon Laçında gördüm. Daha sonra bir kosaya da Noraşen rayonunun Qivraq kondindo rast goldim. Ancaq bu üç kosanin hcç biri holo do «Saçlı»dakı Kosa deyildir, iic kosa mono ancaq zahiri material vermişdir. Bos, «Saçlı»dakı Kosanin daxili alomi? Qulluq morozi, dolaşıq imza yaratmaq həvəsi haradan gəlmişdir? Demoliyom ki, bu bir lopabığ kişidən, bizim raykomda xidmot edon, bir çox, adamin başına ağıl qoymaq istəyən bir adamdan gəlmişdir. Yoni üç kosadan, bir lopabığdan «Saçlı»dakı Kosa düzəlmişdir...»

Golin, ovvolco, bir mosoloyo diqqot yetirək: yazıçı, bir torofdon, həyatda gördiiyü vo müşahidə etdiyi, uzun miiddot yadında saxladırı «üç kosa vo bir lopabığ» kişi haqqinda danışır. Biz onlan psixoloji tenninlə «qavrayış» vo «hafizo» surotlori kimi xarakterizo edo bilorik. Digor torofdon iso o, «iic kosa vo bir lopabığ» kişi suroti osasinda yaratdığı yeni surot - «Saçlı» roma-nının qohromanlanndan biri olan. Kosa suroti haqqinda danışır. Psixologiyada belo surot toxoyyiil suroti adlamr.

Qarşıya sual çıxır: biz no iiçün birincilori «üç kosa vo bir lopabığ» kişi surotini qavrayış vo hafızəyə, ikincini - «Saçlı» romanının qəhrəmanını iso təxəyyülə aid edirik? Mosolo undadir ki, «üç kosa vo lopabığ» kişini yazıçı həyatda görmüş və yadın saxlamışdır. Bu zaman biz ancaq qavrayış və ya hafızədən danı bilorik.

«Saçlı»dakı Kosanı isə özü yaratmışdır. Kosa yazıçının yaratdığı yeni surətdir, biz onu artıq qavrayış və ya hafızəyə aid edo bilmərik. Bu yeni surət başqa psixi prosesin toxoyyülim, mohsuludur.

Keçmiş qavrayış matcriallarının yenidon işlənməsi osasinda

yeni surətlərin yaradılmasından ibarot olan psixi prosesa t ə x o y y ü **1** deyilir. Təxəyyül surotlori necə formalaşır? İnsan onlan özündən yaradir, yoxsa həyatdan götürür?

Əlbəttə, toxəyyül do biitiin psixi hadisolor kimi xarici alə inikasıdır.

Bununla birlikdo, təxəyyülün özüno aid xiisusiyyotlori vardir. Qavrayış, hafizo kimi psixi proseslor cisim vo hadisələrdə gerce mövcud olan xiisusiyyot, miinasibot vo qanunauyğunluqlan oks etdirir. Toxoyyiil prosesindo iso insan xarici alomdo bilavasito olmayan yeni surotlor yaradir. Lakin insan toxoyyiil prosesindo no qodor yeni surotlor yaratsa da, heç bir şeyi özündən uydurmur, yeni surotin ayn-ayn olamot vo iinsiirlorini ancaq həyatdan götiirür. Hotta on fantastik surotlor belo insanlann adam, bahq, **sir** vo s. haqqındakı tosovviirlori osasinda formalaşmışdır.

Atalar deyirlor ki, aşıq gördüyünü çağırar. **CөШ** Mommodquluzado sənətkar üçün görüb-götürmoyin ohomiyyotini xiisusi qcyd edirdi. Onun fikrinco, sonotkar iiçün həmişə xammal lazimdir ki, onun yazıçıhq karxanası işləsin, bckar qalmasin.

Toxoyyiil surətlərinin keyfiyyəti, hor şeydon ovvol, bu «хаттahп» keyfiyyotindon - insanin tosovviir ehtiyatinin, bilik vo tocriibosinin zongin vo çoxcohətli olmasindan asılıdır: onlar no qodor ohatoli olsa, təxəyyüldə yeni surotlor yaratmaq **iiciin** zoruri material da çox olar.

Toxoyyiil tarixon omok fəaliyyətində təşokkül tapmışdır. İnsan tədricən əməyin nəticosini dork etməyə başlamış, omok prosesinin sonunda oldo cdilən nəticəni holo proses başlamazdan əvvol tosovviir etmoyi, fikron yeni surotlor yaratmağı öyrənmişdir.

Əmək bölgüsiinün omolo golmosi vo ictimai şüuriin miixtolif formalarının meydana çıxması ilo olaqodar olaraq şairin təxəyyiilü bəstəkarın təxoyyülündən, rossamın toxəyyülü konstruktorun təxəyyülündən, müəllimin təxəyyülii memarın təxəyyülündən vo

Won forqlənmişdir. Toxoyyiil bodii, texniki vo ya elmi foaliyyotin pas torkib hissələrindon birinə çevrilərək onun xüsusiyyətlorinə prğun surotdo inkişaf etmoyo başlamışdır.

Bizim hor birimiz yaşımızdan asılı olmayaraq özümüzün ■Qndəlik həyatımızda onlarla toxoyyiil surotlori yaradinq. Bozon byala dalıb gözümüzün qarşısmda qəlbimizi riqqətə gətiron xoş panzərolor canlandırırıq: ya tosovviir edirik ki, qızımız institutu ■urtarıb, moşhur alim olub, ya fikrimizə gətiririk ki, nəvəmizin İDyudur, ona xeyir-dua veririk. Bəzən bizdon incimiş dostumuzun bnliinü almaq, özümüzo bir növ haqq qazandırmaq üçün cürbəcür Iphvalatlar uydururuq. Evimizi bozoyondə do, uşaqlar üçün paltar ■kendo do, bodii əsər oxuyanda da rongarong toxoyyiil surotlori [yaradinq.

Toxoyyiil bodii osorin qavramlmasi, fikri mosolonin holl pdilmosi, foaliyyotin planlaşdınlması prosesindo bilavasito iştirak din vo onlann məhsuldarlığını şərtləndirən osas amillordon birino fcvrilir.

Toxoyyiil insanin hoyat fəaliyyətində böyük rol oynayir. **I** к Marks onu, «təbiətin böyiik neməti» adlandırmışdır. Toxoyyiil I buiun foaliyyot saholorindo miihiim ohomiyyoto malikdir. «Əbəs Brero güman edirlor ki, bu (fantaziya - ***Ə. B., Ə. Ə.)*** ancaq şairə ■lazimdir. Bu, axmaq xurafatdir. O, hotta, riyaziyyatda da lazimdir. ■Holla, diferensial vo inteqral hesablamaların kəşfi do fantaziyasiz pumkiin olmazdi. Fantaziya olduqea qiymotli bir keyfiyyotdir...»
■On ciddi bir elmdo do fan'taziyanin rolunu inkar etmok
■enasizdiD) (V.İ.Lenin).

§ 1. Təxəyyülün növhri

İnsan bir cox hallarda miixtolif toxoyyiil surotlori yaradir, lakin nnlan hoyata keçirmir vo yaxud elo şeylər fıkirləşir ki, onlan fceyata keçirmək oslindo miimkiin olmur. <. Belo toxoyyiilo ■ a s s i v t o x o y y i i l deyilir. Passiv toxoyyiil hom n i y *-я* o 1**1** i , hom do n i y y o t s i z xarakter daşıya bilor.

Niyyotli passiv toxoyyiilo misal olaraq xülyanı göstormək olar. ttCulya zamani insan osrarongiz surotlor yaradir, onlan gözünün jfjrsisinda canlandırıb xoşhallanır, sadoco olaraq bu prosesin •Vündən hozz ahr; lakin onlan hoyata keçirmir. Passiv toxoyyiil (lurotlori hor hansi bir təəssüratın, söz vo hissin tosiri ilo niyyotsiz

surətdə də əmələ gələ bilər. Əgər insanin həyat fəaliyyətin xülya surotlori üstünlük toşkil edirsə, bu, onun bir şəxsiyyət ki inkişafında ciddi nöqsanlar olduğunu göstərir.

Xülyanı x ө y a **1** 1 a eyniloşdirmək olmaz. Xəyal arzu cdilol gələcəyin surətlərini yaratmaqdan ibarot olan toxoyyiil prose insanin hoyatinda xoyal miihiim rol oynayir. Bu cohotdon gorkafl rus .publisisti D. İ. Pisaryevin V. İ. Lenin torofindon «No ctmoln osorindo yiiksok qiymətləndirilən aşağıdakı fikri çox ibrotai

«Ziddiyyot var, ziddiyyot var. Monim xoyahm hadisolorin gedişini ötüb keçə bilor, ya da o büsbütün konar yol tutara hadisolorin heç bir tobii gedişinin heç bir zaman golib ***Щ*** bilmoyocoyi somto gedo bilor. Birinci halda xoyal heç bir vermir; o, hotta zəhmotkeş adamin əzmini artırıb qiivvotlondiro bilor... Bu cür xoyallarda iş qüvvosini pozğunlaf diracaq vo ya sarsıdacaq heç bir şey yoxdur. Hotta tamamilt oksino. Əgər insan bu cür xoyal etmok qabiliyyotindon tam* mohrum olsaydi, ogor o, hərdənbir qabağa qaça bilməsəydi olinin altinda yeniCə omolo golməyə başlayan yaradılışm bütöv vı bitkin mənzərəsini öz xoyalına gətirə bilməsəydi, - o halda mC əsla təsəwürümə gətiro bilmərom ki, incosonot, elm və əmoll hoyat sahosindo insanı gcniş vo yorucu işloro baslayıb axıri çatdırmağa vadar edon no kimi bir təhrikedici sobəb ola bilərdi.J Əgər xoyal edən şəxs öz xəyalına ciddi inanırsa, hoyata diqqotli nozər yetirib öz müşahidolərini öz xəyali planlan ilə müqayisi edirsə və ümumiyyətlə öz xəyalını həyata keçirmok üzorindi vicdanla çalışırsa, onda xəyalla gerçəklik arasinda ziddiyyətin hoç bir zərəri olmur. Xoyal ilo hoyat arasinda bir təmas olduqda hor şcjfl
ycrində OİUD).

Həyatla bağlı olan, hadisolorin obyektiv gcdişini düzgün oki etdirərək, onu ötən xəyal həmişə insam foaliyyoto tohrik etmel cohotdon çox ohomiyyotlidir. Hadisolorin tobii gedişindən nəştl etməyən xoyal isə insanı süstləşdirən, həqiqəti tohrif edon, həyatla heç bir olaqosi olmayan xülyaya çevrilir. Buna görə do insanin ***Л*** xoyal surətlərinə tonqidi miinasibot bəsləyib, onlan idaro etmoJ zoruri dir.

A k t i v t o x o y y i i l muxtolif formalarda oziinii gostorir. B o r p a e d i c i v ə y a r a d ı c ı toxoyyiil onun osas novlori hesab olunur.

Obyektin tosvir, çertyoj, sxem, not, xorito vo s. osasinda jaradilan surotino bəфaedici toxoyyiil deyilir.

Borpaedici toxoyyiil surotlorini xarakterizo edorkon iki cohoti jusilo forqlondirmok lazimdir. Onlar ilk baxışda miioyyon tosvir em, xorito vo s.) osasinda yarandıqları üçün hafizo tosov-rlorini xatırladırlar, lakin mahiyyot etibarilo hafizo tosov-rlərindən forqlonirlor. Borpaedici toxoyyiil surotlori qavramlan virin soma sadoco olaraq yada sahnmasi deyildir. Borpaedici xoyyiil prosesindo insan qavradığı tosviri, mosolon, Colil [ommodquluzadonin «Рoct qumsu» hekayosindo tosvir olunan valatlan özünün hoyat tocriibosino vo biliyinə uyğun olaraq zlərinin qarşısında canlandırır.

Hekayodo yazıçı biitiin detalları təfərriiatı ilo tosvir etmir. osələn, «Poçt qutusu»nda Novruzəlinin köynoyinin пeco olmasi ıstərilmir. Biz onun surotini gözlərimizin qarşısmda canlan-krarkon bu cohoto diqqot yetiririk, onu ya yamaqh, ya cinq, ya da bno, nimdaş köynəkdə tosovviir edirik. Bu hekayonin noinki eyasim tohrif etmir, oksino, onu daha yaxşı başa düşməyə kömək г. Demoli, insan hor hansi bir tosviri gözləri qarşısında кor-rano, mexaniki şəkildo canlandırmır, ona yaradıcılıqla yanaşır, bsvir osasinda öz başa düşdüyü suroti yaradir. Buna görə do eyni fcir tosvir (mosolon, hekayo) osasinda ayn-ayn adamlarda bir-^irindən fərqlənon təxəyyül surotlori omolo golir.

Borpaedici toxoyyiil muxtolif foaliyyot saholorindo olduğu limi, tolim prosesindo do miihiim rol oynayir. Şagird dərsdə bilavasito qavramlmasi mümkün olmayan obyekt vo proscslori, Woco do kcçmiş hadisolori monimsoyorkon onlann surotini mohz borpaedici toxoyyiil sayosindo yaradir. Toxoyyiil biliklorin monimsonilmosindo miihiim rol oynamaqla borabor, hom do onlan 'inöhkom yadda saxlamağa yardım edir.

B o r p a e d i c i t o x o y y i i l surotlori diizgiin vo doqiq olduqda xüsusilo böyük idrak ohomiyyoti kosb edir. Onlann doqiqliyi, hor şeydən ovvol, şagirdin tosviri anlamaq soviyyo-ıındən, dolğun təsəvvürlərə malik olmasindan asılıdır.

Bəфaedici toxoyyiil surətlərinin yaradılması daxili prosesdir, ibaşqa adamlarla iinsiyyot zamani bu surotlor osason iştirak etmir. 8gər şagird, tutaq ki, «Poçt qutusu»nda tosvir olunmuş miioyyon bir ohvalati aydin tosəvvür edo bilmirso, bu miitalio prosesino bilavasito mane olmur vo o, motnin monasim «obrazh» olmasa da,

iimumi şəkildo başa düşə bilir. Bu baximdan bir çox şagirdlə dəqiq borpaedici toxoyyiil surotlori yaratmaq tolobati olmamasına təsadüfi bir hal kimi yanaşmaq olmaz. Boz şagirdlər, ümumiyyətlə, bədii əsər oxumağı sevmir vo ya ө охиуагкәп daha çox onun iimumi mozmununu vo dialoql nozordon kecirirlor. Miiollim bu cohoti nozoro almalı, şagirdl fəallaşdırmalı, onlan doqiq borpaedici toxoyyiil surotlori y mağa tohrik etmolidir.

Y a r a d ı c ı t o x o y y i i l foaliyyotin orijinal vo doy mohsullannda reallaşdırılan yeni surotlorin miistoqil yaradilmas nozordo tutur.

Boфaedici toxoyyiil surotlori miistoqil yaradılmır. Biz zaman suroti kiminsə yaratdığı tosvir, sxem, certyoj, xorito, not s. osasinda yaradinq. Yaradıcı toxoyyiil suroti iso müs" yaradilan surotdir. Misal göstərək: «Poçt qutusu» C.Morm quluzadonin yaradıcı toxoyyülünün mohsuludur. Bizim bu heka. osasinda yaratdığımız surotlor iso bəфaedici toxoyyiil sure olacaqdir.

Yaradıcı toxoyyiil, boфaedici toxoyyiildon forqli olaraq, in sal söziin osl mənasında yaradıcı şəxsiyyət kimi xarakterizo cdii Yaradıcı toxoyyiil surotlorindo insanin şəxsiyyəti, varlıj miinasiboti, hoyati dork vo izahetmə bacarığı, sənətkarlığı vo I biitiin aydınlığı ilo oks olunur. Yeni orijinal surotlorin yaradilmai prosesi, bəфaedici toxoyyiilo nisboton, miirokkob vi ziddiyyotlidir. Onlar gorgin yaradıcı omoyin mohsuludur. Bl baximdan uşaqların yaradıcı foaliyyoti diqqoti xiisusilo colb edit

Görkəmli şair, rəssam, aktyor vo ya alimlorin bir çoxunut yaradıcılıq tərcümeyi-halı mohz uşaqlıq illərindən başlayır. Ailod[1] do, moktobdo do uşaqlann yaradıcı foaliyyotino qayğı ilo yi naşmaq, ona diizgiin istiqamot vermok zoruridir.

§ 2. Təxəyyül surəthrinin yaradüması prosesi

Təxəyyül surotlori foaliyyotin muxtolif saholorindo xiisusi üsi vo tərzlərlo yaradılır. Bodii, elmi vo ya texniki foaliyyoti özünəməxsus vozifosi vo xüsusisiyyətlori oldığu üçün alimin yer toxoyyiil suroti yaratmaq üsulu, yazıçı vo ya rossamin, konstruku vo ya mcmann toxoyyiil torzindon forqlonir. Lakin bun

fcmayaraq, biitiin foaliyyot saholorindo toxoyyiil surotlori eyni bfuınauyğıınluq osasinda yaradihr.

Toxoyyiiliin foaliyyoti həmişə qavrayışın verdiyi molumatı ■ n i d ə n i ş **1** o m o k , d ə y i ş d i r m o k y o l u ilo ■ni surotlor yaratmaqdan ibarotdir. Burada iki proses - t o h l i l la t o r k i b ayird edilir. Toxoyyiil foaliyyotindo tohlil vo torkib nOseslorindon пeco istifado olunur? S. Rəhimovun yuxarıda tanış uğumuz fıkrində bu sualın aydin cavabi vardir. Yazıçının özünün qeyd etdiyi kimi, o, Kosanin zahiri alomini tyatda müşahidə etdiyi «üç kosadan», daxili alomini - «qulluq **Bprozini»** iso «lopabığ» kişidən götiirmüşdür. Bu proseso **Uxologiyada** t o h l i l deyilir. Sonra iso o, götürdiiyii «zahiri» «daxili» olamotlori yaradicihqla uzlaşdırmış, əlaqələndinniş, rloşdirmiş vo «Saçlı»dakı Kosa surotini yaratmışdır. Bu proseso mologiyada t o r k i b deyilir.

Beloliklo, aydin olur ki, tohlil vo torkib toxoyyiil surotlorinin aradilmasmin osas mexanizmini təşkil edir. Görkəmli yazıçıların, •samların, alimlorin, konstruktorların, mcmarların vo b. Iradıcılığında bu iimumi qanunauyğunluq öziinəməxsus şəkildo Bahiir edir.

Bəs, uşaqlar toxoyyiil surətlorini пeco yaradırlar? inunauyğunluq eynidir: yaşlılar da, uşaqlar da toxoyyiil surətlə-ni tohlil-torkib əmoliyyatlan vasitosilo yaradırlar. Şagirdlərdə bu pliyyatların inkişaf etdiıilmosinə xiisusi diqqət yctirilmolidir

2. Təxəyyül və yaradıcı foaliyyot.

Yaradıcılıq psixologiya elmini iki cohotdon xüsusilo ■araqlandırır. Bir torofdon, yeni surotlorin yaradılması prosessual lajakter daşıyır. Elo buna görə do toxoyyiiliin mahiyyotini başa ■Oşmok üçün onun bir proses kimi qanunauyğunluqlarını ■rdınlaşdırmaq lazimdir. Digor torofdon, toxoyyiil yaradıcılıq **Irosesindo** bir qabiliyyot kimi formalaşır, yoni şəxsiyyotin osas **fcrdi**-psixi xassolorindon biri kimi meydana çıxır. Hor bir toxoyyiil ■urotindo şoxsiyyətin motivlori, miinasibotlori, sorvot meyllori vo к özüniin aydin oksini tapir. Bu o demokdir ki, başqa psixi koscslor kimi toxoyyiiliin do mahiyyotini aydınlaşdırmaq üçiin onu bohz şəxsiyyət baxımından nozordon keçirmək lazimdir.

Psixologiyada yaradıcılığı bir proses kimi uzun miiddot очлма] iki yolla öyronmişlər. Birinci yol yazıçıların, rossamlarifl bostokarlann, alimlorin vo b. ayn-ayn osorlorin vo ya suroti.Mia yaradılmasına aid fikir vo mülahizələrinin öyronilrnəsindci ibarotdir. Onlann sonotkarhq mosololori, xüsusilo özlərinin .»>сц iizorindo işi, yaratdıqları surotlor vo s. haqquula moktublartj xatirolori vo ya moqalolorindo bu baximdan zongin materialld vardir. Bundan başqa, hor bir yazıçı, rossam. bostokar vo y a aktyug miioyyon bir osor vo ya surot iizorindo islorkon miixtoluj istiqamətlordo yaradıcılıq işi apanr (mosolon, yazıçı miioyyon bu cpizodu, hotta bozon bütövlükdə osori bir пeco variantda işloyır, rossam muxtolif eskiz vo etiidlor çəkir vo s). Bu materiallarii tohlili hor hansi bir surotin vo ya osorin yaradilmasi

prosesini aydınlaşdınnaq, yazıçı, rossam. bostokar vo aktyorun toxoyyülüıual xiisusiyyotlorini müoyyonləşdirmək baxımından maraqluhr. Yaradıcılıq proseslorinin öyronilməsinin ikinci \olu bundan ibarotdir.

Hor iki yol öz-özlüyündə miioyyon evristik ohomiyyelj malikdir. Lakin onlar yaradıcılıq prosesinin biitiin morhololorii eyni dorocodo aydınlaşdırmaq imkanı vermir. Bu da ondan ire golir ki, yazıçı (vo ya rossam) osor iizorindo işlorkon surotlordi birino xiisusi diqqot yctirdiyi halda, o birisino kifayot qod« ohomiyyot vermir. On başlıcası iso odur ki, yazıçı osorin birııı* variantinda tosvir olunmuş bu vo ya digor cpizodu yeni (ikinci v ya üçüncü) variantda no iiçün doyişdiyini, rossam hor hansi b etiidii no üçün çəkdiyini çox vaxt izah etmir. Buna goro do onlan psixoloji monasi oksor hallarda bizim iiciin aydin olmur. Honn surotlorin yaradilmasi prosesini psixoloji baximdan otrafli tol etmok iiciin faktik material çatışmır.

Toxoyyiil surotlori пeco yaradılır? Eksperimental psixol giyada bu miihiim suala çavab vermok iiciin muxtolif iisullard mosolon, «Yanmçıq heкayə», «Kəsmə» metodu vo s.-don istifa olunur.

Uşaqlara yarımçıq hekayo verilir vo onu tamamlamaq tokl olunur. Bundan sonra, bir torofdon, tamamlanmış hekayo psixol baximdan tohlil olunur, digor torofdon, yeni surotlorin yaradilm prosesini tohlil etmok iiçiin ohomiyyotli olan məsələlər (şagi hckayonin kompozisiyasim no iiciin belo qurub? O, hekayodo ha ideyam ifado etmok istoyib? Osas surotlori пeco yaradıb? İkin

376

kocoli surotlori пeco sociyyolondirib? vo s.) miisahibo yolu ilo dinlasdinlir.

«Kosmo» iisulu da maraqlıdır. Şagirdə rosm iiciin, tutaq ki, 10 oq verilir (vərəqlor nömrələnir). 1-ci voroqo qara kağız isdmhr. Şagirdə miioyyon mövzuda şəkil çəkmok toklif olunur. jokli əvvəldən axira kimi 1-ci voroqo çəkir. 3 dəqiqədən sonra pcrimentator 2-ci vərəqi götürür. Şagird şəkli 1-ci vərəqdə mokdo davam cdir. 3 doqiqo keçir... Ekspcrimentator indi do 3-'$, daha sonra 4-cii, 5-ci... axirda iso 10-cu vəroqi götüriir (1-ci ^qo qara kağız yapışdırıldığı üçün ayn-ayn epizodlar ardicil faq 2-ci, 3-cii, nohayot 10-cu voroqdo oks olunur.) Ogor biz JlO-cu voroqlori ardicil surotdo diizsok, miihiim bir suala -Şagird rosmdoki surotlori hansi ardıcıllıqla yaratmışdır?» -pahna cavab vero bilorik. Toxoyyiil surotlorinin yaradilmasi losesini tohlil ctmok iiciin, birinci növbədə, mohz bu suah jjrdınlaşdırmaq lazimdir. Ogor biz tokco şəklin özünü (1-ci voroqi) p/ordon kcçirsək, bu suala tam cavab vero bilmərik. Əvvəla, ona pro ki, şagird şəkildə mövzunu ardicil olaraq davam ctdinnir. Irvolco, tutaq ki, adamin başını çokir, sonra vərəqin ortasında ımi rosm cdir, sonra adamin bodonini çəkir... ikincisi, ovvollor >kdiyi bir detail bir qodordon sonra pozur, suroti başqa bir detalla iyyolondirir. «Kosmo» iisulu ilo oldo edilon materiallar bu solələri aydınlaşdırmaq imkanı verir.

Son zamanlar yaradıcılıq psixologiyasinda yeni bir istiqamot malaşmışdır: yaradıcılığın psixoloji mexanizmlorini aydınlaş-maq üçün yaradıcı tapşınqların holli gcdişini eksperimental otdo öyrənir vo onun noticolorini uşaqların davranışının inkişafı Hhosində aparılmış todqiqatlann noticolori ilo miiqayiso edirlor. Beloliklo, psixologiyada yaradıcılıq proscslori muxtolif qamətlərdə öyrənilir. Homin todqiqatlar toxoyyiiliin xiisusiy-lorini aydınlaşdırmaq iiçün xiisusi ohomiyyoto malik olan mii-n nəticələr çixarmaq imkanı verir. Onlardan bozilorini qcyd >k.

a) yaradıcılıq miirokkob prosesdir. Hor hansi bir surotin adilmasinda muxtolif psixi proseslor (qavrayış, hafizo, tofokkiir, bxoyyiil, nitq, hisslor vo s.) iştirak cdir. Lakin onlann icorisindo "xoyyiil xiisusi yer tutur. Toxoyyiil həmişə digor psixi proses-liyrlə qarşılıqlı əlaqədə foaliyyot göstərsə do, yeni surotlorin yaradilmasi bilavasito onun funksiyasina daxildir.

377

Xəyali situasiya - uşaq oyunlannın zəruri şərtidir. Toxə surotlori əslində uşağın oyun foaliyyotinin özünəməx proqramına çevrilir: uşaq özünü həkim və ya kosmonavta oxş~ balaca «aktyor» kimi rol ifadə edir, dünyaya öz rolu vasit baxır, insan münasibətlərini, sosial normalan, bütövlükdə ictimai təcrübəni mənimsəyir. Təxəyyülsüz uşaq oyunu yoxdur vafl ola da bilmoz. Oyunun mozmunu bilavasito uşaq təxoyyülüra^| inkişaf soviyyosindon asılıdır.

Məktəblinin tolim fəaliyyətində do toxoyyiiliin rolu boyiikd Şagirdin idrak foaliyyotinin inkişafı, xiisusilo tofokkiir vo hisslo qarşılıqlı olaqosi toxoyyiiliin inkişaf soviyyosindon asılıdır.

Şagirdlərdə toxoyyiiliin inkişafı vo torbiyosi baxımından fənnin öz imkanlan vardir. Miiollim riyaziyyat, fizika, kimy omok, odobiyyat, idman, musiqi, rosm vo s. fonlorin todrisl prosesindo bu cohoti nozoro almah, muxtolif yollarla şagirdloriT təxəyyiilünü aktivləşdirməli vo inkişaf etdinnəlidir.

Yaradıcı foaliyyot prosesindo toxoyyiil daha miihiim rol oynayir. Bodii yaradicihq sahosindo toxoyyiil surotlori öz oksini odobiyyat vo incosonot osorlorindo, elmi-texniki yaradıcılıqda iso muxtolif proqnozlarda, layiholordo, planlarda vo s.-do tapir. Buradan miihiim psixoloji-pedaqoji notico çıxır: şagirdlorin yaradıcı foaliyyotini somoroli toşkil ctmok, onlann toxoyyiiliiniin bilavasito yaradıcı foaliyyot prosesindo inkişafına xiisusi diqqot yetirmok lazimdir;

b) toxoyyiil foaliyyot prosesindo formalaşır. O öziiniin quruluşuna görə foaliyyotin struktur xiisusiyyotlorini oks etdirir. Bu o demokdir ki, foaliyyotin hor bir sahəsinin öz xiisusiyyotlori vardir. Ədəbi, musiqi vo tosviri foaliyyot saholorini miiqayiso etsok fikrimiz aydin olar. Onlann hor üçünü on iimumi şokildə bodii yaradicihq kimi sociyyolondiririk. Lakin homin foaliyyot saholo-rindon hor birinin özünəməxsus xiisusiyyotlori, ifado vasitolori vardir. Bundan

asih olaraq ədəbi foaliyyotdo toxoyyiil bir xiisusiy-yot, tosviri foaliyyotdo iso başqa xiisusiyyot kosb cdir. Bu ümıımı qanunauyğunluq osasinda yeno do miihiim psixoloji-pedaqoji notico çıxarmaq olar: şagirdlərdə təxəyyülü diizgiin inkişaf etdirmək üçün onlara miitloq miivafiq foaliyyot sahosi üçün zoniri olan bilik, bacarıq vo vordişlor aşılamaq lazimdir.

v) yaradicihq prosesindo insanda özünü aktuallaşdırma tolobati formalaşır. Görkəmli yazıçılar, rəssamlar, alimlər və b. bu cəhoto

378 mişə diqqət yetirmiş, oməksevərliyin yaradıcı foaliyyot esindo də böyük ohomiyyoto malik olduğunu xüsusilə qeyd uşlər.

Bu məsələlər indi də aktualdır. Əgər belədirso, onda yaradı-iq prosesini пeco stimullaşdırmaq olar? Elmi-texniki inqilab Haitində bu problem mühüm ohomiyyot kosb edir. Miiasir psixo-■giyada yaradicihq qabiliyyətlərinin diaqnostikasi vo yaradıcılığın Tnullaşdırılması metodlannın işlənilməsi mosələlərinə daha çox qot yetirilir. Bu, hor şeydən ovvol, onunla bağlıdır ki, müasir i-texniki problemlorin hollindo mohz fiziklər, riyaziyyatçılar, londislor, memarlar, hokimlor kollektivlorinin vo b. rolu daha artir. Onlann foaliyyotini somoroli təşkil etmok üçün adıcılığın stimullaşdırılması metodlarının işlonilmosi zoruri solo kimi meydana çıxır. 1957-ci ildo bu sahodo ilk addım atıldı - «Beyninin homlosi» li metod yaradıldı. «Beyin homlosi» obrazh ifado olsa da, letodun mahiyyotini doqiq ifado edir: 5-10 noforlik qrup fcvlərinin yaradıcı foallığını artirmaq moqsodilo hor hansi bir ■Knoloji, eloco do planlaşdırma vo proqnozlaşdırma tapşırığı iki orhələdə müzakiro olunur. B i r i n c i m o r h o l o d o hor s ağlına golon ideyanı istodiyi şokildo söyloyə bilor. Onlara hom ümkün qodor çox ideya iroli surmok, hom do öz əməkdaşlannın eyalannı tutmaq vo inkişaf ctdinnək məsləhət görülür. Metodun şlıca tələbi bclədir: irəli sürülon ideyalan, hər hansı şəkildə lursa-olsun, tənqid ctmok olmaz. İ k i n c i m o r h o l o d o üsusi ekspertlər qrupu irəli sürülmüş ideyalan yoxlayır və onlar-n on somoroli olanlan seçir. Ekspertlorə verilon əsas tələb ndan ibarotdir ki, пeco ifado olunmasmdan asih olmayaraq, •omoroli ideya miimkiin qodor doqiq miioyyon edilmoli vo düzgün qiymotlondirilmolidir.

50-ci illorin sonu - 60-ci illorin owollorindon etibaron «Beyin homlosi» metodu dünyanın muxtolif ölkolərində totbiq olunmağa başladı. Lakin tocriibo göstərdi ki, metod öz-özlüyündə maraqh olsa da, yaradicihq vozifolorinin holli iiciin kifayot qodor somoroli deyildir. Psixologiyada sonraki axtarışlar mohz bu istiqamoto yönəldilmiş, yaradıcılığı stimullaşdırmağın yeni metodlari işlənilmişdir. Hal-hazırda psixologiyada bu istiqamotdo maraqh axtanşlar apanlır;

q) biitiin psixi proseslor şəxsiyyət xarakteri daşıyır. Bu iimumi

379 **psixoloji qanunauyğunluq təxəyyiildə xüsusilə aydin nozoro çanjfl**

Çünki insanin öz şoxsiyyətini yaıatdığı surotlor vasitosilo i t adi etmosi iiciin on optimal şorait mohz yaradicihq prosesindo emafl **golir.** Bunun **ilk təzahürləri uşaqlann mocazlar sistemino (tə^ epitet, istiarə, kinayə, mübaliğə ve s.) yiyolonmosi** proses[2] **müşahidə olunur.**

İnsanın dünya vo **özü haqqinda təsowürlərində moca^B mühüm yer tutur.** Mocazda **bir hadiso** haqqinda aydin **tosevvB yaratmaq üçün** o, **başqa oxşar hadisəyə moxsus olamətUH səciyyələndirilir.** Bunun, **birinci növbədə, qnostik** əhomiyye **vardir.** Mocazlar **cisim** vo **hadisolor arasındakı oxşarlığın** dql **olunmasının** əsas **vasitələrindən biridir.** Bir **hadisonin başqa** oxşJ **hadisəyə mexsus əlamətlərlə səciyyələndirilməsı yeni** obpl **yaratmağın on sado r'ormasıdır.** Hansı **formada olursa-ol|^B texeyyül suretlərinin yaradılmasının kökləri mocazlar sistemindafl başlanır.**

Mənilik **şüurunun formalaşması prosesindo** insamn **noinn başqa adami,** hom **do özünü xarakterizo edorkon istifado etdid toşbeh,** epitet vo **s. bilavasitə** onun başqa **adamlara** da, özüne **Л munasibotini ifado** edir. Hörmət **etdiyimiz** adam bu vo ya digei **şəraitde qorxaqhq etse belo,** biz **heç** vaxt **onun haqqinda** danışanB **«tülkü** kimi **qorxaqdır» ifadosi işlətmirik.** Vo **yaxud oksino.** hönnefl **etmodiyimiz her hansi** bir adam **her hansi** bir **şəraitdə** cosarolle **heroket edonde do,** biz onu **«poleng** kimi **cesurdun> ifadesi Я xarakterize etmirik.** Bedii **odebiyyatda miisbot** vo məofl **qəhrəmanlan səciyyələndirərkon yazıçılar bu** cohoto homisd **xiisusi diqqet yetirirlor.**

Yeni **surotlerin yaradilmasi prosesindo monlik** şüurunun **funksiyalari coxcohetlidir.** Onlann **hamisi sexsiyyetin yaradicihq prosesindo** özünü **ifade etmosi, özünü aktuallaşdırması, öt yaradicihq mcyllorini hoyata keçirmək iiçiin ideal vo modelluritt seçilməsi ilo bağlıdır.** Bu **o demokdir ki, şəxsiyyot amılını nozori almadan toxoyyiil surotlorini psixoloji baximdan otrafli** tohlil **etmok olmaz.**

380

XII l FƏSİL İDRAK VƏ FƏALİYYƏTİN DAXILI TƏNZİMİ

1. idrak və motivləşmə

Psixi **proseslərinin şərhindən aydin oldu ki, idrak insan Ibaliyyotinin en mürəkkob növüdür.** O, **obyektiv varlığı oks etdirir** *m* **psixi inikasın tarixon inkişafının nəticəsidir.**

idrak psixi inikas prosesi olub ferdin ontogenetik inkişafında nriei **aləmi əks ctdirməsi sayəsindo tərcübə əldə ctməsini,** biUk **L/anmasını tomin edir.** Yeni **idrak ferdin gerçekliyə belod olma-**|niii. **otraf mühiti derk etməsinin əsas şərtidir.** Odur **ki, idrak tea** bir **ferdin dərkctmə fəaliyyətindən kənarda mövcud ola**

■vrıca t

Blmoz.

Molumdur **ki,** idrak, «təfəkkürün obyekte daim, sonsuz Kxınlaşmasıdır. Insamn fıkrində **təbiətin** i n i к a s ı n ı «öl-Bn», «abstrakt», h ə r ə k ə t s i z , ziddiyyətlərsiz **deyil,** hore-btın, ziddiyyotlorin **omole** gelmesi ve **hell** olunmasının **obodi** brosesi **kimi başa** düşmək lazımdın>. Həmin miirekkeb proses **Ksamn** idrak fəaliyyətinin miixtelif **seviyye vo** formalannda fcinəməxsus şəkilde tozahiir edir.

İstər varhqla bilavasito **olaqo** formasi olan hissi idrakda (duyğu la qavrayışlar səviyyəsində), istərsə de vasitoli inikasda (təfəkkür ■yiyyəsində) **ve** ya məntiqi idrakda **belo** bir dialcktik ziddiyyətin **Branması vo** onu aradan qaldırmağa cəhd göstərmək insana varlığı ***шһл*** dərindən dərk etməyə imkan verir. İdrakın insanlarda sosial braitlə şərtlənməsi, ictimai-tarixi təcrübəni mənimsəməyə və onu daha da zənginleşdirməyə yönəlmesi onun daha yüksək bviyyələrinin - emprik vo nəzeri idrakin meydana gəlməsini ■Mlləndirmişdir. Xüsusən do nezəri idrak insanin cisim ve bdisələrin mahiyyətinə niifuz etməsinə, onlann yalniz indiki bziyyetini deyil, **hom** də kcçmişini ve gelecok perspektivini **oks** letdirmoyo imkan vermişdir. Bununla **da** idrakin mokan ve zaman **Uududlan həddən** ziyadə genişlənmiş **olur.** Başqa **sözlə, idrak** bsana özünün mövcud olduğu **mokan vo** zamaninın **hiidudundan** knara çıxmağa imkan **verir. İki misala diqqot** yetirek.

Ne **iiciin** bizim qedim ocdadlanmiz gündəlik dolanışığı,

güzoranı ilə bağlı işlori qoyub göy cisimlori mexanikası moso ilo məşğul olmuşlar? Göy cisimlərinin horokot qanunl öyrənmək sayosindo miirokkob hesablamalar vasitosilo günoş ay təqvimini yarada bilmişlor? Yaxud miiasir insanları düşün> başqa bir sual: görəsən insan yalnız Yer kürəsindəmi yaşa yoxsa qalaktikanın başqa saholorindo do onu tapmaq mümkündürl - suah tokco sual soviyyosindo qalmir.

11 ill'IIII] ləş

v* 1

düron I

1974-cü ilin noyabr ayının 16-da Puerto - Riko adasmdfl Herkules ulduzlar sistemino doğru Aresibo radio teleskopu vasitosilo çox qiivvotli siqnal göndərilmişdi. Əgor homin siqnal orada tutulsa idi, onun cavabi 24 min işıq ilindon sonra yero golo bilordi. Homin əməliyyatda iştirak edon insanlarm, axı, heç biri bu cavabi goro bilmozdi. Bos, onlan, xalq ifadosi ilo deyilso, bohrosinl goro bilmoyocoklori foaliyyoto tohrik edon nodir?

İnsan idrakının muxtolif tozahiir formalan vo inkisaf soviyyolorindo (qeyri-ixtiyari vo ixtiyari formalarda olsa da) bir məqsədəyönəlişliklə yanaşı emosional bəzəyin vo ya tonun olmaej da diqqoti colb edir. Sanki insan emosiyalan biitiin idrak prose-sill rinin müşayiətçisi kimi çıxış edir, idraki istiqamotlondirir. Bolko ɗʝ bu genetik tocriibonin («faydalı-ziyanh», «tohlükoli-tohlükəsizNİ insan soviyyosindo iso «yaxşı-pis», «xoşagələn-xoşagəlməz», «gö-zəl-çirkin» vo s. kimi prinsiplər) osasinda varlığın oks etdirilmosi noticosi kimi möhkəmlənmişdir. Odur ki, idrak miirokkob psixi foaliyyot kimi öz torkibino noinki bir sira idrak proscslorini (duygu, qavrayış, hafizo, toxoyyiil vo tofokkiir), hom do emosional-iradl proseslori daxil edir. Onlann qarşılıqlı olaqosi zominində idrak motivlori formalaşır vo noticodo çoxcəhətli idrak foaliyyoti ba| verir.

Insamn idrak foaliyyoti ilo emosiyalan arasındakı miinasibol idrakla motivləşmə arasinda rabito yaratmaq cohotdon çox ohomiy* yotlidir. insanin idrak foaliyyoti emosional proseslərlə qarşılıqlı münasibətdə, dialektik vəhdətdə coroyan edir. Belo bir dialekol olaqo insan emosiyalannin idrakin tohrikedici amili kimi çıxıj etməsində özünü aydin surotdo buruzo verir. Molumdur ki, «insai emosiyasi olmadan heç vaxt insan torofindon həqiqətin axtarış miimkiin olmamış, miimkiin deyil vo miimkiin ola da bilmoa (V.İ.Lenin).

Bu cohoti aydin tosovviir etmok **iiciin** insanin zehni hisslorin (şübhə, təəccüb, inam, fohm vo s.) xatirlamaq yerino diişərdi •hz bu hisslor, ilk növbədə, insam «hoqiqot axtarmaga» tohrik Ir. Çünki tamamilo yeni vo ya tam gözlənilməz cisimlo Basarkon insanin kecirdiyi heyrot, toocciib hisslori ona homin lyekti otrafli dork etmoyo yönəldir.

Qarşıya sual çıxır: göroson hor hansi bir yeni cisim adamlann Biisinda eyni hisslori oyadirmi? Şübhosiz ki, yox. Cisim vo disolorin insana tosiri onun tolobat-motivasiya sahosi ilo nvasito bağlıdır. İnsan cisim vo hadisolori, ilk növbədə, öz abatlarının ödənilməsi baxımından seçib əks etdirir. Bu mərhələ mo yönəlmənin osasını təşkil edir. Yalniz bundan sonra onun übədarlığı, xoşagələn olmasi yeni tohrikedici sobob kimi tosir itonnəyə başlayır. Bu cohot birinci amildən törəyir vo todricon istoqillik kosb etmoyo başlayır. Lakin bünövrə ilo olaqo itib mir, yeni forma kosb edir. ikinci torofdon, insan idrakimn iliyyoti yalniz nisboton aşağı səviyyəli «emosional tonla» deyil, hiyyotco sosial sociyyə daşıyan ali hisslorlo do tonzim olunur, qamotlondirilir. Demoli, insanin emosiya vo hisslori onun idrak liyyotinin tohrikedici amili kimi çıxış edir. Bu morholodo idrak foaliyyoti yalniz öz quruluş vo ı/mununa goro deyil, hom do daxili motivlərinə goro miirokkob akter alır. ilk tohrikedici amil tolobatlar, onlann hissi vo ya ideal mada anlaşılmasıdır. Tolobati ödəyəcək obyektlorin ayird Imosi, onlann otrafli dork

olunmasi, onlara doğru can atmaq übatların törətdiyi fəallıqdır. Bu, motivloşmənin bünövrosini, Jıca zəminini təşkil edir. Bundan soma homin zəmində fayda-fcın xoşagələnlə, daha faydalının daha əlverişli ilo çulğalaşması •sesi baş verir. Bu soviyyodo obyektloro miinasibotin crensasiyasi vo ya fərqləndirilməsi baş verir. Yalniz maddi vo ya *t*\ tələbatın ödənilməsi deyil, hom do xoşa golon, cazibodar lotloro meylin giiclonmosi nozoro çarpır. Tolobatlar emosional a kosb etdikco, insam onlan ödəyə bilon obyektloro istiqamot-lirir, arayıb-axtarmağa tohrik edir. Bu soviyyodo insan idraki ilo isional proseslor çulğaşır, miirokkob idrak foaliyyotinin gedişi stiqamoti toyin olunur. Orqanizmlo mühit arasındakı miirokkob |ə vo miinasibotlori toyin vo tonzim edon idrak foaliyyotinin orqanizm iiciin bir zoruroto, ciddi tələbata çevrilir. Sensor achq vo ya zoruri molumatin ahnmamasi orqanizmdo ılıatlığın yaranmasina sobob olur. informasiya aclığının asını almaq üçün idrak obyektino tolobat, bu isə öz növbəsindo

idrak fəaliyyətinə tələbat doğurur. İdrak tolobatinin özii idnl fəaliyyəti üçün təhrikedici amile çevrilir. Bu halda insanda axtaj sönmoz həvəs yaranir. Bu, sadəcə həvəs səviyyəsindo qal maraq, meyl, arzu, istək formalannda təzahür edorək idrr istiqamotino, intensivliyino ciddi tosir gostorir.

Görkəmli sovet psixoloqu L. S. Vıqotski göstərirdi ki, fıkirl mərhələ deyil. Fikrin özü başqa fikirdən noşot ctmir; bizı şüurumuzun motivləşən sahələrilə olaqodardır. Homin saholər iı bizim maraqlarımızı, affckt və emosiyalarımızı ohato cdır. Fikr arxasında affektiv və iradi tohrikiər, meyllər (cohdlor) du Ancaq bu təhrikləri psixoloji baximda tohlil ctdikdən sonra ! «по üçün fikirloşir?» sualına cavab vcrmok olar.

İdrak insan şəxsiyyətinin biitiin cohotlorinə niifuz cdir. Bu ondan iroli golir ki, idrak, hər şcydən əvvəl, fəaliyyotdir. xarici informasiyalar sadoco olaraq oks ctdirilmir. İdrak p proses deyil, sosial cohotdon şortlənon vo şəxsi sociyyə daşı foal prosesdir. Demoli, idrak noinki öz torkibino muxtolif sovi inikas proscslorini, hom do şəxsiyyotin biitiin tolobatlar motivasiya sistcmini do daxil edir.

Bir halda ki, idrak foaliyyotdir, hor bir foaliyyoto xas olan sira cohotlor ona da aiddir. Buraya foaliyyotin motivi, moq tonzimedilmo xiisusiyyotlori, foaliyyotin icra edilmosinin yol vasitolori vo s. daxildir.

Əlbətto, ilk növbədə idrakla motivasiya arasındakı qarşılı münasibətə diqqot yetirmok zoruridir. İrolidə motivin psixol mahiyyoti otrafli şərh edilmişdir. Burada yalniz bir mosole toxunulacaqdir. Onu bir misalla izah edok.

Tələbə çox böyük ciddi-cəhdlə lazimi odobiyyat ax miioyyon fonno aid proqram materialini xiisusi soylo oxu öyrənməyə can atir. Bu halda onun idrak foaliyyoti hom miio " obyekto - ixtisas fənninə yönəlmiş olur, hom do burada xiis foalliq, ilk növbodə, idrak foallığı nozoro **caф1г.** Lakin mosolonin holo zahiri tərəfini görürük. Qarşıya sual çıxır: gar bu toloboni belo bir foalhga tohrik edon sobob nədir? **Ə"** mosolonin komiyyot tərəfinə toxunaq. Görəsən sobob birdir, y çoxdur? ikincisi, homin sobob keçicidir, yoxsa davamh təsadüfidir, yoxsa zoruridir?

Bu suallara cavab axtarmaq, hor şeydən ovvol, insanin i foaliyyotinin motivləşməsi ilo əlaqədardır. Burada toloboni '

384 pothgina tohrik edon səbəblor çox ola bilor (toqaiid almaq, əlaçı ■haq, öz üstünlüyünü siibut etmok, fonni sevmok, miiollimo ■rmot, valideynlor qarşısında vo ya ictimai borcunu yerino letirmok vo s.). Tohrikedici, fəallıq doğuran amillor hom do Lwmiiddotli vo keçici ola bilor. Bu hallarda idrak foaliyyotinin ■Dxtolif səviyyolordo motivləşmosi nozordo tutulur.

M o t i v **1** o ş m o dedikdo orqanizmi fəallaşdıran vo homin bnlhgi istiqamotlondiron tohriklor nozordo tutulur. Bu mozmun итак foaliyyoti ilo olaqodar olaraq da saxlamr. Yoni insam foal ■гак foaliyyotino yönəldən, istiqamotlondiron amillor onun llrükının motivini toşkil edir. Motivloşmo anlayışı gcniş monada ■ixologiya elminin biitiin saholorindo istifado olunur, hom do Jhotiv rolunda tolobatlar vo maraqlar, hovos vo emosiyalar, yönəliş »ü idcallar çıxış edo bilor. Motivləşmo dedikdo insanin idrak Biliyyotini horokoto gotiron vo istiqamotlondiron amillor başa İDşülür. Burada «maddiləşon», əşyavi mozmun kosb edon blobatlarla yanaşı ictimai hoyatin mohsulu olan motivlor do ■milium rol oynayir. Bu monada insanin idrak foaliyyotinin motiv-Bimosi sosial səciyyə daşıyır.

Motivin hom filogenezdo, hom do ontogenezdə təşəkkülüno ■qqot yetirilso, aydin olur ki, onun ilkin formasi real əşyalardır. pomin əşyalar insanin on sado maddi təlobatını ödəməyə xidmot Ifılır. Sonradan ideal əşyalar, cisimlor motiv ola bilir. Bu morholodo lomin cisimlor vo ya oşyalar ya tohrikedici tosovviirlor, yaxud fttnrlu moqsod formasında (motivlər-məqsədlər) çıxış edir.

Motivloşmə dedikdo insan foaliyyotini vo ya davranışını hoyat ■homiyyətli şoraito, cisimloro istiqamotlondiron, tohrik edon ■iixoloji törəmə vo proseslorin mocmusu nozordo tutulur. Bclo bir lönoliş vo istiqamotlonmo sayosindo insanda homin cisim vo lidisoloro ehtiraslı, seçici miinasibot yaranir, psixi inikas daha poqsodəyönəlmiş olur, yoni insanin idrak foaliyyoti daha foal olur. buna göro do

insanin noinki idrak foaliyyotini, hom do davranışını tisa düşmək, izah ctmok üçün motivləşmə açar rolunu oynayir.

Molumdur ki, hor bir canh orqanizm otrafdaki cisimloro, pdisələrə seçici miinasibot bosloyir. Yoni bir halda miioyyon ■limlor qrupundan bir qismi seçilib aynhr, digor qismindon imtina edilir. Bu seçilib aynlan cismo, hadisoyo miinasibot başqa olur. bclo ki, homin zoruri cisimlor, hadisolor otrafda yoxdursa, ona llhtivac, tolobat yaranir, bunun sayosindo onlar axtanhr, oldo edilir və tapılır. Belo bir axtarış aktı lazımi cısmi tapmaymcaya qodafj davam edəcəkdir. Dcməli, cismə olan tolobat orqanizmin ax istiqamotini vo bununla bərabər, fəallığını tomin edəcəkdir. **z** obyekt oldo edilirso, subyektin foaliyyoti bitmiş hesab olunur Orqanizmin miioyyon obyekto belo foal miinasiboti vo ya yönolifl bir halda anadangolmo, irsi (instinktlor), digor halda iso hoyalda qazanılan davranış formalan (vərdişlər) ilo şortlono, toyin cdila bilor. Davranışın, mühitlə əlaqənin, fəallığın bosit formalan daha çox heyvanlar alominə xasdır. İnsanın fəallığı bir cox hallarda indiki anda, bozon, hotta iimumon mövcud olmayan obyektin -moqsədin az-çox uzun miiddot axtanlmasına yönəlir. insamn idrak foaliyyoti, xiisuson toxoyyiilii ona imkan verir ki. otrafda olmayan cismin ideal surotini yaratsin vo ondan öz foaliyyotinin tohrikedici sobobi kimi istifado etsin. Bu zaman ideal amil idrakin. eloco da əşyavi foaliyyotin motivinə cevrilir, yoni, insamn psixi vo fiziki fəalhğı ideal amillə motivləşir.

Ümumiyyotlo, motivləşmə dedikdo, insam bu \o ya digor horokot vo roftan yerino yetirməyə yönəldən, istiqamotlondiron, onu fəallaşdıran təhriklori başa düşürük. Motivlosmo orqanizm! foallaşdıran vo homin fəallığı istiqamotlondiron tohriklordir.

Motivləşdirici amillor öz tozahiir xiisusiyyotlori vo vo/i-fələrinə göro üç qrupa bölünür:

a) «orqanizm no iiciin foal voziyyoto golir?» sualtm tohlil edorkon homin fəallığın monboyi kimi tolobatlar vo instinktlor nozordon keeirilir;

b) ogor orqanizmin foalhgimn noyo yönoldiyi, noyin xatirir başqasını deyil, mohz miioyyon bir davranış vo foaliyyot aktuu scçməklə bağlı olmasi tohlil olunursa, onda, hor şeydən ovvol, motiv davranışı istiqamotlondiron sobob kimi araşdırılır;

v) davranışın dinamikasının пeco vo hansi torzdo tenziaj cdilməsilo bağlı mosolo holl cdilorkon hisslorin, emosiyalarm, subyektiv yaşamaların (arzu, istok, cohd vo s.), yönolişin insan davranışında tozahürü araşdınlır.

İnsanın idrak foaliyyoti do bu iic qrup amillərlo motivləşir. Hot bir tohrikedici qrup vo ya amilin idrak foaliyyotino tosiri özüno« moxsus cohotloro malikdir. Belo ki, idrak foaliyyotinin motivlofj məsi çox miirokkob proses olub bir-birino zidd ohm tohriklori tohlil vo torkib etmoyi, müqayisələndirməyi, seçmoyi, nohayot, qorar qobul etmoyi zoruri edir. Bu proses psixoloji cohotdon bir do onunla

386

>kkəbləşir ki, heç do real motivlorin hamisi subyekt torofindon |ni dorocodo aydin dork cdilmir, yoni miioyyon işi, əməliyyatı 'irlayıb hoyata kecirorkon onun biitiin tohrikedici soboblorinin ısı eyni soviyyodo aydin dork cdilmir, bozon onlar miioyyon iş pra edildikdon sonra özünü aydin surotdo biiruzo verir.

Demoli, istor insanin idrak, istorso **do** icra foaliyyotino **Dtivləşmə** muxtolif şokildə tosir gostorir. Bu ondan iroli golir ki, \ **lor (oz** aralarmda) muxtolif miinasibot **vo** ya nisbotdo olur. paκ vo **ya** icra foaliyyotinin motivi ilo xarici şərait arasinda belo pilar **da** ola bilor. Homin amillərdən asih olaraq motivlosmo bir Ida foaliyyoti gücləndirə, daha mohsuldar edo bilor, digor halda onun normal gedişinə monfi tosir göstərər, istor icra, istorso **do** paκ foaliyyotinin mohsuldarhgimn aşağı düşməsinə sobob ola lor. Motivlosmo foaliyyoto o zaman monfi tosir gostorir ki, eyni Mtliyyotin bir-birino zidd golon bir пeco motivi olsun. Yaxud uoyyən işin, hərəkətin yerino yetirilmosi iiciin lazim olan jajbyektiv imkanlarla ziddiyyət toşkil etsin. Orta məktəbi qurtarmış agırdin golocok foaliyyot növünü, ali moktobi, ixtisas sahosini **içməsi** ilo olaqodar onun foaliyyotinin motivləşməsində nozoro ■pan ziddiyyotlor buna misal ola bilor. Qabiliyyot **vo** bacanğına, hazırlıq soviyyosinə görəmi, yoxsa ||vos, arzu **vo** istoyinə göro, yaxud, başqalarının təhrikilə hor ansı ali moktobi, ixtisası seçmək son noticodo foaliyyoto ciddi aeir gostorir. Bozon arzu, istok, hovoslo qabiliyyot **vo** bacanq, fadi soy arasinda dorin ziddiyyot omolo golir. Homin ziddiyyotin inliqla holl ediləcəyini gözlomək çətindir. Çünki yalniz İddiyyətin dorinliyi mosoloni holl etmir, hom do bu, subyektin onu pwliyyoto tohrik edon motivlor mübarizəsino münasibətindən, li səyindən, əsaslı, düşünülmüş qorar qobul etməkdən, qərarın rasında əzmkarlığından, кənar təsirlərə qarşı durmaq dəyanə-idon **və** s. asılıdır.

Bozon ali moktobi III—IV kurslardan qoyub gctmək, yaxud, Bəyyoп foaliyyot sahəsindon üz döndərmək **vo** s. kimi hallar tivləşmonin insamn idrak **vo** ya icra foaliyyotino пeco tosir mosindən asılıdır.

Nozordon qaçırmaq olmaz ki, motivlosmo qiitblii sociyyo isıyır. İstər idrak, istorso **do** icra foaliyyoti hom miisbot, hom **do** onfi motivlorlo olaqodar ola bilor. Lakin bu qütblüyün özü mmetrik sociyyo daşımır. Yoni foaliyyoto tosiri co' -ndon miisbot

387

25*

və ya mənfı motivləşmə eyni dərəcədə təzahür ein Motivloşmodəki belə bir qütblük yalnız fəaliyyətin xarakter görə deyil, hom do insanin yaş xiisusiyyətlərinə görə nozəro car]

Ycniyetmənin öz «qəhromanlığını», «cəsarətini» sübut etri üçiin kimi isə vurması, dersi qəsdən pozması, kiminsə mas qaçırması, ictimai qadağana məhəl qoymaması və s. buna misal bilor. Demoli, motivloşmonin insanin istor idrak, istorso do foaliyyotino tosiri muxtolif sociyyoli olur. Bu, bir toroh" foaliyyoto miisbot vo ya adekvat, digor torofdon. pozucu, longidioj bir sözlə, monfi tosir gostorir.

Motivləşmənin foaliyyotin noticosino tosiri daha çox moqsootl seçilməsindən asılıdır. Bozon insan iiçün motivləşmonin obyekti ***4*** moqsodi real mövcud olan cisim, hadiso deyil. icranın müoyy^ soviyyosi, yaxud insanin nail olmağa can atdığı miioyyon bir noiiol olur. Adoton insan foaliyyotinin motivloşmosinin obyekt I məqsədini özii seçir. Motivləşmodəki forq fəaliyyofJ səmərəliliyino qabiliyyotlor sahəsindoki fərqdon daha cox ***X&M*** edir. İcra foaliyyotinin diizgiin motivloşmosi insanin biitilfl potensial qiivvolorini soforbor etmoyo imkan vcrir vo davamh irad cəhd göstonnok sayosindo foaliyyoti daha miivoffoqiyyotlo ycrini yetirmok olur. Hoyat buna aid yiizlorlo. minlorlo misal verir. Bed ki, bozi hallarda orta qabiliyyot soviyyosino malik tolobo ist« tolim foaliyyotindo, istorso do icra foaliyyotindo daha istcdadli lakin foaliyyotinin obyekt - moqsodini, motivlosmosini diizgiH toşkil edo bilmoyən tolobdon yiiksok notico oldo edir.

Şagirdin «vaxtı öldürmok üçün» rast goldiyi riyazi mosolel holl etmosi ilo cv tapşırığını yerino yetirmok xatirino holl ctmnl forqlonir. Əlbotto, bu forqi holo foaliyyotin (indiki halda likr mosoloni holl etməklo bağlı idrak foaliyyotinin) miivoffoqiyyoti icrasını şərtlondiron tosirli motivlosmo hesab etmok olmaz. AxtarH tapmaq, siibut etmok, yaratmaq moqsodilo bağlı motiv istor idi.il foaliyyoti, istorso do icra foaliyyotinin gcdişi vo noticosino tam* milə başqa mozmun vcrir. Əgor homin foaliyyotin icrasina xalq* toroqqisino, elmi vo modoni inkişafına öz töhfosini vcrmək kirni ictimai məzmunlu motiv do qoşularsa, voziyyot tamamilo basqi olur. Burada foaliyyoto yalniz şoxsi deyil, hom do ictimai bore yerino yetirmok baximindan yanaşmaq işo olan miinasibot dəyişdirir, insanin zehni vo fiziki qüvvolorinin gorginliyini artinr, daha yiiksok notico oldo cdilmosini sortlondirir. I osadiifi dcyildl.

insanin istor idrak, istorso do icra foaliyyotinin somoroliliyini fcioltmok **iiciin** miihiim psixoloji amil kimi f o a l i y y o t o t i v i n i n o p t i m a **11** a ş d l r l **1** m a s l ideyasi iroli ulıniişdür. Bu, insanin hom idrak, hom do icra foaliyyotinin

oliliyino tosir edon miihiim psixoloji amildir. I Insan foaliyyotinin somoroliliyi motivloşmənin optimallıq ^fcyəsindən çox asılıdır. Motivloşmonin optimal soviyyosi klayışı psixologiya elmino bizim osrin ovvollorindo Yerks vo ■dsonun **(1908)** tədqiqatları sayosindo daxil edilmişdir. Homin pluyışın mozmununu diizgiin başa düşmok üçiin bir neco hoyati ■•al.ı diqqot yetirok.

Istor ali moktobdo, istorso do orta moktobdo tolobo vo ya bird hotta imtahana yaxşı hazırlaşmasına, imtahana qodor Mlcriah yoldaşlarına yaxşı izah etməsinə baxmayaraq bir sira illarda imtahan zamani çaşır, həyəcanlanıb özünü itirir. Yaxud. pbiçilər yaxşı bilir lor ki, ordu tolim zamani daha yaxşı manevr do bilir. noinki real döyüş voziyyotindo. Hotta miioyyon İılınişdir ki, hoqiqi döyüş zamani osgorlorin yalniz üçdo bir ■sosi komanda ilo doqiq atəş açır.

Bclo faktlan izah etmok **iiciin** bir sira psixoloqlar btivləşmənin optimal soviyyosi terminindon istifado etdilor. fcoyyon edildi ki, motivləşmənin JHınal soviyyosi yiiksoldikco, |İra il in kcyfiyyoti do yuksolir. »akin bu yüksəliş intəhasız deyil, dun özünün miioyyon hiidudu

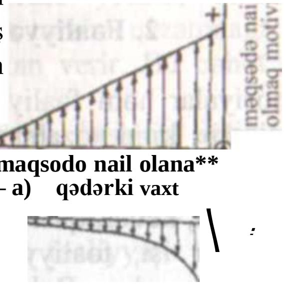

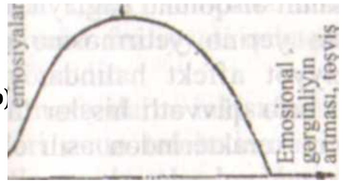

c J

я W.tm

2 I E

Şokil 44. Məqsodo yaxınlaşdıqca motivasiyanın qüwosi doyişilir:
a) məqsədo nail olmaq prosesindo vo
b) mü vəffəqiyyolsizlikdon qaçarkon motivasiya qüwəsinin doyişilmo dinamikası

tkil 43. Motivləşmənin optimal səviyyəsi

vardir. Əgər motivləşmənin səviyyəsi bu hüdudu keçirsə, o icranın keyfıyyoti aşağı düşür. Həmin məsələ qrafık halda şəkil 4J dəki kimi ifadə oluna bilər.

Psixoloji todqiqatlar gostorir ki, hor bir konkret halda motivləşmənin optimal soviyyosi var. Homin optimal soviyyo is*)' holl edilon mosolonin çoıinliyindən asılıdır. Mosolo cotin olduğu] halda optimal soviyyo (optimum) zoif motivasiyada da oldo edilir, amma mosolo yüngül olduqda o qiivvotli motivasiyaya müvafid golir. Görünür, mosolo yiingiil olduqda, motivasiyamn onda/oni keçməsi - çox qiivvotli vo ya artiq olmasi davramsda pozğunluq

omolo gotiro bilmir, amma mosolo çotin olduqda bir imkan meydana çıxır. Bu halda motivasiyada emosional boyalar hoddon ziyado çoxalır, giiclii motivasiya mosolonin çotinliyi ill rastlaşdıqda çaşqınhq, affekt hallan törodir (Bax: şokil 44).

Demoli, belo noticoyo golmok olar ki, hoddon ziyado qiivvotl stimullaşdırma miihitin qarşıya qoyduğu məsələloro uyğunlaşma nın səmərəliliyino monfi tosir edir. Əgər motivloşmonin qüvvotl hoddon ziyado çox olarsa, onda nəinki alışma, hom do davranısa nozarot pozulur. Bu cohot foaliyyotin emosional tonzimində do **bu** vo ya digor dorocodo nozoro çarpır.

2. Foaliyyotin emosional tonzimi

Emosiyalar hom foaliyyotin noticosi, hom do onun horokei «mexanizmi» kimi tozahiir edir. Holo empirik miisahidolordon aydin olur ki, insanin yaxşı ohvali-ruhiyyosi onun öz foaliyyotinaa miinasibotino do ciddi miisbot tosir gostorir. Oksino, pis ohvah-ruhiyyo, qom, kodor, qiisso sanki insanin əl-qolunu bağlayır, onun miioyyon bir işi, foaliyyoti hovoslo yerino yetirmosino ciddi surotdo mane olur. Belo bir voziyyot affekt halında, streü) voziyyotindo do nozoro çarpır. Yoni belo qiivvotli hisslor foahs yoto pozucu tosir gostorir, foaliyyotin xarakterindon asih olaraq məhsuldarlığın aşağı düşməsino. qozaya yol vermok vo s. kimi hallara gotirib çıxanr.

İşin hotta hansı ohvali-ruhiyyə ilo baslanmasindan da çox **şcy** ı asılıdır. Burada soboblo notico arasındakı dialektik olaqo aydin surotdo nozoro carpir. Belo ki, indi burada sobob olan sey basqa yerdo notico vo ya oksino olur. Foaliyyotin yalniz başlanması deyil,

390 ■nticosinin belo emosional cohotdon qabaqcadan toyin olunmasi #nun gedişino, somərəliliyinə tosir etməklə yanaşı, tonzim öhınmasmda da miihiim rol oynayir. Bu cohot emosiyalann ■enşəyi ilo əlaqədardır.

Tokamiil prosesindo emosiyalar canh varlığın, orqanizmin **bioloji** voziyyotini, xarici tosirlorin onun üçün ohomiyyotlilik iorocosini toyin etmok vasitosi kimi meydana çıxmış, inkişaf ttmişdir. Bu monada emosiyalar öz monşəyinə görə növün •jcrübəsi formasi kimi tozahiir edir, yoni ford cmosiyalara uyğun tlaraq zoruri horokotlori (tohliikodon qacrnaq, nosli davam ltdirmok vo s.) hoyata kecirir. Hom do belo horokotlorin moqsədəmüvafiqliyi ford iiciin gizli qalir.

Emosiyalar fordi tocriibo qazanmaq iiciin do çox ohomiyyotlidir. İstər genetik, istorso do ontogenetik inkişaf prosesindo emosiyalann qiitbliiyii (miisbot vo monfi olmasi) noinki sado uyğunlaşma horokotlorinin, hotta miirokkob insan flbaliyyotinin do tonzimindo miihiim rol oynayir. Faydali qıcıqlayıcılann omolo gotirdiyi miisbot emosiyalar subyckti tohrik edir ki, onlan yaxşı mənimsəsin vo möhkəmlətsin. Monfi imosiyalar iso subyekti clə fəallaşdırır ki, bunun sayosindo o, tiyanh təsirlərdən uzaqlaşır. Demoli, emosiyalar miisbot vo monfi möhkəmləndirmə funksiyalarını yerino yctirir, bununla da subyckto miisbot davranış vo horokot tərzini qazanmağa, özünü doğrultmayanlardan uzaqlaşmağa imkan vcrir. Bu cohot insanin 'foaliyyotino do aid edilo bilor.

Molumdur ki, insanin emosiya ve hisslori ictimai-tarixi inkişafın mohsuludur. Onlar inkişaf edərək, möhkəmlənərək noinki davranışın, hom do insan foaliyyotinin daxili tənzimçisinə çcvrilir. Çünki tolobatlann təzahürünün subyektiv formasi kimi emosiyalar foaliyyoti qabaqlayir, insam foaliyyoto tohrik edir vo ona yönəldir.

Emosiyalann inkişafının yiiksok morholosi kimi insanin ali hisslori onun tolobatlan ilo bağlı olan əşyalara davamh miina-•ibətlə sociyyolonir. Noticodo emosiyalar, hisslor subyektin 'yaranan şəraitə, öz foaliyyotino, homin şərait vo ya foaliyyotdo insanin özünü ɪɪeco ifado etməsinə qiymotlondirici munasibotini •ks etdirir. Daha konkret deyilso, emosiyalar foaliyyotin müvəffəqiyyətlə icra edilmosino ya kömək edon, ya da mane olan hor hansi bir şəraitə insanin qiymotlondirici miinasibotidir.

391

Məsələn, şəraitlə əlaqədar olaraq qorxu, qəzəb foaliyyoto mat* olduğu halda, onun yaxşı noticəsilo bağlı omolo golon scvinc, foı**.th** səfərbərcdici rol oynayir. Emosiyalar foaliyyoto miinasiboll dəyişir, encrjini artinr, iradi səyi giiclondirir.

Çox toossiif ki, foaliyyotin emosional tonzimindon istehs.il prosesindo kifayot qodor diizgiin istifado cdilmir. Bclo ki, zay mohsullar istehsal cdonlor bu mohsullara basqa adamlann pit munasibotini sanki no göriir, no cşidirlər. Foaliyyotin noticosi, ı>ın keyfiyyoti sanki onlan əsla maraqlandırmır. Bclo isçilor foaliyyotin yalniz, ɪɪeco deyorlor, prosessual torofini yerino yetirmoyi «fəaliyyəti başa vurmaq» kimi qobul edirlor. Halbuki foaliyyajl mohsulunun yiiksok keyfiyyotinin doğurduğu miisbot einosiyalai foaliyyotin sonraki morholosi üçiin çox qiivvotli tohrikedici am ill çevrilir. Bu halda mosuliyyot hissi, vicdan ozabi vo s. kimi ah hisslor insanin öz foaliyyotino munasibotini otratli nozordon keçirmək, miioyyon, hom do nisboton ali mcyarla onu qiymotlondirmok mcyli kimi tozahiir cdir. Odur ki. emosiyalann, hisslorin toşokkülü insanin bir şoxsiyyət kimi toşəkkülü üçün **dil**çox vacibdir. Yalniz davamh emosional miinasibotlorin obyekti olmaqla bore vo mosuliyyot hissi, ideallar, davrams nonnalan foaliyyotin real motivlorino cevrilir. Bunlar vox giiclu tohrikedicilor kimi insan foaliyyotinin istiqamotino, intensivliyinaJ məhsuldarlığına ciddi tosir gostorir.

Deyilonlordon aydin olur ki, foaliyyotin emosional tonzimt onun yalniz gedişinə deyil, son noticosino vo perspektivino ciddi tosir edir. «Candordi» yerino yetirilon işlor xiisusi ruh yüksəkliyı, böyük hovos vo sevinclo icra edilon foaliyyotdon. heç şübhəsiaj çox ciddi forqlonocokdir.

Foaliyyotin emosional tonzimi yalniz icraçının özündon devil, onu ohato edon adamlardan, iş şəraitindən, işçiyo olan miinasibot. don, onun omoyino verilon qiymotin adekvathq dorocosindon **cod** asılıdır. Bu, mosolonin holo yalniz bir tərəfıdir. Buraya işçinın sağlamlıq dorocosi, ailə şəraiti, maddi vo monovi tominatin soviyyosi, xidmot sahosinin voziyyoti vo s. do daxildir. Bütün bunlann hamisi birlikdo insanin foaliyyoti iiciin olverisli cmosional şəraitin yaradilmasi ilo bağlıdır vo kompleks halda insana tosir gostorir, miisbot vo ya monfi istiqamotdo foaliyyotin emosional tonzimini sortlondirir. Çünki insanin emosiya vo hisslori doik edilon, ona tosir göstərən biitiin cisim vo hadisoloro boslonon

 ■fi vo ya miisbot miinasibotlorin inikasıdır. Foaliyyotin bional tonzimi foaliyyot üçün olverisli emosional şəraitin i.uhlmasindan aynca götürülə bilmoz.

3. Omol vo moqsod, moqsodgüdmənin qanunauyğunluqları

İş vo ya əməlin, məqsədin psixoloji mahiyyotini başa düşmək tin foaliyyot katcqoriyasından çıxış ctmok lazimdir. Çünki 4)kot, iş, moqsod, motiv vo s. foaliyyotin torkib hissələrini təşkil r.

Molumdur ki, foaliyyot sosial kateqoriyadir vo o bir sira iusiyyotlori ilo heyvanlann mühitə uyğunlaşmasına xidmot edon rvranış fomıalarından forqlonir. Foaliyyot insanin sosial foalhq tmasıdır. Odur ki, insan fəallığının monbələri olan tolobatlar da ■nşəyino, obyektinə vo ödənilmə xüsusiyyotlorinə görə

vanların yalniz bioloji mahiyyot daşıyan təlobatlarından köklü ntdə forqlonir. İnsanların tolobatlan (istor tobii vo modoni, Brso do maddi vo monovi) ödonilməsi üsullarına vo vasitolorino i•I ictimai-tarixi sociyyo daşıyır.

Istor maddi, istorso do monovi foaliyyotin quruluşuna nəzər dıqda, onun mozmununu toşkil edon miioyyon torkib hissolori

qoti colb cdir. Ogor tolobatlar fəallığın osas mənboyini toşkil ^rsə, foaliyyotin torkibino daxil olan motivlor homin tolobatlar

sinda yaranir. İrəlidə qeyd edildiyi kimi, motivlor subyckti

liyyoto tohrik edir, homin tohrik tələbatın ödenilmosilə bağlıdır. otivlor subyektin fəallığının istiqamotini toyin edir. Ogor obatlar hor ciir insan foaliyyotinin osas horokotverici qüvvəsini, is mahiyyotini təşkil cdirso, motivlor homin mahiyyotin konkret

çoxcəhətli tozahiirloridir. Odur ki, motivi vo ya motivloşməni ıxologiyada subyektin davranışının vo ya foaliyyotinin iqamətinin scçilməsini şərtlondiron amil kimi izah edirlor. O, az-% dorocodo dork cdilmiş olur. Demoli, foaliyyotdo motivin dork ilmosi foaliyyot noticosinin aydin tosovviiriinii do sortlondirir.

nki motiv subyekti foalhga tohrik edon amildirso, moqsod

liyyətin yönolmiş olduğu noticodir. Bu, foaliyyotin miihiim bir

usiyyətilə əlaqədardır.

insamn no **iiciin** mohz miioyyon torzdo horokot etmosi, no

üçün, nəyin xatinnə hərəket etməsi ilo üst-üsto düşmür, yənı *e)* olmur. Bu da ondan iroli golir ki, fealiyyotin m.ı/nıınıı bütünlük tələbatla təyin cdilmir. Məsələn, dəzgah arxasında çalışan so*ı fəaliyyetinin motivi maddi tolobat ola bilor. lakin oldo edit notico - mohsul bilavasito homin tolobata uyğun golmir. Demi fəallığın monboyi kimi tolobal insam foaliyyoto tohrik edeef tokan veron amil olsa da, foaliyyot dork edilmiş moqsodlo, Jİ fəallığın idaroedicisi olan şüurlu moqsodlo tonzim olunur.

Bu monada deyilir ki, foaliyyot insanin dork olunmi moqsodlo tonzim olunan daxili (psixi) vo xarici (li/ikı) foallıgıdi Demoli, foaliyyot tohlil edilorkon ilk növbodo diqqoti colb edi cohot dork olunmuş məqsədin mövcudluğudur. Foaliyyotin bad cohotlori - onun motivlori, icra iisullan, zoruri molumatlann old edilmosi vo tohlili aydin dork oluna da bilor, olunmaya da bıhı Amma foaliyyotin dorkolunma soviyyosindon asih olmada moqsodin dork edilmosi onun zoruri alomoti olaraq qalu. Bu coN onun on miihiim torkib hissosi olan iş vo ya omoldo do aydl surotdo özünü biiruzo verir.

İş foaliyyotin vahididir. İş vo ya omol dedikdo, şüurlu ve *j* dork edilmiş məqsədə çatmaq üçün insanin ixtiyari, iradi, niyyajl vo vasitoli fəallığı nozordo tutulur. İş prosesindo insan tobiou şeylərə, başqa adamlara tosir gostorir. İş öz mahiyyotinə got vasitoli sociyyo daşıyır. O, bir cismin vasitosilo digorino toaj cdorok onun forma vo şəklıni doyisdirmok, yaxud basq simvollardan, sərvətlərdon, işarolordon, normalardan istifad formasinda hoyata keçirilə bilor. Molum misalı xatırlayaq. Dasıı ağırlığını müəyyonloşdirmək üçün onu qaldırmaq lazınulıı paraşütün ctibarlılığını aşkara çıxarmaq iiçün iso onunla toyyaredd atılmaq tolob olunur. Bununla homin cisimlorin osas xassohn aşkar edilir.

Hor bir omoldo vo ya işdə onun bələdləşmo, icra vo nozart hissolori ayird edilir. Öz icra xüsusiyyətino göro iş vo ya ели həmişo niyyotli vo ixtiyari sociyyo daşıyır. lakin bclo bir гипкмм birdon-biro yaranmır. Kiçik yaşlarından başlayaraq \alideynlor başqa adamlar uşaqlara iş prosesino ixtiyari surotdo nozarot etmoy öyrodirlor. Todricon miivafiq nozarot formasi möhkomlonir, xaru nozarot daxili nozaroto cevrilir. Bu da uşaqlann ictimai tocriibon monimsomosi sayosindo baş verir. Çünki onlar yaşlılarla iinsiyyaj prosesindo, onlann işini müşahidə etmok osasinda müəyyü

 ■Niuinelori, etalonlan monimsoyirlor. Sonradan uşaq gördiiyü işi ■Ninıı nümunolər osasinda yerino yctirir vo onlann diizgiin icrasina b/.u.'t cdir.

f Istor iş, isterso do iimumon fealiyyət həmişe miioyyon meq-Шв tabe mtulmuş olur. Bu, işin vo foaliyyotin niyyotli sociyyo Рампам ilo əlaqədardır. Başqa sözlo, hor bir işdən, emoldon insan lyyon moqsod güdür. İşin vo ya omolin niyyotliliyi onda özünü orir ki, subyekt işin gələcək noticosinin foaliyyotin motivinə n golmosi qənaətinə golir vo bu barodo qorar qobul edir. Onda Bй noticosinin ideal suroti subyekt üçiin şəxsi mona kosb cdir. Bmin şəxsi mona işin vo ya omolin meqsedino çe\ rilir

Hor bir iş, hor bir foaliyyot homişə miioyyon moqsodlo bağ-■r. Əgər şüurlu surotdo dork olunmuş moqsod yoxdursa, onda iş *Ш,* foaliyyot do yoxdur. Mosolon, pcdaqoji univcrsitetin ya fizika, *m* riyaziyyat, yaxud, filologiya fakültəsinə daxil olmuş tələbənin bas moqsodi odur ki, ilk növbədo, təhsili müvəffeqiyyətlə başa ■wrsnn. miiollimlik peşəsinə yiyolensin. Lakin insanin işi ve kahyyoti yalniz bir moqsodlo, bir motivlo toyin cdilmir. Gotirilon ■lisalda homin moqsodlo yanaşı elmi işçi, yaxşı rohbər işçi, ali ■ivadlı şəxsiyyət olmaq vo s. kimi başqa məqsədlor do güdiilo

Insanin icra etdiyi iş bozon az vo ya çox dorocodo dork edilmiş •ıl.ı bilor. Əgor qarşıya qoyulan moqsod tam aydındırsa vo homin ıı "h-ulo catmaq iiciin zoruri olan yol vo vasitolor tamamilo ■uşünülmüşsə, bu halda iş vo ya omol tam dork edilmiş olur. Bezon Mor moqsodin, istorso do ona çatmaq **iiciin** zoruri olan yol vo kaitolorin dorkedilmo soviyyosi nisboton tutqun, kifayot qodor ■nlaşılmaz da ola bilor. Bu cohot işin icrasina ciddi tosir gostorir. iMolumdur ki, aydin moqsod böyük encrji doğura bilor. Odur ki, ■nqsod aydınlığı hor bir işi, foaliyyoti xarakterizo edorkon beyiik Inborn iyyet kosb cdir. Bu o demokdir ki, insanin hor bir işi, Jpıliyyoti şiiurlu moqsodlo bağlıdır. İşin, foaliyyotin müəyyən nıoı|sədle bağlılığı m ə q s ə d g ü d m ə anlayışında özünü daha aydin biiruzo verir.

Moqsədgüdmənin mahiyyotini diizgiin başa düşmək üçiin onun •o/i oxşar anlayışlarla iimumi vo forqli cəhotlorini ayird etmok kracibdir. Anlayışın kökü məqsəddir. Meqsedin psixoloji inıızmununa nələr daxildir? Moqsod insan foaliyyotinin yönəlmiş hduğu nəticənin dork olunmuş surotidir. Başqa sözlə, məqsəd

psixi hadisədir, əməl, yaxud fəaliyyətin nəticəsinin arzu olu obyektiv surotidir (burada subyektivliyi hom fordi, aynca bir şəxı, moxsus olan, hom do ideal surot mənasında başa düşmok olar. Moqsodin fordi vo qrup halinda olmasi da bu cəhotlo bağlıdırjl Psixologiyada moqsəd bir пeco monada işlənir.

Moqsədgüdmə ilo olaqodar olaraq onun bir monasi diqqoti daha çox colb edir. Bu da moqsodin omol vo foaliyyotin faydah, ohomiyyotli noticosini qabaqcadan aydin dork etmoklo bagh olan cohotdir. Mohz homin cohot insanin davranışını bütövlükW ohomiyyotli nəticəyə nail olmağa yönəldir vo soforbor edir. Bu monada moqsodgiidmo moqsodin yaranmasi vo ya moqsodin omolo golmosi anlayışından da forqlonir. Moqsodgiidmo moqsodin yaranmasi prosesinin noticosi kimi çıxış cdir.

Moqsodin omolo golmosi insan foaliyyotindo yeni moqsodlorin yaranmasi prosesidir. Bu, qeyri-ixtiyari vo ya ixtiyari ola bilor. Onun öziinün bir sira omologolmo mexanizmlori vardir. Bir halda moqsod konardan alinir, qobul edilir vo fordi moqsodo cevrilir. Yoni konardan verilon tolob şəxsin moqsodino cevrilir. Digor halda bir neçə tələbdon biri seçilir, bozon do motiv dork edilorkon motiv - moqsodo cevrilir; omolin, işin ayn-ayn olavo noticolori do moqsodo cevrilo bilor. Bunlann hamisi sanki moqsodgiidmo iiciin zomin yaradir. Moqsodin yaranmasi (hom funksional, hom do tarixi planda) miirokkob proses olub omolm, işin vo ya foaliyyotin ilk təhrikcdicilərinin baş qaldıraraq, ınkişai edərək, aydin dork olunaraq konkret obyekto, onun ideal surotini çevrilməsi ilo əlaqədardır. Moqsodgiidmo iso artiq aydin tosovviir olunan, ideal şokildə beyindo hazir olan nətieoyə çatmaq, ona nail olmaqla bağlıdır. Demoli, moqsodgiidmo moqsodin öziiııim yaranmasi, konkrctləşməsi prosesi sayosindo formalasir. foaliyyotin sonraki gcdişinə tosir gostorir. Moqsodgiidmo prosesini iimumon foaliyyoti qabaqlamaq, önləmok kimi deyil, onu l a y i h ə l ə ş d i r t n ə , p l a n l a ş d ı r m a prosesi kimi anlamaq vacibdir. Burada foaliyyotin noticosi aydin surotdo dork edildiyindon ona çatmaq, ona nail olmaq məqsədgüdmonin əsafl qayosidir. Ona goro do homin moqsodo çatmağın yol vaj vasitələrinin müəyyonleşdirilməsi do məqsodgüdmonin başlıca vəzifəsini təşkil cdir.

Moqsod özü hom layihələşdinnə prosesinin noticosi, hom do layiho kimi çıxış edir. Foaliyyotin istonilon vahidi, torkib hissosi

396 ism. omolin noticosi, omoliyyatlar, motivlor layihələşdirmə %ckti ola bilor. Çox halda bunlar birləşorok daha geniş planlı Hoqsodgiidmo ilo olaqolonir. Homin moqsod insan foaliyyotini Bəyyən istiqamətə - qarşıya qoyulan vo aydin dork edilmiş eqsodi yerino yetirməyə yönəldir. Bu monada moqsodgiidmo işi, aliyyoti hom do layihələşdirməyi, planlaşdırmağı, nozordo tutulan noticoni oldo etmok iiçün foaliyyotin, işin icrasının on lemoroli yollanni araşdırmağı da ohato edir. Yuxanda qeyd fcdildiyi kimi, K. Marks insan omoyinin heyvanlann instinktiv davranışından (hörümçəyin tor toxumasından, bal ansinin mumdan fan qayırmasından - yoni oslindo çox miirokkob omoliyyatlardan) forqlondirici cohotini mohz moqsodin xaraktcrindo görürdü. Yoni: иӨтək prosesinin sonunda ahnan notico artiq bu prosesin nvvolindo insanin təsovvüründə, yoni ideal surotdo mövcud olur. Insan noinki tobiotin verdiyi şeyin formasını dəyişdirir; tobiotin vcrdiyi şcydo o öz şüurlu moqsədini do hoyata keçirir, bu moqsod bir qanun olaraq insan foaliyyotinin iisulunu vo xarakterini miioyyon edir vo insan öz iradosini bu moqsodo tabe etmoli olur» (K.Marks).

Deyilonlordon aydin olur ki, moqsodgiidmo noinki moqsodin (obyektin) konkretloşməsi, aydin dork edilmosi, hom do ona çatmaq yollannin miioyyonlosdirilmosi, icranın layiholoşdirilməsi, on nohayot, iradi soyin moqsodo nail olmaq iiciin soforbor edilmosi kimi özünü bünızo verir.

4. Əsas foaliyyot növünün əşyavi mozmunu vo idrak proseslorinin inkişafı

İnsan foaliyyoti miirokkob quruluşa malik olduğu kimi bir sira olamotlərə görə növlərə aynhr. Fordin ontogenetik inkişafında üç başlıca foaliyyot növü ayird edilir: oyun, tolim vo omok foaliyyoti.

Hor üç foaliyyot növü fordin inkişafında miihiim rol oynayir, lakin onlardan omok foaliyyoti osas foaliyyot növü hesab edilir. Bu da tosadiifi deyildir. Çünki fılogcnetik inkişafda omok foaliyyoti insanin yaranmasinda holledici rol oynamışdır. Omok foaliyyoti eşyalarla görülon iş kimi əşyavi mozmuna malikdir. Əmək foaliyyoti sayosindo ictimai doyoro malik mohsul istehsal olunur. Insanin on zoruri chtiyaclan homin foaliyyot növü sayosindo tomin

397 olunur. Əmək foaliyyoti başqa foaliyyot - praktik, fikri vo yarad foaliyyot növlərinin əsasını təşkil edir. Çünkı foaliyyotin inkia psixikanin ontogcnezdə inkişafına holledici tosir gostorir. Foaliyyfl prosesindo psixi proseslorin təkmilləşməsi baş verir, otraj gerçəkliyi dork etmoyin formalan, ictimai tocriiboni monimsomaj yollan müxtəlifləşir.

Uşağın foaliyyot növünün doyişilməsi onda psixikanin yen! istiqamətdo inkişafına gətirib çıxarır, bu da öz növbəsinda) foaliyyotin təşəkkülü üçün yeni zomin yaradir. Foaliyyot ill molum olduğu kimi, əvvəla, şüurlu sociyyo daşıyır, yoni insan **Щ** foaliyyotinin moqsodini, ona nailolma yollarmi dork edir, noticed qabaqcadan görür.

Foaliyyot hom do ictimai, kollektiv sociyyo daşıyır. Bir qayda olaraq foaliyyot kollcktivdo vo kollektiv üçün hoyata keeirilir. i)n başlıca cohotlordon biri odur ki, foaliyyot, xüsusən do onun osafj növü olan omok foaliyyoti omok alətləri hazirlamaq, ondan istifado etmok, onlan mühafızə etmok vo tokmilloşdirmoklə olaqədardır. Foaliyyotin əşyavi mozmunu da buradan nəşot edir. Belo ki, on sado horokot vo ya iş əşyalarla görülən işdir. Uşaq qaşıqla xörok yeyir, sabunla əlini yuyur, dəsmalla üzünü silir. İnsan əli ılo yaradılan əşyalann

özündə «onlarla nə iş görmok olar» sualına cavab həkk olunmuşdur. Uşaq əşyalar aləminə tədricən boləd olui bu, filogenezdo çox uzun tarixi proses olduğu kimi ontogenetik inkişafda da birdən-biro baş vermir. Uşaq əşyalarla tanış olduqca. onlarla iş gördükcə, buna uyğun olaraq foaliyyotin mozmunu zənginləşir. Tədricən uşaq cisimlori tutmaq, əlloşdirmok, yoxlamaq sayosindo bilavasito əşyavi foaliyyoto yiyolonir. Yoni əşyalardan öz yerində istifado etmoyo alışır. Bu daha çox iki yaşdan, ycriməyi, gəzməyi, əşyalara müxtolif təroflərdon yanaşmağı öyrənmoklə başlayır. Əşyavi foaliyyotin inkişafı ilo uşaqların otraf cisim vo hadisoloro miinasibotlori doyişilir. Bundan əlavə, onun əşyalar aləminə bələdləşmək tipi do doyisilir. Uşaq ycni əşyalarla rastlaşarkən: «Bu nədir?» sualı ilə yanaşı «Bununla no etmok olar?» - suah da meydana çıxır. Həmin sualın meydana cıxması müvafıq oşyaya daha yaxından bolod olmaq üçün zəmin yaradir. Elə bil uşağın duyğu və qavrayışlar aləminə yeni bır keyfiyyət əlavə olunur. Yoni onda oşyanı olduğu kimi oka etdinnəklə yanaşı onun funksional cohətlərini tapmağa cohd yaranir. Bu da hissi idrakdan montiqi idraka kcçidin başlanğıcmı

398 kil edir. Əşyalar aləminə maraq hoddon ziyado genişlonir. Daha ı oşyalarla tanış olmaq, onlara bələdləşmək tolobati yaranir, ikişaf edir. Bu da idrak proseslorinin inkişafının tobii zominini ikil edir. Demoli, əşyalarla icra edilon praktik omoliyyat insanin çokliyo yaxından bolod olmasim tomin ctmoklo, onun idrak seslərinin inkişafına da tokan verir. Noticodo insan osas liyyot növü olan omok prosesindo noyi bildiyini, noyi Imodiyini, noyi seçdiyini, noyi seçib ayird edo, özü üçün ;dınlaşdıra bilmədiyini müəyyənləşdirir.

Əşyavi foaliyyotin osas mozmunu iimumi bir moqsodo tabe klur. Mosolon, bir sira cari məsələlor - maşın hissələrini yığmaq, ■lalamaq, onlan nişanlamaq, ölçmək, dəqiqloşdirmək və s. kimi hlor miioyyon məhsulu tolob olunan keyfıyyətdə istehsal etmok к ı il и iimumi moqsodo tabe olur. İş nisboton sado cari mosololori etmoyo yönəlmiş olur, lakin iş prosesi əşyalarla icra edilon amoliyyatlarsiz miimkiin deyildir. Homin omoliyyatlann icrasi bsyalara otrafli bolod olmağı.. onlann xassolorini diizgiin nozoro almağı tolob edir. Xarrat pəncərə, qapi, stol vo s. düzəltmək üçün 5igötür-qoy» edir, əməliyyata başlamazdan ovvol ağacı miixtolif Jwoflordon nozordon kcçirir, onu hansi istiqamətdə vo no qodor onmaq, cilalamaq lazim goldiyini fikron müəyyənləşdirir. Moqsodo nail olmaq üçün əməliyyatın xarakterino miivafiq olaraq lyğunlaşma hərəkətlərini do seçir. Demoli, əşyavi foaliyyot fcrosesindo cisimlor, hadisolor, onlann xassolori xiisusi idrak obyektino cevrilir.

Əşyavi foaliyyotin mozmununa homin işin moqsodi, iş görülən obyektin (əşyanın) xassəsi vo iş şəraiti daxildir. Bunlann xarak-lcrindən asih olaraq noinki işin mozmun vo formasi, icra iisulu, hom do insanin idrak foaliyyoti yeni keyfiyyot kosb edir. Əgər biz ontogenezdo idrak proseslorinin inkişafına nozor salsaq, osas foaliyyot növünün mozmun vo formasından asih olaraq onlann mütəşəkkil, intensiv coroyan etdiyi kimi, bozon do kortobii formada inkişaf etdiyini görorik. Bu cohoti aydm tosovviir etmok flciin tolim foaliyyotindo şagirdlərin idrak proseslorinin inkişafına diqqot yetirmok kifayot edordi.

Tolim prosesindo şagirdlor ictimai tocriiboni mütoşəkkil, foal lurotdə monimsoyirlor. Noticodo onlann öz şoxs' tocriibəsi yenidon qurulur. Çünki maddi vo monovi modoniyyot obyekt-lorindo hokk olunmuş ictimai tocriiboni mənimsəmək şagirdlərə

399 imkan verir ki, öz şəxsi təcrübələrini qiymətləndirsinlər yenidən qursunlar. Təlim fəaliyyətinin xüsusi surətdo təşkili i proseslərinin inkişafmda mühüm rol oynayır. Əlbəttə, p~ ctibarilə fikri fəaliyyət, yaxud ayп-ayп idrak proscslori in xüsusi təlim almadan da inkişaf edib təkmilloşə bilor. Çünki əsasını insanın praktik fəaliyyəti və nitqə yiyələnməsi toşkil Buna görə də hər cür tolim fəaliyyoti do idrak prosesloı inkişafına lazımınca təsir göstəro bilmoz. Odur ki, inkişafet təlim formasına son dövrlərdə xüsusi fıkir verilir. Bclə fəaliyyəti sadəcə olaraq informasiyaları monimsoməyo, ol kimi yadda saxlamağa, lazım golondo yada salmağa müncər bilmoz. Təlim prosesi düzgün təşkil cdildikdo, hətta ki məktəbyaşh şagirdlordə belə gerçəkliyo nəzori münasibot əı gəlib inkişaf edə bilor. Bu halda empirik və nəzəri bilik tiplori qarşılaşdırılması onların fərqini ayırd ctmoyə, təlimin u fetdirici mahiyyətini düzgün başa düşməyə kömok cdir. Ç onənəvi təlim əsasən cmpirik biliklərin monimsədilməs' inkişafetdirici təlim isə nəzəri biliklərin mənimsədilməs' yönəlmişdir. Bu iki bilik mənimsəmə tərzini müqayisə etd' apancı foaliyyətin səmərəli təşkilindən asılı olaraq i proseslərinin müvəffəqiyyətlo inkişaf ctdiyinin şahidi olanq.

1. Empirik bilik əşyaların və onlar haqqında olan tosəvvül müqayisə edilməsi sayəsində onlardakı cyni olan ümumi xassəl aşkar cdir. Nozori bilik iso əşyaların ayırd edilmiş sistcm daxilindo bir sıra münasibətlorini, rolunu, vəzifəlorini təhlil ctmok əsasın mcydana çıxır.

2. Müqayisə çox zaman cisimlərdəki zahirən ümumi xassol müoyyənləşdirir, bıınun sayəsində müəyyən cisimlor formal olarw oxşar cisimlor zümrəsino aid cdilir. Halbuki bozon onlar daxilın bir-biri ilə o qədər də bağlı olmur. Təhlil vasitosilo oşyaların clı real vo xüsusi münasibətləri axtarılır ki, bu münasibotlər homıı sistemin digər genetik xüsusiyyotlorinin tnzahürü üçün əsas old bu münasibot ümumi forma yaxud, mahiyyət kimi çıxış edir.

3. Empirik bilik (onun əsasında müşahidə durur) yalnı. cisimlərin xarici olamətlərini, xassəlorini oks ctdirir, ona görə d< bütünlüklo əyani təsəvvürlərə istinad cdir. Nozəri biliklər i« əşyalann dəyişdirilmosi sayosindo meydana goldiyindon onlarıı daxili əlaqə vo münasibətlərini oks etdirir. Əşyanı vo ya cism

400

Oozori **bilik** formasında yada salanda, insan təfəkkürü hissi, əyani **İBSOvvürlər** hüdudundan kənara **çıxır.**

Empirik biliyin konkrctloşdirilmosi hər hansı fonnal sinfə daxil olan müəyyən illüstrasiyaların, misallann scçilməsindən ibarət olur. Nəzori biliyin konkrctləşdirilmosi isə onun ümumi Hüsusiyyətlərini, başlıca təzahürlorini ayırmaq, izah etmək şoklində cərəyan edir.

Deməli, inkişafetdirici təlim yalnız müəyyən biliklor sistemini menimsəməklə kifayətlənmir, müəyyən «korrclyativ asılılıqlar» qurmaq, onu təşokkül ctdirmək vasitəsi kimi çıxış cdir. Burada itelimlə əqli inkişaf cyniləşdirilmir; «təlim» «ictimai təcrübəni monimsomək» kimi izah edilir. Həmin mənimsəmə proscsi kortəbii, horn də xüsusi məqsəd istiqamətli şəkildə cəroyan cdə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, təlim proscsində idrak proseslorinin inkişafı üçün iki başlıca şort var. Əvvəla, m ü ə y y ə n b i l i k l ə r , b a c a r ı q l a r s i s t e m i m ə n i m s o d i l m ə l i , ikincisi, onları mənimsəməyin osasında duran f i k r i f o a l i y y ə t i n f o r m a vo • m ə 1 i y y a 11 a r ı n a y i y ə 1 ə n m o к d i r.

İdrak proseslorinin inkişafı şagirdlərin mənimsodiklori fealiyyət növünün məzmunundan asılıdır. Tolim foaliyyəti soməroli təşkil edildikdo, ycniyetmə yaşı dövründə şagirdlərin Итак fəaliyyətində bir sıra kcyfıyyət doyişikliyi omələ gəlir. Yəni şagirdlər təlim fəaliyyətinin bütün ünsürlərinə yiyələnirlər: özləri öz qarşılanna təlim tapşmğı qoyur, onu icra cdir, yoxlayır, qiymətlondirir, səhvlorini müəyyon edib aradan qaldırırlar. Bununla bərabər, onlarda təlim-idrak motivləri təşəkkül edir. Yoni ^agirdlər nəinki tolim foaliyyətinin nəticəsinə, horn də onu icra ctmək yollanna, qaydalarına istiqamətlənirlər.

İdrak proseslorinin inkişafı, deməli, foaliyyət növündən asılı olduğu kimi, həmin foaliyyotin пеco təşkil edilməsindən, istiqamətləndirilməsindon də asılıdır. Bu cəhətlər somorəli təşkil cdilərsə, hətta təfəkkürün tipi də dəyişilir. Şagirdlor cisim vo hadisələrin mahiyyotini, onların arasındakı qanunauyğun olaqələri uaha ətraflı görməyi vo təhlil etmoyi öyronirlər.

IV н i s s ə

İNSANIN FƏRDİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XIV FƏSİL İNSANIN CİNS-YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1. ('insin formalaşması prosesində bioloji və sosial a mill.и

Cinsin formalaşması müxtəlif bioloji və sosial amilləil şortlonən mürokkob prosesdir.

Cinsin formalaşmasında bioloji amillərin rolu nodən ibarotdır? Bəs, bu prosesdə sosial amillər песə rol oynayır? Onlardai hansının rolu daha çox müəyyənedici xarakter daşıyır?

Uşağın cinsi inkişafı onun ümumi inkişafının mühüm bil cohotini təşkil cdir, əslində oğlan və ya qızın doğuldugu gündııı başlayaraq fasilosiz surətdə davam edir. Lakın o, ıı/ım miiddol spesifik xaraktcr daşımır. Cinsi həvos ancaq müoyyon **ya|** dövründən ctibarən fəallaşır. Bunu nəzərə alaraq, oğlan vo qızların cinsi inkişafı proscsini şərti olaraq iki əsas dövrə bölmək olar.

B i r i n c i d ö v r yeni doğulmuş uşaq yaşından başlayarad məktəbəqədor yaş, eloco do müoyyon mənada kiçik məktobli **yafi** dövrünü əhatə cdir. Bir çox müəlliflər bu dövrü uşaqlıq vo va infantilizim, yaxud ncytral uşaqlıq dövrü adlandırırlar. Burada həmin adlann iiado etdiyi fizioloji məna ondan ibarətdir ki, 7j yaşına qədər cinsi yetişkənlik baxımında oğlan vo qı/ların fızikl inkişafında əsaslı fərq nəzərə **caфт1г.** Kiçik məktəbli **yaşfc** dövründə də, xüsusilə onun əvvollorindo, oğlan vo qı/ların fıziki inkişafında hələ əsaslı fərqlər müşahidə olunmur.

Lakin birinci dövr neytral xaraktcr daşısa da, uşaqların psixoseksual inkişafının - qız vo oğlan kimi formalaşmasi prosesinin xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün onun fərqloıı-dirilməsi zoruridir. Çox maraqlıdır ki, birinci dövrdo uşaqlann oğlan və qız kimi formalaşmaları, başqa sözlo, qı/ vo oğlan, rollarını mənimsəmələri mahiyyət ctibarilə sosial xaraktcr daşıyır, ətrafdakı adamların onlara qız və oğlan kimi münasibot bəsləməsj roftar etməsi ilə bağlıdır.

 k i n c i d ö v r d ə n etibarən **isə cinsi** yctişmə sürətlənir, xaraktcr **kəsb** edir və nisbətən qısa müddət ərzində uşaq nizmi cins cəhətdən yctkinləşməyə başlayır. Həmin dövr uıni şəkildə cinsi yetişmə dövrü adlanır. Cinsi yetişmə əsasən yeniyctmə (10-11 yaşından 14-15 yaşına 1ər) yaşına təsadüf edir, lakin tokcə **bu yaş** dövrü **ilə** >hdudlaşmır. Erkən gənclik (15 yaşından 18 yaşına qədər) fının da cinsi yetişmə nöqteyi-nəzərindən öz xüsusiyyətləri lır. Bu cəhəti nəzəro alsaq, ikinci dövr daxilində üç morhələni Äqlondirə bilorik. B i r i n c i m o r h ə l ə əsasən 11-13 Han (IV-VI siniflər), i k i n c i m ə r h ə l ə 14-15 yaşlan MI-VIII sinifler), ü ç ü n c ü m ə r h ə l ə **isə** 16-18 yaşları BC-XI siniflər) əhatə edir.

Yeniyctməlik yaşı dövründo oğlan vo qızların **fıziki** və psixi ■kişafında müxtəlif keyfıyyət dəyişiklikləri **baş** verir. ■cniyetmənin sinir sisteminin funksional vəziyyəti dəyişilir. Beyi-**Bpali** - şöbələri-qabığın alın sahələri **daha** da inkişaf cdir. **Qabıq-**bliı Iballığın tədricən artması müşahidə olunur. Daxili sekresiya btifələrinin foaliyyətində do mühüm dəyişikliklər **baş** vcrir.

Beyin hipotalamus və hipofizin vasitəsilo **bütün** daxili bkresiya vəzilərinin işinə nəzarot edir. Onlarıin hasil etdikləri brmonlar - fızioloji cəhətdən aktiv maddələr qana **ifraz** olunur. **Bemin** hormonların təsirilə orqanizmin coşğun **fıziki** inkişafı bşlayır, müvafiq üzvlər, eloco do ikinci cinsi əlamotlər - qadın və bi **üçün** səciyyəvi olan əlamotlor formalaşır, **bu** proscsdə cinsi bzilərin hasil etdikləri hormonlar - androgenlər və ekstrogenlor ■Dsusilə mühüm rol oynayır.

Cinsi yetişmənin birinci mərhələsi **üçün** aşağıdakılar bciyyəvidir: mərkəzi sinir sisteminin, hipotalamus və hipofizin bktiviiyi artır, lakin holə cinsi vozilərin foaliyyətində əsaslı ışikliklər **əmələ** gəlmir. Cinsi yetişmənin ikinci mərholəsində spesifık cəhətlər meydana çıxır. Cinsi vəzilər hipotalamus və)fizin aktivlik dorəcəsinə müvafiq miqdarda cinsi hormonlar I etmoyo başlayır.

Qızlarda qadın cinsi hormonlarının (ckstrogenlərin) təsirilə in ikinci cinsi əlamətlər inkişaf edir; onlarda mcnustrasiya rü başlayır, tədricən bədənin konturları yuvarlaqlaşır, dərialtı syrələrdo piy yığınları artır, **döş** vəziləri **böyüyüb** inkişaf cdir

403

Kişi cinsi hormonlarımn (androgenlərin) təsirilo yeniyemıodi xarakterik əlamələr yaranır: oğlanların, necə deyorlər, bığ yed tərləyir, sosi dəyişilir, cinsi mozmunlu röyalarla müsayiət cdıl**.m** polyusiya halları müşahidə olunıır.

Uşaqların boy artımında da mühüm dəyişikliklor nozoro çarpılj Ikinci cinsi əlamətlərin inkşaf süroti hər iki cinsdo boy artimiid uyğun golir.

Bədənin uzunluğu ildə **5-8** sm artır. Qızlar I I **12** yaşında dalı fəal sürətdə böyüyürlər (bu zaman onlann boyıı ildo hotta 10 мн arta bilər), oğlanlann boyunun sürətlə artması **13-14** yaşıuli müşahidə olunur (belə ki, oğlanlar əvvəlcə boy etibarilə qızlardJ gcri qalırlar, **15** yaşından sonra isə onlan ötürlor). Bodonin küiloej də sürətlə artır. Qızların çəkisi ildə **4-8** kq, oğlanların çokisi **7-8** кц artır. Oğlan və qızlarda müvafiq cinsi əlamətlər inkişaf ctdikcJ onların görkəmi də dəyişir, başqa sözlə, ycniyctmolor tədrionı zahiri olamətcə kişi və qadına çevrilmoyo başlayırlar (C'inıl yetişmo təkco bunlarla mohdudlaşmır. Yeniyetnwlordo ürok* damar, tənəffus, həzm sistemlərinin və s. foaliyyoti də yenıd.Hi qurulur, onların funksional imkanlan daha da artır). Bu prosJ **üçüncü** mərhələdə tamamlanır.

Elmi odobiyyatda cinsi yetişmənin morhololori vo dövrUnl haqqında vahid fikir yoxdur. Bunu aşağıdakdarla i/ah ctmək olafJ Birincisi, eyni bir xronoloji yaşda müxtolif ycnıyctmələrd# orqanizmin fızioloji yctkinliyi müxtəlif ola bilor. çünki cınti yetişmə müxtəlif yaşlarda başlaya və ya cynı olmayan sürotlfl davam edə bilər. İkincisi, ayп-ayп yeniyctmolordo cinsi olamotlt* müxtəlif şəkildə uzlaşır, məsələn, onlardan birində fıziki inkiffl (boy və s.) sürətlə gctsə do, ikinci cinsi əlamotlorin inkişafı ayılıfl nəzərə çarpmır (onlar sonralar əmolo golir), başqa birisindo *m* fiziki inkişaf və cinsi yetişmə nisbəton cyпi vaxtda gcdır. Uçüncüsü, cinsi yetişmonin clcmcntləri olduqca çoxdur vf aynlıqda götürülən hər bir əlamot (hotta ogor bı/ **onıın** inkı>**af** dərəcəsini düzgün qiymətlondiro bilsək belə) bütiinlükdə cırıai yetişmo haqqında qəti fıkir söyləmək imkanı vermiı. tMəhz bıııte görə də ycniyetməlik yaşı dövründə cinsi yetişmonii xüsusiyyətlərinin təhlilinə sistem şoklində yanaşmaq zəruridir.

Cinsi yctişkənlik orqanizmin həyat fəaliyyətinin gedişi onun ətraf mühitlo qarşılıqlı tosiri prosesindo baş verir.

Gcniş təsadüf edilən bir neçə halı qcyd cdək. Qızlar cil

404

hotdən oğlanlara nisbətən daha tez yetişirlor. Kəndə nisbətən iri dorlərdə uşaqlarda cinsi yctişmonin crkən başlanması müşahidə inur. Bəzi müəlliflər cinsi yetişmənin iqlim şəraitindən də asılı luğunu qeyd cdirlor. Lakin ycni todqiqatlar göstərir ki, cinsi lişmədo iqlim şəraitinin ohomiyyoti minimaldır və onu ıımiyyətlə nozoro almamaq olar. Məsolon, qr/larda cinsi lişmənin başladığı orta yaşın tropik ölkəlordə vo soyuq ■skada təxminən eyni olduğu müəyyon cdilmişdir. Bir çox ■lliflor uşaqların cinsi yetişməsinə təsir göstəron amillər »risində iqlimə nisbətən qidanın roluna daha çox ohəmiyyət rirlor.

Cinsi yetişmo prosesindo uşağın həyat şoraitinin, xüsusilo onun sial inkişaf şoraitinin rolunu xüsusi qeyd ctmok lazımdır. ısadüfı dcyildir ki, ycniyetmolik yaşı dövründo oğlan vo qızların ■alaşması prosesini şortlondiron fordi cəhotlor daha çox omiyyət kəsb cdir. Cinsi yetişmə baxımından ycniyetmə oğlan **i** qızlarda mühüm fərdi fərqlərin müşahido olunması da molv/ nunla izah olunur.

Cinsi yctişmonin 6 variantını forqlondirirlər. 5 №-li codvəldo nvat'ıq varianllar çərçivəsində oğlan və qızlarda cinsi yetişmənin l^ladığı yaş və onun davamctmə müddəti göstorilmişdir. Bütün Rantlarda cinsi yctişmə proscslori qızlarda 11-13, oğlanlarda iso t 15 yaşlar arasında daha çox intcnsiv xaraktcr kosb edir.

Qeyd olunan variantlardan hər birinin özünoməxstıs fizioloji vo lixoloji xarakteristikası vardır. Bütün hallarda onların sobəblori ütoxossislərin (pediatr, seksoloq, seksopatoloq, fızioloq, psixoloq və s.) yaxından iştirakı ilə ətraflı təhlil

Cədvol 5

Qızlarda və oğlanlarda cinsi yetişmənin v:ıı ianthırı

N"	Cinsi yetişmənin variantları	Yaş dövrlori	
		Qızlar	Oğlanlar
1.	Cinsi yctişmonin gec başlanması	12-17	14-19
2	Cinsi yctişmənin tez başlanması	10-13	10-15
3.	Orta variantlar	10-15	12-17
4.	Tcz yctişmo	10-12	12-14
5.	Cinsi yetişmonin long başlanması	13-15	15-17
6.	Long yetişmo	10-17	12-19

olunmalıdır. yetişmənin qızlarda 8 yaşından, oğlanlarda isə 10 yaşından başlanması patoloji hal hesab olunur.

2. Yetkinliyin üç səviyyəsi: cinsi, psixoloji və sosial yctkinlik

Bəzi psixoloqlar (S. Holl, Z. Freyd və b.) inkişafın biolojl amillərino müstəsna dorocədo böyük əhomiyyət verirlor. Onlarm fikrincə, yeniyctməlik dövründə inkişafın on başlıca şorti cııttl yctişmə kimi bioloji amildən ibarətdir.

Hələ vaxtilə L. S. Vıqotski mosələnin belə qoyuluşunun e' cəhətdən səhv olduğunu göstərərək yazırdı ki, yeniyctmolik y dövrünü hor hansı bir formıılla, bizim misalımızda, cinsi yctisııta ilo xarakterizo ctmək olmaz.

Gəlin, hər şeydən ovvəl, hcyvanların vo insanların uşaqlıq dövrünü bu baxımdan müqayisə edək. H c y v a n l a r ı j «u ş a q 1 ı ğ ı » bədonin kütlosinin artması vo ya böyüməsi, ayrı-ayп üzv və funksiyaların inkişafı, cinsi yclişmə ilo xaraktcria olunur. Horn do cinsi yetişınə yctkinliyə kcçidi müoyyon edir. İ n I a n ı n uşaqlığı bütün bu xaraktcristikaları ö/.ündo hif/ cdir, lakıt. bununla borabər, onda yctkinliyo kcçid yalnız cinsi yetişkənlıkWı müəyyən olunmur.

Cinsi yetişmə dövründə oğlan və qızlarda elo xüsusiyyotle əmələ gəlir ki, onları sadəcə olaraq tokco bioloji (cinsi yctisnnı) amillərlə izah ctmək mümkün deyildir. Yeniyctnıo ö/ünün cıntl monsubiyyotini tokco öz orqanizminin xüsusiyyotlori ilo borqoıaf ctmir. Hətta tamamilə normal bioloji inkişaf belo öz-özlüyündi insanı şoxsiyyət monasında kişi vo qadın ctmir. Bıınıın ücufl orqanizmin bioloji xarakteristikaları onun psixoloji və sosıal xacakteristikaları Пө tamamlanmalıdır. O. ailo qurmağa, и>ац böyütməyo, ailənin sorvətlərini qorumağa həm p s i x o l o j ll həm də s o s i a l cəhotdən hazır olmalıdır.

V. **İ.** Suxomlinski bu cəhəti qız şəxsiyyətinin formalaşmM istiqamətindo çox dəqiq təhlil ctmişdir. O, deyirdi ki. «moğrud müdrik, əlçatmaz olmaq üçün «qız» ınsanın tbxr ctdıyj kcyfıyyətloro: şəxsi ləyaqəto, hoyatın yüksok ınoqsodini doıtt ctmoyə, yaradıcılıq qabiliyyotino. meylloro, istcdada nıalık

 olmalıdır». «Bütün bunlar ürokdə zərrə-zərrə yaranır. Əgər qız biitiin bu zonginliklori onda qadının toşəkkül etdiyi vaxtdan •vvəlki illərdə və cinsi yctişkənlik illərindo kosb edirsə, o, kişini nocibləşdiron qüdrotli monəvi qüvvə olur».

Göründüyü kimi, heyvanın fərdi inkişafı yalnız cinsi yctkinliklə müəyyən olunur. İnsamn yetkinliyi isə son dərəcə mürokkəb xarakter daşıyır, cinsi, psixoloji və sosial yctkinlik kimi mcydana çıxır.

Psixoloji cins necə formalaşır? Hər bir xalqın qadınlıq və kişilik haqqında özünəməxsus stereotip və etalonları vardır. Uşaqlar anadan olan gündən onları bu stcrcotip vo etalonlara müvafıq surətdə torbiyə cdir, onlara kişi və qadına moxsus keyfıyyətlor aşılayır, adamlarla oğlan və qız kimi rəftar etmək, oğlan və qız kimi oynamaq, saçını daramaq, gülmok, ağlamaq qaydaları və s.-ni öyrədirlər.

Bu proses çoxcohətlidir: uşaqların kişi və qadın stcreotipi və ctalonlarını mənimsəməsində ətrafdakı adamlar, birinci növbədə, validcynlor mühüm rol oynayırlar. Uşaqlarda öz analan nümuno-sındo qadm, ataları timsalında isə kişi rolları haqqında təsəvvürlor fonnalaşır.

Müşahidələr göstorir ki, lap kiçik yaşlarından atası ilo kifayət qodər ünsiyyət imkanına malik olmayan oğlanlar sonralar çox vaxt öz atalıq vəzifələrini icra ctməkdə çətinlik çəkirlər. Atasız tərbiyə olunan oğlanlar isə olverişli şoraildə ya qadın davranış tipini mə-nimsəyir, ya da onlarda kişi davranışı haqqında yanlış təsəvvürlər fonnalaşır. Atasız tərbiyə olunmuş qızlarda da kişilik haqqında birtərəfli təsəvvürlor nisbətən asanlıqla omələ gəlir. Bu isə nəticə cıbarilo qadın rollannın mənimsonilməsino mənfı tosir göstorir. Uşaqların kişilik və qadınlıq haqqında stereotip və ctalonlara yiyələnməsində ədəbiyyat və incəsənət də mühüm rol oynayır.

Oğlan və qızlar həmyaşıd uşaqlarla və yaşlılarla ünsiyyot şərai-tındə kişi vo qadın stereotiplərini mənimsodikcə öz cinslərini dərk cdirlər. Bu baxımdan 6 yaşından 10 yaşa qodərki dövrdo uşağın psixologiyasında ilk mühüm dəyişikliklər əmələ gəlir, yeniyet-molik yaşında iso onlar kişi və qadın stercotiplərinə fəal surətdə yiyələnməyo başlayırlar. Yaşlılar kimi geyinir və saç qoyur, yaşlılar kimi yerimək və danışmaq torzinə yiyələnir, təqlid yolu ilo kişi və qadınlar üçün səciyyovi olan keyfiyyotlori mənimsəyirlor. Oğlanlar vo qızlar öz cinslorinin xüsusiyyotlorini dərk etdikcə,

onlarda başqa cinsə özünəməxsus münasibət əmələ gəlmow başlayır. Başqa cinsin dərk cdilməsi isə oğlan və ya qızların ***6ш*** cinslərini daha adekvat dərk ctməsi üçün əlvcrişli şorait yaradıı Ünsiyyət proscsində oğlan və qızların bir-birini qarşılıqlı surotdt dərk ctməsi psixoloji cinsin lormalaşmasında ycni c\>hot kımi özünü göstərir.

Qızın mənsub olduğu cinsin xüsusiyyətlorini dork etməsi **ош** əks cinsin - oğlanlann xüsusiyyətlorini daha aydm dork ctnıok ıtt-kanı verir. Psixoloqların müşahidəlorino göro. böyük ycniyetnıolık yaşında qızlar rəğbət bəslədikləri oğlanlarda kişi başlanğıcını (kişilik olamətlərini) artıq yüksək qiymətləndirirlər. Oğlanlar **da** birqədər (1,5-2 il) sonra olsa da, qızlan mohz bu volla dork edirloı Bu, bir tərəfdon, əks cinso münasibətin ycni səviyyəsi üçün şəraifl yaradır, digər torəfdən cins üçün səciyyəvi olan davranış tərzinın formalaşmasını şərtləndirir. Cinslərarası münasibotin xaraktcrı köklü surotdə dəyişir. Əgər o, ovvəllər yalnız fıziki oxşarlığa **əsatl** lanırdısa, indi cinsin psixologiyasını (əks cinsə münasibət, özüno-moxsus tələbatın yaranması, stcreotiplərin moniınsonilınəsi, ideal ların təşəkkülü, davranış etiketlərinin fonnalaşması və s.) da okı ctdirir.

Yaş artdıqca, oğlan və qızlann psixoseksual inkişafında sosial amillərin rolu daha da artır.

Nişanlı oğlan, nişanlı qız, təzəbəy, təzəgolin, ər-arvad, ana-ata. baba-nəno - bu rollardan hər biri təkcə bioloji xarakteristikalarla mohdudlaşınır. Onların sosial məzmunu daha gcnişdir. Gənclik vo yctkinlik yaşı, eləcə də sonrakı yaş dövrlorində cinsin formalaşma-sı proscsində mohz bu sosial amillər daha böyük rol oynayır. Birin ci uşağın doğulması ilə ər-arvad münasibəti tokcə ata-ana müna-sibətinə çevrilmir, həm do onlar başqa adam - dünyanın bolko do ən böyük möcüzosi olan uşaq vasitəsilo şərtlonməyə başlayırlar.

Kişi və qadın rolları ictimai-mədəni rollardır. Onlar. bır tərəfdən, ictimai tarixi xaraktcr daşıyır, digor torofdon, müvafiq modoni normalarla müəyyən olunur.

..-f-Jlı ***Щ***

3. Şagirdlorin cins-yaş xiisusiyyətləri

Cinsi dimorfızmin - cinslər arasında morfoloji, fızioloji v# psixoloji şərtlərin fonnalaşması zəminindo oğlan vo qızlarda cinsı

Jlsusiyyətlər əmelə gəlir. Onlar insanın ümumi somatik xarak-ristikasından tutmuş motivasiya sahəsinə qədər müxtəlif viyyələrdə özünü gösterir.

Cinsi xüsusiyyətlər uşaqların yaş xüsusiyyotləri ilə vəhdətdə whür edir. Bu baxımdan tərbiyə praktikasında onları bir-birindən rqləndinnək heç də asan dcyildir.

Yaş xüsusiyyətləri müəyyən yaşlı uşaqların hamısı üçün eyni fecədə səciyyəvi olan xüsusiyyətlərdir. Cinsi xüsusiyyətlər isə ı\otomik xarakter daşıyır: onlar ya oğlanlar, ya da qızlar üçün Kiyyəvi olan xüsusiyyətlər kimi özünü göstərir. Bu o dcməkdir ***İ_t*** yaş xüsusiyyətlori cinsi xüsusiyyotlərin təzahürünə təsir pstərdiyi kimi, cinsi xüsusiyyətlər də yaş xüsusiyyətlərinin l/ahürünə özünəməxsus təsir göstərir.

Hələ vaxtilə K. D. Uşinski qadınların müoyyən kcyfıyyətlərinə Öro kişilordən fərqləndiklərini qcyd etmişdi. Onun fıkrinco, lıqqotlilik, dəqiqlik, təmkinlilik, tokidlilik, səliqəlilik, zəriflik, **da,** zövq və nəhayət, uşaqlara anadangəlmə məhəbbət - bütün tmlar elə keyfıyyətlərdir ki, kişilərə nisbəton daha çox qadınlarda beadüf olunur. Bu qadın keyfıyyətləri yeniyetmə qızlann davranış * rəftannda özünəməxsus tərzdə təzahür edir.

Cinsi yetişkonlik dövründə qız orqanizmində əmələ gəlen bioloji dəyişikliklərin nəticələri onların davranışına və psixi letlərinə mühüm təsir göstərir. Qızlar daha çox emosional olur tez yorulurlar. Bu cohotləri nəzorə alaraq qızlann rcjimə və |igiycna qaydalarına əməl etmələrinə xüsusi nəzarət etmək Iracibdir. Onlann fiziki və psixi inkişafına düzgün istiqamət İlrcrmok üçün həkimlə də məsləhətləşmək lazımdır.

Cinsi cəhotdon tcz yetişən qızlar özlərinin oğlan yaşıdlarından xilən yaşlı olurlar. Lakin eyni zamanda onlardan özlorinin ılıüm məziyyot hcsab ctdikləri cəldlik, qüvvə və sürət kimi key-yyətləro görə geri qalırlar. Buna görə də qızlar 12-14 yaşından aşlayaraq, özlərini yoldaşlanna bəyəndinnək üçün yeni yollar Ktarırlar. Müəyyən edilmişdir ki, qızlar çox vaxt göründüklə-**Jindon** daha yaxşı olduqlarını göstərməyə səy edirlər. Bununla ^aqedar olaraq, qızların davranışında ilk sadəlövh hərəkətlər (iş-okarlıq, naz-qəmzə, şuxluq və s.) əmələ golir. Bütün bunlar isə ox vaxt inkişaf edib oğlanların diqqotini özüno cəlb etmok məq-odi daşıyan süni davranış tərzinə çevrilir. Bclə hallarla vaxtında nubarizə aparılmalıdır. Valideyn qızın davranış tərzini öyrənmoli,

ayп-ayп ədalarına fikir vcrməli, onda mədəni davıamş vordiş adotlori torbiyə edorkon, bu cəhətləri nəzərə almalıdır.

Qızların başqalarının diqqətini cəlb etmok nıeyli tokc0 davranış sahəsi ilə məhdudlaşmır. Onların özloriıııin **/ahift** görkəmlərinə də xüsusi diqqot yetirdiklərini qeyd clmok lazımdır

V siniflərdə aparılmış bir todqiqatın nəticəsino göro. oğlanlarHİ əksəriyyəti (261 nofərdən 230 nəfəri) xarici görkəmə əhəmiyjÄ vermir. Oğlanların, xüsusilə aşağı siniflərdə başlannı həvetffl qırxdırmalan, səliqəsiz geyinmələri hamıya molunıdur. I aкт oğlanlarda cinsi maraq təşəkkül tapdıqca, onların da özlorinlj zahiri görkəmino münasibəti dəyişir. Məsələn, oğlan yarasıqli görünmok üçün telini uzatmağa, saç saxlamağa başlayır, geyiminto| səliqəsinə fikir verir və s. Görünür, bütün bıınlar cinsi \ etişkonliyH xüsusiyyotləri ilə əlaqədardır. Lakin, qeyd ctmok la/ımdır kı$_f$ oğlanlar zahiri görkəmlə nə qədor maraqlansalar da. bıınu heç **<*Ш*** qızlar kimi osas probleınə çcvirmiıloı.

Zahiri görkəm qızlar üçün əsas mosolodir. Qızda sadolilü təvazökarlıq kimi keyfiyyətlər tərbiyə edoıkon. onıın yaraşıqsı|| kifir olmasını qeyd etmək və nəzərə çaфdırmaq olmaz. Belt söhbətlər qızlara son dərəcə ağır təsir göstorir. Qızlar **/ahırl** görkəmi gözəl görünmok, başqalannın diqqətini colb ctmək iicıMI ən ctibarlı vasitə hesab cdirlər. Təsadüfı dcyildir ki. artıq V sinıltlf zahiri görkəm, demok olar ki, qızların hamısını maraqlandırıf. Onların yaşı artdıqca, bu marağın da mozmunu doyisir vo yenl keyfiyyot kəsb cdir. Bir sıra hallarda iso zahiri görkəmo olan mara^ ifrat formalarda özünü göstərir.

Müəyyən edilmişdir ki, yeniyetmə qızlarda o/ünün zahıf| görkominə və geyiminə yüksək maraq, adotən, ana vo ya böyulj bacının hoddindon artıq tomtəraqlı gcyindikləri ailələrdə daha id əmələ golir. Bu təbii marağın inkar cdildiyi ailolordo do zahırt görkəmə xüsusi maraq nisbətən asanlıqla formalaşır.

Əlbəttə, valideynlor, xüsıısilo ana, qızın saailarla «**gü**/gf qarşısında dayanıb özünə sığal-tumar vermosino» laqcyd qalnuM malıdırlar. Çalışmaq lazımdır ki, qız bütün **gününü** bıına s«*f ctməsin. Ana bu məqsodlo qıza ilk gənclik düvründo nisbotııe ətraflı məsləhət vermoli, hətta, lazım gəldikdo. oнa miioyyed vərdislər də aşılamalıdır. Qıza kosmctika qaydaları haqqındd məsləhət verərkən onun saçının rəngini, sifotinin qurulıısuna boyunu və s. nəzərə almaq vacibdir. Yeniyetmo vo gone qı/ı ***Блщ***

410 •almaq lazımdır ki, hər yaş dövrünün özünəməxsus kosmetik leloblori vardır. Qızın zahiri görkəmi gəlinin, gəlininki isə qadının Zahiri görkəmindən forqlənməlidir. Geyinərkən homişə bir ölçü gözləmək lazımdır. Ana fikir vermolidir ki, qız bu məsləhətləri вөгәгә alıb öz yaşına müvafiq kosmetik qaydalardan istifadə etsin.

Qızlarda bu keyfiyyətlərin tərbiyəsini onlarda ismət, həya, şərəf, ləyaqət, hörmət, sadəlik, təvazökarlıq və s.-nin inkişafı ilə elaqələndirmək lazımdır. Qızlara (cləcə do oğlanlara) belə bir fikir tolqin edilməlidir ki, insan nəinki zahirən, həm do daxilən gözəl olmalıdır. Valideyn qızm gözol görünmək meylini daxili gözəllik uğrunda mübarizəyo yönəltdikdə, zahiri gözəllik məqsədə çevrilmir. Qızda, yuxarıda göstərilən mənəvi keyfiyyətlərin formalaşması onun nəinki özünə, horn də başqa adamlara münasibətinin doyişməsində holledici rol oynayır.

Qızlann öz yoldaşlan ilə münasibətlori sahəsindo də maraqlı xüsusiyyətlər nozoro **caф1г.**

Məşhur sovct pedaqoqu S. T. Şatskinin qeyd etdiyi kimi, qızlar qayda-qanunu scvdikləri halda, oğlanlar daha çox intizamsız olurlar. Qızlar hovəslə avtoritet axtarırlar, oğlanlar isə ancaq qüwə avtoritetini qəbul edirlər. Bu, təsadüfi deyildir. Bəzi pedaqoqların fikrincə, oğlan kimi vuruşmaq heç qızlara yaraşmır da. Onların paltarları və saçlan da buna mane olur. Qızların güləşmə vordişləri do yoxdur. Məhz buna görə də qızlar, oğlanlardan fərqli olaraq, hotta affektiv hallarda belo, adəton, sözlərlə dalaşırlar. Ələ salma, sirr açma, eyham vurma, xəborçilik, qcybot, küsmə və s. qızların istər qızlarla, istərsə də oğlanlarla münasibətində tez-tez təsadüf cdilən hallardır. Qızlan düzlük və doğruçuluq mhunda tərbiyə cdorkən buna xüsusi diqqət yetirmək vacibdir.

Unutmaq olmaz ki, qızların əqli inkişafı onların emosional hoyatı ilə daha çox əlaqədardır. Tobiət qadına böyük ana məhob-boti bəxş etmişdir. Onun bu məhəbboti nəinki uşaqlarla, horn də istəkli adamlar, valideynlor, bütün ətrafdakı adamlarla münasi-botdə ifado olunur. Bu məhobbət qadının bütün hisslərini zəngin-leşdirir, ona mənəvi zəriflik, nəciblik, həssaslıq vo s. bəxş edir. Qızların tərbiyosindo homişo bu cəhəto diqqət yctirmək lazımdır.

Oğlana təsir etmək üçün onun maraqlannı nozərə almaq, ona Verilən tələblori məntiqi surətdo əsaslandırmağı bacarmaq /oruridir. Qızlara tosir etmək üçün iso bu kifayət deyildir. Qıza hisslər vasitəsilə təsir etmək lazımdır. Əgər qız validcyni sevmirsə,

411 ana və atanın məntiqi пө qədər güclü olursa-olsun, sözün mənasında, onun hadisələrə münasibətini dəyişə bilmir. Belo, dcyərlər, güclü cmosional qavrayışın özünəməxsus mənfi cə' do vardır. Şəxsi hisslərə qapılmaqda qadm hoyatının mə iaşdırılması təhlükəsi vardır. İlk gənclik yaşı dövründə qı əlvcrişli şəraitdə təkliyə meyl ctməsi, məhəbbətin eqoizmo qısqanclığa çevrilmosi mümkündür.

Qızlarda ilk təəssüratın güclü olması da görünür, onların d çox cmosional olması ile əlaqədardır. Qızlar özlərinin təəssüratlarını unuda bilmir və onunla əziz xatiro kimi u müddət yaşayırlar. Onlann, məsələn, ilk məhəbboti daha do daha davamlı, daha qüvvətli olur. Oğlanların isə sonrakı təossü nisbətən güclü

olduqda, adətən əvvəlkinin unudulması noticəlonir. Bu, tərbiyə nöqtcyi-nəzərindən hom yaxşıdır, həm pisdir. Oğlanın həmişə yeni-yeni fıkirlərə, adamlara, əyləncol və s. meyl ctməsi onların qarşısında geniş üfüqlər açır. Bu zan oğlanın zərərli təsirlərə düşmosi, öz yolundan kənara çıxıt imkanı da vardır. Lakin oğlanlan yenidən tərbiyo etmok qız yenidən tərbiyə ctməyə nisbətən asandır (ümumiyyətlə götürs yenidən torbiyo torbiyəyo görə qat-qat çətindir).

Bclə nöqsanlara yol vcrməmək üçün qızlarda onlara xas o nəcib xüsusiyyətlorin inkişafına vaxtında əlverişli şərait yaratn lazımdır.

Qızlar qayğı göstərmoyi sevirlər. Onların bu xüsusiyyotl istər yoldaşlanna, istərso də balaca uşaqlara münasibətdə aydın zahür edir. Qızlar ictimai işlərdə do kütləvi surətdə iştirak cdirl Bu əsasda onlarda kollektivçilik hissini inkişaf etdirmək olar.

Qızlar oğlanlara nisbətən daha tez sözə baxır, tapşınlmı$ üçün məsuliyyət hiss edir və adəton, onu həvəslə ycrinə yetinne çalışırlar. Məhz buna görə də qızlarda borc və məsuliyyət hi tərbiyə etmək o qədər də çətinlik törətmir.

Qızlar öz imkanlarını qiymətləndirorkən daha ağıllı və **real** horokot edirlər. Müoyyon edilmişdir ki, oğlanlar öz imkanla adəton hoddindon artıq qiymətləndirirlər. Qızlar iso oksər hallfl özlərinə tənqidi yanaşmağı bacarırlar. Oğlanlar çox vaxt hərəkc özündon artıq onun cffekti - otrafdakı adamlara пecə t< göstərməsi ilə maraqlanırlar. Onlann bir çox hallarda nalayiq he kətlər etməsi məhz bununla əlaqədardır. Lakin müxtəlif alimk apardıqları müşahidələr göstərir ki, oğlanlar qızlardan az utan

412 ^yillər. Onlar ogor yaxşı sözlor işlotmirlorso **və ya** no iso **nalayiq** Tokət edirlərsə, **bunu ya** dəcəllik, **ya da** «özünü göstermək» **mınə** edirlər. Qızlar **da öz** hərəkətlərinin effekti ilə **az** bıraqlanmırlar, lakin onlar oğlanlardan fərqli olaraq **bu və ya** digər **Srəkətin** özünə **də** əhomiyyət vendor. Bu aydın şəkildo göstərir **I,** qızlar hərəkətlərini **qiymətləndirərkən** özlərine oğlanlara mbətən daha çox **tənqidi** yanaşırlar.

öz imkanlarını hoddindon **artıq** qiymotlondirmo hallarına **Lzon** qızlarda təsadüf olunur. Lakin bclə hallarda qızlar özlərini **Lcc də** «xüsusi şəxsiyyət» hesab etmirlər: oğlanlann arasında isə llelərinə təsadüf edilir **ki,** onlar özlərinin xüsusi məziyyətlərə kalık olduqlarına inanırlar.

Qızların torbiyosində onlann **bu** xüsusiyyətindon istifadə **■mok** lazımdır. Qızlarda özünə tənqidi münasiboti gücləndir-boklə, onlarda özünütorbiyo tolobatı yaratmaq mümkündür. Lakin **Ki,** pedaqoji məharot **tələb** edir. Belo tərzlərdon sui-istifadə edən, **■ı/ın** müsbət xüsusiyyotlərinə əhəmiyyət verməyib, nöqsanlarını fcrli-ycrsiz nezərə çarpdıran valideyn onun **bir** şəxsiyyət kimi krmalaşmasına mənfi təsir göstərə bilər.

Qızlar çox az hallarda tərslik edirlər. Lakin qızların tərsliyi psbotən sabit olur və uzun müddət davam cdir. Ümumiyyətlə, bızlar öz hüquqlannın məhdudlaşdırılmasına kəskin münasibət bsləyir, hotta qeyri-pcdaqoji təsir vasitələrinə müraciət edən prbiyəçilərə müqavimət göstərirlər. Bununla əlaqədar olaraq bir bhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Qızlar onların ləyaqətini alçaldan hər hansı bir todbiro **ürək** l|nsı ilə **cavab** verirlər. Belə hallarda qızlann son dərəcə həssas **Rnasım** bütün tərbiyəçilər qeyd edirlər. Apanlan müşahidələr bostorir **ki,** müollim kişilərin ünvanına tənqidi qeydlər söylədikdo, blanlar **bunu** ürək ağrısı ilə qəbul ctmirlər. Ycniyetmə qızlar isə **pşilorin** qadınlara **nisbətən** üstün olması haqqında eyhamla söylə-ml.Mi və **ya** kinayə tərzində deyilon yarızarafat, yarıciddi sözlor Işitdikdə qəzəblənir, hətta bəzən özlərindən çıxırlar.

Oğlanları qızlara qarşı qoymaq ciddi səhvdir. Ailədə istər oğ-Ibnlara, istərsə **də** qızlara eyni qayğı **ilə** yanaşmaq lazımdır. Qızla-hп yanında hcç vaxt «qadın əməyinin» ağırlığından d^nışnıaq ol-**Küz** Qızlarda belə yanlış zehniyyət yaratmaqla onlan heç **vaxt** Jtyata hazırlamaq mümkün deyildir. Qıza hər hansı **bir** ev **işi** tapşı-

413 rarkən də onun qadma moxsus xarakter daşıdıgmı qeyd ctnuıfc məsləhət görülmür.

Hər bir qız, cləco də oğlan müəyyən əmok vordişlorino ıııalık olmalıdır. Qızlar və oğlanlar özünəxidmoi omoyindo. moı.şot »m» yində və s.-də iştirak ctməklo belə vərdişloıo yiyəlonirlor. Qızlanı vo oğlanların əmək lorbiyosino homişo xüsusi diqqot yetirmul lazımdır. Ailədə sözün əsl mənasında əmok nıokiobi kcçon hoı bır qız və oğlan lazımi mənəvi kcyfiyyotloro yiyolonmoklo yaпayıı həm də həyata psixoloji cəhətdən hazırlanır.

Ailədə qarşılıqlı münasibətlərin inkişafında kişinin rolıı mühümdür. Axı, birinci olaraq cvlənmok toklifini o ctmiş və qı**/a** əl uzatmışdır, çətin anlarda bu ol qadının imdadına çatmalıdıl Birinci olaraq ürəyindokilori o açıb demişdir, dcməli, homin andai ctibarən o, hər ikisi üçün cavabdchdir. Onun qolbi moid vo zoıı1. həssas və odalətli olmalıdır. Oğlanlarda bu keyliyyotlorin tərbiyu edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Onların qüvvətli vfl dözümlü, mərd və cəsarətli, hossas vo odalotli olmasına daha yüksək tələblər verilmolidir.

Zoif bədən, qorxaq vo üroksiz xarakter, cüiz ürok - oğlatt uşağını pis tərbiyo ctməyin ən monfı noticoloridir. Bu cür ciiıuk osasda şəxsi həyatda qadını ucaltmayan, amma onun insani v# qadınlıq ləyaqətini məhv cdon xudpəsəndlər yetişib böyüyür.

Kiçik yaşlarından başlayaraq oğdanlarda qızlara qaygıkej münasibət tərbiyo edilməlidir.

Hələ kiçik məktob yaşı dövründə oğlanlann qızlara münil sibətindo kobudluq hallarına təsadüf cdilir. Buna laqcyd yanaşmaq olmaz. Kiçik məktəblinin bugünkü kobudlugıı osasıula sabah qadına mənfı münasibot yarana bilər. Qızın mütiliyi vo passivliyi onun birtərəfli inkişafı ilə nəticolənər.

Oğlanların kobudluğunu, qızların passivliyini bəzən onların fiziki inkişafinın xüsusiyyətləri ilə izah edirlər. I.akin onlarm kobudluğunu təkco bununla aydınlaşdırmaq birtorofli olardı. Uşaqj kobudluğu ailədo öyrənir. Qızın passivliyi do yanlış torbiyənin noticosidir.

Belə hallan aradan qaldırmaq üçün kiçik yaşından oğlanlaıda qızlara hörmet hissi aşılamaq, qızlarda isə şəxsi loyaqot hissi, ож qüvvələrinə inam tərbiyə ctmək lazımdır. Bu əsasda oglanlarla qızların yoldaşlıq və dostluğu sağlam qarşılıqlı münasibət kımı inkişaf edir.

414

i Oğlanlarda qadına hörmət torbiyosi ana məhəbbəti ilo Ikıj.ılondirildikdə, daha yaxşı noticə verir.

, III sinif şagirdi S. sentyabr ayının l-do dərsdən qayıdandan Ьлы həyocanlı halda dedi:

L- Anacan, bizim sinfımizdə 14 dənə qız var. Mon onların heç ilı ilo oturmayacağam.

к Ana mozəmmətlo oğluna baxdı:

- Nə dedin, oğlum? Dənə? Belə çıxır ki, mən də dənəyəm. L S. çaşıb qaldı.
- Yox, son dənə deyilsən, son anasan, - deyo o, həyəcanla **Bİondi.**
- Axı bu qızlardan hər biri böyüyüb ana olacaqdır. Son isə bl**.ııa** «donə» deyirson. Mon do **41/** olmuşam, oğlanlarla **puımuşam,** indi isə sənin ananam. Oğlum, yadında saxla ki, son k/**laıa** no etsən, clo **bıl** kı. mono edirsən: qızlann könlünə **fcuınsan.** demək mənim könlümə toxunursan. Son mütləq həmin Ь/**lardan** biri ilə otur, əgor lazım gəlsə, ona kömək et. Ertəsi gün

moktobdən şon halda qayıtdı.

- Anacan, mən bir qıza oxu dərsində kömək etdim, - dcyə o, **xarla** bildirdi.
- Bu, çox gözoldir, - dcyə ana oğlunu təriflədi, gəlon dəfə nin qız sənə kömək edər...

L. A. Levşin bu müsahiboni təhlil edərək yazır: ananın oğlu ilə ribo söhbəti oğlan torbiyəsinin osasını toşkil cdən əsas idcyanı **Eol** ifado edir. Oğul öz anasını hərarətlə sevir. Lakin oğula ılum olur ki, ana dünənki qızdır. Onun oğlu ilo bir parlada oturan **: isə** sabahkı anadır. Beləliklo də oğulu ana ilə bağlayan böyük **s** tamamilə tobii surətdə onun qızlarla toşokkül edən qarşılıqlı ınasibəti üçün nümunəyə çcvrilir. Düzgün kişi tərbiyosinin açan mohz buradadır.

Çalışmaq la/ımdır ki, uşaq qadına hörmət ctmoyi öz atasının, Jtfdaslarının, qohumlannın anaya, cləcə də nono vo bacıya ■rmoti timsalında, ananın ülviyyətini tərənnüm cdən şcrlər və k.ıhmlar vasitosilo öyronsin. Uşaqları ananın votəndaşlıq siması -pmiyyətdəki mövqcyi, ictimai-siyasi foaliyyəti, clacə də görkəmli Lıdmlann torcümeyi-halı vo osərləri ilə, ailədo və ictimai byatdakı rolu ilo tanış etmək məsləhotdir.

Oğlanlarda qızlara və qadınlara hönnot hissinın formalaşma-**kda** atanın təsiri böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu məsələni yalnız

415 oğlanların tərbiyəsində ata nümunəsinin rolu ilə məhdudlaşdı olmaz. Atanın oğula təsirindon geniş mənada danışmaq lazınul Bəzi alimlərin qcyd etdikləri kimi, moktəbdə və ailədə oğl uşaqlarına kifayət qədər kişi təsiri göstərilməməsi hazırda cıdıJı problcmdir. Ailədə uşaqların tərbiyəsi ilə əksər hallarda analaı məşğul olurlar. Bunu heç də ataların vaxtının azlığı və onların **b.»** məşğul olması ilə izah ctmok olmaz. Uşaqların tərbiyosi ilə əsas[r] anaların məşğul olması bir çox ailələrdə əmələ gəlmiş birtere ənonənin nəticəsidir. Bu, düzgün deyildir. Uşaqlann tərbiyəsin atanın rolu əvəzsizdir.

Aydın məsələdir ki, cinsi xüsusiyyətlər ümumi xarakı daşımır. Hər yaş dövründə onlar özünəməxsus sokildo təzahur cdirlər. Oğlan və qızlarda cinsi xüsusiyyətlorin inkişafında hor y dövrünün öz ycri, öz xüsusiyyəti vardır.

Bir cəhəti də qeyd edək: cinsi xüsusiyyətlər nəinki şagirdlonn yaş xüsusiyyotləri, həm də fərdi xüsusiyyətləri ilo vehdətdo formalaşır. Bundan asılı olaraq eyni bir cinsi xüsusiyyot müxt.tlı oğlan və ya qızlarda müxtəlif çalarlarla tə zahür edir. Tərbiy^ işində şagirdlərin cinsi xüsusiyyətlərini düzgün nəzərə almaq üçüll onlann yaş vo fərdi xüsusiyyətlərini şərtləndirən amillori ətra öyrənmək lazımdır.

4. Cinsi tərbiyənin psixoloji problemləri

Qədim zamanlardan başlayaraq, hər bir xalqın oğlan və q tərbiyəsi ilo bağlı özünəməxsus adət və ənənəsi olmuşdur. Bu ad və ənənələrin əsas funksiyalanndan biri mahiyyətcə uşaq v ycniyetmələrin cinsi torbiyəsindon ibarət idi.

Bu monada cinsi tərbiyənin tarixi çox qədimdir, lakin, o, ayrı bir tərbiyə nəzəriyyosi sahəsi kimi nisbətən sonralar ıormalaşmı XIX əsrin sonu - XX osrin əvvəllərindon ctibarən sürətlo inki ctməyə başlamışdır. Müasir dövrdo isə, bir tərəfdən, gənc nəsl mənəvi tərbiyəsinin əhəmiyyətinin artması, digər tərəfd ölkəmizdə ailənin daha da inkişaf ctməsi, ailə-nikah münasi" lərində psixoloji amillərin daha ınühüm rol oynaması və s. əlaqədar olaraq uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi xüs aktuallıq kəsb cdir.

Şagirdlərin əxlaq tərbiyosi nəzəriyyosi vo təcriibosində c'

416 torbiyə mənəvi tərbiyənin bir sahəsi kimi formalaşıb inkişaf cimişdir. Sovet pcdaqogikası və pedaqoji psixologiyasının müasir ınkişaf mərhələsində də məsolənin belə qoyuluşu xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ən yeni psixoloji və pcdaqoji ədəbiyyatda cinsi tərbiyə mənəvi tərbiyonin mühüm əhəmiyyətə malik olan müstəqil bölməsi kimi xarakterizo olunur. Bu cəhətə həmişə xüsusi diqqət yotirilməlidir. Lakin nəzəro almaq lazımdır ki, cinsi tərbiyənin bir çox

məsələləri şagirdlərin mənəvi tərbiyəsi ilə yanaşı, həm do onlann əmək, estetik, əqli vo fıziki tərbiyəsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Cinsi tərbiyə - oğlan və qızlara heç də yalnız hər hansı məlumatın, biliyin, anlayışın verilməsi demək deyil, birinci növbədə, ağıllı və gözəl qarşılıqlı münasibotlərin tərbiyo edilməsi deməkdir.

Uşaqların cinslərarası münasibətlər sahəsində mənəvi mədəniyyətə yiyolonməsi, cinslərarası münasibətlərin əxlaq normaları osasında inkişaf ctdirilməsi cinsi tərbiyənin osas məqsodini təşkil edir.

Uşaqların cinsi inkişafı onlann psixi inkişafınm mühüm sahə-lerindən biridir. Məhz ona görə də oğlan və qızların psixoseksual inkişafının qanunauyğunluqlannın öyrənilməsi cinsi tərbiyo nəzəriyyəsi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

Cinsi xüsusiyyətlər təkcə ümumi psixologiyanın aktual prob-lcmi deyildir. Onun tədqiqi hom də yaş və pedaqoji psixologiyanın, sosial, etnik, əmək, məhkəmə, incəsənət psixologiyasının və s. bir çox nozəri-praktik mosələlərinin həlli üçün son dərəcə mühümdür.

Uşaqların cinsi torbiyosinin vozifələori çoxcəhətlidir. Oğlanlar və qızlar arasında mənəvi qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması, hisslər mədəniyyotinin tərbiyə olunması, cinsin bioloji vo sosial problcmləri, qadın və kişinin inkişaf qanunauyğunluqları vo dav-ranış xüsusiyyətləri haqqında elmi anlayışlann formalaşması, qızlarda qadınlıq, oğlanlarda kişilik keyfıyyətlərinin inkişa^//^^ etdirilməsi, oğlan və qızların nikaha, sağlam və xoşbəxt ailə həya-tma hazırlanması və s. onların içərisində əsas yer tutur.

Elmi-texniki toroqqi dövründə baş verən müxtəlif sosial-demoqrafık proseslər, urbanizasiya, akselerasiya və s. ilə əlaqədar olaraq cinsi torbiyə məsələləri diqqəti daha çox cəlb cdir.

Bir çox hallarda uşaqlann fiziki inkişaf sürətilə onlann psixoloji və sosial (vətəndaşlıq) yetkinliyi arasında uyğunsuzluq müşahido olunur. Uğursuz ailələrin meydana çıxması, boşanmanın miqdarının artması, doğumun azalması və s. həm do on latin psixoloji-pedaqoji sobəbləri haqqında düşünməyi tələb edir.

Cinsi tərbiyə nəzəriyyəsi müxtəlif clmlərin inkişaf tarixi w» müasir səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Cinsi tərbiyodə u/un müddət tibbi istiqamət osas ycr tutmuşdur. Lakin çoxlu miqdanU həyati faktlar sübut etdi ki, cinsi tərbiyə məsələlərinin həllində ***ущ*** fiziologiyası, səhiyyə maarifı, seksologiya, seksopatologiya, eloca də uşaq psixiatriyası, pcdiatriya və s. nə qədor böyük əhəmiyyolt malik olsa da, hələ kifayət dcyildir. Cinsi torbiyonin todricuı psixoloji və pedaqoji problcmləri daha çox aktuallıq kosb ctnıoyü başladı. Müasir dövrdə cinsi tərbiyo problemlorinin lıollı baxımından sosiologiya, etnopsixologiya, demoqrafıya, etnoqrali\.ı və başqa clmlorin nailiyyətləri də olduqca əhəmiyyotlidir. Aydıı məsələdir ki, cinsi tərbiyənin nəzəri və praktik mosololorini ancaq kompleks şəkildə - sosioloq, demoqraf, fızioloq, seksoloq, psixiaıı. psixoloq və pedaqoqların birgə səyi nəticosində həll etmək olar.

İnsanın münasibət subyektinə çevrilməsi ilə onun bütün psixı həyatı şəxsiyyot xarakteri kosb edir. Bu zəmində də cinslərarati münasibətlər şəxsiyyətlərarası münasibətlor kimi inkişaf etmoyo başlayır. Onun ən başlıca intcqrativ xüsusiyyətləri öz əksmı məhəbbət hissində tapır. Məhəbbət şəxsiyyət psixologiyasının un mürəkkəb fcnomcnidir. Orqanizm səviyyəsində cinslərarası rabıin və əlaqələr şəhvot termini ilə xarakterizə olunur. Məhəbbət is* ancaq şəxsiyyət səviyyəsində formalaşır, insanın psixi həyatmı saflaşdıran ülvi vo ccazkar hisso çevrilir.

A. S. Makarenko «Cinsi torbiyə mohz sevgi tərbiyəsi olma lıdır», - deyərkən bu cəhəti nəzərdo tuturdu. Təsadüfı dcyildir kı. bədii ədəbiyyatın insan əzəməti və ləyaqəti haqqında yaratdığı on böyük psixoloji himn məhəbbət himnidir.

Cinsi torbiyonin nəzəri və praktiki problemləri ancaq şəxsiyyol psixologiyasının nailiyyətləri baxımından holl edilə bilər. Şəxsıy yət psixologiyası cinsi tərbiyə nəzəriyyəsinin osasını təşkıl etməlidir.

A. S. Makarenkonun qeyd etdiyi kimi, cinsi tərbiyə məsolesi on çotin pcdaqoji məsələlordən biri hesab edilir. Onun tikrineə, hcc bir pcdaqoji məsəlo bu qədər dolaşıq salınmamış və heç bir məsoUı haqqında bu qədor səhv rəylər söylənməmişdir. Halbuki omolj cəhətdən bu məsələ o qədər də çətin deyildir və bir çox ailəlordo olduqca sadə, əzabsız vo tərəddüdsüz holl olunur. Cinsi tərbiye| 418 ıtncaq ailə onu ayrıca bir məsolə kimi götürdükdə, başqa tərbiyə ■Bosələlorinin ümumi kütləsindən ayırıb ona həddindən artıq fcöyük əhəmiyyət verdikdə çətin mosələyo çevrilir.

Uşaqların cinsi tərbiyəsində ailə mühüm rol oynayır. Onlar hoyat prosesində, yaşlı nəslin vasitəsilə kişi ilə qadının, ərlə-trvadın qarşılıqlı münasibətləri və s. haqqında müəyyən təsəvvür Vo anlayışlara yiyolənirlər. Qadınlıq vo kişilik ctalonlarına ve Itandartlarına müvafıq olaraq, onlara müxtəlif keyfıyyotlər aşılanır. lu baxımdan etnopsixoloji vo etnopedaqoji amillərin uşaqların v insi tərbiyəsində əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Lakin bunlar hcç də uşaqların ailə həyatına hazırlanması üçün zəruri olan bürün tmosələləri sistem şəklində əhato etmir və edə do bilmoz. Bu şoraitdə uşaqlann cinsi tərbiyəsi məsələlərinin həllində məktəbin iolu xüsusilə artır.

Sosioloji, psixoloji vo pedaqoji tədqiqatlar əsaslı surotdə göstərir ki, moktəbin iştirakı olmadan gənclərin ailə həyatına tı.ı/ırlanması praktik olaraq mümkün deyildir. Onlar orta məktəbdə - ıiMisilə cinsin biologiyası haqqında nisbətən gcniş məlumat oldə cdir, ədəbiyyat, tarix, hüququn əsasları və s. fənlərin tədrisi prosesində cinslərarası münasibətlor haqqında ədəbi-bədii, ictimai-larıxi və hüquqi aspektdə müəyyən məlumatla tanış olurlar. Son

zamanlar qızlarda evdarlığa aid bilik, vərdiş və bacarıqların inkişaf -tdırilməsinə daha çox diqqot yetirilir. «Ailə həyatının etika vo psixologiyası» kursu öyrənilir.

Məktəbdə təlim-tərbiyə prosesində oğlan və qızlar arasında •ağlam qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf etdirilməsi şagirdlərin oxlaq tərbiyəsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mühüm məsələlori yüksək elmi-metodik səviyyədo holl etmək üçün müəllimlər uşaqlann psixoscksual inkişafının xüsusiy-yetlərini ətraflı öyrənməli, şəxsiyyət psixologiyasının nailiyyətləri •eviyyosində təhlil etməli və moktəb təcrübosində nozərə ■Imalıdırlar.

Uşaqların cinsi tərbiyəsi kimi mürəkkob bir məsələni ancaq clmi zəmində holl etmok olar. Bu nöqteyi-nəzərdən cinsi lorbiyənin psixoloji məsələlərinin öyrənilməsi və məktob löcrübəsində tətbiq edilmosi böyük əhəmiyyətə malikdir.

XV F Ə S İ L

QABİLİYYƏTLƏR VƏ İINTELLEKTİN QURULUŞU

1. Qabiliyyətlər *§ 1. Qabiliyyətbr*

haqqmda anlayış

Məşhur Azərbaycan yazıçısı ƏbdürTohim bəy Haqverdiyevin «Mirzə Səfəo> povestinin qəhromanı günlərin bir günündə **şcr** yazmaq istəyir. Yazıçı onun bu vəziyyətini belə təsvir cdir: «Mirzo Səfər eşitmişdi ki, şer yazmaq üçün iki vasitə lazımdır: xəlvət otaq və bir şüşə şərab. Şorab içdikdən sonra tob açılıb, şer öz-özünə su kimi axacaqdır. Qafıyə tapmaqda çətinliyə uğradıqda iki dəfo qezylə təpiyini ycrə çırparsan, o saat qafiyə öz-özünə tapılar.

Mirzo Səfər bir şüşo qırmızı şorab alıb gəldi evə. Mirzəyo demişdilər ki, şərab, əlbəttə, gorək qırmızı olsun ki, yann dodaq-larına oxşasın. Şərabı masanın üstünə qoyub, papağı bir tərofo, çuxanı o biri torəfo atıb, yaxasını açıb, başının tüklərini pıtlaşdırıb, özünə bir laübalı sifət verib aynaya baxdı, dedi:

- Afərin, Səfər, indi xalis şairson.

Şərabdan bir stəkan töküb içəndən sonra gördü gözləri do qızanb, daha şairliyino şəkk ola bilmez.

Stulda əyləşib, qarşısına bir vərəq kağız qoyub qoləm götürdü. dörd, beş dəfə qoləmi mürəkkəbə batırdıqdan sonra dumb otaqda bir-iki baş gəzindi. Hərçi fikir ctdisə şeri başlamaq mümkün olmadı. Bir stəkan da içdi. Bcyni bir qədər də qızışdı, əyloşib qələmi alıb gözol xətlə yazdı:

«Darvazamızı fələk vurubdur!»

Mirzə Səfər hərçi çalışdısa ikinci misra gəlmədi. Nccə dəfo təpiyini yerə çırpdı, şərabın hamısını içdi. Misra gəlmədi kı. golmədi».

Mirzə Səfər niyə şer yaza bilmodi? Sualm cavabı aydındır: onun bu sahədə qabiliyyəti yox idi.

Qabiliyyət nodir? O nccə əmələ gəlir, formalaşıb inkişaf edirmi?

Qabiliyyətləri psixoloji baxımda xarakterizə etmək üçün **3** cəhəti nəzoro almaq lazımdır.

1. Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətidir. Fərdi sözüno diqqət edin: insanlar öz qabiliyyotlərinə görə bir-birindən fərqlənirlər. Lakin şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiy-yətləri çoxdur. Temperament do, xarakter də şəxsiyyotin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləridir. Bəs, onda qabiliyyətlər, şəxsiyyətin digər fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən - temperament və xarakterdən nə ilə forqlonir?

2. Mirzə Sofərin başına gələn əhvalat bu suala tutarh cavab verir: qabiliyyotlor bu və ya digər fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün başlıca şərtdir. Bu məsələni doqiqləşdirək: fəaliyyət prosesində temperament do, xarakter də müəyyən rol oynayır. Lakin fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası bilavasitə onlardan asılı deyildir. Mirzə Səfərdə özünəmoxsus temperament və xarakter əlamətləri var idi. Onlann bir çoxu hətta şairlik üçün çox olvcrişli idi. Mosolon, Mirzə Səfər həvsələli adamdı, «səhordən axşamacan evdə oturub» işləyə bilirdi. Lakin, görəsən, hövsəloli olmaqla yaxşı şer yazmaq olarmı? Əlbətto, olmaz! Bəs, hövsəlosiz adam пeco, şer yaza bilərmi? Olbətto, yaza bilər. Ancaq bir şərtlə: şer yazmaq ücün adam gorək müəyyən qabiliyyotləro - poetik qavrayışa, obrazlı təfəkkürə, yaradıcı təxəyyülə, ifadəli dilə vo s. malik olmalıdır. Mirzə Səfordə isə bu qabiliyyotlor yox idi.

Dcmoli, şəxsiyyətin fordi-psixoloji xüsusiyyətlərindən hər birinin fəaliyyət proscsində öz yeri, öz vəzifəsi vardır. F ə a l i y y ə t i n m ü v ə f f ə q i y y ə t l i i c r a s ı a n c a q q a b i 1 i y y ə 1 1 ə r 1 o ş o r t l ə n i r .

3. Gəlin, indi də belə bir situasiya təsəvvür edək: Mirzə Səfərə şerin yazılması qaydalan haqqında molumat verok, ona əruz və ya heca vəznində şer yazmağı öyrədək, psixoloji dildo dcsok, ona bu sahədə müəyyon b i l i k , b a c a r ı q v ə v ə r d i ş a ş ı l a y a q . Görəsən, bclə olsa, Mirzə Səfər şer yaza bilənni? Əlbəttə, yaza bilər. Lakin bu sahədə zəruri qabiliyyətlərə malik olmadığı üçün onun yazdığı şer ancaq qafıyolonmiş, voznə salınmış söz yığınından ibarət olacaqdır. Məhz bu cəhəti nəzərə alaraq psixologiyada qabiliyyəti xaraktcrizə edərkən foaliyyətin sadəcə olaraq icrasından yox,

m ü v ə f f ə q i y y ə t l i i c r a s ı n - d a n danışırlar («müvoffəqiyyətli» sözüno diqqot yetirin).

Qabiliyyətlərin bilik, bacarıq və vərdişlorlə əlaqəsi psixoloji cəhətdən aktual problemdir. Bu məsəlo horn do ona görə

421 əhəmiyyətlidir ki, uşaqlann tərbiyəsi işində əп çox səhvə məhz həmin sahədə yol verilir.

Gəlin, A. vo B. adlı iki uşaq təsəvvür edək. Onların ikisinin do **10** yaşı var. A.-nın yaxşı musiqi qabiliyyəti var: musiqi eşidəndo hər şeyi unudur, melodiyalan asanlıqla yadında saxlayır, mahnı oxumaqdan doymur. Lakin bu sahədo onunla hcç kəs məşğul olmamışdır, hətta özünün heç musiqi aləti do yoxdur.

B.-nin isə musiqi qabiliyyəti yoxdur: musiqini xoşlamır, melodiyalan yadında saxlaya bilmir. Ancaq **5** yaşından başlayaraq valideynləri musiqi müollimi tutmuş, ona pianoda çalmaqla yanaşı, horn də nota savadı öyrətmişlər. Yəni A-nın qabiliyyəti var, bilik. bacanq və vərdişi yoxdur, B.-nin isə oksinə, bilik, bacarıq ve vərdişi var, qabiliyyəti yoxdur.

Tutaq ki, A.-da, B.-də musiqi məktobinə daxil olmaq istəyir. Onlardan hansı qəbul imtahanını daha yaxşı verə bilər? Bu suala cavab vermək üçün biz müəllimin psixoloji səriştoyə malik olub-olmadığını bilmoliyik: əgər müəllimin psixoloji səriştəsi yoxdursa, üstünlüyü B.-yə verəcəkdir. Əgər o, psixoloji səriştoyə malikdirso, A. ilo B. arasındakı mühüm fərqi - bilik, bacarıq və vərdişlorlo deyil, məhz qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı fərqlorı görəcəkdir.

Belə güman edok ki, uşaqlann hər ikisi musiqi moktəbinə daxil olmuşdur. Görəsən, bu şəraitdə onlarda musiqi qabiliyyətlori nece inkişaf edir? Psixologiyada onlarla bu kimi faktlar məlumdur: bell hallarda qabiliyyətli uşaqlar bilik, bacarıq vo vordişloro sürotlo yiyələnirlər; bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələndikcə, onlarda qabiliyyətlərin inkişafı üçün daha olverişli şərait yaranır. Müvafıq sahəyə qabiliyyəti olmayan, ilk vaxtlar özlərinin ancaq biliyi. bacarığı və vərdişləri ilo fərqlənən uşaqlar isə, пeco deyərlor. yalnız «yerində addımlamağa» başlayırlar, yoni inkişaf etmirlor Təsadüfi deyildir ki, müəllimlər görkəmli adamların bir çoxunıııı uşaq vaxtı qabiliyyətlərini görə bilmomiş və onları «adi uşaqlar>» hesab etmişlər.

Qabiliyyətlər bilik, bacarıq və vərdişlərlə qarşılıqlı əlaqədodır. lakin onları eyniloşdirmək olmaz. Əgər müollim hortərollı yoxlama aparmadan uşağırı ancaq müəyyən bilik, bacarıq və vordişlər sistcminə malik olub-olmamasına görə onun qabiliyyotlı və ya qabiliyyətsiz olması haqqında nəticə çıxarırsa, elmi cohətdoıı

422 kobud, praktik cəhətdən isə zərərli addım atır. Bu cəhəti düzgün başa düşmək üçün iki məsələni ayrıca qeyd etmək lazımdır:

a) bilik, bacanq və vərdişlər qabiliyyətlərin inkişafı üçün zəruri şortlərdən biridir. Uşaq müvafıq fəaliyyət sahəsi üçün zəruri olan bilik və bacanqlara yiyələnməyibsə, notda yazmağı, çertyoj çəkməyi, rəsm etməyi və s. öyrənməyibsə, onun musiqi, texniki ve rəsm qabiliyyətləri yaxşı inkişaf edə bilməz. Uşaqların qabiliyyətlorini inkişaf etdirmək üçün onların müvafıq bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsinə ardıcıl surətdə fıkir verilməlidir;

b) qabiliyyətlər bilavasitə bilik, bacanq və vərdişlordo dcyil, onların qazanılma dinamikasında, yəni bütün başqa şərtlər eyni olduqda, bu fəaliyyot üçün zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə prosesinin no qodor tez, dərin, asan və möhkəm icra olunmasında tozahür edir. Bütün başqa şərtlor eyni olduqda («eyni» ifadəsinə diqqət yctirək),.. yoni A. və B. eyni musiqi məktobində, eyni müəllimin sinfındə oxusalar, onların bilik, bacarıq vo vərdişlərə yiyələnməsi sahəsində mühüm fərqli cəhətlər meydana çıxacaq: A. musiqi qabiliyyəti olduğu üçün müvafıq bilik, bacarıq və vərdişləro B.-yə nisbətən daha tez, daha asan, daha möhkəm yiyələnocokdir. Tocrübəli müollimlər həmişə bu cohətə diqqət yetirirlər. Məktəb praktikasında belə hallara az təsadüf olunmur: hər hansı bir şagird dərsliyi bir dəfə oxuyur və **«5»** qiymot alır. Başqa şagird isə **«5»** qiymot almaq üçün dorsliyi on azı dörd-beş dəfə oxuyur. Onların hor ikisi əlaçı olsa da, tocrübəli müollim həmin şagirdlərin qabiliyyətləri arasındakı fərqi görür. Birinci tipli şagirdlorin təlim müvəffəqiyyəti müəllimi qətiyyən tomin ctmir. O, həmişə valideynə şikayət edir: «çox qabiliyyotli uşaqdır. Lakin tənbəllik edir, kifayət qodər çalışmır...»

Beləliklə, nəzərdən kccirdiyimiz xüsusiyyətlərə əsasən qabiliyyotlərə aşağıdakı kimi torif verə bilərik: * Q a b i **1** i y y ө 1 **1** ө r ş ə x s i y y ə t i n f ə r d i - p s i x o - l o j i x ü s u s i y y ə 1 **1** o r i o l u b m ü ə y y ə n f ə a - l i y y ə t i n m ü v ө f f ə q i y y o 1 **1** i i c r a s ı n ı n ş ə r - t i n i t e ş k i l e d i r v ə o n u n ü ç ü n z ə r u r i o l a n b i l i k , b a c a r ı q v o v ə r d i ş l ə r ə y i y ə - l o n m o d i n a m i к a s ı n d a к ı f ə r q l ə r d ə i f a d o o l u n u r .

ElmTtcxniki təroqqi dövründə, bir tərəfdən, yeni fəaliyyəl

sahələri əmələ gəlir, digər tərəfdən, sənayenin avtomatlaşdınl-ması, EHM-lərin, robot texnikasının və s. tətbiqi ilə əlaqədar olaraq əvvəlki fəaliyyət saholəri yeni intellcktual mozmun kəsb edir. Bu şəraitdə şagirdlərin qabiliyyətlərinin hərtərofli inkişaf etdirilnıəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

§ 2. Ümumi V9 xüsusi qabiliyyətlər

Psixologiyada qabiliyyətlərin vahid və hamı tərofındon qəbul edilən tipologiyası holə işlənilməmişdir. Bu məqsədlə ayп-ayп müəlliflor müxtolif prinsiplərdən istifadə edirlər. Qabiliyyətlorin əsas foaliyyət sahəsinə görə fərqləndirilməsi prinsipi onlann içərisində xüsusi yer tutur. Həmin prinsipə göro, məsələn, texnikı, pedaqoji, bədii qabiliyyətləri, clocə do onlann nisbəton konkrct fəaliyyət sahələri üzro növlərini (mühəndislik, riyazi, musiqi və s. qabiliyyətləri) fərqləndirirlər.

Hor bir fəaliyyət adətən bir neçə qabiliyyətin qarşılıqlı əlaqəsi sayəsində mümkün olıır. 6 №-li cədvəldən bunu aydın görmək olar.

Əgər ayn-ayn foaliyyot sahələri üçün zəruri olan qabiliyyətləri müqayisə ctsək, aydın olar ki, hor bir fəaliyyət daxilində mahiyyət ctibarilə iki növ qabiliyyət toşəkkül tapir. Bunlardan birinciUм psixologiyada ü m u m i q a b i l i y y ə t l e r , ikincilər isl x ü s u s i q a b i l i y y ə t l ə r adlanır.

Ümumi və xüsusi qabiliyyotlərin formalaşması fəaliyyətin özünün strukturu ilə bağlıdır. Foaliyyət saholəri müxtəlifdir. onlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır, lakin bununla yanaşı hamısı üçün ümumi cəhətlər də xasdır. Ümıımı qabiliyyətlor do mohz bu zəmindo omolo golir və inkişaf edir.

Ümumi qabiliyyətlər dedikdə bir sıra fəaliyyət saholorindo iştirak cdən, onlann bu və ya digər dərəcodə müvəffəqiyyətli icrası üçün sort olan qabiliyyətlər nəzərdə tutulur. Umumi qabiliyyotlər psixi proseslər, birinci növbədə, ali psixi proscslor əsasında formalaşır. Qavrayış, hafızə, təfəkkür, toxəyyül və s. foaliyyot proscsində funksional cəhətdən inkişaf cdərək müvafıq qabiliyyətlorə çevrilir.

Xüsusi qabiliyyətlər iso yalnız müəyyən foaliyyot növünün müvoffoqiyyətli icrası üçün sort olan qabiliyyətlərə deyilir. Lüğət chtiyatı və ifadəli dil, söz assosiasiyalarının zənginliyi ədobi

Ayrı-ayrı fəaliyyət sahələri üçün zorurı olan qabüiyyotlər

edəbi	təsvın	texniki-konstruktiv	pedaqoji
Müşahidoçilik	Tam görmə (qavrayış)	Evristik tipli müşahidoçilik	Didaktik
Poctik görme	Nisbətən, işıqlığı (işıq-kölgo arasındakı nisboti) qiymotlon-	Məkan qavrayışı	Konstruktiv (pedaqoji təxoyyül).
Surət, hiss və horəkot hafızəsi	dirmə Pcrspcktiv ixtisarlannı qiymatləndirmo Rənu forqləndirmə	Mokan təsəvvürləri Texniki	Pcrscptiv |-;ksprcssiv
Yaraaıu шхаyyuш		təfəkkür Foza təxəyyülü	Kommuni-kativ Toşkilatcılıq qabiliyyot-
Obrazlı təfəkkür	həssashgı Görmə hafızəsi		
Lüğot ehtiyatının zənginliyi və ifadoli nitq Söz assosiasiya-larının zənginliyi	Yaradıcı tnxəyyül Obrazh tofokkür		lori

yaradıcılıq, nisbəti, işıqlılığş, perspektivi qiymotləndirmə və rəngləri forqləndirmo həssaslığı; təsviri foaliyyot; mokan qavrayışı ve təsəvvürlori tcxnik» yaradıcılıq; didaktik qabiliyyətlər və s. isə pedaqoji foaliyyot üçün xüsusi qabiliyyətlərdir.

Hor hansı bir fəaliyyəti müvəffəqiyyətlə icra etmək üçün həm ümumi, horn do xüsusi qabiliyyətlərin olması zonıridir. Foaliyyot prosesində onlardan hor birinin öz funksiyası vardır. Bundan asılı olaraq foaliyyətin bir morholəsində, tutaq ki, poetik qavrayış osas rol oynadığı halda, başqa bir mərhələdə obrazlı tofəkkür daha mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Lakin bir cohət aydındır: ayп-ayrı qabiliyyətlər eyni bir fəaliyyətin tərkibindo bir-birilo üzvi surətdə vo qarşılıqlı olaqədə mövcud olur.

§ 3. QabUiyyətbrltl formalaşması: təbii inıkanlar va faaliyyM

İnsan qabiliyyotlorinin mahiyyotinin todqiqi qabiliyyotlər haqqında ümumbioloji anlayışı xüsusi insan qabiliyyətlori haqqındakı anlayışdan İərqlondinnəyi tələb cdir.

Cədvəl 6

Bəzi psixoloqlar qabiliyyətləri bioloji fcnomcn kimı təhlil ccliff və onun qanunauyğunluqlarını irsiyyot amilləri ilə aydınlaşdırırlaı Halbuki insan qabiliyyotləri ictimai-tarixi xaraktcr daşıyır.

Qabiliyyətlərdon danışarkən, biz, birinci növbədə, insamn təbiətini ifadə cdən xassələri nozərdo tuturıiq. Bıı xassolof bəşəriyyətin ictimai-tarixi xassələrinin inkişafı mohsulu olsa ***Щ*** irsən təsbit olunmurlar. Onlar nəsildon-nəslo hər bir ycni noslifl həyatı boyu özündən əvvəlki nəslin inkişaf nailiyyətlomm yiyələnməsi yolu ilo verilir; buna uyğun olaraq insanların ontogenetik inkişafının ən başlıca məzmunu ondan ibarət olur kı. onlar insanlann tarixi inkişafının nailiyyotlərino yiyələnirlər (v§ məhz bu əsasda sonrakı təroqqinin subyckti olurlar).

İnsan qabiliyyətlərinin tarixi inkişafı prosesinin ardıcıllıflı onunla şortlonir ki, nəsillərin nailiyyətlori morfoloji cəhətdon, ***ЬI*** dəyişikliklər qaydasında deyil, onların fəaliyyotinin obycktıv məhsullan - maddi vo ideal formasında tosbit olunurlar (bıı. oməyin vo insan fəaliyyətinin başqa fonnalarının prinsip ctibarılti məhsuldar xaraktcr daşıması sayosindo baş verir). İnsanlar homıtt obyektiv məhsulları mənimsəyərkən hom do onlarda həк| olunmuş insan qabiliyyətlərinə yiyələnirlər. Bu aydın şokildo göstorir ki, insanın istor ümumi, istərsə də xüsıısi psixi xassolort ontogenetik inkişafın məhsuludur.

İnsanlann anadangəlmə təbii imkanlan eynı deyildir. Diqq«»u «anadangolmo» sözünə colb ctmək istəyirik. Təbii imkanlar dedikdə, qabiliyyətlərin inkişafının əsasını təşkil edon anatomık fızioloji xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Anatomik xüsusiyyotloro beyinin mikrostrukturu, bədonin konstitusiyası, gözün, qulağın, sot tellərinin, əl və ayaqların və s. quruluşu; fizioloji xüsusiyyətloni isə ali sinir fəaliyyətinin xüsusiyyətləri aiddir.

Psixologiyada «təbii imkanlar» anlayışına orqanizmın anatomik-fizioloji xüsusiyyətlori ilo yanaşı olaraq psixofizioloji xassələrini do daxil edir və bu sonuncuları əsas cohot kimi şorh edirlor. Psixofizioloji xassə dcdikdə, hər şeydon əvvəl, fəaliyyott yiyələnmonin lap ilkin mərhəlosində uşaqda, bəzən isə müntəzeıd surətdə müoyyon fəaliyyətlə məşğul olmayan yaşlılarda özunü göstərən incə rəng fərqləndirmə hossaslığı, görmo hafızosi, musıql eşitmo hossaslığı və s. kimi xassolər başa düşülür. Bclo t.tbıi imkanlar, insan onlara bu və ya digor dorəcodə adckvat oUfl müəyyon qıcıqlayıcı, obyekt ilə təmasda olarkon özünü göstonr

Məsələn, musiqi, mənzərə vo s.-nin qavranılması zamanı müvafiq tobii imkanlara malik olan uşaqlarda yüksək hissi-hərəki həssaslıq vo həmin foaliyyətə meyl aydın tozahür edir.

Son zamanlar aparılmış fizioloji vo psixoloji tədqiqatlar təbii ımkanların mahiyyətini yeni faktlar əsasında aydınlaşdırmaq imkanı verir. Əsas affercntasiya prinsipi bu cəhətdən xüsusi ohəmiyyətə malikdir. Məlumdur ki, müxtolif analizatorlar sistcmi özlərinin fizioloji paramctrləri etibarilə bir-birlərindən fərqlənirlər. Müxtəlif analizatorlar özlərinin funksional xassələrinin mükəm-məlliyindən asılı olaraq insanın həyat foaliyyətindo müxtəlif rol oynayırlar.

Əsas afferentasiya ayn-ayn adamlarda onların fərdi fərqləri kimi tozahür edir. Bu müddəa insanın hafızəsi, təsəvvürləri, yaradıcı təxəyyülü sahəsində aparılan müşahidələrlə do təsdiq olunur. Məsələn, hafizənin görmə, eşitmə, hərəkət hafızosi kimi tiplori psixologiyada çoxdan məlumdur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, sinir sistemini bütövlükdo xarakterizə cdən ümumi tipoloji xassələrlə yanaşı olaraq bey in qabığının ayп-ayп sahələrinin işini xarakterizə edən partsial, xüsusi tipoloji xassələr də mövcuddur. Əgər sinir sistcminin ümumi xassəlori ümumi qabiliyyətlər problemi üçün əhəmiyyotə malikdirsə, xüsusi xassələr xüsusi qabiliyyətləri öyrənərkən mühüm əhəmiyyət kosb edir. Yəni xüsusi (partsial) xassələr temperament problemi ilo deyil, xüsusi qabiliyyətlər problcmi ilə elaqədardır.

Adəton tobii imkanlar qabiliyyətləri təşokkül etdirən qüvvə kimi deyil, yalnız onların inkişafının zoruri şərti kimi nəzərdən keçirilir. Tobii imkanlar qabiliyyətlori və onların inkişaf soviy-yəsini qabaqcadan müəyyən etmir: yalnız, bir torəfdon, qabiliyyətlərin təşəkkületmə yolunu, digər tərəfdən, onların fordi quruluşunu xarakterizə cdən xüsusiyyətləri şərtləndirir. Qabiliy-yotlor insanın yalnız müəyyən həyat və fəaliyyəti şəraitində inkişaf edə bilər. Məsələn, mütləq eşitmə bir qabiliyyət kimi uşaq ilk dəfə səsin yüksəkliyini tanımaq zərurəti qarşısmda qalandan sonra, başqa sözlə, musiqi fəaliyyətindo formalaşır. Musiqi foaliyyətinə qədər anatomik-fızioloji amil kimi ancaq müvafiq tobii imkan mövcud idi. Başqa bir misal. Adamların əksəriyyəti qara rongin yalnız 2-3 çalarını fərqləndirdikləri halda, qara parça istehsalı üzrə ixtisaslaşmış mütəxəssislər onun 40-a qədər çalarını

 ayırd edirlər. Adi hallarda insan işıq zolağını yalnız 0,01 millimetre qədər forqləndirə bilər. Təcrübəli cilalayıcı fohlə iso 0.O0O* millimetr işıq zolağını ayırd edə bilir. Təsadüfı deyildir ki, insanlarda əsas affcrcntasiyanın yaranmasında da fəaliyytj həlledici rol oynayır. Yəni, «əsas afferentasiya» əsas hoyat fəaliyyəti birinci siqnal sistcminin nisbi üstünlüyünün inkişafı üçün şərait yaradan adamlarda - musiqiçilərdə, rəssamlarda, idmaıı çılarda və başqalannda xüsusi olaraq kəskin təzahür ctmolidir.

Müxtəlif eksperimental materialların təhlili göstərir kı, qabiliyyətlor müvafiq konkret fəaliyyətdon konarda toşəkkül cdo bilməz. Qabiliyyətlorin müvafiq tobii imkanlar əsasında təşəkkülu və inkişafı fəaliyyotin motivlərindən, məzmunundan, xüsusiyyot-lərindən və inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Bu fıkri osaslandırmaq üçün hamıya öz təcrübəsindən bəlli olan belə bir misal göstərmok olar. Nitqə yiyələnmək üçün insan beynino məxsus xiisusi siıır mexanizmləri

tələb olunur. Şübhəsiz ki, insan beynində dill yiyəlonmək üçün bəzi təbii şərtlər vardır. Lakin uşağın hansı dildj danışmağa və fıkirləşməyə başlaması beynin təbii xüsusiyyəu' lərindon, anadangəlmə mcxanizmlərdən dcyil, nitq əhatəsindon. hoyat təcrübəsindən asılıdır.

Təbii imkanlar da belodir. Tobii imkanlann qabiliy\. н.• çevrilib-çevrilməməsi fəaliyyətdən asılıdır. Lakin qeyd etmək la-zımdır ki, qabiliyyətlərin morfofızioloji əsasları məsələsini yalııı/ təbii imkanlarla məhdudlaşdırmaq olmaz.

A. N. Leontyevin fıkrincə, insanda təbii qabiliyyətlorlə (rnose* lən, rəng fərqləndirmə həssaslığı və s. ilo) yanaşı olaraq. insanaməxsus qabiliyyotlor (ikinci növ qabiliyyotlor) də vardır Buraya nitq, musiqi, konstruktorluq qabiliyyotlori vo s. daxildıı Əgər təbii qabiliyyotlor foaliyyot prosesindo anadangəlmə tobii imkanlar osasında əmələ gəlirsə, «ikinci növ qabiliyyətlər» başqt şokildo formalaşır. Bu qabiliyyətlorin beyin mexanizmləri, insan əvvolki nosillərin ictimai-tarixi təcrübəsinə yiyolondikcə onun fərdi inkişafı proscsində təşəkkül tapır. Yoni «ikinci növ» qabiliyyotlərin maddi bazasını ycni funksiyalar icra edon fızioloјı orqanlar - möhkəm rcflektor birləşmə vo sistcmlor toşkil cdır Onlar fonnalaşdıqdan sonra vahid orqan kimi foaliyyot göstərirlor

Ycni funksional orqanlar asanlıqla dəyişo, onların ayn-ayn tərkib hissələri başqaları ilə əvəz oluna bilər. Başc|a sözlo, onlar yüksək kompensasiyaetmə qabiliyyətinə malikdir.

Bcloliklə do aydın olur ki, qabiliyyətlərin morfofızioloji esasları məsəlosini yalnız tobii imkanlarla əlaqələndirmək səhv olardı. Qabiliyyətlərin inkişafında beyinin ontogenezdə təşəkkül cdən fızioloji orqanları da mühüm rol oynayır.

Bundan başqa, belə güman etmok olmaz ki^hər bir fəaliyyəto xüsusi təbii imkan uyğun golir. Tobii imkan çoxmənalıdır, başqa eözlə, eyni bir tobii imkan əsasında həyat şəraitinin və fəaliyyətin necо davam etməsindən asılı olaraq müxtəlif qabiliyyotlor omolə golo bilər.

Uşağın hansı dildə danışacağı nitq əhatəsindən asılı olduğu kimi, tobii imkanlann qabiliyyotloro çcvrilmosi, toşəkkül cdon qabiliyyətin məzmunu və quruluşu fəaliyyətin xarakteri ilə şertlənir.

Fəaliyyətin hor bir növünün öz xüsusiyyətləri vardır. Hər hansı bir müvafiq psixi proses müəyyən bir fəaliyyətin bodii vo ya tcxniki, təsviri və ya clmi, ifaedici və ya omoli foaliyyətin tərki-binə daxil olmaqla onun xüsusiyyətlərinə uyğun surətdə inkişaf cdir. (Qabiliyyotlor sahəsində özünü göstərən bclə, necо deyərlər, ixtisaslaşma tarixən ictimai əmək bölgüsünün əmələ gəlmosi və ictimai şüurun müxtəlif formalannın - incəsənət, elm və s.-nin meydana çıxması zominindo mümkün olmuşdur.) Bunu müxtəlif foaliyyot sahəlorində, məsələn, təxəyyülün və ya təfəkkürün bir qabiliyyət kimi fonnalaşmasında asanlıqla görmək olar.

Fəaliyyətin xarakterindən asılı olaraq təxəyyül ədəbi yaradıcılıqda, necо dcyərlər, bədii təxəyyül kimi, texniki yaradıcılıqda isə fəza təxəyyülü kimi formalaşır. Hor iki halda toxoyyül yeni surətlərin yaradılması proscsi kimi təzahür cdir. Lakin toxəyyül ədəbi yaradıcılıqda xarici alomi bədii şəkildo oks ctdiron surətlərin yaradılması istiqamətində corəyan etdiyi halda, texniki yaradıcılıqda foza fonnaları, münasibətləri və texniki detalların yenidon işlonilməsi osasında yeni konstruksiyalar yaratmaq məqsədinə xidmət edir. Beləliklə də, fəaliyyətin bilavasitə təsiri nəticəsində şairin təxəyyülü bəstəkarın təxəy-yülündən, rəssamın təxəyyülü konstruktorun təxəyyülündən fərqlənir. Hətta cyni bir fəaliyyətin nisbətən dar sahələrində belə toxəyyülün inkişafında özünəməxsus cəhətlor inkişaf cdir. Məsəlon, ədəbi yaradıcılıqda şairin, dramaturqun və nasirin toxəyyülünü müqayisə etsok, asanlıqla onlardan hər birinin təxəyyülü üçün xarakterik olan cəhətlori ayırd cdə bilərik. Yaradıcı

 fəaliyyətin müxtəlif sahələrində tofəkkürün inkişafı haqqında da cyni sözləri dcmək olar.

Şairin müşahidəçiliyi ilə konstruktorun müşahidəçiliyini, obrazlı təfəkkürlə texniki tofokkürü müqayisə ctsok, onlarııı arasında ümumi cəhətlərlə yanaşı olaraq müvafiq fəaliyyotın xüsusiyyətlərini oks etdirən özünəməxsus cəhətlərin də olduğuıu görərik.

Akademik İ. P. Pavlovun siqnal sistemləri haqqındakı təlimi bu məsələni, ümumiyyətlə götürüldükdə isə, qabiliyyotlor sahəsindo özünü göstərən fordi fərqlər məsələsini ətratİı aydınlaşdırnıaq imkanı verir. Böyük alim siqnal sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsino görə insana məxsus 3 tip - bədii, mütəfəkkir vo orta tip müəyyon etmişdir. İ. P. Pavlovun fıkrincə, insanın düşdüyü şəraitin, hoyat torzinin, tohsil vo tərbiyənin tosiri nəticosindo onun ali simr fəaliyyətindo ya 1-ci siqnal sistemi əsas yer tutur (bədii tip), ya da 2-ci siqnal sistemi üstünlük kəsb edir (mütəfəkkir tip), yaxud bunlann hər ikisi eyni dərəcədo inkişaf edir (orta tip).

Oxuculann diqqətini mühüm əhəmiyyətə malik olan birçəhoto cəlb etmək istəyirik. Görkomli sovet fızioloqu A. Q. İvanov Smolenskinin qcyd etdiyi kimi, İ. P. Pavlovun ali sinir fəaliyyoti tiplərino həsr olunmuş tədqiqatının əsasında hor iki siqnal sisteminin münasibəti məsələsi qoyulmı^dur. ü. bir siqnal sisteminin o biri üzərində yalnız nisbi üstünlüyünü qeyd edir.

Ümumiyyətlə götürsək, 2-ci siqnal sistemi (fıkri fəaliyyət) l-ci siqnal sisteminə (obrazlı-emosional fəaliyyətə) üstünlük təşkil edir. Bu, mütləq xarakter daşıyır, çünki dil və tofokkür insanın ənıok fəaliyyətindo həlledici rol oynayır. Əgər sözü, 2-ci siqnal sistemını S, obrazı, 1-ci siqnal sistemini Sj ilə

ifadə etsək, həmin asılılı£ı riyazi tbrmada belə ifado edə bilorik: S>Sj. 1-ci siqnal sisteminm 2-ci siqnal sistemi üzərindəki nisbi üstünlüyü (bodiı tip) belo ifado edilə bilor: S>S|+/> (burada p bədii tip nümayəndolori üçüıı xarakterik olan emosional və obrazlı görmənin xüsusiyyotlənm bildirir). 2-ci siqnal sisteminin 1-ci siqnal sistemi üzərindəki nisbı üstünlüyü (mütəfəkkir tip) iso belo ifado edilo bilor: ***S+m*** > S, (burada ***m*** xarici aləmə mütəfəkkir tip üçün xarakterik olan mücorrəd, sözlü - məntiqi münasibəti göstərir).

Göründüyü kimi, bir siqnal sisteminin başqası üzərindəki nisbı üstünlüyü məsələsini 2-ci siqnal sisteminin 1-ci siqnal sitcmi üzərindəki mütləq üstünlüyü məsələsi ilə qanşdırmaq olmaz. Әк» 430 halda belo bir tosəwür yaranar ki, bodii tipdo guya intellcktual foaliyyət zəif inkişaf etmiş olur. Bu, ciddi sohv olardi. Bir siqnal listeminin o biri siqnal sistemi üzərindəki nisbi üstünlüyü bodii, miitofokkir vo ya orta tipin təfəkkür tərzində özünəməxsus cohətlərin formalaşmasını şərtləndirir. İ. P. Pavlov bu xüsusiy-yotləri belə xarakterizə edir: bəzi adamlar yaxşı düşünürlər, lakin konkret, real surətdə fıkirləşmirlər, onlarda birinci vo ikinci siqnal sistemlori arasındakı əlaqə xeyli zəifdir: başqalan isə, əksino, belo •ğıllı vo məntiqi düşünsələr də, söz arxasında real təəssüratı, yəni birinci siqnallan görməyə meyl edirlər. Onlann xarici alomlə elaqəsi birinciləro göro daha yaxındır... Onlann hər ikisi ağıllıdır, lakin onlardan birinin mühakiməsi gerçəklikdən uzaqdır, o birisi iso gerçəkliyi olduğu kimi əks etdirir. İ. P. Pavlova görə, ikinci siqnal sisteminin birinci ilo əlaqəsi mütəffəkir tipdə zəif, bodii tipdo qüvvotlidir. Orta tipdo iso birinci vo ikinci siqnal sistemilorinin hor ikisi eyni dərocədə inkişaf edir.

Siqnal sistemlorinin inkişaf xüsusiyyotlorindən asılı olaraq bu vo ya digor tipo monsub olan şagirdlor qavrayış, təsəvvür vo hafızo materiallanndan da müxtəlif tərzdo istifadə edirlər. Mosolon, bodii tip nümayəndələri konkret vo cmosional surətlər yaratdiqlan halda, mütəfəkkür tipo monsub olanlar yeni surotlor yaradarkon mühakimə yürütməyə daha çox mcyl göstərirlər.

§ 4. Qabiliyyət və istedaä

Müasir psixologiyanın aktual problemləri içərisində istedad problemi xüsusi yer tutur. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, qabiliyyətlorin fəaliyyət prosesində qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili tokco elmi-nəzəri məsələ deyildir. Onun böyük praktik ohəmiyyoti vardır.

İstcdad dedikdə qabiliyyətlərin bir vo ya bir neçə fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrası üçün sort olan özünoməxsus birliyi nəzərdo tutulur.

Əgər müşahidoçilik, poetik görmo, surət, hiss və hərokot hafızəsi, yaradıcı təxəyyül, obrazlı təfəkkür, lüğət ehtiyatının zonginliyi vo ifadəli dil, söz assosiasiyalarımn zənginliyi kimi müxtəlif qabiliyyotlor ədəbi fəaliyyət daxilindo üzvi surətdə I birloşib onu müvəffəqiyyətlə icra etmoyə imkan verirsə, bu ədəbi I istedaddır. Eyni sözlər istedadın başqa növlərinə də aiddir.

431

Psixologiyada vaxtilə «istedad» termini daha çox tobi imkanlann mocmuyunu ifado edon anlayış kimi do işlodirdilər Lakin psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, istedad anlayışını bioloj' kateqoriya kimi nəzərdon keçirdikdə, o, öz mənasını itirir Qabiliyyət vo istedad da insan foaliyyətinin özü kimi ictimai-tari xarakter daşıyır.

Bu və ya digər foaliyyot sahəsinə qabiliyyət və istedad inkişafı, hər şeydən əvvol, insanın ictimai-tarixi inkişaf şəraitin dən, cəmiyyətin maddi həyat şəraitindon asılıdır.

Qabiliyyot və istedad əmok fəaliyyətinin konkret, tarixən inkişaf edon forıııalarından tocrid olunmuş şokildə izah edilə bilmoz. Onlar konkret tarixi dövrdə fəaliyyətin ictimai cəhotdən əhomiyyətli olan hansı növlorinin təşokkül ctmosindən və «foaliyyotin müvoffəqiyyətli icrası» dedikda hansı meyarın başa düşülməsindən tamamilo asılıdır. Bu meyardan asılı olaraq hər hansı bir ictimai quruluşda istcdadın bu və ya digər xüsusi növü haqqındakı anlayışın da mozmunu əhəmiyyətli dərəcədə doyişilir. Mosələn, «musiqi qabiliyyotləri» və ya «musiqi istedadı» anlayışı bir səsli mahnıdan başqa digər musiqi bilməyən xalqlardan forqlı olaraq müasir adamlar üçün başqa məzmuna malikdir.

2. Qabiliyyotlərin ölçülməsi və əqli inkişaf omsalı

Qabiliyyotlor noinki kcyfiyyot, həm do komiyyot baxımından bir-birlorindən fərqlonirlor. Q a b i l i y y o t l o r i n ö l ç ü l - m o s i dedikdə, onlann komiyyot cohətdon xarakterizə olım masını nəzordo tuturlar.

Psixologiya tarixində ölçmə ideyası ilk dofo nolo XVII osrin 30-cu illərindo iroli sürülmüşdü. Psixometriya (yunanca psuxhe ruh. metreo - ölçü dcmokdir) termini do məhz həmin illordo өтөи golmişdir. Bu haqda müxtəlif

filosoflar, tobiotşünaslar vo riyaziyyatçılar torofindon maraqlı fikirlər iroli sürülsə do, qabiliyyotlərin ölçülmosi sahəsində ilk mühüm addım XIX əsrdn atılmışdır.

XIX osrdə, 60-cı illərin sonu - 70-ci illorin ovvollorindon başlayaraq yeni ekspcrimcntal istiqamətlə yanaşı başqa (Fexncrın tədqiqatlarından forqli olan) bir istiqamot - fərdin psixologiyan sahəsində riyazi mctodlarm tətbiqi istiqamoti do formalaşırdı

İngilis alimi Haltonun tədqiqatları həmin sahənin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

Halton fərdi fərqlər psixologiyasının banisi hesab olunur. Onun «Talantın irsiliyi» (1869), «İngilis alimləri: onların təbiəti vo tərbiyəsi» (1874), «İnsan qabiliyyotlərinin və onlann inkişafının tədqiqi» (1883) və b. əsərlərində fərdi forqlor psixologiyası ve testlər metodunun bir çox mühüm məsələləri ilk dəfə özünün geniş əksini tapmışdı.

Haltonun bir alim kimi təfokkürü o zaman toşəkkül edon eksperimental - psixoloji istiqamot çərçivəsində formalaşsa da, onu insanlar arasındakı fərdi fərqlorin genetik (irsi) osasları maraq-landırırdı. O, bu məqsodlo ycni eksperimental modellər axtarır, əkizlor metodunu kəşf cdir, əqli keyfiyyətlərin mənşəyini öyrənmək üçün bioqrafik metodla yanaşı anket metodundan istifadə edir, fərdi forqlərin qanunauyğunluqlarını riyazi düsturlarla təsvir etmək üçün yollar axtanrdı. Halton bu sahədə metodik vasitə kimi statistikadan istifadə etdi (o, hələ gənclik illərində müasir statistikanın banilərindən birinin - Belçika alimi A. Keqlenin (1796 - 1874) əsərlərini, xüsusilə onun «Sosial fizika» əsərini öyrən-mişdi).

Halton 1884-cü ildə Londonda Beynəlxalq sağlamlıq sorgi-sində Antropoloji laboratoriya təşkil etdi (sonralar həmin Iabo-ratoriya Cənub Kensinqtan muzeyinə verildi). Qısa müddət ərzində Antropoloji laboratoriyada 10 minə qədor adamın boyu, çəkisi və s. ilo yanaşı olaraq müxtəlif psixoloji xüsusiyyətlori, eləcə də qabiliyyətləri ölçüldü.

Halton özünün Antropoloji laboratoriyasında apanlan sınaqları əqli testlor (ingiliscə test - sınaq deməkdir) adlandırdı. Bütün psixoloji anlayışlardan fərqli olaraq bu tennin Qərb ölkələrindo tezliklə ən kütləvi terminə çevrildi. Kettelin 1890-cı ildə «Mind» jurnalında dorc olunmuş «Əqli testlər və ölçmələn> adlı məqa-ləsindən sonra isə test termini psixologiyada sözün osl mənasında vətondaşlıq hüququ qazandı.

Test metodunun əsas anlayışlarını tarixi planda nəzərdon keçirək.

Kettel Vundtun laboratoriyasında eksperimental metodları öyrənon ilk amerikan alimi idi. Onu daha çox fərdi fərqlor problcmi maraqlandırsa da, Vundt bu məsələyo əhəmiyyət vermirdi. Buna görə do Kettel Leypsiqdəki psixoloji laboratoriyanı tork edib Haltonun laboratoriyasına gəldi. O, Haltonun fərdi-psixoloji keyfiy-yətləri ölçmək üçün istifadə etdiyi mctodlan, xüsusilə əqli testləri böyük ruh yüksəkliyi ilə qəbul etdi.

Kettel öz məqaləsində yazırdı: «Əgər psixologiya ekspcrimcnt və ölçməyə əsaslanmasa, fizika kimi möhkəm və dəqiq elmo çevrilə bilməz. Bu sahədə əqli testlər seriyasını daha çox fərdləro tətbiq etmək yolu ilə iroli getmok olan>. O, moqalədo əqli testlər mctodunun xalis elmi əhəmiyyotini qeyd ctməklə yanaşı olaraq onun praktik tətbiqi məsələlərinə diqqəti xüsusilo cəlb edirdi.

Kettel nümunə kimi 50 test toklif etdi və ABŞ-a qayıdan kimi onları tətbiq etməyə başladı. Testlər mctodu A3Ş-da başqa psixoloji laboratoriyalann da diqqətini artıq cəlb edirdi. Qısa müddət ərzindo bu sahədo xüsusi olaqələndinnə mərkozləri təşkil etmək zərurəti yarandı. 1895—1896-cı illərdə ABŞ-da testologiya üzro iki milli komitə yaradıldı. Dünyanın müxtəlif ölkələrində A. Bine, Q, Ebbinhauz, V. Ştcrn, E. Torndayk, Q. Myünsterberq, Q. Müller, R. İerks kimi psixoloqlar müxtəlif testlər yaradılmasında fəal iştirak edirdilər. Bir tərəfdən, məktəbin, təbabətin, istehsalatın chtiyaclarını ödəmək üçün tcstlərdən geniş istifado olunurdu, digər tərofdən iso fordi fərqlor haqqındakı məlumatların işlənilməsi texnikası doqiqləşirdi.

XX əsrin əvvəllərində ingilis psixoloqu S p i r m e n (1863 - 1945) ekspcrimental surətdə müəyyən etdi ki, bir neç# intellektual testo görə bu vo ya digər bir adamın aldığı qiymətlor arasında pozitiv (müsbət) korrelyasiya (asılılıq) mövcuddur, yeπ! eyni bir adamın müəyyən bir qabiliyyətini (riyazi, ədobi və s .) Ölçmok üçün müxtəlif testlərdən istifado olunsa da, onlaım nəticələri bir-birinə uyğun golir. Bu nə ilə olaqədardır? Spirmenin fikrincə, hor bir adam üçün ümumi amil - ü m u m i i s t e d a d amili səciyyovidir. Müxtolif testlor arasındakı pozitiv korrelyasiyt da məhz ümumi istedad amilini ifado edir. Spirmen bu amili O amili adlandırırdı. G ingiliscə general (ümumi dcməkdir) sözünün baş hərfidir. G amil ümumi istcdadın göstəricisi hesab olunurdu Həmin amil bütün fəaliyyot sahələri üçün ümumidir; hər foaliyyet sahəsi üçün bununla yanaşı horn də özünəməxsus amillər (Sl, S.' və s. amillor) səciyyəvidir.

1904-cü ildə Fransada oqli cəhətdən gcri qalan uşaqlafl müəyyon etmək üçün komissiya yaradılmışdı. Komissiyaytı A l f r e d B i n e (1857 - 1911) başçılıq edirdi. O, hələ XIX

 osrin son illərində, 1896-cı ildə Anri ilo birlikdə fərdin psixologiyası haqqında yazdığı moqalə ilə diqqəti cəlb etmişdi. 1903-cü ildə iso onun öz qızları Armand və Marqcrit üzorindo apardığı tədqiqatları ümumiloşdirən məşhur əsəri - «İntellektin ekspcrimental tədqiqi» monoqrafiyası nəşr olunmuşdu.

İntellekt (intellectus) latın sözüdür: müxtolif dıllordə anlama, dərketmə, başa düşmə, dərrakə, ağıl mənalarında işlənir. Psixologiya elmindo həmin

tcrmindən çoxdan istifado olunsa da, o, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvollərində daha geniş məna kəsb etmişdir. XX əsrdə, elmi-texniki inqilabla əlaqədar olaraq insanın idrak foaliyyotinə yüksok təloblərin verildiyi bir şəraitdə intellekt psixologiyanm aktual problemlərindən birinə çevrilmişdir.

Müasir psixologiyada intellektin onlarla tərifı məlumdur. ünların müqayisəli tohlili göstərir ki, ayrı-ayrı psixoloji məktəb və cərəyanlarda intellekt daha cox: 1) təlimə qabillik (yəni intellekt soviyyəsi yüksək olan adam daha asanlıqla, tez və yaxşı oxuyur); 2) mücorrod simvollarla əməliyyat aparmaq, mühüm əlaqələri başa düşmok və malik olduğu tocrübə əsasında onlara adekvat cavab vermok qabiliyyəti; 3) yeni situasiyaya uyğunlaşmaq qabiliyyəti kimi xarakterizə olunur.

Aydın məsələdir ki, intellektin nəzordon kcçirdiyimiz xarakteristikalan bir-birilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Onlan bir-birindən ayırmaq olmaz. İnsan intellektinin uyğunlaşma funksiyası nə qodər mühüm olsa da, xarici aləmin yaradıcılıqla əks olunması onun osasını toşkil cdir.

İntellektin səviyyəsini neco müəyyən etmək vo ya onu neco ölçmək olar?

XIX osrin sonu - XX əsrin əvvəllorində bu sual psixologiya üçün təkcə praktik ohəmiyyətə malik deyildi. O, birinci növbədə, metodoloji məsələ idi.

A. Bine əqli cəhətdən geri qalan uşaqlar problemini öyronirdi. 0, bu mühüm problemi holl ctmok üçün maraqlı yol göstərdi: A.Bine uşaqlann bilavasito intellektual səviyyəsini ölçməyi, bu məqsədlə uşaqlar tərəfındən müvəffəqiyyətlə həll edilməsi miimkün olan xüsusi tapşırıqlardan istifado etməyi toklif etdi. A. Bine T. Simon adlı başqa fransız psixoloqu ilə birlikdo müxtolif yaşlı uşaqların diqqotini, hafızəsini, təfəkkürünü və s. öyrənməyə başladı. Bu eksperimentlər osasında yeni tcstlər yaradıldı. Psixologiyada həmin testlor Bine-Simon testləri kimi məlumdur.

XX əsrin əvvəllərində Bine-Simon testləri əqli inkişaf soviyyosini müəyyən ctmək üçün əlverişli vasitə hesab olunurdu. Onların yaranması ilo testologiyada yeni istiqamət əməlo gəlirdi. Bine-Simonun testlərində fərdi forqlər öz-özlüyündə deyil, yaşla əlaqədar surətdə ölçülürdü. Əgər uşaq öz həmyaşıdlannm əksəriyyəti torəfındən yerinə yetirilon tapşırıqları həll edo bilirdisə, o, normal uşaq hesab edilirdi. Lakin bir sıra hallarda həmin tapşırıqlar uşaq üçün ya həddindən artıq asan, ya da çətin olurdu. Bu faktın müəyyən edilməsi vo psixoloji cohotdən təhlil olunması onunla nəticələndi ki, testologiyaya xronoloji yaş ***CA*** (ingiliscə - Chronilogucal Age) anlayışı ilə yanaşı yeni anlayışdan ağıl yaşı - ***MA*** (ingiliscə Mental Age) anlayışından istifado olunmağa başlanıldı. Onların bir-birinə uyğun golməməsi ya əqli geriliyin ***(MA SA-dan*** aşağı olanda), ya da istedadın (MA SA-dan yüksək olanda) göstoricisi hesab olunurdu. 1912-ci ildə V. Ştern onlann nisbətini intellekt əmsalı (ingiliscə - intelligence guoticnt) adlandırdı.

İntellekt əmsalı - LQ aşağıdakı düsturla hesablanır: LQ= *MA m*

Ağıl yaşı ***(MA)*** müvafiq şkalaya görə müəyyən edilir. BcU» şkalalar müxtəlif uşaqlar üzərində apanlmış sınaqlara əsasən tərtifa olunur və testologiya praktikasında oslində normativ göstəricisı kimi istifado edilir, yəni şkalada uşaqların topladığı xala **g** onların ağıl yaşının neco olduğu göstərilir. İki misalla tanış olaq.

Tutaq ki, Lcylanın xronoloji (pasport) yaşı 10,5, Sevilin 14-diıı Onların hər ikisinə müəyyən testlər toklif edirik: Leyla da, Sevil do 120 xal toplayır. Onlann intellekt əmsalını hesablamaq ***uį*** xronoloji yaş ilə yanaşı ağıl yaşı müəyyən olunmalıdır. Bunun üçün şkalaya baxmaq lazımdır: şkalada 120 xal toplamış uşağm ağıl yaşının 11,5 olduğu göstərilir. Həmin göstəricilərə əsasən tcstoloq Leylanın intcllekt əmsalını aşağıdakı kimi hesablayır.

LQ= -^-100=109,5

Sevilin isə intellekt əmsalı aşağıdakı kimi olur: LQ = ^-100=82,1 436

Beləliklo də Leylanın intellekt əmsalı 109,5, Sevilin isə 82,1 olur. Bu o deməkdir ki, Lcyla əqli cəhətdən Sevilə görə daha çox istedadlıdır (testologiya praktikasında LQ - 130-a borabərdirsə, uşaq istedadlı, 180-dan çoxdursa, on istedadlı hesab edilir).

Testoloqlar LQ -in göstəricilərinə xüsusi əhəmiyyət verir və uşağm taleyini ona osasən qeydsiz-şərtsiz həll edirdilor. LQ aşağı olanda uşağı əqli cəhətdən geri qalanlar üçün xüsusi məktəblərə, yüksək olanda isə onu istedadlı uşaqlar üçün məktəblərə göndərirdilər.

İlk baxışda belo təəssürat yaranırdı ki, guya testlər məktəb təcrübəsində, peşəseçmə sahəsində və s.-də meydana çıxan praktik məsələləri empirik yolla deyil, psixologiyanın məlumatları osasında həll etmək imkanı verirdi. Bu əsasda da testologiyaya maraq günü-gündən artırdı. Əvvəlki testlər daha da təkmilləşdirilir vo yeni variantlarda irəli sürülürdü. Yeni sahələri əhatə edən tcstlər əmolə gəlirdi. Fərdi tcstlərlo yanaşı qrup testlərindon də geniş istifado olunurdu (ABŞ-da birinci dünya müharibəsində 1 750 000, ikinci dünya müharibəsində isə toxminən 20 milyon hərbi qulluqçu test sınaqlarından keçirilmişdir).

Müasir psixodiaqnostikada testlərin müxtəlif növlərindən istifado olunur. Onlann içərisindo intellekt testləri, qabiliyyət və ya krcativlik (latınca creatio - yaradılan, yaratmaq deməkdir) testlori, nailiyyət testləri və s. xüsusi yer tutur.

XX əsrdə Qərb psixologiyasında testlərin tətbiqi metodikası təkmilləşdirilmiş, öz-özlüyündə maraqlı olan orijinal testlər yaradılmışdır.

Lakin bəzi testlərin tətbiqindo birtərfliliyə də yol verilmişdi, guya LQ sabit xarakter daşıyır, uşağın yaşı artsa da onda mühüm dəyişikliklər baş vermir, uşağın öz həmyaşıdlanndan geri qalması və ya inkişaf etməsi xarici təsirlərdən və tərbiyədən asılı deyildir. Ağıl yaşı anlayışına da tənqidi yanaşmaq lazımdır. A. Bine və T. Simon həmin anlayışı irəli sürərkən anadangəlmə intellektin spontan surətdə inkişaf etməsi haqqında birtorofli təsovvürləro əsaslanırdılar. Onlar yaş xüsusiyyətlərinə keyfıyyət baxımından dcyil, ancaq kəmiyyət (statistik) cəhətdən yanaşırdılar. İntellckt omsalı isə xalis nisbi göstəricidir: o, bir konkret testin (tapşıngın) icra soviyyosini bəlkə də əks etdirə bilər, uşağın intellcktual xüsusiyyətlərinin ümumi göstəricisi ola bilməz. Umumi istedad dedikdə isə, ümumi qabiliyyotlor və ya qabiliyyotlor üçün ümumi

437 olan cəhətlərin vəhdəti nəzərdə tutulmalıdır. Onlar, bir tərəfdən, xüsusi qabiliyyətlərin formalaşmasının əsasını toşkil cdir, diger tərofdən isə xüsusi qabiliyyətlərin inkişafı ilə şərtlənirlər.

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada difcrensial psixologiya başqa istiqamətdə inkişaf edirdi. Rus psixoloqları, xüsusilə A. F. Lazurskı şoxsiyyətin xarakter kimi fordi psixoloji xüsusiyyətlərinə daha çox diqqət yetirirdilər. 1910-cu ildə A. F. Lazurskinin kəşf etdiyi tobii eksperiment mctodu nəinki rus, bütövlükdə dünya psixologiyasmda böyük hadiso idi. Lakin bununla yanaşı Rusiyada da testlərdon geniş istifado olunurdu.

Hal-hazırda ölkəmizdə tcstlərdən ictimai praktikanın müxtolil sahələrində xüsuson ali məktoblorə toləbo qobulu işində gcnis istifado olunur. Bu zaman onların elmi cəhətdon osaslı olmasına xüsusi diqqət yetiımok zəruridir.

3. Şəxsi konstrukt nəzəriyyəsi haqqında

Aqil adamlar axşam göydəki buludlara baxıb sabah yağış yağacağını deyirlər. Donizdə çiməndə ehtiyatlı oluruq: gözümii/ adotən uşaqlarda olur. Ağır şeyi qaldırmaq üçün lingdən istifado edirik....

Onlarla və yüzlərlə bclə həyati hadisələri psixoloji baxımdan təhlil edərkən qarşıya suallar çıxır: пeco olur ki, insan hadisələri qabaqcadan görə bilir, özünün vo başqa adamların davranışına
nəzarət edir?

Ümumiyyətlə, insan xarici aləmdə baş veron hadisələri, o cümlədən başqa adamlann və özünün davranışmı пeco başa düşm vo izah cdir? Bu vacib məsəloləri həll etmək ücün təkcə intellekt kifayotdirmi?

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, hər bir adamda dünya vo insan münasibətləri haqqında özünoməxsus təsəvvür və anlayışlar omole gəlir. O, cisim və hadisələri qavrayarkən onları bu baxımdan mənalandırır, şərh edir, yozur və qiymətləndirir. Cisim ve hadisələrin şəxsiyyət torofındon belə şorholunma və ya yozulma tərzi psixologiyada ş ə x s i k o n s t r u k t l a r adlanır.

Bu fikri psixoloji cəhətdən çox dəqiq ifadə cdən maraqlı bır atalar sözü vardır. Xalq deyir: «Hər kəs öz arşını ilə ölçür». **Əvvela** «arşın» sözüno diqqot edək. Arşın - ölçmə, qiymətlondirmo

438 vasitosidir. İkincisi, hər kəsin öz arşını var, yəni homin «arşın» şoxsi xarakter daşıyır («şəxsi konstrukt» anlayışmda «şəxsi» sözünün xüsusi mənası vardır). Nəhayət, bir sualı aydınlaşdıraq: «Hər kəsin öz arşını» nccə-əmələ golir? Atalar sözlərində adətən belə suallara cavab verilmir. Lakin məsəloyə montiqi cəhətdən yanaşsaq, sualın cavabını tosəvvür etmək asandır: hər adamda dünya vo insan münasibətləri haqqında müəyyən anlayışlar yaranır. O, cisim və hadisələri qavrayarkən bu anlayışlardan «arşın» kimi istifado edir. Bu baxımdan dilimizdə çoxdan işlənən «Hər kəs öz arşını ilə ölçür» atalar sözü «şoxsi konstrukt» anlayışının mahiyyətini lakonik şəkildə əks ctdirir.

Konstrukt nəzoriyyəsini amerikan psixoloqu C. Kelli 50-ci illorin birinci yansında irəli sürmüşdür. Onun 1955-ci ildə nəşr olunmuş məşhur kitabı da belə adlanır: «Şəxsi konstruktlar psixologiyası».

Kitabın nəşr olunduğu ilo diqqot yetirin: 50-ci illərin əwolləri Amerika psixologiyası üçün çətin dövr idi. Ölkədo hökm sürən antimentalist cərəyanlar, birinci növbədə, biheviorizm və neobiheviorizm aktual psixoloji problemləri öyrənmək imkanı vermirdi. Amerika psixologiyasında bu şəraitdə bir torəfdən şəxsiyyət və şüur problcmlərinə maraq yaranır, digər tərəfdən isə bir çox psixoloqlar «nəzəri uydurmalardan» imtina cdərək xalis totbiqi tədqiqatlar aparmağa başlayırdılar. C. Kcllinin tədqiqatları bu baxımdan Amerika psixologiyasında yeni istiqamət idi. Onun nəzəriyyəsində əsas anlayış - şəxsi konstrukt anlayışıdır. Konstrukt nədir? Konstrukt termini latınca - construere («rusca konstruirovanie») sözündən əmələ gəlmişdir. Construere çoxmənalı sözdür. Burada construere şərhetmə, yozma, başadüşmə, konstrukt iso rcallığı şərhctmə vasitəsi vo ya reallığın şoxsiyyot tərəfındən yozulması mənasında işlənir.

Kellinin fıkrincə, hər bir adam öz-özlüyündo alimdir, tədqiqatçıdır, o qıcıqlara sadəcə olaraq cavab vermir, xarici aləm-dən aldığı informasiyalan monimsoyərkon osaslı forziyyolər irəli sürür, onları təcrübədə yoxlayır, dünya

vo insan münasibotlori haqqında özünün «balaca nəzəriyyəsini», şəxsi konstruktlar və ya anlayışlar sistemini yaradır. Biz bu sistcmo müvafıq olaraq hadisəlori qiymətləndirir, öz davranışımızı müoyyən edir, özümü-zə və başqa adamlara sual vcririk. Bu baxımdan konstrukt insanın özü tərəfındən yaradılan, praktikada yoxlanılan, ətraf gerçəkliyi

439 qavramaqda və başa düşməkdə, hadisələri proqnozlaşdırmaqda və qiymətləndirməkdə ona kömək cdən xüsusi subyektiv vasitodir.

Kelli konstrukt anlayışından istifadə etməklə biheviorizmin əsasını təşkil edən vasitəsizlik postulatını özünəməxsus şəkildo aradan qaldırır. D. N. Uznadzcnin nəzəriyyəsində yönəlişlik anla-yışı, S. L. Rubinşteynin nəzəriyyəsində «fəaliyyətin daxili şərtləri» anlayışı hansı rolu oynayırsa, onun nəzəriyyəsində də konstrııkı anlayışı həmin rolu oynayır. Başqa sözlə, Kellinin fıkrincə, insan xarici aləmi bilavasitə deyil, dolayısı ilə konstnıktlar vasitosib qavrayır, yəni o, insanın psixi həyatmı bixevioristlər kimi S-R düsturu ilə deyil S-K-R düsturu ilə izah edir (Burada К - konstrukt anlayışını ifadə edir).

Qeyd ctdiyimiz anlayışlar (yönəlişlik, fəaliyyətin daxili şərtləri və şəxsi konstruktlar) müəyyən xüsusiyyətlərə görə bir-birlərindən fərqlənirlor. Onlardan hэг birinin öz evristik тэпам vardır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, həmin anlayışlar həlo psixologiyada müqayisəli şəkildə təhlil edilməmiş və sistemli yanaşma baxımından onlardan hor birinin insanın psixi həyatında oynadığı spesifık rol öyrənilməmişdir.

Kellinin fıkrincə, insanın reaksiyalarını sadəcə olaraq müşa-hido etməklə ona səmərəli təsir göstərmək olmaz. Bunun üçün onun şəxsi konstruktlarını - dünya haqqındakı nöqteyi-nəzərini öyrənmək lazımdır. Psixologiyanın osas vəzifələrindon biri moh/. şəxsiyyətin daxili aləminə, onun dünya, özünün sosial əhatəsi, özü haqqındakı təsəvvürlər sistemino nüruz etmokdon ibarotdir. O, konstrukt nəzəriyyəsinin əhəmiyyətini do, birinci növbod.». bununla izah cdirdi. Qarşıya sual çıxırdı: şəxsiyyətin daxili aləmin.» пeco nüfuz ctmok olar? Kelli bu mühüm mosoloni moharətlə *h bI * cdib şəxsiyyəti öyrənmək üçün yeni metod - repertuar şobəko metodunu yaratdı.

Metodun adına diqqət yetirin: burada repertuar sözünün do, şəbəkə sözünün də öz evristik mənası vardır.

Repcrtuar fransız sözü olub aşağıdakı mənaları ifadə edir: **1)** hər hansı bir teatrda tamaşaya qoyulan əsərlərin məcmusu; 2) bir aktyorun ifa ctdiyi rollann, müğənninin oxuduğu vo ya çalğıçının çaldığı havaların məcmusu. Kelli r e p e r t u a r sözünü, demok olar ki, 2-ci mənada - insanın həyatda ifadə etdiyi rolların mocmusu mənasında işlədir. Kcllinin təcrübələrində iştirak edon bu və ya digər adama şəbəkə formalı blank (metodun adında

440 çebəkə sözü buradan əmələ gəlmişdir) və «rol siyahısı» adlanan bedvol (bax: cədvəl 7 və 8) verilir (rol siyahısına 22 tanış adam-ana, ata, qardaş, bacı, arvad, ər və s. daxil edilmişdir). Təcrübədo ıştirak edən adam müvafıq qrafada, məsələn, 1-ci qrafada - öz Bdını, 2-cidə -anasının (və ya analığının), 3-cüdə - atasının (və ya Btaliğımn) adını qeyd edir. Bu qayda ilo blankda rol siyahısına uyğun olaraq 22 adamm adı göstərilir. Cədvəl 7-dən göründüyü kimi, hor qrafada müəyyən adamlann qarşısında dairə işarələri çəkilmişdir. Eksperimentator tocrübədə iştirak edən adama deyir:

- 1-ci qrafada dairo ilə üç adam qeyd olunmuşdur. Onlardan ikisi hansı xüsusiyyətlərə görə bir-birinə oxşayır və üçüncü adamdan fərqlənirlər. (Təcrübədə iştirak edon adam - kimi bir-birinə oxşar hesab cdirsə, 1-ci qrafadakı müvafiq iki dairəyə xətt çəkir, üçüncü dairə boş qalır.)

Bundan sonra ona təklif olunur ki: 1) onlann hansı xüsusiyyətə görə bir-birinə oxşadığını və; 2) üçüncü adamm onlardan no ilo fərqləndiyini qeyd etsin. Bu sözlər həmin adamın şəxsi kons-truktları kimi qiymotləndirilir. Şəbəkənin digər qrafalan da bu qayda ilə doldurulur.

Elm tarixindən bilirik ki, nəzəriyyə və metod bir-birilə ayrılmaz surətdə bağlıdır. Lakin bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, Kcllinin nəzəriyyə və metodunun taleyi eyni olmamışdır: onun metodu nozəriyyəsinə nisbətən daha məşhurdur və xarici ölkələr-də geniş istifado olunur. Son 20 ildə repertuar şəbəkə metodu müxtəlif psixoloqlar tərəfindən nəinki təkmilləşdirilmiş, həm də onun yeni variantları işlənilmişdir.

Kelli göstərirdi ki, şəxsi konstruktlar bipolyar (iki qütblü) xarakter daşıyır. Eybəcər-gözəl, xəsis-səxavətli, kcçmiş-kələcək və s. kimi konstruktlar buna misal ola bilər. O, bclə hcsab edirdi ki, biz həmişə nəyi iso təsdiq edəndə, eyni zamanda nəyi isə inkar edirik. Biz «Məmməd düz adamdın> deyəndə, nəzərdə tuturuq ki, o, fırıldaqçı deyil. İnsan əks qütbü özü üçün çox vaxt aydın müəyyən etmir, lakin o, ətraf gerçəklikdə məna axtararkon, oxşar və fərqli cəhətləri eyni vaxtda görür. Bu mənada həyr bir konstrukt referent (yəni məlumat verən) oxdur: biz onun vasitəsilə şəxsiy-yətin nəyi müsbət vo ya mənfı, nəyi oxşar vo ya fərqli hesab etməsi haqqında məlumat əldə edirik. Bu ilk baxışda sadə görünsə də, əslində son dərəcə mürəkkəb məsələdir. Çünki insan hadisələri qavrayarkən və qiymətləndirərkon eyni vaxtda bir neçə parametri

441 nəzərə ala bilər. Tutaq ki, A. V-ni ancaq yaxşı adam kimi **qiymel*** ləndirir.

B. isə V.-nin yaxşı xüsusiyyətləri ilə yanaşı **mənj** xüsusiyyətlərini də görür. Bundan asılı olaraq A.-ya nisbətən **И** nin şəxsi konstruktlar sistemi daha mürəkkəb xarakter **daşıuı** Müəyyən edilmişdir ki, bu, şəxsi konstruktlan xarakterizə etmek üçün mühüm əhəmiyyəto malik olan, göstoricilordon **biridiı** Həmin göstərici «koqnitiv çətinlik» adlanır.

Adamların şəxsi konstruktlar sistemi öz səviyyəsinə **göro bir-**birindən fərqlənirlər. Bəzi adamların şəxsi konstruktlar **sistemi** sadə, bəzilərinin nisbətən mürəkkəb, bəzilərininki iso **mürəkkeb** xarakter daşıyır. Əgər hər hansı bir adam hadisəlori **qiymotlon-**dirərkən eyni vaxtda bir neçə göstoricini nəzəro alırsa, **oıuıı** konstruktlar sistemi çoxlu miqdarda bir-birilə **əlaqədə olan** ümumiləşmiş konstruktlan əhatə edirsə, belo konstruktlar **koqnitıv** baxımdan mürəkkəb konstruktlar hcsab olunurlar. **Mürəkkeb** konstruktlar sisteminə malik olan adamlar başqalarınm **davranısmı** dəqiq və diferensial surotdə qiymətləndirirlər.

4. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətləri və qabiliyyotlərin formalaşması

Qabiliyyətlər uşaq vo yeniyetmələrin psixi həyatının **mülımı** cəhotlərindən birini toşkil cdir. Bu o demokdir ki:

a) qabiliyyətlər də bütün psixi proses vo xassələr kimi **kiçil** yaşlardan formalaşmağa başlayır, inkişaf edərək yeni **keyfıyyotlor** kosb cdir. Müasir psixologiyada bu sahədə inkar edilməz **faktlar** əldə edilmişdir. Hotta vaxtilə tcstoloqlar (biz yuxarıda (, Spirmenin fıkri ilə tanış olmuşduq) LQ-in - ümumi **istcdad** əmsalımn doyişməz olduğunu iddia etdikləri halda, bu gün **yaş** artdıqca LQ-in dəyişildiyini onlar qəbul edirlər.

Qabiliyyətlərin formalaşması prosesini psixoloji **cəhotden** düzgün təhlil etmək üçün bu sahədə özünü göstərən yaf xüsusiyyətlərini ətraflı öyronmək lazımdır. Hər bir yaş **düvründ*** qabiliyyətlərin formalaşması sahəsində köklü **kəmiyyət v#** keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. İstor məktəbəqodor **və kıcık** moktəbli, istərsə də yeniyetməlik və erkən gənclik yaşı dövrlərində ümumi və xüsusi qabiliyyotlor iki istiqamotdə - **makro** və mikro istiqamətlərdə inkişaf edir. Biz m a к r o i n к **i** ş **a»**

 dedikdo, qabiliyyətlərin müəyyən bir yaş dövründə qarşılıqlı olaqədə inkişafını nəzərdə tutunıq. Bu prosesdə müoyyən bir ümumi qabiliyyətdə, məsəlon, obrazlı təfəkkürdə əmələ gələn bir xüsusiyyət digər ümumi qabiliyyətin (yaradıcı toxəyyülün və s.-nin) inkişafına təsir göstərir, onlar isə qarşılıqlı əlaqədə xüsusi qabiliyyətlərin (tutaq ki, söz assosiasiyalarmın zənginliyi və ifadəli dilin) inkişafını şərtləndirir.

M i k r o i n k i ş a f dcdikdə isə ayrı-ayrı qabiliyyətlorin öz-özlüyündə inkişafı prosesi nəzərdə tutulur. Bu mənada biz obrazlı tofəkkür, yaradıcı toxəyyül və s. kimi qabiliyyətlərin inkişafından danışırıq və danışmalıyıq. Qabiliyyotlarin mikro - və makro inkişafı bir-birilo vohdot təşkil edir;

b) hər bir yaş dövrünün öz xüsusiyyətləri vardır. Kiçik məktəblinin bilik sahələrinə marağı, yeniyetmənin xüsusi fəallığı və meyllərinin genişliyi, böyük məktəblinin özünü şüurlu surətdə tonzimetmək meyli - bunların hamısı bu və ya dikar yaş dövrünün səciyyəvi xüsusiyyətləri kimi qabiliyyətlərin formalaşmasına mühüm təsir göstorir. Bu xüsusiyyotləri nozoro almadan qabiliy-yətlərin inkişaf xüsusiyyətlərini düzgün qiymətləndirmək olmaz. A. N. Lcontycvin aşağıdakı fıkri əqli qabiliyyətlorin inkişafı prosesini bu baxımdan təhlil etmok imkanı verir: «uşağın əqli inkişafını bütövlükdə onun psixi inkişafmdan, mənəvi simasını müəyyən edən maraqlarının, hisslərinin və başqa əlamətlərinin zənginliyindon ayrılıqda nəzordən keçirmək olmaz». Qabiliyyət-lərin hamısının inkişafında həmin qanunauyğunluğun mühüm rol oynadığını görmək çətin deyildir. Bu o demokdir ki, qabiliyyətlərin formalaşması müvafiq yaş dövrünün xüsusiyyətləri ilə şərtlənir.

Psixi inkişaf qcyri-bərabor (gcteroxron) xarakter daşıyır. Ayп-ayп yaş dövrlərində psixi inkişafın sürətlənməsi və ya ləngiməsi, gözlənilmodən yüksolməsi və ya geriləmosi müşahidə olunur, başqa sözlə, eyni yaşlı uşaqlann psixi inkişafı bir variantda deyil, müxtəlif variantlarda özünü göstərir. Qabiliyyətlərin inkişafı prosesində də həmin cəhət bütün aydınlığı ilə meydana çıxır. Qabiliyyətlərin inkişafı prosesini bu istiqamətdə xarakterizə etmək üçün bəzi məsələlərlə tanış olaq.

S e n z i t i v y a ş d ö v r l ə r i h a q q ı n d a . Senzi-tiv (latınca sensus - hiss, duyğu demokdir) dövr uşağın ontogenetik inkişafının mühüm morholosini toşkil edir; bu zaman inkişaf cdən uşaq ətraf mühitin müəyyən təsirlərinə xüsusilə həssas olur,

psixikanın bu vo ya digor istiqamətdə inkişafı üçün alvcrişli şən yaranır. Məsolən, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqlar nəinki dilini, həm də başqa dillori daha tcz öyrənirlər. Bu baxınulaıı xüsusilə 3-5 yaş dil öyrənmok üçün scnzitiv dövr hesab olunur. 1 III.I

Ayп-ayп qabiliyyətlərin (musiqi, riyazi, rəsm, aktyorlıq, şairlik, texniki və s.) formalaşması və inkişafı baxımındaıı məktəbəqədər, kiçik moktobli və yeniyetməlik yaş dövrlərinin öl imkanlan vardır.

Aydın mosəlodir ki, senzitiv yaş dövrü həlo öz-özlüyündo qabiliyyətlərin inkişaf səviyyəsini müəyyon etmir. Bunun üçüfl

CddvM 7

KelHnin rol konstruktları repertuar testi üçün blank '

>

S
C

o		Ö		o																	1		
		o					c							O		O					2		
		9				o						o				o					3		
				c					o			o				o					4		
				O						o	o				O						5		
o						o	O	o									o				6		
	o					o	o										o				7		
o					ü												o				в		
					o				o					O							9		
																					to		
																					11		

moktəbəqədər və ya kiçik moktobli yaşı dövründə müvafıq qabiliyyətin inkişafı üçün olverişli pedaqoji şərait yaradılmalıdır. (Valideyn və müəllimlər bu mühüm vəzifəni psixoloji səriştə ilo həll etmək üçün hələ kiçik yaşlarından uşaqların qabiliyyətlərini diqqətlo öyronmolidirlor). Senzitiv yaş dövrlorinin imkanlarından vaxtında somorəli istifado edilmodikdo, bu sonralar qabiliyyətin

Cədvəl 8.

Kellinin rol konstruktları repertuar testi üçün personajların siyalısı

1. **Birinci sütunda öz adınızı yazm**
2. **Ananızın adını yazın. Əgər sizi ögcy ana böyüdübsə, onun adını yazın.**
3. **Atanızın adını yazın. Əgor sizi ögey ata böyüdübsə, onun adını yazın.**
4. **Qardaşınızın (yaşca ən yaxın olanının) adını yazın. Əgər qardaşınız yoxdursa, təxminən həmyaşıdınız olan və yeniyetməlik dövründə sizin üçün qardaşı əvəz etmiş dostunuzun adını yazın.**
5. **Bacınızın (yaşca on yaxın olanının) adını yazın. Əgər bacınız yoxdursa, təxminən həmyaşıdınız olan vo yeniyetməlik dövründə sizin üçün bacını əvəz etmiş rəfiqənizin adını yazın.**

ALTINCI MADDƏDƏN BAŞLAYARAQ SİZƏ TANIŞ OLAN ADAMLAR1N ADINI YAZIN, LAKİN ADAMLARI TƏKRAR ETMƏYİN, IIOR DƏFƏ YENİ ADAMLAR SEÇİN

6. **Sizin arvadınız (əriniz) ve ya, əgər cvlonməmişsinizsə, sizin scvdiyiniz adam.**
7. **Yuxarıdakmdan bilavasito owəl sevdiyiniz adam.**
8. **Hal-hazırda sizin ən yaxın homcins dostunuz.**
9. **Ən yaxın həmcins dostunuz hesab etdiyiniz, sonralar isə ümidinizi doğrultmayan adam.**
10. **Öz kövrək hisslərinizi bölüşmok istədiyiniz adam.**
11. **Sizin həkiminiz.**
12. **Hal-hazırda qonşunuz olan və hamıdan yaxşı tanıdığınız adam.**
13. **Sizinlə yaxınlıq etmiş, lakin hor hansı bir izah olunmayan səbəbə göro sizi scvməmiş adam.**
14. **Mərhəmət boslodiyiniz və ya daha çox kömək etmək istədiyiniz adam.**
15. **Yanında özünüzü narahat hiss etdiyiniz adam.**
16. **Yaxın vaxtlarda tanış olduğunuz vo daha yaxşı tanımaq istədiyiniz adam.**
17. **Yeniyctməlik yaşında sizo on küclü təsir göstəron müollim.**
18. **Baxışlan sizdo güclü etiraz doğurmuş müollim.**
19. **Sizi ən çox incitmiş müdir vo ya zabit.**
20. **Sizin şoxsən tanıdığınız adamlardan on çox boxti gətirən ~~wfclP~~**
21. **Sizin şəxsən tanıdığınız adamlardan on xoşbəxti.**
22. **Sizin şəxson tanıdığınız adamlardan on yüksək əxlaqh adam.**

inkişafı prosesində müəyyən çətinliklərin omolo gəlmesi ıl# nəticələnir.

Kiçik yaşh uşaqlarda qabiliyyətlərin parlaq təzahür halları **və ya vunderkind uşaqlar haqqında.** Yüksək əqli qabiliyyətleül
malik olan uşaqlar haqqında psixologiyada çoxlu faktlaı toplanmışdır. Onlar psixi (yaş) inkişafın variantlanndan biri kimı son zamanlar diqqoti daha çox cəlb edir.

Erkən əqli inkişaf halları bozən daha qabarıq formalarda **özünü** göstərir. Öz həmyaşıdlannı xeyli ötüb keçən vundcrkind **uşaqlar** belo hallara misal ola bilor.

Almanca vundcr - qəribo, kind - uşaq demokdir. Mədəniyyot tarixində sonralar görkəmli yazıçı, bəstəkar, alim və s. **kimı** tanınmış çoxlu vunderkind uşaqlar məlumdur. Hal-hazırda **bekı** uşaqlara az təsadüf olunmur.

Psixoloji ədobiyyatda belə uşaqlardan biri haqqında **aşağıdakı** molumata rast gəlirik: 7,5 yaşında I sinifdə oxumağa başlamış, 2-1 gündon sonra onu II sinfo, 10 gündən sonra IV sinfo, ikinci **rübdon** etibarən iso V sinfə kcçirmişlər. 14-15 yaşında M. Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin tələbəsi olan çoxlu bclə **uşaq-**lar molumdur.

Lakin bununla bclə, bu uşaqlann bir çoxu sonralar adi **adamlar** olurlar. Bu, görəson no ilo əlaqədardır? Sualın cavabı aydındır: vundcrkind uşaqları çox vaxt düzgün tərbiyə etmirlər. Valideynlor və torbiyəçilər vundcrkind sözünün bozon birinci tərəfıno **(wunder** - qəribə) xüsusi diqqət yetirdikləri halda, ikinci torəfinə **(kind -**uşaq) əhəmiyyət vermirlor. Halbuki bu son dərəcə maraqlı **hadi-**sədə ən başlıca cəhət məhz vunderkind sözünün ikinci **tərəfi ılo** bağlıdır. Vunderkindlər, birinci növbədə, uşaqdırlar vo bütün **başqa** uşaqlar kimi onlar da müəyyən yaş xüsusiyyətlərinə malikdirlər.

Müəlli m və torbiyəçilər çox vaxt bu cəhəti nəzoro almır, **vun**dcrkind uşaqları az qala qeyri-adi adam kimi təqdim edir, onlarda özlori haqqında düzgün tosəvvür yaratmırlar. Belo **tərbiy*** üslubunun nəticələri isə çox hallarda forəhli olmur... **Kiçik** yaşlarından özlərinin yüksək qabiliyyətləri ilo forqlonon **uşaqlarm.** o cümlədən vunderkindlorin tərbiyəsi validcyn və tərbiyəçilərden xüsusi psixoloji səriştə tələb edir.

Yeniyetməlik və böyük məktəbli yaşı dövründə qahilix **yətlərin bəzi inkişaf xüsusiyyətləri.** Yeniyctmolik yası **dövründe** özünün əqli
qabiliyyətlərinin inkişafı etibarilə həmyaşıdlanndan
446 forqlonon xcyli şagirdə təsadüf olunur. Belo şagirdlərin iki tipi diqqoti daha çox colb edir: onlann bir qismi maraqlan vo otrafdaki adamlara münasibəti etibarilo daha çox kiçik məktobliyə bənzəyir. Dərsi asanlıqla başa düşür, mosoləni daha asan yolla holl edir, lakin özünü sadəlövh aparır, aşağı qiymət alanda ağlayır, qızlarla kiçik uşaq kimi vuruşur, bütün fənlərlə eyni dərəcədə maraqlanır; digor qismi iso özünü əslində böyük məktəbli kimi apaıır: müəllimlərin bir çox moslohətlərinə əmol etmir, dərsdə bəzən kənar işlərlə məşğul olur, ancaq maraqlandığı fənnə xüsusi diqqət yetirir, həmin fonnə aid əlavə ədobiyyat oxuyur, xüsusi dəftər tərtib edir.

Böyük məktəbli yaşında da biz bu sahodo maraqlı hallarla rastlaşınq. Onlardan biri aşağıdakından ibarətdir: aşağı siniflordo öz homyaşıdlanndan fərqlənməyən bəzi şagirdlərdə güclü intellekt olamətlori özünü göstərməyə başlayır. Onlar birdən-biro yaxşı oxumağa başlayırlar. Müəyyən bir elm, odəbiyyat vo incəsənət sa-həsi ilo daha çox maraqlanır, həmin sahə ilə saatlarla məşğul olurlar.

Yeri gəlmişkən onu da qeyd cdək ki, görkəmli adamlann bir çoxunu kiçik yaşlarında valideynlor və müəllimlər adi uşaqlar he-sab ctmiş, hotta onlann bir çoxunu «tənbol», «qabiliyyətsiz» adlan-dırmışlar.

Tərbiyə işi sahosindoki bu nöqsanlar ondan irəli golir ki, müəllimlər çox vaxt uşaqların qabiliyyotlori haqqında təkcə təlim müvoffoqiyyətino görə mühakimə yürüdürlər. Halbuki qabiliy-yotlərin müxtəlif inkişaf variantları vardır. Psixi inkişafın qeyri-bərabər xarakteri bu sahədo xüsusilə aydın nəzərə çarpır.

XVI F Ə S İ L TEMPERAMENT VƏ XARAKTER

1. Temperament

Temperament psixi fəaliyyətin dinamik xarakteristikası kimi təzahür edir. «Psixi fəaliyyət» anlayışı bizə artıq molumdur. «Dina-mik xarakteristika» ifadəsinə iso ilk dəfo temperament bölməsində rast gəlirik. Tempcramentin mahiyyotini başa düşmok üçün ovvəlcə bu ifadəni aydınlaşdırmalıyıq.

447 ***§1. Davranışın dinamik xarakteristikası***

Diferensial psixofiziologiyada insanın psixikası iki aspektdo m ə z m u n baxımından vo f o r m a 1-d i n a m i к (və ya рм\ dinamik) istiqamətdo öyronilir. Şəxsiyyətin istiqamətini, типа-sibotlorini, əxlaqi görüşlorini, motivlərini və s. tohlil **edərkoıı** bfc psixikanı məzmun baxımından nəzərdən keçiririk. İnsanın sosial cohotdon şortlənon mühüm xassələri ilə yanaşı dinamik **xassolorı** də vardır. Psixikanın formal-dinamik aspektdo təhlili тəh/ xassolorin öyroniiməsini nozərdə tutur.

Dinamik xassə nodir? Dinamika sözünü пeco başa düşeh ' Dinamika yunan sözüdür. Başqa dillordə olduğu kimi, **Azorbaycan** dilində də aşağıdakı monada işlənir: bir şeyin horokot halı, **inkısa** fının, dəyişilməsinin gedişi. Biz psixi fəaliyyətin **dinamik** xarakteristikası deyondə, onun hərəkət halı üçün səciyyəvi **olan** xüsusiyyətləri nəzərdə tutacağıq.

Psixi foaliyyotin və ya davranışın dinamik xarakteristikası çoxcəhətlidir. Onun xüsusiyyotlərini təhlil etmək üçün sürət, temfl (tezlik dərəcəsi), ritm, intensivlik, plastiklik, dözümlülük vo s. kimj müxtəlif anlayışlardan istifado olunur.

Çox maraqlıdır ki, dilimizdə do psixi fəaliyyoti dinamik **cəhə** dən xarakterizə edən çoxlu söz və ifado vardır. Astagol, **hövsolo**-siz, diribaş vo s. sözlor buna misal ola bilər.

İnsanlar psixi foaliyyotin dinamik xarakteristikalanna **görə bir**-birlərindən fərqlənirlər. Golin, cyni şəraitdə müxtolif adamlaı **т** davranış və rəftarına diqqət yetirək:

Birinci situasiya: Tutaq ki, dayanacaqda beş nəfər **avtobıı** gözləyir. Onlardan biri dirəyin yanında sakit dayanıb. Bir **başqası** bir yerdo qərar tuta bilmir: var-gəl edir. Üçüncüsü tez-**tez saatma** baxır... Avtobus gələndə isə biri qaça-qaça ona yaxınlaşır, **bıı** başqası isə avtobusa minərkən **heç** yerişini də pozmur.

İkinci situasiya: Azorbaycan SSR xalq artisti N. **Zeynalova** Cəhrə arvad rolunda çıxış edir. Tamaşaçılardan biri az qalır uğuıuıb özündən getsin. Qarşıdakı sırada oturmuş qadın da gülür, **lakin o,** elə gülür ki, **heç** dodaqlan da tərponmir.

Üçüncü situasiya: tutaq ki, dərsdə müəllim şagirdlərə 20 misralıq şer verib onu əzbərləməyi tapşırır. Şagirdlərdən **biri şcrı** tez əzborlədiyi halda başqası gec əzbərləyir.

Bu xüsusiyyətlər temperament xüsusiyyətloridir. Onlar **insanm** 448 psixi fəaliyyətini məzmuna görə deyil, dinamik cəhətdən xarakterizə edirlər. Şer əzbərloməyə aid misalı bu baxımdan təhlil edək. Şagirdlərin bir qismi şeri tez ozbərləyirlər. Hətta onlann içə-risində təlimdo gcri qalan şagirdlərə də az təsadüf olunmur. Bclə şagirdlər bu sahədə çox vaxt bəzi əlaçı şagirdlərdən daha yaxşı nə-ticə göstərirlor. Bir çox şagirdlər isə şcri sadəco olaraq gec əzbər-ləyirlər. Onların içorisində çoxlu əlaçı şagirdlərə də rast golmək miimkündür. Biz bunun səbəbini aşağıda nisbotən ətraflı izah cdəcəyik. Hələlik isə bir sualı aydınlaşdıraq: əgər şagird şeri tcz ozbərləyirsə, bu o demokdirmi ki, o, şcri horn də yaxşı başa düşür? Və yaxud: ogər şagird şcri gec əzbərləyirsə, bu o demokdirmi ki, o, horn do şeri yaxşı başa düşmür? Belə suallara cavab vermək asandır: şagirdin şcri tez və ya gec ozborlomosi nolo onun şcri yax-**şı** başa düşüb-düşmodiyini göstərmir. Burada biz müxtəlif variant-larla rastlaşırıq.

Şagird:

1. Şeri tez əzbərləyir, yaxşı başa düşür.
2. Şeri tez ozbərləyir, yaxşı başa düşmür.
3. Şeri gec əzborləyir, yaxşı başa düşür.
4. Şeri gcc əzbərləyir, yaxşı başa düşmür.

Bu variantların müqayisəli təhlili göstərir ki, şcrin yaxşı başa düşülüb-düşülməməsi bilavasitə onun tez vo ya gec əzborlən-məsindən asılı deyildir. Şerin пeco başa düşülməsi psixi foaliyyotin məzmunu (məsələn, təfokkürün inkişaf soviyyosi) ilo bağlıdır.

Bəzən şeri gec əzbərləmiş şagirdin tez əzbərləmiş şagirdə nisbətən daha yaxşı başa düşmosi yalnız bununla izah olunmalıdır. Şerin tez vo ya gcc ozborlənməsi isə psixi foaliyyotin ancaq vo ancaq dinamikası haqqında təsovvür yaradır. II vo III variantlann müqayisəli təhlili mohz bunu sübut edir.

Beləliklə, aydın olur ki, temperament xüsusiyyotləri psixi fəaliyyəti ancaq d i n a m i k cəhətdən xarakterizə edir.

Temperament xüsusiyyətlərini düzgün xarakterizə ctmək üçün biz bir mühüm cəhoti dəqiqləşdirməliyik: psixi foaliyyotin dinamik xüsusiyyətləri çoxdur. Onlar tokco temperamcntlo deyil, horn do foaliyyotin motivləri, insanın adətləri, psixi halətləri, situasiyanın tələbləri və s. ilə şərtlənir. Misal göstərək: bir astagəl tələbə təsəv-vür cdin. Adi şoraitdo o, bir işi görənə qədər gün batır. Beləsi haqqında, adətən, deyirlor: elə bil ki, ayağının altında yumurta qalıb. İndi gəlin həmin tələbəni imtahan situasiyasında təsəvviir edək. Tutaq ki, qrup yoldaşları ona şparqalka ötürürlər: bu zaman onun hərəkotlori itiləşir, şparqalkanı bir göz qırpımında yoldaşından alıb gizlodir. Görəson, bunu no ilo izah ctmok olar? Tələbənin motivlori ilə: o da, başqa tələbolor kimi təqaüdo düş-mok üçün imtahanda yaxşı qiymət almaq istəyir. Bu o dcməkdir ki, fəaliyyətin motivlərindən asılı olaraq psixi fəaliyyətin dinamikası dəyişilo bilər. Biz bura yuxanda qcyd ctdiyimiz amilləri (adətlor, psixi halətlər, şəraitin tələblori və s.) də əlavo edo bilərik. Lakin onların hamısı üçün bir cəhət sociyyəvidir: fəaliyyətin motivlərin-dən, insanın psixi halotlərindən və ya situasiyanın təloblorindən asdı olaraq psixi fəaliyyətin dinamikasının dəyişilmosi müvoqqəti xarakter daşıyır. Yuxanda haqqmda danışdığımız tələbəyə imta-handan sonra fıkir vcrsok, asanlıqla görə bilorik ki, o, elə homin astagol adamdır. Bu temperamentlə bağlı cəhotdir.

Əgor psixi foaliyyotin dinaınik xüsusiyyətləri temperamcntlo müoyyon olunursa, onlar insanın davranış və rəftarında d a v a m -l ı . s a b i t x ü s u s i y y ə t l o r kimi özlorini göstərirlor. Bunu no ilo izah etmək olar? Foaliyyotin motivlo|ri vo ya şəraitin tələbləri ilo bağlı olan dinamik xüsusiyyətlər müvoqqoti xarakter daşıdığı halda, temperamcnti ifado cdon dinamik xüsusiyyətlərlərin davamli, sabit olmasi no ilo olaqodardir?

§ 2. Temperamentin t.isnifati V9 sinir sisteminin xassdteri

Temperament nozoriyyosi qodim tarixo malikdir. Onun mahiyyoti haqqinda ilk tolim hələ e. o. V əsrdə əməlo golmişdir. Temperament haqqinda tolimlorin tarixi no qodor zongin olsa da, müxtəlif dövrlordo insan orqanizminin aşağıdakı bioloji sistem lori temperamentin osasi kimi iroli sürülmüşdür:

1. H u m o r a l s i s t e m : antik dünyanın məşhur hokimi H i p p o к r a 1ı n (c. o. 460-377) tolimindo temperament qan, öd, qara od vo seliyin bodondoki nisboti ilo olaqolondirilirdi.

2. S o m a t i k s i s t e m : alman psixiatrı E. Кгеспкг. amerika alimlori U. Şeldon vo S. Stivens tempcramenti insan bo-dəninin quruluşu ilo izah edirdilor.

3. S i n i r s i s t e m i ^ insanin temperamentini akademik İ. P. Pavlov ali sinir foaliyyotinin (ASF) tiplori ilo izah edirdi. Sovct fizioloqlan onlan son zamanlar hom do bcyin strukturlarinm xiisusiyyotlori ilo olaqolondirirlor.

Qodim yunanlara (Hippokrat vo b.) orqanizmdo 4 ciir maye qan 450 (sanqvus), öd (xole), qara öd (mcleyna xole) vo selik (fleqma) molum idi. Onlar belo güman edirdilor ki, insanlann davramşındakı fərqlər orqanizmdo homin mayclərin müəyyən nisbətindon asılıdır. Guya orqanizmdo bu mayclordon biri - ya qan, ya od, ya qara öd, ya da sclik, miiasir terminlorlo desok, daha çox bioloji aktivliyo malik olur. Hansı mayenin üstünlük təşkil etməsindon asdı olaraq adamın davranışında özünəməxsus xüsusiyyotlər omolo golir. Qodim yunanlar bozi adamlann coşqun olmasını onlann orqanizmində qanın, soyuqqanlı olmasini iso seliyin bioloji cohotdon daha mühüm rol oynamasi ilo izah edirdilor. Onlar bu baximdan 4 temperament tipini - s a n q v i n i k , x o l e r i k , m e l a n x o l i k v o f l e q m a t i k tiplori forqlondirirdilor.

Ycri golmişkon qcyd edok ki, bu tcrminlorin talcyi uğurlu olmuşdur. Onlar yarandıqlan gündən miiasir dövrə qodor sözün əsl monasında noinki psixologiya elmi tarixində vətəndaşlıq hüququ qazanmış, hom do ümumişlək sözloro çevrilmişlor.

Hal-hazırda temperament haqqındakı bu tosəvvürlər ancaq tarixi ohomiyyətə malikdir: hor şeydon ovvol, qeyd ctmok lazımdır ki, orqanizmdo çoxlu miqdarda honnonlar və mcdiatorlar vardır, yəni maycnin miqdarı 4 deyil, daha çoxdur. Bundan başqa, indi ta-mamilo aydındır ki, onlar insanın davranışına bir başa dcyil, dolayısı ilo - sinir sistemi vasitəsilə tosir göstərirlər.

Qodim yunanlar insanın təbii xüsusiyyətlərinin, onun beyin qurulusunun, sinir sistemi xassələrinin bütün cəhətlərini kifayət qodor bilmirdilor. Lakin, bununla belo, qeyd ctmək lazımdır ki, temperament haqqındakı bu təlim öz dövrü üçün mühüm nailiyyət idi. Qodim yunanlar həlo o zaman psixi xüsusiyyətlərlə orqanizmin xassələri arasındakı əlaqəni dahiyano surotdo göro bilmişdilor.

Uzun müddət, demək olar ki, XIX əsrin sonlarına qodor belə hesab edirdilor ki, temperamentin yaranmasında qanın xassələri və ya qan dövranı sisteminin xiisusiyyotlori xüsusi rol oynayır. XX osrin 20-ci illərindo temperamentin bioloji əsaslannın şərhindo köklü dəyişikliklər baş verdi. E. Kreçmcr temperament xüsusiy-yətlorini humoral sistcmlo deyil, insanın bodən qumluşunun xiisusiyyotlori ilo izah etmoyə başladı. O, iddia cdirdi ki, guya hər bir bodon

quruluşu tipino müəyyən temperament xiisusiyyotlori uyğun golir. 40-cı illərdo iso U. Şcldon vo S. Stivens temperamentin bədən quruluşu ilo əlaqosini daha mürokkob sxem osasında şərh etmok üçün təşəbbüs göstərdilor. Biz XVII fosildo bu fikirlori

nisbətən ətraflı aydmlaşdıracağıq. İndi isə bir cəhotə diqqəti cəlb etmək istəyirik: qanın kimyovi torkibi, daxili sekresiya vəzilərinin ifraz ctdiyi hormonlar, bədon quruluşunun tipi və s. öz-özlüyündo bu və ya digər temperament xüsusiyyətinin təzahürlərinə, az da olsa, tosir göstorir. Lakin onlann tcmperamento təsiri müəy-yonedici xaraktcr daşımır vo daşıya da bilməz. Çünki psixika beynin, ali sinir fəaliyyətinin xassəsidir. Bir halda ki, temperament tordi-psixoloji xüsusiyyətdir, onu öz-özlüyündə qanın kimyəvi torkibi, daxili sekresiya vozilərinin ifraz etdiyi hormonlar, bədən quruluşunun tipi ilo deyil, ancaq sinir sisteminin xassələri ilə clmi şokildə izah etmək olar.

Tcmperamcntin sinir sisteminin xassələri ilə əlaqəsini elm tarixində ilk dəfə akademik İ. P. Pavlov koşf ctmişdir. Biz burada kəşf sözünü təsadüfon işlətmirik. 20-ci illərin sonu - 30-cu illərin əvvəllorində İ. P. Pavlovun tədqiqatlan sayosində temperamentin bioloji əsaslannın öyrənilmosi sahosində helledici doyişikliklər baş vcrdi.

Akademik İ. P. Pavlov 10 ildon çox apardığı todqiqatlar nəticə-sində sinir sisteminin üç xassəsini müəyyən ctmişdi. Həmin xassəlor aşağıdakılardan ibarotdir:

1. Oyanma vo ləngimonin q ü v v ə s i (bcyin qabığı hücey-rələrinin iş qabiliyyətini, onların dözümlülüyünü müəyyən edir).

2. Onlann m ü v a z i n ə t dorocosi (oyanma qüvvəsinin longimo qüvvəsino müvafıqlik dərocosi vo ya onların tarazlığı).

3. Oyanma vo ləngimonin mütohərrikliyi (onların bir-birini əvəzetmo sürəti).

Sinir sisteminin xassələri bir-birilo qarşılıqlı olaqədədir. Onlar bir-birilə özünəməxsus surətdə uzlaşır və s i n i r s i s t e m i t i p i n i (və ya ali sinir fəaliyyəti tipini) müəyyən edir. Bır cohətə diqqət edin: biz indiyo qədər temperament tipindon danışırdıq. İndi iso sinir sistemi tipi tcrminindən istifado edirik. Onlar müxtəlif anlayışlardır: sinir sistemi tipi f i z i o 1 o j i , temperament tipi p s i x o l o j i anlayışdır.

Sinir sistemi tipi tenninini akademik İ. P. Pavlov toklif ctmişdir. Hal-hazırda fiziologiyada vo psixologiyada geniş istifado olunan bu terminin cvristik əhomiyyəti böyükdür. Temperament tipi sinir sistemi tipi əsasında formalaşır, başqa sözlə, sinir sistemi tipi tempcramentin fizioloji əsasını təşkil cdir.

Akademik İ. P. Pavlov itlər üzərində apardığı todqiqatlar

Şəkil 45. Ali sinir fəaliyoti tipləri

osasında ali sinir fəaliyyəti tiplərinin təsnifatını yaratmışdır. O, birinci xassəyə (oyanma və ləngimənin qüvvəsino) görə itlori qüvvətli vo zəif olmaq üzrə iki yerə ayırır. İkinci əlaməto (oyanma vo ləngimənin müvazinət dərəcəsinə) görə qüvvotli heyvanları yenə do iki yerə - müvazinotli və müvazinətsizlərə ayırır.

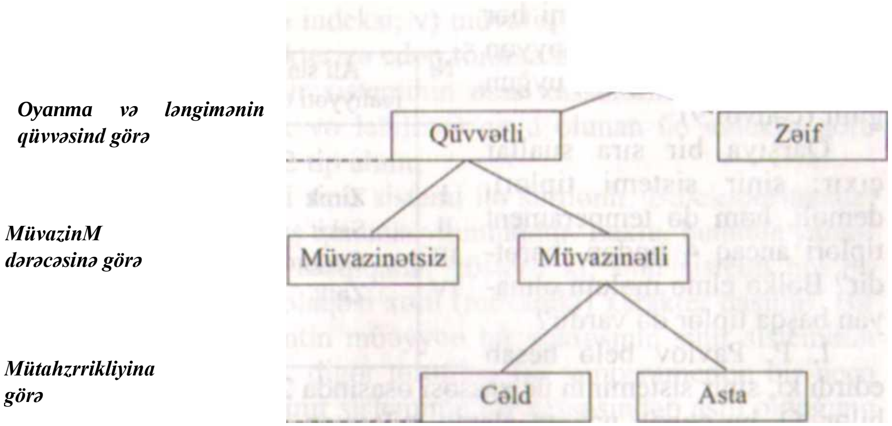

Qüvvətli vo müvazinətli hcyvanları iso üçüncü xassəyə (oyanma və longimənin mütəhəiTİkliyinə) görə cold və asta tiplərə bölür. -(Bax: şokil 45.)

Beloliklə də, İ. P. Pavlov dörd əsas tip müoyyon ctdi. O, 1-ci tipi zirək, 2-cini - sakit, 3-cünü coşğun, 4-cünü iso zoif sinir sistcmi tiplori adlandırdı. Təsnifata görə, bu tiplorin aşağıdakı xassələri vardır:

Zirək tip qüvvətli, müvazinətli, cold, qüvvətli,

müvazinətli, asta.

3. Coşğun tip - qüvvətli,

2. Sakit tip -

4. Zoif tip -Sinir müvazinotsiz. zəif.

foaliyyoti tipi orqanizmin təbii xüsusiyyətidir. O, irsiyyətlo şortlonir, lakin doyişməz dcyildir. Onlar inkişaf edir və həyat şəraitinin təsiri ilo, az da olsa, doyişirlər.

Temperament sinir sistemi tipinin davranış və rəftarda təzahürü 453 kimi meydana çıxır, yəni hər bir temperament tipi miioyyon bir sinir sistemi tipinə uyğun gəlir (codvol 9)

Cədvəl 9

№	Ali sinir foaliyyoti tiplori	Temperament tipləri
I	Zirok	Sanqvinik
II	Sakit	Flaqmatik
III	Coşğun	Xolerik
IV	Zoif	Melonxolik

Qarşıya bir sıra suallar çıxır: sinir sistemi tiplori, demoli, hom do temperament tiplori aneaq 4 tipdon ibarot-dir? Bolkə clmo molum olma-yan başqa tiplor do vardir?

İ. P. Pavlov belo hesab edirdi ki, sinir sisteminin üç xassosi osasinda 24 tip müoyyən edilo bilor. O, bu cəhoti nəzoro alaraq miioyyon etdiyi 4 tipi ali sinir foaliyyotinin o s a s t i p l o r i adlandırırdı.

İ. P. Pavlovun laboratoriyasinda ali sinir foaliyyoti tiplori sahəsindoki tədqiqatlar itlər üzorindo aparılırdı. Onun bozi əmokdaşları homin todqiqatlarm noticolorini cyniilo insanlara aid etməyə çaltşsalar da, bu toşobbüslor holo insamn ali sinir foaliyyoti tiplori haqqinda osash tolim yaratmaq imkani vcrmirdi.

50-ci illorin əvvəllərində böyük ohomiyyot kosb edon bu mosololori sovet psixoloqlan (B. M. Tcplov, V. D. Ncbilitsin vo onlann omokdaşları) öyronmoyo basladılar.

B. M. Tcplov vo V. D. Ncbilitsin, birinci növbədo, əsaslı tədqiqat mctodikası işlodilor. müvafiq xassəlorin tizioloji mənasını aydınlaşdırmaq moqsodiilo riyazi, mosolon, faktor tohlili mctodlanndan istifado etdilor. Onlar sinir sisteminin molum xassolərirni öyronməklo yanaşı d i n a m i к l i к (beyin qabi-ğında müvəqqoti rabitolərin yaranma sürətini vo yiingüllüyünü ifado cdir) vo l a b i l i к (oyanma vo longimo prosesinin omolo-golmo vo kosilmo siirotini sociyyolondirir) kimi yeni xassolor miioyyon cdir.

B. M. Teplov, V. D. Nebılitsin moktobinin todqiqatları göstordi ki, qüvvə, dinamiklik, miitohorriklik vo labillik sinir sisteminin osas xassələridir. Miivazinot dorocosi iso osas xasso deyildir; o, osas (qiivvo, dinamiklik, miitohorriklik vo labillik) xassolori oyanma vo longimo prosesjorinin nisbətinə göro sociyyolondirir. Bu baximdan osas xassolori xarakterizə edorkon üç göstəricini nəzərə almaq lazımdır: a) müvafiq xassonin oyanmaya görə indeksi; b)

 onun ləngimoyə görə indeksi; v) müvafıq xasso üzrə sinir proseslorinin balansını xaraktcrizo cdon törəmə indeksi.

Beloliklo do, sinir sisteminin osas xassolorini (qiivvo, dinamiklik, miitohorriklik vo labilliyi) qeyd olunan üç indcksə görə xarakterizo edondo 12 tip alınır.

Temperament tipi sinir sistemi ilo şərtlənir. Bu eksperimental surətdə sübut olunmuş qanunauyğunluqdur. Lakin, bununla yanaşı olaraq eksperimental todqiqatlar göstərir ki, sinir sistemi tipi ilo temperament tipinin olaqosi xotti (mexaniki) xarakter daşımır. Bir torofdon, temperamentin miioyyon bir xassosinin sinir sisteminin bir neçə xassəsindən, digor torofdon iso temperamentin bir neco müxtəlif xassosinin sinir sisteminin bir xassəsindən asılı olduğunu göstorən müxtəlif faktlar miioyyon edilmişdir. Buna görə do insanı xarakterizo etmək üçün ali sinir foaliyyoti tipinin xassolorini öyrənmək holo kifayot deyildir, hom do psixoloji todqiqat aparmaq vo temperamentin xassolorini todqiq etmək lazımdır.

§ 3. Temperamentin xasstfari

Miiasir psixologiyada temperamentin osas formal - dinamik xarakteristikasi kimi aşağıdakı xassolərino xüsusi diqqot yetirilir: i i m u m i a k t i v l i k - temperamentin strukturunda xiisusilo böyük ohomiyyoto malikdir. Onun mahiyyotini insanin özünü ifado ctmok, xarici aləmi soməroli surətdo ,mənimsəmək vo dəyişmək meyli təşkil edir. Temp, ritm, sürət, intensivlik, plastiklik, dözümlülük vo s. iimumi aktivliyin osas göstəriciləridir. Süstlük, ətalətlilik vo passiv seyrçilikdən tutmuş yüksək encrjilik vo daimi coşğunluğa qodor iimumi aktivlik müxtolif tempcramcntli adam-larda müxtəlif dərocədo özünü göstərir.

Həroki aktivlik do mahiyyot ctibarilo iimumi aktivliyin tərkib hissəsi kimi meydana çıxır. Onda horəki (və xüsusilə nitq-hərokot) aparatla bağlı kcyfiyyətlər osas yer tutur.

S o r u ş u l a b i l o r : ümumi aktivliklə yanaşı bir də ayrı-ca olaraq hərəki aktivliyin forqlondirilmosi nə dərəcədə zəruridir? Temperament xassolori içorisində hərəki aktivliyin xüsusi olaraq forqlondirilmosi onun əhəmiyyətindən irəli golir. Hərəki sahə elə vasitodir ki, bütün fərdi çalarları ilo birlikdə psixi halların daxili dinamikası onun köməyilo aktuallaşır. Horəki aktivliyi əzələ horo-kətinin tezlik, qüvvə, kəskinlik, ritm, amplituda vo b. əlamətləri ilə

Kreçmer kimi şəxsiyyətin müxtəlif psixoloji kcvUyyotlorinin bədən quruluşu ilə (somatotiplə) şərtlondiyini göstorirdi.

Beləliklo, E. Kreçmerlo U. Şcldonun nozoriyyolori mahiyyel etibarilə cyni xaraktcr daşıyır, onlarda osasən bir mühüm fərq no-] zərə çarpır. Bu da ondan ibarotdir ki, E. Kreçmcr vo U. Şcldon 011 tədqiqatlarını müxtəlif üsullarla apannışlar.

Г. krcçmerın sxcmi Qorb psixologiyasında müxtolif modifıka* siyalarda hələ do totbiq olunur (К. Konrad. L Rız. Q. Ayzenk R.Knusman vo b.) Onlann hamısı mahiyyot etibarilə şəxsiyyel^B formalaşmasını bioloji amillorlə aydınlaşdınr vo sosial amillonn həlledici rolunu inkar cdirlər.

E. Kreçmcr və U. Şeldonun nəzəriyyələrinin başlıca solıvi nodıı idi? Onların müəyyən ctdikləri faklları пeco qiymotlondirmok olar" Əlbotto, xaraktcrin bodon quruluşu ilo sortlonmosı haqqındakl bclə təsəvvürlorin tamamilo osassız oldugunu dcmok olma/ İnsanın psixi hoyatının dinamikasmda somatik (yunanca soma *l bədən dcməkdir) amillorin, o cümlodon qanın kimyovi torkibinın. daxili sekresiya vəzilorinin hasil ctdikləri hormonlann vo s. J müəyyən rolu vardır. Lakin bu, mosolonin ancaq bir torofini, horQ də həlledici olmayan torəfini təşkil edir.

Biologiyada, antropologiyada, tobabətdə insanın (eləco dftl hcyvanın) təbii xassələrini ifadə ctmək uçün konstitusiya (latınca constitutus - müəyyoo olunmuş, davamlı qurıılu> dcmokdir) tcrminindon istifado olunur. Psixologi* yada da bıı tcrmin honıın mənada işlonilir. Konstitusiya tcrmmı bir cox hallarda dar mo- nada bodon quruluşu tıpı. qabitus (zahirı görkom), somatıp. insanın llzıkı xüsusiyyətləri kimi ba>a düşülür ki, bu da пм solənin şorhindo müoyyfl çətinliklor yaradır. Hu coholi nozoro alaraq in«h< nm ümum] vo xüsusi k(>n| titus.yasm. forqlondirirli

Ümumi konstitusiya

a)

Neyrodinamik

Fizioloji

Biokimyəvi

b)

Cismani

Xromosom

Şok.l 50. Insanın funksıonal (a) və morfolojı (b) konstıtusıyası

490 (V.M.Rusalov vo b.) Ümumi konstitusiya dedikdo, orqanizmin bütövlükdə fərdi-tipik xassolərinin məcmusu, bütün fıziki vo fizioloji xassələrinin funksional vəhdəti nəzərdə tutulur. Xüsusi konstitusiyanı isə aşağıdakı iki əsas sinfə bölürlor:

a) morfoloji konstitusiya;
b) funksional konstitusiya.

Şəkil 50-də insanın konstitusiyasının sxematik təsviri verilmişdir.

Morfoloji konstitusiyanı nəzərdən kcçirərkən mikrofiziki vo makrofiziki konstitusiyanı fərqləndirmok lazımdır. Mikrofiziki konstitusiya insan orqanizminin bütün hüceyrələrinə xas olan fıziki olamotlərin (onlann ölçüsü, nisbəti vo s.) məcmusundan ibarotdir. Burada söhbot, hər şeydon əvvəl, bütün hüceyrəlor, bütün orqanizm üçün vahid olan xromosom toplusundan gedir. Hal-hazırda müasir elcktron tcxnikası sayəsindo mikrofiziki konsti-tusiyanı da öyrənmok mümkün olmuşdur.

Makrofiziki konstitusiya iso makromorfoloji əlamətlərdən və ya orqanizmin cismani əlamələrindən - insanın somatotipindən, morfotipindən - fizioloji ibarotdir. Xüsusi konstitusiyanın bu növü (yəni bədon quruluşu) onun digər növlərindən bir cəhətdən xüsusilo fərqlənir: o, bütövlükdə orqanizmin asanlıqla müşahidə olunan hissəsidir. Təsadüfı dcyildir ki, insanın konstitusiyası anlayışmda məhz bədən quruluşu, somatotip xüsusi yer tutur.

Funksional konstitusiya, şübhəsiz ki, daha böyük əhəmiyyətə malikdir; 50 №-li şokildon göründüyü kimi, buraya neyrodinamik, fizioloji və biokimyəvi konstitusiya daxildir. Onların içərisində neyrodinamik konstitusiya xüsusi rol oynayır: orqanizmin mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi tam şəkildə məhz neyrodinamik konstitusiya vasitəsilə təmin olunur. Lakin buna baxmayaraq insanın konstitu-siyasını öyrənən alimlər uzun müddət orqanizmin neyrofizioloji xassolərino laqcyd yanaşmışlar. E. Kreçmerin və U. Şeldonun tipoloji tədqiqatlan buna misal ola bilor. Onlar neyrofizioloji amilləri nəzərə almadan şəxsiyyətin psixi xassələrini bilavasitə onun somatik xaraktcristikaları ilə müqayisə etməyə, xaraktcrin olamətlərini birbaşa insanın bədən quruluşu ilə izah ctməyə çalışmışlar. E. Kreçmer və U. Şeldonun metodoloji baxımdan əsas səhvi də məhz bundan ibarət idi.

Elm tarixində akademik İ. P. Pavlovun ən böyük xidməti isə elə onda idi ki, o, insanın temperament xassələrinin formalaş-

491 masında neyrofizioloji (sinir) amillərin həlledici rol oynadığını ilk dofo olaraq əsaslandırdı. Sovet psixologiyasinda Pavlov moktobi osasinda diinya psixologiya elmini zonginləşdirən yeni istiqamot (B. M. Teplov, V. D. Nebılitsın, V. S. Merlin vo b.) formalaşdı vo fərdi-psixoloji fərqlərin öyrənilməsi sahəsində əsl pcrspektivhn açıldı.

Bir cəhətə diqqot yetirək: akademik İ. P. Pavlovun, eləcə do **B.** M. Teplovun və onun əməkdaşlannın tədqiqatlarında sinir sisteminin xassələrindən

xarakterin deyil, yalnız temperamentin - psixi fəaliyyətin dinamik xususiyyətlorinin asılı olduğu sübut edilmişdir. Sovct alimləri xarakterin sosial amillərlo şortlondiyini göstorir-dilər. Halbuki E.Kreçmer vo U. Şeldon istor temperamentin, istərsə do xarakterin bilavasitə bodənin quruluşundan asılı olduğunu iddia cdirlər.

Xarici ölkolərin diferensial psixologiyasinda xarakterin bioloji amillərlə şərtlənməsi haqqinda fikirlər uzun muddət hakim olmuş, fərdi-psixoloji xususiyyətlərin şəxsiyyətin həyat tərzindən, onun sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf şəraitindən asılı olması inkar cdilmişdir.

Rus alimləri (V. S. Merlin və b.) insanın fərdi-psixoloji xassolorini sistem nozoriyyosi baxımında öyrənirlər. Onlar bu isti-qamətdə aşağıdakı sistemləri fərqləndirirlər:

1. **Orqanizmin fərdi xassolori sistemi:**
   a) biokimyəvi xassələr;
   b) ümumisomatik xassələr və neyrodinamik xassələr (sinir sisteminin xassolori).
2. **Fərdi psixi xassolərin sistemi:**
   a) psixodinamik xassələr (temperamentin xassolori);
   b) şoxsiyyətin psixi xassolori.
3. S o s i a l - p s i x o l o j i **fərdi xassələr sistemi:**
   a) sosial qrup vo kollektivlordo sosial rollar;
   b) sosial-tarixi ümumiliklərdə (etnik qnip, xalq) sosial rollar. Bu tədqiqatlar insanin fordi-psixoloji xassolorini sistemli

şəkildə öyrənmək imkanı verir. Beləliklə do, bir torofdon, temperamentin mahiyyotini, digor torofdon, temperamentlo xarakterin qarşılıqlı əlaqəsini, nəhayət, xarakterin sosial şortlorini aydınlaşdırmaq üçün böyük perspektivlor açılır.

Bədən quruluşunun xarakterin formalaşmasındakı rolu haqqındakı məsəlo ilo əlaqədar olaraq bir cəhəti do qeyd etmək la/ımdır. Biz yuxarıda karliklərin boyu haqqinda danışarkon bu

 mosələyə oslindo diqqoti cəlb etmiş vo insanda bioloji amillərin sosial xarakter kəsb etməsini göstərmişdik. Bodən quruluşu ilə əlaqodar olaraq həmin məsələni belo formulə etmək olar: insanlar özlorinin zahiri görkəmi, fiziki siması etibarilə bir-birlorindən koskin surətdə fərqlənirlər. Astenik, atletik və piknik tipli adamları müqayisə etsək, bu cəhəti aydm görə bilorik. Yaş, cins, sağlamlıq vəziyyoti və s.-don asıh olaraq insanlar fiziki simanı, zahiri görkəmi müxtəlif meyarlarla qiymətləndirirlər.

Qarşıya sual çıxır: insanin zahiri görkəminə ətrafdakı adamların münasibəti onun xarakterinin formalaşmasında bu vo ya digər dərəcodo rol oynaya bilirmi? Qeyd etmək lazımdır ki, bu yeni məsələdir. E. Kreçmer və U. Şeldon bədən quruluşunun xarakterin formalaşmasmda rolunu aydınlaşdırarkən psixoloji cəhətdən maraqlı olan həmin məsələyə toxunmamışlar. Müasir psixologi-yanın nailiyyotləri həmin məsələləri yeni faktlar əsasında aydın-laşdırmaq imkanı vcrir. Bəzi tədqiqatlann nəticoləri ilə tanış olaq.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, adamların bədon quruluşuna münasibəti eyni deyildir. Bir tədqiqat zamanı II, IV vo VI sinif şagirdlərinə onlarla həmyaşıd olan oğlan və qızların üç səpkidə -arıq, kök vo normal bədən quruluşunda təsvir olunmuş şəkilləri toqdim olunmuşdu. Şagirdlərə həmçinin 56 sifət - söz (yaraşıqlı, gözəl və s.) yazılmıs siyahı verilmiş və şəkilləri həmin sifot -sözləro əsasən xarakterizo etmək təklif olunmuşdu. Şagirdlərin, demək olar ki, hamısı kök fiquraya monfi münasibot bəsləmiş, nonnal bədən quruluşuna daha çox üstünlük vermişlər.

Bundan başqa, psixoloqlar şagirdlərin dostlarını müəyyən ctmiş, onların bir-birlorinin bədən quruluşlarma miinasibətlərini müqayisoli şəkildə nəzərdən keçirmişlər. Bu zaman maraqh faktlar molum olunmuşdur. Məsələn, müəyyən edilmişdir ki, tədqiqatm birinci hissəsindo kök fiqurali şəklə müsbət münasibət bəsləyən şagird əslində kök həmyaşıdlan ilo dostluq edir. Bu onunla bağlıdır ki, adamlar tanış adamla tanış olmayan adamların bədən quruluşunu eyni mcyarlarla qiymətləndinnirlər.

Lakin, bununla bclo, müxtəlif bədən quruluşlu adamlar haqqinda adi şüur səviyyəsində olsa da müxtəlif stereotiplər mövcuddur. Bu stereotiplor, bir torofdon, bizim başqa adamlarla münasibətlə-rimizdə oks olunur. Digor torofdon iso özümüz haqqındakı təsəv-vürlərimizin formalaşmasma təsir göstərir. Bir sıra haliarda, məsə-lən, şagird kollektivində oğlan vo qızlardan hər hansı birinə «uzundraz», «gombul», «törə», «cırtdan» vo s. kimi ləqəblər

qoyulduqda, bu cəhot xüsusilə aydın nəzərə **caф1r.** Oğlan və ya qızın zahiri görkəmində özünü göstərən hər hansı bir fıziki qüsur onun üçün psixoloji məna kəsb cdir. Şagird başqa adamların - istor həmyaşıd yoldaşlannın, istorsə do yaşlılann, xüsusilə valideynlərin vo müəllimlərin özünün zahiri görkəminə reaksiyalannı həssas-hqla fərqləndirdikco, onun davranışında müəyyən dəyişikliklor müşahidə olunur. Uşağın özünə verdiyi qiymətlər dəyişilir. Bu əsasda da onda müəyyon xarakter əlamətləri (utancaqlıq və s.l əmolə gələ bilər. Şikost, eləcə də xəsto adamlarda özünomoxsus xarakter olamotlori az müşahidə olunmur.

Biz ayrı-ayrı hallarda belə faktlara rast gəlsok də, onlann mahiyyəti aydındır: bədən quruluşu öz-özlüyündə xarakter əlamət-lərini bilavasitə müəyyən etmir və edo də bilməz. Əgər insanda bədən quruluşu ilə əlaqədar olaraq hər hansı bir xarakter əlaməti əməlo gəlirsə, bu, ancaq ətrafdakı adamlann müvafıq bodon quruluşuna münasibəti ilə, yəni sosial amillərlə izah oluna bilor. Xarakter ictimai-tarixi mahiyyət daşıyır və onun formalaşması sosial amillərlə şərtlonir.

3. Psixiatriyada fərdi xarakterin öyrənilməsi ənənələri və psixopatiyanın növləri

Psixopatlar-ağır xarakterli adanılardır. Bu zaman pozğunluqlar insanın intellckti ilo deyil, emosional-irado səviyyəsindo этoк» gəlir və öz əksini onun xarakterində tapır.

Psixopatlarda özünü göstərən xarakter əlamətlərinin bil çoxunu adi adamlarda da müşahidə etmək olar. Lakin həmin ola-mətlər psixopatlarda elo güclü ifado olunur və mürəkkəb forma-larda uzlaşır ki, onları təsvir etdikdə gözümüz qarşısında ağıı xarakterli adamlann portreti canlanır: onlar ətrafdakı adamlarla heç noyin üstündo dalaşır, öz hoyat yoldaşına, uşaqlanna, tanış və qo-humlarına, iş yoldaşlanna əsassız təloblor verir, onlara tabe olmur, özünü başqalarından yüksok tutur, tomkinli aparmır, heç nədən özündon çıxır.

Psixopatiya və ona bənzər pozğunluqlar XIX əsrin əvvəl-lərindən etibarən müxtəlif psixiatrlar tərəfındən təsvir olunmağa başlanmışdır. Bu dövr üçün səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, homin pozğunluqlar, bir tərəfdən, ayrıca bir nozoloji (yunanca nosos - xəstəlik, logos - anlayış, təlim) fonnada birloşdirilmodı\
1

^ ^üxtəlif adlarla təsvir olunurdu, digər torəfdən, prosessual lıklərdən hələ dəqiq forqləndirilmirdi.

v-**iw«eu иə|ə dəqiq forqləndirilmirdi S;ıt^o əsrın ikinci yarısından başlayaraq xüsusi olaraq . ^ Patiyaya həsr olunmuş müxtolif əsərlər meydana çıxır. Bu l^rl məşhur rus psixiatrlan S.S.Korsakov, V.X.Kandinski və b. "^l-^rinin xüsusi əhomiyyətə malik olduğunu ayrıca qeyd etmək

^.ytun dünyada psixiatriyaya həsr olunmuş ilk monoqrafıyanı r^əm^ 1118 psixiatrı və psixoloqu V.M.Bexterev yazmışdır. H^.11 psixopatiyaya həsr olunmuş monoqrafıyası 1886-cı ildə şəhərində nəşr olunmuşdur. . Y'M.Bexterev psixoloq kimi geniş foaliyyot göstərirdi. Məlum ilk

h kım" oı ,886ıCI *ildə* Kazan şəhərində Rusiyada JV^iONOld laboratoriya yaratmışdı. V.M.Bexterevin psixopatiya «!nda monoqrafıyasının isə nəinki elmi, horn do böyük praktik ^iyyəti var idi. *

• n Dununla bclə, psixopatiyanın klinik dinamikası ı M^ıəıən uzun müddət işlənilməmiş qalmışdı. Bu problemin öyro-^.^ösində məşhur sovet psixiatn P.B.Qannuşkinin böyük xidmot-
Ч
vardır. O, «Psixopatiya hallannın klinikası, onların statikası, k^^ikası, sistematikası» (1993) adlı məşhur monoqrafıyasında bu ^lcmi ilk dofo olaraq ətraflı təhlil ctmişdir. P.B.Qannuşkin psi-

-ir- --1Уашп**1** əsas növlərinin dinamikası (inkişafını, mərhələlərini) öyrənmişdir. Onun todqiqatları əsasında əmolə golmiş dina-Pnnsip hal-hazırda psixiatriyada gcniş istifado olunur. Psixo-V 'Vanın öyrənilmosində V.A.Qilyarovski, O.V.Kerbikov, 'O^yasişşev, Q.E.Suxareva, N.İ.Felinskaya və b. böyük rol İH.^rnışlar. P.B.Qannuşkin - O.V.Kerbikovun diaqnostik meyarlan ^sinki psixopatiyanm, horn də xaraktcrin aksentuasiyasının də-Ч rnüoyyən edilməsi üçün böyük praktik əhəmiyyətə malikdir... hK,| öir məsələyə diqqət yetirək: psixopatiya uzun müddət lat^ar tər^findən öyrənilmişdir. Bərqərar olmuş ənənələrə ^U^' o' Psıxoıog'yan,n deyil, psixiatriyamn predmeti hesab olun-§dur. Əeər heladirsjv müasir psixologiyanın bu problemlə

r^^uur. Əgər belədirsə, . nuasır
raqlanması no ilə əlaqodardır? Ц Əvvəlco, ümumi bir məsələni qeyd edək. Tarixən bclə bir ç^l^Vvür yaranmışdı ki, psixiatrlar xəstələri, psixoloqlar isə psixi ətdən sağlam adamlan öyrənirlor. Elmi-texniki toroqqi dövrün-belo düşünmək əslində məsələnin mahiyyətini sadələşdir-kdən, bəlke do təhrif etmokdən başqa bir şey dcyildir. Bu gün
ч

məsələni belə həll ctmək olmaz. Həmin elmlərdən hər birinin sj dəcə olaraq öz tədqiqat üsulları, öz tədqiqat sahəsi vardır. Psixoloq istər sağlam, istərsə do xostə adamın psixi proses vo xassolorini öyrənir, psixiatr isə patsientin vəziyyotini klinik cohətdən təhlil edir və onun üçün müalicə təyin edir. Son zamanlar psixoloqlar psixoterapiya seansları keçirməkdə, müalicə prosesində patsientin ruhi vəziyyətini öyrənməkdə və s. həkimlərə yaxından kömək edirlər. Burdenko adına Neyro-cərrahiyyə İnstitutunda xəstəlorin psixoloji baxımdan müayinə olunması sahəsində zongin təcrübə əldə edilmişdir. Başqa sözlə, miiasir psixologiya öz səlahiyyətiıv daxil olan ənənəvi problemlori öyrənmoklə yanaşı hom də tobab praktikasına maksimum dərəcədo yaxınlaşır. Bu cəhət tibb psixologiyanın inkişafına ciddi təkan verir.

Ikinci vo ən başlıca cəhət isə ondan ibarətdir ki, psixopatiya, sözün əsl mənasında, psixi xəstəlik kimi xarakterizo olunmur. **O,** inkişafın düzgün getməməsi ilə bağlıdır. Təsadüfı deyildir ki, psixopatiyanın klinik strukturuna hallyusinasiya, sayıqlama, kom-ağıllılıq vo digor psixotik simptomlar daxil deyildir.

Psixopatiya endogen (irsi) amillərin və müxtəlif xəstoliklorin (baş-beyin zodələri, infeksiya, intoksikasiya vo s.) nəticəsi kimJ əmələ gəlir. ünu törədən əsas səbəblərdən biri do tərbiyo işindo yol verilən nöqsanlar, mühitin mənfı təsirləri ilo bağlıdır.

Aydın məsələdir ki, eyni bir uğursuz ailədə böyüyən uşaqların hamısında psixopatik inkişaf müşahidə olunmur. Eyni mühitdə, eyni bir ailodo hom sağlam uşaqlar, hom də müxtəlif tipli psixopai lar böyüyürlər. Mühitin mənfı təsirləri ancaq müəyyən şoraitdfl (xroniki somatik xəstəlik zamanı, cinsi yetişmədə uyğunsuzluq ol duqda, fıziki defcktlər olduqda vo s.) psixopatiyanın ənıələ gəlıno sində mühüm rol oynayırlar. Xarakterin aksentuasiyası zəminiml.. psixopatiya xüsusilə asanlıqla əmələ golir. Bura onu da əlavo d mək lazımdır ki, psixopatiya endogen vo b. amillərlo şortləndikck-belo, onun ağırlıq dərocosi ycnə də mühitin təsirləri ilo **тиəууөи** olunur. Hansı halda mühit psixopatiyanın əmələ gəlməsini şərtloıı dirir? Tərbiyə işindo yol verilən hansı nöqsanlar psixopatiyanm dinamikasında xüsusilə mühüm rol oynayır? Psixopat uşaqlaın xarakterinin xüsusiyyətlərini пeco nəzərə almaq olar? Bu **zamafl** ailə psixoterapiyası və ya tibbi-pedaqoji korreksiya hansı tələbloı.. cavab verməlidir? Mühüm praktik əhəmiyyətə malik olan bM sualların aydınlaşdırılması onlann məhz psixoloji cəhətdon təhli olunması şəraitində mümkündür.

Psixopatiyanın müxtəlif tiplori vardır: cədvəl 13-də onlardan bəziləri üçün səciyyəvi olan əlamətlər göstərilir.

Bəzən soruşurlar ki, psixopatiya hallan uşaqlar arasmda da özünü göstərirmi? Burada suala təkco cavab vermək hələ kifayət deyildir. Hom do nozorə almaq lazımdır ki, psixopatiyanın formalaşmasının ilk mərhələləri məhz

Cədvəl 13

Psixopatiyanın tiplori	Tiplərin əsas əlamətləri
Şizoidlor **Tsikloidlər Epilcptoidlər** **Asteniklər** **Psixasteniklər** **Paronoyyal psixopatlar** **lstcrik psixopatlar** **Səbatsız psixopatlar** **Üzvi psixopatlar**	**Adamlardan qaçırlar, fıkirlorini, niyyətlərini başqalanndan gizlədirlər, heç kəsin halına yanmırlar, ancaq hər şeydən asanlıqla inciyirlər.** **Əhvallan tez-tez (bir neçə saatdan, bəzən isə gündo və ayaşın) dəyişir,** **tfrat dərəcədə əsəbidirlor, bu zaman onlarda kədər, qorxu, nifrət, tərslik, qəddarlıq kimi hallar əmələ gəlir, dava-dalaş salmağa meyl edirlər.** **Ürəyinazikdirlor, çox həssasdırlar, asanhqla osəbiloşirlər, lakin qətiyyətli deyillor.** **Hoyəcanlı olurlar, təşviş keçirirlər, öz qüwələrinə inanmırlar, fıkirli olurlar, hər şeydən şübhələnirlor.** **Tors, inadkar, cqoistdirlor, öz qüwələrinə inanırlar vo özlorini yüksək qiymətləndirirlər.** **Nəyin bahasına olursa-olsun ətrafdakı adamların diqqətini özlərinə cəlb etmoyə çalışırlar, hadisələrə qiymət verorkən onlan öz xeyirlorinə ınüvafiq olaraq istodiklori kimi təhrif cdirlər, adamlarla ünsiyyət zamanı ədabazlıq cdirlər, özlərini tobii aparmırlar.** **Zəif xarakterlidirlor, bir şeylə dərindən maraqlanmırlar, ətrafdakı adamlann asanlıqla təsiri #altına düşürlor.** **Ağıllarında anadangolmə q&urlar olur, məktəbdo yaxşı oxuya bilirlər, lakin öz biliklərini tətbiq etmək, toşobbüs göstərmək lazım gəldikdə, səy göstərsələr də, səmərəsiz olur. Özlorini "adam içində" apara bilirlər, ancaq şit, bayağı sözlər işlodirlər.**

uşaqlıq dövrüno təsadüf edir. Yeniyetməlik yaşı dövründə iso onun bir çox təzahürləri spesifık məna kəsb edir.

Əhalinin hər 10 000 nəfəri içərisində üc yeniyetmə oğlanda, bir yeniyetmə qızda psixopatiya halları müşahidə olunur. Oğlanlarda on çox epileptoid və şizoid, eləco də kipertim və səbatsız psixopatiya tiplərinə təsadüf edilir. Yeniyetmo qızlarda isteroid, epileptoid vo b. psixopatiya tiplori daha cox müşahidə olunur. **Üzvi** psixopatiya hallanna yeniyetmo qizlarda iki dəfə az təsadüf edilir.

Psixopatiyanın profilaktikasinda psixoterapevtik vo psixofor-makoloji müalicə ilo yanaşı düzgün tərbiyə böyük əhəmiyyət **kəsb** edir.

4. Şəxsiyyətin təlim-tərbiyəsi işində fərdi xususiyyətlərin tohlili və nozərə alınması

İctimai praktikanm müxtəlif sahələrində (sənaye, **kənd** təsərrüfatı, maarif, sohiyyə vo s.) fordi xüsusiyyətlərin tohlili **vo** nəzərə alınması psixologiyanın tətbiqi problemləri içərisindo xüsusi yer tutur. Gone nəslin təlim-tərbiyəsi işində iso **onun** əhəmiyyəti xüsusilə böyükdür. Psixologiya vo pedaqogika tarixi ilə tanış olsaq, bir cəhəti aydın görə bilərik. Zamanın görkəmli alimləri uşaq tərbiyəsindən danışarkən diqqəti həmişo f ə r **d i** y a n a ş m a məsələlorino eolb etmişlor.

Fərdi yanaşma mühüm psixoloji-pedaqoji prinsipdir. Həmin prinsipə görə, təlim-tərbiyə işində hər bir uşağın fərdi xiisusiyyotlori zəruri surətdo nəzərə alınmalıdır. Tutaq ki, şagird fleqmatikdir. Müəllim ona sual vermişdir. Şagird isə dorsini yaxşı öyrənmişdir, lakin suala dərhal cavab verə bilmir: gözlərini harasa dikib fikirləşir. Bu nə ilə əlaqədardır? Temperament haqqındakı söhbotləri xatırlayaq: fleqmatik tempcramentli uşaqlar astagəldir. Bu cəhət öz əksini onlann idrak fəaliyyətində do tapır. Fleqmatiklər adətən long fikirləşirlər (təkrar edirik: **«ləng** fikirloşmək» heç də «pis fıkirləşmək» demək deyildir. Moktobdo biz özünün yüksək ağlı ilə fərqlənən çoxlu fleqmatik şagirdə **rast** gəlirik). Gəlin indi də dərsdə yaranmış yuxandakı situasiyanı nozərdən kcçirək. Müollim sual verib, fleqmatik şagird **cavab** vermir. digər şagirdlər isə «mən deyim», - deyə əl qaldınrlar. **Belo** hallarda müəllim nə etməlidir? Təcrübəsiz müəllim fleqmatik şagirdi dərhal danlayır, onu «dərsini oxumamaqda» toqsirləndirir. sualın cavabını başqa şagirdlərdən soruşur. Bu, psixoloji baxımdan kobud səhvdir. Belo hallar bir пeco dəfə təkrar olunduqda, **tədricən** fleqmatik şagirdin müəllimə, təlimə, özünə münasiboti dəyişir... Təcrübəli müəllim iso belə şagirdə fkkirləşmək imkanı verir. **O,** «Faiq dərsini yaxşı öyrənib. Suala özü cavab verəcək» - **deyə ol**

498 qaldıran şagirdləri sakitləşdirir, köməkçi suallarla fleqmatik şagirdə kömək edir. O da suala ətraflı cavab verir. Bu o demokdir ki, tocrübəsiz müəllim fleqmatik şagirdə fordi yanaşa bilmədi, halbuki təcrübəli müəllim onun temperament xüsusiyyətlərini nəzərə aldı və şagirdə fərdi yanaşdı.

Fərdi yanaşmadan hom tolim, hom də tərbiyə işindo geniş istifado olunur.

Tərbiyə işində fordi yanaşma iki cəhətdən xüsusilə vacibdir. Birincisi, biz uşağa fordi yanaşmaqla onun özünəməxsus xüsusiyyotlərə malik olan şoxsiyyət kimi inkişaf etməsi üçün psixoloji cəhətdən əlverişli şorait yaradınq. İkincisi, uşağm fərdi xüsusiyyətlərini nozərə almadan ona göstərilon pedaqoji təsir adətən istənilən nəticəni vermir. Müəyyən edilmişdir ki, pedaqoji təsir həmişə uşağın psixoloji xiisusiyyotlori ilə şərtlənir. Bu o demokdir ki, pedaqoji tosirin xarakteri vo somorosi tokco onu obyektiv xiisusiyyotlori ilo deyil, hom do uşağın homin tosiri пeco qavraması (qobul etmosi) ilo miioyyon olunur. Xahiş, torif, cozalandirma vo s.-nin bütün uşaqlara eyni səviyyədə təsir etməməsini do, birinci növbodə, mohz bununla izah etmok lazımdır.

Torbiyə işində fordi yanaşmanın mahiyyoti ondan ibarotdir ki, torbiyonin iimumi məqsodləri nəinki uşaqlann yaş vo cinsi xiisu-siyyotlorino, hom do fordi xüsusiyyətlərinə müvafıq olaraq kon-kretləşdirilir. Təcrübə göstərir ki, tərbiyə işində uşaqlann fordi xiisusiyyotlori nəzərə alınmadıqda və ya düzgün nəzərə alınmadıq-da, hotta ən somoroli təsir vasitələri belə öz əhəmiyyətini itirir.

Təlim işində do fərdi yanaşma zəruridir. Son zamanlar pedaqoji psixologiyada bu cəhəti ifadə etmək üçün xüsusi termindon - « t ə l i m i n f o r d i l ə ş d i r i l m ə s i » termi-nindən istifado olunur.

Təlimin fərdiləşdirilməsi no demokdir? Proqram materialını şagirdlorin hamısı eyni dorəcədə mənimsəməlidir. Bəs, bu mühüm vəzifəni sinifdo müxtəlif şagirdlərlə iş şəraitində пeco yerino yetir-mək olar? Hər şeydən əvvəl, «müxtəlif» sözünə diqqət yetirək. Doğrudan da, hər bir sinif inkişaf, hazırlıq, mənimsəmə səviyyəsi müxtəlif olan şagirdlərdən ibarotdir. Onlar özlərinin təlimə münasibəti, diqqət vo ya hafizənin xiisusiyyotlori, maraqlan və s. ilo də bir-birindən forqlənirlər. Bu şəraitdə müollimlər bir çox hallarda orta xətt seçirlor onlar dərsdə bütün didaktik məsələlərin həllində bir növ orta şagirdi nəzərdə tuturlar. Həmin müəllimlər belə güman edirlər ki, bu yolla həm «güclü», həm «orta», hom di «zəif» şagirdlər dərsi asan başa düşə bilərlər. Halbuki bclo olduqda, «güclü» şagirdlorin inkişafı süni surətdə ləngidilir, «zoil şagirdlər isə xroniki surətdə tolimdə geri qalırlar. Onu da qeyd edək ki, «orta şagird» anlayışı da qcyri-dəqiqdir. Axı, bu qrupa daxil edilən şagirdlərin özləri də əslində müxtəlif xüsusiyyotləre malikdirlər.

Təlimin fərdiləşdirilməsi prinsipi «orta şagirdi» dcyil, şagirdlərin hamısını və hər birini nəzoro almağı tolob edir. Hu zaman sinifdə frontal iş fərdi işlə üzvü surotdə əlaqələndirılıı tolim prosesində hor bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlori nəzərə alımı yəni fərdi tapşırığın çətinlik dərəcəsini artırmaq, şagirdl. u ı kollcktiv işo cəlb etmək, əlavə ədəbiyyat vo tapşırıqlar venııok yolu ilə təlim prosesi fərdiləşdirilir.

Fərdi yanaşmanın bir-birilo qarşılıqlı olaqədə olan iki torəl vardır. Onlar: a) şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərinin tohlili vo **b)** təlim-tərbiyə işində psixoloji cohətdon diizgün no/oro alınması məsələləri ilə bağlıdır.

Uşaqların fərdi xüsusiyyotlorinin öyronilməsi üçün müxtəlü tədqiqat üsullarından - müşahido, ekspcriment vo s. istifado oкинм Müəllim və tərbiyəçilor üçün uşaqları təbii şəraitdo - dərsdə, sintl yoldaşları ilə ünsiyyət prosesində, ictimai-faydalı əmokd# öyrənmok xüsusilo zoruridir. Uşaq şəxsiyyətinin bütün mühüı cəhətlərini əhatə edən psixoloji-pedaqoji xarakteristikalann onlaf üçün böyük əhomiyyəti vardır. Psixoloji-pedaqoji

xarakteristikani adətən sinif rəhbəri tərtib edir və homin sinifdə dərs dcyen müəllimlərin hamısı ilo birlikdə onun müzakirosini təşkil cdır Pcdaqogikada buna p e d a q o j i k o n s i l i u m deyilir.

Uşaqların fərdi xüsusiyyətlorini tohlil cdorkon hanıı məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır? Müollim şagirdlərin yaş-cin| xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, onlann həm da fordi psixoloji xüsusiyyətlorini-qabiliyyətlərini. temperamentini. xaraktcrini \ diqqotlə öyrənməlidir. Fordi xüsusiyyotlorin lormalaşmasııı şortlondirən amillər xüsusilə ətraflı tədqiq olunmalıdır. yanaşma ancaq bu zaman səməroli ola bilər.

V HİSSƏ İNSAN İNSANLAR ARASINDA

XVIII FƏSIL ÜNSİYYƏTİN PSİXOLOGİYASI

1. Ünsiyyətin xüsusiyyətləri

Hələ qədim zamanlardan insanlara məlum idi ki, uşaqlann çoxu yctim evində tez ölür. 1760-cı ildo ispan yepiskoplarından biri öz gündəliyində yazmışdı: «Yetim evindo uşaq kədorli olur və onlann bir çoxu kodor çəkdiyi üçün ölür». Çünki onların ünsiyyət tələbatı ödonilmir.

XIX əsrin sonu - XX əsrin ovvollorində - dünyanın müxtolif ölkəlorindo xüsusi və dövlət yctim cvləri şəbokəsinin genişləndiyi bir şoraitdə belə faktlar diqqəti xüsusilə colb etmoyə başladı. Kiçikyaşlı yetim uşaqlar arasında, xüsusilə onlann həyatının ilk aylannda və ilindo, ölüm hadisəsi çox idi. Sag qalan uşaqlar isə özlorinin ümumi fıziki vo psixi inkişafına görə homyaşıdlanndan kəskin surətdə geri qalırdılar: 3 yaşında onlar, demək olar ki, danışmır, tərbiyoçilorin sözünə baxmır, özlorini həddindən artıq passiv vo ya oksinə, aqressiv aparırdılar.

İkinci dünya müharibəsi illərində isə belə hallar daha geniş miqyasda müsahidə olunurdu. R. Spitsin 1945-ci ildə nəşr olunmuş kitabında bir uşaq evində yaranmış dranıatik monzorə belə tosvir olunur: birinci iki ildə uşaqların 37 faizi tələf olmuşdu. Sağ qalmış 21 uşaqdan on kiçiyi 2, böyüyü isə 4,1 yaşında idi. Onlardan 5 ın>fori hərokət ctməyi vo oturmağı bacarmırdı, ancaq 3 nəfori köməksiz otura bilirdi, 8 nəfori başqa adamların köməyilə, 5 nofori M müstoqil surotdo gəzə bilirdi, 12 uşaq özü qaşıqla xörək ycməyi, 20-si isə geyinməyi bacarmırdı. Onların hamısının nitqi ınkişaf ctmomişdi: 21 uşaqdan 6-sı tamaınilə danışmır, 12 nofəri |2-5 söz təloffüz cdir, yalnız bir nofəri cümlo qura bilirdi.

Pediatrlara və uşaq psixiatrlanna da belo hallar yaxşı bolli idi: onlar müşahidə ctmişdilər ki, ana və atasından, bacı və

501 qardaşlanndan ayrılıqda xəstəxanada müalicə olunan kiçikyaşlı uşaqlar fiziki və psixi cəhətdən normal inkişaf etmirlər. Bu faktların ümumiləşdirilməsi əsasında elmdə «qospitalizm» (fransızca hospital - xəstəxana demokdir) termini əmələ glmişılıı Q o s p i t a 1 i z m dedikdə, yetim uşaqlann, eləcə do anasındaıı. atasmdan və b. aynlıqda xəstəxanada mualicə edilən uşaqların fiziki və psixi inkişafında özünü göstərən xüsusiyyətlər nəzərde tutulur.

Uşaqlarda belə xüsusiyyətlərin əməlo gəlmosini no ilo izah etmək olar? Psixoloqlann böyük əksəriyyəti qospitalizm hadiso sinin tohlili əsasında praktik işçilərin diqqətini kiçik uşaqların fi/ıkı vo psixi inkişafında yaxın adamlarla unsiyyətin roluna colb etmişlər. «Ünsiyyət defisiti» - adamlarla kontaktın azlığı və ya olmaması uşağın inkişafına dramatik surətdə mənfı təsir göstorir.

Heyvanlar arasında böyümüş uşaqlara aid faktlan da bura əlavo etmək lazımdır. Bir cəhəti do qeyd edək: insan uzun müddət tok qaldıqda da onun psixikasında köklü dəyişikliklər baş verir.

K. Marks holo vaxtilə qeyd ctmişdir ki, «fordin inkişafı onun bilavasitə və ya dolayısı ilə ünsiyyətdə olduğu bütün başqi fərdlərin inkişafı ilə şərtlənir».

Ünsiyyət nədir? Həmin sualı aydınlaşdırmaq üçün biz ünsiyyətə tərif verməliyik. Ünsiyyətin isə hamı tərəfındən cyni dərəcədə qəbul edilən ümumi tərifi yoxdur. Psixoloqlardan birinin hesablamasına göro, həlo 1969-cu ilə qədərki dövrdə təkco ingilıs dilində olan ədəbiyyatda ünsiyyətin 96 tərifı məlum idi.

Sovet psixologiyasinda da ünsiyyətə müxtəlif toriflor verilmişdi(_Qnlardan biri ilə tanış olaq: iki və daha çox adamın münasibətləri aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmel məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönol dilmiş qarşılıqlı təsirinə ü n s i y y ə t deyilir. Ünsiyyotm predmeti başqa adamdan ibarotdir. K. Marks başqa adamı «ən bö» yük sərvət» adlandırırdı. O, yazırdı ki, insan homişə «başqa ins.m kimi ən böyük bir sərvətə...» toləbat hiss edir. Ünsiyyət təlobaU insan təlobatları içorisində xüsusi yer tutur.

L. S. Vıqotski ünsiyyət tələbatına uşağın psixi inkişafının əsai vo hərəkətverici qüvvosi kimi xüsusi əhəmiyyət verirdi. < > göstorirdi ki, uşağın xarici aləmə, hotta ən sadə münasibəti d* başqa adama münasibət vasitəsilə oks olunur.

Körpənin hər bir tələbatı inkişaf prosesindo todricən onun üçün başqa adama, insanla tomasa, onunla ünsiyyot tolob

502 çevrilir. Ünsiyyət tələbatı sonrakı yaş dövrlərində də uşaq şoxsiyyətinin inkişafında mühüm rol oynayır. Yeniyetmə ictimai-oxlaqi münasibət normalannı ünsiyyot prosesindo monimsəyir. Yaşlılıq hissi və meylinin reallaşmasında da ünsiyyət sahəsi mühüm rol oynayır.

İnsanlar nəyin namino ünsiyyətə girirlər? Bu suala cavab vcrmək üçün hər bir konkret halda ünsiyyətin motivlərini psixoloji baxımdan ətraflı təhlil etmək lazımdır. Biz fəaliyyətin motivlərini öyrənərkən bu sahədo özünü göstərən ümumi qanunauyğunluğa diqqəti cəlb etmişdik: fəaliyyətin motivi onun predmetino uyğun gəlir. Ünsiyyət do belədir: onun motivləri də başqa adamla əlaqə-dardır. Lakin bununla bclə xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ünsiyyətin motivləri son dərocə mürəkkəb xarakter daşıyır. İnsanın təkcə kiminlə və пeco söhbət etməsi faktına əsasən ünsiyyətin motivlori haqqinda fıkir söyləmək birtərəfli olardı.

Ünsiyyət müxtəlif vasitələrlə həyata keçirilir. Onların içorisində nitq (mülahizə, sual, cavab, replika və s.) xüsusi yer tutur. Ünsiyyətin e k s p r e s s i v - m i m i k v a s i t o l ə r i do mühümdür: təbəssüm, tors baxış, mimika, əl və bodonin ifadoli hərəkətləri, vokal mimikası - bunlardan hər birinin ünsiyyət prosesindo öz yeri vardır. Ünsiyyətin ə ş y a v i - h ə r ə k i v a s i t o l ə r i n i n do rolunu qeyd etmok lazımdır. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) ünsiyyət məqsodilə istifado olunan lokomotor vo əşyavi hərəkətlər, eləcə də poza; b) başqa adama yaxınlaşma, ondan uzaqlaşma, noyi iso vermok və ya uzatmaq, onu özünə doğru çəkmək və ya özündən itoləmək və s; v) etiraz.

Hor bir baxış və ya təbəssüm öz-özlüyündə deyil, ancaq kommunikativ funksiya daşıdıqda, ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Ekspressiv-mimik jestlərlə əşyavi-hərəki jestlərin ünsiyyət prosesindo rolu da eyni deyildir. Təbəssüm, baxış və s. ünsiyyət situasiyasına müvafiq olaraq insanin emosional vəziyyotini ifado edir. Əşyavi-hərəki jestlər isə mahiyyət etibarilə ünsiyyət aktının ayn-ayrı elcmentlorini təsvir edir. Ozünün bu xüsusiyyətinə görə əşyavi-hərəki jestlor insanlann bir-birilə qarşılıqlı tosiri prosesindo daha mühüm rol oynayır.

Ən ümumi şəkildo ünsiyyət situasiyasının iki tipini fərqləndirmək olar. Onlara b i r g ə f ə a l i y y ə t d ə ü n - s i y y ə t v ə ş o x s i (ş ə x s i y y o t o m o x s u s) ü n s i y y o t d e y i l i r .

503

Unsiyyot fəaliyyətlə aynlmaz vəhdətdir. Adətən fəaliyyəti S-O; ünsiyyəti iso S-S (subyekt-subyekt) - düsturu ilə təsvir etmişdik.

Halbuki ünsiyyət fəaliyyətin - əтəк, təlim, oyun vo s. zəruri tərkib hissəsidir. Bu fəaliyyət sahələrinin hər biri ancaq qarşılıqlı təsir şəraitində mümkündür: əgər fəaliyyət və ünsiyyətin vəhdətini nəzərə alsaq, S-O və S-S düsturları ilo kifayotlənə bilmorik Onlan qarşılıqlı əlaqədə aşağıdakı kimi $^{s}\wedge j'^{s}$

o ifadə edə bilərik.

Birgə fəaliyyət şəraitində insanlann bir-birilo ünsiyyoti no ilo müəyyən olunur? Onun on başlıca xüsusiyyətləri hansılardır?

Yuxarıdakı düstura diqqət yetirsək, bu suallara asanlıqla cavab verə bilərik.

Birgə foaliyyot şəraitində ünsiyyət funksional xarakter kosb edir, yəni onun mövzusu birgə foaliyyotin obyekti ilo müəyyən olunur. Bu zaman birgə fəaliyyəti həyata keçirmək üçün yolların axtarılması ünsiyyətin əsas məqsədini təşkil edir.

Bir sıra hallarda iso insanlar bir-birinə birgə foaliyyotin obyekti haqqında deyil, hər hansı bir adam, onun münasibətləri haqqında informasiya verirlər. Bəzon adamın özü ünsiyyətin mövzusuna çevrilir: o, başqalarına özü haqqında danışır. Adamların şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərə aid müxtolif hadisələri öz aralannda müzakirə etməsi hallarına da az tosadüf olunmur. Belə unsiyyətə ş ə x s i ü n s i y y ə t deyilir.

Şəxsi ünsiyyəti ən umumi şokildə aşağıdakı kimi təsvir etmək olar:

s_2 --- S_3

S,

Burada Sj - haqqında danışılan, S_2 - danışan, S_3 - məlunıat alan şəxsdir.

Birgə fəaliyyətdə unsiyyət «situasiyanın obrazı» (birgo foaliyyot iştirakçılan arasında «rolların» funksional bölgüsü haqqındakı təsəvvürlər do bura daxildir) ilə tənzim olunur. Halbuki şəxsi ünsiyyot daha çox «müsahibin obrazı» ilə şərtlənir. Şəxsi ünsiyyətin mövzusu da, forması da, birinci növbədə, mohz onunla müəyyən olunur.

Unsiyyətin baş tutması üçün onun mövzusu müsahiblər üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb etməlidir. Başqa sözlə, şəxsi unsiyyot təkcə informasiyanın (mövzunun) mozmunu ilə deyil, daha çox

504 onun müsahiblər üçün əhəmiyyoti ilo müəyyən olunur. Bundan asılı olaraq eyni bir mövzu müxtolif formalarda (müzakirə, təhlil və s. kimi) ifadə oluna bilər. Şəxsi ünsiyyot adətən həmsöhbətlərin bir-birinin təfəkkür torzi, dünyagörüşü, daxili aləmi haqqındakı təsəwürləri ilə tənzim olunur. Eyni bir ünsiyyət şəraitində eyni bir adamın biri ilo zarafat etməsi, başqası ilo rəsmi tonda danışması məhz bununla bağlıdır.

Şəxsi ünsiyyətin adətən iki səviyyəsini fərqləndirirlər. Birinci səviyyədə ünsiyyət iki (və ya üç) adamın vasitəsiz toması kimi meydana çıxır və emosional xarakter daşıyır. Lakin tədricən emosional ünsiyyət şəraitində adamlar öz nöqteyi-nəzərlərini izah etməyə, müdafiə etməyə, bir-birlərinin fikirlərini, əməllərini və s. müəyyən mövqedən qiymətlondirməyə başlayırlar. Bu, şəxsi

ünsiyyətin ikinci səviyyəsidir. İnsanların istər bir-birini, istərsə də özlərini dərk ctməsində şəxsi ünsiyyətin ikinci səviyyəsi xüsusilə mühüm rol oynayır.

Müasir psixologiyada ünsiyyətin üç tərəfini - kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəflərini fərqləndirirlər. Bunlar aşağıdakılardan ibarotdir.

Ü n s i y y ə t i n f o r m a s i y a m ü b a d i l o s i k i m i . Ünsiyyət prosesində iştirak edon adamlardan biri, tutaq ki, A. hor hansi bir məsolə haqqinda B-yo infonnasiya verir. Birinci adama (A.-ya) k o m m u n i k a t o r , ikinciyo (B.-yo) iso r e s i - p i e n t deyilir. informasiya nəzəriyyəsi baxımından bu prosesi sxematik şəkildə belo ifado etmok olar: K-İ-R (kommunikator -informasiya - resipicnt). Əgər biz məsələyə psixoloji cohotdon yanaşsaq, birinci növbədə, qeyd etmoliyik ki, bu sxem unsiyyot prosesinin yalmz formal torofini - informasiyanin пeco verilməsini əks etdirir. Halbuki kibernetik sistemlordon forqli olaraq unsiyyot prosesindo informasiya nəinki verilir, həm do o, unsiyyot prosesinin özündə formalaşır, dəqiqləşir, inkişaf edir. Bundan başqa, K-İ-R sxcmində kommunikatorla (K) rcsipicntin (R) münasibəti əslində subyekt-obyekt (S-O) münasibəti (biri məlumatı verir, digəri iso onu qəbul edir) kimi nəzərdə tutulur. Halbuki unsiyyot prosesindo adamlar subyekt kimi iştirak edirlər. (Bildiyimiz kimi, ünsiyyətin sxemi belədir: S-S). Bu o deməkdir ki, unsiyyot prosesi nəinki kommunikatorun, horn də resipientin fəallığı şəraitindo baş verir. informasiya mübadiləsi onlann bir-birinə münasibətilə şərtlənir, yəni kommunikator informasiya ve-rərkən özünün məqsədini və ya motivlərini nəzərə almaqla yanaşı

505 həm də resipientin məqsədini, motivlərini və s. nəzərə almalıdıı Nəinki kommunikator, həm də resipient üçün informasiyanın əhəmiyyəti də mühümdür. Psixoloji baxımdan bu olduqca maraqlı məsələdir: insanlar ünsiyyət prosesindo təkcə informasiya mübadiləsi ilə məhdudlaşmırlar, onlar həmin informasiya osasındi hom do ümumi noticə (məna) çıxarmağa səy göstərirlər. Bu iso yalnız belo bir şəraitdə mümkündür ki, informasiya sadəcə olaraq qəbul edilməsin, hom də başa düşülsün, dərk olunsun.

Təsadüfı deyildir ki, ünsnyyət prosesindo kommunikatoı resipientə təsir göstərdiyi kimi resipient do kommunikatora tosil göstərir. informasiya mübadiləsi prosesindo onlann arasıml.ı yaranmış münasibət tipinin özü müəyyən mənada doyişilir.

Öz-özlüyündə informasiyanm iki (təhrikedici vo təsbitcdici) tipini fərqləndinnək olar.

Təhrikedici informasiya əmr, məsləhət, xahiş formasında ifado olunur. Onlar resipientin hor hansı bir horokətini müxtolif formalarda (təhriketmə, qadağanetmə vo s.) stimullaşdırmavı nəzərdə tuturlar. Təsbitedici informasiya isə molumat formasuul.ı meydana çıxır.

i n f o r m a s i y a q a r ş ı l ı q l ı t o s i r k i m i . İnsanlar birgə fəaliyyət prosesindo müxtəlif formalarda əlaqə vo münasibotloro girir, oməkdaşlıq cdirlor. Qarşılıqlı təsir dcdikdə, bu cəhəti nəzərdə tuturlar.

Hər şeydən əvvəl, «qarşılıqlı» sözünə diqqət yetirok. Əgoı tosir qarşılıqlıdırsa, bu o demokdir ki, həmin proscsdə on azı ıkı adam bir-birilə ünsiyyətdədir: onlar nədə isə bir-birinə könıok ctmok, nə haqqındasa məsləhət almaq, dərdini bölüşmok, nədə iso razılığa gəlmək və s. üçün bir-birlərinə müraciot edirlər. İki misalla tanış olaq: a) anasının xoş sözlorino qulaq asa-asa uşaq gülüm sünür, mehriban-mchriban anasına baxır vo golib başını onun dizləri üstünə qoyur; b) qonşu otaqdan səs gəlir. Uşaq sosə qulaq asır və üzünü pəncərədəki akvariuma sarı çevirir. O, diqqəÜİ akvariumdakı qızıl balıqlara baxır...

Birinci halda uşaq hotta bir söz deməsə belo, ünsiyyot aktı göi qabağındadır: biri danışır, o biri isə öz hisslori və horəkotlorı ıl.» ona cavab vcrir. İkinci halda isə biz artıq ünsiyyətdən danışa bilmərik; o, uşağın idrak foaliyyoti ilə əvəz olunmuşdur.

Qarşılıqlı tosir prosesindo söz, hiss və hərəkət özünoməxsui şəkildə birləşir. Bu zaman ünsiyyət birgo foaliyyotin təşkilifH xidmət edir. Təsadüfı deyildir ki, ünsiyyət tələbatı, insanlann bır-

506 birinə söz demək tələbatı elə omok prosesinin özündə əmələ gəlmişdir.

Ü n s i y y ə t i n s a n l a r ı n b i r - b i r i n i q a v r a - m a s ı p r o s c s i k i m i . Ünsiyyət prosesindo insanlar Ьır-birlərinə molumat verərkən, tosir göstərərkən hom do bir-birlərini qavrayırlar. Sosial persepsiya ünsiyyət prosesinin somoroli olmasinin başlıca şərtlərindən biridir.

Ünsiyyətin kommunikativ, intcraktiv vo perseptiv toroflori bir-birilə vohdotdodir. Onlann birini o birisindon aynliqda tohlil etmok olmaz.

Bununla olaqodar olaraq biz bir cəhəti dəqiqləşdirməliyik. Golin, ovvolco ünsiyyətin tərifı ilo bir do tanış olaq; torifdo ünsiyyət... qarşılıqlı tosir prosesi kimi xarakterizo olunur. Bu iso tosadiifi deyildir: qarşılıqlı tosir ünsiyyətin nüvəsini təşkil edir. Ünsiyyotin birinci (informasiya miibadilosi) vo üçüncü (insanlann bir-birini qavramasi) toroflori mohz buna xidmot edir.

tnsanlar K. Marksın göstərdiyi kimi, «... Birgo fəaliyyət üçün vo öz fəaliyyətini qarşılıqlı mübadilə etmok üçün miioyyon surətdə birləşmədən istehsal edə bilməzlər. İstehsal etmok üçün insanlar miioyyon əlaqə və münasibətlərə girirlər vo yalnız bu ictimai əlaqə və münasibətlər vasitəsilə onların tobiətə tosiri mövcud olur, istehsal mümkün olun>. Bclə bir əlaqə və münasibət məhz ünsiyyət sayəsində yaranır.

Məsələnin belə qoyuluşu hom də ünsiyyətin b a ş **1** ı c a funksiyalarını aydınlaşdırmaq imkanı verir. Yuxarıdakı tərif əsasında onlardan ikisini xüsusilə qeyd etmək lazımdır: a) i n s a n l a n n b i r g o f o a **1** i y y ə t i n i n t ə ş k i l i (torifdo bu funksiya belo xarakterizo olunur: «ümumi nəticə əldə ctmək məqsodilə səyləri olaqələndinnək və birləşdirmək»); b) ş ə x s i y y ə t **1** o r a r a s ı m ü n a s i b ə t **1** ə r i n f o r -

m a l a ş m a s ı v o i n k i ş a f ı (yəni tərifdəki sözlərlə desək, «münasibətləri aydınlaşdırmaq moqsədilə qarşılıqlı təsir»).

Psixologiyada ünsiyyət qarşılıqlı tosir prosesi kimi təhlil olunarkən onun ünsiyyətin digor toroflori ilə vəhdəti vacib prinsip kimi nəzərə alınır.

507 **2. Ünsiyyət, insanların qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı münasibətləri**

§1. Ünsiyyət qarşılıqlı təsir kimi

Fəaliyyətin psixoloji xarakteristikalarını xatırlayın: insanlaj foaliyyot prosesindo işin moqsədini bir-birino izah edir, ayrı-a) 11 əmoliyyatlarla bir-birini tanış edir, nöqsanları müəyyən cdir, onkın aradan qaldınnaq üçün məslohətləşirlər. Bu prosesdo ünsiyyel ancaq və ancaq insanların birgə fəaliyyətinin toşkilinə xidmət edü Psixologiyada ünsiyyəti qarşdıqlı tosir kimi aydınlaşdırarkon moh/ bu cohəti, yəni onun insanların birgə fəaliyyətinin təşkili lie bilavasitə bağlı olan torkib hissələrinin təhlil edilməsini nəzorde tuturlar.

^JJnsiyyətin insanların qarşılıqlı təsirilə əlaqəsi şəksizdir. Bunu intuitiv şəkildə təsəvvür etmok do asandır. Lakin onların qarşılıqlı əlaqosinin psixoloji baxımdan öyrənilməsi müxtolif çətinliklorlo bağlıdır. Psixoloqların bir qismi ünsiyyətlə qarşılıqlı təsiri sadəco olaraq eyniloşdirir, onları dar monada (yoni informasiya mübadilosı kimi) şərh edirlər, bir çox müəlliflor isə ünsiyyətin stmkturutul.ı qarşdıqlı təsirin rolunu noinki ətraflı aydınlaşdıra bilmir, hətta co\ vaxt onlan bir-birindon təcrid edir, ayrılıqda nozərdən kcçirir. Bunların hor ikisi səhvdir.

Qarşılıqlı tosirin növləri müxtolifdir. İstər nəzəri, istərsə do praktik məqsədlər üçün onların əsas tiplorinin müəyyən cdilmosı xüsusi əhəmiyyot kəsb edir. Bu sahədə müxtəlif təsnifatlai məlumdur. Onlann böyük əksəriyyoti dixotomik xaraktcr daşıyır: insanların qarşılıqlı tosiri bir-birinə oks olan tiplərə bölünür. Qəro psixologiyasında müxtəlif müəlliflər qarşılıqlı tosirin bu iki tipini «koopcrasiya - roqabot», «razılaşma - münaqişə», «uyğunlaşma müxalifət», «assosiasiya - dissosiasiya» kimi tcrminlərlə ifado edirlər.

Birinci halda qarşılıqlı tosirin «pozitiv» növləri təhlil olıınıu onlar bu baxımdan birgo foaliyyotin təşkilinə kömək göstərirlor. Qarşılıqlı təsirin «ncqativ» növlorini iso ikinci tipo daxil edirləi onlar birgə foaliyyəti bu və ya digər dərəcədə «zoiflodiı». «pozur», homin foaliyyot üçün müoyyən çətinliklər yaradır.

Yəni qarşılıqlı tosirin hor hansı bir tipi və ya forması foaliyyotin məzmunu ilə şortlənir. Kooperasiya və ya rəqabe qarşılıqlı tosirin ancaq fonnasıdır, onların məzmunu iso hor ıkı

508 halda daha geniş sistemlə - koopcrasiya və ya rəqabətin daxil olduğu foaliyyotin məzmunu ilə müəyyən olunur. Müollimlorin, alimlərin, idmançıların, zabitlərin və b. bir-birilə qarşılıqlı təsirinin formalarını, hətta cyni əlamətlor əsasında bu baxımdan müqayisə etsək, onlarda özünəməxsus cəhətlərin olduğunu görərik. Bundan başqa, kooperativ qarşılıqlı təsir formaları nəinki ictimai-faydalı, horn do asosial, hüquqa zidd foaliyyot sahəlorində (məsələn, birgə soyğunçuluq, oğurluq vo s.) də özünü göstərir. Buna göro də cəm-iyyətə zidd foaliyyot sahələrində kooperasiya ncqativ məna kosb cdir. Halbuki asosial foaliyyot şəraitində konflikti pozitiv hadisə kimi qiymətləndirmək olar. Deməli, foaliyyotin məzmununu, sosial kontekstini nəzərə almadan qarşılıqlı təsirin formalarını təhlil etmək olmaz.

Bəs, Qərb psixologiyasında bu mühüm metodoloji mosələ пeco həll olunur? Amerikan psixoloqları bclə hesab edirlər ki, «həг hansı iki adam arasındakı münasibətlər guya qrupun digər üzvləri arasındakı münasibətlərin funksiyasıdm>. Buna müvafıq olaraq, onlar insanlar arasmdakı qarşılıqlı təsirin xüsusiyyətlərini adətən diffuz qruplar - sosial-psixoloji eksperiment keçinnək məqsədilə qısa müddət üçün yaradılmış təsadüfi adamlardan ibarət qruplar əsasında öyrənirlər.

Gəlin, diffuz qrupun əlamətlərinə diqqət edək: belə qruplara daxil olan adamlar adoton bir-birlərini tanımırlar, kifayət qədər birgə ünsiyyət təcrübəsinə malik olmurlar, onların bir-birilə qarşılıqlı təsiri vasitəsiz xarakter daşıyır, əsasən «xoşum gəlir -xoşum gəlmir» dixotomiyası ilə xarakterizə olunur. Başqa sözlə, diffuz qrupda qarşılıqlı tosir foaliyyotin məzmunu ilə müəyyən olunmur. Təsadüfı dcyildir ki, amerikan psixoloqlarının diffuz qruplarda mücənəd sxcmlər əsasında apardıqları eksperimentlər insanlar arasındakı qarşdıqh təsirin əsl mahiyyətini açmır.

İkincisi və başlıcası iso ondan ibarotdir ki, Qərb psixoloqlan (C. Mid və b.) cəmiyyətin inkişafını vo ictimai münasibətləri psixolojiləşdirirlər. Onlar, adətən, ictimai münasibət tcrminindən deyil, sosial qarşılıqlı təsir terminindən istifado edirlor. Bos, sosial qarşılıqh təsir nədir? C. Midin fıkrincə, sosial qarşılıqlı tosir ancaq vasitəsiz kommunikasiyadan (simvollar mübadiləsindən) ibarotdir. Onun nəzəriyyəsinin əsasını aşağıdakı iki müddəa təşkil edir: 1. İnsan orqanizminin bioloji zəifliyi onları məcbur edir ki, yaşamaq üçün qrup kontekstindo bir-birləri ilə əməkdaşlıq etsinlor. 2. İnsan orqanizmləri daxilində və arasında baş verən, onların əmokdaş-

509 lığını asanlaşdıran, demoli, yaşamasına kömok edən işlet möhkəmlənir. Bu zaman adam başqa adamlann vo qrupun onu necə qavradığını müəyyon edir (C.Midin sözlori ilə desək, «başqasının rolunu qəbul edin>), buna müvafıq olaraq situasiyanı qiymətləndirir və özü üçün düzgün hərəkət xətti seçir.

Beləliklv). Qorb psixoloqları insanlann qarşılıqlı təsirini ictimaı münasibətlərdən ayınr, bununla da onların mahiyyətini təhrif edirlor.

Yəni orada daha çox sosial qarşılıqlı təsirdən bəhs edilir. Halbuki insanlann qarşılıqlı təsiri ictimai münasibətləri əks etdirir.

Qarşıya sual çıxır: real qarşılıqlı tosir situasiyası песə yaranır? Insanlar bu zaman bir-birlərini necə başa düşürlər? Sosial nəzarotin hansı formalanndan istifado edirlər?

Həmin suallara cavab vermək üçün qarşılıqlı təsirin strategiyası və taktikası anlayışları ilə tanış olmalıyıq. Qarşılıqlı təsirin strategiyası cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai münasibətlərin xarakteri ilə müəyyən olunur. Onlar isə özlərinin konkret ifadosini sosial normalarda tapırlar. Sosial normalar insanlann qarşılıqlı təsirinin qaydalarını miioyyon edir, onlan nizama salır. insanlar sosial normalar əsasında bir-birinin davranış və rəftarına nəzarət edirlər: onu bəyənir və ya boyənmir, alqışlayır və ya mühakimə edir, roğbətləndirir vo ya cəzalandırırlar. Qarşılıqlı təsirin taktikası isə adamın öz iş vo ya yol yoldaşı haqqındakı təsovvürləri ilo miioyyon olunur. Bu zaman onun şəxsi keyfıyyətləri ilo yanaşı niyyəti, motivləri və s.-nin aydınlaş-dınlması çox vacibdir.

Başqa mühüm cəhot isə i$ yoldaşlanmızın rolu ilə - onun müəllim və ya tələbə, ana və ya nənə, qadın və ya kişi, ev sahibi və ya qonaq, həkim və ya xəstə, şofer və ya sərnişin olması ile əlaqədardır. Bu zaman biz həmin adamlarla məhz müəllim, tələbo, nənə, şofer və s. kimi qarşılıqlı tosirə girir, eyni zamanda onlardan da öz rollarına müvafiq olan davranış tərzi gözləyirik. Adamlanıı hərəkətləri, əməlləri, davranış tərzi sosial normalara və rol gözləmələrinə uyğun gəlmədikdə, şoxsiyyətlərarası konflikt üçün psixoloji cəhotdən şərait yaranır.

Bu iki moment (ictimai münasibətlərin xarakteri vo iş yolda>ı haqqinda təsəvvürlər) birlikdo real ünsiyyət situasiyasını miioyyon edir. Ünsiyyət situasiyasının həmsöhbətlərin hor ikisi torofindon eyni şəkildə başa düşülməsi onun səmərəli olmasının mühüm

 şortidir. Belo olduqda, adamlar birgo qorar qəbul edir və onu həyata keçirmək üçün foaliyyotə başlayırlar.

§ 2. Insanlann qarşılıqh münasibətləri və ünsiyyət

İnsanların qarşılıqlı şəxsiyyətlorarası münasibətlori də öz reallığını ünsiyyət prosesindo tapir. Ünsiyyət situasiyasında iki (və ya üç) adamın iştirak etməsi faktının özü insanlar arasmda qarşılıqlı münasibətlorin olmasını nəzərdə tutur. Qarşılıqlı münasibətlər nəinki ünsiyyot prosesindo oks olunur, hom do məhz bu prosesdə formalaşır.

Ünsiyyətlə qarşılıqlı münasibətlər bir-birilə üzvi surətdə əlaqədar olsa da, onlan eyniləşdirmok olmaz. Ünsiyyət insanlann birgo həyat foaliyyoti ilə şərtlənir. Qarşılıqlı münasibətlərin tipi vo xarakteri ünsiyyətin məzmununa vo formasına mühüm tosir göstərir, lakin insanlann münasibətləri son dorəcə kəskin olduqda belo, ünsiyyət spesifik formalarda mövcud olur. Başqa sözlə, ünsiyyət adamlann bir-birinə münasibotinin müsbət və ya mənfı olmasından asılı olmayaraq bütün hallarda zəruri surətdə həyata keçirilir.

Qarşıhqh münasibətlər müxtəlifdir. Funksional baxımdan onlann aşağıdakı tipini fərqləndirirlər: a) formal (və ya rəsmi); b) qeyri-formal (vo ya qeyri-rəsmi) qarşılıqlı münasibətlər.

Formal qarşılıqlı münasibətlor hər bir fərdin müvafiq konkret qrupda onun rosmi statusu (mövqeyi) ilo şərtlənən münasibət-lorinin məcmusundan ibarotdir. Onlar foaliyyətin normativ cəhotlorini oks etdirir vo miioyyon qaydalarla tənzim edilən i ş g ü z a r münasibətlərdo ifado olunur. Rosmi münasibətlər soviyyəsində kollektiv üzvləri arasında fəaliyyətin məzmunu və təşkilat vasitələrinə uyğun olaraq struktur-funksional asılılıq, məsul asılılıq münasibətləri sistemi yaranır.

Moktəbdə «direktor-müəllim» və «müəllim-müəllim» tipli münasibətlər formal qarşılıqlı münasibətlərə misal ola bilər. Onlann qarşılıqlı münasibətləri rosmi xarakter daşıyır və müvafiq ınzibati-hüquqi qaydalarla tənzim olunur.

Lakin bununla belo, hor bir moktobdo, eloco do zavodda, fabrikdo, ailodo, elmi-todqiqat institutunda vo s.-do insanlar ara-sinda formal qarşılıqlı münasibətlərlo yanaşı qeyri-formal qarşılıqlı ıuinasibətlor do əmələ golir.

Mosələn, tutaq ki, hor hansı bir moktobdo 80 müəllim işləyir.

Görəsən, onlann qarşılıqlı münasibəti ancaq formal (rosmi) xarakter daşıyırmı? Əlbəttə, yox. Əgər homin moktobdo qarşılıqlı münasibətlər şəbəkəsini psixoloji cəhətdon öyronsək, aşağıdal faktları müəyyən cdə bilərik: müəllimlərin bəziləri **2, 3** vo | nəfərlik kiçik qruplar şoklində bir-birilo daha çox yaxınlıq edirloı Onlardan birinin ad günündə mütləq digor iki müəllim iştirak edii Dostlar asudə vaxtlannı nəinki birlikdo keçirir, hətta fürsol tapdıqda dərsə do birlikdə gcdib-gəlir, bir-birlərinin sevincino, dərd-sərinə şərik olurlar. Xostələnəndə bir-birinin başınm üstündən əskik olmur; onlardan biri xostənin uşaqlarına baxii ikincisi xörək bişirir, üçüncüsü onun üçün dərman alır və s. Bu zaman biz həmin üç müəllim arasında yaranmış münasibətlon qcyri-formal qarşılıqlı münasibətlor kimi xarakterizo edə bilərik.

Formal qarşılıqlı münasibətlərlə yanaşı sosial-psixolop xarakter daşıyan qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlərin yarannıası ünsiyyətin qanunauyğun cəhotlərindən birini əks etdirir. Qe\n formal qarşılıqlı münasibətlər mahiyyət etibarilə ictima funksiyalarla müoyyən olunmur, şəxsi xarakter daşıyır.

Qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər heç kos tərəfindon miioyyon edilmir, psixoloji cəhotdon əlverişli şərait olduqda öz özünə təşəkkül edir. Onlar yarandıqdan sonra mühüm psixolop reallığa çevrilir: qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər simpatiya ve i antipatiyanın görünməz telləri ilo kollektivə nüfuz

edərək istər hor bir işçinin, istərsə də bütövlükdə kollektivin fəaliyyətinə müəyyon təsir göstərir və müvafiq psixoloji iqlim yaradır. Onlann məzmunu kollcktivin inkişaf səviyyosindən bilavasitə asılıdır.

Formal və qeyri-formal münasibətlər adəton bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır vo kollektivin çoxcəhətli həyatında ahəngıl.u surətdə uzlaşır. Bir sıra hallarda iso onlar sadəcə olaraq bir-birın.-uyğun gəlmir və kollcktivdə müxtolif konfliktlərin yaranmasmın mənbəyinə çevrilir.

Qarşılıqlı münasibətlərin tipi və ya səviyyəsi insanlar arasıml.ı ünsiyyətin xarakterinə mühüm təsir göstərir. Bundan asılı olarai) biz f o r m a l vo q e y r i - f o r m a l ü n s i y y ə t d ə n danışa bilorik. Onlann bir-birindən osas fərqi bundan ibarotdir kı qeyri-fonnal ünsiyyətə nozəron fonnal ünsiyyət miioyyon rosmi qaydalarla məhdudlaşdınlır. Bir misal göstərək: adam öz dostuıuı görən kimi ondan, məsələn, soruşa bilor: «gözlərin qızarıb deyoson, bu gecə yaxşı yatmamısan». Halbuki avtobusda bu vo ya digor sornişinə homin sualla miiraciot etmok, öz şəxsi hoyatı haqda

512 məlumat vermək (Bilirsən, başıma no gəlib?) və s. olmaz. Avtobusda, zəhmot olmasa, yol verin - buyurun, bağışlayın-buyurun, keçin tipli formal ünsiyyət tərzi daha çox məqbul sayılır.

Qeyri-formal ünsiyyot formal ünsiyyət kimi rosmi qaydalarla məhdudlaşdırılmır. Lakin burada da qarşılıqlı münasibətin (ər-ar-vad, iki dost, iki yoldaş və iki tanış arasındakı münasibətin) xarak-tcrindən asılı olaraq insanlar arasmda miioyyon psixoloji məsafə gözlənilir. Ər-arvadın qarşılıqlı münasibəti üçün məqbul hesab edilon rəftar tərzi, ünsiyyət ədası eyni qrupda təhsil alan oğlan və qızın qarşüıqlı münasibətlərində qəbul olunmur. Onların pozulması adətən əxlaqi mcyarlarla qiymotləndirilir. «Həyasız adam» etalonunun bir çaları məhz bundan ibarotdir.

Ünsiyyət mədəniyyətinin əhəmiyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Ünsiyyət mədəniyyəti insan münasibətlərinin daxili gözəlliyində öz ifadəsini tapır. Nəzakətlilik, təmkinlilik, mehri-banlıq, xeyirxahlıq, tərəf-müqabili dinləmək bacanğı və başa düşmok arzusu, onun zövqünə, fıkirlərinə, ovqatına hörmətlə yanaşmaq, sevinc vo kədorini anlamaq, dərdinə şərik olmaq -bunlar ünsiyyət mədəniyyotinin olifbasıdır. Hamı bu əlifbanı öyrənməli, mənimsəməlidir

§ 3. Ünsiyyət çətinlikləri və onlann aradan qaldınlması yollan

Ünsiyyot prosesindo müəyyən çətinliklər - kommunikativ mancələr müşahidə olunur. Onlar, adətən, sosial vo ya psixoloji xarakter daşıyırlar.

Müxtəlif sosial qruplara monsub olan adamlar arasinda sosial, siyasi, dini, peso forqlori vo s. kəskin şəkildə özünü göstordikdə, onlar situasiyanı eyni şəkildə başa düşmür, anlayışlan müxtəlif monalarda işlədir, hadisolərə müxtəlif baxımdan yanaşırlar vo s. Şübhəsiz ki, belə maneələr olduqda da kommunikasiya prosesi hoyata keçir. Hətta hərbi düşmənlər bclə danışıqlar apanrlar. Lakin bir cəhət aydındır: sosial xaraktcrli kommunikativ maneələr olduqda, ünsiyyət şəraiti xeyli mürokkəbləşir.

Ünsiyyət prosesinə psixoloji xarakterli kommunikativ maneələr do mühüm təsir göstərir: belə çətinliklər ya müsahiblərin miioyyon fordi psixoloji xüsusiyyətlərə malik olması (məsələn, onlardan birinin həddindən artıq utancaq, digərinin qapalı və ya «qaradinməz» olması, ya da onlann arasında xüsusi növlü psixoloji münasibətlərin - bir-birinə qarşı qərəz, odavət, düşmənçilik.

inamsızlıq və s.-nin əmələ gəlməsi nəticəsində meydana çıxır. Belo hallarda ünsiyyətin münasibətlə əlaqəsi aydın nozorə çarpır. Mosəlonin belə qoyuluşu nəinki clmi, hom də böyük praktik əhəmiyyəti olan nəticolər çıxarmaq imkanı verir.

Ünsiyyət proscsində komnııınikativ maneələri nccə aradan qaldınnaq olar? Bu mühüm məsoləni praktik cəhətdən hansı yollarla daha somoroli holi etmək mümkündür? Psixoloqlann fıkrincə, kommunikativ mancolori aradan qaldırmaq üçün adamlann unsiyyot mədəniyyətini artırmaq. onlara ünsıyyot vordişlori aşılamaq lazımdır.

Müasir dövrdə ünsiyyət vərdişləri aşılamağın tosirli vasitəsi kimi s o s i a l - p s i x o l o j i t r c n i n q d ə n (ingilisco trainin - ö'yronmək, hazırlamaq, moşq etmək dcməkdir) istifado olunur.

Sosial-psixoloji trcninq sosial-psixologiyanın tətbiqi bölmolorindon biridir. Özünüdorkctmə, ünsiyyot və qarşılıqlı tosir vərdişlorinin formalaşması sahəsindo qrup mctodlarının işlonil-məsi və tətbiqi onun osas vəzifosini təşkil edir. Sosial-psixoloji trcniıιq prosesindo başlıca vasito kimi müxtolif modifıkasiyalarda tətbiq edilən qrup diskussiyasından və rollu oyunlardan istifadə olunur.

Sosial-psixoloji trcninqın köməyilə, bir tərəfdon, unsiyyot sahosində həyati çətinliklərlə rastlaşmış adamlarda kommunikativ vordişlər fonnalaşdırılır vo ya onlann ümumi kommunikativ hazırlığı tokmilloşdirilir; digor tərəfdən iso bilavasito adamlarla bağlı olan peşo sahiblorindo - rohbor işçilordo. pcdaqoqlarda, tıbb işçilərində, idman moşqçilorində və b. xüsusi kommunikativ vordişlor yaradılır.

Sosial-psixoloji treninq idcyasını mahiyyol ctibarılo alman psıxoloqu Kurt Levin iroli sünnüşdür. Bu. Z. Freydin psixoanaliz, C. Morenonun sosiomcıriya no/.oriyyosindo vo s.-do də müəyyon dv>ı\)codə öz əksini tapmışdır. Lakin bununla belo, sosial-psixoloji trenınqi praktik surotdə ilk dəfo amcrikan psixoloqu vo psixiatrı K. Rocers 1947-ci ildə tətbiq ctmoyə başlamışdır.

K. Rocers fordin qavrayış alomino xüsusi əhəmıyyət vcrirdi. Onun fıkrincə. fərdin davranışı guya onun qavrayışı ilo müoyyən olunur, o, reallığı пeco qavrayırsa, ona elo do rcaksiya göstorir. İnsanm otraf gcrçokliyi vo özünü qavraması salıəsində doyisiklik-lər baş veron kimi, onun davranısında da doyişiklik əmolo golir. * K.Rocers belo hcsab edirdi ki, qrupda şəxsiyyətlorarası

514 münasibətləri yaxşılaşdırmaq, adama özünün düzgün qiymət-ləndirildiyini hiss etmək imkanı vcron xüsusi iqlim yaratmaq yolu ilo şoxsiyyətin özünü təkmilləşdirməsini təmin etmək olar. O, bu sahədə sosial-psixoloji treninqə böyük əhomiyyət verirdi.

Sosial-psixoloji treninq məqsodilo xüsusi kiçik qruplar to^kıl olunur. 1949-cu ildə bu qruplara T-qrup adı verildi (T- «Treninq» sözünün ilk horfıdir - treninq qrup deməkdir).

T-qrup qısa müddət ərzindo (bir пeco gündən bir neçə həftoyə qədər) foaliyyot göstərir. Qrup üzvləri arasmda, bir torəfdon, onlann həyatda giro bilmədikləri şəxsi münasibətlər yaradılır və bu zəmində zəruri ünsiyyət vərdişləri aşılanır, digər tərəfdən, öz münasibotlorini başa düşmələrinə diqqət yetirilir.

Rocers «Humanistik psixologiya» adlanan cərəyanın əsas nümayəndolərindən biridir. Qərb psixologiyasının bütün cərəyan-lan kimi humanistik psixologiyanı da tohlil edərkən onun sosial və psixoloji aspcktlorinə diqqət yetinnək lazımdır. Bu cərəyan daxi-lindo işlənilmiş mctodlar psixoloji nöqteyi-nəzərdən maraqlıdır.

Hal-hazırda sosial-psixoloji trcninq praktikası psixologiya clminin sürətlə inkişaf cdən totbiqi saholərindon birino çcvrilmişdir. Sosial-psixoloji trcninqdən müxtəlif profılli mütəxəs-sislor - rəhbor işçilor, müəllimlor, hokimlər, psixoloqlar, ticarət işçiləri və s. hazırlığında istifado olunur. Ər-arvad konfliktlərinin aradan qaldırılması, valideynlərlo uşaqlar arasında münasibətloriıı yaxşılaşdınlması, «çətin» yeniyetmolorin torbiyəsi və s. sahələrdə do sosial-psixoloji treninq gcniş tətbiq olunur.

XIX F Ə S İ L

ŞƏXSİYYƏT ƏMƏK VƏ TƏDRİS KOLLEKTİVLƏRİNDƏ

1. Qrup və kollektiv haqqında **§ 1.**

Qrup haqqında ıınlayış

Psixologiyada qrup dedikdə, tarixən müəyyon cəmiyyət çər-çivəsində yaranmış ümumi mənafc, sərvətlər və davranış nonna-inına malik olan adamlann nisbətən sabit məcmusu nəzordə tutulur. Hər bir qrupda fərdlərin bir-biri ilə və bütövlükdə cəmiy-yətlə özünoməxsus qarşılıqlı rabitoləri təcəssüm edir.

Qrup anlayışını həm komiyyət, həm də kcyfıyyət baxınıından xarakterizo etmok olar. Məsələyə kəmiyyot nöqteyi-nəzorindün yanaşdıqda, hor şeydon əvvəl, qeyd ctmək lazımdır ki, qrup de-dikdə, miioyyon bir sosial şəraitdə bir nəforin deyil, mütloq bir neçə nəfərin iştirak etməsi nəzərdə tutulur. Qrup müəyyən adamlar çoxluğundan ibarotdir. Lakin eyni bir sosial şəraitdə iki vo ya üç adamın sadoco olaraq iştirak etmosi onlan sosial-psixoloji cohot-dən qrup kimi xarakterizo ctmok üçün holo kifayot deyildir.

Belo bir situasiya təsəvvür edok: A. adh bir nofor dayanacaqda trolleybus gözləyir. Ondan xeyli aralıda iso A.-nın tanımadığı başqa bir adam, mosolon N. dayanmışdır. Tosvir etdiyimiz şoraitdo A. vo N. bir-birino passiv miinasibot bosloyirlor, onlar bir-birino ancaq tamaşaçı kimi baxırlar. Şübhəsiz ki, dayanacaqda başqa bir adamin olmasi istor A., istorso do N. üçün miioyyon psixoloji ohomiyyoto malikdir. Tutaq ki, A. yorulmuşdur vo oturmaq istoyir, lakin N.-don utandığı üçün oturmur - tək olsaydi bolko do oturardi.

İki vo ya üç adam qrup halında birləşondə, onlann hor biri miivafiq birgo fəaliyyotin iştirakçısına çevrilir qrupun hoyatı ilo yaşamağa başlayır; hotta qrup iizvlorindon biri miioyyon sobob üzündən toklikdo fəaliyyət göstordikdə belo, qrupun digor iizvfl onun təxəyyülündə adoton iş yoldaşı kimi iştirak edir. Bcloliklo, artiq iki vo daha çox adam qrup halında birloşondo onlardan hor birinin fəallığında fordin psixologiyasi ilo izah cdilo bilmoyon yeni cəhətlər meydana çıxır.

K. Marks «Kapital» əsorində göstərir ki, bir siivari cskadronun hiicum qiivvosi vo ya piyada polkunun miiqavimot qüvvosi. aynca hor bir siivari vo piyada osgorin hiicum vo miiqavimot qüvvesi I mocmusundan xeyli forqli olduğu kimi, ayn-ayn fohlolorin sorf ctdiyi qüvvonin mcxaniki mocmusu da, eyni bir bölünmoz iş bir çox işlək ollər tərofındon birlikdo görüldüyü zaman, mosolon, agin bir şcyi qaldınnaq, dolamaçarxı horlomok, yol üstündoki bir mane-əni aradan qaldırmaq lazim goldikdo, sorf olunan ictimai qüvvədən forqlonir.

Bcloliklo, biitiin bu kimi hallarda kombinələşdirilmiş əməyin nəticosi ayrılıqda göstorilon fordi soylo ya heç əldə edilo bilmoz, ya da ancaq daha uzun miiddot orzindo vo ya ancaq ciizi miqyasda oldo cdilo bilor. Burada mosolo

yalniz fordi mohsuldar qiivvoni koopcrasiya vasitosilo yüksəltmək iistiindo deyil, habelə öz

516 mahiyyətinə görə kütləvi qüvvə olan yeni mohsuldar qiivvo yaratmaq üstündədir. İkincisi, K. Marks miioyyon ctdiyi mühüm sosial-psixoloji qanunauyğunluğun mahiyyətini tohlil edərək yazir: «Lakin bir çox qiivvo birləşdikdə yeni bir qüvvə omolo golmosin-dən başqa, mohsuldar işlərin çoxunda ictimai təmasın özü yarışa vo ayn-ayrı şəxslərin fordi məhsuldarlığını yüksəldən həyat enerji-sinin (animal spirits) artmasina sobob olur, belo ki, 144 saatdan ibarot bir məcmu iş giinii orzindo 12 noforin istehsal ctdiyi mohsul horosi 12 saat işloyən 12 aynca fohlonin vo ya 12 giin dalbadal işləyon tok bir fohlonin istehsal ctdiyi mohsuldan xeyli çox olur. Buna sobob odur ki, insan öz təbiotinə görə, Aristotclin düşündüyü kimi siyasi hcyvan olmasa da hor halda ictimai hcyvandir».

Kollektivçilik effektlərinin nəşət ctdiyi bu iki monbo bir-birilo qarşılıqlı əlaqədə olsa da, hor halda öz mahiyyoti etibarilo miixto-lifdir: kiitlovi mohsuldar qiivvo birgo omoyin tcxnologiyasinin xiisusiyyotlori, ayn-ayn şəxslərin fordi məhsuldarlığını yiiksoldon həyat enerjisi iso ünsiyyot, qarşılıqlt «sirayət», toqlid faktı və s. ilo miioyyon olunur.

Bcloliklo, iki vo daha cox adam qrup halında birləşondo onlardan hor birinin fəallığında clo yeni cohotlor meydana çıxır ki, bun-Ian artiq fordin psixologiyasi ilo deyil, ancaq qrupun sosial-psixoloji qanunauygunluqlan ilo izah ctmok mümkündür.

Qrup özünoməxsus sistemdir vo miioyyon struktura malikdir. Qrupa daxil olan hor bir adam onda miioyyon rol vo vozifo ifado edir. Hor bir qrup özünün məqsədlərinə, normalarına, sərvət meyl-lorino, sosial gözləmolorinə vo s. miivafiq olaraq miixtolif forma-larda öz üzvlərino nəzarət edir: onlan roğbotləndirir vo ya cozalandmr. Qrup üzvlori miivafiq nonnalan vo sorvot meyllorini monimsodikco, sosial-psixoloji cohotdon qrupun hoyatında köklü dəyişikliklər omolo golir: qrup iizvlorindo qrupa monsubluq hissi -«biz» hissi yaramr. Bunun psixoloji baximdan ilk olamoti ondan ibarotdir ki, qrupun hor bir iizvii qrupun nailiyyətlorini öz nailiyyətləri, müvoffəqiyyotsizliyini iso öz müvoffoqiyyətsizliyi hcsab edir, onları öz şəxsi nailiyyəti və ya məğlubiyyoti kimi yaşayır: birinci halda sevinir, ikinci halda kodorlonir və s., yəni qrup doğma qnıpa çevrilir. Qrup, mahiyyət etibarilo, bu andan əsl qrup kimi fəaliyyot göstərməyə başlayır.

Göründüyü kimi, adamların qeyri-mütəşəkkil yıgımından, təsadüfı birliyindon forqli olaraq, qrup üzvləri qrup üçün tipik olan foaliyyət növlorinə daxil olurlar (və ya qoşulurlar). Onlann bir-

birləri ilə münasibətləri qrup normalan və sərvotləri ilə tən/ım olunur. Qrupun normaları onun üzvləri üçün mcyara çevrilir.

Qrupun nozordən kcçirdiyimiz xüsusiyyətlərinin bir qismi onu struktur-formal (təşkilat) cəhətdən xarakterizə edir. Qrupun həcmı. tərkibi, kommunikasiya kanalları, rolların bölüşdürülməsi, tabelık sistemi vo s. buna misal ola bilər. Qrupda şəxsiyyətlərarası müna-sibotlər, liderlik (rohbərlik) üslubu, qrup sərvətləri və normalan, rəğbətləndirmə və cəzalandırma sistemi vo s. iso qrupun sosial-psixoloji həyatını mozmun cəhətdon xarakterizo etmok imkanı verir.

Hor bir adam, adətən müxtəlif qruplarm üzvü olur. Burada maraqlı cəhətlərdən biri ondan ibarotdir ki, hər hansı bir adam bütün qruplarda eyni statusa malik olmur vo buna müvafiq olaraq müxtəlif qruplarda miixtolif rollar ifado edir, mosolon, bir qrupda lider olan şəxs başqa qrupda icraçı ola bilər. Bundan başqa, hor bir adam qohumlan vo ya dostları vasitəsilə başqa qruplarla - qohum-lann vo ya dostlann daxil olduğu müəyyən qnıplarla bağlı olur. Bu halda ümumi xarakter daşıyan iki cəhətə diqqət yetirok. İnsan adoton belo hallarda öz qrupunu başqa qrupla müqayisə edir, onun miisbot vo ya monfi hesab etdiyi xüsusiyyətləri vasitəsilə öz qrupunun nonnalarını vo sorvotlorini qiymotlondirir. Bir sira hallarda iso diinon qonaq goldiyi qrupun bu gün foal üzvünə, hotta bəzən liderinə çevrilir.

İnsanın daxil olduğu qruplarm miqdan toxminon insanlann hoyat fəaliyyətinin həcminə, tələbatlarının genişliyino vo müxtəlifliyinə, kommunikativ xiisusiyyotlorinin soviyyosino (mehriban vo ya qaraqabaq adamlann monsub olduqlan qruplanm müqayiso edin) müvafıq golir. Belo ki, bir qrupda insamn yalniz müəyyən tələbatları tomin olunur. Bir qrupun foaliyyoti çorçivəsində onun sosial foaliyyotinin ancaq müəyyən cəhətləri təzahür edir. Mohz buna göro do insanı sosial-psixoloji cəhotdən düzgün xarakterizo etmok üçün onun müxtəlif, hom do onun üçün əhəmiyyətli qruplarda iştirakı tarixini öyrənmək vo tohlil ctmok lazımdır.

Insanlann hoyatinda qrup mühüm rol oynayir. Lakin bu müddəanı düzgün başa düşmək üçün prinsipal əhomiyyoti olan iki cəhəti xüsusi qeyd etmək lazımdır: a) şəxsiyyət nəinki, kiçik qrupun, hom do cəmiyyətin üzvüdür. Cəmiyyət şəxsiyyətə təkce kiçik qrup vasitəsilə deyil, hom də başqa yollarla, kütləvi informasiya və tobliğat vasitəlorindən istifado edərək bilavasit

518 təsir göstərir. Dcmoli, kiçik sosial qrup şəxsiyyətin foiTnalaşması-nın vo sosial hərəkətlərinin yegano mənbəyi deyildir; b) şəxsiyyət aktivdir, o özünün mövqe və roluna göro sosial qrupun - kollcktivin hoyatinda da müoyyən rol oynayir, qrup daxilindo ictimai royin təşəkkülünə miixtolif fonnalarda tosir göstorir. Bu o dcmokdir ki, qrupun şəxsiyyətə tosirini mexaniki tosir kimi başa düşmək səhv olardı.

Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu qrupda fordin mövqeyinin öyrənilmosini tələb edir.

§ 2. Qrupun aşaqı həddi haqqında

Qrupun əmələ gəlməsi üçün, ən azı, iki adam arasında qarşılıq-lı münasibotin yaranması zəruridir. Bunu qrafık olaraq 51-ci şokildəki kimi təsvir etmək olar.

AB tipli münasibət müəyyən motivlərlə bağlt olub psixoloji baxımdan miixtolif səviyyələrdə təzahür cdə bilir. Lakin, aydın məsələdir ki, o on yaxşı halda ikitorəfli münasibot kimi mcydana çıxır və fonnalaşır. Bu cahoti nəzərə alaraq bozi müolliflor (mosolon, Y. Şcpanski) belo hesab edirlər ki, qrupun yaranması üçün A-nın yalnız B-yə deyil, hom do S-yə, o cümlodon B. ilo S. arasındakı şəxsi rabitələrə münasibət boslomənsi zonıridir. Belo hır çoxcəhətli münasibot yalnız üçiincü adamın iştirakı ilə yarana bilir. Bu mənada da homin miiolliflorin fikrincə, qrupun on 'aşagı həddi üç nofərdən ibarotdir (şəkil 52).

Sovet psixologiyasında də bəzi müəlliflər (K. E. Danilin, A. U. Xaraş və b.) iki nəfori - diadları qrup hesab etmirlər. Onların fikrincə, diadlarda adamlar arasında ancaq xalis cmosional təmas mümkündür. Bu, genctik cəhətdon ünsiyyətin ilk formasıdır. Foaliyyot prosesindo əmələ golən konfliktlər iki nofəiik qruplarda prinsip etibarilo həll oluna bilmoz, çünki diad şəraitində belə konfliktlor xalis şəxsiyyətlərarası konflikt xaraktcri kosb edir. Üç nofərlik qruplarda isə qarşılıqlı münasibətlor bu cohətdən forqlən-

•** ------------------------ ->-B

Şokil 51. İki noforlik qrupda şəxsıyyətlərarası münasibətlər

A 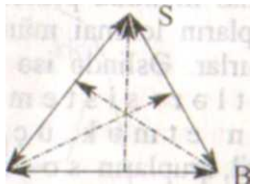

Şəkil 52. Üç nəfərlik qrupda şəxsiyyotlorarası münasibetlər

519 məyə başlayır. Üçüncü adamın iştirakı ilo qrupda yenı mövqe-mü-şahidoçi mövqeyi yaranır. Onun iştirakı ilə iki adamın- A. və B.-nin münasibətləri vasitəli münasibət kimi formalaşır.

Üç adam ünsiyyətə girdikdə, onların qarşılıqlı münasibətləri də mürəkkəbləşir. Bu baxımdan üç nəfəri qrupun aşağı həddi hesab edən müəlliflərlə bir çox psixoloqlar razılaşırlar. Lakin həmin məsələnin tam həll edildiyini dcmək olmaz.

Üçnəfərlik qrupda özünoməxsus münasibot şəbəkəsinin yaranması qanunauyğun haldır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, qrupu yalnız şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakterinə görə sociyyələndinnok birtərəfli olardı. Qrup homişə müəyyən nəzarət formasının, fəaliyyət nümunəsinin, sərvətlərin (simvol, ideya, maddi şeylər və s.) və qrup mənsubiyyəti («Biz») hissinin olmasını nəzərdə tutur. Bürün bu xüsusiyyətlor, sadə formada olsa da, diadlarda özünü göstərir. Məhz buna görə də sosial psixologiyada uzun müddət diadlar qrup kimi nəzərdən kcçirilmişdir.

Diadlar, yoxsa üç nəfərlik qruplar? Müasir sosial psixologiyada bu sual daha çox diqqəti colb edir. Sualın həlli nəinki qrupun aşağı həddinin, hom do onun optimal miqdarının dəqiq müəyyən cdilməsi neqteyi-nəzərindən böyük praktik əhomiyyətə malikdir.

§ 3. Qrupların təsnifatı

Sosial psixologiyada qrup I arm müxtəlif təsnifatı məlumdur. Bəzən qrupları tosnif edərkən adətən onlann «qeyri-müəyyən vo ixtiyari» xarakteristikalarına istinad edirlər. Məsələn, Amerika sosial psixoloqları qruplan onların mədoni inkişaf səviyyəsi, strukturunun tipi, əsas rabitə tipi, qrupun foaliyyot göstərdiyi müddət və s. kimi prinsiplərə əsasən təsnif cdirlər. Həmin prinsiplərin hamısı üçün ümumi cəhət bundan ibarotdir ki, onlar nəinki məhdud psixoloji xarakter daşıyır, hom do, on başlıcası, qrupların ictimai münasibətlər sistemindo yerini qəsdən nəzərə almırlar. Əslində iso sosial qruplann i c t i m a i m i i n a s i - b o t l o r s i s t e m i n d o y e r i n i d ü z g ü n m ü ə y - y ə n e t m ə k ü ç ü n hər hansı birtərəfli psixoloji prinsipləri deyil,qrupların s o s i o l o j i t ə s n i f i p r i n s i p l ə r i n i əsas götürmək lazımdır. Qruplar bu baxımdan 53-cü şəkildəki kimi tosnif olunur.

Müvafiq təsnifata əsasən sosial qruplan ayrı-ayrılıqda qısa xarakterizə edək.

Ş ə r t i vəya n o m i n a l q r u p dedikdə bir-birilə real surətdə əlaqosi olan, lakin müəyyən bir şorti olamotə, mosolon, cins, yaş və ya peşə elementino görə tədqiqatçı tərəfındən ayırd edilon adamlar kateqoriyası nəzərdə tutulur. Mosolon, cinsi əlamətə görə qadınlar, yaş əlamətlərinə görə yeniyetmələr, peşə əlamətlərino görə şoferlər şərti qrupa aid edilə bilərlər.

Demoqrafiyada, statistikada və s.-də şərti qrup anlayışmdan geniş istifado olunur. Mosələyə sosial-psixoloji baxımdan yanaşar-kən bir cəhət diqqəti xüsusilə colb edir: bu qruplar müəyyən clemcntlorinə görə şərti xarakter daşıyır, lakin onlann aynca qrup kimi ayırd cdilməsi sosial-psixoloji planda tamamilo zəruridir. Həmin fikri əsaslandırmaq üçün müəyyən psixoloji faktlan xatırlatmaq kifayətdir: şərti qrupa daxil olan adamlar adətən bir-birlorini tanımırlar. Lakin onlann bir qismi müəyyən hoyati situasiyalarda bir-biri ilə rastlaşır və ünsiyyəto girmək imkanı əldə edirlər. Bu zaman onlar, lazım gəldikdə, bir-birlərinə güzoştə gedir, kömək edir və ya bir-birlərini müdafıo cdirlər. Qadınlann qadınları və ya şoferlərin şoferləri müdafiə etməsi hər kəsə öz təcrübəsindən bəllidir. Bu o deməkdir ki, şərti qrupa daxil olan adamlar bir-birlərini real surotdə tanımasalar da, özlərini faktik olaraq mənsub olduqları qrupla eyniləşdirirlər vo sosial-psixoloji idcntifikasiyanın bütün bu xüsusiyyətləri onlann mənlik şüurunda əks olunur.

Sosial-psixologiyada real qruplann öyrənilməsino xüsusi diqqot yetirilir. Real qruplann iki növünü - r e a l l a b o r a t o r q r u p l a n v ə r e a l t ə b i i q r u p l a r ı fərqləndirirlər.

qruplar

Şorti

kollektivlər

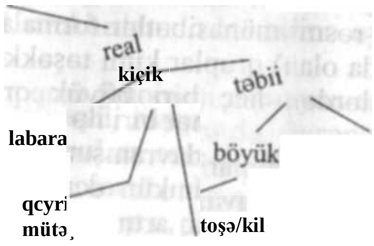

Şəkil 53. Sosial qruplann təsnifatı (Q.M.Andrcyevaya göro)

Hər hansı bir tosadüf əsasında yaradılan laborator qruplar mahiyyot etibarilə diffuz qruplar kimi meydana çıxırlar. Mohz buna görə do psixologiyada real təbii qrupların öyrənilməsinə daha böyük əhəmiyyət vcrilir. Tobii real qrupların kiçik və böyükq ruplar olmaq üzrə iki növü məlumdur.

ff«kıçik qrup» və «boyuk qrup>T anlayışlannda «kiçik» və «b»yük» sözlərinin müəyyən evristik əhəmiyyəti vardır. Onlar qrupun kəmiyyət xarakteristikalarını əks etdirirlər. Böyük və kiçik qruplar bir-birindən nəinki kəmiyyət, həm də keyfiyyot baxımından fərqləndirilir. Məmin qrupların sosial-psixoloji tohlili üçün bu sonuncıı cohət daha çox əhəmiyyətlidir.

B ö y ü k q r u p l a r bütövlükdə comiyyət (ölkə) miqya-sında mövcud olan adamların məcmusudur: siniflor, sosial təbəqolor, peşə qrupları, etnik birliklər (millət, xalq, qobilə), yaş qrupları (gənclər, təqaüdçülər və s.) böyük qruplara misal ola bilər. Fərdlərin böyük qruplara mənsubiyyəti müəyyən obyektiv ola-motlər əsasında təyin olunur.

Eyni bir müəssisə işçilorini, istehsal birliklorini vo ərazi birliklərini (bir kəndin, bir şəhərin, rayonun əhalisini) sosiologiyada orta vo ya lokal qruplar adlandırırlar. Lakin özünün strukturuna göro o r t a q r u p l a r ı n b ö y ü k q r u p l a - r a əsasən uyğun gəldiyini nəzərə alaraq, sosial psixologiyada onlan xüsusi olaraq ayırd etmirlər.

Böyük vo orta qruplar kiçik qruplardan təkcə üzvlərinin sayına göro deyil, hom də münasibotlər şəbəkəsinin xaraktcrinə görə fərqlənirlər. K i ç i k q r u p l a r ı n üzvləri nəinki bir-birilə müxtəlif formalarda gündəlik ünsiyyət və rabitəyə girir, bir-biri haqqinda müəyyən təsəvvürə malik olur, hom do onlann arasında miioyyon qcyri-rosmi münasibotlor formalaşır. Başqa sözlə, onlar kontakt (təmasda ola ı) qruplar kimi təşokkül tapıb inkişaf edirlər. Bu xüsusiyyətlərdon heç biri böyük qruplar üçün səciyyəvi deyildir.

Böyük vo orta qruplar səviyyəsində bütün məsələləri qrup üzvlərinin hor biri ilo bilavasitə rabitə yaratmaq yolu ilo holl etmək və onların davranışına şəxsi münasibətlər əsasında nozarot etmok əslindo mümkün deyildir. Böyük qruplarda

üzvlərin miqdarının həddon artıq artması ilo olaqədar olaraq onlann arasında qarşılıqlı anlaşma kütləvi infonnasiya və tobliğat vasitolorinin (mətbuat, radio, televizor), sirkulyar məktııblann, direktiv sənədlərin, böyük iclasların və s. köməyi ilo yaranır. Münasibətlər daha çox vasitəli

522 vo formal xarakter kəsb edir. Böyük və orta qrupların rohborləri onun bütün üzvlori ilə bilavasitə rabitəyə ginnək imkanına malik olmur, bu zəmində do onunla qrupun üzvləri arasında subordina-siya prinsiplərini zəruri surətdə ehtiva cdən müxtolif morholə, vəsilə və sədlər yaranır.

Böyük vo orta sosial qruplarda insanlann münasibətləri rosmi ictimai münasibətlərlo tonzim olunur.

Kiçik qruplar olduqca müxtəlifdir: ailo, fəhlə briqadasi, pambıqçı qızlar manqası, tolobo qrupu, bir sinfın şagirdləri vo s. kiçik qruplara misal ola bilor.

Laborator qruplar da əslində kiçik qruplardir. Lakin onlar tobii deyil, siini qruplar olduğuna görə adətən kiçik tobii qruplar sırasında nəzərdən keçirilmir. T-qruplar da laborator qruplar kimi kiçik qrupun özünəməxsus növüdür.

Kiçik qrupun üzvləri vahid fəaliyyət çərçivəsində birləşir və bir-birilo bilavasitə şəxsi ünsiyyətə girirlər ki, bu da onun spcsifik əlaməti hesab olunur. Hor bir kiçik qrupun strukturu, bir torofdon, onun fəaliyyət göstərdiyi sosial mühitin təsirləri, digor torofdon, qrupdaxili şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteri ilə şərtlənir.

Kiçik qruplann 50-don artıq təsnifatı məlumdur. Onlardan aşağıdakılar daha çox xarakterikdir.

Kiçik qrupları formal və qeyri-fonnal qruplara bölürlər. Formal qrupda münasibotlər inzibati-hüquqi yolla miioyyon olunur və tonzim edilir. Qeyri-formal qruplar isə ünsiyyət prosesindo tobii yolla təşokkül edir: onun strıikturu inzibati-hüquqi qaydalarla tənzim edilmir. Fonrıal kiçik qrupun üzvləri arasında da todricən qeyri-formal münasibətlər yaranır: bu zaman formal kiçik qrupun müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstənnosi bir çox cəhotdən onun formal və qeyri-formal strukturlarının bir-birinə uyğun gəlməsin-dən asılıdır.

1942-ci ildə referent qrup fenomeni müəyyən cdilmişdir. Kiçik təlobo qruplarını eksperimental surətdə öyrənərkən Amerika psixoloqu Q. Haymcnin diqqətini bclə bir cəhət cəlb etdi ki, qrupun miioyyon üzvləri monsub olduqları qrupun deyil, başqa bir qrupun normalannı qobul edir və öz davranışlarında onlara əsaslanırlar. O, bu maraqlı faktlar əsasında kiçik qrıpların iki növünü fərqlondirməyi, birinci qrupu ü z v l ü k q r u p u , ikinci qrupu iso r e f e r e n t q r u p adlandırmağı toklif etdi. Sonralar homin faktlar başqa psixoloqlar tərəfındən do tosdiq olundu.

Miiasir sosial psixologiyada referent qrup anlayışı müxtəlif

523 eksperimental faktlar əsasında daha da dəqiqləşmiş vo nisbətee **j** geniş məna kəsb etmişdir.

Uzvlük vo referent qruplann fərqləndirilmosi bo/i saholorde, xüsusilə hüquq pozğunluğunun öyronilmosı sahosindo toil tədqiqatlar üçün olduqca maraqlı perspektivlər açır. Fikrimizi bil misal osasında aydınlaşdıraq: şagird A. VII sinifdə oxuyur. I akin ı birdən-birə üzvü olduğu sinif kollektivinin nonnalanna deyil, daha çox hələ üzvü olmadığı hər hansi bir təsadüfı küço qrupunım normalarına əmol etməyo başlayır. Onun üzvlori kimi geyinmə saç saxlamağa, bəzənməyə, spesifık sözlor vo ifadələr işlotməye hərəkotlər etməyə başlayır vo s. Bu onun üçün referent qrup hesab olunur. A.-nın davranışını izah etmək üçün belo bir suala cavab vennok lazımdır ki, nə üçün birinci qrup onun üçün əhəmiyyətini itirmiş, ikinci qrup isə xüsusi qrup əhəmiyyoti kosb ctmişdir, Üzvlük vo referent qrup anlayışları bu baxımdan maraqlıdır.

Üzvlük qrupu elo qrupa deyilir ki, ford öz-özlüyündo onun yalnız iştirakçısıdır. Bu monada da üzvlük qrupuıu bozon iştirak qrupu da adlandırırlar.

Üzvlük qruplan kiçik qruplann nisbətən geniş tosadüf edilon növüdür. Sosial-psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, əlverişli şəraitdl üzvlük qrupu referent qrupa çevrilə bilər.

Referent qrup dedikdə elo real və ya xəyali qrıp nəzərde tutulur ki, ford onun standartlannı qobul edir, sosial hadisələri, özünün və başqalarının omollorini qiymotlondirorkon onun norma vo sərvətlərindon ctalonlar sistemi kimi istifado cdir, onlan özüniin ş.)\si məqsod vo davranış normalarının mənboyi hesab edir. Ford öz davranışında referent qrupun onun hərəkətlərinə verdiyi vo verl bilocoyi qiymotləri adəton nəzərə alır.

Referent qrupun növlori içərisindo r e f e r e n t in ü q a -y i s o q r u p l a r ı v o n o r m a t i v r e f c r e t q r u p - **1** a r xüsusi yer tutur. Birinci halda insan bütün sosial hadisolorl referent qnıpun normalan ilə müqayisə edorok qiymotlondirir. Bu zaman qrupun normalan əslində onun üçün özünomoxsus ctalont çevrilir. Bir çox müolliflor bu cəhəti nəzəro alaraq referent qruplan hom d o e t a l o n q r u p kimi tohlil edirlor. ikinci halda iso insan qrupun normalarina öz normalan kimi qobul cdir vo onlara uyğun surotdo horokot edir. Qrup öz üzvlərinin horokotlərinl qiymotlondirorkon do adətən bu cəhəti nəzəro alır.

Referent qnıpun müqayisə vo normativ funksiyalanni bir-' birindon tocrid ctmok olmaz. Psixoloqlann tədqiqatlan göstorir ki, referent miiqayiso qruplan üçün eyni zamanda sorvot momcnti,

524 normativ qruplar üçün iso miiqayiso momenti sociyyovidir. Bu monada referent qrupun iki miixtolif funksiyast: nonnativ vo miiqayiso funksiyalan arasmda dorin daxili əlaqə vardir.

Əksər hallarda şəxsiyyotin bir referent qrupu olur. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, onun iki vo daha çox referent qrupa malik olmasi da mümkündür. Belo hallarda insan öz davranış, roftar vo foaliyyotindo adoton hor iki vo ya üç referent qrupun norma vo standardarını nozorə almağa çalışsa da, buna çox vaxt nail ola bilmir. Şəxsiyyətin iki (vo ya üç) miixtolif referent qrupun mo-nafeyini

uzlaşdırmaq cohdlərinin müvəffəqiyyətsizliyə uğraması onun davranışında müəyyən ziddiyyətlor şəklində təzahür edir.

Sosial qruplar özlorinin inkişaf soviyyosi ilə bir-birindon köklü surətdə fərqlənirlər. Nozərdon kcçirdiyimiz təsnifat bu cəhəti bütün aydınlığı ilə əks etdirmək imkanı vermir. Halbuki qruplann ictimai münasibətlər sistcmindəki yerini düzgün müəyyən etmək üçün onlann inkişaf səviyyəsi mosoləsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu iso qruplann psixologiyasınm və ya tipoloji təsnifatının işlənməsini tələb edir.

İnkişaf etmiş qrupun on yüksək fonnası kollektivdir. K o **11** c к t i v i n sosial-psixoloji todqiqi sovet sosial psixo-logiyasının ən aktual problemi olmuşdur.

H o r b i r k o l l e k t i v q r u p h e s a b o l u n u r . H o r b i r q r u p i s o k o l l e k t i v d e y i l d i r .

Kollektiv comiyyotin bir hissosi olan, birgo foaliyyotin iimumi moqsodlorino tabc olan insan qrupudur. Qrup adamlan yalntz cəmiyyot üçün tamamilə faydah foaliyyot vozifələri ətrafında birləşdirəndə kollektiv kimi formalaşır.

Əmək, uşaq, hərbi, idman və b. kollcktivləri fərqləndirirlor. Tədris müəssisolərində pedaqoji kollektivi və şagird kollektivini fərqləndirirlər. Onlardan hor birinin özünomoxsus xüsusiyyətləri vardır. Kollcktivlər eyni zamanda özlərinin inkişaf soviyyosi etibarilo bir-birlərindən fərqlonirlər.

Psixoloji tədqiqatlar göstordi ki. müəllim sosiometrik üsullartn köməyi ilo sinif kollcktivində şəxsiyyətlorarası münasibotlor sistemini daha yaxsı müoyyən cdə bilər.

Sosiometriyada insanın statusunu (şoxsiyyotlərarası mü-nasibətlər sistemindəki mövqeyini) ifadə etmək üçün xüsusi tcrmindən istifado edirlor. Onlann içərisində «təcrid olunmuş uşaqlar» diqqəti daha çox colb edir. Sosiome'rik locrubolordo bozon biz elə şagirdlərə rast golirik ki, sinifdə heç kos onlarla oturmaq vo ya kinoya getmək istəmir. Belə uşaqlara təcrid olun-

525 muş uşaqlar deyilir. Sinifdə bclə uşaqların voziyyotini təsəvvür etmək çətin deyil: ogor heç kos bu və ya digər şagirdlo otunnaq, oynamaq, kinoya getmok istəmirsə, deməli, sinif şəraitində oıım ünsiyyot tələbatı təmin edilmir. Təsadüfi deyildir ki, belo uşaql.n özlorinin bu mühüm toləbatlarını təmin etmək üçün ya başqi siniflərdə oxuyan uşaqlarla yoldaşlıq edir, ya da bir çox hallaı küçədə müxtəlif qruplara qoşulur, hotta bəzən kiminsə təhriki ilo ağır cinayətlor edirlər. Mohz buna görə də təcrid olunmuş uşaqlara etinasız yanaşmaq olmaz.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, tərbiyə işi yüksək olan şagml kollektivində təcrid olunnıuş uşaqlara əslində təsadüt" olunnun Sinifdo belo uşaqlara təsadüf olunursa. müollim ondan özü üçüfl düzgün pedaqoji nəticə çıxarmalıdır: deməli, o, tərbiyə işində node iso səhvə yol vermişdir. Homin səhvi tapmaq, aradan qaldırmaq vo uşağın sinif kollektivindo öz yerini tutmasına, min bir telle onunla bağlanmasma nail olmaq lazımdır.

Sinifdə şəxsiyyətlərarası münasibətləri təhlil edərkən onlarıu no dərocədə qarşılıqlı olub-olmamasına diqqət yetirilməlidıı Tutaq ki, Mommэd Rasimlo, Rasim iso Qasımla oturmaq istəyir. Bu o demokdir ki, onlann münasibətləri birtorofli xarakter daşıyır. Əgər Məmməd Rasimlo, Rasim do onunla oturmaq istəyirso, bu artıq qarşılıqlı seçmodir. Sosiometriyada bclə münasibətləi «qarşılıqlı münasibot omsalı» ilo ifadə olunur. Qarşıya sual çıxır: Rasim vo Məmməd nə üçün bir-birilo oturmaq istəyirlər? Bu suala cavab vermək üçün scçmənin motivlərini öyrənmok vo təhlil etmək lazımdır. Sinifdə şəxsiyyətlərarası münasibotlorin xarak-terini məzmun baxımından ancaq bu yolla aydınlaşdırmaq olar.

Şəxsiyyətlərarası münasibətləri ətraflı öyrənmək üeün sosiometrik üsulları başqa üsullarla qarşılıqlı olaqədo qətbiq etmək, onların nəticəlorini başqa müşahidə və cksperimcnt materiallan ıl«« dəqiqloşdirmək lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq bir cəhoti aynci| qeyd etmək zəruridir.

Sovet psixologiyasinda r e f e r e n t o m e t r i y a adlanaıı eksperimental üsul işlənilmişdir. Homin üsul iki seriyada tətbiq olunur: birinci seriyada şagirdlorə miioyyon kcyfıyyətlor (agıl. xeyirxahlıq, düzlük, səmimilik və s.) yazılmış voroqolor verilir. Onlar həmin keyfıyyotlər üzro bir-birlərini 4 bal (5, 4, 3, 2) sistemi ilə qarşılıqlı surotdo qiymotlondirirlor. İkinci (osas) seriya iso bir neçə gündən sonra keçirilir. Şagirdlərə aşağıdakı molumat verilü «Bildiyimiz kimi, siz üç gün bundan əvəol müoyyon kcyfiyyətldj üzro bir-birinizi qarşılıqlı surətdə qiymotlondirmişdiniz. Çox

526 güman ki, sizin hər biriniz hansı qiymotlər almağınızla maraq-lanırsınız. İndi mən sizi onlara tanış etmək istoyirəm».

Vərəqolər stolun üzərino düzülür. Hər bir şagirdo ancaq üe neferin royi ilə tanış olmaq imkanı verilir.

İlk baxışda reterentometriya bu vo ya digər dərocədo SOSİomctriyaya bonzəyir. Lakin onların arasında mühüm fərqlor vardır. Rcfcrcntometriyada seçmo meyarları ancaq əhəmiyyətli (referent) şəxslər dairəsinin müəyyon edilməsini nəzərdo tutur.

Şagirdə, tutaq ki, 40 nəfər qiymət verib. O iso ancaq üç notoım royi ilə tanış ola bilor. Kimin royi şagird üçün daha qiymətlidir? Referentometriya üsulu məhz bu sualı aydınlaşdırmaq imkanı verir. Onun nəticələri bir çox hallarda sinifdə sosiomctrik üsulla aparılmış todqiqatın nəticosinə uyğun gəlir, bəzən isə uyğun gəlmir. Bir də görürsən ki, şagirdlor sosiometrik todqiqat zamanı az səs almış və ya heç səs almamış uşaqlann royi ilo daha çox maraqlamrlar. Bu, güroson nə ilə əlaqodardır? Kollektivdaxili şəxsiyyətlorarası münasibotlor hansı amillərlo şortlonir? Qrupda \o kollcktivdo şəxsiyyotlorarası münasibətlər пeco formalaşır? Təkco sosiometrik üsullarla bu mühüm məsələləri aydınlaşdırmaq mümkündünnü?

Sovet psixologiyasinda q r u p f ə a l l ı ğ ı n ı n s t r a - t o m e t r i k k o n s e p s i y a s ı çərçivəsində aparılan eksperimental tədqiqatlar bu sualları otraflı aydınlaşdırmaq üçün şorait yaratdı.

Sovet psixoloqlarının nozəri-metodoloji vo eksperimental tədqiqatları göstordi ki, Qorb psixologiyasinda kiçik qrup adı ilo Оугөпиөп diflıız qruplarda şəxsiyyotlərarası münasibətlər vasitəsiz xarakter daşıyır. Halbuki kollcktivdo şoxsiyyətlərarası müna-sibotlor vasitəli xarakter kəsb edir, yəni onlar kollektiv üzvlorinın birgo foaliyyətinin mozmunu ilə şortlənir. Mohz buna göro də Qorb sosial psixologiyasi çorçivəsindo aparılmış todqiqatların noticolonni kollektivloro qotiyyon totbiq ctmok olmaz. Qarşıya nozorı-meiodoloji sual çıxırdı: kollektivin psixoloji əlamotləri hansılardır?

Kollcktivdo şəxsiyyətlərarası münasibətlor çoxsəviyyoli struktura malikdir. Onlan ayrı-ayrılıqda tohlil etsok, kollektivin nüvosini vo 3 layını - stratasını forqləndiro bilorik (Bax: şokil 54). Latınca stratum - lay, təbəqo, qat demokdir. «Stratometrik kon-sepsiya» termini do homin sözdon əmələ golmişdir.

Kollektivin ictimai-iqtisadi vo sosial-siyasi xarakteristikası onun morko/ı vosilosini. yoni n ü v o s i n i (A) toşkil edir.

Kollektivin bütün psixoloji xarakteristikaları onun foaliyyotinin mozmu-nundan, ictimai-iqtisadi ve sosial-siyasi xarakteristikala-rından asüıdır. Psixoloji xüsu-siyyətlər sosial-tarixi amillorlo şərtlənir və müəyyən olunur-lar - muddoa stratomctrik konsepsiyanın əsasını təşkil edir.

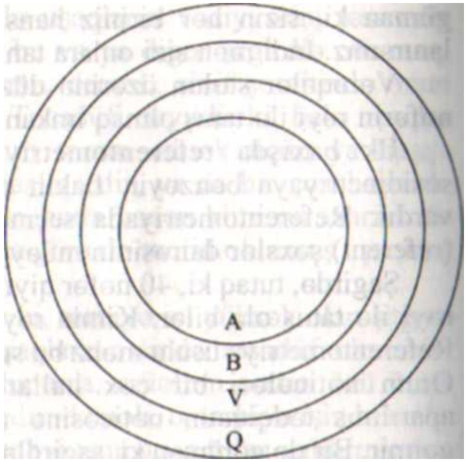

Birinci lay (B stratasi) osas etibarilo psixoloji mahiyyot daşıyır vo aşağıdakı para-metrlorlo xarakterizo olunur: Şəkil **54.** Kollektivin stratomctrik birgO foaliyyotin quruluşu motivlori vo onun moqsodlori;

- kollektivin onun qarşısına qoyulmuş vəzifələrin icrası üçün hazırlığı;
- kollektivin iş qabiliyyəti;
- kollektivi dağıdacaq hor bir şeyə qarşı onun möhkəmliyi;
- kollektivin bütövlükdə cəmiyyəti təşkil edən digər kollektivlərlə əlaqəsi.

«B» layının parametrləri kollektivin hor bir üzvünün qrup fəaliyyətinə, onun məqsəd, vəzifə və prinsiplorinə (kollektiv bunların əsasında yaradılır), foaliyyotin motivasiyasına, onun şoxsiyyot üçün sosial mənasına münasibətini təsbit cdir.

Qrup fəallığının i k i n c i l a y ı - «V» stratasi birgo fəaliyyətlə, kollektivin moqsodlori, vozifələri və sərvotlori **ilə** şərtlonon şoxsiyyotlorarası münasibətlərin xarakteristikasını **əks** etdirir. Onun parametrləri aşağıdakılardan ibarotdir:

- kollektiv özünütəyinetmə fenomeni (kollektivin üzvləri bütün məsələloro birgo foaliyyotin moqsodlori, prinsiplori vo idealları baxımından yanaşırlar).
- kollektivin sərvət meyllərinin vəhdəti (SMV-kollektivdə **əsl** yekdilliyin göstəricisi hesab olunur);
- kollektiv üzvlərinin kollektivlə emosional identifıkasiyası;
- kollektivin onun üzvləri üçün etalona çevrilməsi kollektiv üzvlorinin osas mosələlərdo kollektivo verdikləri qiymətlorin «yaxşı kollektiv» etalonuna yaxınlaşması) vo s.

İkinci lay in psixoloji fenomenlorini ancaq şəxsiyyətlərarası

 münasibətlərin fəaliyyətlə şərHənməsi prinsipi osasında başa düşmək və təhlil etmək olar.

Nəhayət, ü ç ü n c ü l a y (Q stratasi) kollektiv üçün spesifık olmayan, lakin sosial qrup kimi müəyyon dərocoyo qədor onun üçün do xas olan parametrləri əks etdirir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- fordlərin emosional məlahəti (cazibədarlığı);
- fordlərin qrup yckdilliyi (tez-tez görüşməsi, bir-birilə hər gün əlaqə saxlaması vo s.);
- qrup uyuşması;
- qrupdaxili təlqinə qapılma və s.

«Q» layının psixoloji parametrləri kollektivo daxil olan fərdlorin əsasən emosional əlaqələrini nozərdo tutur. Onlar diffuz qrupun əsasını təşkil edir. Bu tipli emosional münasibətlər kollektivi xarakterizo etmir və edə do bilməz. Çünki onlar birgə kollektiv foaliyyotin məzmun tərəfı ilo şərtlənmir. «Q» layında kollektivo daxil olan fərdlərin emosional olaqələri «xoşum gəlir», «xoşum gəlmİD) parametrlori ilə səciyyəlonir.

«Q» layının psixoloji parametrlorini universallaşdırmaq vo kollektivdə şəxsjyyotlərarası münasibətləri xarakterizo etmək üçün onları zəruri hesab etmək olmaz. Kollektivin mahiyyətini «A», «B» və «V» laylannın psixoloji parametrlori ifado edir. Sosial-psixoloji tədqiqatlar əsaslı surətdə göstərir ki, kollektivdə şoxsiyyətlorarası münasibətlər f o a l i y y o t i n m o z m u n u vo x a r a k t e r i ilə şərtlənir.

Hal-hazırda sosiometrik konsepsiya çərçivəsində apanlan tədqiqatlarda problemin mohz bu istiqamətdə öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Buna görə do indi homin konsepsiya artiq stratometrik konsepsiya deyil, ş ə x s i y y ə t l ə r a r a s ı m ü n a s i b ə t l o r i n f ə a l i y y ə t l ə ş ə r t l ə n m ə s i k o n s e p s i y a s ı adlanır.

2. Birgə işloməyə alışma və uyuşma

Miixtolif xüsusiyyətləro malik olan adamlar günlərlə deyil, aylarla və illərlə bir yerdə песо işləyirlər? Onlar konkret foaliyyot şəraitində bir-birilo песо dil

tapırlar? Öz hərəkətlərini bir-birilo пеco uzlaşdırırlar? Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, insanlar konkret birgə foaliyyot şəraitində bir yerdə işləməyə alışırlar və ya öyrənirlər. Bu zaman işçilər bir-birlərinin xüsusiyyətlərini iş

prosesindo nəzərə almağa başlayır və öz hərokətlərini bir-birinin hərəkətləri ilə uzlaşdırırlar. Onlann işindo özünəməxsus ahong omolo golir. Həm işin məhsuldarlığı artır, hom də işçilər iş prosesindon və onun nəticəlorindən razı qalırlar.

Bu zaman bir çox hallarda işçilər arasında az və ya çox dorocodo yaxınlıq omolo golir, hotta bəzən yoldaşlıq münasibotlon dostluğa çevrilir. Belə hallarda onlar bir-birino psixoloji cəhətdən uyuşmağa başlayırlar ki, bu da birgo iş şəraitində işçilərin bir-birino alışması üçün əlvcrişli şorait yaradır.

Psixoloji uyuşma insanlann qarşılıqlı təsiri prosesindo əmələ gəlir və onların bir-birini təmin etməsində, bir yerdo olduqda darıxmamasında, daha yaxşı işləməsində, söhbətdən doymamasında ifado olunur.

Beləliklə, biz iki anlayışla - b i r g ə i ş l ə m ə y e a l ı ş m a v ə u y u ş m a anlayışları ilə tanış oluruq. Bos, onlar bir-birindən no ilo fərqlənir? Birgə işləməyə alışmaq insanlann rosmi (işgüzar) münasibətləri, uyuşma isə qcyri-rəsmi (şəxsi) münasibətləri üçün səciyyovidir.

Qeyri-rosmi münasibətlər soviyyosində hor hansı bir adamın başqası ilə sözü tutmursa, ondan uzaqlaşır, başqa adamlarla yaxınlıq edir. Başqa sözlə, qeyri-rəsmi münasibətlərdə insanlann bir-birini təmin edib-etmoməsi onlann xiisusiyyotlori ilə şərtlonir. Halbuki rosmi münasibətlərdə birgo işin xarakteri daha mühüm ohomiyyət kosb edir. Bu zaman iki işçinin bir-birino miinasiboti onlann bir-birindən xoşu gəlib-gəlməməsi ilo miioyyon oluna bilmoz. Kollcktivdo insanlann münasibətləri bilavasitə rəğbot hissi ilo deyil, sosial normalarla miioyyon olunur. Birgo işləmok zərurəti öz oksini onda tapir ki, insanlar bir-birini iş yoldaşı kimi qiymotlondirir, bir-birinin şəxsi keyfıyyətlərindon daha çox peso kcyfıyyotlorinə üstünlük verirlor. Onlann bir-birilə qarşılıqlı miinasibotlori peso keyiiyyotlori ilo deyil, şoxsi keyfiyyotlori ilo şərtləndikdə iso birgo işləməyə alışma uyuşma ilo əvəz olunur.

Birgo işləməyə alışma ilo uyuşma əslində bir-birilo qarşılıqh olaqədədir. Uyuşma işçilərin bir-birinə ahşmasında həmişo mühüm rol oynayır: uyuşmazlıq iso hansı formada olursa-olsun, onların arasında müxtolif tipli münaqişolorin yaranması ilo noticolonir.

Əmək, pedaqoji və ya şagird kollektivlərində uyuşma təsirli ro oynayır. Ailə həyatında onun əhəmiyyəti xususilo böyükdür.

Qrup uyuşması insanlara empirik surətdə çoxdan molumdur.

Alpinistlər, təyyarəçilor, səyyahlar, idman məşqçilori vo b. güzəran təcrübəsi əsasında belo bir nəticəyə golmişdi ki, kiçik qruplarda adamlar bir-birino eyni dorəcədə uyuşa bilmirlor. Sosial-psixoloji tədqiqatlar da həmin nəticəni təsdiq edir.

Birgə fəaliyyətin səmərəli olmasının şərtlərindən biri uyuşma fenomeni ilə əlaqədardır. Bir çox xüsusi hallarda, qrup uzun müddot aynlıqda və mürəkkəb şəraitdo fəaliyyot göstərdikdə, məsələn, ekspedisiyalarda, kosmik uçuşlarda, gəmi səfərlərində və s. bu cohət daha aydın nəzərə çarpır, bilavasitə qrupdaxili qarşılıqlı münasibətlərin inkişaf dinamikasını şortləndirir.

Y. Qaqarin vo A. V. Lebedevin «Psixologiya və kosmos» kitabında təhlil edilən bir eksperimentin nəticələri bu cohətdən maraqlıdır.

70 sutka orzindo davam etmiş eksperimentdə 3 nəfər - həkim Stanislav Buqrov, mühəndis Leonard Smireçevski və radio-jurnalist Yevgeni Tcrcşşcnko iştirak cdirdi. Onlar gündolik yazırdılar. Y. Tereşşenko «startdan» üç həfto sonra öz gündəliyində yazırdı: «Növbə, nahar, tibbi müayinə, yuxu... Həyatımız çox qızğın, amma ycknəsəq keçirdi. Boş vaxtımız demək olar ki, qalmırdı. Amma artıq yorğunluq hiss edirəm. Stanislav anqladı, gözlərinin altı qaraldı, Leonardın, gözlori qızardı vo baxışları dəyişdi. Bəzən danışığındakı xeyirxahlıq itirdi. Mübahisəni xatırladan cüzi narazılıqlar meydana çıxırdı ki, bu da, əlbəttə ki, xırda şeylərin üstündə olurdu».

Y. Tercşşenko bir həftodən sonra isə yazırdı: «Növbə, nahar, yoxlama, yuxu... Vaxt daralır. Bir günü o birindon seçmok olmur. Yavaş-yavaş sinir yorğunluğu baş verir. Biz əsəbiləşməyə başlayınq. Özümüzü işləməyə məcbur etmək çətinləşir. Daim hara isə qapını açmaq, nə isə başqa şey görmək istəyirik. Hamısı birdir.. Təki yeni şey olsun. Darıxırıq».

Həkim ilə mühəndis arasında psixoloji uyuşmazlıq əmələ gəlmişdi: onlann arasında vaxtaşın, istirahot zamanı konflikt yaranmağa başlamışdı. Proqram yerinə yctirilsə də, eksperiment iştirakçılarının özlərinin qeyd etdikləri kimi, psixoloji uyuşmazlıq onların hamısının əhvalma monfı təsir göstərmişdi.

Uyuşma insanlann xiisusiyyotlori ilə bilavasitə bağlıdır. Bu sahədə iki hala daha geniş təsadüf olunur:

a) müşahidolor göstərir ki, insanlann tələbatları, fəaliyyət motivləri, maraqlan, sosial yönümləri, əqidəsi və s. oxşar olduqda onlar bir-birlərinə asanlıqla uyuşurlar;

b) bir çox hallarda iso insanlann müəyyon kcyfiyyotlori, xüsusilə temperament vo xarakter olamotlori oxşar olduqda, onlar bir-birinə uyuşa bilmir; oxşar olmadıqda, əkslik təşkil ctdikdo, oslindo bir-birini tamamladıqda asanlıqla uyuşurlar.

Y. Qaqarin vo V. Lcbcdcvin «Psixologiya vo kosmos» kitabinda oxuyuruq: «Vosxod-2» kosmik gomi heyotindon xiisusi soliqo vo mütəşəkkillik tolob olunurdu. Şlüz kamerasından keçorok gomi kabinosindon adamin kosmik fəzaya keçməsi kimi miirokkob mosolonin holli tarn qarşılıqlı anlaşma, inam, bir-birino arxayin olmaq şəraitində mümkün idi.

Vozifoləri heyət üzvləri arasında bölüşdürdükdə onlann peso hazirliqlanndan çox (Belyayev do, Leonov da yüksək ixtisaslı təyyaroçi idilor) fordi-psixoloji keyfiyyəti nəzərə alınırdı. Belyayevo on qorxulu hallarda özünü itirməmək, böyük irado və mətanət, məntiqi təfokkür, dərin özünütəhlil, böyük təkidlilik, çətinlikləri dof etmok xas idi.

Leonov isə temperametino görə xolerik tipə mənsubdur. Qüvvətli, qətiyyətli və qoçaqdır. Yüksok qavrama qabiliyyətinə malik olduğundan bütün bir lövhoni yadında saxlayır, sonra da onu yenidən təsvir edirdi.

Xaraktercə bir-birinin tarn oksi olan bu iki şəxs mürokkəb proqramı müvəffəqiyyotlo yerinə yctirən yüksək qrup omələ gotir-məkdə bir-birini tamamlayırdı. Adi məşğolodən başqa Bclyaycvlə Leonov, indiyə qədor dünyada heç kosin olmadığı şəraitdə - dorin vakuumda vo dayaqsız fəzada işloməк üçün hazırlaşırdılar. \J3

Şlüzlomə vo həyatı «tominctmo» sistemlərini idaro etmədo uy-ğun horokotlor üçün xüsusi trenajorlarda A. A. Leonovun gəmidən kosmik fəzaya çıxması və kabinəyə qayıtması imitasiya olunurdu.

Qoza halında da horokotlor nəzordə tutulmuşdu: mosolon, açıq kosmosda kosmonavtın başına bir hadisə gəldiyi və komandirin ona yardım göstənnoyinə chtiyac olduğu hallar çox diqqətlə hazır-lanmışdı.

Belyayevlə Lconov üçün birgə məşqlərdə əldə edilən mütəşəkkilliyin nə dorocədə mühüm olduğunu onlar uçuşdan sonra dəfəlorlo qeyd etmişlər.

Lakin, Y. Qaqarin vo V. Lebedevin qeyd etdikləri kimi, birgo işləmə problemi tokco kosmik gomi vo onun sistcmlorini idarəetmə horokətlərinin uyğunluğu ilo bitmir. Uzun siiron kosmik uçuşlarda adamlara tokco bir yerdə çalışmaq deyil, hom do bir ycrdə dincəlmək, yəni uzunmüddətli qrup tocridi şəraitindo

yaşamaq lazımdır. Bax, clə bu zaman heyot üzvləri arasinda qarşılıqlı əlaqə, bir sözlə, möhkom monolit kollektivin yaranması üçün lazım golon hor bir şey holledici ohomiyyot kosb edir.

Hal-hazirda sosial psixologiyada qrup uyuşmasının todqiqi sahosinde yeni istiqamət formalaşmışdır. Qrup uyuşması effektlori stratometrik konsepsiya baxımından tohlil olunur. Kollektivdo şoxsiyyətlərarast münasibətlərin strukturuna müvafıq olaraq qrup uyuşmasmın miixtolif soviyyolori forqlondirilir (temperament vo xarakterin uyuşması 1-ci, rol gözləmələrinin uzlaşması 2-ci, sorvət meyllorinin vohdəti 3-cü soviyyodo qrup uyuşmasının osas parametri kimi tohlil olunur).

Todris qruplan, istehsalat briqadalan, ekipajlar, idman komandaları vo başqa qruplan komplektloşdirmoyin meyaıiarının işlənilməsi qrup uyuşmasının tədqiqinin başlıca məqsədini təşkil edir. Son zamanlar sovet psixologiyasmda bu istiqamotdo miihiim praktik ohomiyyoto malik olan maraqlı noticolər oldo edilmişdir. «Vosxod-2» kosmik gomi heyətinin komplcktləşdirilmosi prosesindo qrup uyuşması effektlorinin nozoro alinmasi buna on yaxşı misal ola bilor.

3. Liderlik problemi

Qrupa daxil olan adamlar qrup foaliyyotinin mozmununa vo bir-birlorino miinasibotdo eyni mövqedo dayana bilmozlor.

Həcmindən vo xarakterindən asılı olmayaraq qrupdaxili münasibotlor paritct (latinca - paritas vo ya paritatis boraborlik demokdir) xaraktcr daşımır, başqa sözlə, qrupda şoxsiyyətlərarası münasibətlər qrup üzvlorinin sosial-psixoloji statusunu oks etdirir. Sosial psixologiyada bu cəhot «rohbər işçi», «lider» vo s. kimi anlayışlarla ifado olunur.

Hor bir qrupun öz başçısı olur. Psixologiyada kollektivin idaro edilməsi prosesindo iki cəhəti - r o h b o r l i k vo l i d e r - 1 i y i forqlondirirlər.

Rohborlik - nisbətən yüksək soviyyəli təşkilatlar torofındon rəsmi surətdə təsdiq edilmiş əsasnamo çərçivəsindo rəsmi solahiyyətin tətbiqi yolu ilo kollektivin idarə olunması prosesidir. I.idcrlik dedikdə, işçilordən birinin şəxsi niifuzunun kollektivin bir çox və ya bütün üzvlərinin davranışına təsiri nəzərdo tutulur.

Lidcr rolunda başqalarına təsir göstərməyi, onları fəaliyyətə tohrik ctməyi bacaran işçilor çıxış edə bilirlor. Lider özünün

işgüzar və şəxsi keyfıyyətləri, ünsiyyətə girmək, adamlarla rabito yaratmaq qabiliyyəti ilə fərqlənir. O, məhz bu xüsusiyyətlər hesa-bına insanlann psixologiyasına təsir göstərə bilir. Bir sıra hallarda lider rolunda müəyyən adamlar qrupu da çıxış edirlər. Sosial psixologiyada belo qrupa k o l l e k t i v s u b y e k t deyilir.

Miiasir sosial psixologiyada liderlik anlayışının 50-dən çox tərifı mövcuddur. ABŞ sosial psixologiyasinda xiisusilo bir-birino uyğun gəlməyən vo məhdud «mini nozoriyyolori» oks etdiron müxtəlif torifloro tosadiif olunur.

Sovet psixologiyasinda liderlik qrupun, qrup foaliyyotinin inteqrasiyasının mexanizmi kimi tohlil olunur. O, sosial-psixoloji fenomen kimi miixtolif obyektiv vo subyektiv amillorin tosiri noticosindo meydana çıxır. Bu baximdan liderlik aşağıdakı kəmiyyətlorlə bilavasitə baghdır:

1. «Makromühit» - sosial-iqtisadi quruluş, siyasət, mədəniy-yət, ideologiya.

2. «Mikromühit» - kiçik qrupun sosial, sosial-psixoloji, psixoloji hadisələri (tipik vo qeyri-tipik sosial şərait, qrup foaliyyotinin mozmunu, moqsodi, vozifolori, sosial-psixoloji iqlim vo s.).

3. Liderin vo qrupun digor üzvlərinin (tabe işçilərin) şəxsiyyətinin fordi-psixoloji xassolori (intellekt, emosional-iradi sahəsinin xüsusiyyətləri, təşkilatçılıq qabiliyyətləri, kommunikativ keyfıyyətlər vo s.).

Psixoloji ədəbiyyatın tohlili əsasında liderliyin üç funksiyası miioyyon edilmişdir:

a) liderin təşkilatçılıq funksiyası (TF); b) informasiya funksiyası (İF); v) sosializasiya funksiyası (SF).

Təşkilatçılıq funksiyası onda ifado olunur ki, lider qrupun moqsodini miioyyon edir, qorar qobulunu, aktual situativ vo perspektiv moqsodlorin yerino yetirilmosi yollari, Usui vo vasitələrinin planlaşdırılmasını təşkil edir, rol vo vəzifə bölgüsü apanr, qrup uzvlorini konkret işlərə tohrik edir, onlann birgo fəaliyyət soylorini olaqolondirir vo s. Qrup foaliyyotinin somoroli olmasi namino, bir torofdon, zəruri informasiyanın toplanmasi, işlənməsi vo hifz edilmosi, digor torofdon, onlann qrup iizvlorino vaxtında verilməsi infonnasiya funksiyasının osas cəhotini təşkil edir.

Sosializasiya funksiyasi iso liderin miioyyon keyfıyyətləri formalaşdınnaq vo torbiyo etmok moqsodilo qrup iizvlorino

534 göstərdiyi təsirləri oks etdirir. Liderin istifado etdiyi pozitiv vo neqativ sanksiyalar da SF-yə daxildir.

Liderlik funksiyasının həyata keçirilmosi dinamikası istor liderin özünün, istərsə do qrupun sosial-psixoloji xarakteristikalan ilo bilavasitə bağlıdır. Qrupun öz məqsədlərini müvəffəqiyyətlo həyata keçirməsi vo ya müvəffoqiyyətsizliyə uğraması, qrupda həmrəylik səviyyəsi və ya konflikt şəraitinin yaranması - bunların hamısı özünəməxsus formalarda liderlik funksiyalarının həyata keçirilməsi dinamikasında oks olunur.

Psixoloqların tədqiqatları göstərir ki, rəhbərlik vo liderlik miixtolif sosial-psixoloji fenomenlərdir. Onlann eyniləşdirilməsi elmi cohotdən səhv, praktik nöqtcyi-nəzərdən isə zərərlidir. Sovet psixologiyasinda rohbər işçi və lider arasında aşağıdakı fərqlər müəyyən olunmuşdur:

1. Rəhbərlik rosmi əsasda meydana çıxan, miixtolif sosial toşkilat və institutlarda məqsədyönlü xarakter daşıyan sosial prosesdir. Liderlik isə qrupdaxili şəxsiyyətlərarası münasibətlər əsasında spontan (qapalı, gizlin) surətdə əmələ gələn prosesdir; o, təşkilatin əsasən psixoloji səviyyəsini oks etdirir. Əgər rəhbər işçi rəsmi surətdə təyin olunursa, lider qeyri-rəsmi surətdə irəli sürülür.

2. Rəhbərlik makromühitin əsas tələbat və mənafeyinə miivafiq olaraq formalaşdırılır və həyata keçirilir; o, qrupda işlərin vəziyyəti vo onun foaliyyotinin nəticələri üçün qanun qarşısında məsuliyyət daşıyır. Liderlik iso gizli bir proses kimi qrup üzvlərinin toləbat vo mənafeyinə müvafıq surətdə meydana çıxır və mövcud olur; o, qrupun foaliyyoti üçün hüquqi cəhətdən çox vaxt şəxsi məsuliyyət daşımır.

3. Rəhborlik daha çox stabil xarakter daşıyır, onun təsir sahəsi son dərəcə genişdir; müəyyən subordinasiya və reqlament daxilində makromühitlə əlaqə saxlayır. Rəhbər işçi başqa təşkilatlarda öz qrupunu təmsil edir vo onun həmin qruplarla münasibətini şərtləndirən məsələləri holl edir. Liderlik iso daha çox dinamikdir, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin formalaşması xüsusiyyətlərindon köklü surətdə asılıdır; liderin təsir sahəsi əsasən mikromühit səviyyəsi ilo - qrupdaxili münasibətlərlə məhdudlaşır, onun makromühitlə əlaqəsi iso son dərəcə mohduddur və təsadüfı xarakter daşıyır.

4. Rəhbər işçiyə qanunla müəyyən hüquq və səlahiyyət verilir. Lider iso qanunla miioyyon edilmiş sanksiyalar sistemino malik deyildir.

535

5. Rəhbər işçinin bu və ya digor mosələyə dair qərar qəbul ctməsi əsasən vasitəli xarakter daşıyır. O, böyük informasiya sistemi kanallarına malikdir və qərar qəbulu zamanı öz solahiyyotını aşağı pillə işçilərinə həvalə edə bilər. Lider iso qrupda qəranfl qəbul edilmosində bilavasitə iştirak edir. O, müoyyən bir informasiyanı qeyri-rəsmi rabitə kanalları sistemi ilə əldə edir.

Beləlikiə, rohborlik və liderlik idarəctmə prosesinin iki miixtolif torəfi-hüquqi hakimiyyot (rohborlik) vo psixoloji tosir (liderlik) - kimi özünü göstərir. Kollektiv soviyyosindo onlann hor ikisi rohbor işcinin nüfuzunda təcəssüm edir.

Sosial psixologiyada liderin miixtolif tiplərini fərqləndirirlər. Onlardan ikisi - rosmi (formal) vo qeyri-rosmi (qeyri-formal) lider-lər diqqəti xiisusilo colb edir.

Rosmi lider kollektivdo xidmot vo peso nüfuzuna malik olan inzibati vo ictimai rohbordir. Lakin nozoro almaq lazimdir ki, rosmi lidcr olmaq üçün yalnız miioyyon inzibati vo ictimai vozifo tutmaq həlo kifayot deyildir. Bunun ücün hom

do işgüzar vo şəxsi keyfıyyətlərin elə çulğalaşması zəruridir ki, onlann foal təzahürü rohbor işçinin sözün osl mənasında şoxsi nüfuzunu təmin etsin. Rəhbər işçi ancaq bu zaman rosmi lidcro çcvrilir. —Rohbor işçi eyni zamanda lider rolunda çıxış etdikdə, kollektivin ahəngdar inkişafı üçün əlverişli psixoloji şərait yaranır. Rohbər işçinin hom do lider olması bu gün işçilorin modoni-texniki səviyyəsinin yüksək dərəcədə artdığı bir şəraitdə xüsusilə böyük ohəmiyyət kəsb edir.

Əksər hallarda kollektivin rəhbori hom do onun lideri olur. Bu mürəkkəb proses olub yuxarıda nəzərdən keçirilən miixtolif amillərlə şərtlonir. Psixoloji səpkidə onlardan biri - rohbor işçinin özünün şəxsi keyfiyyətləri diqqəti bilavasitə colb edir. Homin məsolənin əhəmiyyətini düzgün qiymotləndirmək üçün nəzərə almaq lazımdır ki, işçilər rəhbər işçini adəton onun şəxsi kcyfiyyotlori vasitəsilo «görürlon>, başqa sözlə, rəhbər işçido müşahido üçün ən münasib cohot məhz onun şəxsi kcyfıyyətləridir.

Kiçik qruplarda hor bir işçinin imkanları bu cəhətdən genişdir. Nisboton böyük qruplarda isə işçilər rəhbor işçiləri ancaq müəyyən vəziyyotlərdə müşahidə etmək imkanına malikdir. Çox maraqlıdır ki, rəhbər işçinin keyfıyyətlərinə işçilər kiçik qruplara nisboton böyük qmplarda daha çox hossasdırlar.

Apanlan tədqiqatlar göstərir ki, işçilər rəhbor işçinin pc keyfıyyətlərinə həmişə diqqət yetirir və onları yüksək qiymotlə

536 dirirlər. Bu o deməkdir ki, rəhbər işçi yüksok peşə keyfiyyətlərinə malik olduqda liderlik hüququ kəsb edo bilor. Bundan başqa, işçilor rəhbər işçiyə istehsalat vo müəssisənin təşkilatçısı və torbiyəçisi kimi də yüksək tələblor verirlor.

Bu cəhətdən rohbər işçinin intellcktual kcyfiyyotlori ilə yanaşı kommunikativ xüsusiyyətlori, toşkilatçılıq qabiliyyoti, rohborlik üslubu, unsiyyot vo liderlik qabiliyyoti, kollektivdo zoruri mənəvi vo psixoloji iqlim yaratmaq və saxlamaq məlıarəti çox əhəmiy-yətlidir.

Qrup rəhbər işçini yüksək qiymətləndirdikdə, nüfuzu ilo hesablaşdıqda, onun foaliyyotinin səmərəli olması üçün əlverişli şərait yaranır.

Bəzən kollektivin rəhbəri onun lideri ola bilmir. Kollektiv üzvləri arasında yaranmış münasibətlorin təhlili zamanı aydm olur ki, kollektivdo rohbor işçi, mosolon, məktəb direktoru ilə bərabər heç bir rəsmi səlahiyyəti olmayan, lakin ümumi işlərin həllino ondan çox təsir göstərən başqa bir işçi (riyaziyyat və ya tarix müəllimi) də vardır.

Aydın məsələdir ki, bu, təsadüfı deyildir, onun təsir gücü kollektivdoki nüfuzu ilo bağlıdır. Sosiologiyada və sosial-psixologiyada belə şəxsə q e y r i - r ə s m i   l i d e r dcyirlor.

Rəsmi liderlə qeyri-rəsmi lidcr arasında ziddiyyətin olması hcç do zoruri deyildir. Onlar bir-birlərini qarşılıqlı surətdə tamamlaya da bilərlər. Lakin belo bir şəraitdə konflikt mənbəyi potensial surətdə mövcuddur və onun vaxtında qarşısmı almağın böyük ohomiyyəti vardır. «İki qoçun başı bir qazanda qaynamaz» - atalar sözü güzaran təcrübəsinə istinad etsə do, ciddi sosial-psixoloji mənaya malikdir. Bu baxımdan qeyri-rəsmi liderin meydana cıxması şəraitinin tohlili xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Sosial psixologiyada qeyri-rosmi liderin təsvir olunmuş tipləri içorisində pozitiv və neqativ qeyri-rəsmi liderlər xüsusilə mühüm yer tutur.

Pozitiv qeyri-rosmi lider öz davranışında yüksək əxlaqi prinsiplərə istinad edir vo kollektiv üzvlərinə müsbot təsir göstərir.

Ncqativ qeyri-rosmi lider isə adətən mənfı əxlaqi prinsiplərə istinad cdir və kollektiv üzvlorinə pozucu təsir göstərir.

Kollektivdo davranışın xarakterinə görə neqativ qeyri-rəsmi liderin iki tipini ayırd edirlər: t ə ş k i l a t ç ı   n e q a t i v   l i d e r   v ə   k o m m u n i k a t o r   n e q a t i v   l i d e r . Birinci tip özünün işgüzar fəallığı ilo forqlənir və çox vaxt qrup

537 üzvlərini ayп-ayп işlərə tehrik edir. Onlar adətən «tonqidçi» maskası geyirlər. Lakin təşkilatçı neqativ lider üçün tənqid osasəi) «şəxsi haqq-hesab сəктəк» və ya qrupda öz nüfuzunu saxlamaq, hətta daha da artırmaq vasitəsinə çevrilir. Buna görə də onlar özlərinin vəzifələrindən sorf-nəzər etdikləri halda, şəxsi «hüquq konsepsiyasını» şişirdir və onun əsl motivlərini miixtolif yollarla gizlədirlər. İkinci tip zahirən heç bir işə qanşmır, əslində iso imkan olduqda söz gozdirir, şayiə yayır, öz «mülahizəsini» söyləyir, iclasda «sadəlövh» görkom alıb «ikibaşlı» suallar vcrir. Onlar istehzalı gülüşdən tənqid vasitəsi kimi daha çox istifadə cdirlor. Belə «üzdəniraq» liderlər kollektivdə psixoloji iqlimin - bilavasito rabitədə olan adamlar arasında yaranmış qarşılıqlı münasibətlərin pozulmasında başlıca rol oynayırlar.

Qeyri-rəsmi neqativ lider miixtolif şoraitlərdo meydana çıxa bilər. Bunlardan aşağıdakılan qeyd etmok olar:

1. Rosmi liderin kollcktivdo mövqeyinin zəif olması, onun kollcktivdo şəxsi nüfuzunun olmaması, ictimai işlərin zəif təşkili.

2. Əməyin təşkilində, avadanlığın, maddi-texniki tochizatın vəziyyətindo nöqsanlann olması, rohbər işçi ilə tabe olanlar arasında qarşılıqlı miinasibətlorin sağlam olmaması.

3. İctimai mənafcyə nisboton şəxsi monafcyə üstnlük vcron mikromühitin (işçilər qrupunun) olması və tərbiyə işinin aşağı soviyyodo qurulması.

4. Qrupda işçiləro monfı təsir cdə bilocək müəyyən şəxslərin olması və s.

Rəsmi lidcrlo qcyri-rosmi lidcr arasında düzgün münasibətin yaradılması kollektivin möhkomlənməsi planında son dərəco zoruridir. Kollektivin rəhbəri (rəsmi lideri) əmələ gəlmiş kiçik qrupları yaxınlaşdırmaq əvəzinə onların monafeyini toqquşdunnaq, ixtilafı kəskinloşdirmək, qeyri-rəsmi lidcri təqib etmək taktikası vo strategiyası seçirsə, bu ancaq kollektivdə yaranmış konflikt şəraitini dərinləşdirə bilor. Rəhbər işçilorin neqativ lidcri bitorəfləşdirmək vo ya onu hönnətdən salmaq üçün oks tonqidckui istifado ctməsi do bir çox hallarda psixoloji baxımdan istənilon nəticəni vermir.

Təcrübəli rəhbər işçi öz kollektivindoki qeyri-rəsmi lideı loi ı onlann müsbət və monfı cəhətlorini yaxşı öyrənmoli, onlarla xeyirxah münasibətlər yaratmalı vo onlara kollektivin iimumi mo-nafeyino cavab verən istiqamətdə tosir göstərməlidir. Əgər neqati

538 liderin foaliyyoti asosial xarakter kəsb edirsə, onunla nəzərdə tutulan yollarla mübarizo apannaq lazımdır. Qanunda

Şagird kollektivlərində də qeyri-rəsmi liderlərə geni$_s$ лпг olunur. 30-40 nəfərdən ibarət olan sinifdə sinif пшпауэг^ә^н başqa bir neço qeyri-rəsmi lider də fəaliyyət göstərirlər. Оп^з^л nəfəri ohatə edən ayrı-ayn qeyri-rəsmi qruplara başçıhq . • çox hallarda iso sinif kollektivinin həyatında daha n\Ци- , oynayırlar. um rol

Sinif rəhborlori və müəllimlər çox vaxt bclə hesab eçji$_r$j ь şagird kollektivində guya, ancaq dors olaçılan lider ola bil^l Halbuki psixoloji tədqiqatlar əsaslı surətdə göstərir 'y^yj siniflərdən başlayaraq şagird kollektivində «əlaçı şagirdlə»' ~$_r$ lideri» statuslan arasında köklü fərqlər əmələ gəlir. «sıntın

Əlaçı şagirdlər bütün siniflərdə kollektivin həyat$_{In(}$j •• özlüyündə mühüm rol oynayırlar. Lakin onlar bir çox u п °л şagird kollektivinin liderinə çevrilə bilmirlər. Yeniy$_e$^ 3I,f yaşında uşaqlar artıq bir-birinin şəxsi keyfıyyətlərinə dah diqqət yetirməyə başlayırlar. Yaş artdıqca, bu qiymət m$_e$ 3 daha da dolgunlaşır. Böyiik məktəblilər çox vaxt insanlard$_a$ ^-l 3£ qiymətlondirdikləri, lakin sinif yoldaşlarının çoxunda və ö>fUS^ görmədikləri bu keyfıyyətləri məhz müəllimlərin «adi» u etdikləri bəzi şagirdlərdə görürlər: tədricən onlarla hesab|$_a$ °x sözü ilə oturub-durmağa, hətta özlərini bu vo ya digər rj$_0$ 3^3' onlara oxşatmağa başlayırlar. rəcədə

Bcloliklo də sinifdə «adi» şagird qeyri-rəsmi liderə c Kollektivdə şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişafında h^'h^ əlaçı şagird öz-özlüyündə onun rolunu oynaya bilmir və oy$_n$ °ç J Г bilmoz. a^a a

Tərbiyə işində bu mühüm psixoloji amil zoruri surətdB$_n$ alınmalıdır. Əgər sinif rəhbəri və müəllimlər şagird koll$_e$uƏZƏ^Ə liderinə çevrilmiş «adi» şagirdin nüfuzu ilə hesablaşmasal$_{aı}$!Vinin hor hansı yolla hörmətdən salmağa çalışsalar, psixoloji сопЛи"" ciddi səhvə yol vermis olarlar. Onlar şagird kollektivinrjƏ ƏIj surətdə formalaşmış şoxsiyyətlərarası münasibətləri dj$_Q$ ГJ,a öyrənməli, qeyri-rəsmi liderlərin yaranması şoraitini təhlil «?° ?■vo onlann fəaliyyotini kollektivin həyatı ilə üzvi $_s$, "1 ^1 əlaqətəndirməlidirlər. rətdə

539 4. Kollektiv, unsiyyot vo şoxsiyyətin inkişafı

Şəxsiyyot neco inkişaf edir? Onun formalaşmasına lıansı amillor daha cox tosir göstorir? Bu suallara cavab vermok üçün şəxsiyyot psixologiyası ilo yanaşı pedaqoji psixologiya elnıino müraciət etmək lazımdır.

P e d a q o j i p s i x o l o g i y a müstəqil elm sahosi kimi XIX əsrin ikinci yansında əmolo gəlmişdir. Hal-hazırda o, psixologiya elminin inkişaf etmiş sahəlorindon biridir. Pedaqoji psixo-logiyanın üç bölmosi vardır. Həmin bölmələr aşağıdakılardır: tolım psixologiyası, torbiyə psixologiyası və müollimin psixologiyası.

İstər təlim və tərbiyə, istərsə də müəllimin psixologiyası məsələləri mürəkkəb vo çoxcohətlidir. Biz burada onlan yalnız şoxsiyyətin inkişafında kollektiv vo ünsiyyətin rolu baxımından qısa nəzərdən keçirocəyik.

Gəlin, əwəlco, tərbiyə psixologiyasından başlayaq. Tərbiyə psixologiyası pedaqoji prosesin moqsədyönlü təşkili şoraitində insanın şəxsiyyət kimi formalaşmasının psixoloji qanunauy-ğunluqlannı öyrənir. Bəs, şoxsiyyot neco formalaşır? Onun osas mexanizmi nodən ibarotdir?

Məlumdur ki, insan təbioti dəyişə-dəyişə özü do doyişir. Bu müddəanın psixologiya, o cümlodən pedaqoji psixologiya elmi üçün metodoloji ohomiyyəti vardır. Insan xarici aləmo aktiv surətdə təsir göstərir, məqsodyönlü foaliyyot prosesindo onu və özünü şüurlu surətdə doyişir. Bu o demokdir ki, şəxsiyyotin forma-laşmasının osasını məhz şüurlu aktiv foaliyyot toşkil cdir. Məsələnin pedaqoji cəhətinə gəldikdə iso ilk növbodə onu qeyd ctmək lazımdır ki, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına məqsod-yönlü təsir göstərmək üçün onun fəaliyyəti, birinci növbədə, osas (aparıcı) fəaliyyəti səmərəli təşkil olunmalıdır. Şagirdlərin omək torbiyəsinə xüsusi diqqot yctirilməlidir. Onları ictimai faydalı əməyə psixoloji cəhotdən hazırlamaq, əxlaqi şüur və hisslorinin formalaşmasında ictimai-faydalı fəaliyyətdən daha somərəl istifado ctmok zəruridir.

İstor oyun, istər təlim, istərsə də omək foaliyyotinin səciyyəvi xüsusiyyoti vardır: onlann hamısı u ş a q k o l l c k t i v i şəraitində həyata kcçirilir.

Mosolənin belə qoyuluşu uş kollcktivini şəxsiyyətin formalaşmasınm şorti kimi nozord keçirmək imkanı verir.

Uşaq kollektivinin özünomoxsus xüsusiyyətləri çoxdur. Əg

540 biz onu digər kollektivlərlə müqayisəli surətdə nəzərdən keçirsək, bir cəhəti ayrıca qeyd ctməliyik: uşaq kollektivindo müollim və ya tərbiyəçi artıq fonnalaşmış şoxsiyyətlərlə deyil, hələ fonnalaşan şəxsiyyətlərlo iş aparır. Uşaq kollektivinin xüsusi tərbiyə funksiyası da məhz bununla şərtlənir.

Uşaq kollektivini psixoloji baxımdan səciyyoləndirorkən iki mühüm mosələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir:

1. Uşaq kollektivindo cəmiyyoto xas olan ictimai münasibətlor özünün konkret ifadəsini tapır. Uşaqların kollektivdaxili qarşılıqlı münasibətlər təcrübosini mənimsəməsi onların şoxsiyyotinin formalaşması üçün həllcdici əhəmiyyəto malikdir. Uşaq kollcktivi nəinki uşaqlann bütun münasibotlərinin formalaşması, hom do inkişaf etməsi, keyfıyyətco dəyişilməsi üçün on tosirli sosial mühitdir. Bu münasibətlərin düzgün qurulması, təşkili tərbiyənin səmərəliliyi üçün vacibdir.

Şagirdlərdo mənovi kcyfiyyətlərin formalaşmasının köklərini do, birinci növbədə, mohz burada kollcktivdaxili şəxsiyyotlərarası münasibətlor praktikasının monimsənilməsindo axtarmaq lazımdır. Bu keyfiyyətlər çoxşaxəlidir. Onların nüvosini birgo yaşayış təşkil edir.

2. Əgər biz uşaq kollcktivini unsiyyot aspektində tohlil etsək, onun ikinci mühüm xüsusiyyətini müəyyən edo bilorik. Şoxsiyyətin fonnalaşması baxımından onun ünsiyyət prosesi ilə bağlı xüsusiyyotlorinin ohəmiyyotini do ayrıca qeyd etmok lazımdır. Bu məsoləni aydınlaşdıraq.

Uşaq kollektivindo unsiyyot tipinin osas forması dialoqdur. Dialoji ünsiyyotin monoloji ünsiyyotdən ən başhca psixoloji fərqi nədədir? Şəxsiyyətin fonualaşmasında onlardan hansı - monoloq vo ya dialoq daha mühüm rol oynayir?

Monoloji nitqdo «başqa adam» passiv tamaşaçı kimi iştirak edir. Onun (başqa adamın və ya adamların) olması danışanı ancaq ünsiyyət situasiyasına daxil edir. Bu zaman «başqa adam» əsasən mənim özümə deyil, mənim haqqında danışdığım predmetə (monoloqun məzmununa) münasibot bosləyir. Təsadüfi deyildir ki, monoloq zamanı ünsiyyətin məqsədi do, nəticosi do danışanın bir şəxsiyyət kimi özünü ifado etməsi faktı ilə bağlıdır. Ünsiyyotin həmin fonnası psixodiaqnostika planında, yəni ınüvafiq şoxsiyyət üçün əhəmiyyətli olan cəhətlorin real məzmununun müoyyən edilməsində olduqca qiymətlidir.

Psixoterapiyada monoloqdan geniş istifadə olunması da məhz bununla bağlıdır.

Monoloji ünsiyyətdən forqli olaraq dialoji ünsiyyət onunla xarakterizo olunur ki, mənim söhbət etdiyim adam mənim təkcə haqqinda danışdığım predmetə deyil, birinci növbədə, «mənim özü-mo» münasibot bəsləyir. Onu da əlavo edək ki, ünsiyyotin forması homsöhbətin «тəпə» boslədiyi foal münasibətindən bilavasito ası-lıdır. Ünsiyyətin dialoji forması miioyyon mənada ümumi kollektiv ünsiyyot iqliminin olmasını, həmsöhbotlərin ümumi hisslorlə yaşa-masını nəzərdə tutur. Bu zaman «тəп» istər-istəməz «hisslərimi», «fikirlorimi» başqa adamlarla bölüşə-bölüşə onlarla miixtolif mü-nasibət sisteminə daxil olduqca, «özümii» tanıyıram, özümün yeni keyfıyyətlərimi, xassolərimi görməyə başlayıram. Dialoji ünsiyyət şəraitində həmsöhbət adamlar bir-birinin motivasiya sahəsino, sərvət meyllərinə, həyat mövqcyino mühüm təsir göstərirlor. Bu isə şəxsiyyətin mənlik şüurunun, əxlaqi şüurunun, münasibətlər sisteminin vo s. formalaşmasında həlledici rol oynayır.

Beləliklə, kollektiv uşaqlan ictimai-faydalı məsələlərin həllinə foal surətdə cəlb etməklo onların ünsiyyot tələbatının nəinki miixtolif formalarda təmin cdilməsi, hom də inkişafı üçün əlvcrişli şərait yaradır. Bu isə öz növbəsində şəxsiyyətin inkişafı üçün geniş imkanlar açır. Uşaq kollektivinin funksiyalan çoxdur. Onlardan ikisini: uşaq kollektivinin tərbiyə və ictimai-faydalı funksiyalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu funksiyalardan hansı əsasdır? Hər ikisi. Lakin göstərmək lazımdır ki, uşaq kollektivinin tərbiyə funksiyası onun ictimai-faydalı funksiyası vasitəsilə həyata keçirilir. Əks halda uşaq kollektivinin tərbiyə funksiyası özlüyündə
ohəmiyyətini itirir.

Uşaq kollektivin təşkilindo onun ictimai-faydalı funksiyasının həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün bi-rincisi, fəaliyyotin məzmunu düzgün seçilməlidir. İkincisi fəaliy-yət prosesindo bütün münasibətlər sistemi birgəyaşayış prinsipi əsasmda təşkil edilməlidir. Üçüncüsü, kollektiv nəinki təşkil olun-malı, hom də «öz-özünü toşkil etmolidir», yoni kollektiv öz foaliyyotinin subyektinə çevrilməlidir. Bunun üçün kollektiv öz fəaliyyə-tini planlaşdırmalı, öz iizvlərinin işini və davranışını kollektivin məqsədi vo sosial normaları baxımından tənzim ctməli, onları qiy-mətləndirməli, ictimai rəydən təsirli vasitə kimi istifado etməlidir.

Moktobdo tolim işi tərbiyo işi ilə vəhdotdo aparılır. Dors təlimin əsas təşkilat forması olmaqla yanaşı, tolim-tərbiyə prosesi-

542 nin elə vasitəsini təşkil cdir ki, miiasir məktobin qarşısında duran bütün vəzifələr mahiyyət etibarilo məhz orada holl olunur.

Tolim prosesindo müollim on azı üç vəzifəni holl edir: o, a) şa-girdlərə elmin əsaslan haqqinda biliklər verir, zəruri bacanq və vordişlər aşılayır; b) onlann bilik, bacarıq və vərdişlərə müstəqil surətdə yiyələnmosi üçün idrak fəaliyyotlərini inkişaf etdirir; v) cəmiyyətimizin ideoloji, sosial, əxlaqi və estctik toloblərinə mii-vafiq olaraq şagirdlərin şəxsiyyətini formalaşdınr və tərbiyə edir.

Bu üç vəzifo bir-birilə vəhdətdədir və birlikdə məktəbin vahid təlim-torbiyo vozifəsini təşkil edirlər. Onlan dors prosesindo пeco nozəro almaq olar? İlk baxışda sual adi görünsə do, miiasir psixo-logiyanin tolim vo tərbiyə nəzəriyyəsi üçün mosolonin belo qoyu-luşu prinsipial ohomiyyoto malikdir. Golin, suala cavab vcrmok üçün tolimin məzmunu vo təşkilat forması anlayışlarından istifado cdok.

Tolim prosesi osason iki formada həyata keçirilir. Onlardan biri siniflo frontal iş, ikincisi iso fordi iş adlanir. Miiollim dorsin vaxt büdcosinin böyük əksəriyyətini adətən frontal işə sorf cdir: o, bu zaman zahiron biitiin siniflo işloyir. Lakin frontal iş prosesindo şagirdlərin bir-birilo olaqosini psixoloji sopkido tohlil etsok, görəcəyik ki, o, noinki zahiri, hom do son doroco mohdud xarakter daşıyır: şagirdlər bir sırada, bir corgodo, bir partada otursalar da, bir yerdo işləmirlər. Hor şagird fordi şokildo müəllimin izahını qavra-yir, onunla bir partada vo ya digor partada oturmuş şagirdlər kimi inşa işini fordi surətdə yazır, digor şagirdlər kimi müəllimin toklif ctdiyi məsələni holl edir. Dərsdə iimumi moqsəd var, lakin sözün əsl mənasında kollektiv iş yoxdur. Əgor şagirdlərdən hər hansı bi-risi yazı taxtasında cavab vcrən və ya inşa yazan yoldaşına kömək etmok istosə, onun bu hərəkəti ən yaxşı halda intizamsızlıq hcsab olunur; müəllim onu, adətən, bu vo ya digor formada cəzalandırır.

Frontal iş kimi, fordi iş prosesindo do şagirdlorin bir-birilə olaqəsindon sözün əsl mənasında danışmaq mümkün deyildir. Qəribə mənzorə yaranır: şagirdlərin foaliyyotinin mühüm sahəsini təşkil edən tolim mahiyyot etibarilo elə təşkil olunur ki, bu zaman onlann bir-birilo işgüzar (fonnal) ünsiyyəti üçün əslində əlverişli şərait yaranmır. Məktəbin osas vozifələrindən biri-birgə fəaliyyətdə foal iştirak etmok - onun on yaxşı tərbiyə vasitəsi hesab olunduğu halda, şagirdin tolim foaliyyotinin təşkilindo həmin cəhət kifayət qodər nəzərə alınmır. Bu isə öz növbəsində onunla nəticələnir ki, sinifdə şagirdlər arasında əlaqə və münasibətlər bir

543 çox halda başqa, ikinci dərəceli, hətta bəzən pedaqoji cəhou zərərli foaliyyot növləri əsasında əmələ gəlir.

Beləliklə, təhsilin tərbiyə vəzifələri ilo təlim prosesinin ənənəvi formaları arasında ziddiyyətlər müşahidə olunurdu Qabaqcıl müəllimlər bu cəhəti görür və tənqid edirdilər. Onlar **VO**ziyyotdon çıxış yolunu dərsdə ağırlıq mərkəzini frontal işdən fordi iş sahəsinə keçirməkdə görürdülər.

Bu yol doğrudurmu? Şübhəsiz ki, doğrudur. Əgər təlimıu fordiləşdirilməsi şagirdlorin qabiliyyətləri, meyllori və maraqları haqqında elmi cəhətdən mötəbər məlumata əsaslanırsa, faydalıdu. Lakin təcrübə göstərir ki, kütləvi məktəb şəraitində, belo bir mühüm vəzifənin həlli hcç do asan deyildir.

Bəs, çıxış yolunu harada axtarmalı? Ölkəmizin psixoloqları bu suala tamamilə aydın cavab verdilər: onlar uşaq kollektivindo ün-siyyotin qanunauyğunluqlarını nəzərə alaraq dorsi ş a g i r d -l o r i n k o l l e k t i v t ə d r i s - i d r a k f ə a l i y y ə t i əsasında təşkil etməyi təklif etdilər. Başqa sözlə, psixoloqlar tədris prosesini elo toşkil ctməyi mosləhət gördülər ki, şagirdlər onun bəzi mərhələlərində nəinki bilavasitə müəllimlə, hom do bir-birilə əlaqə saxlasmlar; pedaqoji tosir şagirdlərə bilavasitə (müəllim -şagird) deyil, dolayısı ilə (müəllim - şagird - şagird) göstərilsin; dərsdo elo situasiya yaradılsın ki, şagirdlər bilikləri valideynlərin və müəllimlərin xatirinə və ya cəzadan qorxduğuna görə deyil, maraqla mənimsəsinlər.

Şagirdlərin kollektiv tədris-idrak fəaliyyoti aşağıdakı kimi təşkil olunur:

a) kollektivdo eyni vaxtda icra olunan iş (şagirdlər sinif yoldaşlannın cavabını şərh edir, ona olavolor edir vo ya düzəliş verirlor);

b) iki şagirdin birgo işi;

v) qrup işi (qrupda on azı üç, on çoxu 6-7 şagird olur);

q) qruplararası iş;

ğ) frontal-kollektiv foaliyyot.

Nozərdən keçirdiyimiz iş formalanndan birincisindo kollektiv foaliyyot nolo sado xaraktcr daşıyır. İkincisində kollektiv foaliyyotin olamotlori daha aydın nəzərə **caф1г.** Qrupla iş kollektiv foaliyyotin şərtlərini (iimumi moqsodin dork olunması, vozifolorin moq-sədouyğun bölgüsü, qarşılıqlı asılılıq vo nəzarət) nisboton tam həyata keçinnək imkanı verir. Qruplararası işin toşkili ilo şagirdlərin kollektiv todris-idrak foaliyyoti daha yiiksok ohomiyyot kosb edir. Frontal-kollektiv foaliyyot iso şagirdlərin todris-idrak foaliy-

544 yətinin təşkilinin on yüksək səviyyəsi kimi özünü göstərir. Adın-dan göründüyü kimi, bu zaman frontal iş elo təşkil olunur ki, şa-girdlorin todris-idrak foaliyyoti kollektivçilik prinsiplorino tamami-lo vo bütünlüklə cavab verir. (Dors prosesindo şəxsiyyotlararası münasibətlor yaradılır, şagirdlər bir-birinə qarşılıqlı kömok göstə-rirlər, onlar bir-birinə nəzarət edir və bir-birinin işini qiymətləndirirlər.)

Beləliklə də şagirdlərin kollektiv todris-idrak foaliyyoti onlann qarşılıqlı münasibətlərinin inkişafında mühüm rol oynayir. Şagirdlərin bir-birilə əməkdaşlıq etməsi və qarşılıqlı yoldaşlıq köməyi dərsdə əlverişli emosional iqlim yaradır. Kollektiv todris-idrak foaliyyoti prosesindo şagirdlərin təlim motivləri yeni keyfiyyətlər kosb edir. Onlann idrak maraqları fonnalaşır, sosial foallığı artır, emosional-iradə sahəsinin, qabiliyyətlori və meyllərinin inkişafı üçün olverişli şərait yaranır. Ən başlıcası isə onlarda məsuliyyət hissi, kollektivçilik, müstəqillik, işə yaradıcı münasibət formalaşır.

Bir cəhəti də ayrıca qeyd etmək lazımdır: psixoloqlar son zamanlar unsiyyot şəraitində psixi proseslorin xüsusiyyətlərini öyrənməyə başlamışlar. Bu istiqamətdə aparılan eksperimentlərin iimumi sxemi fordi vo birgo foaliyyot şoraitində psixi (osasən koqnitiv) prosesləri müqayisəli təhlil etməkdən ibarət olmuşdur. Birinci halda adi (yaxşı işlənilmiş) eksperimental qaydalardan, ikinci halda isə qoşa (ikinəfərlik) eksperiment prinsipindon istifado olunmuşdur. Birinci vo ikinci halda tədqiqat metodikasında əsas fərq bundan ibarət olmuşdur ki, qoşa eksperimentdə iştirak edən adamlar bu vo ya digər tapşırığı birlikdə unsiyyot

şəraitində həll etmişlər. Psixoloqlar sensor-perseptiv proseslorin, təsəvvürlori, mnemik və fikri proseslorin xüsusiyyətlərini bu istiqamətdə müqayisoli tədqiq etmişlər.

Eksperimentlər əsaslı surətdə göstərir ki, ünsiyyət şəraitində özünənəzarət prosesləri xüsusilə aktivləşir, insan özünün idrak fəaliyyətini şüurlu surətdə tonzim etməyə başlayır. Psixi proseslorin məhsuldarlığı artır və s.

Biz şagirdlərin kollektiv todris-idrak fəaliyyətindən danışarkən, bu cohoti də nəzorə almalıyıq. Qabaqcıl müəllimlərin təcrübəsi göstorir ki, dors kollektiv iş formaları əsasında təşkil edildikdə, şagirdlərin idrak foaliyyotinin aktivləşdirilməsi üçün xiisusilo əlverişli şərait yaranır.

Aydın mosələdir ki, şagirdlorin kollektiv todris-idrak

157-35

fəaliyyətinin təşkilini universal təlim və torbiyo üsuluna çevirmok olmaz. Müəllim onu frontal və fərdi işlə üzvi şokildo əlaqə-ləndirməyi bacarmalıdır.

Nəhayət, bir mühüm məsəlo haqqında. Biz yuxarıda uşaq kollektivində ünsiyyətin ancaq bir tərəfini - şagirdlərin bir-birilo ünsiyyəti məsələsini nəzərdən keçirdik. Onun ikinci mühüm tərofini müəllimlərlə və tərbiyəçilərlə şagirdlərin ünsiyyəti təşkil edir.

Müəllimlərlə (tərbiyoçilorlə) şagirdlorin ünsiyyəti özüno-məxsus ünsiyyət sahəsidir. Ünsiyyotin bu növünə p e d a q o j i   ü n s i y y ə t deyilir.

Şagirdin bir şəxsiyyət kimi inkişafında pedaqoji ünsiyyət böyük əhəmiyyotə malikdir. Görkəmli pedaqoqlar- Ü. Hacıbəyov, A. Makarcnko, H. Cavid, A. Şaiq, A. Makovelski, H. hüseynov, V. Suxomlinski, M. Arif, Y. Məmmodoliyev, A. Qarayev, Ə.Scyidov, Ə.Zəkizado, M.Mchdizado, A.Abbaszadə, F.İbrahimboyov, Ə. Sul-tanlı, Ə. Dəmirçizade, M. Məhərrəmov ve başqalannın öz şagird və tələbləri ilə münasibətləri əsl tərbiyəvi təsir vasitəsi olmuşdur. Öz mənalı həyatını gənc noslin tərbiyəsinə hosr etmiş bu elm fədailəri və əsl xalq müollimlərinin öz yetirmoləri ile söhbətləri mənalı həyat məktəbi idi. Onlar neçə-neço goncin həyat yolunun müoyyən edilmosində, bir vətondaş. alim, şair, müollim, ən başlı-casi iso gözəl insan kimi formalaşmasında əvəzsiz rol oynamışlar.

Şagirdlərin şəxsiyyətinin inkişafını şertləndirən müxtəlif amillər içərisində onların müəllimlərlə münasibəti xüsusi yer tutur. Müəllimlə şagirdin bir-birilə qarşılıqlı təsiri şəxsiyyətin fonnalaş-masının mühüm bir mərhələsinə təsadüf cdir. Mahiyyət ctibarilə elə bir pedaqoji problem yoxdur ki, o, bu vo ya digor dorocodo müollimlo şagirdlərin qarsılıqlı münasibotləri ilo bağlı olmasın. Müollimin şagird şəxsiyyətinə diqqətlə yanaşması, tələbkarlığı hörmətlo əlaqələndirməsi, onun qüvvələrinə inanması - müəllimlo şagirdlərin qarşılıqlı münasibətlori üçün hollcdici olan bu cəhətlərdon hor birinin ohomiyyoti böyükdür.

Müollimlərlə şagirdlorin münasibətləri şəxsiyyotlorarası münasibotlərin özünəmoxsus sahəsini təşkil edir. Bu o demokdir ki, pedaqoji ünsiyyotdə onlann hor ikisi - müollim do, şagird do şəxsiyyot kimi iştirak edirlor, başqa sözlo, pedaqoji ünsiyyoti do «S-O» diisturu ilo deyil, «S-S» diisturu ilo xarakterizo etmok olar.

Müollim - şagird münasibətləri işküzar (rosmi) münasibət-lərdir. Axı, şagirdlor müəllimlərlə öz-özlüyündə deyil, həmişo

 sosial qrupun - sinfın, miioyyon təşkilatin və s. üzvü kimi münasibotə girirlər. Müəllim iso pedaqoji kollektivi təmsil cdir. Onların qarşılıqlı münasibətlərinin xarakteri «Məktəb nizam-naməsi», «Şagirdlər üçün qaydalan> vo s. ilo miioyyon olunur. Özünün bu xüsusiyyətinə göro müəllimlərin şagirdlərə münasibəti bir çox cohətdən şagirdlərin bir-birilo münasibətlərinin xaraktcrini miioyyon edir. Müəllim - şagird münasibətləri əlverişli olduqda, şagirdlər arasında da münasibotlərin səmərəli inkişafı üçün şərait yaranır. Bu isə şagird kollektivinin formalaşmasının şərtlərindən biridir. Sinifdə kollektiv rabitələrin inkişafı iso, öz növbəsində, müəllimlə şagirdlərin ünsiyyotini asanlaşdırır.

Müollim - şagird münasibətləri təlim prosesinin səmərəli olmasının mühüm şərtlərindən birini təşkil edir. Sinifdə mənəvi-psixoloji iqlim, birinci növbədə, məhz həmin münasibətlərlə miioyyon edilir. Bu cohoti nəzorə almadan şagirdlərin bilik, baca-rıq və vordişlərə yiyəlonməsi prosesini təhlil etmək səhv olardı. Təkcə bir cohoti qeyd edok: biz artiq bilirik ki, yaddasaxlama prosesi bir cox cohətdon şagirdin emosional vəziyyətindən asılıdır. Eyni sözləri digor psixi proseslor haqqinda da demok olar. Müollim-şagird münasibətlərinin psixoloji noticolori belodir.

Todris materialinm monimsonilmosi tokco onun mozmunu, tolim iisullan vo s. ilo deyil, hom do şagirdlərin müəllimo münasibəti ilo şərtlənir. Xüsusilə aşağı siniflərdə, habelə V-VI siniflərdo «yaxşı müəllim yaxşı fənn» demokdir. Şagirdlər adətən sevdikləri müəllimlərin dərsino xüsusi maraq göstərirlor.

Şagirdlər müəllimləri adəton bir-birilə müqayisə edir və onları qiymətlondirməyo başlayırlar. Bu zaman şagirdlər miixtolif meyarlardan istifado edirlor. Homin meyarlardan ikisi xüsusilə mühümdür: şagirdlər müəllimləri qiymətlondirərkən, bir torofdon, təlimin keyfiyyətino, digor torofdon, müəllimin şagirdlərə münasibətinə xüsusi diqqot yetirirlor.

Müəllimin yüksək erudisiyaya malik olması, əlavo biliklər verməsi, materialı maraqlı və anlışıqlı şərh etməsi, «uşaqların» müstəqil mühakimələrinə həssaslıqla yanaşması, pedaqoji məha-rəti şagirdlər üçün çox ohəmiyyətlidir. Onlar müəllimin xeyirxahhğını, səmimiliyini, ədalətli olmasını, tələbkarlığı hörmətlo əlaqələndirmosini yüksok qiymətləndirirlər. V-VI sinifdən başlayaraq ədalətli qiymət, obyektiv cəza və rəğbətlon-dirmə müəllim-şagird münasibotlərində mərkəzi momentə çevrilir. Bu mühüm problemlərin holli

prosesindo müəllimin bir **şexsiyyət** kimi keyfıyyətləri üzə çıxır. Şagirdlər həmin keyfiy-yətləri görür vo qiymətləndirirlər.

Pedaqoji ünsiyyətin bir mühüm xüsusiyyətini do ayrıca qeyd etmək lazımdır: o, istər şagirdin müollimə, istərsə də müollimin şagirdə inam və ctibarına əsaslanır. Əgor müollimlo şagird arasında bele münasibət yaranırsa, müəllim onun tələblərini adekvat surotdə qavrayır və qəbul edir. Şagirdlər müəllimo inandıqda ona kömok üçün müraciot edir, onları narahat edon məsolələri onunla bölüşürlər. Bunun üçün müəllim öz şagirdlərinin problcmlərini düzgün başa düşməli, həmişə xeyirxah mövqc tutmalı, hotta sinifdo konfliktli şorait yarandıqda belə şagirdin şəxsiyyotinə hörmət etmolidir. Əməkdaşlıq pcdaqogikası «müəllim-şagird» miinasibotlərinin xaraktcrini köklü surətdo dəyişir.

Müəllimin votondaşlıq mövqeyi, sözü ilo işinin vohdət təşkil ctməsi, şagirdlərə təlqin etdiyi idcallara öz əməlləri ilə cavab verməsi, böyük təsir gücünə malik olan şoxsi nümunəsi və s.-nin do ohəmiyyətini xüsusi qcyd ctmək lazımdır.

5. İnsan və siyasət, yaxud siyasətə qoşulmanın başlıca motivləri

Keçmiş Sovctlər İttifaqının dağdması ilə sovct məkanında ucniş bir siyasiloşmo, kütlə arasında siyasi fəallıq artmağa başladı. Bunun da bir sıra sosial vo psixoloji səbəbləri vardır. Keçmiş sovetlor məkanında ümıımon comiyyət müəyyən siyasi ideoloji prinsiplər əsasında qurulmuşdu, zümrə vo təbəqələrin, ümumən kütlənin sosial siyasi fəallığı morkəzdə təşkil olunurdu **və** istıqamotlonirdi, «vahid məqsədə» xidmot edirdi. Bunun ücün comiyyət miqyasmda «vahid partiya» yaraddmışdı, hər şey yalnız onun göstərişi ilo ola bilərdi. Həmin dövrdə ayп-ayп adamlann siyasətə qoşulması yalnız homin partiyaya daxil olmaq, onun üzvü kimi məhz onun «rəhbor göstərişlərini» ycrinə yetirmok sahəsində o/ toallığını göstoro bilərdi. Yəni «vahid siyasi partiya», «vahid siyasi fəallıq istiqaməti» mümkün idi. Həmin istiqamətdən konara çıxmaq, başqa cür hərəkot etmok «partiya nizamnaməsini pozmaq» hesab edilirdi. Başqa sözlo siyəsətə bu yolla qoşulan şəxs yalnız «partiyanın iradosinin» ycrinə yetirilmosi üçün bir vasitə və **ya** «yuxarıdan golon göstorişlorin sözsüz icraçısı» olurdu. Çünki «уихапшп qərar və göstərişləri» aşağıdakdar tərofındən sözsüz

 yerinə yetirilməli idi. Bclə bir sosial şəraitdə heç kəs «partiyanm iradəsi əleyhinə gcdo bilməzdi». Burada partiya xətti ilo totalitar bir rejimin mövcudluğu təmin olunurdu. Elo buna görə do «vahid partiyaya» qəbul xüsusi tolələr əsasında həyata keçirilirdi. Partiyaya qobul olunmaq yəni «siyasotə qoşulmaq istoyonlorin» osas iki motivi ön plana keçirdi: «тиоууэп vəzifo almaq» (çünki həmin partiyanın üzvü olmayan şoxslər пeco dcyorlor «vacib vəzifolərə» təyin oluna bilməzdilor). Əslində bu, siyasətə qoşılan şəxslərin mühüm motivlorindən biridir. Bu mənada bclə bir fikirlo razdaşmaq olar ki, «siyasətlə moşğul olan adamlarm hakimiyyət iddiasında olduqları hamıya məlumdur. Əgor kimsə bunu bilmirSə, o, yaтhr» (Ə.K.).

Həmin mərhələdə siyasotə qoşulmağın, yəni partiyaya qobul olunmağın ikinci osas motivi heç olmazsa otrafdakılardan fərqlənmok, cvdə, ailədə «vacibliyini» (partiyaçı olmasını) nəzəro çatdırmaqla «psixoloji müdafio» vo ya «kompensator mcxanizmin» horəkətə gətirilməsi vasitosi kimi çıxış edirdi.

Qeyd edilən hor iki halda siyasotə qoşulmaq əsasən «şəxsi motivlərlə» şərtlənir. Lakin bir sıra hallarda ayп-ayп şəxslərin «partiyaya daxil olması», «siyasəto qoşulması» geniş ictimai motivlərlə də şərtlonə bilordi. «Ümumun xcyrino müəyyon sosial proscslərə təsir cdə bilmok imkanı oldə etmək» motivi də ayrı-ayrı şoxslərin «siyasi foaliyyotində» miihüm ycı tuturdu. Respublika-mızda bclə siyasi xadimlər az olmamışdır. Əlbəttə, zaman və şəraitlə bağlı onların rastlaşdıqlan maneə vo mohdudiyyotlor ııo/ordon qaçınla bilməz.

Sovetlər İttifaqının dağılması ilo insanlann siyasətə qoşulması motivləri vo imkanları tamamilə başqa olmuşdur. (Təsadüfı deyildir ki, məhz son dövrlərdə psixologiya dorsliklorino siyasi foaliyyotin psixologiyası problemləri daxil edilmişdir.)

Burada müstəqilliyo can atan geniş kütlənin «siyasiloşmesi» motivləri ilk növbədə vətənin, xalqın talcyilo bağlı problcmlorin ortalığa çıxması vo totalitar rcjimdən yaxa **Cjartannaq** imkanlannın yaranması ilə olaqədar olmuşdur. Bütün keçmiş **sovet** respublikala-**nnın** əksəriyyətində Sovctlər İttifaqının dağılması ilə əlaqədar olaraq baş vcrən proscslər, onlann osas istiqamotləri, **kütlo** içərisində siyasi fəallığın güclənmosi müəyyən ümumi cohətləro malik olmuşdur. Əksər rcspublikalarda xalq cobholorinin yaran-ması, siyasi hakimiyyəti olə almağa, totalitar rcjim toləblorindən

 uzaqlaşmağa can atmalan oxşar cəhətlərə malik olmuşdur, lakin nəticələri isə bir-birindən ciddi surətdə fərqlənmişdir.

Əlbəttə məsələnin siyasi tərəfı hansı qüvvolərin həmin siyasi proseslərdən öz eqoist məqsədlərinə nail olmaq, öz rejimlərini ya-ratmaq üçün пeco istifado etmələri siyasətşünaslığın problemləri-dir, ona görə də burada məsələnin psixoloji tərəfinə diqtot yctir-mək zərurəti ön plana keçir. Buna görə do burada ilk növbədə siyasi fəaliyyətin psixologiyasının bəzi ümumi cəhotlorinə toxunula-caqdır.

Adotən qeyd edirlor ki, insan bioloji, fizioloji, sosial varliq olduğu kimi hom do siyasi varlıqdır. Çünki o, miioyyon siyasi münasibətlər sferasında olur. Hakimiyyotlo miioyyon miinasibotdo olarkən, yəni öz ictimai vəzifəsini yerino yetirorkon, öz vətən-daşlıq hüququnu və azadlığını, öz fəaliyyətilə bağlı aldığı maaşla, seçib-seçilmək hüququ və s. bağlı münasibətlərini tonzim etmək üçün siyasoto qoşulmuş olur. Başqa sözlə, hakimiyyoto tabe olur və ya ondan istifado edir. Bu mənada siyasi psixologiyada insanlar xüsusi münasibət sferasında, yoni «insan - siyasot -hakimiyyot» üçbucağı münasibətində nəzərdon keçirilir. Yoni insan hakimiyyot vo siyasot olmadan öz votəndaşlıq keyfıyyətlərini qoruyub

saxlaya bilmoz. Siyasot hakimiyyotin məzmununu təşkil edir. Bu monada insan, istər-istəməz, siyasətdən vo hakimiyətdon asılı voziyyotdo olur, lakin homin miinasibot vo asılılıq ayn-ayn adamlarda miixtolif soviyyodo olur. Bununla olaqodar olaraq insanlar başqa-başqa psixoloji əlamətlər vo keyfiyyotlor kosb cdir.

Burada iki qobil insan psixologiyasi diqqoti colb cdir:

a) «siyasoto qodor insan», bclolori hakimiyyoti tobii yaşayış şəraitinin tosiri kimi başa düşür və siyasətlə, onun foaliyyot göstər-mə qanunlan ilə maraqlanmır;

b) «siyasi insan» isə öz mənafeyi naminə hakimiyyətin foaliyyot göstərilmosinə müdaxilə edir, qarışır və siyasotlo hakimiyyətin toşkili və ya quruluş vahidi, yaxud vasitəsi kimi maraqlanır.

Əlbəttə, insanin siyasətdə iştirakı miixtolif səviyyələrdə ola bilor vo hor bir soviyyənin öz psixoloji xiisusiyyotlori var.

Siyasot adamının psixoloji-siyasi kcyfıyyotləri onun siyasi foallığında, siyasi davranışında, siyasi işindo vo siyasi foaliy-yətində tozahiir cdir.

Siyasi fəallıq siyasətin məqsodəuyğunluğunun inikasıdır. Əgor siyasi rcaktivlik - oks miinasibot insanin siyasi hakimiyyotin

 tosirino mocburi rcaksiyasıdırsa, amma siyasi fəallıq - vətəndaşın psixoloji-siyasi özünühorəkətidir.

Siyasi təbliğatın, seçki kampaniyalarının psixologiyasının baslıca qayəsi əhalinin siyasi fəallığını idarə etməyə yönəlmiş olur. Nəinki partiya təbliğatı işçilərinin (muzdlu, yaxud maaşla işləyən şəxslorin, strukturların, birliklorin) əsas işi qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaqdır. Bir sıra hallarda bu cəhət qeyri-etik yol və vasitələrdən, hətta zorakılıq fonnalarından istifado yolu ilə həyata kcçirilir. Bu cəhətdən dövlət orqanları, ordu vo s. də qarşıya qoyul-muş «partiya məqsədinə» (bəzən do ayrı-ayrı qrup və zümrəlorin mənafcyinə) nail olmağa yönəldilir.

Siyasi davranış siyasətin məqsədyönlülüyü ilo tonzim olunur, bunun üçiin sosial, iqtisadi və milli amillərdən istifado edilir.

Siyasi davranışın mohsulları, nəticələri siyasi sənədlər, aksiyalar, partiyanın, onun liderlərinin iqtisadi vo sosial hərəkətləri formasında miişahidə edilə, təsbit oluna, qiymətləndirilə bilər.

Siyasi foaliyyot şuru məqsədin tosirilə yaranır. Bu mənada siyasot do - professional əmək fəaliyyotidir, hotta clmi-praktik fəaliyyətdir. Yoni siyasot do xüsusi elm sahəsidir. Onun osas prcdmeti hakimiyyətdir, «hakimiyyətin psixoloji sahəsidir». Siyasot - ilk növbədə hakimiyyotin təşkilinin vo foaliyyot göstər-məsinin naməlumluğu ilo mübarizodir. Sonra iso hakimiyyotin qruplar, siniflor, şəxsiyyətlor arasında bölgüsünün həyata keçirilməsidir. Onu nozərdən qaçırmaq olmaz ki, hakimiyyotin amal və məqsədlərindon asılı olaraq onun həyata keçirdiyi siyasot miixtolif səciyyəli olmaqla borabor, çox tez bir müddotdo nüfiızunu itirə, «köhnələ» bilor. Bu monada siyasot hom də axtarışdır. Siyasətə qoşulan adam, xüsusən siyasi liderlər hakimiyyotin inkişaf dinamikasını, onun aqibətini qabaqcadan görməyi, onu proqnozlaşdırmağı bacarmalıdır. Belo bir fıkirlə razılaşmaq olar ki, siyasətçi proqnoz vcrmirsə, miioyyon hadisolərin inkişafına miinasibot bildirmirso siyasətlə məşğul olmamalıdır. Bu mənada professional siyasətçi xüsusi intcllektual qabiliyyətə, ilk növbədə analitik təfokkür qabiliyyətinə, fikir çevikliyinə və təfəkkür müstəqilliyinə, dərin tənqidi ağıla malik olmalıdır. Tofəkkür steriotipi siyasətçi iiçün ciddi folakətdir. Düzgiin və çevik siyasot ilk növbədə tofokkür çevikliyi, hadisələrin səbəb vo nəticələrini, onu törədən prosesləri dərindon təhlil etmək, vaxtında vo düzgün nəticə çıxarmaqla yanaşı, onlann inkişaf meyllərini düzgün müəyyənləşdirməyə qabil olmaq demokdir.

Bu mənada siyasət dərin elmi təfəkkür, yüksək intellekt tələb cdir, o siyasi afyora və ya afcristlik deyil. Bununla əlaqadar olaraq Hersoq de Roqanın sözlərini xatırlamaq yerinə düşər: «siyasi idarəetmə məharətindən çətin heç bir şey yoxdur»: hətta bu sahədə ən təcrübəlilər do ölüm ayağında etiraf etmişlər ki, idarəetmə sə-nəti sahəsində yenə də özlərini naşı (noviçok) hesab etmişlər. Bunun səbəbi odur ki dövlətin idarə olunmasının bütün dövrlər üçün yarayan möhkəm və qəti qaydalannı tapmaq mümkün deyildir[1].

Bu mənada siyasi fəaliyyət həm sosial qiyməti, hom də ciddi nəticəsi olan foaliyyot növüdür və insandan gərgin fıziki və psixoloji cncrgiya tolob cdir. Bəzən bu və ya digər şəxslərdə siyasətə sərf olunan iş qüvvəsi mümkünlik həddini keçir və nəticədə siyasətçidə streslər, çaşqınlıq, deprcssiya vəziyyətlori yaranır, hotta onların tolof olmasına gotirib çıxarır. Belo siyasi foaliyyotin məhsulu və ya dəyəri, ya müəyyən siyasətçilərin məşhurlaşması, onlann geniş kütlələrin rəğbətini, məhobbotini, yaxud da qəzəb və nifrətini qazanmaq olur.

Deməli, siyasi omək məhsuldar foaliyyot kimi özünün moqsodinə malik olur, müəyyən oməliyyatlann köməyilə həyata keçirilir, xüsusi predmeti, vasitəsi və nəticolori olur.

Bu cəhətdən siyasi foaliyyot digər foaliyyot sahəlori kimi, xüsusi psixoloji struktur və tosir vasitələrinə malik olur. Burada intellektual ckspansiya, hüquqi tənzimctmə, iqtisadi məcburiyyət və fıziki tozyiq daha qabarıq surotdə nəzərə çarpır. Yəni kim hansı yola üstünlük verir məsələsi psixoloji cəhətdən xüsusi əhomiyyətə malikdir. Çünki seçilən təsir üsulu müxtəlif nəticələro gətirir.

Bununla bərabər, siyasoto qatılan şoxslərin siyasi tərbiyəsinin psixoloji cəhətləri do çox vacibdir. Burada siyasoto qatılan şəxslərdə özüno nəzarot, özünütonzim, özünüidarəetmə, özünü-tərbiyo gərək ön plana keçsin.

Bu cəhətlərlə yanaşı onlarda sərvət meyli və mənəvi keyfıyyətlərdə oxlaqi cəhətlorin üstünlüyü vacibdir. Bu mənada həqiqi siyasətçinin əməyinin prcdmcti xalqın psixoloji, iqtisadi, sosial, demoqrafık və s. voziyyotidir. Yoni əhalinin

psixoloji-siyasi voziyyəti siyasətə qoşulan şoxslərin vo ya professional siyasətçi-lərin daima diqqət morkəzindo olmalıdır. Əgər siyasətcinin öz

1 Bax: Psixologiya. A.A.Krılovun rcdaktəsi altında. M. 1998, səh. 530.

552 şəxsi mənafcyi onun siyasi fəaliyyətində dominantlıq kəsb edərsə, belo şəxsləri siyasətçi deyil, siyasi fınldaqçı adlandırmaq psixoloji cəhətdən daha adekvat olur, çünki belələri siyasi foaliyyoti əslində təhrif cdir, ondan öz eqoist moqsodlori naminə istifado etmək üçün bir vasito kimi bəhrələnirlər.

Bu monada bclə bir fıkirlə razüaşmaq olar ki, şər insanın içində doğulur, onun sənətindən, o cümlədən siyasətlo moşğul olma-sından yox. Məkrli təbiətə malik olan siyasətə qoşulmuş şəxslər, siyasətdə öz məkrli niyyətlərini həyata keçirmoyə can atırlar. Bu mənada məkrlo yoğrulmuş siyasət əsl siyasət hesab edilo bilməz, bu, siyasətdon çox müəyyən şəxslərin, qrupun, zümrənin mənafeyini qorumaq üçün zahirən siyasi don geydirilmiş, mahiy-yətcə isə ümumi xalqın monafeyinin əksinə yönəlmiş fırıldaqçı və cinayətkar fəaliyyotdir, burada siyasi məzmundan çox afyora ön plana kcçir. Məhz belələrinin «siyasi fəaliyyəti»ni psixoloji cəhətdon təhlil edərkən Hozrət Əlinin belo bir kəlamı yada düşür ki, «Allahdan qorxmasaydım, siyasətçi olardım». Əlbottə, məhz eqoist moqsədlərlo siyasət naminə siyasi afyora ilə məşğul olanlar «Allahdan qorxmadan» siyasət pərdəsi altında hər cür cinayətə ol atır, onun son noticələrini isə göz önünə gətirməyə qabil olmurlar. Əlbəttə, burada osas məsələ əyrini güzgüdə yox - yəni siyasətlə məşğul olmaqda deyil, siyasətdən пeco istifado edənlərdə axtarmaq düzgün olardı. Halbuki siyasət noinki ümumon dövlətin, o cümlədən müəyyən insan toplumlannın, qruplann foaliyyotinin tənzimi üçün çox vacibdir, bəzən hətta haqlı olaraq qeyd edirlor ki, siyasət hava-su qodor vacibdir.

Siyasoti belo bir zərurətə çevirmək üçün siyasoto qoşulan insan və ya professional siyasətçi siyasotin psixoloji vasitəlorinə dərindən bələd olmalı və ondan vaxtında və yerindo düzgün istifado etməyi bacarmalıdır.

Dilimizdə işlədilən «siyasətdə naşılıq» anlayışı müəyyən monada siyasotin psixoloji vasitələrinə nabələdliyi bildirir. Homin nabolodlik sayosində siyasoto qoşulan şəxs vo ya şəxslər öz siyasi foaliyyoti prosesindo hansı vasitolorlə cəmiyyotə və dövlət hakimiyyətinə təsir etmək yollarını düzgün müəyyənləşdirə bilmirlor. Mosolon, müasir dövrdə bəzi siyasi partiyaların ol atdığı tosir vasitoləri (məsələn, küçə yürüşləri, piketlər, aclıq aksiyaları və s.) bir torəfdən kütlənin şuur səviyyəsi vo ona psixoloji hazırlıqla bağlıdırsa, digər tərəfdən hansı sistemə təsiri, yəni

553 hakimiyyətin və onu idarə edənlərin psixologiyasını nəzərə almaq əsasında qurulmalıdır.

Bu cəhətdən siyasətçi oməyinin əsas vasitələri ilk növbədə kütlonin şüuruna yol tapmaq (yəni ideologiyanın yayılması, fikir vo hissləri zobt ctmok moharəti), hüquqi tənzim - kütlənin ziyanına olan qanunların dəyişdirilməsinə vadar etmək, iqtisadi güzəştlorə nail olmaq (golir vo xorclorin reformasına nail olmaq), miiqavimot vo toziqo eyni yol la cavab vermoyə hazır olmaqdır. Siyasətçi konkret şəraitdə homin vasitolordon birini vo ya eyni zamanda bir neçosini seçə bilor. Əlbəttə, homin tosir vasitələri seçilərkən burada risk vo məsuliyyət çox böyük olur. Bunun üçün siyasətçi şəxsi inteqral keyfiyyətlərə do malik olmalıdır. Burada siyasətçinin inkişaf etmiş özüno nəzarət, özünü idarəetmə qabiliyyəti, özünütənzimi mühüm rol oynayır. Emosianallıq, çılğınlıq, düşünülməmiş qərar qəbulu işo çox böyük ziyan vura bilor.

Bu mənada mosuliyyotdən onu yalnız və yalnız müvəffəqiyyət və qələbə qazanmaq xilas edə bilər. Müvəffəqiyyətsizlik və məğlubiyyət halında ya onu siyasi fəaliyyoto son qoymaq (yəni siyasi ölüm), yaxud onu qınamaq, mühakimə etmok, siyasi fəaliy-yətinə qadağan qoyulması (professional ölüm), kütləvi informasiya vasitələrində, tarixi ədəbiyyatda biabır edilmək (mənəvi ölüm) gözləyir. Demoli, siyasətə qoşulan şəxslərin öz əmək vo ya foaliyyot vasitələrini seçmələri ağır psixoloji yaşantılarla, tovqoladə dərəcədə çotin qorarlar qəbul ctməklo əlaqodardır. Çox toossüf ki, məsəlonin bu cəhətini bəziləri o qodor də aydm dərk ctmir. Bəzən do ətrafına öz yaxın adamlarını, qohum-qardaşım yığıb ycni partiya: «siyasi horokot» yaratmaqla məşğul olur. Burada osas qayə daha çox öz şəxsi ambisiyalarını həyata keçirmək cəhdlərində ifado olunur.

Bizim dövrümüzdə kiçik bir respublikada az qala yiizlərlə «partiya yaratmaq» cəhdi bos, no ilo izah cdilo bilor. Burada sosial sirayət mexanizmi, «qonşudan geridə qalmamaq» cəhdi ön plana keçir. Əslindo adlan ilə fərqlənən həmin partiyaların əksəriyyətini bir ümumi cəhət birləşdirir: özümüz üçün nə qopara bilərik?»

Burada iimumi amal, yüksək ideya, milli mənafe, ümumxalq mənafeyi arxa plana keçir, «özüm üçün», «özümünkülər üçün» nə etmok olar ciddi-cəhdi ön plana keçir.

Əslində iso bu, ümumi amal uğrunda mübarizəni zəiflətmək üçün qüvvolərin parçalanmasına yönəldilmiş bir siyasətin məhsuludur. Belo bir qarmaqarışıqlıq şəraitində əhalini hədsiz

554 psixoloji gorginlikdə saxlamağa, məqsədəmüvafiq siyasi davranış nümayiş etdirməyo (yəni öz emosiyalarını, iradəsini, təfokkürünü hədsiz gərginliyə alışdırmağa), siyasi, iqqisadi, hüquqi və fıziki təzyiqlərə dözüm nümayiş etdirməyə alışdırmaq məqsədi güdülür. Yəni su

bulanıq olduqca «balıq tutmaq» asanlaşır. Son dövrlərdə ayrı-ayrı siyasotçilərin dilindən eşidilən «xalqtmız çox səbrli, dözümlü xalqdır» kimi fikirlər əslində xalqı öz siyasi vo iqtisadi, mənəvi vəziyyətini düzgün dork edib qiymətləndirmək, adekvat nəticələr çıxarmaq fikrindən uzaqlaşdırmağa, onu daha avam və müti şəkildə saxlamağa cohddən başqa bir şey deyildir.

Beləlөri bir cəhoti yaddan çıxarırlar ki, xalqın, ümumən əhalinin, bütün insanlann həm fiziki, hom psixi, hom də mənəvi sağlamlığı, dözümü miioyyon həddo qodor olur, yoni səbrin də, dözümün do həddi var, bundan o tərəfə hər şey birdən tükənə bilər, bu isə qəflətən, gözlənilməz sosial partlayışa gətirib çıxara bilər. Bu monada siyasətdə də əhalinin əsəb-psixi və fiziki energiyasının hüdudu nəzərə alınmalıdır.

Yalançı vodlərlə insanları nə qədər aldatmaq olar?!

Əlbəttə, burada xalqın etnik-psixoloji xüsusiyyətlərindən, yoni onun adət-ənənəsindən, milli xarakterindən, şuur səviyyəsindən, steriotip və yönümlərindən, əhalinin sosial tərkibindən, onun təhsil vo mədəni inkişaf səviyyəsindən çox şey asılıdır. Bu cəhətlor siyasi fəaliyyətdə dəqiq surətdo öyronilib nəzəro alınmalıdır. Həmin «nəzərəalma» iso iki istiqamətdə qurulur: birincisi, bundan öz mənafeyi naminə пeco sui-istifadə ctmok olar, ikinci iso, həmin cəhətləri nəzərə almaqla siyasi foaliyyoti müsbət istiqamətə пeco yönəltmək olar. İkinci halda sosial qrupların şüur soviyyəsinə təsir etmək, onları müsbət istiqamətində dəyişdinnək, iimumi amal istiqamətində yönəltmək do siyasi fəaliyyətdə, yəni siyasotçinin ideoloji fəaliyyətində mühüm yer tutur.

Bu monada siyasi foaliyyot çox mürəkkəb foaliyyot sahəsi olub yüksək professional hazırlıqla yanaşı dərin psixoloji səriştə tələb cdir. Burada psixoloji səriştosizlik cəmiyyətə daha baha başa gələ bilor. Odur ki, siyasi fəaliyyətlə məşğul olan şəxslor ilk növbədə insan psixologiyasına, xüsusən do sosial vo siyasi, eləco do ctnik psixologiya məsələlərinə dərindon bələd olmalıdırlar.

XX F Ə S İ L

ŞƏXSİYYƏT VƏ AİLƏ 1. Ailə:

məhəbbət və şəxsiyyət

Bodii odəbiyyatın insan əzəməti və loyaqəti haqqında yaratdığı ən böyük psixoloji himn məhəbbət himnidir.

Məhobbət... Oğlan və qızlann bədbəxt və xoşbəxt mohəbbəti bütün dövrlərdə bodii ədobiyyatın on başlıca mövzusu olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, hər xalqın öz «Leyli və Моспип» dastanı vardır...

Bu munis hissin insan hoyatinda əhomiyyoti aydındır. Mohəbbot bünövroli ailələr həmişo xoşboxt olurlar. Məhəbbət do canlıdır, o da doğulur, ömrünün bahar və qış fosillərini yaşayır. Bəs, bizim müasirimizin ailə hoyatinda məhobbot hissi пeco rol oynayir?

Məhəbbot qanunlan ilə yaşayan ailələr çoxdur. Ər və ya arvad bütün həyatı boyu nəinki ömür-gün yoldaşını sevir, hom do ona öz uşaqlarını, cv-eşiyini sevmoyi öyrədir, hətta özlorinin ixtiyar çağlannda bclə bir-birinin qolbini gonclik mohobbətinin раk nəfsi və qeyri-adi hərarəti ilə isidirlər.

Xalqımızın dahi bostəkarı Üzeyir Hacıbəyovla bir yerdə işləmiş, onunla yoldaşlıq və dostluq ctmiş odəbiyyat vo incəsənət xadimləri yazırlar ki, o, məşqlərə tək golməzdi, hoyat yoldaşı Məleykə xanımı da özü ilə gotirərdi. Məleyko xanım onun bütün yaradıcılığını izləyir, ərinin sevinci ilə yaşayırdı.

İnsan mohəbbətinin bu böyük möcüzəsini nə ilə izah etmək olar?

Ailonin inkişafının bütün morhololərində mohəbbət hissi onun psixoloji bünövrəsini, toməl daşını təşkil edirmi? Xoşbəxt olmaq üçün tokcə məhobbot hissi kifayətdirmi? Sosioloqlar və psixoloqlar bu mühüm suallan aydınlaşdırarkən maraqlı faktlar aşkara çıxarmışlar. Bəzilori ilo tanış olaq.

Ailə xoşbəxtliyinin sirlərini təkcə mohəbbətlo izah ctmok bu gün çox sadəlövh görünərdi. Adamların toxminon 30 faizi bir-birini sevmodən ailə qururlar. Buraya ilk növbodə qohum vo tanışlar, ana və bacılar vasitəsilə yaranan ailolər daxildir. Bir çox ailəlor isə tosadüfi tanışlıq osasında yaranır. Müoyyon mülahizə ilə bağlanan nikahlara da az təsadüf olunmur. Boşanmaya aid statistika göstərir

556 k,, bu aıləlonn ЫΓ <г1д^өп vaxt keçdikden s Belo atləlәro a z o in aı, 1 o 1 o r deyiiir. 1978-cı ildo boşanma not.cosmdə d>| ^ *lol Ərdən 3>7 faizinin.ömrü ,.^ faızinın omru ««JЛj tokc^ ömrü 3-4 il olmuşdur. Azomurlü ailolonn ugursuz ta сип ^ (qanunlanna и dorocodo d0^u;ilalənnha^ qeyd edok. Qarş.lıql, mohobbot olmadanyaranmışa.lai un^is. sonradan dajıhnnı? Xeyr. Hotta bir-b.nm sevmodon £ Л ş yə У па

hoqıqı mə^^xoş^ W. Onlar ev.onondon sonra Ыг b,rıno sankı «утокУ bbel > saglam uşaqlar torbiyo edirlor.

qısa muddotdo ь^*1п ™hkomlonmosi, xoşboxt ailo kimı ınkışai etmesı n%oləşdiJ ard.г?

Sosioloqlar тиоуУ ^lor ki, kişı vo qad.nların 70 faizı bir-bınnıi sevorok cyl* ^эЛ1 8eyэп göyçok olan> - dcmislor Burada da bız qor.b* ^ o aд1 Evlənəndən » keç», molum olur к • ^f Ya1Шг 46 ш fa sevmokdo ^^1^.«Ч sevmir. ümumiyyotlo Г1Э"ЭИ TJ^lirso onlaru^N ^uxtolif kis, vo qadmlann ailo hoy at. davam edtfse,>1Л>Жш*в çoxunu mohəbbot hijsi b'' J^t^^Wj osdırmır. Bır • *enon Ə,rki, J bir çoxu dağıhr. Belo bir fakt Condon sonra bosanan qadın və kışılor bosaO ^ do xüsusi yer tuturlar. Lakin bu ümumi J^У^A, Belo adolorin oksorıyyoti aila CЯ1чатЭЙ.в noınk dagılmır окь» * ^ %hanından uğurla çıxırlar. Bu halları no do ı/ah etn ^ kı, mohobb^ h!ԿЫ 1п yalnız llk ш ^Ч р n todqiqatlar göstonr

nıkah.n taley. tokco ı ^ 4,dən yox, eyni zamanda birgə ömür-gun sumıuş orИ (^xslyyətindən, hər ш J Ueytıyyot ormdon *B* ^ * nuınas.botlorı, bub^ . ч ^ mohebbotin , Л Жп' ^AcSvun a^bbeti bu monovi miqyasla ol V lUuu ü gö^Wjb.r do qay,daq. Üzeyir boyin mohobbot. hom do o * d Л uIv,- vefall" səd ^ ^ o, no.nkı bostoka. h- böyük və Ө2Ө ч и ^

Xalqyazıç.s, Mtf^ 0^rfikrmi хайг, <<()^

bir insan, bir Şewı^^mudrik, təmk 4 mII ada y

idi. Ən çotm vozıyy^ 4ktil olan on ag.r mosolololordo tələsməz, birdən-birə coşan hisslərin, ehtirasların tohrikinə qapılmaz, müdrik yol tapardı».

Ü. Hacıbəyov haqqındakı xatirələri həyocansız oxumaq olmur. O, sənətdə də, ailədə də sözün əsl mənasında böyük insan idi.

Ailənin taleyi, bu hoyatın fərəhli, uğurlu olub-olmaması ərin vo arvadın şəxsiyyətindən asılıdır. Elə halla qarşılaşırsan ki, ailodəki qeyri-normal mənəvi və sosial vərdişlər bu həyatı kölgə-loyir, narazılıqlara gətirib çıxarır. M. F. Axundovun Hacı Qarası xəsisliyi ucundan ailəsini ac saxlayır. Arvadı Tükəzin narazılığına diqqət edin: «Uşaq aşıq yığan kimi, bu qədər pulu yığıb nə cliyəcəkson? Yüz il ömrün ola, yeyəsən, geyəsən, içəsən, pulun tükənmoz... Öz malını no özün yeyib-içirsən, no oyalına məsrof edirsən. Son ölson, heç olmazsa, arvad-uşağın doyunca çörək yeyəг».

Demokrat yazıçı C. Məmmədquluzadonin Xudayar boyi başqa yönümdən arvadına münasibətini bildirir: «Xudayar bəy övrətinin saçlannı sağ əlinə doluyub, cvdə o yana sürüyürdü, bu yana sürüyürdü...

- ...Bir də moni tongə gətirərsən? Bir də cızığından çıxarsan? Övrəti dinmədi. Xudayar sağ əlini yuxan qaldınb başladı:

- And olsun allahın birliyinə, son bir do mənim işlərimo qanşasan, mənim sözümün qabağında söz danışasan, ta onda özünü ölmüş bil. And olsun Allaha, qabırğalannı sındırram. Ayişənin qızı, monim cvlonmoyimin sono no doxli var?

Övrət bir cavab vermədi...»

Bu, feodal-patriarxal ailo münasibətlorinin tipik nümunəsidir.

Ərin və arvadın şəxsiyyəti ailə münasibətlərində - bir-birinə vo uşaqlara münasibətdə üzə çıxır. Burada söhbət bir insan ömründən, bu ömrü insan kimi mənalı, sakit və təmiz yaşamaqdan gcdir. Xalq şairi Rəsul Rza «Məп insanam» şerində bu hissi gözol ifado etmişdir:

Həyat bclodir, İstosən gül,
İstosən ağla. Amma insan
olduğunu yadında saxla...

İnsan. M. Qorki denıişkon, adı böyük horflo yazılan insan. Ərin vo arvadın bir şəxsiyyət kimi böyüklüyü də elə bu meyarlarla ölçülür, qiymətləndirilir.

Ailənin yaranmasında iki nəfər - ər vo arvad iştirak edir. Onlar 558 пeco torbiyo almışlar? Bir şəxsiyyot kimi onlarda hansı keyfıyyətlər foımalaşmışdır? Bunlar adi suallar deyildir. Ər vo arvadın şəxsi səadəti, gələcək ailənin, uşaqların xoşbəxtliyi, ümumiyyətlə, onlann bir şəxsiyyət kimi пeco formalaşmalanndan asılıdır.

Ailodə ər-arvad orta hesabla 32-40 il birgə ömür sürür. Azərbaycan republikasında - uzunömürlülər diyanında 100 ildən artıq birlikdə ömür-gün sürmüş xoşbəxt adamlar da vardır. Bclə ailələrlo yaxından tanış olduqda inanırsan və yoqin edirsən ki, ailo qurulan ilk gündən or və arvad bir-birinə mehribanlıq, sədaqətlilik göstərmişlər. Deməli, həyat yoldaşı nəinki qadının vo ya kişinin, hom do ata vo ana kimi uşaqlann gəlocək talcyindo həlledicidir. Məhz buna görə do hor bir gone bilmolidir ki, kiminlə ailo qurur, yaşayır, onun hansı xiisusiyyotlori vardır, bu xiisusiyyotlori ailo hoyatında пeco nozoro almaq olar? Lakin bozon bu vacib cohotlor nozoro almmir, zahiri xoşagəlmo, tosadüfı iinsiyyot vo s. ailo qurmaqla noticolonir.

Miioyyon yaşa çatanda bütün oğlan və qızlarda ailo qurmaq tələbatı omolo golir. Onlar evlənmək istoyirlər vo... evlonirlər. Ancaq onlardan hor biri bu vaxt miioyyon bir motivdən çıxış edir: bir qrupu oğlanı sevdiyi üçün ona ərə gedir, ikincisi adot vo әпәпә üzrə evlənir (harm evlonir, mon də evlonim), üçüncüsü maddi mülahizələrə (oğlanın yaxşı peşosi, evi, ümumiyyətlə, maddi təminatı vo s. vardır), digor qrupu qız xoşuna gəldiyi üçün, yaxud oxlaqi mülahizolərə göro evlənir... Bu şorti qrupları miixtolif sosioloji və psixoloji todqiqatların nəticələri

əsasında davam etdirmok mümkündür. Nəticə çıxarmaq üçün bunlar da kifayətdir: insanlann əxlaqi şüuru, monəviyyatı. hüquqi düşüncosi eyni deyil, onlar öz həyatlarının mənasını və gələcək perspektivlərini eyni şəkildo başa düşmürlər. Bundan asılı olaraq davranış motivlərində köklü forqlər omolo golir. Sevdiyi üçün və maddi mülahizələrə görə evlənmiş iki adamın davranış motivləri heç do eyni məna daşımır. Onlann öz ailəlorinə, «həyat yoldaşlarına, hotta doğma uşaqlarıııa münasibətlorində fərqli cəhətlor özünü göstərir. Əgor biz hor hansı bir adamın, tutaq ki, sevdiyimiz qızın və oğlanın, həyat yoldaşımızın davranış motivlərini bilmiriksə, bu psixoloji baxımdan o demokdir ki, onun şəxsiyyəti, davranışının osl məzmunu haqqinda təsəwürümüz yoxdur.

559 **2.** Ailədə psixoloji uyuşma haqqinda

Ailo həyatında psixoloji uyuşma no kimi rol oynayir? O, hansi amillərlə şortlənir?

Ailonin psixoloji iqlimi or vo arvadin, golin vo qayınananın, eloco do ailonin digor uzvlorinin sosial-psixoloji cohotdon bir-birino uyuşmasında özünü daha aydın şəkildə göstərir.

Ər-arvadın bir-birino uyuşması özünün bir mühüm xüsusiy-yətinə görə başqa adamlar arasındakı uyuşmadan fərqlənir: o, adətən məhəbbət hissinə əsaslanır. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı M. S. Ordubadi yazırdı: «Ailəni iki nəfər naşı vo həyata təzəco atılan, eyni zamanda bir-birini sevən adam qurmağa məcburdur. Onlar elə adamlardır ki, şəxsiyyətcə, şəkilcə, zövq və maraq cəhətco do bir-birinə oxşamırlar. Onlann uyuşması üçün, ümumi dil tapması üçün istinad edə biləcəyi yeganə bir vasitə varsa, o da sevgiləridir. Bunun üçün onlar no cür hərəkət edirlorsə etsinlər, sevginin ləkəlonməsinə, bu istinadgahın laxlamasına imkan vcrməməlidirlor».

Ailə inkişaf etdikco, ər-arvadın münasibətləri də mürokkob-ləşir. Onlann bir-birinə uyuşmasında miixtolif amillər mühüm rol oynamağa başlayır.

Ər-arvadın bir-birinə uyuşması da ailo həyatı üçün homişə böyük əhəmiyyət daşımışdır. Maraqlıdır ki, toylarda qohumlar, qonşular oğlan, yaxud qız evinə «gözaydınlığı» verəndə deyirlər ki, «xoşbəxt olsunlar», «ulduzları banşsın», «toki sözləri tutsun», «qoşa qarısınlar». Miiasir toylarda da biz belo alqışlara çox rast gəlirik. Lakin keçmiş ailələrdən forqli olaraq, miiasir ailələr üçün psixoloji uyuşma problemi daha böyük monaya malikdir. Bu no ilo əlaqədardır?

Sosial bərabərsizlik vo əmlak bərabərsizliyi bir-birini sevən oğlanların, qızların qəlbən birləşməsino əsrlər boyu mane olmuş-dur. Kəndli qızı bəy və ya xan oğluna əro gedə bilməzdi. Boy vo ya xan öz qızını hotta «arşın mal alıb-satana» verməzdi. Ü. Hacibo-yovun moşhur «Arşın mal alan» musiqili komediyasinda Soltan boy etiraf edir ki, həqiqotən tacir tayfası monim xoşuma golir. Yoxsa, bu incinar-mincinar, doxtur-moxtur, vəkil-mokil, uçitel-muçitel-lorlo monim işim olmaz. Onlardan xoşum da golmoz...

İctimai həyatda baş verən dəyişikliklər ailo qurmaq işində hom do şəxsi mocburiyyot meyllorini aradan qaldırdı. Lakin owolki çətinlik vo maneolor yeni, əvvəllər ağlagəlməz çətinlik vo

560 mancələrlə ovəz olunurdu. Əvvəllor bizim nənələrimizin, babalarımızın məhəbboti, xarakteri mocburiyyot və zorakılıq qanunlanna tabe edilirdi. Leylinin bu böyük dordi yaniqli-yamqh onun ürəyindən qopmuşdu:

Mon gövherəm, özgələr xiridar, Mendə
deyil ixtiyari-bazar.

Zaman bizi həyat yoldaşı, ömür-gün yoldaşı seçmək azadlığı ilə sınayır. Azadlıq gone oğlan və qızlardan özlorinə xüsusi inam və məsuliyyət tələb edir.

Ulu babalanmız öz doğma övladlarını gözündən uzağa qoymamağa, «yada verməmoyə» adət etmişdilər.

Qızlan, adotən, öz qohumları, yaxın tanışlan, həmkəndliləri ilə evləndirirdilər. Hətta qonşu kəndlə, xüsusilə yaxşı tanımadıqlan adamlarla qohum olmaq istəmirdilər. «Ac qulağım, dinc qulağım» - deyirdilor.

Bu qaydada silki məhdudluq çox idi, lakin o hom do miioyyon müdrikliyi ifado edirdi. Oğlan və qızın böyüdükləri, torbiyə aldıq-ları miihitin oxşar olması nəticəsindo onlann maraqlarında, cəhdlərində, bir sözlə, həyata baxışlannda ümumi cəhətlər özünü göstərirdi. Bir mohəllədə, bir kənddə böyüyən or və arvad bir-birlərini tez başa düşür, bir-birino asanlıqla uyuşurdular.

İndi isə gənclər ailə quranda kimin hansı kənddə, hansı rayon-da və ya şəhərdə böyüməsino, hətta valideynlərinin, bacı və ya qardaşlarının kim olmasına əslində əhomiyyət vermirlər. Rəssam oğlu fəhlə qızı ilo evlənir, alim qızı kolxozçu oğlu ilo ailo qurur... Belə nigahlar bütün cəmiyyət üçün təbii və mütərəqqi hadisə olsa da, ayn-ayrı ər-arvadlar gözlənilməz çətinliklərlə rastlaşırlar. Bə-zon onlann kişi və qadının vəzifələri haqqinda tosəvvürləri bir-birino uyğun gəlmir. Maraqlannda, zövqlərində vo s. miioyyon zid-diyyətlər özünü göstərir. Bu o demokdir ki, or vo arvadin psixoloji cohotdon bir-birino asanlıqla uyğunlaşması vo ya uyuşa bilmomosi miiasir ailo üçün daha böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ailo həyatında uyuşmamn aşağıdakı növləri daha miihiim rol oynayir:

1. Sosial-mənəvi uyuşma.
2. Psixoloji uyuşma.
3. Psixofizioloji uyuşma.

Bu məsələlər psixologiyada holo kifayot qodor öyrənilməmişdir, lakin əldo edilmiş materiallar əsasında uyuşma üçün sociyyovi olan bir maraqlı xüsusiyyət müəyyən olunmuşdur: orlə arvadin ideya-monəvi sərvətləri, maraqlan vo zövqləri bir-birinə oxşar olduqda onlar bir-birinə daha çox uyuşurlar. Halbuki bəzi temperament və xarakter xiisusiyyotlori oxşar olduqca, ər-arvad bir-birino cox vaxt çətinliklo uyuşur, bəzən isə uyuşa bilmir.

Sosial-mənəvi uyuşma or vo arvadin ideya-mənəvi sərvət-lorinin, həyat mövqelərinin, ən mühüm hoyat hadisəsi haqqinda baxışlarının və qiymət meyarlarının ümumi olmasını nəzərdə tutur.

Ailonin moqsodi nodir? O, no üçün yaşayır və öz iizvlorino no vermolidir? Ailonin, elocə do onun hər bir üzvünün: atanın vo ananın, qızın və oğulun həyatında ən başlıca cohot nodon ibarotdir? İkinci dərəcəli cohot nodir? Ailo özünün bu vo ya digər moqsodini пeco həyata keçirmolidir? Dobdə olan və çotinliklo tapılan paltarı hökmon oldo etmok lazımdırmı? Qadın və kişi пeco olmalıdır? Uşaqlan пeco tərbiyə ctmoli? Ailo moişətini пeco təşkil ctməli? Arvad пeco gcyinmoli, bəzoyi пeco olmalıdır?.. Bu suallar ər-arvadın «həyat folsəfosini» ifado cdir. Onlar ailə üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Bu hcç do təsadüfı deyildir. Nəzərdən keçirdiyimiz suallar bilavasitə ailonin mənəvi hoyatı ilə bağlıdır. Ər-arvadın miixtolif həyati situasiyalarda bir-birinə verdikləri əxlaqi qiymətləri nəzərə almadan onların qarşılıqlı münasibot-lərinin xarakterini düzgün başa düşmək olmaz. Ailonin ideya sorvətləri onun əxlaqi sərvətləri ilə vəhdətdədir.

Əgər ər-arvadın bu məsəlolər haqqinda tosovvürləri, rəyi, qiymət meyarı bir-birinə uyğun gəlirsə, ailədə münaqişə şəraiti əsasən yaranmır. Bu da təbii haldır, çünki ər-arvadın gözü bir görür, qulağı bir eşidir, hotta üroyi do bir döyünür.

Lakin bir çox ailələrdə or-arvadın bu mühüm məsələlor haqqinda fıkirləri, qiymət meyarlan uyğun gəlmir. Biri deyir ki, gözümün ağı-qarası bir balam var, qoymaram əlini ağdan-qaraya vursun. O biri düzgün olaraq əlavə cdir ki, uşağı bədbəxt etmə. Qoy zəhmətə alışsın! Biri deyir ki, alverçidən şey almaq ağılsızlıqdır. O birisi isə tokidindon dönmür, isrannda qalır; bu minvalla ailodə söz-söhbot omolo gəlir, dama-dama göl olur...

Psixoloji uyuşma da belədir. Ər vo arvadin maraqlan və zövqü uyğun gəldikdə, sözlori daha yaxşı tutur. Əgər biri, tutaq ki, balet musiqisi ilo maraqlanırsa, o biri maraqlanmır, biri oyləncəli tamaşanı xoşlayırsa, o biri folsofi osori... Aydın məsələdir ki, onlar

562 çox vaxt eyni bir baletə, musiqili komediyaya, əyləncəli televiziya verilişinə birlikdo baxa bilməyəcəklər.

Bu faktlar sizə öz məktəb həyatınızdan da bəllidir. Yaxşı mə-lumdur ki, iki yoldaş eyni dərəcədə, məsələn, riyaziyyatla maraqlananda, yoldaşlığı asanlıqla möhkəmlənir, dostluğa çevrilir. Bu da eyni qanunauyğunluqla - psixoloji uyuşma ilə bağlıdır. Bos, xarakter haqqinda no demək olar? Bozən ər-arvad öz xarakterlərinə görə bir-birlərinə oxşadıqda, hor ikisi mehriban olduqda, psixoloji cohotdon bir-birino asanlıqla uyuşur, birlikdo forohli hoyat siiriirlor. Lakin onlann hor ikisi eyni dorocodo tonbol, kobud olduqda... Bu mosolo haqqinda nisboton gcniş danışmaq zəruridir. Golin məhkəmələrə boşanmaq üçün vcrilmiş ərizələrlə tanış olaq. Onlann oksoriyyətində boşanmanın sobəbini izah edorkən or-arvadlar yazırlar: «xasiyyətimiz tutmur», «xarakterimiz düz golmin>.

Əlbotto, boşanma miirəkkob hadisodir. Onun monovi-sosial motivlorini hor hansı bir formulla: «xasiyyotimiz düz golmir»lo izah etmok olmaz və bu, mümkün deyil. Lakin məhkomə salon-larında sanki Hamlet kimi «olum, ya ölüm» monoloqu söyləyən dünonki ər-arvadlar özlərinin boşanma qərarlannı çox vaxt bu formulda osaslandınrlar.

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, qadınların və kişilərin boşanma zamanı istinad etdikləri motivlər içərisində bu formul üçüncü yer tutur. Sosioloji vo sosial-psixoloji ədəbiyyatda bu tipli faktlar dəfələrlə təhlil edilmişdir.

Miioyyon olunmuşdur ki, homin motivo istinad edonlorin, xiisusilo gone or-arvadlann çoxu «xasiyyətləri düz golmədiyinə» görə dcyil, məhz «düz gəldiyinə görə» boşanırlar. Ərin vo arvadin eyni dorocodo kobud vo ya tonbol olduğu ailələrdə biz homişo belo hadisələrin şahidi oluruq.

Hor bir münaqişədə, ailo söz-söhbətlərində, ər-arvad dalaşında onlann xarakter əlamətləri.bilavasitə təzahür edir. Ümumiyyətlə iso, insan münasibotlorinin fonnalaşmasında xarakterin əhəmiyyəti böyükdür. Xeyirxahlıq, dözümlülük, güzəştə getmək və s. ər-arvadın bir-birino mehr salmasında, xoş ülfət bağlamasmda, bir-birini düzgün başa düşmosi və anlamasında mühüm rol oynayir.

Kişi xarakteri do, qadın xarakteri də ailonin sağlam monəvi-psixoloji iqlimi baxımından eyni dorocodo əhəmiyyətlidir. Lakın burada minbir görünmoz incə tellorlə ori ailəyə bağlayan, onın psixi sağlamlığını şərtləndirən qadın mchribanlığının, qadın ülfətinin rolunu aynca qeyd etməliyik. Kobudluq, sərtlik, hər şeydən şübholənmək, bütün başqa hallarda olduğu kimi ər-arvad münasibətlərinin normal inkişafına da mənfı təsir göstorir. Qadınla nəzakotlo rəftar ctmok, ona diqqət və qayğı ilə yanaşmaq, kodər və sevincinə şərik olmaq müasir ailədə kişi üçün ən qiymətli keyfıyyətlərdən sayılır.

Bir cəhət də maraqlıdır: ər-arvad münasibətlərində xarakter kcyfıyyətləri həmişə emosional boya kəsb edir. Onlardan hər birinin zəngin emosional palitrası, çalarları vardır. Biz adətən, «xarakter mədəniyyəti» ifadosini işlətmirik. Lakin «hisslər mədoniyyəti» ifadəsi dilimizdə çoxdan vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. «Hisslər mədəniyyəti» zəruri surətdo, əgər belə dcmok mümkünsə, xarakter modəniyyotini do nəzordo tutur.

Beləliklo do, psixoloji uyuşma ailədə əlverişli psixoloji iqlimin yaranmasının əsas şərtlorindən biri kimi özünü göstərir. Ər-arvad bir-birino uyuşa bilməyəndo

psixoloji iqlim do tədricən pisleşir, ailədə söz-söhbət əmələ gəlir, münaqişə şoraiti yaranır.

Psixofizioloji uyuşma prosesindo do maraqlı xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Ər vo arvadin hor ikisi sanqvinik temperament tipino monsub olduqda bir-birilo asanlıqla dil tapir vo mehriban yaşayırlar. Əг do, arvad da xolerik (tündmocaz) temperament tipino monsub olduqda iso çox vaxt bir-birino uyuşa bilmirlor. Halbuki onlar müxtəlif temperament tipino, mosolon, sanqvinik vo fleqmatik temperament tipino monsub olduqda, bir-birino daha yaxşı uyuşurlar.

Ailo həyatında uyuşmanın hor üç növü: sosial-mənəvi psixoloji vo psixofızioloji uyuşma mühüm rol oynayir. Lakin bununla belo, sosioloqlar vo psixoloqlar miioyyon ctmişlər ki, boşanan or-arvad-lann bir çoxu özlərinin temperamentino vo ya xarakterinə görə deyil, daha çox eyni bir şeyə baxışları vo münasibətlərinə görə bir-birino uyuşa bilmirlor.

İndiki ailolərdə çox vaxt söz-söhbətin səbobi ər-arvadın əmlak vo/iyyətindon daha çox onlann maddi sorvətlərə münasiboti ilə bağlıdır. Əgər kişi (əг) harınlaşmış ailədə böyiimüşsə, o, var-dövlət yığmağı vo onu qorumağı öyrənmiş həyat yoldaşı ilə çətinliklə iimumi dil tapa bilir. Yaxud, əksinə. Bunu həyati müşahidələr do təsdiq cdir. Ər-arvadın ailonin ideya-mənəvi sorvətləri haqqinda təsəvvürləri, rəylori və qiymət meyarları uyğun goldikdə psixoloji vo psixofizioloji uyuşmazlıq halları həlledici əhəmiyyət daşımır. Ər-arvad ailonin məqsəd və vozifəlorini düzgün başa düşdükdə, əl-

564 ələ verib birgə həyatlarına mane olan nöqsanları qətiyyətlə aradan qaldınrlar. Onlar insan məhəbbətinin ecazkar qüdrotinə arxalanıb həm özlərini, hom də bir-birlərini tərbiyə edirlor. Bu qüdrətə arxalanmaq və inanmaq ailəyə soadət gətirir.

3. Ailədaxili münaqişələr, böhranlar və onlann aradan qaldırılması

Ailo canlı təsisatdır. O da dialcktika qanunlarına tabedir. Bu monada da söhbət heç də ailodə münaqişonin olub-olmaması haqqinda gctmir. Münaqişəsiz ailə əslində yoxdur vo ola da bilmoz. Bu məsələnin düzgün başa düşmək üçün, birinci növbədə, münaqi-şənin monəvi mozmununa diqqət yetirilməlidir.

Münaqişə ailədo ünsiyyotin özünəməxsus cohəti kimi meydana çıxır, ərin, yaxud arvadin öz mövqeyini dəqiqləşdirmok, həyat yoldaşına tosir etmok, hotta bəzən sadəcə olaraq özünütəsdiq meyllorinin ifadəsi kimi nəzərə çarpır. Ailonin formalaşdığı ilk morhələlərdə açıq və ya gizli münaqişələrin tez-tez müşahido olunması da məhz bununla bağlıdır.

Ailo nıünaqişələri mənbəyinə, mozmununa və fonnasına görə müxtəlifdir. Ailə həyatında onlardan bəzilərino, xüsusilo:

1) ər-arvadın toləbatlarının, o cümlədən seksual təlobatlarının lomin olunmaması əsasında əmələ gələn;

2) onlann terbiyəsi, xüsusilo xarakteri vo mənəvi inkişafı ilo bağlı olan;

3) ər-arvadın özlərinin qarşılıqlı hüquq və vəzifələrindən, ailədo əmək bölgüsündən, uşaqlara göstərilən qulluqdan narazı olması əsasında omolə gələn münaqişələro daha çox təsadüf olunur.

Ailo münaqişolorinin on başlıca sobəbi uzun müddət maddi səbəblərlə (ailonin tomin olunması, pulun xorclonməsi, mənzil problcmi və s.) bağlı olmuşdur. Şəxsiyyətin hərtərofli inkişafı, xüsusilə istər ərin, istərsə arvadin təhsil-peşə səviyyəsinin yüksəlməsi, tələbat sahəsinin zonginləşməsi vo s. nəticosində ailə münasibətlorində mənəvi-psixoloji amillər daha mühüm rol oynamağa başlamışdır. Bu cəhət ailə münaqişələrindo bütün aydınlığı ilə öziinii göstərir. Münaqişələrin əməlo gəlmosindo mənəvi-psixoloji səbəblərin rolu gündən-güno artır.

Burada «inkişaf çot;nliklori» adlanan sobəblər haqqinda da

565 ayпca danışmaq lazım gəlir. Mühüm cohət ondan ibarətdir ki, hüquq bərabərliyi və iqtisadi müstəqillik qazanmış qadın ailə həyatında daha fəal rol oynayir. Halbuki kişilər çox vaxt psixoloji ətalət gücünə ailədə başçılıq etmoyə cəhd göstərirlər. Başqa sözlə, onlann şüur və hissləri ailonin ycni inkişaf səviyyəsinə uyğun gəlmir. Kəskin ailə münaqişələrinin bir çoxu bu zomindo meydana çıxır. Hətta bəzən ailədə böhranlı vəziyyət omələ gəlir: ər-arvad aylarla bir-birini dindinnir və yaxud gündə bir-birilə vuruşur, uşaqların, qohum-əqrəbanın, qonşulann yanında bir-birini təhqir edirlor; ərin və ya arvadın evdən küsüb getməsi hallarına da az təsadüf olunmur.

Boşanmaların bir qismi or-arvad vəfasızlığı (xəyanoti) nəticpsində baş verir. Bu azərbaycanlı ailələrdo geniş yayılmamış-dır. Demək olar ki, cüzilik təşkil edir. Lakin hor halda bu kimi hallara da rast golinir. İnsan xisloti heç zaman dostluqda, məhəb-botdə, işgüzar münasibotlordə, öz xalqına, Vətəno münasibətdə xoyanətə dözməmişdir. Yalnız şüurlu, bilərokdən atılmış addım-dan başqa hər şeyi - səhvi. diqqətsizliyi, düşüncəsiz hərəkoti, hətta tosadüfi məğlub olmanı da bağışlamaq mümkündür. Boşəriyyot bu hisso qarşı nə üçün belə barışmazdır? Cavabı aydındır: insanlann bir-birinə inamı olmadan birgo iş, foaliyyot mümkün deyildir. Xəyanət, yeri goləndə, hotta bir xalqın taleyini belo həll edir. Qon-şunun qonşuya xoyanəti də çətin bağışlana bilər. Ailə içərisindəki xəyanət iso daha dohşətlidir. Ona görə do bu dünyaya göz açan gündon uşaqlara xəyanət hissi yad olmalıdır.

Azərbaycanlı ailolər üçün ər-arvadın sərxoşluğa qurşanması da səciyyəvi hal deyildir. Papiros çəkməyə və içməyə meylə xüsusən qadınlar arasında çox nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Lakin bəzi kişilərin içkiyə həddindən artıq

aludəçiliyi nəticəsində ailə dağılır. Bu zaman boşanmanın toşobbüsçüsü, adəton, qadınlar olurlar. Onlar sərxoşluq kimi bir bəlanı ailə hoyatı, uşaqların tərbiyəsi üçün normal şəraitlə bir araya sığmaz sanırlar.

Ailədə ər-arvad arasında ixtilaf doğuran səbəblərdən biri qısqanclıqdır. Həyatda elə şəxslər vardır ki, onlar təbioton qısqancdırlar. Bozon bu hiss belolorində hcç bir osas olmadan baş qaldırır və bunun üçün müoyyon bəhanə do lazım olmur. Sobəb onun daxili alomindo, tobiotindodir. Qısqanclıq üç şəkildə özünü büruzə verir: a) kişi və ya qadın azca qısqanır, sonra yanıldığını başa düşüb pcşmançılıq hissi kcçirir, zəifliyinə təəssüflənir; b) kişi vo qadın son dərəcə özündən çıxır, danışığına, hərəkətlərinə lıodd

566 qoymur; v) kişi və qadın yalnız özünə təsəlli vermoklo kifayətlənir.

Ərin öz arvadına inanmaması vo bunu nəinki ona, habelə uşaqlara, qohumlara, tanışlara, qonşulara vo başqalarına hiss etdinnəsi ailə faciəsidir.

Dramaturq Sabit Rohmanın «Əliqulu evlənin> komediyasında bu mosələ qoyulmuşdur. Rövşən Nazlıya deyir: «...Sənin yad bir kişi ilə gülümsəyərək, bir dofə danışmağın aylarla mənim yuxumu qaçırdır. Son özünə bəzək-düzək verib gündo bir cür saçını darayanda, mən şübhodən saçımı yoluram...»

Yasomon: «gözol arvada ori qısqanar da» - deyondə Nazlı ona haqlı etiraz edir: «Bir balaca qısqanmaq olar, sözüm yoxdur, məzə üçün. Yoxsa Rövşən kimi dəlilik cləmək? Mono bir moktub gəlmişdi, nə bilim hansı axmaq yazmışdı? Belə gözəlson, belə qəşəngsən... İmza da qoymuşdu... Ə. Özündon çıxmadı? İdarədə Əhməd adlı bir oğlan var idi, düşdü onun üstüno. Xocalotdən ayπ bir yerdo işə girdim. Orada da müdirin adı Əbdül imiş, dedi: yoqin qabaqcadan sözləşmişdiniz. Qərəz moni addım-addım təqib eləyirdi. Su içirdim, susatanla savaşırdı ki, niyo mənim arvadımın üzünə baxdın? Paltar tikdirirdim, dərzini hədəloyirdi. Hətta cansız şeylərə, şkafa, divara, otağa da məni qısqanırdı».

Burada biz «Arvadı əri saxlar, pendiri dəri saxlar» atalar məsələni istər-istəmoz xatırlamalıyıq. Lakin bu müdrik sözlərdə böyük həqiqot olsa da, bir cəhəti unutmaq olmaz: bir çox hallarda or öz arvadını «sədaqətsizlikdo», «vəfasızlıqda» günahlandırıb təhqir edə-cdo əslində onun əxlaqına monfi tosir edir. Atalar bunu da deyib: «Mərdi qova-qova namərd edirlər». Həyat yoldaşının gözol, yaxud çirkinliyindon asdı olmayaraq onunla münasibətində or homişə sözün əsl monasmda davranış modəniyyotini gözləmolidir. Eyni sözlər qadınlara da aiddir.

Qadın qısqanclığı bəzən daha ifrat fonnalarda özünü göstərir. lırıldaqçı falçılara inanan, evindən soyumuş əri üçün «cadu etdirən», «məhəbbot duası» yazdıran qadmlar holə də aramızda vardır. Kişinin ciblərini axtaran. tclefon nömrəlorindən şübhələnən və telefon söhbotlorinə qulaq asan, ona gəlon moktubları xəlvəti oxuyan, tanış qadınların səz-söhbətinə inanıb evdə dava-dalaş salan qadın, özünə hörmət etmədiyini düşününuü? O, bu yolla özünü tanışların, qohumların, uşaqların yanında yalnız gözdən salır.

Hor bir ailə özünün psixoloji xüsusiyyətlorino və s. görə başqalanndan fərqlənir. Bundan asılı olaraq eyni bir maddi vo ya

567 mənəvi-psixoloji səbəb müxtəlif anlələrin həyatında eyni şəkildə özünü göstormir.

Ailədə münaqişə şoraitini nccə aradan qaldırmaq olar?

Mütəxəssislərin fıkrincə, bunun üçün ilk növbədə ər-arvad münasibətlori mədəniyyətini, nigah modəniyyətini, bir sözlə, ailə mədəniyyətini yüksoltmək lazımdır.

Ailə mədəniyyəti çox geniş anlayışdır. Hər bir gənc aydın dərk etməlidir ki, ailə mədəniyyəti bir-birinə hörmətdən, səmimi münasibətdən, qarşılıqlı etimaddan, bir-birinin qayğısına qalmağı bacarmaqdan, fikir və hissləri qarşılıqlı etimad tərzində bölüşmək-dən, ycri gələndə, birinin digorinə qarşılıqlı güzəştə getməyindən, ağıllı, təmkinli yaşayışdan yaranır. Ailə mədəniyyətində böyük-kiçik məsolə yoxdur... Ozlüyündə kiçik sayılan meseleni böyütmək, ciddi münaqişə səviyyəsinə çatdırmaq, yaxud böyük münaqişoləri səbr və təmkinlə holl etmək mümkündür. Buna görə cavanlar öz ailələrinin tamlığını qoruyub saxlamaq üçün ilk növbədə cəmiyyət qarşısında ciddi məsuliyyət daşıdıqlarını dərk etməlidirlər. Çünki nigahm əsasını məhəbbət hissi ilo borc və məsuliyyət hisslərinin vəhdəti təşkil cdir.

Münaqişə ər-arvad həyatınm dramasını ifado edir, lakin o, ailə faciəsinə çevrilməməlidir. Bunun üçün ailə mədəniyyətinin tələb-lərinə əməl etmək lazımdır. Onlardan on sadələri aşağıdakılardan ibarotdir: vuruşub barışmaqdansa, artıq-əskik danışıb bir-birini tohqir cdəndən sonra mübahisoni kəsməkdənsə, пeco deyərlər, «başını yanb otoyino qoz tökmokdənsə», münaqişoyə başlamamaq daha asandır.

Uşaqların yanında mübahisə açmamaq, açıq söhbət üçün münasib vaxt tapmaq, somimi olmaq, hoyat yoldaşının ctiraz vo iradlanna diqqətlə qulaq asmaq, onun bütün «dəlil-sübutlarını» aydınlaşdırmaq, mübahisəli məsələləri ağıllı surətdə holl etmək, həmişə xeyirxah mövqc tutmaq vacibdir. Ər vo arvad bir-birini acı sözlo, tono ilo deyil, işlə, şəxsi nümuno ilo öyrətməli, başa salmalıdır. Səbrli, təmkinli olmaq məsləhətdir. Hisso qapılmamaq, dalaşmaq, yaxud küsmək üçün bohanə axtarmamaq lazımdır. Bu gün sosioloqlar və psixoloqlar ailə ixtilafları məsələlərindən danışarkən diqqəti hətta «küsmək (dalaşmaq) mədoniyyətinin» əhəmiyyətinə cəlb edirlor.

Ailodo baş vermis xırda mesəlolori unutmaq, yaddan çıxarmaq zəruridir. Münaqişə baş verdikdə, çalışmaq lazımdır ki, ər-arvad bir-birinə həyat yoldaşı, övladının atası və anası kimi hörmət etsin,

568 insanlıq ləyaqəti və nüfuzu ilə hesablaşsın, xırdalanıb kiçilməsin, həmişə cəmiyyətin, ailonin və uşaqların mənafeyini nəzərə alsın. Bu, əsl insan hünəridir.

Ər, yaxud arvad mübahisəli məsələləri aydınlaşdırarkən səsini yüksəltməməli, əksinə, ixtilaf dorinləşdikcə sözünü sakit, yumşaq və nəzakətlə çatdırmalıdır.

S. Vurğun «Aygün» poemasında sevimli qəhrəmanına tomkinli olmağı məsləhət görür:

Sən haqlı da olsan əgər, azacıq dayan, Aqil olan son sözünü qabaqca deməz... Son anasan, anaların səbri çox olar. Birdən-biro köpüklonib yalnız sel daşar.

Bil ki, sobrin övladıdır hər böyük qorar. Ədalətli qanunların hökmü çox yaşar. Yaxşı düşün ncyləyirsən? Yüz ölçüb bir biç. Sorğu-sual eyləməmiş məhkomə qurma.

Uşağının xatirinə günahından keç, Oz əlinlə öz evini yıxıb uçurma. Bir də, o da bir insandır, bəlkə düzəldi, Bəlkə yeno doğruluğun yoluna goldi.

Münaqişə dairəsini genişləndirməmək məsləhətdir. Ər-arvad «dərdini» dost və tanışlarına, rəfiqələrinə, qohumlarına mümkün qədər danışmamalıdır. Ancaq zəruri hallarda məsləhət üçün onlara müraciət etmok olar. Bəzi qadınlar və kişilər evin bütün söz-söhbətini miixtolif ünvanlara aparır, öz həyat yoldaşını və ya qayınanasını olo salır, onlar haqqinda pis sözlor danışırlar. Atalar dcyiblər ki, yoldaşını göstor, deyim son kimsən? Bu sözlərdə böyük hikmət gizlənmişdir. Başqalarının yanında öz qadınmı -uşaqlann anasını pisləyən ər əslində özünün kimliyini göstərir. Eləcə də qadın.

Ər-arvadın mübahisəsini, dava-dalaşını özünəməxsus döyüşə bənzodən sosioloqlar düzgün olaraq qeyd edirlor ki, bu döyüşdə qalib yoxdur, ola da bilmoz, ancaq məğlub olan vardir. Onlar dalaşa-dalaşa qohumların, qonşuların yanında, on başlıcası uşaqların yanında hörmətdən düşürlər. Bu o demokdir ki, mənəvi cohotdon or do, arvad da moglub olur.

Atalar ər-arvadın dalaşını yaz yağışına bənzədiblər. Onlar cox vaxt onsuz da ya özləri, ya da qohum-qonşuların, xiisusilə uşaqlann

569 vasitəsilə barışırlar, Lakin barışmaq itirilmiş şeyləri hələ geri qaytarmaq deyildir. Axı ömür-gün yoldaşını ürəkdən sevən ər, arvad tokcə özünün mənəvi ağnlarından əzab çəkmir, həm də sevdiyi qadının ve ya ərinin iztirabları ilə yaşayır. Deməli, onu yaralamaqla, həm də özünü yaralayır. Arvad üçün də, kişi üçün də ən başlıca, ən qiymətli sərvəti-məhəbbəti məhv edir. Adi məsələ üstündə belə bir «qurban» bahasına başa gəlon dava-dalaş mənasız deyilmi? Adi narazılığı, incikliyi məhəbbətə xəyanətdən, vəfasızlıqdan qəti ayırmaq lazımdır.

Ailədə gümrahlıq, optimizm, mehribanlıq vo dostluq ruhu hökm sürməlidir. O, ana və ataya, uşaqlara sevinc və forəh bəxş etməlidir. Ata, ana hiss etməlidir ki, həyat yoldaşına və uşaqlarına gərəklidir, onun özü isə ailəsiz yaşaya bilməz. Onu ailosi sevir, o da ailəsini sevir, onsuz hoyat yoldaşının və uşaqların həyatı dolğun ola bilməz. Onun şoxsi həyatının mənasını məhz həyat yoldaşı və uşaqlar toşkil edir. Yalnız xoşboxt adam bu hisslərlə yaşayır.

«Ailə insana nə üçün lazımdır?» - sualının mənası qəribə də görünsə, bizə aydındır. Ailə xoşbəxt olmaq və xoşbəxt uşaqlar torbiyo etmok üçündür.

Ailəsiz xoşbəxtlik yoxdur, ola da bilməz. Statistika çox maraqlı bir qanunauyğunluq müəyyən etmişdir. Evli kişilər və qadınlar subaylara nisbətən daha çox yaşayır, az xəstələnirlər. Məsələn, 35-44 yaşlannda evli kişilərə nisbətən subaylar arasında ölənlərin miqdarı 2,5, dul kişilor arasında 3,2, boşanmış kişilər arasında 2,8 dofo çoxdur. Həmin yaş dövründə evli qadınlara nisbətən subay qadınlar içərisində ölənlərin miqdarı təxminən 2, dul qadınlar içərisində 1,8 dəfə, boşanmış qadınlar içərisində 1,9 dəfə çoxdur. Evli kişi və qadınlara nisbəton subay və boşanmış adamlar arasında da xəstəlik hallanna daha çox təsadüf olunur. Bu, şübhəsiz, müxtəlif səbəblərlə bağlıdır. Lakin həmin səbəblərdən danışarkon ailənin sağlam psixoloji iqliminin əhəmiyyətini xüsusi olaraq qeyd etmok lazımdır.

Bioloqlar, təbiblər, sosioloqlar vo etnoqraflar Abxaziyada uzunömürlü kişi vo qadınları kompleks şokildə öyrənmişlər. Çox vaxt uzunömürlülüyü qidalanmanın xüsusiyyətləri ilə bağlayırlar. Bu, əlbəttə ki, mühüm amildir. Abxaz atalar sözündo deyilir: «Çox yaşamaq istəyirsənsə, daha çox qatıq iç». Lakin kompleks tədqiqat zamanı alimlərin diqqətini abxazların adət və ənonolori daha çox colb etdi. Abxazlarda qocalara böyük hörmət bəsləyirlər. Onlar həmişə qayğı ilə əhatə olunurlar. Uşaqları heç vaxt cəzalan-

570 dırmırlar vo danlamırlar, onları ancaq torifləyirlor. Əgər yaşlılar uşağı tərifləmirlərsə, onlar bunu ən ağır tənbeh kimi başa düşürlər.

Alimlərin fıkrincə, Abxaziyada uzunömürlü adamların çox olmasının başlıca səbəbi həmin adət vo onənələrlə bağlıdır. Bu faktlar ailo hoyatinda xoş ovqatlı psixoloji iqlimin no qədər əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Ailədə əlverişli psixoloji iqlim öz-özünə əməlo gəlmir. O, cəmiyyət qarşısında, ailəsi - həyat yoldaşı və uşaqları qarşısında məsuliyyət və borcunu düzgün başa düşən ağıllı, həssas ər və arvadın, ata və ananın gündəlik səyi ilə yaranır. Bu baxımdan onlar öz ailə dramının nəinki müəllifləri, hom də aktyorlarıdır. Ər vo arvad, ata vo ana özlərinin müdrik və nəcib insan olduqlarını bu ailə rolları vasitəsilə göstərməlidirlər.

4. Ailədaxili ünsiyyət

Insan hoyatının çox mühüm hissəsi ailədə - həyat yoldaşı, uşaqlar və qohumlarla ünsiyyətdə keçir. Ailənin çoxcəhətli vəzifələri do ailə üzvlərinin ünsiyyəti formasında həyata keçirilir.

Ailədə ünsiyyətin müxxəlif istiqamətləri fərqləndirilir. Ailo məişəti və ailə üzvlərinin normal hoyat foaliyyoti ilə bağlı olan bütün məsələlər ərin arvadla, ananın uşaqlarla, bacının qardaşla, nononin nəvələri ilə ünsiyyəti şəraitində həll olunur. Eyni zamanda, ailo üzvlori bir yerdə istirahət edir, əylənirlər və s.

Ər-arvad münasibətlori kişi ilo qadının psixologiyasını dəyişir. Onlar ülfət bağladıqları andan özlorinin heç kimə yox, yalnız bir-birlərinə monsub olduqlannı, namus, vicdan, sədaqət, hörmət və qarşılıqlı kömək əsasında birləşdiklərini qəbul edirlor.

Biz bu kövrək, nəcib və ülvi hisslərin təravətini, təzəliyini uzun illərin aynlığında belə qoruyub saxlamış, bir-birini hər dəfə görəndə az qala sevincdən gözləri yaşaran or-arvadlara az rast gəlmomişik. Onlann ünsiyyət tərzinə fikir verək: bir-birlərinə qayğı və xeyirxahlıqla yanaşır, ən çətin anlarda özlorini nəzakotlo saxlaya bilir, söz və hərəkətlərində diqqətli olurlar.

Ailo problemləri: uşaq qayğısı, zəruri məişət məsələləri, ər və arvadın əmok foaliyyotində meydana çıxan çətinliklər, qonşulara münasibət, ictimai-mədəni hadisələr, habelə şəxsi həyatla bağlı məsələlər - bunlar ər-arvad ünsiyyətinin əsas məzmununu təşkil

571 edir. Burada əг-arvadın şəxsi həyatı ilə bağlı məsələlərin əhəmiyyətini ayrıca göstərməliyik.

«İntim» sözünü dar mənada, təkcə cismani yaxmlıq mənasında başa düşmək səhv olardı. Ünsiyyət prosesində intim cəhət həm də onda ifadəsini tapır ki, ər və ya arvad hcç kimə demədiyi ürək sözünü, dərdini, ağnsını, sirrini öz həyat yoldaşına etibar edir. Onlar da məhz həmişə bu etimada layiq olmalıdırlar. Yalnız bu mənəvi yolla bir-birləri üçün yarandıqlarını, bir-birləri üçün yaşadıqlarını hisslərin dili ilə sübuta yetirirlər. Şəxsi həyatın intim məsələləri ər və arvaddan noinki yüksək mədəniyyət, habelə takt tələb edir.

Uşaqlarla ünsiyyət də mühümdür. Ana və ata, eləcə də nənə və baba, bacı və qardaşla ünsiyyətin psixoloji monası daha böyükdür. Uşağın bir şəxsiyyət kimi inkişafının özülü də bu söhbətlər vasitəsi ilo qoyulur.

Xalq şairi Rosul Rza «Pocziya zohmot və ilhamdın> adlı avtobioqrafık moqalosindo yazır: «Atam sağ olanda ailəmiz firavan dolanırdı. Məsələ yalnız maddi cohotdon tomin olunmaqda deyil. O zaman üçün çox nadir olan bir cəhət bu idi ki, atamız bizim bodii tərbiyə almağımızın qcydinə qalırdı. Evimizdə çox zaman söhbət odobiyyatdan gedirdi. Xüsusilə poeziyadan. Anam Moryomin şairlik tobi var idi. Onun bu vaxta qodor qalmış üç şerindən bunu görmok mümkündür. Anam oxumaq bilirdi, ancaq yazmaq bilmir-di. O, şcrlərini atama deyər, atam yazardı. Anamın şerlori qadınlan maarifə, mədəniyyətə çağırırdı. Anam Füzulini, Natəvanı vo Sabiri oxuyardı. Yadımdadır, axşam çağlan anam bizə - mono və dörd bacıma qəmli şerlor oxuyardı.

- Bunlar kimin şeridir? - deyə soruşardım. Nənoni/in u/aq qohumu vo həmyerlisi xan qızı Natəvanın.

Anam gözəl şairə vo ictimai xadim olan Natəvandan danışar, qürbətdə ölən Füzulinin qəmli talcyindən söz açardı. Anamın oxuduğu şerlərin çoxusu həmişəlik yadımda qaldı. Anamdan və nənəmdən eşitdiyim nağıllar və əfsanələr də yaddaşımın aynasın-dan silinmədi. İndi yaddaşımın səhifələrini vərəqlədikcə mən bir daha inanıram ki, mənim könlümə şcro olan mohobbotin ilk qığılcımlarını anam atmışdır. Anam məndo həm klassik poeziya xəzinəsinə, hom də xalq yaradıcılığına dorin hiss torbiyə etmişdir».

Övladın təbiotində, ürəyində gizlonən şer, sənot ilhamını, qabiliyyətini, ümumiyyətlə, yanğısını oyatmaq üçün validcyn (baba vo nəno, ata vo ana) söhbotləri, məşvərətləri böyük əhəmiy-

572 yət kəsb cdir. Ailo mühiti zorif, amma dumduru bulağın gözünü açır...

Uşaqlar ana və ata vasitəsilə tobiət və cəmiyyət hadisələri haqqinda tosovvürlərə və anlayışlara yiyələnir, başqa adamlan, özünü qiymətlondirmək mcyarlarını mənimsəyirlor.

Burada biz uşaqlann hom ata-ana, həm bacı-qardaşlan, hom də nənə-babaları ilə ünsiyyətinin rolunu xüsusi qeyd etməliyik.

Insamn həyatında ailodaxili ünsiyyətlo yanaşı, ailədənkənar iinsiyyət də mühüm yer tutur. Ailədənkənar ünsiyyətin formaları miixtolif olsa da, aşağıdakılar mühümdür:

1. Qohumlara və tanışlara qonaq gctmək.
2. Təklikdə (uşaqlarsız) gəzintiyə çıxmaq, dostlarla gəzmək, klublarda vo mədəniyyot evlərində, istirahot axşamlarında iştirak etmək.
3. Həyətda stolüstü oyunlar - nərd, şahmat, domino və s. oynamaq.

Bunlardan hor biri ailonin yaşlı üzvlorinin ünsiyyət tələbatının təmin olmasmda özünoməxsus rol oynayir. Uşaqların yaşı artdıqca ailədonkənar iinsiyyət onlann həyatında mühüm yer tutmağa başlayır.

Ailodaxili və ailədonkonar ünsiyyətin miioyyon formalannda or vo arvad, osasən, eyni dorocodo iştirak edirlor. Lakin bu sahədə çox mühüm fərqlər do nozərə çarpır.

Sosioloqlar müəyyən etmişlər ki, kişilər ən çox dostlan və tanışlan (57 faiz), qohumlan (47 faiz), iş yoldaşlan (30 faiz) ilə görüşürlər. Qonşularla (7 faiz) ünsiyyət onlann həyatında əsas yer tutmur. Qadınlarda iso əks meyl müşahido olunur, onlar kişiloro nisbətən qohumları (68 faiz) və qonşulan (43 faiz) ilo daha çox ünsiyyət saxlayır, iş yoldaşları (15 faiz), rəfiqələri və tanışlan (36 faiz) ilə

nisbotən az görüşürlər. Əlbəttə burada mikromühit vo etnik xüsusiyyotlər mühüm rol oynayir.

Istər kişinin, istərsə qadının təhsil-pcşo və mədəni səviyyəsin-dən asılı olaraq ünsiyyətin xarakterində ciddi forqlor özünü göstərir. Bu baxımdan miiasir gənclərin ünsiyyətinin mozmun və formasında yeni cəhətlər meydana çıxır. Onların ünsiyyət tələbatının tomin olunmasında intellcktual səviyyo, mənəvi vo cstetik amillər xüsusi ycr tutur.

Ünsiyyot insanin əsas tələbatlarından biridir. O, insanin psixi inkişafının başlıca şərtlərindən biri kimi böyük əhəmiyyətə malikdir, hom do insanin həyat vo foaliyyotinin mühüm bir saho

573 sini təşkil edir. Məhz ünsiyyət prosesində insanlar bir-birinə müxtəlif hadisələr haqqında məlumat vcrir, özlərinin iş və hərəkətlərini planlaşdırır, bir-birlərini qavrayır və anlayırlar, əməllərinə qiymət verir, birlikdə sevinir və kodərlənirlər.

İntim münasibətlərdo «gözlər» xüsusilə mühümdür. Bu cəhətdən paralinqvistik (sosin keyfiyyəti, onun diapazonu) vo ekstralinqvistik (pauza, ağlamaq, gülmək, öskürmək və s.) sistem də əhəmiyyətlidir.

Unsiyyot şəxsi məna çaları kəsb etdikdo nitqdo özünəməxsus cəhətlər meydana çıxır. Ərlə arvadın niqtində müoyyən sözlər elə çalarh məna kəsb edir ki, bunu bütün aydınlığı və **zəriiliyi ilə** yalnız **onlar** başa düşürlər.

Unsiyyot tələbatının tomin olunmasında söhbətlərin **əhomiy-**yəti böyükdür. Onlar, nccə deyərlər, üz-üzə, göz-gözə ünsiyyətin ən təsirli formasıdır. Kişilor və qadınlar bir-birləri, habelə dostları və rəfiqələri ilə nə haqda söhbət edirlər? Bu söhbətlər miixtolif **olur,** təbiət və cəmiyyət hadisələrinin ayrı-ayrı sahələrini ohatə edir. Möizusununa görə onları beş qrupa bölürlər:

1. Ailə işlori. 2. Dostlar və tanışlar. 3 İş sahəsi. 4. Siyasət problemləri. 5. Kinofılmlər, televizor verilişləri, oxunmuş kitab, məqalə və s. haqqında söhbətlər.

14 №-li cədvəldə bu sahədə apardmış bir sorğunun nəticələri verilmişdir.

Əlbətto, buradakı faktlar xeyli müddət bundan əvvolki dövrə aid olduğu üçün bugünümüzün mənzərəsini tam əks etdirmir. Lakin burada ümumi meyl öz

Cədvəl ***14***

Yaş qruplan	Söhbətin məzmunu				
	Aılo məsələləri	**Tanışlar vo dostlar**	**lş haqqında**	**Siyasot problcmləri**	**Modoniyyət məsələlori**
Qadınlar	**21**	**20**	**33**	**0**	**40**
a) 30 yaşına qədor					
b) 30-39 yaş v) 40	**82 83**	**7 8**	**7**	**0 6**	**4**
yaşından böyük *Kişilər*	**15 19**	**24 0 0**	**46**	**1**	**17**
a) 30 yaşma qədər	**22**		**41 64**	**39 31**	**56 1 1 4**
b) 30 - 39 yaş			**56**		
v) 40 yaşından böyük					

əksini tapır.

Ən geniş yayılmış ailə məsələləri və işlə bağlı söhbətlərdir. Onlardan birincisi qadınlar, ikincisi isə kişilər üçün daha çox psixoloji mona kosb edir.

Qadınların söhbəti nə haqqındadır? Anarın «Beşmərtəboli evin altıncı mərtəbəsi» əsərini vəroqləyək: «Zaurun atası çoxdan yuxulamışdı, amma anası həlo oyaq idi. Qonşu Sitarəylə birlikdə mətbəxdə əlləşirdi, sabahkı qonaqlığın hazırlığını görürdülor. Mətbəxdən şirni və ədviyyat qoxusu gəlirdi - paxlava, şəkərbura, şəkorçörəyi... Cürbəcür piroqlar, pirojnalar, tortlar hazırlamaq sandan Zivər xanımın tayı-bərabəri yox idi. Amma sabahkı gün öz adi məharətini do vurub keçmolidi, axı onun məclisinə Alya kimi tələbkar bir hakim qiymət verəcəkdi. Mətbəxdən anasıyla Sitarənin yavaş səsləri gəlirdi, professorun vo Zaurun yuxusuna mane olmamaqçün qadınlar xısın-xısın danışırdılar. Zaur onlann hər kəlməsini dəqiq eşitməso də, söhbətlərinin məzmunundan agah idi: qadınlar xəmirin yaxşı qalxmasından, layların nazik yayılmasından, qoz-fındığın narın əzilib şəkərlə qarışdırılma-sından, paxlavaya vurulacaq ədviyyatın miqdarından danışırdılar. Sabahkı məclisdon, qonaqlardan danışırdılar - kim paxlavanı, şəkərburanı daha çox sevir, kimin hansı tortdan, hansı piroqdan, hansı pirojnadan daha çox xoşu gəlir, hansı kişi şirniyyatın dəlisidir, hansı qadına heç bir şey bəyəndinnək olmur, halbuki keçən səfər öz evlərində aşının qazmağı yanıb kösöy olmuşdu... Olanda olur da, ay Zivər bacı, işdi, düşməknəndi də. Orası da elədir e, ay Sitarə, doğrudan böyük məclis yola salmaq zor işdir, adamın lap kələyi kosilir, əldən düşürsən, amma bir yana baxanda bircə balavın məclisində də qoluvu çınnalayıb zəhmət çəkməsən, bəs, no vaxt çokocəksok... Əlbottə, ay Zivər bacı, maşallah, Allah saxlasın, belə oğul böyütmüsən, indi gərək hər əziyyətinə də dözəsən. Bəs пeco, ay Sitarə, onun boyuna qurban olum, qızıldır onun xasiyyoti, ipək kimi yumşaqdır, ürəyi do elə təmizdir, elə tomizdir, sanasan şüşodir, odur ki, xətərliyəm do, ay Sitarə, bu cür ki, təmiz uşaqdır, ürəyi şüşə kimi safdır, hər şeyə, hər sözə, hamıya inanır, elə qorxuram ki, kcçsin bir afətin cənginə, sap kimi dolasın barmağına balamı. Eh, ay Zivor bacı, ağzıvı xcyirliyo aç, dünya bəgəm dərobəylik-zaddır, nə danışırsan. Zaur elo aciz-avara deyil, demə, maşallah ağıllı-morifətli oğlandır, hər şeyin yerin biləndir, ürəyinə-zada salma, son Allah, vaxsey, vaxsey, piroq yandı, başımız söhbətə qarışdı...»

Oxuduğumuz epizod zahirən sizə dərin məntiqi təsir etməyə

575 bilər, çünki adi mətbəxin qoxusuna bələnon, haradasa övlada məhəbbət hissləri duyulan söhbətdir. Lakin burada incə, qadın psixologiyasına xas deyimlor güclüdür. Həm övlad sarıdan nigarançılıq var, həm də adi məişət məsələlərindən. Bəli, ailə ilə bağlı mövzular qadınlann söhbətlərində xüsusi yer tutur. Onların əksəriyyəti öz rəfiqələri ilə söhbətlərdə siyasətlə bağlı məsələlərə bir o qədər də ohəmiyyət vcrmirlər. Gənc (30 yaşına qədər) kişi və qadınların söhbətlərində isə işlə yanaşı, mədəniyyət yenilikləri, eləco də tanışlar və dostlar haqqinda söhbətlor daha çox yer tutur.

Sosioloji tədqiqatlar göstərir ki, dostlar və tanışlarla söh-bətlərin xarakteri yaşdan, təhsil səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir. Təhsil səviyyəsi artdıqca kişilər və qadınlar siyasot problemləri haqqinda daha çox düşünür, iıkir mübadiləsi aparır, bcloliklo, ailo və iş mövzusundakı söhbətlər nisbətən azalır, öz növbəsində, mədoniyyət ycniliklıəri haqqındakı söhbətlərin rolu şaxələnir.

Ailədənkənar ünsiyyətin xarakteri, formaları vo əsas istiqamotləri heç də şəxsi mosolə deyildir. Sosioloqlar düzgün olaraq qeyd edirlor ki, insanlann gündəlik məişət münasibətlərinin bu sahosi cəmiyyətin sosial, siyasi, mədəni-ideoloji inkişafının miixtolif aspektləri üçün böyük ohəmiyyoto malikdir. Onlar mahiyyət etibarilo daha çox şəxsi xarakter daşıyır vo onlann psixoloji monasi da bundan ibarotdir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə ailodonkonar iinsiyyot adamlara daha çox tosir göstərir, onlann hoyat, insan, ailo, maddi vo mənəvi sorvotlor vo s. haqqinda tosəvvürlərinin fonnalaşmasında mühüm rol oynayir.

Insan iinsiyyot sahosindo homişo başqa insanlarla əlaqədə olur. Ünsiyyətin bütün xiisusiyyotlori onlann qarşılıqlı münasibətlərinin xarakterindən və səviyyəsindən asılıdır. Bu fakt insanlara çoxdan məlumdur.

Holo qodim zamanlardan insanlar iinsiyyot prosesinin səmərə-liliyinə xüsusi diqqət yetirmişlər. Qocalarla cavanların, qadınlarla kişilərin, oğlanlarla qızların, ərlə arvadin, ana-ata ilə uşaqların qarşılıqlı münasibətini tənzim edər qaydalar bərqərar olmuş vo onlar tədricən daha geniş məna daşımışdır. İndi do homin qaydalar iinsiyyot mədəniyyətinin zəruri cəhətlərini toşkıl edir. Ərlə-arva-dın ünsiyyət mədəniyyəti, ilk növbədə, onlann intim münasibot-lərində özünü göstərməlidir. K. Marks kişinin qadınla münasibətini cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin göstəricisi sayırdı.

Xeyirxah, nəzakotli, həssas adamlar intim sahədə do belə hərokət edirlor. Onlar sevimli qadının qəlbinə yol tapir, onun zərrə

576 qədor xətrinə dəymir, yersiz bir sözlə, bir hərəkətlə onu alçaltmır. Bu münasibətlərdə qadından da çox şey asılıdır. O, ana olduğunu heç vaxt unutmamalı, öz hərəkətləri ilə həyat yoldaşını ömrü boyu nəcibləşdirmoli, ona da, özünə də əxlaqi mcyarlarla yanaşmalıdır.

Jan Jak Russo yazırdı: «...ən sədaqətli qadınlar ərlorinin ixtiyarını öz əllərində adətən daha çox saxlayırlar, onlar nə şıltaqlıq edir, no də ərlərini rədd edirlor, ancaq ağıllı və incə təm-kinlilik sayəsində öz ərləri ilə çox zorif rəftar edib onlan müəyyən məsafədə saxlamağı bacarır və heç vaxt özlərindən doymağa qoymurlar».

Ünsiyyət mədəniyyəti insanlann həyat tərzi ilo bilavasito əlaqədardır. Bu nöqtədə iinsiyyot mədəniyyəti asudə vaxt mədəniyyəti ilə üzvi surətdə birləşir, onların inkişafı baxımından daha böyük məna kosb edir.

Əgər ailədə söhbətlər təkcə no almaq, nə bişirmək kimi məişot planlı mövzularla məhdudlaşırsa, iinsiyyot dairəsi daralır. Əgor arvad təkcə kişinin «qazancı» ilə, kişi isə «bazarlıq məsələləri» ilo maraqlanırsa, bu da onlann iinsiyyot mədəniyyətinin aşağı olduğunu göstorir.

Bəzən kişi və qadınların xırdaçılığı, hər işə qarışması, uzun-uzadı danışması halları da diqqətdən yayınmır.

Deyingən və çox danışan arvad əsrlər boyu nağılların, rəvayətlərin daimi və mənfı qəhrəmanı olmuşdur. Bu haqda xalq folklorunda xeyli material vardır. <<Fatma gəldi, qaç» nağılını xatırlayın. Xalq müdrikliyi belə b'ir fıkri psixoloji cohotdon tamamilə düzgün ifadə etmişdir ki, qadınm həmişə nədonso narazılıgı ailodə sülhü, sakitliyi, əsil xoşboxtliyi tomin edə bilməz.

Ünsiyyət mədəniyyəti insanlann qarşılıqlı münasibəti prosesindo formalaşır. Ailə öz çərçivəsində qapanıb qaldıqca ərin də, arvadin da, uşaqların da iinsiyyot mədəniyyəti məhdudlaşır. Ailədaxili vo ailodonkonar ünsiyyətin məzmunlu və rəngarəng olmasına həmişə diqqət yetirilməlidir.

5. Ailə münasibətləri və uşaq şəxsiyyətinin inkişafı

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailo xeyli müddət orzindo osas rol oynayir. Molumdur ki, insanin xarakterinin, omoyo, mənəvi, ideya vo modoniyyot sorvotlorino miinasibotinin osaslan ailədə fonnalaşır.

Ailənin tərbiyə mühitini şərtləndirən amilləri iki tipə ayırmaq olar. Ana-ata, ana-uşaqlar, ata-uşaqlar, bacı-qardaşlar arasmdakı münasibətlər, validcynlərin uşaqlara münasibətləri, onların şəxsi keyfıyyətləri və s. b i r i n c i t i p amillər sırasına daxildir. Ailənin maddi vəziyyotini, mənzil şəraitini, strukturunu və s. iso i k i n c i t i p amillərə aid etmok olar.

Uşaqlann tərbiyəsi sahəsində ikinci tip amillərin əhəmiyyəti aydındır. Lakin, bununla belo, onlann təsirini həlledici hesab etmok olmaz. Ailonin osas torbiyo imkanlan, hor şeydon ovvol, valideynlorin vo uşaqların qarşılıqlı əlaqəsi ilo müoyyən olunur.

Ailo həyatı şəxsiyyətin inkişafına bütövlükdə tosir göstorir. Bu cəhət, birinci növbədo, uşağın emosional aləmində əks olunur. Son zamanlar psixoloqlar həmin məsələyə xüsusi diqqot yetirir, uşağın emosiya və hisslərinin inkişafında ananın roluna son dərəcə böyük ohəmiyyət verirlər.

Golin, birco anlığa dünyanın məşhur rəssamlarının ilhamla yaratdıqlan ülvi madonna obrazlarını gözlorimiz qarşısında canlandıraq. Onların, demək olar ki, hamısında uşaq ananın sol qucağında tosvir olunur. Görəsən bu adi təsadüfdünnü? Bəlkə uşağın anasının sol qucağında təsvir olması rəssamlıqda ənənədir? Bu suallar uzun müddət sənotşünaslıq üçün sirli olmuşdur. Müasir psixologiya isə həmin sinlori artıq aydınlaşdırmışdır. Bir sıra tanınmış mütəxəssislərin fikrincə,

bu instinktiv horəkətin səbəbi odur ki, körpə ana ürəyinin döyüntülorini hələ ana bətnində eşidir, ona öyroşir və özünü, necə deyərlər, on munis «qəlb musiqisinin sədalan altında» daha yaxşı hiss edir. Təzə doğulmuş uşaq üçün bu əsrarəngiz ürək səsi ana ilə bağlılıq deməkdir. Mohz buna görə də sol tərəfdən qucağa götürülmüş uşaqlar az ağlayır, tez kökəlir, başqa uşaqlara nisbotən daha tez inkişaf edirlor. Başqa sözlə, onlar 1 yaşında həkim kömoyino daha az ehtiyac duyurlar.

Ycri gəlmişkən onu da qcyd edok ki, uşağı sol tərəfdən qucağa götürən qadınlann çoxu bunun nə ilə əlaqədar olduğunu izah cdə bilmirlər. Xoşboxtlikdon analann əksəriyyəti intuitiv surətdə olsa da, uşağı neco qucağa götürməyi yaxşı bilirlər.

Mütəxəssislər belo hesab edirlor ki, südəmər uşağın hansı torofdon qucağa götüriilmosi onun inkişafına böyük tosir göstorir. Əgər ana uşağı sol torofdon qucağına götürmüşsə, deməli, hər şey qaydasındadır, yox əgər sağ tərəfdən qucağma götürmüşsə, dcməli, bunun ziyanı ola bilər.

Bəzi analar uşağı sağ tərəfdən qucaqlanna götürürlər, bos, bunu no ilo izah etmok olar? Həmin suala dəqiq cavab vermək çətindir. Lakin bəzi psixoloqlar belo güman edirlor ki, əksər halda uşağı sağ tərəfdən qucağına alan anaların çoxu doğuş zamanı qorxu hissi keçirmiş, çətinliklə doğmuş və ya uşaq doğmağı arzulamamış-dır. Buna göro do onlarla doğma övladları arasında fıziki kontakt zəifdir.

Ana uşaq aləminin affektiv morkəzidir. Uşağın xarici aləmə bütün münasibətləri ana vasitəsilə rcallaşır. Bu münasibətlər sistc-minə tədricon ata, bacı, qardaş vo b. daxil olur. Uşaq yaşa dolduqca onun hoyatinda və psixi inkişafında atanın rolu daha da artır. Onun münasibətlər sistemi şaxələnir vo daha da mürəkkəbləşir. Uşaq tədricon ailə münasibətləri normalarına yiyələnir. Onda «yaxşı nədir, pis nədir?» haqqmda təsəvvürlər formalaşır. Uşağın motivasiya sahəsində köklü dəyişikliklər əmolə gəlir. Özü haqqında təsəvvürləri formalaşdıqca, uşağın davranış və roftan da dəyişir. Yaşlılarla və həmyaşıdları ilo ünsiyyət şəraitində uşağın xarakteri formalaşmağa başlayır... Bu morhələdə do valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlər həlledici əhəmiyyət kosb edir.

Psixoloqlar kollektivdo öz davranış və rəftan ilə bir-birindon kəskin surətdə fərqlənən şagirdləri iki qrupa ayırmışlar. Birinci qrupa özünün kollektivçiliyi, müstəqilliyi, məsuliyyət hissi, aktyivliyi, özünətənqidi yanaşması vo s., ikinci qrupa iso əks keyfıyyotlərlə forqlənən uşaqları daxil etmişlər. Bundan sonra psixoloqlar həmin uşaqların valideynləri ilə münasibətlərinin xarakterini müqayisoli surətdə öyrənmişlər. Məlum olmuşdur ki, birinci qrupa daxil olan uşaqların valideynlori onlann hissləri ilo yaxından maraqlanır, onlarla təmkinlə roftar edir, özlərinin asudə vaxtlarını onlarla birlikdə keçirir, onlara mənəvi təsir göstorirlər.

Tədqiqatın nəticəsi aydındır: valideynlorin uşaqlarla münasi-bətləri nəinki məktəbəqədər və kiçik məktəbli yaşı dövrlərində, hom də yeniyetməlik və gənclik yaşı dövrlorində do onlann bir şəxsiyyət kimi inkişafının başlıca əsasını toşkil edir. Bu baxımdan tokco onu qeyd etmək kifayətdir ki, gonclərin ictimai-siyasi inkişafına valideynlər mühüm təsir göstərirlər.

Uşağın gələcək kişi və qadm kimi fonnalaşmasının əsaslan da ailədə qoyulur. Bu mosələyə ayrıca diqqət yetirmok lazımdır.

Uşağın tərbiyəsində müəyyən adət və ənənələr mövcuddur. Ailədə oğlan və qız uşaqlarını tərbiyo edərkən, adətən, bu adət və ənənələri gözləyirlər. Hər bir valideyn cəmiyyətdə bərqərar olmuş kişilik və qadınlıq etalon vo stcreotiplərini nəzərə alır, oğlanlara kişi, qızlara qadın üçün səciyyəvi tələbat, maraq və xarakter olamətləri, adət və vərdişlər, davranış və rəftar qaydalan aşılayır.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, qızlar qadınlıq etalonlarını, hər şeydən əvvəl, ana ilo dialoq (iinsiyyot) şəraitindo monimsəyirlər. Onlara bu etalonlara miivafiq şəkildo evdarlıq, uşaqlara qulluq etmok vordişləri aşılanır, musiqi mədoniyyəti (o cümlədən, layla çalmaq), öziinün ata və qardaşlan nümunəsində kişiyə hörmət hissi, oğlanlarla roftar taktı tərbiyə olunur. Onlarda mehribanbq, təmkinlilik, nəzakətlilik və s. kimi qız üçün səciyyəvi keyfiyyət-lorin iormalaşmasına xüsusi diqqət yetirilir.

Oğlan uşaqlanna kişiyə məxsus xarakter əlamətləri, xüsusilə iradi keyfiyyətlər aşılanır. Onlarda təmkinlilik, dözümlülük, mərdlik və s. keyfiyyətlər tərbiyə olunur. Oğlan uşağına anası, bacısı nümunəsində qadına, qızlara hörmətlə yanaşmaq, çətin işlərdə onlara kömək etmək və s. aşılanır. Onlann bədən tərbiyə-sinə daha çox diqqət yetirilir.

Ycniyetməlik yaşı dövründo oğlanlar vo qızlar kişilik və qadınlıq etalonlarına foal surətdə yiyolonirlər. Onlar qadın kimi bəzənməyo, kişi kimi saç saxlamağa başlayırlar. Qızlarda kosmetik vasitələrə maraq artır. Oğlanlar qızların yanında giiclü olduqlarını göstərir, hansı işdəsə fərqlənməyə çalışırlar. Oğlanlarla qızların qarşılıqlı münasibətlərində yeni çalarlar omolo golir. Onlar bir-birindən utanmağa başlayırlar.

Uşaqlann kişi və qadın rollarım mənimsoməsində valideyn-lərin davranışı da mühümdür. Atanın bir kişi, ananın isə qadın kimi nümunəsi uşaqların oğlan və qıztək fonnalaşmasında eyni dorocodo zorundir. Bu baxımdan valideynlərin uşaqlarma münasibətinin xarakteri do əhomiyyətlidir.

Analar çox vaxt uşaqların cinsi xüsusiyyətlərini kifayot qədər nəzərə almır, bir uşaq, bir övlad kimi onları bir-birindən oslində seçmirlər; qıza da, oğlana da eyni dorocodo qayğı ilə yanaşırlar. Əlbəttə, ana qayğısı, ana şəfqəti lazımdır. Lakin belo bir qayğılı ana münasibəti ilə ata münasibətində müəyyən sərhəd istər-

istəməz özünü göstərir. Belo ki, atalar analardan forqli olaraq davranış və rəftannda uşaqların cinsi xüsusiyyətlorinə daha çox diqqət yetirirlər. Bu baxımdan onlar uşaqların kişi və qadın rol-larını monimsəməsində daha təsirli rol oynayırlar. Uşaqlar atanın

580 qayğı vo zabitəsində özlorini xoşbəxt hiss edirlor. Atanın hətta qısa bir müddət orzindo - 6 ay, 1 il evdə olmaması nəticəsində övladlarda, xüsusilə oğlan uşaqlarında qorxaqlıq, qaradinməzlik, torslik, əsəbilik və s. kimi mənfi əlamətlor tədricən orrıələ gəlir.

Oğlan uşaqlan özlorini atalan ilə eyniləşdirir, onun bir çox hərəkətlərini təqlid yolu ilə mənimsəyirlər. Bu monada biz ailədə uşaqlann tərbiyəsində atanın xüsusi mosuliyyət daşımasından danışmalıyıq.

Oğlan uşağı üçün ata ağıl, iradə qüvvəsi, kişi əzəmotı nümunəsidir. Ata oğlunu tərbiyə etməklə, hom də özünü tərbiyə cdir vo doyişir. Öz oğlunun simasında gələcək kişinin formalaş-masım görmək və ona bu sahədə ən yaxşı davranış nümunəsi göstərmək o demokdir ki, ata özünün kişi ləyaqətini qoruyur, daha da inkişaf etdirir. Ailə pedaqogikasının müdrikliyi do elə bundadır.

Müşahidələr göstərir ki, lap kiçik yaşlarından atası ilə kifayot qodor iinsiyyot imkamna malik olmayan oğlanlar sonralar çox vaxt öz atalıq vəzifələrini icra ctməkdo çətinlik çəkirlər. Atasız tərbiyə olunan oğlanlar isə əlverişli şəraitdə ya qadın davranış tipini mənimsəyir, ya da onlarda kişi davranışı haqqinda yanlış tosəvvürlər formalaşır.

Qızlann mənəvi inkişafını da atasız təsəvvür etmək çətindir. Oğlan uşağının həyatında ana no qədər böyük rol oynayırsa, qız uşağının həyatında ata bir o qodor rol oynayir. Psixoloqlar osaslı surotdə müəyyənləşdirmişlor ki, atasız böyüyən qız uşaqlarında kişi haqqinda dolğun təsəvvür fonnalaşmır. Bu əsasda da onun gələcəkdə öz həyat yoldaşı ilə münasibətlərində xcyli çətinliklər qarşıya çıxır. Biz bura başqa faktları da əlavə edə bilərik. Lakin onlan bir mona birləşdirir: ailonin mənəvi inkişafı həm ana, həm do ata ilə bilavasitə bağlıdır.

Ailədə oğlan və qızların torbiyəsində müəyyən nöqsanlarla da qarşılaşırıq. Onlann ikisi haqqinda ayrıca danışmağı lazım bilirik.

Bir sıra hallarda valideynlər qız uşağını mahiyyət etibarilo oğlan kimi tərbiyə edirlor. Onu oğlan kimi geyindirir, hotta ona oğlan oyuncaqlan alırlar. Belo bir şoraitdə qız öz cinsinə xas olmayan davranış mədoniyyətinə yiyələnir vo bu əsasda da onda maskulinizasiya (latınca - masculinus - «kişi» demokdir) əlamət-ləri fonnalaşır. M a s k u l i n a z a s i y a hallarına nisbotən az təsadüf olunsa da, onlann psixoloji nəticələri haqqın(*a c^di düşünmək lazımdır. Qız uşaqlarının lap kiçik yaşlarından qadın

581 etalon və stereotiplərini düzgün mənimsəməsinə xüsusi diqqət yctirilməlidir.

Bəzi ailəlordə oğlan uşağında kişi keyfıyyətlərinin formalaş-masına oslində əhəmiyyət vcrilmir. Bunun nəticəsində də lap kiçik yaşlarından başlayaraq, onda qıza məxsus kcyfiyyətlərin -feminizasiya (latınca - femina «qadın» dcməkdir) əlamətlorinin formalaşması üçün psixoloji cəhətdən olvcrişli şərait yaranır.

Feminizasiya oğlan uşaqlannda qadın əlamətlərinin əmələ gəlməsinə deyilir. Feminizasiya əlamətlori bir sıra hallarda zahiri xarakter daşıyır, uşaqların zahiri görkəmində, deyək ki, sifot cizgilorindo aydın dərəcədo nozorə caфп. Lakin belo hallar demək olar ki, geniş müşahidə olunmur. Bir sua hallarda feminizasiya əlamətləri şəxsiyyətin bütün iradi keyfıyyətlərinə, onun xarakter olamotlorino niifuz cdir vo oğlanların kişi rolunu monimsomosi prosesini çətinloşdirir. Bu iso oğlanlarla qızların qarşdıqlı münasi-bətində özünəməxsus psixoloji çətinliklər yaradır. Belo oğlanlar qız modası clementlorinə asanlıqla uyurlar: onlar kimi saç saxlayır, qızlann geniş istifado etdikləri rongli və güllü parçalardan paltar tikdirirlər və s.

İlk baxışda bunlar modanın yayılması qanunları vo s. ilo izah olunur. Lakin onlann psixoloji monası vo nəticələri əslində daha dərindir, biz homin məsələyə sabahkı əsgərin, ərin yaxud atanın cəmiyyotdə artıq bərqorar olmuş ideallan baxımından yanaşma-lıyıq. Bu baxınıdan feminizasiyanın nəticələri haqqında ciddi düşünmək lazımdır. Son zamanlar sosioloqlar, psixoloqlar vo pc-daqoqlar bu məsoloyə diqqəti yönəldir, maskulinizasiyadan fərqli olaraq, onun daha çox müşahidə olunduğunu qeyd edirlor.

Müoyyon edilmişdir ki, feminizasiya halları kənd uşaqlarına nisbətən şəhor uşaqlarında daha çox özünü göstərir. Əsasən qız və ya qadın mühitində böyüyən oğlan uşaqlarında (məsələn, **3**-4 bacının qardaşında, qızların çoxluq təşkil etdiyi tədris qruplarında oxuyan şagirdlərdə vo s.) feminizasiya əlamotləri daha geniş müşahidə olunur. Bu cəhətdon müəllimlərin rolu böyükdür.

Oğlan uşaqlarmda kişiyo məxsus keyfıyyətlərin əmələ gəlməsi ona göro çətinlosir ki, moktəbdə müəllimlorin əksəriyyəti qadınlardır: onlar tobii ki, uşaqlara öz istoklərindon asılı olmayaraq böyük məmnuniyyotlo qadın kcyfiyyotlori - səliqolilik, risk etmomok, səs -^'mamaq vo s. aşılayırlar.

Aılodə of uşağı çox vaxt anası ilo ünsiyyətdo olur. Gozintı-

582 yo daha çox anası ilə gcdir, ev işlərini anasmın yaxından köməyilə ycrinə yetirir. Bir çox oğlan uşaqları ən yaxşı halda idman oyun-larında tamaşaçı kimi iştirak edir, əslində idmanla məşğul olmurlar. Bəzi ailələrdə oğlan uşaqlarının ozizlənməsi, hər cür qayğıdan azad edilməsi, çətinlikdən uzaqlaşdınlması və s. hallar nəzərə caфп. Bu, oğlanlarda xüsusilə «kişi» xarakterinin formalaşmasına mənfı təsir göstorir.

Beloliklə, oğlanların bir çoxu düzgün kişi tərbiyəsi almırlar. Bu tərbiyə üslubunun monfı psixoloji noticələri sonrakı yaş dövründo, xüsusilo gənclərin ailo hoyatinda aydın nəzəro caф1Г. Onlar ailodə özlərini çox vaxt kişi kimi apara bilmir, kişi nüfuzu qazana bilmirlor. Əsl qadın belo hallarda, adətən, əzab çokir. Axı, qadın ərinin, sözün həqiqi mənasında. kişi xarakterini, onun ailənin şərəf vo ləyaqətini qorumaq ozmini duyanda, özünün və uşaqlarının taleyini ona ctibar edir, kişi vüqarı və əzəməti ilo foxr cdir...

Uşaqların formalaşmasında ailənin rolu son dərəcə misilsizdir. Ailədə uşaq sosial münasibətlorə - ailədaxili münasibətlərə qoşulur, onlann vasitəsilə insan, dünya, mənəvi sərvətlər haqqında anlayışlara yiyələnir, cisim və hadisələro qiymət verməyi, başqa adamları başa düşməyi, yaşlılara, qadın və kişilərə, kiçik uşaqlara hörmət və kömok etmoyi, öz nöqsanlarını görmoyi öyrənir. Ailədə ata-ana, ata-uşaqlar, ana-uşaqlar, ana-qayınana, bacı-qardaş, bacı-bacı arasındakı paralel münasibətlər - bunların hamısı böyük tərbiyəvi əhomiyyotə malikdir. Uşaqlann tərbiyəsi baxımından ailodə kiçik mosəlo yoxdur. A. S. Makarenko göstərirdi ki, ata, hotta qəzeti пeco oxuması ilə uşaqları tərbiyə edir.

Görkəmli pedaqoq valideynlərə müraciətlə deyirdi ki, tərbiyo işinin osl mahiyyəti... heç do sizin uşaqlarla təklikdə söhbət ctmonizdən, uşağa müstəqil təsir göstərmənizdən ibarət deyildir, ailənizin, şəxsi vo ictimai həyatınızın toşkilindən, uşağın həyatını təşkil etməkdən ibarotdir.

Valideynlər uşaqlara onların yaşına müvafıq toloblor vcnnoli, nəinki həmin tələblərə omol olunmasına diqqət yetirmoli, hom də onlara müstəqillik vermoli, ailə problemlərinin müzakirəsinə cəlb etməli, uşaqlan narahat cdon mosəlolori onlarla birlikdo müzakirə ctmolidir. Valideynlər bu yolla uşaqlarda iradə və xaraktcrin inkişafı, mosuliyyot hissinin formalaşması üçün şorait yaradır, öz övladlanna omək adotlori aşılayırlar.

Valideynlorin uşaq vo ycniyetmolodə sosial-siyasi mövzularda

söhbətlori də böyük tərbiyə əhəmiyyətinə malikdir. Valideynlər uşaqlara oп yaxın adamlardır; uşaqlar, bir qayda olaraq, onlara hamıdan çox inanır, etibar bəsləyirlər. Valideynlərin ictimai hadisələrə verdikləri qiymətlər əslində onlar üçün votəndaşlıq dərsidir. Validcynlərin əməyo münasibəti, öz biliyini, istedadını və ilhamlı əməyini Vətənimizin çiçəklənməsinə həsr etməsi, düzgünlüyü və prinsipiallığı, səmimiliyi, tovazökarlığı uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin heç də hamısı bu imkanlardan eyni dorocodo istifado edə bilmirlor. Lakin bir cəhət şübhəsizdir ki, valideynlərlə uşaqlar arasındakı münasibətlər nə qədər əlverişli olsa, onlann uşaq və yeniyetmələrin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri bir o qodor möhkəm vo səmərəli olar.

XXI F Ə S İ L

ŞƏXSİYYƏTİN PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİ VƏ PSİXOLOJİ YARDIM

1. Psixoloji məsləhət və hokimsiz psixotcrapiya: problemlər və pcrspektivlər

Müasir dövrdə psixologiya clminin totbiq sahələri günü gündən genişlənir. Cəmi bir ncçə ilo bundan əvvəl başqa elmlərin səlahiyyətinə daxil olan bir çox məsolələr artiq psixoloji istiqamətdə, yaxud bilavasitə psixologiya elminin imkanları çərçivəsində həll olunmağa başlayır. Bu proses, birinci növbodə, tibb clmləri, məsələn, psixoterapiya sahəsində daha aydın müşahidə olunur.

P s i x o t e r a p i y a iki yunan sözündən - psyche (ruh) + therapeia (müalicə) sözlərindən əmələ gəlmişdir. Tibbi ədəbiyyatda daha çox məqbul hesab edilon tərifə görə, psixotcrapiya xəstənin psixikasına və psixikası vasitəsilo orqanizminə müalicə tosiri sistemidir. Başqa sözlə, psixoterapiya dedikdə, insanin psixi tosir yolu ilə müalicəsi prosesi nəzərdə tutulur. Müalicə sözünə diqqot yetirin: psixotcrapiya bərqərar olmuş ənənəyə görə müalicə metodu hesab olunmuş və təbabətin səlahiyyətinə aid edilmişdir.

Bozi mütoxəssislər belo hesab edirlor ki, psixoterapiya psixiatriyanın tərkib hissosidir. Bir çox mütoxəssislərin, xüsusilo praktik psixoterapevtlərin fıkrincə, psixotcrapiya müstəqil elm sahəsidir.

Psixoterapiyanın elmlər sistemində yen no qodər mübahisəli olsa da, mütəxəssislorin, demok olar, əksoriyyəti belo hesab edir ki, psixoterapevt iki elm sahəsini - psixiatriya vo psixologiya elmlərini mükomməl bilməlidir. Bu, psixoterapiyanın nəinki psixiatriya, hom do psixologiya ilə bağlı olduğunu tosdiq etmək demokdir.

Psixotcrapiyanın inkişafında psixologiya mühüm rol oynamışdır. Əgər məsələnin tarixinə nəzər yetirsək, asanlıqla görərik ki, psixoterapiyada formalaşmış ayn-ayrı istiqamətlər məhz psixoloji nəzəriyyələr əsasında əmələ gəlmişdir. Mosolon, xarici ölkələrdə psixotcrapiyada üç istiqamot - psixoanalitik,

biheviorístik və ekzistensial-humanistik psixoterapiya daha cox inkişaf etmişdir ki, onlar da freydizm, biheviorizm vo humanistik psixologiya zominindo formalaşmışdır? Keçmiş SSRİ-do do psixoterapiyanın inkişafında sovet psixologiyasının nailiyyotlori mühüm rol oynamışdır.

Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı illərdə dcmoqrafık proseslər - doğum, ölüm, nigah, boşanma, miqrasiya və s. dünyanın qlobal problemlərinə çevrilirdi. Urbanizasiya prosesləri genişlənirdi: şəhər əhalisinin sayı sürətlə artır, yeni şəhərlər və qəsəbələr əmələ gəlirdi. Elmi-texniki inqilab vüsətlo ictimai həyatın bütün sahələrinə nüfuz edirdi: istehsalat prosesləri avtomatlaşır vo mexanikləşdirilir, robot texnikası omolo gəlir, sənaycnin kompyüterləşdirilməsi proscsləri həyati mona kəsb edirdi. Yeni peso sahələri sürətlə inkişaf edirdi. Bu şəraitdə insan amilinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədar olaraq ictimai hoyatın miixtolif saholərində yeni psixoloji problemlər mcydana çıxırdı. Onlann böyük əksəriyyəti insanin şəxsiyyəti ilə bağlı problemlər idi vo psixoloji yardım yolu ilo holl edilə bilərdi. Lakin qarşıya nəinki metodiki, hom də metodoloji əhəmiyyəti olan sual çıxırdı: bu köməyi sağlam insana kim - psixoloq, yoxsa psixoterapevt göstərməli idi? «Sağlam» sözünə diqqət yetirin: söhbət xəstəyə deyil, sağlam adama psixoloji kömək göstərməkdən gedirdi. Psixotcrapiya tibbi elm kimi bu məsələni holl edə bilərdimi? Xəstənin psixoterapiyasi zamani istifado olunan

585 müalicə üsullannı sağlam adama tətbiq etmək пə dərocodə səmərəli ola bilordi?

V. Şişkovun «Stranniki» adlı maraqlı povestinin fəsillərindon biri «Hipnoz təcrübəsi» adlanır. Onun qısa mozmunu belədir: xüsusi intcmatların birində uşaqlar intizamsızlıq edirdilər. Onların qarşısını heç cürə almaq mürnkün olmurdu. Bu zaman direktor uşaqlara tosir göstormək üçün intemata psixiatr dəvət ctdi. ü, uşaqları hipnoz üsulu ilə müalicə ctməyə başladı (yadda saxlayaq ki, hipnoz psixoterapiyanın osas üsullarından biridir). Psixiatr uşaqlarla 6 hipnoz seansı keçirmişdi. Beşinci seansdan sonra uşaqlarda dəyişikliklər əməlo golmişdi: onlar sözo baxmağa başlamışdılar. Psixiatr bunu müalicənin təsirilə izah edirdi. Lakin birdən-birə gözlənilməz hadisə baş verdi: 6-cı scansdan sonra uşaqlardan 7 nəfəri gecə vaxtı internatdan qaçdılar. Onlar bu zaman internat dircktorunun papağını, aşpazın gümüş saatını, eləcə də odeyal, çongəl-bıçaq və s. oğurlayıb özlori ilo aparmışdılar.

«Stranniki» bodii əsər olsa da, çox mühüm cohəti dəqiq ifadə edir: intcrnat uşaqları xəstə deyildilər, onları xəstə uşaqlar üçün səmərəli olan üsullarla müalicə etmək toşəbbüsləri istənilən noticəni verə bilnıozdi. Sağlam uşaqlara psixoloji (eləcə do pedaqoji) yolla tosir göstərmək lazım idi. Gəlin, bu baxımdan yuxarıdakı suallara cavab verək: sağlam adama psixoloji köməyi kim göstərməlidir? Sualın məntiqi cavabı belədir: sağlam adama psixoloji kömoyi psixoterapevt deyil, psixoloq göstərməlidir.

Bu şəraitdo xəstə adamlann müalicəsi ilo yenə də psixoterapevt məşğul olur, psixoloq isə sağlam adamlara psixoloji yardım göstərir. Nəzərə almaq lazımdır ki, psixoterapevtin psixoloqla ovoz olunması ilə işin əslindo mahiyyoti dəyişir. Psixoloq psixoterapevt kimi müalico ctmir, o, sağlam adama özünün psixoloji problemlorini, mosolon, öz münasibətlorini, davranış motivlorini, başqa adamın xüsusiyyətlərini və s. dork etmokdə psixoloji yardım göstərir, psixi sağlamlığını qoruyur.

Əslino qalsa, hokimsiz psixoterapiya ideyası heç də təzə mosələ deyildir. Əgər biz insanlann çoxosrlik iinsiyyot tocrübəsini nozordən keçirsok görorik ki, onlar mahiyyət etibarilə hokimsiz psixoterapiyanın sadə formalanndan istifado etmişlər: kcnposini öz xoş sözlori ilo ovunduran, yaralı olindon öpo-öpo uşağın ağrısını-acısmı alan ana, hosrətlə anasının yolunu gözjəyon nəvəsini şirin sö/-sphbeti ilo sakitləşdirən nənə, dəcol şagirdi öz faydalı

586 məsləhətləri ilə qayda-qanuna öyrədon tərbiyəçi, şirin söhbətləri ilə şagirdin hoyat yolunu müəyyən edən müəllim... Kim öz hoyat təcrübosində belo adamlara rast gəlməmişdir?!

Lakin bu təsir formaları adamlardan xüsusi məharət tələb edir. Təsadüfi deyildir ki, hor bir ana, ata, nənə, baba, tərbiyəçi vo ya müəllim söz vasitəsilo uşağa tosir edo bilmir. Əksər hallarda onlar uşaqla söhbət edərkən yalnız öz həyat təcrübəlorinə istinad cdir, ycrli-yersiz öyüd-nəsihət verir, bu zaman çox vaxt pedaqoji takt gözləmir və пeco dcyərlor, qaş düzəldəndo vurub göz çıxarırlar.

Psixoloji yardım məsələləri ilo psixoloqun məşğul olması həkimsiz psixotcrapiya təcrübəsində yeni mərhələ kimi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Psixoloq bu hoyati məsələləri пeco həll cdə bilər? Psixologiya elminin böyük praktik əhəmiyyəti vardır. Psixoloji biliklor ictimai təcrübənin miixtolif saholorində tətbiq olunur və böyük fayda verir. İnsan amilinin xüsusi aktuallıq kəsb etməsi ilo əlaqədar olaraq tətbiqi todqiqatlann əhomiyyəti daha da artırdı. Lakin tocrübə göstərirdi ki, müasir dövrün tətbiqi-psixoloji problemlorini əvvolki illər üçün xaraktcrik olan yollarla, hətta clmi-tədqiqat institutlarında, laboratoriya və kafcdralarda bilavasito praktik əhəmiyyəti olan məsələləri öyrənməklə həll ctmək mümkün deyildir. Elmin praktika ilə intcqrasiyasını bilavasito təmin edən ycni fonna lazım idi. Bu zərurotin aydın dərk edilməsi nəticəsindo ölkədə tətbiqi tədqiqatların aparılması üçün geniş imkan yaradan «p s i x o l o j i x i d m ə t» sistemi təşəkkül tapmağa başladı.

Psixoloji xidmət xalis praktik təşkilatdır. Fundamental todqiqatların apanlması onun vozifosinə daxil deyildir və daxil ola da bilməz. Psixoloji

xidmotin osas vəzifəsi psixologiya elminin nailiyyətləri səviyyəsində praktik problemləri həll ctməkdən ibarotdir. İnkişaf etmiş ölkolərdə homin məsələyə xüsusi diqqot yetirilir. Hətta keçmiş sovet ittifaqında ictimai hoyatm miixtolif sahəlorində psixoloji xidmət 60-cı illərin sonu - 70-ci illərin ovvəllərindən etibarən təşkil olurunağa başlamışdır. Moktobdə, miixtolif xidmot saholorindo psixoloji xidmotin təşkili işinə də geniş yer verilmişdi. Psixoloji xidmotin yeni vo perspcktivli bir sahosi - a i l o x i d m **o** I i formalaşm'sdu. Lakin, qeyd ctmok lazımdır ki, holo bizdo psixoloji xidmotin vahid sistemi yaradılmamışdır. Holo do bir çox zavod vo fabriklordo psixoloji

587 xidmət məsələlərinə əslində əhəmiyyət verilmir. Praktik psixoloqun mövqeyi bir çox cəhətdən hələ dəqiq deyildir.

Psixoloji xidmət prosesindo, bir torofdon, rəhbər işçiləro, mühəndislərə vo s. digor torofdon votondaşlara müxtəlif formalarda əməli moslohətlər və tövsiyəlor verilir. Ailədə və kollektivdə mənəvi-psixoloji iqlimin yaradılması, konfliktlərin aradan qaldınlması kimi məsələlərin həllində psixoloji yardım göstorilir. Bu zaman qeyri-adckvat reaksiyaları və davranış formalarını aradan qaldırmaq məqsədilə psixoloji korreksiya üsullarından da istifado olunur. Hal-hazırda sənaye, kütləvi kommunikasiya və təbliğat, hüquqa zidd davranışla mübarizo, ticarət, ictimai iaşə, məişət xidməti, avtomobil nəqliyyatı və başqa sahələrdə psixoloji xidmətin miixtolif formalarından istifado zəruridir. Müasir dövrdə ailə p r o b l c m l ə r i do xüsusi aktuallıq kəsb edir. Tosadüfi deyildir ki, 70-ci illərin sonu - 80 cı illərin əvvəllərindən etibarən ölkəmizin bir çox şəhərlərində, o cümlədən Bakı şəhərində miixtolif müəssisələrin nəzdində tibbi-psixoloji vo ya psixoloji məsləhotxanalar təşkil olunmuşdur. Onların başlıca məqsədi, birinci növbədə ailonin möhkomlənmə-sinə, uğurlu və xoşbəxt ailo kimi inkişaf etməsino kömək etməkdən ibarotdir.

Hor bir ailə təkrarolunmazdır. Ailə məsləhətxanaları üçün bu fakt prinsipial əhəmiyyətə malikdir: onlar hor bir konkret ailəyə vo onun ayn-ayn iizvlorino fordi yanaşır, gcniş psixoprofılaktik iş apanr, ailonin dağılmasını, ailo üzvləri arasındakı uyğunsuzluğu, ailo üzvlərində alkoqolizmin, osob xostoliklorinin omolo golmosini şərtləndirən sosial-psixoloji soboblori miioyyon edib aradan qaldırırlar. Toossiif ki, bu məsələlərə respublikamızda lazimi diqqot yetirilmir.

Qarabağ müharibəsinin dəhşətlərini görmüş, dərin sarsıntılara düçar olmuş minlərlə qaçqın və köçkünlərə psixoloji yardım təşkil edilməmişdir. Müqayisə üçün bir fakta diqqət yetirək. 2002-ci ilin avqust ayında içərisində 143 nəfər hərbçi olan vertalyotun qəzaya uğraması nəticəsində 126 nəfər tələf olmuş, Rusiya prczidcnti ilk növbədə tələf olanlann ailələsinə psixoloji yardım göstərilməsini zəruri hesab etmişdir.

Burada bir məsələni do qeyd etmok lazımdır: ailo «dramları» uşaqların torbiyosi işinin keyfıyyotinə mənfı tosir göstərir. Məhz buna görə do ailo xidməti hom do ailo tərbiyəsinin səmərəliliyinin

588 artırılmasına, uşaqların ahongdar inkişafının tomin olunmasına xüsusi diqqot yetirir.

Ailo məsləhətxanalarının osas istiqamotlorindon birini do yeniyetmə vo gənclərlə aparılan iş təşkil edir. Bu cohoti iimumi şəkildə nəzordən kcçirsək, onu yeniyetmə vo gəncloro uğurlu ailo həyatı üçün zəruri olan psixoloji mədəniyyətin aşılanması kimi xarakterizo edə bilərik.

Sosioloji, psixoloji vo pedaqoji tədqiqatlar göstərir ki, oğlan və qızların, hor şeydən əvvəl, ailə həyatına hazırlanmasını köklü surətdə yaxşılaşdırmaq lazımdır. Əvvəllər bu vəzifəni ailə müvəffəqiyyətlə yerinə yetirirdi. Qız əksər hallarda, demək olar ki, eynilə anasımn, oğlan uşağı isə atasının həyat yolunu təkrar edirdi. Ailo ənənələri nəinki möhkəm hom də çox sadə vo yeksənəq idi. Ana gələcək ailə həyatı üçün zəruri olan bütün hikmətləri bu vo ya digor dorocodo qızına öyrədə bilirdi. Oğlan uşağı da atasından kişi rolunun sirlərini öyrənirdi.

Miiasir dövrdə ailə həyatı normalan davamsız olmuşdur. Valideyn nüfuzunu şərtləndirən amillər xeyli dəyişilmişdir. Valideynlər uşaqları ailə həyatına hazırlamaq üçün kifayot qədər vaxt və qüvvəyə malik deyildirlər. Valideynlərin hotta bir çox yaxşı ənonələri onlann övladlarının ailə həyatında qəbul olunmur.

Bu şəraitdə gənclorin ailə həyatına hazırlanmasında ümum-təhsil məktəbləri ilo yanaşı, hom də xüsusi xidmət saholərinin, birinci növbədə. ailo məsləhətxanalarının rolu artır.

Ailə məslohotxanalarının əsas vəzifəsi ailədaxili münasi-bətlərin ahəngdar inkişafına, ailə üzvlərinin, hor şeydən əwəl, uşaqların şəxsiyyətinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmasına kömək etməkdən ibarot olsa da, o, hom də yeniyetmə vo gənclərlə müəyyən iş apanr, tək kişi və qadınlara nigah problemlərinin həllində kömək göstorir və s.

Ailə xidmətinin işində psixoloq və pedaqoqlarla yanaşı sosioloq, hüquqşünas, psixiatr, seksoloq, eləcə do ailə təsər-rüfatının təşkili üzro mütəxəssislər iştirak etməlidir. Bu, bir çox məsələnin kompleks şəkildə həlli baxımından böyük əhomiyyətə malikdir.

Son zamanlar bir çox ölkələrdə psixoloji məsləhotin yeni və perspektivli sahəlorindən biri kimi orta və ali məktoblərdə də psioloji xidmət fonnalaşmağa başlamışdır.

Müasir dövrdə moktobdo psixoloji xidmətin təşkili xüsusi

589 aktuallıq kəsb cdir. Məktəbdə psixoloji xidmotin təşkili məktəbin osas strateji məqsodinin şoxsiyyətin hərtərofli inkişafı sahəsində bütün praktik problcmlərin

müvəffəqiyyətlə həll edilmosində mühüm vasitə olacaqdır.

Moktəbdə psixoloji xidmotin on məsul vəzifələrindən biri şagirdlərin əmok təlimi və peşəyönümü ilə bağlıdır. Şagirdlərə fərdi yanaşma, onlann tolimdə çətinliklərinin aradan qaldırılması, uşaq şəxsiyyotinin inkişafmdakı nöqsanların, məktəblilərin təlimdə gcri qalmaları və intizamsızlığı hallannın psixoloji səboblərinin diaqnostikası vo onlann aradan qaldırılması üçün tədbirlərin müəyyən edilmosi, şagirdlərin tərbiyə vo tolimi prosesindo meydana çıxan çətinliklərin psixoloji profılaktikası üzrə iş - bunlann hamısı məktəbdə psixoloji xidmotin vəzifolorino daxildir. Məktəb psixoloqları 6 yaşlı uşaqların təlimi, şagirdlərin qabiliyyot və istedadının vaxtında düzgün müəyyənloşdirilmosi kimi mühüm məsələlərin, məktəb və ailə torbiyəsində meydana çıxan çətin problemlərin elmi cəhətdən düzgün holl olunmasında müəllim və valideynlərə yaxından kömək göstərə bilərlər.

Psixologiyanın məktəb təcrübəsində tətbiqi uzun müddət əsasən yaş vo pedaqoji psixologiya problemləri ilə məhdudlaş-dırılmışdı. Elmdə elo bir vəziyyət yaranmışdı ki, hətta məktob həyatma aid hər hansı bir sosial-psixoloji fakt ən yaxşı halda sosial-psixoloji fakt kimi dork olunsa da, ycnə do daha çox yaş və pedaqoji psixologiya mövqeyindən izah olunmuşdur. Müasir psixologiyada bu məhdudluq müvəffəqiyyətlə aradan qaldırıl-mışdır. Hal-hazırda məktəb həyatının sosial-psixoloji problcm-lərinə daha çox diqqət yetirilməlidir.

Sosial psixologiyanın başlıca problemlərinin - ünsiyyət, kollektiv və şoxsiyyot problemlorinin yaş aspekti vardır. Sosial psixologiyanm pedaqoji problemləri şəxsiyyətlərarası münasi-bətlər sahosi ilə olaqədardır. «Müəllim-müəllim», «müollim-şagird» və «şagird-şagird» tipli münasibətlər sahosi iso elo bir sosial-psixoloji amildir ki, ünsiyyətin zənginləşməsi, kollektivin inkişafı və şoxsiyyətin formalaşmasının tətbiqi problemlori bilavasitə onunla bağlıdır. Bu istiqamətdə aparılan tətbiqi tədqiqatlar belo bir fundamental fakta istinad etmolidir ki, qarşılıqlı münasibotlərin dəyişilmosi ünsiyyətin idarə olunmasını, birgə foaliyyotin, ünsiyyotin məqsədyönlü təşkili isə qarşılıqlı münasibətlərin idaro olunmasını şərtləndirir. Sinif kollektivinin,

590 uşağın mənsub olduğu qruplann, xüsusilə referent qrupun sosial-psixoloji xarakteristikası, ailədə və moktobdə şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemindo şagirdin mövqeyi, uşaq və yaşlıların (valideynlər, müəllimlər və s.) bir-birini qavraması, müəllim vo valideynlorin şagirdi anlama səviyyosi, uşaq kollektivino müəl-limin münasibətinin xarakteri vo s. - bunların hamısı elə tətbiqi ohəmiyyətə malik olan sosial-psixoloji problemlərdir ki, müəl-limlər təlim və tərbiyo prosesindo onları həll etməkdə çətinlik çekirlər. Şagirdlərin tolimdo geri qalmasını da çox vaxt clə bu amillər şərtləndirir.

Son zamanlar uşaqlarm tolim və torbiyəsindo qrup forma-larından daha geniş istifado olunur. Psixoloji xidmət şəraitində bunun üçün daha əlverişli zəmin yaranır.

Məktəbdə psixoloji xidmotin təşkili hom do çətin tərbiyə olunan uşaqlar probleminin hollində təsirli rol oynayacaqdır.

Ali məktoblərdə yüksok ixtisaslı kadrların hazırlığı sahasində do psixoloji xidmət böyük əhəmiyyət kosb cdir. Hal-hazırda inkişaf etmiş ölkələrin bir çox ali məktoblərində bu istiqamətdə zongin təcrübo əldə edilmişdir.

Ali məktəbdə psixoloji xidmotin vəzifoləri geniş və çoxcəhətli olsa da, onlar əsasən dörd sahəni ohatə edir: 1) psixoloqlar ali məktəb psixologiyası sahəsində tədqiqatlar aparır; 2) həmin todqiqatlann nəticələrini təlim-tərbiyə prosesinə tətbiq edir; 3) ınüəllimlər və tələbəlor arasında psixoloji bilikləri təbliğ edir; 4) onlara elmi-psixoloji məsləhətlər vcrirlor.

Ali məktobdə psixoloji xidmot yeni formalaşır. Onun hələ həll olunmamış çoxlu təşkilati, metodik, tətbiqi problemlori vardır. Lakin bir cəhət aydındır: istər orta, istər so do ali məktəbdə psixoloji xidmotin toşkili artıq dövrün təlobidir.

Beləliklə, aydın olur ki, elmi-tcxniki torəqqi dövründo fundamental elmlərlə praktika arasmda tətbiqi elmlor foaliyyot gostərir.

Tətbiqi elmlərin meydana çıxması nəinki elmin özünün, hom de ictimai praktikanın inkişaf səviyyəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Elmi-tcxniki tərəqqi dövründə isə bu proseslorin intensivliyi xüsusilə artır.

Psixologiya elmindo praktik məsələləri həll clmək üçün özünoməxsus elmi-praktik vəsilonin - psixoloji xidmət sahəsinin formalaşması bu baxımdan diqqəti xüsusilə colb edir. Psixoloji

591 xidmət psixologiya elminin praktikasında yeni hadisodir. Təcrübə göstərir ki, psixologiya elmi dövrün praktik problemlərini həll etdikcə ictimai tocrübənin miixtolif sahələrinə uğurla nütuz edir.

Psixologiya elmi ictimai hoyatın miixtolif sahəlorinə uğurla nüfuz etdikcə, onun özünün inkişafı üçün yeni üfüqlər açılır. «İnsan münasibətləri» qlobal problemo çevrilir. Psixoloqun mövqeyi, psixoloji biliklorin tətbiq sahəsi köklü surotdə dəyişir. Yaxın gələcəkdə psixoloq bu gün heç do onun səlahiyyətinə daxil edilməyən vəzifələrin, mosolon, bilavasitə insan münasibətləri ilo bağlı olan və təbabət statistikasında xüsusi yer tutan şəkər diabeti, miokard-infarktı kimi xəstəliklorin profılaktikasında, diaqnostika-sında vo müalicosində həlledici rol oynayacaqdır.

2. Psixikanın ehtiyatları

İnsan özünə və ətraf alomə təsir göstərmok, onu doyişdirmok kimi məsələlərlə daima maraqlanmışdır.

Belo demok olar ki, boşəriyyotin əldo etdiyi bütün nailiyyətlər insan zəkasının, psixikasının hesabına başa gəlmişdir. Görosən, insanin psixi imkanlannın həddi-hüdudu varmı? Əgor varsa, onu fəth etmək mümkündürmü? Bu məsələlər insanları daima maraqlandınnış vo bundan sonra da maraqlandıracaqdır. Əsrlər boyu bir çox alim və mütəfəkkirlər əsərlərində bu məsələlərə tez-tez toxunmuşlar. Sokratın məşhur kəlamı yada düşür. "Ey insan özünü dork et!» Platon vo Aristotcl insan zəkasını onun davranışmın toşkilatçısı və hərəkətverici qüvvəsi hesab cdiblər.

İmkanlar hərəkotdə, əməldə reallaşır, horəkot və oməl isə biliksiz mümkün deyildir.

Heraklın qəhrəmanlığı, İlya Muromsun gücü haqqinda olan ofsanə və rovayətlər nəsildən-nəslə ötürülərək bu günə gəlib çıxmışdır. Yaxud yoqaların nəfəs almadan bir neçə saat qalması, şaxtalı havada bodoninin tempcraturunu normal səviyyədə sutkalarla saxlaması, toфağa basdırılıb, sonra ayağa durması və s. qabiliyyətlori vardır.

Homycrlimiz Toliq Dadaşovun qeyri-adi telepatik qabiliyyəti hamını heyran cdir. Və yaxud vətənimizin dilbor guşəsi olan Qarabağ toфağının azad edilməsi uğrunda gedən müharibodə alnından avtomat gülləsi dəlib keçmiş əsgərin, sonradan normal

592 həyat sürməsi insan psixikasının heyrətamiz dorocodo sirli imkana malik olduğunu demirmi?

Biomexanika adlı yeni bir elm sahəsi mövcuddur. O hərəkətin qanunauyğunluqlarını öyrənməklə məşğuldur. Onun kömoyilə idman yanşlarında proqnozlar öyrənilir. Hər onillikdə alimlər idmançılann fıziki imkanlarının hədlərini öyrənirlər. Bu gösto-ricılərin hər dofə yüksəldiyi müoyyonloşdirilir. Müasir dövrdə artiq insanlann maksimum imkanlarını öyrənmoklə məşğul olan -maksimalogiya adlı elm meydana golmişdir. Bu elm tibbi idman vo idman psixologiyasının sorhədlori daxilində formalaşmışdır.

Əsrimizin əvvəlində moşhur fizioloq İ.P.Palov demişdir ki, insan haqqinda olan elmlorin qarşısında insanin psixikasının vo əsəb sisteminin böyük imkanlarının artırılması, inkişafı və ondan istifado olunması kimi əhomiyyətli məsələ dayanır. Digor rus psixoloqu B.Q.Ananyev isə psixologiyanın gələcəkdo əsas vəzifəsini psixikanın imkanlarının miioyyon edilməsində, onun inkişafı vo istifado olunmasının prinsip vo mexanizmlərinin öyrənilməsindo görürdü.

İnsanın imkanlan, onun ehtiyatları dedikdə ilk növbədə psixi chtiyatlan nəzərdə tutulur. Bu пəyə görə belədir?

Ehtiyat məsəlosi insanin davranış və hərəkəti, orqanizmin foaliyyotinin prinsip və mexanizmləri ilo six bağlıdır. Materiyanın mövcud olması özünü hifzetmə qanununa (zakon samosoxranenie) əsason mümkün olur. Onu da əlavo etmək lazımdır ki, enerji təminatı olmadan heç bir şey mövcud ola bilməz. Özünü hifzetmo orqanizmin uyğunlaşma mexanizminin hesabına baş verir. Uyğunlaşma (adaptasiya) prinsiplori canlı vo cansız alomdo fərqli surətdə baş verir. Cansız materiyada bu davamlı, sabit tarazlıq prinsipi üzrə gcdir. Məsələn daş o vaxta qədor öz daşlığını saxlayır ki, daxili molekulyar təsir xarici təsiro davam gətirsin (Qakın -təsir əks-təsirə bərabordir qanunu.)

Canlı orqanizmlərin mövcud olması, yaşaması başqa prinsip üzro gedir. Bu prinsip davamlı dinamik müvazinətsizlik (bərabərsizlik) prinsipi adlanır. Bu prinsipin mahiyyəti ondadır ki, burada enerji axını daima qeyri-bərabər vəziyyətdə olur.

Mosolon, heyvan orqanizminin maksimal aktivliyi onun tox olduğu vaxtda deyil, əksinə aclıq hiss etdiyi vaxtda öziinü göstərir.

Bu sistemdə həmişə müvazinotsizlik vo ya bərabərsizlik şəraitinin olması canlı orqanizmin mövcud olmasının əsas şəraitini təşkil edir (toplaşan encrji ilə sərf cdilən cncrjinin bəraborsizliyi).

Orqanizmdə enerji prosesləri vegetativ sinir sisteminin hesabına baş verir.

Canlı orqanizmdə 2 cür enerji sistemi foaliyyot göstərir:

a) ekzogen enerji sistemi;
b) endogen enerji sistemi.

Ekzogen enerji sistemi enerjinin serf olunmasinda, endogen sistem iso enerjinin toplanmasında özünü göstərir. Bu sistemlorin enerji potensialı heç bir vaxt borabor olmur. Hor bir an orqanizmdo bu enerji potensialinda biri digərini üstələyir. Bütün bunlar qemostaz prosesləri adlandınlır. Orqanizmdo no qədər çox encrji sərfı baş verirso, onun toplanmasi mexanizmi do bir o qədər intensiv surətdo baş verir. Bu zaman borpa olunan enerji potensiah, ovvolki hoddon do bir qədor çox olur.

Idmançıların məşq proseslori mohz bu prinsip üzrə hoyata keçdiyino görə, onlann fiziki imkanlannin səviyyəsi artir.

Foalliq prinsipi bir mühüm xüsusiyyotə malikdir. İstənilən foaliyyot tələbatın təmin olunmasıdır. Mütəxəssislər tələbatları bioloji (orqanizmin) vo sosial (şəxsiyyətin) olmaqla 2 yero bölüblər. Ən yüksək tələbat isə insanın öz imkanlarını həyata keçirmək təlobatıdır. Əfsanə və rəvayotlorlə insanlann qəhrəmanlara boxş etdiklori qeyri-adi güc vo qabiliyyotlor, mohz onlann öz imkanlarından maksimum soviyyədo istifado etmək arzusu ilə bağlıdır.

Imkanların realizasiyası, insan qarşısma qoyduğu məqsədo nail olduqda mümkün olur. Qarşıya qoyulmuş məqsodə nail olduqdan sonra, insan yeni məqsədə doğru can atır. Belə halın uşaqlarda da olduğuru deyə bilərik. Bir oyuncaqla müəyyən müddət oyna-dıqdan sonra, o yenisinə doğru can atır. Əvvolki oyuncaq artıq onu qane etmir.

Bütün bunlar fəallığın təzahür formalarıdır.

İnsanın imkanlannin elmi cəhətdən öyrənilməsi son 50 ildə daha aktual olmuşdur. Kibernetikanın banisi sayılan akademik A.İ.Berq insan imkanlannin təkamülü haqqında demişdir: «gələcək ağıllı avtomatlarındı» vo «texnikanın yerino yetirdiyi funksiyadan asılı olmayaraq,-son qərar həmişo imkana məxsus olacaqdır».

Birinci fıkir XX əsrin 50-ci, ikinci fıkir isə 70-ci illərə təsadüf edir.

594

İnsan imkanlannin inkişafı onun tobiətindədir.

Kosmosda 25 illik uçuş tocrübosino malik olan mütəxəssislor belə qənaotə gəliblər ki, kosmosa uçmaq üçün insanın heç do qeyri-adi qabiliyyətlərə malik olması vacib deyildir. Bunun üçün yaxşı, sağlam orqanizm, moqsədyönlülük vo bir də bu fəaliyyətə güclü motivin olması kifayətdir.

İnkişafda ehtiyatlar mühüm rol oynayir.

1. İnsan üçün işlodilon «ehtiyat» termini etibarlılıq nəzəriy-yəsindən götürülmüşdür. Ehtiyata malik olma istonilən sistemin foaliyyot göstərməsinin osas şərtidir. Ehtiyatlanmanın 2 forması mövcuddur:

1) Struktur ehtiyatlanma;
2) Funksional ehtiyatlanma.

Struktur ehtiyatlanma dedikdə sıradan çıxa bilən elementləri əvoz etmək üçün lazım olan elementlor çoxluğu və ya onların ikiləşdirilməsi başa düşülür.

Funksional ehtiyatlanma iso sistem üzərində düşən işin müəyyən hüdudlar (və ya diapazonlar) çərçivəsində yerinə yetirilməsini bildirir. Bu halda əsasən texniki imkanlardan söhbət gedir.

Bu prinsipdən insanın ehtiyatlannın təhlili işində do istifado etmək olar. İnsanın struktur ehtiyatları haqqında neyrofızioloji və fizioloji ədəbiyyatlarda çox məlumat var. Mosolon, baş-beyin qabığının çoxmilyardlı neyronlarından çox cüzi bir hissəsi işləyir. Yaxud miixtolif funksiyaları yerino yetiron sağ və sol yarımkürələr, lazım gəldikdə biri digərinin funksiyasını üzərinə götürə bilir.

Funksional ehtiyatlanma, funksional imkanlarla six bağlıdır.

2. Başqa sözlərlə desok, funksional imkan insanın öz bilik, bacarıq və vərdişlərini nəzərə almaqla işi yerinə yetirmək qabiliyyotidir. Biz tez-tez eşidirik ki, insanın imkanlannin həddi-hüdudu yoxdur. Əslindo isə insanın imkanlannin artmasının əsasını əvvəlki nəsillərin təcrübəsi təşkil edir. Konkret insan timsalında isə inkişafın həddi var. Bu onun potensial imkanıdır.

İnsanın imkanlannin inkişafının sərhodlori biokimyovi, neyrofızioloji vo fizioloji proseslər səviyyəsində öyrənilir. Amma osas problem isə psixikanın imkanlannı öyrənməkdən ibarotdir.

Psixika orqanizmdo baş verən bütün proseslori, həmçinin davranış və fəaliyyətimizi do idarə edir. Buna göro də imkanların

595

[38]» inkişafı ilk növbədə psixikanın chtiyatı ilə bağlıdır. Psixikanın chtiyatı reallaşdınlmamış imkanlardır.

Alimlər belə hesab edirlər ki, miiasir insanlar orla hesabla öz potensial inkişaflarının yalnız 30-40 faizindən, bəziləri isə ancaq 5b-60 faizindən istifadə edirlər.

İmkanlann inkişafı iki morhələdə baş verir;

1) Təbii inkişaf (18-23 yaşına qədər);
2) İnsanın məqsədyönlü foaliyyoti.

3. Uşağın ümumi inkişafında fıziki tərbiyənin əhəmiyyəti böyükdür. Həqiqotən, fıziki çalışmalarla məşğul olmaq uşağın gücünün artmasına, çevikliyinə, coldliyinə kömək gösterməklə yanaşı həmçinin onun boy artımına da müsbət tosir cdir. Bununla yanaşı hərəkətlərin do bir xüsusiyyəti vardır. Biz hor bir hərəkəti psixi proseslorin (duyğu, qavrayış, diqqət) uyğun siqnalları əsasında icra edirik.

Digor torofdon, hərəki fəallıq insanda psixi sferanın fundamen-tini toşkil cdən mütloq və diferensial həssaslığın inkişafına kömək göstərir. Daha çox çevik olan uşaqlarda mütləq vo diferensial həssaslıq yaxşı inkişaf etdiyinə göro onlar tez gəzməyi öyrənirlər, həmçinin tez dil açır və oxuyurlar.

Axırıncı iyirmi ildo ibtidai siniflərdə proqramın mənimsənil-məsində çotinlik çəkən uşaqların sayı çoxalıb. Səbob çoxdur, lakin bunlardan ən əsası psixi inkişafın zəifləmosidir. Valideynlor bu səbəbdən repititorlara, psixoterapevtlorə müraciət edirlor. Apanlan təhlil göstərdi ki, müasir uşaqlar 50-60-cı illərin uşaqlarından 2-3 dəfə az hərəkət edirlor. Uşaqların psixi inkişafının geri qalmasının on əsas səbəbi, mohz hərəki aktivliyin lazımi səviyyədə olmamasındadır. Bunun mühüm səbəblərindən biri do uşaqlann televizor qarşısında çox oturmalandır.

Bu gün psixologiya elminə belo faktlar molumdur ki, xüsusi hərəki çalışmaların hesabına (diqqət, hafızə, təfokkür) konkret olaraq bəzi psixi funksiyaları inkişaf etdirmək mümkündür.

4. Psixoloqlar hal-hazırda horəki çalışmalann hesabına anadangolmə və zədo nəticəsində psixi pozuntulara məruz qalmış şoxslərdə psixi funksiyaların inkişaf etdirilməsi məsələlori üzrə tədqiqat apanr.

Bu məsələdə hərokətin rol və əhomiyyəti çox böyükdür. Hamıya yaxşı molumdur ki, insanin öz imkanlarını hoyata kcçirməsi, onun yorğun və ya gümrah, xəstə və sağlam olmasmdan

596 asılıdır. Məhşur idman psixoloqu R.M.Zayçonov A.IGupovla apardığı işlo bağlı yazır ki, o çox çətinliklə dünya çenıpionunu hoı kün 40 dəqiqə idmanla

məşğul olmağa məcbur edirdi. Yalnız bir neçə məğlubiyyətdən sonra A.Kaфovun idmana münasibəti dəyişdi. Nəhayət o, fiziki hazırlığın istər yarışqabağı, istor də turnir vaxtı özünün tam mobilize olunması işində osas şərt olduğunu başa düşdü.

İnsan yaşa dolduqca onun fəallıq imkanları azalmağa başlayır. Herontologiya clmi yaşlı adamların yiiksək fiziki və oqli potensiala nail olması üçün fiziki çalışmalara daha cox vaxt ayırması haqqinda kifayot qodor fakta malikdir. Mosolon: Xalq artisti İ.V.İlinskiy 80 yaşına kimi xizək sürməklə məşğul olmuşdur. Məşhur aviakonstruktor O.K.Antonov 70 yaşında 2-ci dərəcoli idmançı səviyyəsində şahmat oynayırdı.

Bədən tərbiyosi, hərəki fəallıq somatik və psixi sağlamlığın qorunması üçün insanin aktiv həyat foaliyyotinin artırılması və həyat tonusunun, həmçinin ömrünün uzanması üçün səmərəli təsir vasitosidir.

Autogen moşq fiziki fəallıq üçün çox vacibdir.

Əzələ sisteminə tosir göstərməklə insanm psixofizioloji halını dəyişdirməyin yolları müxtəlifdir. Bura, xüsusi fiziki horokətləri (moşq, əl-qol hərokətləri, gimnastika) massaj və özünümasaj. əsnəməni, yuxudan sonra gərilməni (gərnəşmə) aid etmok olar. İnsan narahathq hissi keçirəndə, emosional cohotdon gorgin olduqda, əsobiləşəndə əllorini yumruq şəklində sıxıb-açdıqda, alnını vo boynunu sürtdükdə, bannaqlarının uc hissosi ilo stolu döyoclədikdə, var-gəl ctdikdə, həyocandan özünə «ycr tapa bilmə-dikdo» ozələ aparatına təsir ctmeklə özü də bilmədən şüuraltı özünətənzimetmoyə nail olur. Bundan olavə artıq enerjinin digər profilaktik yollarla da orqanizmdən çıxarılması mümkündür. Mo-solon, tonəffusün idarə edilməsi, diqqotin yönəlməsi, morkəzləşməsi, kcçirilməsi üsullan və s. Bunlar hamısı səmərəli fəndlərdir. Lakin, onlann təsiri məhdud intcnsivliyə vo bir sıra çatışmazlıqlardan xali deyildir. Bütün bu çatışmazlıqlardan psixofizioloji voziyyətin özünütolqinctməyin kompleks metodu sayılan Autogcn moşqin hesabına azad olmaq mümkündür.

Alman alimi İ.**Suits** hipnozun köməyi ilə nevrotik pozuntuları müalicə etməyi sınaqdan çıxarmışdır. O hom də praktik yoqa təlimi ilo də yaxından tanış idi. Onu belo bir sual düşündürürdü: песо

597

Autogen məşq insanın öz davranışı üzərində özünütolqinin hökmüno dair sadoco hipoteza olmayıb, elmi cəhətdən əsaslan-dınlmış və təcrübədən, sınaqdan çıxanlmış metodikadır.

Əlbəttə Autogen məşq insan orqanizmi üçün əhəmiyyətinə göro Allahın hökmü ilə insanlara tövsiyə olunan namazdan çox aşağıda dayanır.

AM-dən fərqli olaraq namaz kigiyenik qaydalara əməl etməkdən (dəstəmazdan) başlayır. Bundan başqa namaz gündə 5 dəfə qılınmalıdırsa, Autogen məşq 2 dofə nozordo tutulur.

Namaz, Autogen məşqdən fərqli olaraq, sutkanın bütün vaxt-lannda cyni müddətdo davam etmir. Belo ki, orqanizmin fəallığı ilə namaz vaxtı arasında düz mütənasiblik var. Mosolon: günorta vaxtı orqanizmin iş qabiliyyətinin yüksok olduğu vaxt, namazın sayı 10 rikətə çatır. Səhər vaxtı iso iki rikotdir.

Autogen məşqdən fərqli olaraq, namaz vaxtı yerinə yetirilən hərəkotlər do əlavo olaraq insan orqanizminin sakitloşməsinə kömək göstərir.

Namazda diqqətin mərkəzləşməsi baş verir. Bundan başqa gözlorin müoyyən nöqtəyə zillənməsi də çox ehomiyyətli bir işdir. Bütün bu proseslər hamısı insan orqanizminin və psixikasının din-cəlməsino, rahatlanmasına böyük fayda verir. Horn do burada mə-nəvi cəhətdən də təmizlonmo, həmçinin insanda sağlamlıq, dö-zümlülük, səbrlənmə və s. kimi iradi keyfiyyotlər tərbiyo olunur.

Bunun əhəmiyəti haqqında Qurani-Kərimdə müəyyən ayələr də vardır. Bu mənada namaz qdmaq yalnız dindarlıq, dini fanatizm kimi qobul cdilə bilməz, bu hom do psixi sağlamlıq vasitəsidir.

3. Psixi sağlamlıq

Insanın psixi sağlamlığını üç soviyyədə nəzərdən keçirmək olar: bioloji, psixoloji vo sosial soviyyolordo. Qeyd edilon hor bir səviyyədə insan sağlamlığı özünəməxsus təzahürlərə malik olur.

Bioloji səviyyədəki sağlamlıqda orqanizmin bütün daxili üzvlərinin dinamik ahongdarlığı vo onlann xarici tosirloro adekvat reaksiyasi osas olur. Bu sahodo tobabotin tosiri nisboton somoroli olur.

Psixoloji sağlamlıq iso başqa səciyyə daşıyır, yoni burada məsələyo şəxsiyyət kontekstindən yanaşılır vo onun psixi

600 bütövlüyü osas götürülür. Yoni sağlam şoxsiyyot kimdir vo ya no deməkdir mülahizosi ön plana kcçir. Əgər şəxsiyyətin bütün mühüm keyfiyyotləri kifayət qodor ahongdar inkişaf etmişso, onlar o qodor do davamlı, müvazinətli olur vo onun tamlığını pozmağa yönəlmiş tosirloro qarşı durmağa qabil olur.

İnsanın psixi sağlamlığı o zaman pozula bilir ki, şoxsiyyotin xarakterində, inteqral psixi keyfiyyotlorindo bu vo ya digor neqativ cəhot özünü qabanq surətdo biruzə vcrir, xüsusən də mənəvi-əxlaqi sferada defekt nozorə **caф1г.**

Psixiloji sağlamlıqdan sosial sağlamlıq səviyyəsinə keçid əsason şortidir. Çünki hor iki sağlamlıq səviyyosi bir-birini həm müsbot, hom do monfi monada asanlıqla şərtləndirə bilir. Lakin sosial şəraitin, ictimai münasibətlərin şəxsiyyətin psixi sağlam-lığına təsiri daha güclü olur. Yəni sosial-maddi və sosial-mənovi şərait, ailə münasibətlori, ünsiyyətin xarakteri, digər qarşılıqlı münasibətlərin səciyyosi psixi sağlamlığa ciddi tosir edir. Burada əlverişli sosial şəraitin olub-olmaması əsas yer tutur. Məlum olduğu üzrə həmin amil şəxsiyyətin psixi sağlamlığına həm müsbət, hom do monfi tosir göstorə bilor. Pozğun tərbiyo

şəraiti, olverişli olmayan otraf mühit insanlarda müxtəlif xarakterli qeyri-adekvat, hətta kriminal səciyyəli davranışın mənbəyi olur. Belo olduqda şəxsiyyət mənəviyyatca pozulur, onun özünüidarə vo özünütənzimi lazımi səciyyodə ola bilmir.

Psixi sağlamlığm meyarlan məsələsi miixtolif mülahizolorlə bağlıdır. Bəzilori bunun üçün psixi müvazinoti əsas götürürlor. Burada şoxsiyyoto xas olan emosional, iradi və idraki proseslorin пeco foaliyyot göstormosinin xarakteri ön plana çəkilir.

Adətən şoxsiyyətin psixi inkişafındakı pozğunluq vo ya anomaliya onun sosial əhatə ilo disqarmoniyasında (ahəngdarlığın pozulmasında), homin mühitə uyğunlaşa bilməməsində özünü göstərir.

Həmin meyar üzvi surətdə iki başqa meyarla yoni psixikanın təşkilinin ahəngdarlığı vo onun adaptiv imkanlan ilo olaqədardır.

Psixi müvazinotin ifadolilik dərocəsi insanın obyektiv şoraitlo ahongdarlığında, ona uyğunlaşa bilmək qabiliyyətində özünü gös-torir. Hövsolosiz, doyanotsiz adamlarda faktiki olaraq müvazinot pozulmuş olur. Ancaq psixi cəhətdən sağlam adamlarda, yoni müvazinətli şoxslordə davranışın sabitliyi vo onun xarici şəraito uyğunluğu aydın surətdo nozərə **caф1г.**

601

Müasir dövrdə psixiatriyaya insan şəxsiyyətinin ruhi sağlam-lığının vo rifahının qorunması və idaro olunmasına xidmot göstərən elmi əlavə kimi baxırlar.

Belə bir fikri əsas götürürlor ki, psixi xəstəliklərin spesifik xüsusiyyətləri psixi özünüidarə hüdudlannda baş verən kənara çıxmaq hallan ilə şərtlənir. Psixoloji özünüidaro ümumiliklə psixi sağlamlığın ən mühüm kriteriyalanndan hesab edilir.

Psixoloji özünüidarəyo aşağıdakı morhələlər daxildir:

a) idaroctmə moqsədinin qoyulması;

b) infonnasiyanın qobulu vo işlənməsi; v) qərar qəbulu;

q) qərann hoyata kcçirilmosi və nəzarət.

Bu mərhələlərin hor birində psixi sağlamlığı təmin etmoyə təsir göstərən proseslor inkişaf cdir. Fikrimizi izah cdək.

Moqsodyönlülük şəxsiyyotə məxsus olan kcyfıyyət olub, insana onun nəyin naminə hərəkət etməsini göstərir. Həyatda məqsodin düzgün seçilmosi, psixi sağlamlığın təmin olunmasının on mühüm şərtlərindən biridir.

Mosolon, hoyat yolunun düzgün seçilmosi, sənət seçimi, cəmiyyətdə yerini vo mövqeyini müəyyənləşdirmək vo s. hor bir şəxsin qəbul edəcoyi hoyati əhəmiyyətə malik olan məsolədir.

Istər əmək sahəsindo, istorsə də həyatda öz yerini tapa bilməyən hor bir insanin timsalında comiyyot əvozcdilməz şəkildo maddi və monəvi zərər cokir, itki verir. Psixoloji zədənin ən böyüyü isə şəxsiyyətin özünə dəyir. İnsanın uzunmüddot xoşlamadığı bir işdo çalışması onun daxili psixoloji durumunun pozulmasına, şəxsiyyətin dcformasiyasına gətirib çıxanr.

Ozünüidarə sisteminin funksional bütövlüyü ilk növbodə ondan asılıdır ki, informasiyaların qobulu ve tohlili prosesi no dorocodo səmərəli coroyan edir. Elo homin zomindo do orqanizm xarici alomi vo öz halotini, voziyyotini oks etdirir.

Yoni insanin ətraf mühito bəlodləşməsinin osas şortini onun psixikasinm daxili vo xarici mühitinin düzgün oks etdirilmosi təşkil edir. Psixikada baş veron hor bir psixoloji dəyişiklik ətraf miihitdon golon idrak məlumatlarının şəxsiyyot tərəfındən düzgün oks edilmosi ilo bağlıdır. İnsanın süni şokildə informasiya axınından məhnım edilmosi (sensor aclıq) üzro apanlan təcrübolər göstordi ki, belə şəraitdə insanlar uzun müddot qala bilmirlor. İnsanın uzun

604 müddət «sensor aclıq» şoraitindo saxlanılması, onun psixikasında bəzi neqativ hallara gətirib çıxarır (illüziya, hallyüsinasiya) vo s.

Digor cohotdon insanin qəbul etdiyi informasiyanın həddən ziyadə olması da psixikanın normal foaliyyotinin pozulmasına sobob olur. Buna görо do insanin hoyat foaliyyotinin normal şəkildə davam ctməsi üçün onun qobul etdiyi informasiya axını, insanin psixikasinm qobul edo bilocoyi optimal hocmo malik olmalıdır.

Miiasir tonsil sisteminin osas xiisusiyyotlorindon biri holo do insana otraf alom haqqinda daha çox bilik vermokdir. Bu sobobdondir ki, insanin özü haqqinda, psixi imkanlan haqqinda malik olduğu bilik, hocm etibarilo otraf alom haqqinda bildik-lərindən çox azdir. Olanlar da fraqmentar vo dayazdir.

Özünün psixi sağlamlığını qorumaq üçün, özünü idaro etmok üçün insan özü haqqinda osaslı nozori vo praktik biliyo yiyolonmolidir. Belo bir biliyin çatışmamazlığını hamımız ctiraf edirik vo onun törotdiyi ağır noticolordon iso təəssüf ki, çoxu-muzun xəbəri yoxdur.

İnsan özünün psixi voziyyətinin «dilini aça bilmolidir» vo ona tosir göstərməyi, yeri goldikdo iso idaro etmoyi bacarmalıdır. Hor bir insan özünün güclü vo zəif xüsusiyyətlorini, həmçinin fiziki vo psixi imkanlannin soviyyosini diizgiin vo adekvat şəkildə qiymətləndimıolidir. insan psixi sağlamlığını idaro etmoyi bacar-malıdır.

Psixi sağlamlığı idaro etmok üçün iso insan psixikasını moşq etdirmoyi bacarmah, onun imkanlarmdan xobordar olmah vo inkişaf etdirməlidir. İnsan həmçinin ağıl vo hisslorindo nizam-inti-zam yaratmağı bacarmalıdır. insana foal, şüurlu vo moqsodyönlü hoyat yaşamağı torbiyo etmok laznndir. Ona həmçinin

davranış mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan psixi özünütənzimin texniki xüsusiyyətlorini aşlamaq lazımdır. Başqa sözlo, insanda psixoloji modəniyyətin torbiyo edilmosi vacib mosələlərdəndir.

Hər kiçik psixi problemdon ötrü həkim-psixoterapevtə, ekstrasensə, hipnozçuya və digər şofaverici insanlara müraciət etmək insanı otraf miihitdon asılı vo passiv voziyyəto salır. İnsan öz gücünə inanmalı, imkanlannin sərhədlərini bilməli vo lazım olduqda onlann hesabına öz-özünü tənzimləməlidir.

Sağlam psixikaya malik olan şəxs, cəmiyyotdo mövcud olan davranış normalarına zidd olan qərar qəbul etmir. Başqa sözlə

605 desək, əgər insanın mənəvi statusu deformasiyaya moruz qalmayıbsa, onun qobul etdiyi qərar həm özünə, həm də ətraf-dakılara fayda verəcokdir. Mənovi cəhətdən etibarlı vo sağlam psixikaya malik olan şoxsiyyət oxlaqsız davranış və horokotlərə qabil olmayan aliconab, vicdanlı insandır.

Qəbul olunmuş qərarın həyata keçirilməsi, şəxsiyyətdən bu mərhələ üçün vacib olan keyfiyyotlərin təcəssüm etdirilməsini tələb edir. Bu keyfiyyətlərdən hər hansı birinin ifadə formasına görə, insanın psixi sağlamlıq voziyyəti haqqında mühakimə yüfütmok olar. Bclə hesab edilir ki, qarşıya qoyulmuş məsələlərin praktik həlli üçün lazımi fəallığı təmin etməyon passiv insan mənəvi cohotdən sağlam adlandınla bilmoz. Bundan başqa, fəal davranışı iflic edən tonbəllik də ruhun xəstəliyi kimi xarakterizo olunur. Digər tərəfdən, elə şəxsi keyfıyyətlər də məlumdur ki, insan onlara vaqif olmaqla qarşısına qoyduğu məsələləri uğurlu şəkildə həll edir. Bunlardan ilk növbədə borc və məsuliyyət hissini, cavabdehliyi, nizam-intizamlığı, iradəlilik, özünəsahibolma və s. kimi keyfiyyətlori qeyd etmək olar.

Bu gün do həlo düzgün olmayan belə bir fıkir mövcuddur ki, nəzarət idarəetmə prosesində əsas həlqədir. Əslində idarəetmə prosesinin hər bir mərhələsi, - məqsədin müəyyənləşdiril-məsindən başlayaraq, qəbul edilmiş qərann həyata keçirilməsino kimi nəzarətin olması labüddür.

Psixi özünüidarəetmo məsəlosindo, özünonozarotin xüsusiy-yətləri bir prosesə deyil, bütün psixi proseslərə aid olmalıdır. Beloliklə, dövri sxem üzrə (qəbul, yenidən işlənmə, qərar qobulu və onun həyata keçirilməsi) informasiyanın dəyişilmosi özünənəzarotlo müşayiət olunmalıdır. Bu da əvvəlcədən qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmanı və özünüdərketmə prosesinin somərəli cərəyan etməsini tomin edəcəkdir.

Psixi sağlamlığın mühüm meyan olan özünənəzarət, lazımi səviyyədə təsdiq olunmaq əvəzinə daha çox xatırlanır. Bununla yanaşı yaxşı məlumdur ki, tcxnikanın idarə olunmasında ən çox pozuntular özünənəzarətin itirilməsindən iroli gəlir.

Xəstə adamın davranışında aqressivlik, özündənçıxma, impulsivlik kimi özünü göstərən psixi pozuntular emosional nəzarətin zəiflomosinin montiqi nəticəsi kimi başa düşülməlidir. Psixi pozuntulann birsıra formalan emosional nəzarətin zoifləməsi noticəsində baş verir. Buna misal, xəstə adamlann davranışında

606 özünü göstərən impulsivlik, çılğınlıq, aqressivlik kimi halları qeyd etmək olar.

Əgər normal adamda özünonozarət şübhənin aradan qaldınl-masına kömək edorsə, patoloji halda yoxlama bu məqsədə nail olmağa kömək etmir. Nevroz xostoliyino tututulmuş adamlarda özünənəzarət patoloji hoddə çatır. Yerino yetirilən horəkətin doğruluğu ilə bağlı olan şübhə hissi xəstəni dəfələrlo onu yoxlamağa məcbur edir.

Digər tərəfdon, sərsəm idcyaya mübtola olan xəstənin heç bir özünənozarəto ehtiyacı olmadığını görürük.

Obyektiv reallıqla hesablaşmadıqları üçün onlar sübut axtarmaqla məşğul olmaq istəmirlor.

Tibbi nöqteyi-nəzərdən psixopatlar sosial cəhətdən çatışma-mazlıqlara malik olan insanlardır. Bu cəhət hər şeydən əvvəl onlarda öz davranışlanna qarşı olan özünənəzarotin zəifliyində özünü biruzə verir.

Uzunömürlülüyün psixoloji əsaslan da maraqlıdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, insanın sağlamlığı bir sıra zəruri amillərdən asdıdır. Müəyyən cdilmişdir ki, sağlamlığın 50% insanın həyat tərzindən, 20% irsi xüsusiyyətlərindən, **1**0% iso tibbi xidmətlərdən asılıdır. Hoyat tərzi dedikdo insanlann müəyyən ictimai-iqtisadi şoraitdə hoyat vo foaliyyoti, onun bu şəraitdə maddi və mənəvi tələbatlannın ödonilməsi, həmçinin ünsiyyot və davranış normalan başa düşülür. Sağlam həyat tərzi nisbətən məhdud bir anlayışdır. Həmin anlayış insan orqanizminin hoyat foaliyyotinin daxili vo xarici amillərinin vohdoti nəticəsində bu sistemin uzun müddət işləməsini, həmçinin orqanizmin möhkəmlənməsinə, şəxsiyyətin ahongdar inkişafına, əmok və istirahot üsullarının qarşdıqlı tosirini bildirir.

Sağlam hoyat torzi, psixi sağlamlıq insanlann tobii tələbatına çcvrilməlidir. Belo olan halda insan heç bir çətinlik çəkmədən, könüllü şəkildə ona nail olacaqdır.

Psixoloji sağlamlığın formalaşdmlması yalnız bədənin gigiyenası ilo deyil, həmçinin psixologiyadan - yəni ağılın hisslər üzərində ciddi nəzarəti və hətta qələbə çalmasından, «psixikanın müdrikləşməsindon»do asdıdır.

Sağlam həyat torzinin tərbiyo olunmasına lap kiçik yaşlanndan başlamaq lazımdır. Elə etmək lazımdır ki, uşaqlarda sağlam həyat tərzinə daxili tələbat yaransın.

607

Adoton sağlam həyat tərzinin tərbiyə olunması, öyrədilmosi işində bir problemlo qarşılaşılır. Bu elə bir problemdir ki, onunla kiçik uşaqdan yaşlı adama kimi hamı üzləşir. Bu, sağlam adamın öz orqanizminin qayğısına qalması ilə bağlıdır. Belə ki, sağlam adam özünü yaxşı hiss etdiyi üçün sohhəti ilə maraqlanmır. O, sağlamlığının qədrini bilmir. İnsan öz sağlamlığı ilə naxoş olduğu, xəstələndiyi zaman yaxından maraqlanmağa başlayır, onun qayğısına qalmaq isteyir.

Müasir dövrdə artıq uzunömürlülərin hoyat tərzlərinin psixoloji xiisusiyyotlori haqqinda miioyyon fıkir vo miilahizolor formalaşmışdır.

Uzunömürliilərin psixoloji portrctlori haqqinda ümumiləş-dirilmiş təsovvürləri aşağıdakı kimi qruplaşdıra bilərik:

Uzunömürlülər adəton məqsədsiz, mənasız yaşayış torzini qəbul etmir, goləcəyə çox inamlı olurlar. Onlann xarakterində qabarıq şəkildo özünü göstəron xüsusiyyotlor bunlardır: təmkinlilik, ardıcıllıq, xeyirxahlıq, işkiizarlıq vo s.

Onların emosional həyatı üçün həyatsevorlik üstünlük təşkil edir. Bundan başqa, uzunömürlülor adotən pis ohval-ruhiyyədən, psixi gərginlikdən tcz bir vaxtda xilas olurlar, hor şeyi ürəklərinə salmır vo optimist olurlar. Onlar ətrafda baş verən hadisələrə və qarşılaşdıqlan problemə sakit miinasibot bəsləyirlər. Belələrində yumor hissi çox güclü olur vo imkan daxilində kəskin həyəcanlanmalardan uzaq gəzirlər. Onların təfokkür fəaliyyətində mühakiməlilik, chtiyatlılıq, həyat müdrikliyi, intellektuallıq, yaradıcı fəallıq, pis fikir və niyyətlərdən uzaq olmaq üstünlük təşkil edir. Uzunömiirlülər adətən kinli yaddaşa malik olmurlar. Onlar baş vcrən pis hadisə və hərəkətləri tcz unudurlar. Özlərino münasibotdə özünohönnət və şəxsi ləyaqət hissi güclü olur. Onlar qocalmaya da çox sakit miinasibot bəsləyir vo bunu tobii proses kimi qarşılayırlar. Risk ctməyo meylli olmurlar.

Herontologiyanın banilərindən sayılan İ.İ.Meçnikov bu məsolə ilə bağlı qeyd edirdi ki, ölüm qorxusu ahıl yaşında olan insan üçün öz mənasını itirir. İnsanlar öz təbii ömürlərini axıra kimi yaşaya bilmədikləri üçün ölümdən qorxurlar.

Uzunömürlülor ailə üzvləri və yaxın adamlan ilə çox yaxşı münasibətdə olmağa çalışır, ətrafdakılara qarşı qayğıkeş ve diqqətcil olurlar. Onlar çalışırlar ki, qohumlan, qonşuları və iş

608 yoldaşlan konfliktə düşmosinlər, özləri do konfliktlərdən uzaq olmağa səy göstorirlər.

Uzunömürlülər öz həyatlannı taleyin hökmü ilo deyil, arzu və bacanqlan əsasında qururlar. Onlar sağlamlıqlanna xüsusi diqtət yetirirlər. Uzaqgörənlik belələri üçiin adi davranış normasma çevrilir.

Uzunömürliilər həfızənin, diqqotin zəifləmosi ilə əlaqədar olaraq davranış və hərəkotlərino psixomotorikanm hesabına nəzarət edir, bununla qarşıya çıxa bilən sohv vo xatalann qarşısını alırlar.

Uzunömürlülük yolunda ən çətin sınaq dövrü öz sənəti, peşəsi ilo bağlı olaraq, rayon və kənd əhalisi üçün «təqaüd məşğuliyyətb məsoləsi o qodor ciddi problem olmur. Belo ki, hoyotyam sahodo çalışma meyli problemin holli üçün yaxşı çıxış yoludur.

Yaşa görə toqaüdo çıxmaqla bağlı olaraq, ortaya bir neçə riskli amillər çıxır. Bunlar aşağıdakılardan ibarotdir:

1. İşçinin yüksok peşəkarlığı, peşəkarlıq nə qədər yüksək olarsa, işdən ayrılmaq da bir qodor ağır olur.
2. İşi davam etdirmək kimi daxili istoklə, işdon çıxmanın zəruriliyi arasında uyğunsuzluq, ziddiyyətin olması.
3. Təqaüd yaşına psixoloji cohotdon hazır olmamaq, işdon başqa heç bir şeyə marağın olmaması.
4. Təqaüdə çıxmaqla bağlı insanda gərəksizlik və lazımsızlıq hissinin baş qaldırması.
5. Ailo vo comiyyətə ağır yük olmaq hissinin yaranması və s.

Ümumiyyətlo insan yaşadığı həyatdan o zaman ləzzət alır ki,
onun uzunömürlülüyü monovi, psixi sağlamlığı ilə üst-üstə düşür.

Senekanın dediyi kimi: «Əsas o deyil ki, uzun ömür yaşayasan, osas odur ki, monalı yaşayasan». Ömriin mənalı yaşanmasınm dərin psixoloji əsaslan vardır. Burada insanin amal vo məqsodinin xarakteri, sərvət meyli, motivasiya vo miinasibotlor sistemi, monovi keyfıyyətləri miihiim rol oynayir.

5. Psixoloji tosir prosesindo şoxsiyyət amilinin rolu

Psixoloji tosir ikitorofli prosesdir: psixoterapevt - xosto, psixo-loq - sağlam adam, torbiyəçi -uşaq. Bu prosesdo onlann hor birinin öz statusu, öz rolu, öz mövqeyi vardır. Lakin bir cohət şəksizdir: psixoloji tosir prosesindo hom psixoterapevtin, psixoloqun vo ya torbiyocinin, hom do xəstənin, sağlam adamın vo ya uşağın şəxsiy-yəti ilo bağlı amillər həlledici rol oynayir.

Psixoloji məsləhot vo yardım xidməti bir çox ölkələrdo hələ yeni formalaşır. Psixoterapiyanın tarixi daha qədimdir. Bu sahodə oldo edilən zəngin tocrübə psixoloji tosir prosesindo şəxsiyyət amilini daha ətraflı aydınlaşdınnaq imkanı verir. Golin, əvvəlcə, məsələni bu aspektdə nəzərdə keçirək.

Psixoterapevtlərin demok olar hamısı tosdiq edirlor ki, öz-özlü-yündo metodlar vo priyomlar deyil, psixoterapevtin şəxsiyyəti mü-alicə edir. Yeri gəlmişkən qeyd edok ki, pedaqoji təcrübo bu hoqi-qəti çoxdan təsdiq etmişdir: müəllimin şoxsiyyəti böyük təsir gü-cünə malikdir. Hər hansı tərbiyə mctodu öz-özlüyündə nə qədər somərəli olsa da, müollimin şoxsiyyotini ovəz cdə bilmoz. Bu mə-nada da haqlı olaraq deyilir ki, tərbiyə edənin özünü tərbiyo etmok la/ımdır.

Bos, psixoloji tosir prosesindo tosir göstorilən adamın özünün şoxsiyyəti no kimi rol oynayir? Biz ona orqanizm kimi, yoxsa şəx-siyyot kimi yanaşmalıyıq? Şoxsiyyot amilini psixoloji tosir prosesindo песо nəzərə almaq olar?

Bu suallan eksperimental material osasında aydınlaşdıraq. Bir eksperiment zamanı adamlari iki qrupa ayırmış vo onlara oyanma halı yaradan iynə vurmuşdular. Birinci qrupda preparatın göstərə-coyi tosiri izah etmiş, ikinci qrupda bu haqda heç bir molumat vcr-momişdilər. Birinci vo ikinci qrupda eksperiment zamani bundan başqa hcç bir fərq olmamışdır. Hor iki qrupda eksperimentator özü-nü eyni qaydada aparmışdı. Lakin iynoni vurandan sonra qrupun bi-rindo adamlar birdon-biro şadlanmağa vo ya hirslənməyo başlamış-dılar, digərində iso heç bir şcy hiss etməmiş vo özlərini adi qaydada aparmışdılar.

Eksperiment prosesindo adamlann davranışını psixoloji cohot-don izah etmok cotin deyildir: izahatdan asılı olaraq onlann ineksi-yaya (dəri altina iyno ilo dənnan yeritmək) münasibəti miixtolif ol-muşdur.

Bu eksperiment «epizoddur». Golin, indi təsəvvür edok ki, hor hansi bir adam, mosolon, zərurət üzündon uzun muddot psixotrop dorman qobul edir. Görəsən, bu onun özünə verdiyi qiymotloro, özüno münasibətinə, onun gerçəklik haqqındakı tosəvvürlərino tosir göstərirmi? Məsələyo ümumi şəkildə yanassaq, burada iki halın

610 mümkün olduğunu göro bilərik. Tutaq ki, iki xəstə nevrozdan mü-alicə olunur. Onlar xeyli sakitloşmişlər. Xəstənin biri belə hesab edir ki, onun sakitləşməsi qəbul etdiyi dərmanların təsiri ilə bağlı-dır. Digər xostə isə məsələyə şəxsiyyət baxımından yanaşır. O, göstərir ki, əvvəl xəstə idim, ona görə hirslənirdim. İndi iso sağal-mışam, adamlar moni, mən də onları düzgün başa düşürom. Həmin sözləri, golin, psixoloji tcrminlərlə ifadə edok. Onda molum ola-caqdır ki, xəsto özünün sakitləşməsini öz şəxsiyyətinin, özünün-özünə, başqa adamlara, dünyaya münasibətlərinin doyişilməsi ilə izah cdir. Psixoloji müşahidələr göstərir ki, ikinci xəstə birinciyo nisbətən daha tez sağalır.

Tutaq ki, xostolərin hər ikisi müalicə kursunu qurtarmışdır. Onlar artıq dərman atmırlar. Həmin xəstələrdən hansında sonralar nevroz yenidən əməlo gələ bilər? Psixoloji müşahidələr göstərir ki, yeno do birinci xəstədə nevroz nisbətən asanlıqla əmolə gəlir, ikinci xəstəninisə yenidən nevroza tutulması chtimalı çox azdır. Psixoloji cəhətdən bunu no ilo izah etmək olar? Bü mühüm suala psixoloqlar belo cavab vcrirlər: ikinci xəstə müalico kursunu qurta-randan sonra da onun özü vo dünya haqqında dəyişilmiş təsəvvür-ləri mühafizo olunur. (Qeyd edok ki, onda özü haqqında sağlam adam təsəvvür yaranmışdır; o, özünü xəstə hesab etmir - onun rc-aksiyalarını, davranışını öz-özlüyündə bu təsəvvürlər formalaşdı-rır).

Özünü pis hiss cdondə xalis fizioloji səbəblərlə əlaqədar olaraq alkoqoliklordo pcşmançılıq hissi yaranır, onlar özlərini nədo isə günahkar hesab edirlor. Bu zaman alkoqoliklordo, ani surotdo olsa da, öz həyatlarını doyişmək niyyəti əmələ gəlir. Psixoloqlar belo hesab edirlor ki, psixoterapiya sərxoşun «peşmançılığından» istifado etdikdo, alkoqolikin miialicosi daha somoroli gcdir.

Təbabətdə belo bir aforizm vardir: xostoliyi yox, xostoni miia-lico etmok lazundir. Bu, o demokdir ki, xəstədə özü haqqında sag-lam adam tosovviirii yaratmaq , onun özüno vo otrafdaki adamlara münasibotini dəyişmək, başqa sözlə, şəxsiyyot amilini nəzəro almaq lazımdır.

Təcrübəli psixoterapevt müalicə prosesindo şəxsiyyət amilinə xüsusi əhəmiyyət verir. Bu cəhəti nəzərə almadan xostoni somoroli müalicə etmək mümkün deyildir. Təbabətin hansı sahəsinə mii-raciət edirsiniz-cdin, hər yerdə həmin psixoloji həqiqətin şahidi olacaqsını/.

611

Yenə də bir misal göstərek. Məşhur hokimlərdən birinin adı ilə bağlı olan bir ohvalat molumdur: həkim ağır vəziyyetdo olan bir xəstəni müalicə edirdi. O, xəstə ilə ilk söhbətində ondan soruşdu: otaqda neçə nəfər adam var. Xəstə cavab verdi: iki nəfər. Hokim etiraz ctdi: - düz saymadın otaqda üç nəfər var. Xostə razılaşmadı. O, həkimi və özünü göstorib dedi: - otaqda iki nəfer var. Hokim armla dedi: otaqda üç nəfər var. Gəl sayaq: mən, sen, bir də... xos-təlik. O, inamla dedi: - əgər sen mənimlə müttefiq olsan, biz ikimiz birlikde xəsteyə qalib gəleceyik. Əger sen xestolikle müttofiq olsan, onda xəstolik qalib gəlocok.

Bu əhvalatm məcazi mənası vardır. Şoxsiyyot amilini nəzəro almadan xəstəni səmərəli müalicə etmok olmaz. Psixoloji tosir do şəxsiyyet amilinə istinad etmelidir.

Psixoloji məsləhət və yardım prosesindo do şəxsiyyət amilinin nəzərə alınması xüsusi ohomiyyəto malikdir: usağm da, yaşlı ada-mın da şəxsiyyətini öyrənmək və nəzərə almaq - soməroli psixoloji təsirin ən başlıca şorti belodir.

Psixoloji tosir prosesindo şəxsiyyət amilini песо nozore almaq olar?

Psixoloq məsləhot üçün ona müraciət edən adamın şoxsiyyəti-ni, cmosional reaksiyalanmn xiisusiyyotlerini, motivasiya sahosini, miinasibetlor sistemini vo s. ətraflı öyrənir. O, bu molumatlar osa-sinda hemin adamm özünə ve etrafdaki adamlara miinasiboti deyi-şir, qcyri-adekvat reaksiyalannı ve davranış formalarını islah edir, zoruri hallarda iso ailode vo kollcktivdo adamlann ona munasibeti-in dəyişir.

Bir maraqlı mesoleyo de diqqoti celb edok: psixoloqlar praktik işçilerə, birinci növbodə iso miiollimloro psixoloji tosir zamani ho-mişə şəxsiyyət amilinin nozero alinmasim mosləhet görmüşlər. Onlar A.S.Makarenko, V.S.Suxomlinski

vo b. tocriibelorine dofo-lərlə müraciət etmiş, görkəmli pedaqoqlann bu sahədəki «sirrini» onlann şəxsiyyət amilini nozero almasi ilo izah etmişlor. Bu giin psixologiyanın özünün totbiqi elmə çevrildiyi bir şəraitdə psixoloji məsləhət vo yardım praktikasi ancaq şəxsiyyət amili osasinda diiz-gün inkişaf edo bilor. Bu coheto do diqqot yetirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

I Azərbaycan müəlliflərinin psixologiya üzrə dərslik, dərs vəsaitləri və vacib monoqrafik əsərləri.

a) Dərslik və dərs vəsaitləri.

1. Abdullayev A.K., Ağayev Ş.S., Zəkuyev Ə.K., Mustafayeva M. Psixologiya, Bakı, Azeməşr, I hissə, 1960, II hissə, 1961.
2. Abdullayev Ə., Mommodov A., Bayramov G., Homzəyev M. Yaş ve pedaqoji psixologiya III hissə, Bakı APİ-nin noşri, 1981.
3. Ağayev Ş.S., Mehdizadə Z.M.,Fərəcov İ.A. Yaş vo pedaqoji psixologiya, APİ-nin neşri, 1977.
4. Ağayev Ş.S., Əlizadə Ə.Ə., Mehdizadə Z.M., Həmzəyev M.Ə. Yaş ve pedaqoji psixologiya məsələləri. Bakı, APİ-nin noşri, 1974.
5. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya məsələləri. Bakı, 1996.
6. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı - 2001.
7. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə, Seyidov İ.Ə. Məhкəmə psixologiyasi və psixoloji ekspertiza məsələləri. Bakı ADU, 1987.
8. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə, Seyidov İ.Ə. Məhкəmə psixologiyasi məsələləri, Bakı, ADU-nun nəşri, 1985.
9. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı "Maarif' nəşriyyatı, 1989.
10. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual mosələləri Bakı, Azornoşr, 1986.
11. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə., Təhmasib C.A. Məhkəmo psixologiyasi Bakı, ADU-nun nəşri, 1975.
12. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə., Təhmasib C.A. Sosial psixologiya. Bakı, ADU-nun nəşri, 1976.
13. Baxşəliyev Ə.T. XX əsrdə Azorbaycanda psixoloji fikrin inkişafı (I hissə) Bakı - 1995.; II hissə Bakı - 1995, III hissə, Bakı - 1998.
14. Quliyev E.M., Əzimov Q.E., Əlizadə Ə.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya. Ii hisso, Bakı, APİ-nin nəşri, 1978.
15. Qədirov Ə.Ə., Xəlilov N.Ə. Yaş psixologiyasi. Gəncə - 1999.
16. Zokuzadə Ə.K., İbrahimbəyov F.Ə., Mehərrəmov M.C., Ağayev Ş.S., Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, "Azərtədrisnəşr", 1964.
17. Mehdizadə Z.M. Uşaq psixologiyasi. Bakı, APİ-nin nəşri, I hissə, 1982, II hisso, 1984, III hissə, 1988.
18. Mohorrəmov M.C. Psixologiya oçerkləri, Bakı, ADU-nun noşri, I hissə, 1960, II hisso, 1961.

19. Məhərrəmov M.C. Psixologiya. Bakı, ADU-nun nəşri, 1968.
20. Psixologiyadan laboratoriya məşğələləri (prof.Ə.S.Bayramovun redaktorluğu ilə). Bakı, ADU-nun nəşri, 1981.
21. Самед Сеидов. Психология менеджмента. Чашыоглы, Бакы - 2000.
22. Tomas İsmayılov, Cəmilə Məmmədova. İdman psixologiyası. Bakı, "Maarif' noşriyyatı, 2002.
23. Ümumi psixologiya (prof. A.V.Petrovskinin redaktorluğu ilə) Bakı. "Maarif' nəşr., 1982
24. Şofıyeva E.İ. Klinik psixologiya. Bakı, 2002.
25. Şəfıyeva E.İ., Həmzəyev M.Ə. Psixoiiziologiya, Bakı, 1998.
26. Həmzoyev M.Ə.Pedaqoji psixologiya, Bakı, 1992.
27. Əlizadə Ə.Ə. "Xəmsə"də yaş və pedaqoji psixologiya məsələleri, Bakı, "Rcnessan" nəşriyyatı. 2002
28. Əlizado Ə.Ə. Azərbaycan güzəran psixologiyası məsələleri. Bakı, 1994.

b) PsixoloKİyanın aktualproblembr'ınə həsr edilmiş Ьə-j əsərlər.

29. Алиев Б.Г. Методология социально-психологического исследования. Баку, "Ренессанс", 1999.
30. Алиев Б.Г. Психологические вопросы изучения преступления. Баку, "Ренесанс", 1999.
31. Апиев Б.Г. Психологические методы изучения личности преступника. Баку, 1997.
32. Алиев Б.Г. Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетных правонарушителей. Баку, БГУ, 1996.
33. Ağaycv Ş.S. Əmək, tərbiyə və inkişaf. Bakı, "Maarif', 1967.
34. Babayeva T.T. Nizami Gəncəvinin odəbi irsində şəxsiyyet problemi. Bakı, 2000.
35. Байрамов А.С. Психологические этюды. Баку, 1989.
36. Bayramov Ə.S. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlannda etnik-psixoloji xüsusiyyətlərin inikası. Bakı, 2000.
37. Bayramov Ə.S. Psixoloji düşüncələr, Bakı, "Səda" nəşriyyatı. 1994
38. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. "Azənvəşr", Bakı, 1981.
39. Qədirov Ə.Ə. Kiçik yaşlj məktəblilərdə mücərrodləşdiımənin inkişafı. Bakı, "Maarif' n. 1973.
40. İbrahimbəyov F.Ə. 90 il. Bakı, 1992.
41. Məmmədzadə R.H. İdarəetmə modəniyyəti, Bakı, 1999.

42. Məmmədov A.U. Mektəblilərdə hafızənin xüsusiyyətleri. Bakı, "Maarif' nəşriyyatı, 1974.

43. Məmmedov A.U. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı, 1992.
44. Məmmodov İ.Ə. Azərbaycan məktəblərində psixoloji xidmotin təşkili təcrübəsi və elmi-metodik problemləri. "Gənclik", Bakı, 1996.
45. Məhorromov M.C. İrade torbiyəsinin yollan. Bakı, Azərnəşr, 1961.
46. Məhərrəmov M.C. Məktəblilərin xarakterinı tərbiyə etmək haqqında. Bakı, Maarif, 1967.
47. Moherrəmov M.C. Uşaqlarda iradə nöqsanlannı пeco aradan qaldırmalı. Bakı, Azornəşr, 1964.
48. Новрузлу И.М. Глубинная психология и художественное творчество. "Мутарджим", Baku - 1998.
49. Nocofov M.S. tnsan beyninin foaliyyoti vo psixi proseslər, Baki, 1989.
50. Nəcəfov M.S. Montiqi idrak prosesi və onun təbıi-clmi əsaslan. Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1967.
51. Сеидов С.И.Социальная психология творчества. Азерб. Центр перевода, Баку - 1994.
52. Tomas İsmayılov. Azərbaycanda idman psixologiyasmın bəzi aktual problemləri. Bakı, 1994.
53. Həmzəyev M.Ə. Kiçik məktəbyaşlı uşaqlann psixoloji xüsusiyyətləri. Bakı, 1969.
54. Həmzəyev M.Ə., Babaycv Ş.M. Təlim psixologiyasının bozi məsələlori. Bakı, 1965.
55. Cabbarova L.M. Psixologiyada tənhalıq problemi. Bakı - 1997.
56. Əlizado Ə.Ə. Müasir Azərbaycan moktoblorinin psixoloji problemləri. Bakı, 1994.
57. Əlizadə Ə.Ə. Uşaq vo yeniyctməlorin cinsi tərbiyəsi. "Maarif' nəşiriyyatı, Bakı, 1986.
58. Əlizadə Ə.Ə. Şagirdlərdə təxəyyülün inkişafı vətərbiyəsi. Bakı, "Maarif', 1965.
59. Əlizadə Ə.Ə. Şagirdlərin yaradıcı foaliyyotinin psixologiyası. "Maarif' noşriyyatı, Bakı - 1968.
60. Əliyev B.H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizasının ümumi nozəriyyəsi. Bakı, 1997.
61. Əliycv B.H. Cinayət vo mülki proscsdə məhkomə-psixoloji ckspertizası problcmləri. Azorbaycan Dövlət noşriyyatı, Bakı, 1996.
62. Şofıyeva E.İ. Uşaqlarda anomal psixi inkişaf. Bakı, 1997.
23. Шафиева Э.И. Эмоциональный стресс в условиях нормы и паталогии человека. Д.. Медицина, 1976.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ ______ 3

I HİSSƏ

PSİXOLOGİYA ELMİNİN VƏ PSİXOLOJİ PRAKTİKANIN MÖVZUSU VƏ VƏZİFƏLƏRİ

I F Ə S İ L PSİXİ HADİSƏLƏRİN MAHİYYƏTİ

1. Psixologiyanın predmeti	7
2. Psixi hadisolər obyektiv aləmin subyektiv inikası kimi	12
3. Psixi inikasın təkamülü haqqinda	19
4. Şüur psixikanın yüksək forması kimi	33
5. Insanlann əmək fəaliyyəti	35
6. Əşyavi fəaliyyətin ümumi quruluşu	41
7. Ictimai münasibətlər və şəxsiyyot	51
8. Ali psixi funksiyalann sistemli təşkili	54

II F Ə S İ L
PSİXOLOGİYANIN BİR ELM KİMİ XARAKTERİSTİKASI

1. Güzaran psixologiyasi vo elmi psixologiya	57
2. Psixologiya elminin təşəkkülü tarixindən	60
3. **XX** osr psixologiyasının əsas cərəyanlan haqqinda	67
4. Sovet psixologiya elmi	72
5. Psixoloji biliyin xiisusiyyotlori	75

III F Ə S İ L

PSİXOLOGİYANIN SAHƏLƏRİ VƏ PSIXOLOJI PRAKTİKANIN VƏZİFƏLƏRİ

1. Psixologiya elminin osas saholori ______ 79
§ l. Ümumi psixologiya haqqinda malumat ______ 79
§ 2. Psixoloji fənlərin təsnifatı ______ 80

§3. Etnik psixologiyamn əsas problemhri ____________________________ 82
2. Psixologiya elminin başqa elmlərlə olaqəsi____________________________ 97
3. Nəzəriyyo, eksperiment və praktika ________________________________ 100
4. Psixoloji todqiqatın mctodlan ____________________________________ 102
§1. Psixoloji tədqiqatların metodoloji əsasları _____________________ 102
§ 2. Psixologiyada tədqiqat metodlarımn təsnifatı _________________ 108
*§3. Psixologiyamn tədqiqat metodları [*______________________________ 109
5. Psixologiyada statistik (riyazi) metodlann tətbiqi ____________________ 116
6. Psixologiya elminin ohəmiyyəti, vozifələri və
praktika ilə əməkdaşlığının formalan_______________________________ 118

II HİSSƏ

İNSAN ŞƏXSİYYƏTİ: QURULUŞU VƏ İNKİŞAFI

IV FƏSİL
ŞƏXSİYYƏTİN PSİXOLOJİ CƏHƏTDƏN ÖYRƏNİLMƏSİ

1. Şəxsiyyət, fərd və fərdiyyət anlayışlan ______________________________ 128
2. Şəxsiyyətin inkişafının ilkin təbii şərtləri
vo sosial şəraiti ____ __133
3. Şəxsiyyət vo foaliyyot_____________________________________ 138

V F Ə S İ L TƏLƏBATLAR, MOTİVLƏR VƏ EMOSİYALAR

1. Tələbatlar ____________________ . ____________________________
2. Motivlər____ И5
§1. Təlim motivləri ____147
§ 2. Motivhr və şüur _________________________________ 150

3. Emosiyalar və hisslər____ 152
4. Emosional halətlər __________________________________' ___________ 163
5. Emosional stress və psixosomatik xostəliklər 168
6. Ali hisslər 175

VI F Ə S İ L ŞƏXSİYYƏT QARŞILIQLI SOSİAL TƏSİRİN OBYEKTİ KİMİ

1. Fəaliyyətin sosial (normativ) tənzimi:
sosial mövqc, gözləmələr və nozarət ______________________________ 180
2. Rol davranışının qanunauyğunluqlan _______________________________ 185
3. Sosial yönümlər ____ 187
4. İnsanların bir-birini qavraması və anlaması __________________________ 198

III HİSSƏ
İDRAK PROSESLƏRİ VƏ ONLARIN TƏNZİMİ

IX F Ə S İ L HİSSİ-PERSEPTİV PROSESLƏR

1. İdrakın formalan və soviyyəlori ___________________________________ .252
2. Qavrayış vo onun əsas xüsusiyyətləri ____________________________ _257
3. Sensor keyfıyyətlərin (duyğulann) təsnifatı,
həssaslığın növləri ______________________________________ 261
4. Pcrseptiv mütəşəkkiliyin xiisusiyyotlori ____________________________ 265
5. Qavrayışın növləri, perseptiv surətlərin yaradılmasının
aktiv xarakteri ____ 269

VII F Ə S İ L ŞÜUR VƏ MƏNLİK ŞÜURU

1. Şüurun konkret psixoloji xarakteristikası _209
2. Şüur və şüursuzluq: dərk edilməyən hadisələr _212-
3. Mənlik şüuru _217
   § 1. «Mən»in kəşf olunması _218
   § 2. Mən - obraz _223
   § 3. ÖzünüqiymətləndirmD haqqinda _226
   § 4. ÖzünüqiymətləndirmD və iddia səviyyəsi _230
   § 5. Psixoloji müdajiə haqqinda 235

V I I I F Ə S İ L
ŞƏXSİYYƏTİN İNKİŞAFI

1. Şəxsiyyətin inkişafinın hərəkətverici mcxanizmləri 236
2. İnsanın fərd və şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələləri 241
3. Aparıcı foaliyyot və şəxsiyyətin ontogenetik inkişafında onun rolu 244
4. Şəxsiyyətin inkişafında ünsiyyətin və qarşılıqlı munasibətlərin rolu 249

X I F Ə S İ L
TƏFƏKKÜR VƏ NİTQ

1. Təfəkkürü öyrənməyin xiisusiyyotlori _326
   § 1. Şüur və təfəkkür 326
   § 2. Təfəkkürün mahiyyəti 330
   § 3. Təfəkkürün əsas formaları 333
   § 4. Təfəkkür prosesləri və ya fıkri əməliyyatlar 341
   § 5. Təfəkkür və məsəfo həlli 347

   § 6. Təfəkkürün növhri 352
   § 7. ***Ağılın keyfiyyəthri*** 355
   § 8. İnsan təfdkkürünün inkişafında nitqin rolu 358
   § 9. Nitq və onun funksiyaları 359
   §10. Nitqin növləri və xüsusiyyətləri 363

X F Ə S İ L DİQQƏT VƏ HAFİZƏ

1. Diqqət və hafizə çoxcəhətli psixi proses kimi 279
2. Diqqot və hafizənin fizioloji əsaslan 285
3. Diqqot vo hafızənin növləri, onlann tosnifi 291
   § 1. Diqqətin növləri _292
   § 2. Diqqətin xüsusiyyətləri 297
   § 3. Hafizənin növləri 303
5. Ali psixi funksiya kimi diqqətin inkişafı və onun pedaqoji prosesdə təşəkkülü 310
5. Hafizə prosesləri, mnemotexniki üsullar 315

XII F Ə S İ L
TƏXƏYYÜL VƏ YARADICILIQ

1. Təxəyyül haqqında anlayış 369
   § 1. Təxəyyülün növləri 371
   § 2. Təxəyyül surətlərinin yaradılması prosesi 374
2. Təxəyyül və yaradıcı fəaliyyət 375

XIII F Ə S İ L
İDRAK VƏ FƏALİYYƏTİN DAXİLİ TƏNZİMİ

1. İdrak vo motivləşmə 381
2. Fəaliyyətin emosional tənzimi 390
3. Əməl və məqsəd, məqsədgüdmənin qanunauyğunluqlan 393
4. Əsas foaliyyot növünün əşyavi məzmunu və idrak proseslərinin inkişafı 397

IV H İ S S Ə

İNSANIN FƏRDİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XIV F Ə S İ L İNSANIN CİNS-YAŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XV F Ə S İ L QABİLİYYƏTLƏR VƏ İNTELLEKTİN QURULUŞU

1. Qabiliyyotlor 420

§ 1. Qabiliyyətlər haqqında anlayış ______________________________ 420
§ 2. Ümumi və xüsusi qabiliyyətlər ______________________________ 424
§ 3. Qabiliyyətlərin formalaşması:
təbii imkanlar və fəaliyyət ____________________________ 425
*§ 4. QabiliyyM və istedad*________________________________ 431
2. Qabiliyyətlərin ölçülməsi və əqli inkişaf əmsalı_____________________ 432
3. Şəxsi konstrukt nozəriyyəsi haqqında ____________________________ 438
4. Şagirdlərin yaş xüsusiyyətlori və qabiliyyətlərin
formalaşması____ _442

XVI F Ə S İ L TEMPERAMENT VƏ XARAKTER

1. Temperament ___________________________________ _____ 447
§ 1. Davranışın dinamik xarakteristikası _________________________ 448
§ 2. Temperamentin təsnifatı və sinir sisteminin
xassələri ____450
*§ 3. Temperamentin xassələri*_________________________________ 455
§ 4. Peşəfəaliyyətində və təlim foaliyyətində fərdi üslub ____________ 462
2. Xarakter ____ 465
*§ 1. Xarakter və şəxsiyyətin motivasiya sahəsi*_____________________ 465
§ 2. Xarakter əlamətləri _______________________________________ 471
§ 3. Xarakterin aksentuasiyası ______________________________476
3. Foaliyyotin iradi tənzimi _______________________________________ 478

4. Cinsin formalaşması prosesindo bioloji vo sosial amillor______________ 402
5. Yetkinliyin üç səviyyəsi: cinsi, psixoloji
vo sosial yetkinlik ____406
3. Şagirdlərin cins-yaş xüsusiyyətləri _______________________________ 408
4. Cinsi tərbiyənin psixoloji problemləri_____________________________ 416

XVII FƏSİL FƏRDİYYƏTİN TİPOLOGİYASI

1. Fərdiyyətin tipologiyası haqqında ________________________________ 485
2. Bədən quruluşu vo xarakter_____________________________________^487
3. Psixiatriyada fordi xarakterin öyrənilməsi ənonələori
vo psixopatiyanın növləri _______________________ , _______________ 494
4. Şəxsiyyətin təlim-tərbiyəsi işində fordi xusUsiyyotlorin təhlili
vo nəzərə alınması____ 498

V HİSSƏ İNSAN İNSANLAR ARASINDA

XVIII F Ə S İ L ÜNSİYYƏTİN PSIXOLOGIYASI

1. Ünsiyyətin xüsusiyyetleri ____ 501
2. Ünsiyyət, insanlann qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı münasibətləri ____ 508
§1. Ünsiyyət qarşılıqlı təsir kimi ____ 508
§ 2. Insanlann qarşılıqlı münasibətləri və ünsiyyət ____ ***511***
§ 3. Ünsiyyət çətinlikləri və onlann aradan qaldırılması yolları ____ 513

XIX F Ə S İ L ŞƏXSİYYƏT ƏMƏK VƏ TƏDRİS KOLLEKTİVLƏRİNDƏ

1. Qrup və kollektiv haqqinda ____ 515
§ 1. Qrup haqqinda anlayış ____ 515
§ 2. Qrupun aşaqı həddi haqqinda ____ 519
§ 3. Qrupların təsnifatı ____ 520
2. Birgo işləməyə alışma və uyuşma ____ 529
3. Liderlik problemi ____ .533
4. Kollektiv, iinsiyyot və şəxsiyyətin inkişafı ____ 540
5. İnsan vo siyasot, yaxud siyasəto qoşulmanın başlıca motivləri ____ 548

XX F Ə S İ L ŞƏXSİYYƏT VƏ AİLƏ

1. Ailə: məhəbbət və şəxsiyyət ____ 556
2. i\ilədə psixoloji uyuşma haqqinda ____ 560
3. Ailədaxili münaqişolor, böhranlar və onlarm aradan qaldırılması ____ 565
4. Ailədaxili iinsiyyot - ____ 571
5. Ailo münasibətləri və uşaq şəxsiyyətinin inkişafı ____ 577

XXI F Ə S İ L

ŞƏXSİYYƏTİN PSİXOLOJİ PROBLEMLƏRİ VƏ PSİXOLOJİ YARDIM

1. Psixoloji mosləhot və həkimsiz psixoterapiya: problemlər və perspektivlər ____ 584
2. Psixikanın ehtiyatları ____ 592
3. Psixi sağlamlıq ____ 600
4. Özünüidarə və psixi sağlamlıq ____ 603
5. Psixoloji tosir prosesindo şəxsiyyot amilinin rolu ____ 609

ƏDƏBİYYAT 613